

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ BİZNES ÜNİVERSİTETİ

İ.M.ABBASOV

AUDİT

Ali məktəblər üçün dərslik

Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 15.12.2006-cı il
tarixli 901 sayh əmri ilə təsdiq edilmişdir

BAKİ - 2007

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü,
i.e.d., professor A.K.Olosgərov

Rəyçilər: i.e.d., professor S.Y.Müslümov
i.e.d., professor S.Səbzəiyev
i.e.d., professor S.M.Yaqubov

İSBN 9952-29-028-4

ABBASOV İ.M.
«Audit» dərslik. - Bakı, 2007. - 530s.

Audit xidmət fəaliyyəti olsa da, müstəqil yoxlama-ekspertiza funksiyasını icra etməklə dövlətlə sahibkar arasında və sahibkarla menecer arasında qarant rolunu oynayır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid material, əmək və maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunmasını ön plana çəkir. Bu məsələlərin həllində digər idarəetmə elementləri ilə yanaşı audit xidməti və nəzarətinin rolu böyükdür. Auditin bir iqtisadi kateqoriya kirai formalaşmasında elmi-nəzəri və praktiki aspektlərin işlənilib hazırlanması, tədris edilməsi vacibdir. Bu baxımdan dərslik mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dərslikdə auditin nəzəri, təşkilati-praktiki, metodoloji prinsipləri şərh edilməklə yanaşı, ilk dəfə olaraq auditdə maliyyə təhlilinin metodikası və sahələr auditinin təşkili-nin spesifik xüsusiyyətləri verilmişdir.

Dərslik iqtisadyonümlü ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, magistrlər, aspirantlar müəllimlər, mühasiblər, iqtisadçılar, auditorlar və maliyyə, vergi sisteminde işləyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

06050İQtX)0-01

091-2007

© Abbasov İ.M., 200
© Bakı Biznes Universiteti, 200

və İkinci bölməsində auditin nezeri ve ümumi metodoloji məsələləri, o cümlədən predmeti, metodu, inkişaf tarixi, idareetmə funksiyası, idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı münasibəti, təşkili prinsipləri, apanlma texnikası, auditin standartları, auditin delil-sübutları ve audit fəaliyyətinin normativ hüquqi bazasının geniş şərhı verilmişdir. Bu bölmələrdə həmçinin audit fəaliyyəti ilə bağlı olan bir sıra təşkilati məsələlər də - auditin yekun sənədiəri, yoxlama-ekspertiza işinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və rəsmiləşdirilməsi qaydaları da verilmişdir.

Dərsliyin üçüncü bölməsi istehsal-maliyyə fəaliyyətinin və ayn-ayn təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası metodikasına, yoxlama-prosedur qaydalarına həsr edilmişdir.

Dərsliyin bu bölməsi 12 fəsildən ibarət olmaqla pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların, əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin, mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının, məhsul istehsalı və onlara çəkilən məsrəflərin, əmək haqqı, əmək ödənişləri üzrə hesablaşmaların, malsatan-podratçılar ve digər hesablaşmalara dair əməliyyatların yoxlama metodikası verilmişdir. Bu bölmədə həmçinin kredit-ssuda əməliyyatları, investisiya qoyuluşları və xarici iqtisadi fəaliyyətin audit yoxlaması, satış və satışdan əldə edilən gəlirin maliyyə nəticələrinə təsirinin ekspertiza edilməsi qaydaları ve audit qiymətləndirmə metodikası verilmişdir.

Dərslikdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ayn-ayn sahələr üzrə ümumilikdə ve bu sahələrin spesifik xüsusiyyətlərinə yanaşma formalarının dəqiq mexanizmləri de öz əksini tapmışdır.

Dərsliyin dördüncü bölməsi maliyyə nəticələrinin audit qiymətləndirilməsi və auditdə maliyyə təhlilinin əsas prinsiplərinə həsr edilmişdir.

Dərslikdə İlk dəfə olaraq maliyyə nəticələrinin auditinin qiymətləndirilməsi metodikası ilə yanaşı audit fəaliyyətində maliyyə təhlilinin tətbiqi formaları, mexanizmləri və üsulları verilmişdir. Bu da öz növbəsində müstəqil Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətində beynəlxalq standartlara cavab verən mütəxəssis-kadrların hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Dərsliyin sonuncu - beşinci bölməsi sahələr auditinin və təsərrüfatda xlli auditin spesifik xüsusiyyətləri və ümumi metodoloji aspektlərin şərhinə həsr edilmişdir,

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra audit fəaliyyəti sahəsində Azərbaycan dilində nəşr olunan bu dərslikdə ilk dəfə olaraq audit fəaliyyəti ilə bağlı olan nəzeri, praktiki, ümumi metodoloji məsələlərin belə dərinlikləri ilə hərtərəfli şərhinin mühasibat uıçotu və audit sahəsində yeni iqtisadi tələblərə cavab verən müasir təfəkkürə malik mütəxəssis-kadrların hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayacağına ümid edirik.

BİRİNCİ BÖLMƏ

AUDİTİN NƏZƏRİ
ƏSASLARI

I FƏSİL. AUDİTİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

1.1. Auditin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyət üzərində dövlət inhisarının qismən və tamamilə məhdudlaşması və çoxukladlı təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə meydan verilməsi bütövlükdə iqtisadi idarəetmənin yenidən qurulmasını tələb edir. Çünki istehsal münasibətlərinin və onun əsasını təşkil edən mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi, yeni bölgü mexanizminin tətbiqi mərkəzi idarəetmə orqanlarının funksiyalarını xeyli məhdudlaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq idarəetmənin əsas elementləri olan planlaşdırma, uçot və xüsusilə nəzarətin funksiyasının təsərrüfatdaxili əhəmiyyəti qat-qat artır. Əgər planlı təsərrüfat sisteminə hər şey mürəkkəb plana bağlı idisə, bu gün həm dövlət, həm də qeyri-dövlət təsərrüfat bölmələrində istehsal tələb və təklif əsasında qurulur. Lakin bu ümumiyyətlə, planlaşdırmadan imtina etmək kimi qiymətləndirilə bilməz. Əksinə, planlaşdırma hər bir təsərrüfat və firma üçün əsl idarəetmə funksiyasına çevrilməlidir. Əvvəllər plan göstəriciləri mərkəzdən verilirdi və direktiv xarakter daşıyırdı. Təsərrüfat rəhbəri sadəcə olaraq plan tapşırığını kor-koranə yerinə yetirməklə məşğul idi. İndi hər bir təsərrüfat rəhbəri özünə göstəriciləri biznes-plan əsasında özü müəyyənləşdirir. Çünki təşkilat rəhbərlik edən şəxs mümkün qədər yüksək məhsul əldə etməkdə bilavasitə maraqlıdır və bunun üçün məsuliyyət daşıyır. Buna görə də o, məhsulun istehsalına son dərəcə qayğı ilə yanaşmalıdır. Müasir rəhbər nəinki planlaşdırmanı dərinlən öyrənməli, həm də onu gündəlik işdə tətbiq etməyi bacarmalıdır.

İqtisadi idarəetmənin ən vacib elementlərindən sayılan uçot və nəzarət bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində daha aktual xarakter daşıyır. Hər bir iş adamı biznes fəaliyyətində bunlarla daim rastlaşır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində təsərrüfat əməliyyatları üzrə dəqiq uçotun və ciddi nəzarət sisteminin qurulması tələb olunur. Belə ki, inzibati qaydada tətbiq edilən ümumi nəzarətdən imtina etməyə səy edən hər bir firma və təsərrüfat rəhbəri sərbəst təsərrüfatçılıq şəraitində ayrı-ayrılıqda təsərrüfatdaxili idarəetmə nəzarətindən səmərəli istifadə etmək yollarını axtarır. Bu zaman uçot və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi, balans rəqəmlərindən istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə audit xidmətinə istinad edilməsi vacibdir. Mərkəzi idarəetmə funksiyasının tədricən aşağı və orta idarəetmə korpusuna verilməsi mürəkkəb şəraitdən baş çıxarmaq, ehtiyatları səfərbər etmək, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərini tətbiq etməklə istehsal səmərəli təşkil etmək üçün çevik tədbirlər işləyib hazırla-

mağı tələb edir. Əks halda rəqabətə tab gətirmək mümkün olmaz və fərma müflisləşərək iflasa uğraya bilər. Göründüyü kimi bazar münasibətləri hər bir təsərrüfat prosesinə incəliklə yanaşmağı, bu proseslərə təsir edən mənfə və müsbət amillərin optimal həcmi müəyyən olunmasını tələb edir. Burada da təkcə idarəedicinin bilik və bacarığı kifayət deyildir. Bu kimi mühüm məsələlərin həllində auditin köməyinə böyük ehtiyac vardır.

Ümumiyyətlə, audit fəaliyyətinin zəruriliyi bir sıra nəzəri prinsiplərə əsaslanır və dərin köklərə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil sahibkarlığa malik olan fərma və şirkətlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə birbaşa dövlət nəzarəti məhduddur. Çünki qeyri-dövlət müəssisələrində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə birbaşa nəzarət və müdaxilə edilməsi yol-verilməzdir. Lakin dövlət, onun qərarlarının və qanunverici normativ sənədlərdən irəli gələn tələblərin yerinə yetirilməsində, müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilən cinayət tərkibli maliyyə pozuntularının vaxtında aşkar edilməsində maraqlıdır. Digər tərəfdən, qeyd etdiyimiz kimi dövlət müstəqil təsərrüfatların maliyyə işlərinə birbaşa nəzarət və müdaxilə etmək imkanından məhrumdur. Belə şəraitdə üçüncü şəxsin və ya tərəfin audit xidmətinə ehtiyacı duyulur. Bir sözlə, azad bazar iqtisadiyyatında dövlətlə sahibkar arasında, sahibkarla idarəedici (menecer) arasında təsərrüfat-maliyyə prosesi üzrə etibar və məsuliyyət qarantı olmalıdır ki, bu məsul işin də, yalnız audit vasitəsilə icra edilməsi mümkündür. Sahibkarın sərəncamında olan vəsait və mülkiyyət bir çox hallarda kənar şəxs (menecer) tərəfindən idarə olunur. Ona görə də təsərrüfat-maliyyə prosesinə mütəmadi nəzarət edilməsinə ehtiyac duyulur. Bu nəzarət funksiyası da əksər hallarda audit xidməti vasitəsilə icra edilir,

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində istehsalın yüksək səviyyədə təşkili, yeni texnologiyaların əldə edilməsi və tətbiqi, istehsalın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsində vacib amillərdən biri xarici əlaqələrin yaradılması, inkişaf etmiş Ölkələrin qabaqcıl fərma və şirkətləri ilə birgə fəaliyyət əməkdaşlığının müəyyənləşdirilməsidir. Sahibkar bu fəaliyyət formalarını müəyyənləşdirən zaman hər şeydən əvvəl tərəf-müqabilinin maliyyə və texniki imkanları ilə maraqlanmaq və onu öyrənməlidir. Bunun üçün o, dəqiq İnformasiyaya malik olmalıdır. Daha doğrusu, tərəf-müqabilinin maliyyə hesabatı təhlil edilməli, mənfəətin müvafiq dövrdə həcmi, onun mənbələri, istehsal edilən məhsulun çeşidi, növü, məhsulun daxili və xarici bazarda yeri, rəqabət qabiliyyəti, perspektiv inkişafı və digər texniki-iqtisadi göstəriciləri dərindən kompleks şəkildə araşdırılmaq və optimal variantlar müəyyənləşdirilməlidir. Bu kimi mühüm və vacib məsələnin həlli xüsusi analitik qrupların fəaliyyəti ilə yanaşı, audit xidmətinin köməyi və

sitəsilə də əldə edilə bilər. Müstəqil ekspert hüququna və keyfiyyətinə malik olan audit xidməti müvafiq test sistemindən istifadə etməklə, tərəfmüqabiliinin texniki-iqtisadi vəziyyəti haqqında maraqlı tərəflər üçün ekspert arayışı təqdim edə bilər. Maraqlı işgüzar tərəflərin mənafeyini təmin edən audit (ekspert) yekun arayışın hazırlanmasında müxtəlif test sistemindən və yoxlama metodologiyasından istifadə edilir. Bu və ya digər sistemin tətbiqi, yaxud onun elementlərindən istifadə edilməsi verilən sifarişdən, tərəflərin maraq dairəsindən asılıdır.

İstehsahın səmərəli təşkilində vacib şərtlərdən biri də rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalında ehtiyatların səfərbər edilməsi və onların optimal olaqələndirilməsidir. Bu mühüm problemin həlli üçün bir çox firma və şirkətlərdə xüsusi analitik qruplar fəaliyyət göstərir. Lakin ehtiyatlardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsində audit nəticələrinə istinad edilməsi daha böyük səmərə verə bilər.

Təcrübə göstərir ki, təsərrüfat-maliyyə prosesində əldə edilən uğurlar bir çox hallarda elm və texnikanın son nailiyyətlərinin istehsalat vaxtında tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, yeni növ məhsul, məhsuldarlıq, məsrəflərin minimum həddə çatdırılması, mənfəətin artırılması yeni texnika və texnologiya ilə bağlıdır. Yeni texnika-texnologiyanın hazırlanması və yaxud əldə edilməsi, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi bir çox amillərlə, o cümlədən kapital yığılı, mütəxəssislərin təhsil səviyyəsi, əməyin elmi təşkili və digər sosial-iqtisadi amillərlə də əlaqədardır. Ona görə də bu və ya digər texnika və texnologiya ağılmazdan əvvəl bütün proseslərin audit tərəfindən öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi vacibdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər prinsipial məsələlər audit fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edir və onun bir obyektiv zərurət kimi meydana çıxmasını şərtləşdirir. Hazırda audit bir iqtisadi kateqoriya kimi idarəetmə sisteminə daxil olmuşdur. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, auditin dövr tarixi kökləri olsa da, onun nəzəri əsasları - predmeti, obyekt, istiqamətləri, təşkili formaları və ağınlma texnikası elmi cəhətdən hələ tam işlənilib hazırlanmamışdır. Auditin məqsəd və vəzifələrinin aydınlaşdırılmasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzən auditin məqsədi və əsas vəzifələri mühasibat və maliyyə hesablarının müstəqil təftişi ilə məhdudlaşdırılır. Auditin məqsəd və vəzifələrinin aydınlaşdırılmasına bəzə münasibət onun fəaliyyətini məhdudlaşdırır və nəzarəti təftişlə cəniləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatında audit daha geniş məzmunu və fəaliyyət istiqamətinə malikdir. Audit müstəqil təftiş keyfiyyətinə malik olsa da, onun fəaliyyəti yətmə mühasibat və maliyyə hesabların yoxlanılması ilə məhdudlaşa bilməz. Məlumatların kütləvi axını şəraitində onlardan səmərəli is-

tıfadə otunması, texniki-iqtisadi məlumatların ümumiləşdirməsi, psixoloji iqlimin lazımı səviyyədə saxlanması, bu elementlərin əməyin yaradıcı xarakteri ilə bağlanması hər bir idarəediciyə, menecerin və təsərrüfat rəhbərinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdir. Bazar iqtisadiyyatında bu kimi vacib, mürokkəb məsələlərin lazımı səviyyədə həlli üçün yalnız audit xidmətinin (ekspert arayışının) köməyinə arxalanmaq olar. Digər tərəfdən, müəssisələrdə (təşkilatlarda) uçot və nəzarətin yüksək səviyyədə qurulması ilə resursların səfərbər edilməsi, onlardan səmərəli istifadə olunması, məhsulun maya dəyərinin minimum həddə çatdırılması tədbirlərinin hazırlanması ilə itkisiz və yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı təmin etmək olar. Ona görə də bütün bunlar audit fəaliyyətinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Auditin tədqiqat obyektinə müəssisələrdə uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, məhsul istehsalı və satışının real planlaşdırılması, müqavilələr üzrə istehsal öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, istehsal proqramının gərginliyi, məhsul quruluşunun və çeşidinin dəyişməsi, onun ümumi məhsul istehsalına təsiri, istehsalın ahəngdarlığının dəyişməsi, məhsulun keyfiyyəti, satış həcmi, maliyyə vəziyyəti, mənfəətin optimal həcmi, ekspertizası ilə yanaşı elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübələrin mənimsənilməsi, eyni zamanda bu gün üçün vacib amil olan sosial-iqtisadi problemlərin həlli, insan kapitalının formalaşması səviyyəsinin və digər mühüm göstəricilərin qiymətləndirilməsi də daxili xidmətidir. Auditin məqsəd və vəzifələrinə də bu prinsiplərlə müvafiq olaraq yanaşılması vacibdir.

Iqtisadi ədəbiyyatlarda auditin formalarına və texnikasına da birmənalı yanaşılır. Lakin auditin təşkilatı fərqlənərsə də, əsasən, üç forma: əməliyyat audit, maliyyə hesabatları üzrə audit, məsuliyyət mərkəzi üzrə audit üzərində dayanır. Bu audit formaları prinsipdən eyni olsa da, məzmun etibarilə biri digərindən fərqlənir. Məsələn, əgər əməliyyat audit təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün sahələri üzrə prosesləri kompleks ekspertizə etmək, istehsalın səmərəliliyinə və məhsuldarlığa qiymət verilməsi məqsədi ilə təşkil olunursa, məsuliyyət mərkəzi üzrə təşkil olunan audit dövlət direktiv sənədlərindən və yuxarı rəhbər təşkilatın tapşırıq və sərəncamlarından irəli gələn prinsiplərin yerinə yetirilməsi, istehsalın spesifik xüsusiyyəti ilə bağlı olan qaydaların, proporsiyaların gözlənilməsinə, onlara əməl edilməsinə nəzarət məqsədi ilə təşkil edilir. Maliyyə hesabatı üzrə auditin əsas məqsədi tərtib olunan maliyyə hesabatlarının müvafiq meyarlara uyğun olmasının qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Maliyyə hesabatlarına qiymət verilməsində əsas meyar uçot və hesabat üzrə ümumi prinsiplərə əməl olunması və xüsusilə, mühasibat balansının

dəqiq qurulması, mənfəət və zərərlər üzrə hesabatların düzgün tərtib edilməsi, pul vəsaitlərinin hərəkətinin təsdiqedicisi sənədlərə uyğun olmasıdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, auditin qarşısında çoxşaxəli məqsədlər, cətin və məsuliyyətli vəzifələr durur. Həmin məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün müxtəlif texniki üsullardan istifadə edilir. Lakin bu texniki üsullar iqtisadi ədəbiyyatlarda sistemli, məntiqi cəhətdən zəif şərh edilir. Bir çox hallarda auditin metod və üsulları nəzarət-təftişin metod və üsulları ilə eyniləşdirilir. Düzdür, audit və təftişin bir çox oxşar və ümumi cəhətləri vardır. Bu cəhətlərin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin uçot və hesabat məlumatları üzrə yoxlanılmasında eyniləşməsi mümkündür. Lakin bu, audit və təftişin eyniləşdirməyə əsas vermir. İqtisadi ədəbiyyatlarda şərh edilən auditin metodu kimi faktiki yoxlama, statistik metod, sənədli yoxlama, müşahidə, sorğu, analitik test, xüsusi yoxlama, qarşılıqlı üzləşdirmə, laboratoriya rəyi və sairə ilə yalnız yoxlama baxımından razılaşmaq olar. Lakin iqtisadçılar hələlik auditin qarşısında duran bu günün problem məsələlərinə zəif toxunduqları kimi, ona çatmaq yolları - metodlar sisteminin şərhinə də çox məhdud yanaşırlar.

Bir qayda olaraq auditin metod və metodlar sistemində dörd mövqedən yanaşılması məqsəduyğundur. Bu mövqelər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, auditin məqsəd və vəzifələrinin dörd prinsip üzrə qruplaşmasından irəli gəlir. Yəni təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına dair mühasibat və maliyyə hesabatlarının ekspertiza edilməsi və qiymətləndirilməsi üzrə metodlar sistemini buna aid etmək olar. Bu sistemə statistik, faktiki yoxlama, sənədli yoxlama, balans maddələrinin təhlili, müşahidə, üzləşdirmə, laborator analiz, normativ yoxlamalar, texniki-iqtisadi hesablaşmalar, mühasibat müxəbirəioşmələrinin üzləşdirilməsi, balans metodu, inventarlaşdırma, ekspert qiymətləndirilməsi, nəzarət ölçmələri, şəxsi müşahidə, qarşılıqlı yoxlama, qismən yoxlama və sair bu kimi üsulları aid etmək olar. Auditin yoxlama funksiyasını təmin edən bu metod və metodlar sistemi yoxlama xarakteri daşdığı üçün onun müəyyən dərəcədə nəzarət və təftişə oxşar olması prinsipi ilə də razılaşmaq olar. Lakin auditin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən və fəaliyyət istiqamətlərindən biri resursların səfərbər edilməsi və onların optimal əlaqəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təbii ki, bu istiqamətlərdə qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində yuxarıda göstərilən metodlar sistemindən qismən istifadə olunur.

Resurslardan səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirmək üçün iqtisadi təhlili metodları olan qruplaşdırma, müqayisə, balans müqayisəsi, ortasahəvi səviyyə, orta kəmiyyət göstəricisi, indeksləşdirmə, riyazi statisti-

ka, differensial hesablamalar, matris və cəbri ehtimal nəzəriyyəsi sistemlərindən, auditin ümumi spesifik metodu olan test sistemi və statistik metodlardan geniş istifadə edilməlidir. Tələb və təklif, güclü rəqabət şəraitində elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübələrin tətbiqi nəticəsində əldə edilən iqtisadi səmərəyə qiymət vermək auditin əsas prinsiplərindən biridir. Bunun üçün müqayisə, şəxsi müşahidə, iqtisadi-riyazi üsullardan istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

İstehsalın səmərəliliyinə əsaslı təsir göstərən sosial-iqtisadi problemlər, o cümlədən mənzil şəraiti, məişət obyektlərinin yerləşdirilməsi, mədəni-maarif tədbirləri, idman qurğuları, tibbi-səhiyyə obyektləri, sağlamlıq komplekslərinin mövcudluğu istehsahn hərəkətvericisi olan insan kapitahının formalaşması ilə üzvi bağıdır. Bunlar audit fəaliyyətinin diqqət mərkəzində olan əsas problemlərdir. Həmin qrup problemlər, yəni insanın yaşayış tərzli, ixtisas dərəcəsi, təhsil və tədris səviyyəsinin qiymətləndirilməsində müqayisə, şəxsi müşahidə, sorğu, attestasiya eksperti və sair məsələlərdə bu kimi metodlardan istifadə edilməsi vacibdir.

1.2. Auditin inkişaf tarixi

Auditin yaranma tarixi çox qədimdir. Audit fəaliyyətinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda, onun böyük inkişaf yoluna və dərin tarixi köklərə malik olduğunu müşahidə etmək olar. Auditin mövcudluğu hər şeydən əvvəl mülkiyyət münasibətləri ilə bağlıdır. («Audit» latın sözü olub, *audio* - sözümdən götürülmüş, mənası «eşidirəm» deməkdir). Lakin bu gün elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsi, mürəkkəb texnoloji istehsal prosesi, resursların optimal əlaqələndirilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi şəraitində audit təkcə eşitmək yox, həm də görmək, dərin iqtisadi təhtil aparmaq, analitik nəticələr əldə etmək və ümumiləşdirmək qabiliyyətinə də malik olmaıdır.

Tarixi faktlar göstərir ki, audit fəaliyyəti XII-XIII əsrlərə təsadüf edir və bu peşəkar fəaliyyət növünün birinci dəfə İngiltərədə rəsmən elan edilməsi qeyd olunmuşdur. Hələ 1324-cü ildə İngiltərə krallığının sərəncamı ilə Oksfort, Berkşir, Uilts, Samset və Dorset qraflıqlarına rəsmi olaraq auditorlar təyin edilmişdir. Audit fəaliyyətinin struktur formalaşması XVIII əsrin sonunda baş vermişdir. Xüsusilə, 1844-cü ildən başlayaraq İngiltərədə müxtəlif mülkiyyət formalarının fəaliyyətinə geniş meydan verən və onları tənzimləyən qanunverici aktların mütəmadi ardıcılıqla qəbul edilməsi audit fəaliyyətinin struktur formalaşmasına, təşkilati qaydada təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. Audit fəaliyyəti Fransada 1867-ci ildə, ABŞ-da

1937-ci ildə auditlə bağlı verilmiş bir sıra qanunverici aktlar nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Rusiyada isə audit fəaliyyətinin formalaşmasına 1889-1912-ci illərdə bir sıra cəhdlər edilmişdir. Hazırda audit fəaliyyətinin müxtəlif spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onun bütün inkişaf etmiş ölkələrdə geniş struktur-təşkilati forması vardır. Təsərrüfat prosesinin genişlənməsi və müxtəlif əməliyyatlarm mürəkkəbləşməsi audit qarşısında yeni vəzifələr qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə edildikdən sonra yeni iqtisadi münasibətlərin-bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin qurutması, çoxuqladı mülkiyyət formalarının yaranması və inkişafı audit fəaliyyətinin təşəkkül tapmasına zərurət yaratmışdır. Respublikamızda bu sahədə ilk addım 1991-ci il iyulun 31-də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi yaradılması haqqında» qərar qəbul etməsi oldu. Qərarda qeyd olunurdu ki, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq respublikada audit xidmətlərinə ehtiyacı olan çoxsaylı assosiasiyalar, konsemlər, səhmdar cəmiyyətləri, icarə kollektivləri və kooperativlər yaradılır. Həmçinin nazirliklərin və baş idarələrin tabeliyindən çıxmaq hüququ qazanan müstəqil dövlət müəssisələrinin təzım gəldikdə, onların nəzarət-təftiş aparatının xidmətlərindən istifadə etmək imkən olmur. Buna görə də müstəqil audit xidmətinin yaradılması vacibdir.

Bu məqsədlə nəzarət-təftiş işini təkmilləşdirmək, bütün mülkiyyət formalarının qorunmasını təmin etmək, sui-istifadə və rəqəmləri şişirtmə faktlarının qarşısını almaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi haqqında Əsasnaməni təsdiq etmişdir. Həmin Əsasnaməyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi nazirliklərin və baş idarələrin, müəssisə, idarə və təşkilatların, kooperativlərin sifarişləri əsasında, habelə, hüquq-mühafizə orqanlarının tələbi ilə, müqavilə üzrə haqqı ödənilməklə, müstəqil yoxlamalar keçinməsi, təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair metodik və əməli yardım göstərməsini tövsiyə etmişdir.

Respublikamızda auditin inkişafı və formalaşması aşağıdakı xronoloji ardıcılıqla gətirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafının təmin edilməsi, müstəqil audit firmalarının və auditorların fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 27 mart tarixli 157 sayılı qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyində audit

xidmətinə xüsusi razılıq verilməsinə dair Lisenziya Komissiyası yaradılmışdı. Bu respublikamızda audit xidmətinin təşəkkül tapması və inkişafı istiqamətində atılan ikinci müsbət bir addım idi,

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, çoxukladlı mülkiyyət formalannın bərabər hüquqda fəaliyyətinə geniş meydan verilməsi, ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun müstəqil audit sisteminin formalaşmasını zəruriləşdirirdi. Buna görə də 1994-cü ildə «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu Qanunun icrasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun qüveyə minməsi barədə 20 iyun 1995-ci ildə xüsusi qərar qəbul etmişdir. Bu qərara əsasən Auditorlar Palatasını təşkil etmək və onun fəaliyyətə başlamasını təmin etmək məqsədi ilə mütəxəssislərdən ibarət komissiya yaradılmışdır. Respublikamızda audit fəaliyyətinin inkişafında növbəti mərhələ onun struktur formalaşması və fəaliyyəti üçün əsasnaməsinin hazırlanması və təsdiq olunmasıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qərar ilə «Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnamə təsdiq etmişdir. Audit fəaliyyətinin respublikamızda daha da təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 12 mart 1996-cı ildə iki mühüm qərar qəbul etmişdir. Belə ki, «Azərbaycan Respublikasında auditorların və auditor təşkilatlarının qeydiyyatı barədə» qərarla Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən auditorların, auditor təşkilatlarının, filial və nümayəndəliklərin 1996-cı il aprel 15-dək qanunvericiliyə müvafiq surətdə qeydiyyatdan keçirilməsinin başa çatdırılması zərurəti göstərilməsi ilə yanaşı, Auditorlar Palatasının hüquq və vəzifələrini genişləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qərar ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnaməyə əlavələr və dəyişikliklər haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Bundan sonra Respublikamızda audit fəaliyyətinə dair apanlan texniki və təşkilatı işlər başa çatdırılmaqla, 1996-cı il aprel 4-dən Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası müstəqil qurum kimi öz fəaliyyətinə başladı. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 1996-cı il aprel 11-də «Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının bezi məsələləri haqqında» qərar da qəbul etmişdir. 1996-1998-ci illərdə ölkə başçısının 5 fərmanında audit bazar infrastrukturunu elementləri və idarəetmə sisteminin mühüm tərkib hissəsi kimi təsbit olunmuşdur.

Hazırda Auditorlar Palatası respublikamızda auditor fəaliyyətini tənzimləməklə yanaşı, bu sahənin inkişafına, təkmilləşdirilməsinə dair mütəmadi tədbirlər sistemi hazırlayaraq dövlətin təsərrüfat subyektlərinin və auditorların mənafeyinin müdafiəsini təmin edir və audit xidmətinin beynəlxalq standartlarda qurulması istiqamətində əməli-praktiki işlər görür.

1.3. Auditin idarəetmə funksiyası

Məlumdur ki, «audit» sözü bir anlayış ifadə etmir. Onun mahiyyət və məzmunu yalnız idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə, xüsusilə də iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesində açıla bilər. Mövcud ənənəyə görə, idarəetmə funksiyası idarəetmə sisteminin iki istiqaməti - obyekt və subyekt üzrə müəyyən edilir. İdarəetmə obyektini dedikdə, istehsalat elmi-texniki hazırlıq səviyyəsi, istehsalat əsas və xidmətdəici obyektləri, məhsulun keyfiyyəti, əmək və əmək haqqı, kadr, maliyyə-kredit və digər sahələrin idarə edilməsi başa düşülür. İdarəetmə subyektini idarəetmə işlərinin elə bir növünə aynılmasına əsaslanır ki, onlardan hər birinin idarəetmə prosesində öz funksional vəzifəsi vardır. İdarəetmə funksiyasının təsnifatı ayn-ayn işlərin müxtəlif variantları üzrə qruplaşması nəticəsində müxtəlif məzmun və ya ad ala bilər. Lakin bütün hallarda nəzarət idarəetmənin elementlərindən biri hesab edilir. Çünki planlaşdırma, uçot, təhlil, təşkil kimi nəzarət də ümumilikdə və ayrı-ayrılıqda idarəetmə funksiyasına malikdir.

Auditin idarəetmə funksiyasının böyük bir hissəsi onun nəzarət və yoxlama ilə bağlı fəaliyyətində açıla bilər. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri və azad iqtisadi şəraitdə auditin müstəqil ekspert və yoxlayıcı keyfiyyətinə malik olmasına baxmayaraq o, təsərrüfat proseslərinə nəzarət etməklə idarəetmənin başlıca prinsiplərindən biri olan əks əlaqənin təzahür forması kimi çıxış edir və idarə aparatının bütün tədbirlərinin səmərəliliyindən xəbər verir.

Ümumiyyətlə, auditin idarəetmə funksiyasının məzmununa üç mövqedən yanaşmaq olar:

- auditin sorbət idarəetmə funksiyası;
- auditin idarəetmə prosesində iştirak etməklə müvafiq idarəetmə funksiyası;
- auditin idarəetmə sisteminə mövqeyi və idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı münasibətdə idarəetmə funksiyası.

Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ekspertizası və müstəqil yoxlama ilə məşğul olan audit maliyyə-hesabat sənədlərini yoxlamaqta firmanın (şirkətin) bütövlükdə idarəetmə strukturunu və sistemini öyrənir, onun və-

ziyyətini müəyyənləşdirir. Sonra isə təsərrüfatın səmərəliliyinə təsir edən daxili və xarici amilləri aşkar etməklə, onların qiymətləndirilməsi üçün proqram hazırlayır. Audit təsərrüfat proqramının icrasının təşkilini öyrənir və bu proqramdakı tədbirlərin icrası üzərində təsərrüfatdaxili nəzarət sistemini qiymətləndirir, bütün proseslərin mənfi və müsbət kənarlaşmaları yekunlaşdırır və lazım gəldikdə müvafiq qaydada hazırlanmış tədbirlər vasitəsilə proseslərin arzu olunan istiqamətə yönəlməsinə təsir göstərir. Beləliklə, audit firmanın (şirkətin) təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarından maraqlı tərəf üçün, yəni sahibkara, menecərə real məlumat təqdim etməklə verilən qərarların, sərəncamların yerinə yetirilməsi haqqında əlaqə yaradır və birbaşa idarəetmə funksiyası mövqeyindən çıxış edir.

Auditin idarəetmə funksiyasının xarakterik xüsusiyyəti onun mütəmadi olaraq idarəetmənin bütün prosesində iştirak etməsidir. Yəni audit icmal qaydada təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ekspertiza etmək və yoxlamaqla yanaşı, müxtəlif tematik məqsədlər üzrə idarəetmənin bütün mərhələlərində iştirak edir. Bütün hallarda auditin təsərrüfat-maliyyə prosesində iştirakı təyinatlar üzrə üç qrupa bölünür: ayn-ayn təsərrüfat əməliyyatlarının auditi, maliyyə-hesabat sənədlərinin auditi və idarəetmə obyektlərində məsuliyyət mərkəzi üzrə audit yoxlaması.

Ayn-ayn təsərrüfat əməliyyatlarının audit yoxlamasında məqsəd təsərrüfat əməliyyatlarının bu və ya digər mərhələlərində iştirak etməklə təsərrüfat sisteminin məhsuldarlığı və səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Audit hər bir tematik yoxlama nəticəsində təsərrüfatın hər hansı bir sahəsində mövcud vəziyyəti xarakterizə edən arayışla, bilavasitə təsərrüfat prosesinin yaxşılaşmasına təsir göstərir. Yoxlama nəticəsində verilən təkliflər əsasında təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müəyyən bir sahəsində, məsələn, müəyyən hissəsinin istehsalında yox verilən çıxdan məhsulun aradan qaldırılması onun təsərrüfatdaxili idarəetmə prosesində iştirakıdır. Onun tərtib etdiyi yekun nəticələr və təkliflər əsasən firmanın idarəedici (meneceri) tərəfindən istifadə edilir. Ayn-ayn əməliyyatların yoxlanması və bu təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə-hesabat sənədlərinin və digər məsələlərin qiymətləndirilməsindən çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Çünki ayn-ayn təsərrüfat əməliyyatları bir çox hallarda ümumi standartlardan kənarda baş verdiyi üçün onun yoxlanması və qiymətləndirilməsində qanunların, qərarların, təlimatların və digər normativ sənədlərin prinsiplərinə istinad edilməklə yanaşı iqtisadi qanunauyğunluqlara və digər meyarlara əsaslanmalıdır.

Maliyyə-hesabat sənədlərinin audit yoxlaması maliyyə və mühasibat sənədlərinə əsaslanaraq təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçmişini araş-

dıtmaqla perspektiv inkişaf üçün arayış verlr. O, hər şeydən əvvəl maliyyə-hesabat sənədləri üzrə nəzərdə tutulan norma və normativlərə əməl olunmasına, baş venniş təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün uçota alınmasına, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mövcud nöqsanların aşkar edilməsinə, xüsusilə cinayət tərkibli maliyyə əməliyyatlarının vaxtında üzə çıxmasına, yuxarı təşkilatlara, maliyyə-vergı orqanlarına təqdim olunan mühasibat və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə zəmanət verir. Bu bir növ, dövlət orqanlarının, nazirliklərin, baş idarələrin tabeliyində olan müəssisə və birliklərin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının sənədli toftişini xatırladır. Lakin onları eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki dövlət mülkiyyətinə əsaslanan müəssisənin sənədli toftişi hər şeydən əvvəl, inzibati xarakter daşıyır. Audit yoxlaması isə daha geniş məzmunla malikdir. Maliyyə-hesabat sənədlərinin audit yoxlaması idarəetmə prosesinin elə bir fazasında iştirak edir ki, o, iqtisadi proseslərin və təsərrüfat əməliyyatlarının keçmişindən xəbər verərək, perspektiv inkişaf üçün lazımı tədbirlərin hazırlanmasına şərait yaradır.

Bütövlükdə bu və ya digər obyektin idarəetmə aparatının səmərəliliyinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsini audit yoxlamasının nəticə və yekun mərhələsi hesab etmək olar. Bu prosesdə audit idarə aparatının bütün haliarda qəbul etmiş olduğu qərar və sərəncamların səmərəliliyini ümumiləşdirilmiş formada qiymətləndirir. Məlum olduğu kimi, qərarlar öz iradəsinin sahibi olan şəxsi mənafeyə, istedadla və qabiliyyətə malik, nəhayət istənilən vəziyyətdən çıxış yolu tapmağı bacaran şəxslər tərəfindən icra olunur. Bütün bunların hamısı qərarların icrasında öz əksini tapma bilməz. Ona görə də, qərarın nə yolla yerinə yetirilməsinə inanmaq üçün icranın yoxlanılması zəruriliyi meydana çıxır. Məhz, bu halda audit idarəetmənin əsas prinsiplərindən birinə çevrilir. Beləliklə, nəzarəti və yoxlamayı həyata keçirərkən qəbul edilən qərarların əsaslarını yaxşı bilmək, onun həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərindən baş çıxarmaq lazımdır. Bu tələblər bütövlükdə auditə və xüsusi onun idarəetmə obyektlərinin məsuliyyət mərkəzi üzrə yoxlama hissələrinə aiddir.

Auditin bu hissəsi nəinki icranın yoxlanılmasının, eyni zamanda qəbul edilmiş qərarların faydalılığının qiymətləndirilməsinin tərkib hissəsidir. Audit həmçinin bu səmərəliliyi milli iqtisadiyyat və onun sahələri məqəyindən qiymətləndirməlidir. Buna ən çox auditin sahələr üzrə ixtisaslaşması, texnologiyaların xüsusiyyətlərini, istehsalın və əməyin təşkilini, sahəvi idarə təminatlarının, əsasnamələrini və digər normativ aktlarını öyrənmək kimi amillər təsir edir. Bütün hallarda idarəetmədə məsuliyyət daşıyan şəxslərin düzgün seçilməsi vacibdir. Onlardan eyni

zamanda idare edilən məsələləri dərinləndirərək bilmələri tələb olunur. Yüksək ixtisasa malik işçi, qəbul edilmiş qərar, mümkün ola bilən kənarlaşmalar daha düzgün, operativ şəkildə qiymətləndirir və onların son nəticəsini əvvəlcədən görə bilər. Onun ən mühüm vəzifəsi verilmiş qərar proqramdakı gözlənilən kənarlaşmalar vaxtından əvvəl proqnozlaşdırmaq, aşkara çıxarmaq və onun yerinə yetirilməsinin pozulmasının qarşısını almaqdır.

1.4. Auditin digər idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

İqtisadi idarəetmə sistemi dedikdə, onun elementlərinin məcmusu başa düşülür. Bu elementlərin müəyyən edilməsi bir çox hallarda mübahisə doğurur. Lakin audit idarəetmə elementi kimi idarəetmə sistemində özünəməxsus mövqeyə malikdir. Müstəqil ekspertiza və yoxlama, həmçinin nəzarət funksiyasını özündə təcəssüm edən audit, idarəetmənin digər elementləri olan planlaşdırma, uçot, tohlil, təşkil və tənzimləmə ilə sıx əlaqədədir. Auditin idarəetmə sistemində özünəməxsus mövqeyi onun iqtisadi idarəetmənin əsas elementlərindən biri kimi praktiki olaraq idarəetmədə birbaşa iştirak etməsidir. Auditin başqa idarəetmə elementlərindən fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, digər idarəetmə elementlərinin idarəetmə funksiyalarına bilavasitə təsir göstərmək imkanına malikdir. Auditin idarəetmə funksiyasının bir hissəsi digər iqtisadi idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə aydınlaşa bilər.

Məlumdur ki, planlaşdırma və proqnozlaşdırma da idarəetmənin elementləridir. Onlar proporsional müəyyonlaşdırma, iqtisadi inkişafın istiqamətini proqnozlaşdırmaqla xüsusi mülkiyyətin formalaşmasında və milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayırlar. Proporsionalın və proqnozlaşdırmanın özündə də müəyyən nəzarət funksiyası vardır. Həmin nəzarət funksiyası vasitəsi ilə müəyyən olunmuş proporsionalın reallığı, proqramların yerinə yetirilməsi, proqnozların milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə, həmçinin tələbin təkliflə uzlaşması aşkar olunur.

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri planlaşdırmanın bütövlükdə inkar etmir, əksinə, bu şəraitdə onun mahiyyəti ilə məzmunu təməmlənir. O, idarəetmə funksiyasını daha səmərəli və birbaşa icra edir. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit ekspertizası və yoxlamasında müəssisənin fəaliyyətini tənzimləyən ümumi inkişaf planını, istehsalat proqramını, tələb və təklif proqnozlarının reallığı qiymətləndirilir. Bu da müəssisənin cari fəaliyyətinin səmərəliliyinə və perspektiv inkişafına təsir göstərir. Audit və planlaşdırma idarəetmə elementləri olduğu üçün onların

hər ikisi müəyyən idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsində birləşir və biri-birini tamamlayır. Onları biri-birindən fərqləndirən cəhət idarəetmə prosesində qarşıda duran vəzifələrin və funksiyaların müxtəlifliyidir. Əgər planlaşdırma milli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətini və müəssisənin perspektiv inkişafını müəyyənləşdirirsə, audit planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın reallığını, səmərəliliyini dəqiqləşdirir. Bu zaman audit planlaşdırma və proqnozlaşdırma vasitəsi ilə bütövlükde iqtisadi idarəetməyə təsir edir və onun səmərəliliyini artırır.

Uçot, iqtisadi idarəetmə elementlərindən biri olmaqla təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının qeydiyyatı - uçota alır, onları qruplaşdırır, ümumiləşdirir, nəzarət və təhlil üçün informasiya bazası yaradır. İdarəetmə elementi kimi idarəetmə funksiyası onun bütün formalanna - statistik, mühəsibat və operativ uçota aid edilir. Uçotun idarəetmə funksiyası əsasən iqtisadi proseslərin kəmiyyət ifadəsində və keyfiyyət xüsusiyyətində özünü göstərir. Uçot, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını qeydiyyatı aldıqda müvafiq nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Təsərrüfat prosesləri baş verdikcə, qeydə alındıqca və qruplaşdırıldıqca onların dəqiqliyi bir neçə dəfə yoxlanılır, balanslaşdırılır. Bu zaman uçot müvafiq nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Düzdür, bu funksiya təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qurulmasında mühüm rol oynayır. Buna görə də bir çox hallarda uçot təsərrüfatdaxili nəzarətin zamanı hesab edilir. Lakin uçot bütövlükde nəzarət funksiyasını, xüsusilə audit nəzarətini əvəz edə bilməz. Audit baş vermiş iqtisadi prosesləri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının kəmiyyət və keyfiyyətini uçot məlumatları əsasında yoxlayır, nəticədə onların reallığını müəyyənləşdirir, kənarlaşmalara, nöqsanlara aşkar edib aradan qaldırmaq üçün kompleks tədbirlər hazırlayır. Bu zaman audit müstəqil şəkildə və ya uçot vasitəsilə idarəetməyə təsir göstərir, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının qeydə alınmasının təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Auditlə uçot arasında qarşılıqlı əlaqə onların hər ikisinin idarəetmə elementi olmasıdır. Lakin müxtəlif və fərqli idarəetmə funksiyasına malik olduqları üçün idarəetmədə onların arasındakı sədd dəqiqləşdirilməlidir. Uçot iqtisadi prosesləri təsərrüfat əməliyyatlarını qeydə alır və onları ümumiləşdirir. Audit isə baş vermiş iqtisadi proseslərdən, təsərrüfat əməliyyatlarının reallığından bizə məlumat verir. Ona görə də, audit vəzifəsini icra edən şəxs neinki uçot-hesabat işlərindən baş çıxararlıq, həmçinin baş vermiş iqtisadi prosesləri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını müvafiq meyarlar əsasında qiymətləndirməyi də bacarmalıdır. İqtisadi təhlil birbaşa idarəetmə prosesində iştirak etməsə də, bir çox hallarda onu əsas idarəetmə elementləri sırasına daxil etmək olar. Çünki elmi-texniki tərəqqinin hazırkı inkişafı, müəssisələr arasında əlaqə-

lərin artması, onların bilavasitə fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin çoxalması idarəetmədə iqtisadi təhlilin istifadə edilməsi zəruriliyini meydana çıxanır. İqtisadi təhlil qəbul edilən qərarların əsasını təşkil edir. Başqa sözlə desək, qəbul edilən qərarlarda səhvə yol verilməməsi üçün iqtisadi təhlil imkanlarından istifadə edilməsi vacibdir. İqtisadi təhlil plan göstəricilərinin düzgünlüyünü, onların real xarakter daşımasını təmin etməyə imkan verir. Təsərrüfat fəaliyyətinə düzgün qiymət vermək üçün yalnız iqtisadi təhlildən istifadə edilməlidir. İqtisadi təhlil ehtiyat mənbələrini meydana çıxarmağa, istehsal prosesinə nəzarət etməyə şərait yaradır. İqtisadi təhlil vasitəsilə təsərrüfat vahidləri arasında əlaqə yaradılır. Bu isə öz növbəsində müəssisə üzrə əhəngdarlığın yaranmasına müsbət təsir göstərir. Məlumdur ki, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi həm obyektiv, həm də subyektiv amillərdən asılıdır. Başqa sözlə desək, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti həm əmək kollektivinin fəaliyyətindən, həm də kənar amillərdən asılıdır. Burada da təsərrüfat fəaliyyətinə qiymət vermək üçün obyektiv və subyektiv amillərin təsir dərəcəsini konkret olaraq müəyyən etmək lazım gəlir. İqtisadi təhlil iqtisadi prosesləri və təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını qruplaşdırır və onların səmərəliliyinə qiymət verir. İqtisadi proseslər təhlil edilən zaman istehsalın səmərəliliyinə təsir edən mənfə və müsbət amillər aşkar edilir, ehtiyatlardan və resurslardan istifadə qiymətləndirilir. İqtisadi təhlil iqtisadi prosesləri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını öyrəndikcə, təhlil etdikcə istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini aşkar edir. Bu da qəbul ediləcək idarəetmə qərarlarının optimallığa təminat verir. İqtisadi təhlil idarəetmə elementi kimi digər elementlərlə - uçot-planlaşdırma və xüsusilə nəzarətlə ümumi surətdə bağlıdır. Məhz iqtisadi təhlil, nəzarət və yoxlama işlərində iştirak etməklə özünün idarəetmə funksiyasını daha qabarıq və praktiki olaraq büruzə verir. Nəzarət və yoxlama (ekspertiza) işlərinin bir çox nəticə və təklifləri iqtisadi təhlil vasitəsilə əldə edilə bilər. İqtisadi təhlilin metod və üsullarından qarşılıqlı şəkildə istifadə etməklə iqtisadi proseslərə və təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına kompleks qiymət vermək olar. Yalnız iqtisadi təhlil apanılmaqla həyata keçirilən audit yoxlaması nəticəsində tərtib edilmiş arayış idarəetmə üçün səmərəli ola bilər. Lakin iqtisadi təhlil auditdə faktorların qarşılıqlı əlaqəsilə məntiqi formada tətbiq edilməlidir. Əks halda yoxlama arayışı həddindən artıq iqtisadi tələblərlə şişirdilə bilər. Təcrübədə bəzən iqtisadi təhlilin metod və üsullarından audit yoxlama-ekspertiza işlərində düzgün istifadə edilməməsi yoxlama nəticələrini əsas məqsəddən yayındırır və nəticələr çox da konkret olmur. Daha doğrusu yoxlama-ekspertiza aktı analitik müşahidənin nəticəsinə çevrilir.

1.5. Daxili və xarici auditin vəzifələri

Təşkilati baxımdan audit daxili və xarici auditə bölünür. Teserrüfatdaxili audit müəssisə və təşkilatların (firmaların, şirkətlərin) daxilində fəaliyyət göstərən analitik qruplar tərəfindən həyata keçirilir. Onlar təşkilati baxımdan müəssisənin rəhbərliyinə tabe olurlar və onun qarşısında məsul şəxslərdir. Xarici audit ixtisaslaşmış auditor təşkilatları və yaxud müstəqil auditor hüququna malik olan auditorlar tərəfindən aparılır və təşkilati baxımdan Auditorlar Palatasına tabe olmaqla onlar qarşısında məsul şəxslərdir. Daxili və xarici auditin qarşısında duran vəzifələr də fərqlidir. Xarici auditin əsas vəzifəsi uçot-hesabat sənədlərinin doğru və düzgünlüyünü təsdiq etmək, mühasibat sənədlərində və maliyyə hesablarında göstərilən iqtisadi rəqəmlərin reallığını təsdiq etmək, müəssisənin teserrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş qanun pozuntularını və cinayət tərkibli əməliyyatları aşkar etmək, onların aradan qaldırılması yollarını göstərmək, müəssisənin aktivində olan vəsaitləri qiymətləndirmək, likvidlik əmsalını müəyyənləşdirmək və maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Xarici audit həmçinin müəssisənin məsrəflərinin hesabata sənədlərində düzgün göstərilməsini təsdiq etməli, gəlir və mənfəəti dəqiqləşdirməlidir. Bütün qeyd olunanlarla yanaşı, xarici audit daxili auditin nəticələrinə istinad edərək müəssisənin vəsaitlərindən, maliyyə və aktivlərindən səmərəli istifadə olunmasını təhlil edib qiymətləndirə bilər. Xarici audit müəssisənin dövlət qarşısında öhdəliklərini, o cümlədən büdcə ilə hesablaşmaları, fondlara ödəmələri nəzərdən keçirib qiymətləndirir. Yekunda isə illik mühasibat hesabatının düzgün tərtib olunması, maliyyə hesabatının vaxtında və düzgün verilməsini qiymətləndirir. Bu zaman auditor lazım gəldikdə alternativ mühasibat balansı və maliyyə hesabatı tərtib etməklə, mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının vəziyyətinə qiymət verə bilər. Auditor alternativ balans forması tərtib edən zaman müəssisənin aktiv və passiv hesabatlarının, uçot və hesabat sənədlərinin dəqiqliyini daha konkret göstərə bilər.

Xarici auditin əsas vəzifələrindən biri müəssisənin uçot-hesabat sənədlərində mənfəət və zərərin düzgün qeyd olunmasını və mənfəətin vergiyə cəlb olunan hissəsini qiymətləndirməkdir. Qeyd olunanlarla yanaşı, xarici audit müəssisə və təşkilatların uçot-hesabat işlərinin bərpa olunması, planlaşdırma və istehsalın təşkili işinin optimallaşması üzrə müvafiq əməli təkliflər verə bilər. Xarici auditdən fərqli olaraq daxili audit qeyd etdiyimiz kimi, əsas etibarilə teserrüfatdaxili məsələlərə istiqamətləndirilmişdir.

Onun əsas vəzifəsi təsərrüfatdaxili resurslardan səmərəli istifadə olunması, törəmə müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və ehtiyatların aşkar edilməsinə dair müvafiq tədbirləri hazırlamaqdan ibarətdir. Təsərrüfatdaxili audit ilk növbədə təsis sənədlərinə uyğun olaraq törəmə müəssisələrinin fəaliyyətini qiymətləndirir. Baş təşkilatın verdiyi sərəncamların və qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsi səviyyəsini, təsərrüfat müqavilələrinin və təşkilat qarşısında duran digər müvafiq öhdəliklərin yerinə yetirilməsini qiymətləndirir. Daxili audit, həmçinin törəmə müəssisənin sərəncamında olan əsas vəsaitlərin və maliyyə resurslarının səmərəli istifadə edilməsini təhlil edir və qiymətləndirir. Daxili audit tabelikdə olan törəmə müəssisəsində audit və yoxlama-ekspertizasını aparan zaman uçot-hesabat işlərini nəzarətdən keçirməli, müəyyən edilmiş taariflərin ödəmə tapşırıqlarında kenarlaşmaların və qeyri-qanuni əməliyyatların aşkar edilməsinə də diqqət yetirməlidir. Daxili audit apardığı yoxlama-ekspertiza işləri nəticəsində müvafiq tədbirlər hazırlayır və baş təşkilatın razılığı ilə onun icrasına nəzarət edir. Daxili audit müəssisənin idarə edilməsində çox səmərəli bir funksiyanı yerinə yetirir. O, müəssisənin rəhbərliyinin verdiyi qərarların və sərəncamların müəssisənin Özündə və törəmə müəssisədə yerinə yetirilməsi səviyyəsi haqqında idarəedici aparata lazımı və doğru məlumatlar verir.

Daxili audit müstəqil nəzarət funksiyasını yerinə yetirməklə müəssisənin bölmə və şöbələrində idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilmə səviyyəsini də qiymətləndirir. Etiraf etmək lazımdır ki, müəssisənin və onun tərkibində olan törəmə müəssisələrin istehsal-maliyyə fəaliyyətində qazandığı uğurlar verilən tapşırıq və idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılıdır. Daxili audit rəhbərliyin idarəetmə ilə bağlı olan qərar və sərəncamların yerinə yetirilməsi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün sərəncamların icra müddətinə, kompleks icrasına, sərəncam və tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə edilən səmərəni qiymətləndirməli və bu barədə rəhbərliyə öz reyini rəsmi şəkildə bildirməlidir. Daxili auditin fəaliyyəti nəticəsində görülməli tədbirlər, yerinə yetirilməli iş və xidmətlər haqqında hesabatın tərtib olunması da vacibdir. Bir qayda olaraq belə hesabatlar ildə 2 dəfədən gec olmayaraq tərtib edilə bilər. Hesabatda görülməli işin həcmi, tarixi, yerinə yetirilən audit xidmətinin mahiyyəti və əldə edilən səmərə (nəticə) öz eksini tapmalıdır. Bir qayda olaraq auditor belə hesabatları təsərrüfat ilinin yansımada (yanm illik) və ilin sonunda illik tərtib edir. Tərtib edilən hesabatlar auditin yekun sənədi sayılır, rəsmi sənəd hesab edilir və xüsusi qeydə alınır.

İİFƏSİL. AUDİTİN PREDMETİ VƏ METODU

2.1. Auditin predmet və metodunun nəzəri əsasları

Her hansı bir elmin predmeti olduğu kimi auditin də bir elm kimi predmeti və metodu vardır. Auditin predmeti müstəqil yoxlama-ekspertiza aparmaqla müəssisənin və təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini mühasibat sənədləri əsasında öyrənmək və ona kompleks qiymət verməkdir.

Auditin predmeti çox geniş və zəngindir, yeni onun tədqiqat obyekti digər iqtisadi idarəetmə elementləri olan mühasibat uçotu, planlaşdırma və təşkilə nisbətən çox genişdir. Belə ki, audit müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin vəziyyətini öyrənilər qiymətləndirməklə yanaşı, iqtisadi sahədə qanunverici-normativ hüquqi aktların prinsiplərinin yerinə yetirilməsi vəziyyətini və bu sahədə yol verilmiş qanun pozuntulannı öyrənilər, çatışmamazlıqları aşkar edir, onlara ilkin tədqiqat baxımından iqtisadi-hüquqi qiymət verir. Audit müəssisənin iqtisadi potensialından, resurslardan səmərəli istifadə edilməsini öyrənilər və qiymətləndirir. Ehtiyatların aşkar olunması, onların seferbər edilməsi haqqında müvafiq tədbirlər hazırlayır və tətbiq edir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində audit yeganə idarəetmə etementidir ki, o müəssisə və təşkilatlarda sosial-iqtisadi problemlərin həlli səviyyəsini öyrənmək və qiymətləndirmək imkanına malikdir. Audit həmçinin, müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə kompleks qiymət verir, elmi-texniki tereqqinin nəticələrinin tətbiqinin səmərəliliyini qiymətləndirir.

Audit müəssisə rəhbərinin verdiyi qərar və sərəncamların istehsal təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün mərhələlərində yerinə yetirilməsi haqqında geriye - idarə rəhbərliyinə doğru, düzgün məlumat (informasiya) verə bilən rabitə əlaqəsini yaradır. Bu tədqiqat obyektlərinin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi auditin predmetinin əsasını təşkil edir.

Auditin predmetinin öyrənilməsi, düzgün, səmərəli qiymətləndirilməsi üçün auditin Özüneməxsus metodu və metodlar sistemi vardır.

Auditin metodu onun qarşısında duran əsas məqsədlərə çatmaq üçün tətbiq edilən vasitə və üsullardır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, auditin qarşısında çoxşəxəli məqsəd və vəzifələr durur. Bu vəzifələrin həllində və auditin qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif spesifik metod və üsullardan istifadə edilə bilər.

Auditin metod və metodlar sistemi olduqca zəngindir. Bu sistemə faktiki yoxlama, seçmə üsulu, arifmetik hesablamalar, analitik testlər, sorğu, şəxsi müşahidə, qarşılıqlı üzleşdirmə, riyazi statistik üsullar, alternativ ma-

liyyə hesabat sənədlərinin hazırlanması, sənədli təftiş, sənədlərin texniki ekspertizası, maddi ekspertiza, başdan-başa yoxlama və sair daxildir. Bütün bu qeyd olunanlar audit yoxlama-ekspertiza işlərinə aid olan birbaşa metod və metodlar sistemidir.

Faktiki yoxlama dedikdə, hər hansı bir təsərrüfat əməliyyatının yerində yoxlanılması, hesablanması və onun mühasibat sənədləri ilə üzleşdirilməsi başa düşülür. Bu ilk baxımdan inventarlaşdırmaya oxşardır. Lakin inventarlaşdırma metodunun fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, inventarlaşdırma tematik bir sahəyə, yəni əsas vəsaitlərin hər hansı bir tarixə qalığın yoxlanması və yaxud istehsalat ehtiyatlarının, mal-material qiymətlərinin hər hansı bir tarixə faktiki qalığı ilə mühasibat sənədlərində olan məlumatların tutuşdurulmasıdır.

Seçmə üsulu dedikdə, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının bir qrupunun müəyyən tarixi dövrə seçilib onlarn tərtib olunması, rəqəmlərin düzgünlüyünün, yekunların reallığının yoxlanılması, hesablaşmaların apanılmasında bir neçə ayın seçilib yoxlanılması başa düşülür. Seçmə üsulu adətən əmək və əmək ödəmələri, mal-material üzrə əməliyyatlarla hesablaşmalarda debitor, kreditor borclarn hərəkətinin ekspertiza və yoxlanılmasında tətbiq edilir.

Sənədli yoxlama - təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının mühasibat sənədlərinin ekspertizası və yoxlanılması kimi başa düşülür.

Arifmetik hesablama - audit yoxlama-ekspertiza işlərində adətən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini xarakterizə edən, yekun sənədlərinin dəqiqləşdirilməsində tətbiq edilən bir üsuldur.

Analitik testlər - hər hansı bir mal-material çeşidinin indeks və dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilir.

Sorğu - müəssisə və təşkilatların, firmaların digər təşkilatlarla əlaqəli fəaliyyətində qarşıya çıxan hər hansı bir məsələnin araşdırılıb dəqiqləşdirilməsinə dair apanlan yazılı və şifahi müraciətlərdir.

Şəxsi müşahidə - müəssisə və təşkilatların istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində hər hansı bir prosedə şəxsi əminlik əldə etmək üçün auditorun həmin prosedə müəyyən vaxt ərzində şəxsi müşahidəsi və ya baxışıdır.

Qarşılıqlı üzleşmə - audit olunan müəssisə və firmaların təsərrüfat-maliyyə prosesində baş vermiş analitik bir əməliyyatın digər əlaqəli təşkilatla üzleşdirilməsi və hər iki tərəfin razılığı ilə apanılmış maliyyə əməliyyatının təsdiqinin rəsmi sənədləşdirilməsi deməkdir.

Riyazi statistik üsullar - kombinəleşmiş üsuldur, adətən iqtisadi göstəricilərin ümumiləşdirilməsində və hər hansı bir məsələnin qiymətləndirilməsində tətbiq olunur.

Alterativ raaliyyə-hesabat sənədlərinin hazırlanması - mühasibat-maliyyə hesabatları audit edilən zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş əməliyyatların uçot-hesabat sənədlərində doğruluğunu təsdiq etmək üçün bəzi hallarda tərtib olunmuş uçot və maliyyə hesabatlarına alternativ olaraq hesabatlar tərtib edilir.

Sənədlərin texniki ekspertizası - müəssisə, təşkilatların təsis sənədlərini və digər qeyri-maliyyə sənədlərini texniki baxımdan keçirməklə, onun qanunverici normativ aktlara uyğun olmasına qiymət verməkdir və s.

Göründüyü kimi, auditin metod və üsullarının tətbiqi, auditin yoxlama-ekspertiza etdiyi sənədlərin məzmunundan, təyinatından asılıdır. Məsələn, mühasibat sənədlərinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasında təsərrüfat əməliyyatlarına uyğun olaraq müxtəlif metod və üsullar tətbiq edilir. Əgər pul əməliyyatlarını yoxlama-ekspertiza edən zaman başdanbaşa yoxlama tətbiq edilirsə, əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə yoxlamalarda ilk variantda seçmə üsulundan istifadə edilməsi kifayətdir.

Bununla yanaşı auditin qarşısında duran bir sıra mühüm məsələlərin həlli məqsədilə iqtisadi təhlilin və xüsusilə onun tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin metod və üsullarından geniş istifadə edilə bilər.

Auditin yoxlama-ekspertiza işlərinin bir sıra yekun təklifləri iqtisadi təhlilin nəticələrinə əsaslanır. Məsələn, resurslardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi, ehtiyatların aşkar olunub səfərbər edilməsi, iqtisadi qanunauyğunluqların qiymətləndirilməsində iqtisadi təhlilin metod və üsullarından geniş istifadə edilir. Daha doğrusu, bu məsələlərin həlli iqtisadi təhlilin metod və üsulların tətbiq edilmədən qeyri-mümkündür.

Digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə maliyyə baxımından qiymət verilməsi, müəssisənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilinin metod və üsullarından istifadə edilməsinə ehtiyac yaranır.

Auditdə maliyyə təhlilinin metod və üsullarının tətbiqi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Burada əsasən ayn-ayn bölmələr üzrə qiymətləndirmə sistemlərinə istinad etmək lazımdır. Belə qiymətləndirmə sistemlərinə müəssisənin aktivlərinin mövcud vəziyyətini müəyyənləşdirən, dövrüyyə kapitəlinin manevr etmə qabiliyyətini qiymətləndirən, qeyri-maddi aktivləri qiymətləndirən, maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən, istehsalın səmərəliliyini müəyyənləşdirən, müəssisənin rentabellik səviyyəsini müəyyən edən və onu qiymətli kağızlar bazasında səciyyələndirən qiymətləndirmə sistemini aid etmək olar.

Müəssisə və təşkilatlarda sosial-iqtisadi problemlərin həlli səviyyəsini müşahidə etmək üçün xüsusi qiymətləndirmə sistemindən - mənzil-məişət məsələləri və digər problemlərin həlli səviyyəsini müəyyənləşdirən meyarlardan istifadə edilir.

2.2. Auditin əsas istiqamətləri və onun milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində resursların səfərbər edilməsi, onlardan səmərəli istifadə vacib məsələdir. Belə şəraitdə bütün idarəetmə elementləri, o cümlədən uçot, planlaşdırma, təhlil, nəzarət, təftiş və həmçinin audit də bu problemlərin həlli istiqamətinə yönəldilməlidir. Bu zaman elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı ilə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə təsir göstərən amillər durmadan artır, informasiya çoxalır, məhsul istehsalı prosesinin özü kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə mürəkkəbləşir. Bütün idarəetmə elementləri kimi audit də, bu problemləri dərinlən öyrənməli və müvafiq nəticələrə gəlməlidir.

Audit müəssisə və təşkilatlarda yalnız maliyyə sənədlərinin yoxlanması ilə məhdudlaşmamalıdır. O, həmçinin mövcud şəraitin analitik nəticələrini ümumiləşdirməli, perspektiv inkişaf üçün proqnoz verməli, yeni şəraitdə təzə meylləri, prosesləri ehatə etməli, elmi-texniki nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübələrin istehsalat tətbiqini, kollektivin psixoloji iqlimini, sosial problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirəli, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yeni modellərin hazırlanması və tətbiqi üçün real təkliflər verməlidir. Bütün bu proseslər, axınlar və nəticələr müxtəlif amillərlə bağlıdır.

Iqtisadi ədəbiyyatda yalnız iqtisadi proseslərə təsir göstərən, istehsalın səmərəli təşkili, ehtiyatlardan, resurslardan səmərəli istifadə olunması ilə bağlı amillər obyektiv və subyektiv əlamətlərinə görə xarakterizə edilir. Lakin digər amillər: elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi problemlər, insan kapitalının formalaşması ilə bağlı olan amillər diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. Nəticədə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə kompleks qiymət vermək, müəssisənin perspektiv inkişafı üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmək imkanları azalmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri inkişaf etdikcə hər bir müəssisə və təşkilat ciddi rəqəbat şəraiti ilə üzləşir. O, istehsal etdiyi məhsulu tələb-təklifə uyğun olaraq reallaşdırmaq üçün istehlak bazasında müvafiq yer tutmağa cəhd edir. Ona görə də, audit fəaliyyətində istehsal prosesinə və maliyyə nəticələrinə təsir göstərən amillərlə yanaşı, müəssisənin perspektiv inkişafı ilə

bağlı amillər də diqqət mərkəzində durmalıdır.

Məlumdur ki, istehsalın semereli təşkili, yüksək mahiyyə nəticələrinin əldə edilməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini kompleks qiymətləndirmək və onun perspektiv inkişafı ilə əlaqədar təsirli tədbirlərin hazırlanması üçün bu amillərin qruplaşdırılması, sistemləşdirilməsi vacibdir. Çünki, hər bir amil təsərrüfat-maliyyə nəticələrinə, istehsal prosesinə, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinə müvafiq qaydada mənfə və ya müsbət təsir göstərir.

Fikrimizcə, bu amilləri audit fəaliyyəti üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq və sistemləşdirmək məqsədeuyğundur:

- maliyyə nəticələri və ona təsir göstərən amillər;
- istehsalın səmərəli təşkilinə təsir edən amillər;
- ehtiyatlardan və resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərən amillər;
- elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin və qabaqcıl təcrübənin istehsala tətbiqlə bağlı olan amillər;
- sosial-iqtisadi problemlər və insan kapitalının formalaşması ilə bağlı amillər.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə nəticələrinin Öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi vacib şərtidir. Mənfəət və rentabellik təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin nəticəsinin ümumiləşdirilmiş yekun göstəricisidir. Ona görə də audit fəaliyyətində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində mənfəət və rentabellik göstəricisindən başlanılmalı və onlara təsir edən çoxsaylı amillər seçilib müəyyənləşdirilməlidir. Yəni mənfəətin əmələ gəlməsi, hərəkəti və bölüşdürülməsinin hansı amillərin təsiri nəticəsində formalaşdığı dəqiqləşdirilməlidir.

Mənfəət və rentabellik göstəricisinə təsir edən amillər qiymətləndirilən zaman istehsal həcmində dəyişməsi, məsəflərin artması və ya azalması, qeyri-istehsal xərclərinə yol verilməsi, məhsulun, xammal-material qiymətlilərinin, idarəetmə xərclərinin dəyişməsi və sair bu kimi vacib məsələlər ön plana çəkilməlidir. İstehsalın səmərəli təşkili, bilavasitə idarəetmənin lazımi səviyyədə qurulması ilə bağlıdır.

Yüksək maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi də bir çox hallarda idarəetmə ilə bağlıdır. Ona görə də istehsalın səmərəli təşkilinə təsir edən amillərin iki istiqamətdə - idarəetmə və təşkilə bağlı olan amillər kimi təhlil edilməsi məqsədeuyğundur. İdarəetmə ilə bağlı amillər dedikdə, yüksək peşəkarlıq qabiliyyəti, idarəetmə strukturunun düzgün qu-

rulması, idarəetmə modelinin düzgün seçilməsi və tətbiqi, idarəetmədə strateji, taktiki xetlərin düzgün seçilməsi, optimal qərar və sərəncamların icrası üzərində nəzarətin təşkili, məhsul istehsalına və satışına dair tələb-təklif haqqında obyektiv informasiyanın seçilib toplanması başa düşülür.

İstehsalın təşkili ilə bağlı amillərə isə istehsalın struktur quruluşu, material təchizatı, istehsalın ahəngdarlığı, məhsulun struktur quruluşu, məhsul çeşidinin dəyişməsi, istehsal həcmının dəyişməsi/məhsulun keyfiyyətinə təsir edən amillər daxildir.

Ehtiyatlar və resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə təsir göstərən amillərə də iki istiqamətdə yanaşmaq lazımdır. Bu hər şeydən əvvəl, resurslar və ehtiyatların fərqli anlayışlar olması ilə izah olunur. Ehtiyatlar dedikdə, istehsalın təşkilində istifadə olunmamış imkanlar və ya istehsal prosesində nəzərə alınmamış optimal variantlardır ki, onların aşkar edilməsi müəssisənin ahəngdar fəaliyyətinin təmin edə bilər, Resurslar dedikdə isə maddi aktivlər, maliyyə vəsaitləri, canlı və yaradıcı əmək nəzərdə tutulur. Düzdür, bəzən ehtiyatlar və resurslar eyniləşdirilir. Lakin təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində onların fərqləndirilməsi vacibdir, çünki resurslar və onlardan istifadə istehsalın səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Resurslar və onlardan səmərəli istifadə edilməsinə işçilərin ixtisas dərəcəsi, onların əmək vasitələri və əşyaları ilə təmin edilməsi, əməyin məhsuldar, yaradıcı xarakter daşması, işçilərin orta yaş səviyyəsi və sair amillər təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri, tələbin təkliflə uzlaşması və güclü rəqabət şəraitində elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni keyfiyyətli məhsul istehsalı, məhsul istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından rəqəməli təkmilləşdirilməsi hər bir firmamızın qarşısında duran ümdə məsələdir. Ona görə də rəqabət aparan müəssisə iki yoldan birini seçməlidir. O, ya yeni növ məhsul istehsalına meyl etməli, ya da istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyəti olması üçün daim texnologiya və texnoloji avadanlıqları yeniləşdirməkdir ki, bu da elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə bağlıdır.

İstehsalın səmərəliliyində əhəmiyyətli rol oynayan yeni növ məhsul istehsalı üzrə texnoloji avadanlığın əldə edilməsi, yaxud mövcud məhsul istehsalı üzrə texnologiyanın modernləşdirilməsi və yenidən qurulması müəssisənin maliyyə nəticələrinə - mənfəətə, rentabelliyyə birbaşa təsir göstərən amil sayılır.

Elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqindən olde edilən mənfəət müəyyən rəqəməli üçün etibarlıdır. Lakin müəssisənin ixtisarı onun ne qeder uzunömürlü olmasında maraqlıdır. Ona görə də elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqi

ilə bağlı amillər, yeni onun rəqabət qabiliyyəti, uzunömürlülüüyünün (istifadə edilmə müddəti) maliyyə neticələrinə təsiri, ona sərf edilən məsrəflər və bu məsrəflərin hansı müddətə bağlanması və sair bu kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Sosial-iqtisadi problemlər və insan kapitalının formalaşması istehsalın səmərəli təşkili, yüksək idarəetmə münasibətlərinin yaradılması ilə birbaşa bağlı olan çox vacib amildir. Bəşəriyyətin əcəfi olan insan və onun formalaşması bir çox hallarda sosial amillərlə, o cümlədən təhsil sistemi, səhiyyə-sağlamlıq kompleksləri, mədəni-meyşət obyektləri, mənzil və kommunal xidmətləri kimi vacib amillərlə bağlıdır. Əməyin məhsuldar və yaradıcı olması, insanın potensial fəaliyyətini bütövlükdə cəmiyyətin xeyrinə cəlb etmək, həmçinin onun cəmiyyətdən bəhrələnməsini təmin etmək üçün sosial-iqtisadi problemlər yüksək səviyyədə həll edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatında bu problemlərin həlli dövlət orqanları ilə yanaşı, hər bir firmanın və şirkətin vacib öhdəliyinə çevrilməlidir. Əks halda geniş təkrar istehsal üçün baza təminatı olmaz.

Bəzən bu məsələyə insan kapitalına sərmayə qoyuluşu kimi də yanaşılır, yəni insan amilinə kapital qoyuluşu necə səmərəli təşkil olunmalıdır ki, ondan cəmiyyətin xeyrinə daha yaxşı istifadə edilsin.

Auditor müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ekspertiza edən zaman müvafiq strateji və taktiki istiqamətləri seçə bilər.

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini kompleks ekspertiza etmək və qiymətləndirmək üçün müxtəlif göstəricilər sistemindən və metodlardan istifadə edilir. Məsələn, V.V.Kovalyovun irəli sürdüyü sistemə görə, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini qiymətləndirmək və resurslardan istifadənin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün 6 qrup göstəricilər və qiymətləndirmə sistemindən istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır [45, s. 40-41],

Birinci qrup göstəricilər və qiymətləndirmə sisteminə əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin xüsusi çəkisini, əsas vəsaitlərin köhnəlmə dərəcəsini, yeniləşmə əmsalını, xaricəmə əmsalını müəyyənləşdirən göstəricilər daxildir. Bunun üçün, birinci növbədə əsas vəsaitin aktiv hissəsinin passiv hissəsinə nisbətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Balansda olan əsas vəsaitlərin onun köhnəlmə dəyərində nisbətini müəyyənləşdirmək üçün cari dövrdə təsərrüfata daxil olmuş əsas vəsaitlərin dəyərinin cari dövrün axırına ümumilikdə əsas vəsaitlərin balans dəyərində olan nisbətini tapmaq lazımdır. Bu həmin dövr ərzində - yəni il ərzində təsərrüfata daxil olmuş əsas vəsaitlərin dəyərinin qalıq nisbəti ilə ölçülür.

İkinci qrup göstəricilərə müəssisənin tez dövriyyəyə cəlb edilə bilən vəsaitləri daxil edilir. Burada fəaliyyətdə olan dövriyyə kapitalının həcmi,

xüsusi dövriyyə kapitalının manevretmə qabiliyyəti, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qabiliyyəti, tez dövriyyəyə getirilə bilən vəsaitlərin dərəcəsi, Ödəmə qabiliyyəti, maddi aktivdə istehsalat ehtiyatlarının xüsusi çəkisi, cari dövr ərzində maddi aktivdə istehsalat ehtiyatlarının xüsusi çəkisi, öhdəliklərin yerinə yetirilməsində dövriyyə kapitalının xüsusi çəkisi aiddir. Bu göstəricilər üzrə dövriyyəyə gətirilə biləcək vəsaitlərin xüsusi çəkisini qiymətləndirmək üçün birinci növbədə müəssisənin özünəməxsus kapitalının üzərinə uzunmüddətli öhdəlikləri əlavə edib, cari aktivləri və cari öhdəlikləri çıxmaq lazımdır. Sonra pul vəsaitlərinin fəaliyyətdə olan kapitalla, müəssisələrin nağd və nağdsız pul vəsaitlərinin cəminin cari öhdəliklərə, cari aktivlərin bütün təsərrüfat vəsaitlərinə ehtiyat və məsariflərin cari aktivə nisbətini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Üçüncü qrup göstəricilər müəssisənin maliyyə vəziyyətini əhatə edir ki, bu blok göstəricilərə müəssisənin dövriyyə kapitalının cəmləşmə dərəcəsi (bütün təsərrüfat vəsaitlərinin dövriyyə kapitalına nisbəti), dövriyyə kapitalının manevretmə dərəcəsi (xüsusi dövriyyə kapitalının xüsusi kapitalla olan nisbəti), kənardan cəlb olunmuş kapitalın cəmləşdirilməsi dərəcəsi, cəlb edilmiş kapitalın təsərrüfat vəsaitlərinin ümumi yekununa nisbəti (uzunmüddətli kapital qoyuluşunun dərəcəsi), uzunmüddətli öhdəliklərin əsas vəsaitlərə və qeyri-dövriyyə aktivlərinə nisbəti, cəlb olunmuş kapitalın struktur vəziyyəti (uzunmüddətli öhdəliklərin cəlb olunmuş kapitalla nisbəti), cəlb olunmuş vəsaitlərlə xüsusi vəsaitlərin nisbət dərəcəsi (cəlb edilmiş kapitalın müəssisənin xüsusi kapitalına nisbəti) kimi göstəricilər və qiymətləndirmə üsulları daxildir.

Dördüncü qrup göstəricilərə və qiymətləndirmə sistemine istehsalın səmərəlilik göstəriciləri daxildir, Buraya balans mənfəəti, emək məhsuldarlığı (satışdan əldə edilən vəsaitin işçilərin orta illik sayına nisbəti), fondverimi (satışdan əldə edilən pulun əsas vəsaitlərin orta illik dəyərində nisbəti), dövriyyə kapitalının dövretmə dərəcəsi (satışdan əldə edilən pulun debitor qalıqının orta dəyəri), dövriyyədə olan istehsalat ehtiyatlarının dövr dərəcəsi (istehsalat çekilən məsrəflərin istehsalat ehtiyatlarının orta qalıqına nisbəti), kreditor qahqlarının hərəkəti (il ərzində kreditor qalıqının orta həcmində məhsul istehsalına çekilən məsrəflərə nisbəti), debitor qahqlarının ödənilməsi dərəcəsi (orta illik debitor qalıqının satışdan əldə edilən vəsaitə nisbəti), xüsusi kapitalın hərəkəti (satışdan əldə edilən vəsaitin xüsusi kapitalın orta illik həcmində nisbəti), əsas kapitalın hərəkəti (gəlirin balans vəsaitlərinin yekununa nisbəti), iqtisadi artım təşkilinin dərəcəsi (mənfəətdən səhmdarlara verilən dividendlər çıxıldıqdan sonra yerə qalan təmiz mənfəətin xüsusi kapitalla nisbəti) kimi göstəricilər və qiymətləndirmə sistemi daxil edilir.

Beşinci qrup göstəricilərə müəssisənin rentabellik vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi daxil edilir. Bu halda balans mənfəətindən bütçəyə ödəmələr çıxıldıqdan sonra yerdə qalan təmiz mənfəət, satışdan əldə edilmiş mənfəətin satış üzrə gəlirin nisbətində məhsulun rentabelliyi, mənfəətin məsrəflərə nisbətində müəssisənin ümumi rentabelliyi, təmiz mənfəətin balansın vəsaitlərinin yekun qalığına olan nisbətində əsas kapitalın rentabelliyi, təmiz mənfəətin xüsusi kapitalın orta həcminə nisbətində xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsi qiymətləndirilə bilər.

Altıncı qrup göstəricilərə müəssisənin qiymətli kağızlar bazasında vəziyyətini qiymətləndirən göstəricilər sistemi daxil edilir ki, buraya da səhmlərdən əldə edilən gəlir, səhmlərin qiymətliliyi (yeni səhmin bazar qiyməti ilə onun gəlirliliyinin müqayisəsi), səhmlərin rentabelliyi (yəni hər bir səhmin gətirdiyi dividəntlə onun bazar qiyməti) və səhmlərin qiymətli kağızlar bazasında dəyərliliyi, onun alqı-satqıya münasibətinin qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər daxildir.

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı resurslardan səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirmək, bütövlükdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyənləşdirməkdə V.V.Kovalyovun təklif etdiyi sistem və meyarların qismən və bütövlükdə tətbiqi müsbət nəticə verə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, müəssisə və istehsal münasibətlərinin dəyişməsi, idarəetmənin digər elementləri kimi audit qarşısında da milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir sıra vəzifələr durur.

Planlı sosialist təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün planların və sosial-iqtisadi proqramların bir mərkəzdən hazırlanması və icrası çətinləşir. Çünki planlı sosialist təsərrüfat sistemində vahid kompleks kimi xalq təsərrüfatının bütün strukturu dövlətin əlində cəmləşdirilir. Bu sahələrin inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli üçün mərkəzi institutlar və sahələr üzrə elmi-tədqiqat institutları, elmi-təcrübə mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Həmin institutlar və mərkəzlər plana uyğun proporsional inkişaf prosesinin əsasında mütemadi tədqiqatlar apararaq kompleks proqramlar hazırlayırdı və onların icrası üçün tədbirlər görürdü. Bununla yanaşı təsərrüfatdaxili və təsərrüfatlararası idarəetmə ilə bağlı məsələlər, o cümlədən resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, ehtiyatların aşkar olunması və sair hallar nəzarət və baş idarələrin şöbələrində də araşdırılırdı. Əlbəttə, azad iqtisadi münasibətlərdə qeyri-dövlət mülkiyyətinə əsaslanan çoxsaylı şirkətlər, firmalar, assosiasiyalar,

kiçik müəssisələr təsərrüfat subyekti kimi bu növ xidmətlərdən məhrumdur. Müəssisənin potensial imkanlarını sefərbər etmək, onları milli iqtisadi inkişafa yönəltmək, yaranacaq təsərrüfatlararası disproporsiyaların qarşısını almaq, perspektiv inkişaf üçün proqnoz vermək və bu kimi digər problemlərin həllində audit fəaliyyəti (xidməti) müstəsna rol oynaya bilər.

2.3. Auditin apardma texnikası

Təcrübədə sənədlərin öyrənilməsi, istehsalat və maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması texnikasının iki forması mövcuddur:

Birinci - ibtidaidən aliyə doğru, yəni ilkin sənədlərdən əməliyyat prosesinə, analitik göstəricilərdən sintetik göstəricilərə, uçot registrlərinin məlumatlarından hesabat və balans məlumatlarına doğru hərəkətdir.

İkinci ~ alidən ibtidaiyə doğru, yeni sintetik və hesabat göstəricilərindən uçot registrləri və analitik məlumatlarına, əməliyyat proseslərindən ilkin sənədlərə doğru hərəkətdir.

Audit yoxlama-ekspertizasında sənədlərin tədqiqinin birinci formasından təcrübədə çox geniş istifadə olunur. Lakin bu forma ikinciye nisbətən səmərəsiz və az nəticəlidir. Çünki auditor, yeni yoxlama ilə məşğul olan şəxs onun üçün ayrılmış vaxtı xnda, eyni və oxşar təsərrüfat əməliyyatlarının, məsələn, təhtəhesab şəxslərinə hesablaşmalar, azqıymətli tez xarab olan əşyaların hərəkəti və sair bu kimi əməliyyatların yoxlanmasına sərf edir. Belə yoxlama zamanı bir çox hallarda ən vacib məsələlər - mənfəətin əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi, istifadəsi, ona təsir göstərən amillər, resurslardan istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsi və sair bu kimi işlər çox zəif tədqiq olunur. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Əsas səbəb isə audit işi ilə məşğul olan mütəxəssisin bilik və bacarıq səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Yüksək bilik və bacarığa malik olmayan yoxlayıcı hesabat məlumatlarını, sintetik göstəriciləri tədqiq edə bilmir, hesabat və sintetik göstəricilər üzrə kənarlaşmış analitik məlumatlarla əlaqələndirməyi bacarmır. Nəticədə yoxlama arayışı mənasız, biri digərini inkar edən, ziddiyyətli məlumatlarla doldurulur ki, bunun da əsasında maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün hazırlanmış tədbirlərin təsiri çox zəif olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənədlərin tədqiqi, istehsalat və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlama texnikasının ikinci və **səmərəli** forması təcrübədə çox az tətbiq edilir. Bu, yalnız bir səbəblə - yoxlayıcının bilik və təcrübə səviyyəsi ilə izah edilə bilər. Çünki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələri ümumiləşdirilərək sintetik göstəricilər şəklində mühasibat balansında və digər hesabat sənədlərində öz əksini tapır. Həmin

göstəriciləri öyrənmək, tədqiq etmək, kənarlaşmaları müəyyənləşdirmək, məntiqi nəticələr çıxarmaq üçün xüsusi bacarıq tələb edilir. Keyfiyyətlə apanlan audit yoxlaması sintetik və ümumiləşdirilmiş hesabat göstəricilərinin öyrənilməsi nəticəsində əldə edilən kənarlaşmalar analitik və ilkin məlumatlarla tamamlanır. Audit yoxlamasında qeyd etdiyimiz bu formanın seçilməsi yoxlama-ekspertiza nəticələrinin ümumiləşdirilməsində ən mühüm məsələlərdən birini, yəni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş kənarlaşmaların nəticə arayışında məntiqi, ardıcıl təsbit olunmasına imkan verir. Audit fəaliyyətində yoxlama texnikasının düzgün seçilməsi yekun arayışında lazımsız, təkrarlanan məlumatların əks etdirilməsini tam məhdudlaşdırır.

Yoxlama nəticələrinin ümumiləşdirilməsi, ardıcıl olaraq faktların biri digərini tamamlamaqla əks olunması audit işinin vacib məsələlərindən biridir. Auditin fəaliyyət nəticəsinin qiymətləndirilməsi tərtib olunmuş arayışla müəyyən olunur. Yoxlama materiallarına ümumiləşdirilməsi bir çox hallarda qoyulan tələblərə cavab vermir. Bu bir çox subyektiv amillərlə izah edilir. Məsələn, yoxlama arayışının keyfiyyətsiz olması bəzən vaxtın olmaması ilə izah edilir, çünki arayış yoxlamamın axınnda tərtib edilir. Auditor yoxlamamın bütün dövrü ərzində aşkara çıxardığı çatışmamazlıqlar haqqında özündə qeydlər edir və sonra onun üzərində işləyir. Belə iş metodu ona gətirib çıxarır ki, tələsik formada apanılmış qeydlərə sonralar fikir yürütmək tam qiymətli olmur, yaxud da yoxlamanın axınna yaxın yaddan çıxır və auditor həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün yenidən sənədlərə müraciət etməyə məcbur olur.

Yoxlama materialını daha tam şəkildə ümumiləşdirmək üçün ayn-ayn başlıqlar verməklə arayışın modelini əvvəlcədən təqribi bölmələr üzrə hazırlamaq və yoxlamamın gedişində onlarda müəyyən edilmiş çatışmamazlıqları və pozuntuları sistemləşdirmək lazımdır. Yoxlamanın axınnda isə arayışın bütün müstəqil bölmələri lazımı ardıcılıqla birləşdirilir, məntiqi nöqtəyi-nəzərdən və mətn əlaqəliyi baxımından yenidən nəzərdən keçirilir, yoxlamanın nəticələri üzrə xülasə kimi təqdim edilir. Yoxlamanın gedişində müəssisənin fəaliyyətində aşkara çıxarılmış çatışmamazlıqların əvvəlcədən hazırlanmış arayışın bölmələrində əks etdirilməsi audit materialının rəsmiləşdirilməsinin sürətlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Yoxlama nəticələrinin ümumiləşməsinin daha optimal variantı da vardır. Belə ki, audit yoxlama-ekspertiza arayışı ayn-ayn hesablamaların birləşdirilməsi yolu ilə deyil, bu arayışların analitik təhlili əsasında tərtib edilə bilər. Belə olduqda audit ümumiləşdirilmiş xülasəsində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlili nəticəsində məntiqi uyğunluq üçün müəyyən şərait yaranır. Yoxlama materialının ümumiləşdirilməsi üçün sənədlərin

öyrənilməsi metodikası müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti göstəricilərinin iqtisadi təhlili və apanlan qeydlərlə əlaqələndirilməsini tələb edir. Müəssisənin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin və yaxud onların ayrı-ayrı cəhətlərinin digər amillərlə qarşılıqlı əlaqə ohnadan, təcrid olunmuş surətdə öyrənilməsi yoxlanılan obyektin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə imkan vermir. Bəzən audit arayışı tehtəhsab şəxslərin avans hesabının, əmək haqqı hesablanmasının və digər kütləvi təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanılmasının nəticələri kimi xırda, eynicinsli təsvirlerle doldurulur. Bele öyrənmə üsulu audit nəticəsinin ümumiləşdirilməsi, aşkara çıxarılmış çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üzrə dəyərli tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına imkan vermir. Ən yaxşı nəticəni almaq üçün audit işində az tətbiq olunan variantdan istifadə etməklə sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilərdəki, registrlərdən sənədlərdəki təhlil aparmaq lazımdır. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks təhliline əsaslanan audit yoxlaması zamanı ayn-ayn istiqamətlərin, yeni istehsal tapşırığının yerinə yetirilməsi, vəsaitlərin israfına yol verilməsi, resursların səfərbər edilməsi, dövlət intizamının pozulması və sair bu kimi halların səbəblərinin açıqlanması üçün artıq texniki-iqtisadi məlumatların toplanmasına ehtiyac qalmır. Audit yoxlama-ekspertizasında bu və ya digər variantın seçilməsi audit nəticələrinin ümumiləşdirilməsində ən mühüm məsələlərdən birinin, yəni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindəki pozuntuların, aşkara çıxarılan çatışmamazlıqların tərtib olunan arayışda ardıcıl və dəqiq təsbit olunması kimi məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll edilməsinə imkan verir. Bu məsələnin həlli arayışın lazım olmayan hissələrinin ləğv edilməsi audit arayışının tərtibi üçün məlumat mənbələrinin düzgün müəyyən edilməsinə müsbət təsir edir.

Nəticələrin ümumiləşdirilməsi ardıcılığı bütün hallarda üç əsas hissədən ibarət olmalıdır: giriş, analitik bölmə və nəticə (yekun hissəsi).

Arayışın giriş hissəsində auditor firmasının və müstəqil auditorun ünvanı, lisenziya nömrəsi, lisenziya verən təşkilatın ünvanı, telefon nömrəsi, firmanın bank rekvizitləri, yoxlama aparən mütəxəssisin adı, soyadı və atasının adı göstərilməlidir. Analitik bölmədə yoxlanılan obyektin maliyyə hesabatlarına dair məlumatlar: hesabat və digər sənədlər üzrə analitik müşahidələr, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında baş vermiş kənarlaşmalar əks etdirilməlidir. Audit arayışının yekun hissəsində apanlan yoxlamanın və ekspertizanın nəticələri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları müvafiq meyarlarla qiymətləndirilir. Maliyyə hesabatlarında yol verilmiş qanunsuzluqların səbəbləri əsaslandırılmalıdır. Yoxlama nəticəsində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində aşkar edilən qanun pozuntularını şərh edən zaman auditor hər

bir qanun pozuntusunu müvafiq qanunverici normativ hüquqi akta istinad etməlidir. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş qanun pozuntuları auditor tərəfindən qruplaşdırılmalıdır. Həmin qanun pozuntulan aidiyyəti üzrə yoxlama-yekun arayışında əks etdirilməlidir.

Audit nəticələrinin ümumiləşdirilməsi ardıcılığın qiymətləndirmək üçün əsas meyar onun kompleksliyinə riayət olunmasıdır. Yəni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin hərtərəfli təhlil edilməsi və məntiqi ardıcılıqla qiymətləndirilməsidir. Təcrübə göstərir ki, audit nəticələrinin ümumiləşdirilməsində komplekslik şərtlərinə riayət edilməməsi onun materiallarına əsasən müvafiq tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını tamamilə çətinləşdirir və müstəqil nəzarət işinin həyata keçirilməsinə mənfi təsir edir. Burada əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, arayışın bölmələrinin məzmunu, onların sintetik və analitik göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə lazımi səviyyədə təmin olunsun, belə bir sistemli yanaşmanı təmin etmək üçün auditin nəticələrinin novbəti ardıcılıqla ümumiləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Yeni yoxlanılan obyektin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən sintetik göstəricilər ön plana çəkilməlidir. Analitik araşdırmaların nəticəsi isə həmin sintetik göstəricilərlə əlaqələndirilməli və tamamlanmalıdır. Nəticələrin daha inamlı olması üçün lazım gələndə onu ötən dövrün yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri ilə də əlaqələndirmək olar.

Auditin nəticələrinin ümumiləşdirilməsində əsas yeri müəssisənin fəaliyyətinin sintetik göstəriciləri tutur. Bu prosesdə mənfəət və yaxud gəlir, rentabellik, dövlət sifarişləri və müqavilə öhdəlikləri, məsrəflər, məhsulun maya dəyəri və sair bu kimi göstəricilər üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsinin təhlili mühüm yer tutmalıdır. Bu göstəricilərin təhlili ayn-ayn amillərin öyrənilməsi şəklində deyil, kompleks qiymətləndirmə formasında aparılmalıdır. Onların qanunauyğunluqlarının nəinki nisbi, eləcə də mütləq kənarlaşmaların təyin etmək lazımdır. Təhlilin yə istehsalat quruluşunun nəzərə alınması nəticəsində arayışın sonrakı bölmələrinin əsas məqsədi və vəzifələri formalaşır. Bu bölmələrdə əsas məqsəd müəyyən edilmiş kənarlaşmaların səbəbləri və onların nəticələrini şərh etmək, baş vermiş əməliyyatların səbəblərini araşdırmaq və onların qanuniliyi barədə nəticə çıxarmaqdır. Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində müəyyən edilmiş kənarlaşmalar bölmələr üzrə öz məntiqi qiymətini almalıdır. Bu üsulun tətbiqi audit nəticələrini rəsmiləşdirən arayışın həcmi de minimuma endirir. Auditin nəticələrinin bu qaydada ümumiləşdirilməsi müəyyən bir məqsəd üzrə tədbirin işlənilib hazırlanmasına imkan verir.

2.4. Mühasibat sənədləri və maliyyə hesabatlarının audit yoxlama-metodikası

Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının audit yoxlama-ekspertizasının əsas məqsədi mühasibat uçotunda və maliyyə hesablarında yol vermiş təhrifləri aşkar etmək, onların məqsədli yaxud məqsədsiz edildiyini müəyyənləşdirmək və yekun maliyyə nəticələrinə müvafiq təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Buna görə də, müəssisə (təşkilatlarda) audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlarkən mühasibat hesabları və sənədləşmələrində, həmçinin maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhrifləri aşkar etmək üçün spesifik metodikadan istifadə edilməlidir. Mühasibat uçotu baş vermiş əməliyyatların məbləğlər üzrə uçota alır. Lakin həmin əməliyyatların məzmunu ilkin sənədlərdə Öz eksini tapır. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizasında məsələyə iki istiqamətdən yanaşılmalıdır:

- baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının nə dərəcədə düzgün və dəqiq uçota alınmasını müəyyənləşdirmək;
- baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının qanunvericilik və normativ aktlar baxımından düzgünlüyünü və doğruluğunu qiymətləndirmək.

Auditor təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının uçota alınmasının doğru və düzgünlüyünü dəqiqləşdirmək üçün birinci növbədə müəssisədə mühasibat uçotunun tətbiqi formasını müəyyənləşdirməlidir. Sonra isə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarını mühasibat uçotu planına uyğun olaraq düzgün müxəbirələşmələrini dəqiqləşdirə bilər. Bu qaydada yoxlama seçmə üsulu ilə apanılmalıdır. Her bir əməliyyat növü üzrə audit yoxlama-ekspertizasında spesifik metodikadan istifadə olunur. Daha doğrusu, əmək və əmək haqqının ödənilməsi üzrə əməliyyatların ekspertizasında auditor seçmə üsulu ilə, yəni bir neçə ay üzrə əmək haqqı Ödənişini üzləşdirmə və hesabatlama üsulunu tətbiq etməklə onların doğruluğunu müəyyənləşdirir. Mal-material qalıqlarının audit yoxlama-ekspertiza işində isə inventarizasiya üsulundan daha geniş istifadə edilir.

Pul vəsaitlərinin ekspertizasında isə auditor başdan-başa yoxlama, gündəlik əməliyyatların bütövlükdə ilkin sənədlərlə üzləşdirilmə metodikasından geniş istifadə etməlidir. Baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının ilkin təsdiqedicisi sənədi olan mühasibat sənədləri isə bir qayda olaraq əməliyyatların qanunverici və normativ aktlara uyğunluğunu təsdiq edən sənəddir. Bu sənədlər iki qrupa bölünür: bunlardan birincisi maliyyə sənədləri, ikincisi isə texniki sənədlər adlandırılabilir.

Maliyyə-mühasibat sənədləri o sənədlərə aiddir ki, həmin sənədlər vasitəsilə birbaşa pul vəsaitlərinin nağd və nağdsız qaydada hərəkətinə əsas verir. Texniki sənədlər isə maliyyə-mühasibat sənədləri üzrə nağd və nağdsız yolu ilə pul vəsaitlərinin hərəkətini əsaslandırır. Maliyyə-mühasibat sənədlərinə kassa mədaxil-məxaric orderi, bank ödəmə tapşırıqları, qiymətli kağızlar, veksellər, çeklər, əmək haqqı üzrə cədvəllər və sair aiddir.

Texniki sənədlər o sənədlərdir ki, maliyyə hesablama alqısını aparmağa əsas verir. Texniki sənədlərə isə mal-material qiymətlərinin qaimələri, əmək ödənişi üzrə tabelələr, əsas vəsaitlərin daxil və xaric olması üzrə müvafiq sənədlər, yol-nəqliyyat qaimələri, yol-nəqliyyat verəqələri və sair aiddir.

Audit yoxlama-ekspertizasında bu qrup sənədlərə auditor münasibəti fərqlidir. Belə ki, kassa (xəzinə) mədaxil-məxaric orderləri kassada pul vəsaitlərinin hərəkətinə birbaşa icazə verən sənəd olduğu üçün auditorun daim diqqət mərkəzində olur. Halbuki xəzinədə mədaxil və məxaric edilən pul vəsaitlərinin məqsəd və təyinatım müəyyənləşdirmək və konkretləşdirmək lazım gəldikdə ilkin sənədlərə diqqət yetirilir. Daha doğrusu, birinci qrup sənədlər üçün auditor başdan-başa yoxlama metodikasından istifadə edərsə, ikinci qrup sənədlərin yoxlanmasında seçmə və müşahidə metodikasını tətbiq edir.

Yuxarıda qeyd olunan mühasibat sənədləri ilə yanaşı bir qayda olaraq maliyyə hesabatları da audit yoxlama-ekspertizasının diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin mövcud təlimatına əsasən hazırda respublikamızda mülkiyyət formasından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlar ildə bir dəfə aşağıdakı mühasibat-maliyyə hesabatlarını tərtib etməli, müvafiq orqanlara, maliyyə şöbəsi və vergi idarələrinə təqdim etməlidirlər:

- balans (forma №1);
- maliyyə nəticələri və onun istifadəsi haqqında hesabat (forma №2);
- müəssisənin balansına əlavə (forma №5).

Məlumdur ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin illik nəticələri müəssisənin 1 saylı forması olan balansda qeyd edilir. Respublikamızın müəssisə və təşkilatlarının mühasibat uçotunda tətbiq olunan 1 saylı forma - Balans Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1995-ci ildə təsdiq edilmiş və hazırkı dövrdə qüvvədədir. Həmin forma iki - aktiv və passiv hissələrdən ibarət olmaqla 3 bölməyə malikdir. Daha doğrusu, balansın aktiv hissəsi 3 bölmədən, passiv hissəsi isə 2 bölmədən ibarətdir.

İllik 1 saylı hesabat formasının audit yoxlamasının məqsədi, il erzinde təsərrüfat-maliyyə fəaliyyərinin yekunlanmış balansda düzgün əks etdirilməsi, balans maddələrinin dəyişməsi və bu dəyişmənin əmələgəlmə mənbələrini xarakterizə etməkdir. Bir qayda olaraq balansın ilkin audit ekspertizasında iki üsuldən istifadə edilir:

- balans göstəricilərinin üfüqi dəyişməsində mütləq və nisbi göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi;
- balans göstəricilərinin şaquli istiqamətdə mütləq və nisbi kənarlaşmalarının müəyyənləşdirilməsi.

Bu kənarlaşmalar müəyyənləşdikdən sonra onlar bölmələr üzrə müvafiq dövrə nəğd vəsaitlə və əmələgəlmə mənbələri üzrə apanılır. 1 saylı hesabat formasında, həmçinin balans maddələrinin aktiv və passiv bölmələr üzrə ilin əvvəlinə və sonuna olan qəhqlərin dəyişməsi, nisbi və mütləq şəkildə müqayisə edilməsi yoxlama metodikasının tərkib hissəsidir. Müəssisənin 1 saylı hesabat - Balans forması ilə yanaşı audit yoxlama-ekspertizasına cəlb olunacaq əsas formalardan biri 2 saylı forma - «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə» haqqında hesabatdır*.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə nəticələri müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən başlıca göstəricilər sayılır.

2 saylı forma - «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə» haqqında hesabat forması Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1995-ci ildə təsdiq edilmiş və hazırkı dövrə qədər qüvvədədir. Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında 2 saylı hesabat 4 hissədən ibarətdir. Bu hesabatda birinci növbədə maliyyə nəticələri, yəni mənfəət və zərər, onların əmələgəlmə mənbələri göstərilir, Audit yoxlama-ekspertizası apanarkən formanın bu hissəsindəki məlumatların reallığı 80 saylı «Mənfəət və zərərlər» adlı mühasibat hesabının aktivində və passivində olan qalıqlarla və 15 saylı jurnal-orderin məlumatları ilə üzləşdirilir. Sonra isə 2 saylı hesabatın bu bölməsi məlumatların reallığı ilə dəqiqləşdirilməlidir.

2 saylı «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə» haqqında hesabatın ikinci hissəsi mənfəətdən istifadəyə dair geniş təsəvvür yaradır. Bu hissədə mənfəətdən büdcəyə ödəmələr, məqsədli və təyinatlı fondlara ayırmalar, xeyriyyə məqsədləri ilə mənfəətdən edilmiş xərclər və digər məqsədlər üçün mənfəətin il ərzində xərclənməsi öz əksini tapmışdır. Hesabatın mənfəətdən istifadə hissəsinin göstəricilərinin reallığını dəqiqləşdirmək üçün mühasibat hesabının 81 saylı «Mənfəətin istifadəsi hesabı»nın məlumatları və 15 saylı jurnal-orderin analitik məlumatları ilə müqayisəsinə aparmaq vacibdir. «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə» haqqında hesabatın üçüncü hissəsi «Büdcəyə ödəmələr» adlanır. Burada il

ərzində müəssisenin bütün vergi növləri üzrə büdcəyə hesablamalan və faktiki ödəmələri öz eksini tapır.

2 sayılı maliyyə hesabatının bu hissəsi üzrə audit yoxlama-ekspertizası apanlan zaman 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» və 80 sayılı «Menfeet və zərərler hesabı»nın məlumatlarından, 15 və 8 sayılı jurnal-orderin analitik məlumatlarından istifadə edilir. 2 sayılı maliyyə hesabatının dördüncü hissəsi mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və məsreflər adlanır.

Hesabatın bu hissəsində mənfəətdən sosial-mədəni və sair qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsi, həmçinin kütləvi-mədəni tədbirlər üzrə hesabat dövrünə edilən faktiki xərclər ilə müqayisəsi öz eksini tapır.

Maliyyə hesabat formaları içərisində «Müəssisenin balansına əlavə» adlı 5 sayılı forma da audit yoxlama-ekspertizası zamanı diqqət mərkəzində olmalıdır. Həmin hesabat forması cə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1995-ci ildə təsdiq edilmiş və hazırkı dövrə qədər qüvvədədir. Həmin hesabat forması 9 bölmədən ibarətdir və əsas etibarən ilə müəssisenin xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş kapitalının cari dövr ərzində hərəkətini əks etdirir. Belə ki, birinci bölmə müəssisenin, ikinci bölmə borc kapitalının hərəkəti, üçüncü bölmə debitor və kreditor borclarının hərəkəti, dördüncü bölmə qeyri-maddi aktivlərin tərkibi, beşinci bölmə əsas vəsaitlərin tərkibi, altıncı bölmə məqsədli maliyyə qoyuluşlarının hərəkəti, yeddinci bölmə sosial göstəricilər, səkkizinci bölmə uzunmüddətli investisiya və maliyyə qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üzrə vəsaitlərin hərəkəti, doqquzuncu bölmə balansarxası hesablarda uçota alınan qiymətlər haqqında arayış adlanır.

Göründüyü kimi, hesabat əsas etibarən ilə müəssisenin xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş kapitalının cari dövr ərzində hərəkətini əks etdirir. Hesabatın audit yoxlama-ekspertizasının aparılmasının əsas məqsədi tərtib olunmuş hesabatın müvafiq bölmələrində əks etdirilən göstəricilərin reallığı və dəqiqliyini müəyyən etməkdir. Bunun üçün isə bölmələr üzrə müvafiq mühasibat hesablannın sintetik göstəricilərindən və həmin hesablann ilə ərzində dövriyyəsini əks etdirən müvafiq jurnal-orderlərin analitik məlumatlarından istifadə edilir. Başqa sözlə 5 sayılı hesabat formasında öz eksini tapan sintetik göstəricilər mühasibat registrlərində, jurnal-orderlərdə öz eksini tapan analitik göstəricilərlə təsdiq olunmalıdır. Bunun üçün auditor yığım cedvəllərində mühasibat uçotunun ayn-ayn hesablarında və baş kitabda öz eksini tapan rəqəmləri 5 saylı hesabatın müvafiq göstəriciləri ilə üzləşdirilməlidir.

2.5. Təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası

Təsərrüfat-maliyyə nəticələri və onların qiymətləndirilməsi bir çox sintetik göstəricilərlə ifadə olunur. Lakin müəssisənin istehsal fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün ən mühüm göstəricilər götürülməlidir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin ekspertizası və qiymətləndirilməsi hər şeydən əvvəl idarəetmə metodları ilə əlaqələndirilməlidir. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində yeni forma və metodların tətbiq edilməsi son nəticə göstəricisi olan mənfəəti əsas göstərici kimi ön plana çəkir. Daha doğrusu, hər bir müəssisə daha çox mənfəət əldə etmək məqsədi ilə məsrəflərin azaldılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi, satışdan əldə edilən gəlirin artırılması, məhsulun çeşidinin yeniləşdirilməsi hesabına istehlak bazasında rəqabət şəraitində müvafiq yer tutmağa çalışır. Ona görə də auditor təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticələrini ekspertiza edən zaman ilk növbədə müəssisənin cari təsərrüfat ilində əldə etdiyi mənfəət kütləsinin hansı amillər hesabına yarandığını kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirməlidir.

Mənfəətin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi dedikdə, cari təsərrüfat ilində ekspertiza edilən müəssisənin mənfəətinə miqdar baxımından birbaşa təsir edən amillər, o cümlədən ümumilikdə istehsalda çəkilən məsrəflərin azaldılması, məhsul istehsalının həcmində artım, keyfiyyətin yüksəldilməsi yolu ilə satışdan əldə edilən gəlirlərin mənfəətin kütləsinə mütləq və nisbi baxımdan təsir dərəcəsinin müəyyənəndirilməsi və qiymətləndirilməsi başa düşülməlidir. Onun qiymətləndirilməsi metodikası isə sadə arifmetik üsulların tətbiqi vasitəsilə apanla bilər.

Mənfəətin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi dedikdə isə müəssisənin cari təsərrüfat ilində əldə etdiyi mənfəət kütləsinin sabit artım dinamikası və onun keyfiyyətli məhsul istehsalı hesabına satışdan əldə edilən gəlirin artım dinamikası ilə uyğun olması başa düşülməlidir.

Auditor ekspertiza etdiyi müəssisənin cari təsərrüfat ilində əldə etdiyi mənfəət kütləsinin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsində də sadə arifmetik üsullardan istifadə edə bilər. Mənfəət müəssisənin səmərəliliyinin əsas göstəricisi olduğu üçün, auditor müəssisənin mənfəətlə əlaqəli göstəricilərini iqtisadi təhlilin metod və üsullarından istifadə etməklə kompleks qiymət verə bilər. Bu zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun (ümumiləşdirici) qiymət vermək üçün iqtisadi təhlilin köməyindən istifadə etməklə üç sintetik göstəricinin nisbəti müəyyənəndirilir. Bunlar mənfəət,

istehsal olunmuş mehsulun satışından əldə edilən gelir və məsrəf göstəriciləridir. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, müəssisənin səmərəliliyinin və maliyyə nəticələrinin əsas göstəricisi olan mənfəətə ümümləşdirici qiymət verilməsində həmin amillərin ne dərəcədə rol oynadığı müəyyənləşdirilməlidir. Bir qayda olaraq təcrübədə mənfəət və onun əmələ gəlməsinə kompleks qiymət vermək tələb olunur. Bunun üçün onun yaranmasında birbaşa iştirak edən amillər yuxarıdan aşağıya, yəni satışın nəticələri (gəlir), məhsul istehsalı və məsrəflər kompleksindən yanaşılmaqla digər amillər və xüsusilə qiymət amili də diqqət mərkəzinə çəkilir. Çünki qiymət, məhsul keyfiyyətini xarakterizə edən amil olmaqla yanaşı, mənfəətə təsir edən əsas faktorlara bərabər tutulmuşdur.

Mənfəətin özü kompleks amil olduğu üçün müəssisənin təsərrüfat-maliyyə nəticələri qiymətləndirilən zaman bir sıra metodikadan istifadə edilə bilər, məsələn, hər manat-mənfəətə düşən ümumi məsrəflərin nisbəti, eyni zamanda məsrəflərin strukturunda olan ayn-ayrı xerc maddələrinin əldə edilmiş mənfəətə olan nisbəti, əsas istehsal fondlarının mənfəətə olan nisbəti və s. Belə yanaşmaqla ilk növbədə audit yoxlama-ekspertiza işlərində ekspertiza olunan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində cari təsərrüfat ilinin iqtisadi qanunauyğunluq prosesi müəyyənləşdirilir və bu qanunauyğunluqlar əldə edilmiş maliyyə nəticələri ilə olaqələndirilir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində mənfəət və onun əldə edilməsi ilə yanaşı digər vacib amillər, o cümlədən müəssisənin özünəməxsus kapitalının borc kapitalına olan nisbəti, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, məhsul istehsalının və gəlirin müxtəlif aspektlərdən rentabelliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, ləğvetmə əmsalının qiymətləndirilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki, yuxarıda qeyd edilən amillər müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşmasında birbaşa və ya dolaylı yolla iştirak edirlər. Bu amillərin audit yoxlama-ekspertiza işlərində təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi metodikasında iqtisadi təhlil və onun tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin metod və üsullarından spesifik formada istifadə etmək lazımdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin və onun səmərəliliyinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin mühüm vəzifələrindən biri də resurslardan səmərəli istifadə olunmasının qiymətləndirilməsi olmalıdır. Belə ki, təcrübədə məhsul istehsalının və əmək məhsuldarlığının artırılmasının qeyri-səmərəli yolla təmin edilməsi məqsəde uyğun hesab edilmir. Buna görə də, məhsul istehsalına çəkilen xərclərin daimi aşağı salınması yalnız elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin tətbiqi ilə əldə

edilməlidir. Resurstandan səmərəti istifadə olunması dedikdə, maddi resursların (xammal, material, ehtiyat hissələri), əmək resurslarının və istehsal vasitələrinin məqsədyönlü istifadəsi başa düşülür. Bu resurslardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi meyarları müxtəlif olsa da, bunlar arasında optimal əlaqənin müəyyənləşdirilməsi, resurslardan səmərəli istifadə otunmasının ümumiləşdirici göstəricisi sayıla bilər. Resurslardan istifadənin optimal əlaqələndirilməsi sadə arifmetik hesablama üsulu ilə müəyyənləşdirilir.

2.6. Ehtiyatların aşkartaanması və resursların səfərbər edilməsi metodikası

Resurslar və ehtiyatlar fərqli anlayışlardır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işində resurslar və ehtiyatlar ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməlidir. Resursların istehsal prosesində birbaşa iştirak edir və əlavə dəyər yaradırsa, ehtiyat gizli olan imkanlardır və onları aşkar edib səfərbər etmək lazımdır. Resurslardan səmərəli istifadə edilməsi optimal münasibətlərdə qiymətləndirilə bilər.

Məhsul istehsalı və resursların optimal münasibəti istehsalın təşkili-nin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas meyarlardan biridir. Resursların olmadıqda və ya mövcud resursların birləşməsi səmərəli olmadıqda istehsalın yüksək nəticələrindən danışmaq olmaz.

İstehsal prosesində resurslar ayrı-ayrılıqda sərbəst şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqəli şəkildə iştirak edirlər. İstehsal prosesində əsas üç resurs iştirak edir:

- əsas istehsal fondları;
- əmək resursları;
- xammal və materiallar.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrdə bu resurslar arasında əlaqə hələ də lazımi səviyyədə diqqəti cəlb etmir. Bir halda ki, resurslar arasında əlaqə mövcuddur, deməli burada optimal əlaqə vardır və onun müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Resurslar arasında əlaqə optimallaşdırılmazsa, o, istehsalın səmərəli təşkilinə mənfi təsir göstərir. Bu isə milli iqtisadiyyatın inkişafında mənfi haldır, çünki, istehlak tələbatına uyğun istehsal prosesi qurulmalıdır. Resursların optimal əlaqəsi ayrı-ayrılıqda müəssisələrin iqtisadiyyatı ilə yanaşı bütövlükdə ölkəmizin iqtisadiyyatına aiddir. Ona görə də auditor bu məsələyə mikro çərçivədə deyil, respublika miqyasında yanaşmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, resurslar arasında əlaqənin pozulması hesabına

böyük bir potensial səfərbər edilmir. Bu kenarlaşma təkcə göstəricilərin dinamikasında deyil, hətta ayrı-ayrı illərin müqayisəsində də müşahidə edilir. Doğrudur, burada obyektiv amillər də mövcuddur. Lakin resurslar arasında olan nisbət ekser hallarda subyektiv amillər hesabına dəyişir. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, müəssisənin fəaliyyəti planlaşdırıldıqda bu məsələ nəzərə alınmır və istehsalın təşkili beşən kərtəbi xarakter daşıyır. İkinci səbəb isə ondadır ki, bu göstəriciyə nəzarət edilmir. Deyilənləri aydın təsəvvür etmək üçün şərti rəqəmlərə müraciət edək:

Sənaye məhsulları istehsalında resurslar arasında nisbət

Nº	Göstəricilər	2004	2005	2006
1	Məhsul istehsalı (min man.) özündən əvvəlki ilə nisbətən (faizlə).	8855950 100	11315428 127	12490293 110
2	Sənaye istehsal işçiləri (nəfər) özündən əvvəlki ilə nisbətən (faizlə),	305,6 100	271,6 88	246,1 90
3	Əsas istehsal fondları (mlrd man.) Özündən əvvəlki ilə nisbətən (faizlə).	18621 100	228291 122	228785 100,2

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, ötən ildə hər hansı şərti ilə nisbətən məhsul istehsalı 27% çoxalmışdır. Məhsul istehsalı işçilərin sayı ilə əlaqədardır. Bu dövrdə onların sayı 12% aşağı düşmüşdür. Əsas istehsal fondlarına gəldikdə, cədvəldən görünür ki, o, 22% çoxalmışdır. Göründüyü kimi, burada qanunauyğunluq pozulmuşdur. Adətən, əsas istehsal fondları çoxaldıqda, bu həm məhsul istehsalına, həm də işçilərin sayının artmasına təsir göstərir. Deməli, işçilərin sayı ilə istehsal fondları arasındakı kəskin fərq müşahidə edilir, Eyni mənzərəni son ilin rəqəmlərində də müşahidə etmək mümkündür. Əsas istehsal fondları cari ildə demək olar ki, ötən ilin səviyyəsində qalmışdır. Bu müddət ərzində işçilərin sayı şərti təqvim ilə nisbətən 10% azalmışdır. Məhsul istehsalı isə ötən ilə nisbətən 10% çoxalmışdır. Göründüyü kimi, burada da kenarlaşma müşahidə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada həm potensialdan zəif istifadə edilməsi, həm də resurslar arasında olan nisbətə pozulması özünü göstərir. Bu kenarlaşmalar müxtəlif amillərin hesabına baş verir. Konkret tədbir görmək üçün konkret səbəbi müəyyən etmək lazımdır. Yalnız bu halda qəti tədbirlər vasitəsilə resurslar arasında yaranan nisbətə tarazlaşdırmaq olar. Bu imkan demək olar ki, bütün müəssisə rəhbərlərinin gözü qarşısındadır. Lakin onların səfərbər edilməsi bir növ gizli xarakter daşıyır. Məsələn, bu resursların səfərbər edilməməsi digər resursun potensialına təsir göstərir, yəni potensial səfərbər edilmədiyi üçün o, müəssisənin ehtiyat mənbəyinə çevrilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, istehsal prosesi resursların mövcud olduğu halda baş verir. Bunların arasında əlaqə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından öz səviyyəsində olmaqdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, resurslar arasında həm optimal əlaqə, həm də optimal asılılıq mövcuddur. Bu əlaqənin özü də kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nezerdən keçirilməlidir. Bu resurslar sabit xarakter daşıyır. Resursların dəyişməsi bəzən rüb, ay erzində, bəzən də gün ərzində baş verir. Bundan əlavə, resursların istifadə səviyyəsi də müxtəlif səbəblər hesabına dəyişir. Baş verən kenarlaşmalar resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Resurslar arasında optimal əlaqənin dəyişməsi xırda proseslərdən başlayır. Bəzən bu prosesləri müşahidə etmək belə imkan daxilində olmur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində resurslar arasında optimal əlaqə saxlamaq vacibdir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizası zamanı resurslar və onların arasındakı optimal əlaqənin səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Bu qiymətləndirmə əlaqəli sintetik göstəricilər üzrə verilməli və analitik məlumatlarla əsaslandırılmalıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, resurslar arasında əlaqənin pozulması ayn-ayn resurslar üzrə baş verir, Bunların içərisində əmək resursları xüsusi əhəmiyyətə malikdir, Çünki, əmək yaradıcı xarakter daşıyır və digər resursları hərəkətə gətirir.

Bildiyimiz kimi, əmək resurslarının dəyişməsi işçilərin sayı ilə bağlıdır. İşçilərin sayının dəyişməsi digər resurslara da təsir göstərir. Əmək resurslarında hər adama düşən günlərin sayının dəyişməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Yeni, İşlənmiş adam günləri dəyişsə, bu həm məhsul istehsalının, həm əsas fondların istifadəsinə, həm də xammal və materialların istifadəsinə təsir göstərir. Əmək resurslarının istifadəsində əsas göstəricilərdən biri də əmək məhsuldarlığıdır. Bu göstəricinin dəyişməsi də resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Əmək resurslarında əsas göstəricilərdən biri də iş gününün uzunluğudur. Bu göstərici dəyişdikdə resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Nəhayət, əmək resurslarının istifadəsində hər saata düşən məhsul istehsalı göstəricisi mühüm yer tutur. Bu göstəricinin özü də digər amillərdən, məsələn, əməyin fondlarla təchiz edilmə səviyyəsindən, məşm və avadanlıqların məhsuldarlığından, əməyin intensivlik səviyyəsindən asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, işçilərin tərkibinin dəyişməsi də resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Məsələn, işçilərin stajı, onların yaş qrupu, təhsil səviyyəsi və sair bu kimi amillər əmək resurslarının xarakterizə edən göstəricilərdir. İşçilərin tərkibinin dəyişməsi də son illərdə özünü qabarıq göstərir. Müasir dövrdə fiziki əməyin texnika ilə əvəz edilməsi nəticəsində iş prosesi yüngülləşir və məhsuldarlıq artır.

Lakin əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqının artması arasında müvafiq qanunauyğunluq gözlənilməlidir, yəni əmək haqqının artım sürəti əmək məhsuldarlığının artım sürətini ötüb keçə bilməz. Ümumiyyətlə, əmək resurslarından istifadə, audit yoxlama-ekspertizasının əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmalıdır. Auditor əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbətə diqqət yetirməlidir. Bu nisbət yalnız o zaman obyektiv halda pozula bilər ki, *bəncisi*, dövlət tərəfindən taarif dərəcələri artmış, *ikincisi* müəyyən səbəblərə görə iş şəraiti dəyişsin. Digər hallarda isə onun kənarlaşmasının səbəbi müəyyən edilməli və zəruri tədbirlər görülməlidir. Əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbət ilk növbədə yığımla istehlak arasında olan proporsiyaya əks etdirir, *ikincisi*, normativlərin reallığı barədə məlumat verir, *üçüncüsü*, bu göstəricilər geniş təkrar istehsalın barometridir, *dördüncüsü*, bu göstəricilər əmək haqqının verilməsində meyana düzgünlüyü barədə təsəvvür yaradır, Əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbət təqribi müəyyən edilə bilməz. Bu göstəricilər arasında olan nisbət milli iqtisadiyyatın sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən, texnikanın tətbiqi sürətindən, istehsalın texnologiyasından asılıdır. Deməli, əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbət konkret hesablamalar əsasında müəyyən edilməlidir.

Əmək ödənişi üzrə vəsaitlərdən səmərəli istifadə onun düzgün planlaşdırılmasından da asılıdır. Müasir dövrdə əmək haqqına qənaət əsasən ağır əmək tutumlu işlərin texnika vasitəsilə həyata keçirilməsi yolu ilə əldə edilir. Ağır əmək tutumlu işlərin texnika vasitəsilə yerinə yetirilməsi birinci növbədə öz eksini plan göstəricilərində tapmalıdır. Belə olduqda, təsərrüfat rəhbəri əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbəti qabaqcadan görməlidir. Əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasında olan nisbət sabit ola bilməz. Ayn-ayrı sahələr üzrə bu göstərici müxtəlif xarakterli olur. Müəyyən bir iş prosesində texnikanın tətbiqinə imkan yaranırsa, bu bir tərəfdən əl əməyinin qənaətinə gətirib çıxarar, digər tərəfdən bir günə düşən əmək haqqının miqdarını artırır. Texnikanın tətbiqi, əmək məsrəfinə qənaət etməyə imkan verir. Deməli, iş prosesində fəhlə deyil, texnika və texnoloji qurğular iştirak edir. Əlbəttə, bir günə düşən əmək haqqının məbləği əmək məsrəfinə qənaət yolu ilə əldə edilən məbləğə nisbətən az olmalıdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqının artması arasında olan nisbət yalnız iş prosesində və istehsal sahəsi üzrə müəyyən edilə bilər.

Eyni sözləri əsas istehsal fondları üzrə də demək olar. Əgər respublikamızın sənaye müəssisələrində əsas istehsal fondları dinamik artıma malikdirsə, onlardan səmərəli istifadə göstəricisi də dinamik olaraq proporsional

artıma malik olmalıdır. Kapital qoyuluşu yenidənqurmaya, yenidən techiz olunmaya serf olunursa, bu amil fondveriminə müsbət təsir göstərməlidir. Belə ki, resurslar arasında əlaqə fondveriminin dəyişməsi hesabına da dəyişə bilər. Yaxud, yeni mehsuldar maşın və avadanlıq əldə edilərsə, bu təkcə mehsul istehsalına deyil, həm də əmək məhsuldarlığına təsir göstərməlidir.

Son illərdə müəssisələrdə yeni texnikanın tətbiqi nəticəsində fiziki köhnəlmə amili azalmaqdadır. Şübhəsiz, bu amil də resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərir. Müəssisələrdə köhnəlmiş maşın və dezgahlann yenisi ilə əvəz edilməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, mehsul istehsalının artmasına, mehsul vahidinə xammal və materialların az xərclənməsinə müsbət təsir göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsas fondların mütarəqqi strukturu əmək məhsuldarlığına, yaxud da əmək resurslarının səmərəli istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Byni sözləri əmək resursları haqqında da demək olar. Yəni, işçilərin ixtisas dərəcələrinin yüksək olması, onların təhsili, iş stajı əsas fondların səmərəli istifadəsinə öz təsirini göstərir. Resurslar arasında əlaqə xammal və materialların istifadəsi ilə bağlıdır. Xammal və materialların keyfiyyəti, onun müəssisəyə vaxtında daxil olması resurslar arasında əlaqənin optimal saxlanmasına şərait yaradır.

Yuxanda qeyd edildiyi kimi, bazar iqtisadiyyatında məhsul çeşidinin dəyişməsi tez-tez baş verir. Bu isə xammal və materiallarla bağlıdır. Yeni material tutumlu məhsulun istehsalı çoxalarsa, bu amil əlavə materialın əldə olunmasını tələb edir. İstehsal prosesində digər amillər də iştirak edir. Məsələn, bu və ya digər xidmət öz səviyyəsində olmadığına görə boşda-yanmalar olur. Fəhlə öz gündəlik normasını yerinə yetirmək üçün bir sıra göstəricilərə təsir göstərir. Birinci növbədə bu amil məhsul istehsalı və eyni zamanda əsas fondların istifadəsi ilə əlaqədardır. Yəni, təşkilati işlər bilavasitə resurslar arasında əlaqənin optimal sürətdə saxlanılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, resurslar arasında əlaqə çoxsaylı mikro-proseslər və mikroamillərlə bağlıdır. Elə buna görə də onlara nəzarət etmək, onları istiqamətləndirmək xeyli dərəcədə çətinidir. Digər tərəfdən, resurslar arasında optimal əlaqə müəssisədaxili amillərdən başqa, müəssisədən kənar amillərlə də bağlıdır. Bu amillərə nəzarət etmək bir də ona görə çətinidir ki, onlar hər zaman uçotda öz əksini tapa bilmir. Amillərin bezi heç bir ölçüyə gəlmir. Yeni, onları ne miqdar, nə də dəyər ifadəsinə gətirmək olmur. Resurslar arasında əlaqə gələcəkdə də mürəkkəb xarakter daşıyacaqdır. Çünki, ən sadə sahələr belə elm tutumlu xarakter ahr. Yəni, idarəetmə üçün yeni informasiya, yeni amillər barəsində təsəvvür yaratmaq lazım gəlir. Bütün bunları idarəetmə üçün yeni kadr hazırlığının sürətlə inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Yuxarıda əməyin elmi təşkilinin resurslar arasında əlaqəyə təsiri barədə bezi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Burada işçilərin ixtisas dərəcələrinin dəyişməsi ön plana çəkilməlidir. Bu prosesdə təkcə fəhlələrin ixtisas dərəcəsi deyil, həm də mühəndis-texniki işçilərin ixtisas dərəcələrinin artması diqqəti cəlb etməlidir. Resurslar arasında əlaqələrin optimal saxlanması üçün informasiya mənbələri təkmilləşdirilməlidir. İnformasiya olmadan amillərin təsir dərəcəsi barədə təsəvvür yaranma bilməz. Digər halda bəzi əmək tutumlu proseslərin həlli də diqqəti cəlb etməlidir. Məsələn, işçilərin gündəlik iş normalanının yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu normalanın yerinə yetirilmə səbəblərinin araşdırılması onun özü xeyli əmək tutumludur. Resurslar arasında əlaqə müdaxiləçi ideyaların həyata keçirilməsindən də asılıdır. Xarici ölkələrdə məhsul istehsalının əhəngdarlığını təmin etmək üçün ehtiyat dəzgah və avadanlıqlardan istifadə olunur. Gün ərzində bir və yaxud iki dəzgah sıradan çıxırsa, belə halda ehtiyatda olan dəzgah və avadanlıq işə salınır. Resurslar arasında əlaqə müəssisələrdə apanılan tədbirlərlə də bağlıdır. Bəzən keçirilən tədbir bir resursla bağlı olur. Belə halda bu tədbirin yerinə yetirilməsi digər resursların istifadəsinə təsir göstərir. Belə disproporsiyaların yaranmaması üçün digər resursların istifadəsindən kənarlaşmanı nəzərə almaq lazım gəlir. Müəssisələrdə ayn-ayn dəzgah və avadanlıqların buraxılış imkanının müxtəlif olması da resurslar arasında əlaqəyə təsir göstərə bilər. Müəssisələrdə bir resursun səfərbər edilməsi bəzən digər resursun səfərbər edilməsinə əks təsir göstərir. Bütün bunlar müəssisədə kortəbii xarakter daşıyır. Doğrudur, bunları araşdırmaq, vaxtında tədbir görərək bezi hallarda müvafiq çətinliklər yaranır. Lakin buna baxmayaraq audit yoxlaması zamanı mümkün qədər bu prosesləri nəzarət altında saxlamaq lazımdır.

Müasir dövrdə istehsalın yüksəlişi müəssisələrdə verilən səmərəli təkliflərin istifadəsi ilə də bağlıdır. Bəzən müəssisələrdə potensialın səfərbər edilməsi diqqətdən kənarda qalır. Məsələn, müəssisənin fondlarla təmin olunmasını götürək. Müəssisənin fondlarla təmin edilməsi fondverimi ilə bağlıdır. Bu göstəricinin planlaşdırılması demək olar ki, kortəbii surətdə həll edilir. Adətən planlaşdırma dövründə müəssisədə istehsal olunacaq məhsul əsas fondların dəyərində bölünür. Beləliklə də, fondverimi müəyyənləşdirilir. Müəssisədə fondların çatışmaması, yaxud onların artıq olması nəzərə alınmır. Şübhəsiz, bu yolla potensialı səfərbər etmək qeyri-mümkündür. Resurslar arasında əlaqə bəzən kənar müəssisələrin hesabına da pozulur. Yəni, kənar müəssisələrdən göndərilən xammal və material bəzən vaxtında çatdırılmır, bəzən də göndərilən xammalın-materialın keyfiyyəti müvafiq tələblər səviyyəsində olmur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə müəssisənin iş ahəngdarlığını saxlamaq üçün, adətən, müqavilə yazıldığı dövrdə 10% kənarlaşma nəzərdə tutulur. Bu zaman 10%-ə qədər olan kənarlaşma müəssisədə disproporsiya yaratmır. Müasir dövrdə potensialın səfərbər edilməsi öucenin İnkişafında, müəssisənin səmərəli fəaliyyətində əsas şərtlərdən biridir. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman ehtiyatların aşkar edilməsi və resurslararası optimal əlaqənin qiymətləndirilməsi vacibdir.

2.7. Sosial-iqtisadi məsələlərin həlli səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodikası

Apardığımız müşahidədən belə qənaətə gəlmək olar ki, insanın bir şəxsiyyət kimi sosial fəallığına ən çox ictimai-siyasi və ya sosial-iqtisadi amillər təsir göstərir. Diizdür, insanın formalaşmasına təbii-bioloji və mənəvi-psixoloji amillərin də zəruri təsiri vardır. Belə olmasaydı insanın inkişafı hərtərəfli ola bilməzdi. Onda bioloji və ya fizioloji qabiliyyətlər inkişaf edər, ictimai, sosial-siyasi və mənəvi keyfiyyətlər kifayət qədər yetkin olmazdı. Və ya əksinə, sosial-siyasi qabiliyyətlər inkişaf etsə də, fizioloji və mənəvi-psixoloji yetkinlik tələb olunan səviyyədə olmazdı. Məhz bunlar göstərir ki, ahəngdar inkişaf etmiş insan yetişdirmək üçün insanın həm təbii-bioloji, həm mənəvi-psixoloji, həm də ictimai-siyasi və ya sosial-iqtisadi amillərin qarşılıqlı təsirində formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətlərin hər hansı birinə laqeydlilik göstərmək olmaz.

Belə ki, hər tərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasında, insanın sosial fəallaşdırılmasında sosial-iqtisadi amillər apancı yer tutur. Bu qanunauyğunluğu müstəqillik yolunda irəliləyən Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində sosial-iqtisadi sahənin dirçəldilmesine yönəldilmiş fəaliyyəti, insanın maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinə, rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş ilk tədbirləri və bunun nəticəsində insanın özünü dərk etməsi, sosial-siyasi fəaliyyətə daha ciddi qoşulması halları təsdiq edir. Normal cəmiyyətlərdə insanların sosial-siyasi fəallığının artırılmasında dövlətin ali icraedici qurumları və digər dövlət institutları maraqlı olurlar. Çünki insanlar sosial problemlərdən azad olduqca onların siyasi fəallığı artır və özünüdərk etmə hissi yüksəlir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında da dövlətin apardığı sosial-iqtisadi siyasətin mərkəzində də bu məsələ dayanır.

Sosial-iqtisadi problemlərə qiymət verdikdə dövlət büdcəsinin tərkibi, yəni sosial-mədəni tədbirlərə, təhsilə, səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər diqqəti cəlb etməlidir. Bunu aydınlaşdırmaq üçün respublikamızın 2001-2005-ci illərdə Dövlət büdcəsinin xərc maddələrinə nəzər salaq:

Cədvəl 2.1
mlrd. manat

Göstəricilər	2001	2005	2005-ci ildə 2001-ə nisbətən artım	
			məbləğ	%-Lə
Umumi xərclər:	4037,5	10703,5	6666	265,1
O cümlədən:				
Sosial-mədəni tədbirlərə	1981,8	4216,5	2234,7	112,7
Təhsil	931,1	1862,5	931,4	100,0
Mədəniyyət, idman və kütləvi infonasiya vasitələri	109,9	253,0	143,1	130,2
Səhiyyə	210,1	576,5	366,4	174,4
Sosial müdafiə və sosial təminat fondu	730,7	1524,5	793,8	108,6

Cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, dövlət büdcəsindən sosial-mədəni tədbirlərə ayrılan vəsaitlər 2001-ci ildə 1981,8 mlrd. manat təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2005-ci ildə 4216,5 mlrd. manata bərabər olmuşdur. Deməli 5 il ərzində bu sahəyə ayrılan vəsaitlər 2,5 dəfədən çox artmışdır.

Burada təhsilə ayrılan vəsait də diqqəti cəlb edir. Əgər 2001-ci ildə respublikamızda təhsilə ayrılan vəsait 931,1 mlrd. manat təşkil etmişdirsə 2005-ci ildə bu rəqəm 1862,5 mlrd. manata çatmış, yeni 2 dəfə artmışdır.

Əhəlin sosial müdafiəsi və sosial təminatı sahəsinə ayrılan vəsaitlərin də müqayisə olunan dövrdə təqribən 2 dəfədən çox artması müşahidə olunur.

90-cı illərlə müqayisədə indi respublikamızda İnsanların həyat tərzində böyük keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Ölkəmizdə ümitsizlik, işsizlik, gələcəyə inamsızlıq şəraitində, kor-koranə nizamsız bir həyat tərzini keçirmək aradan qalxmışdır. Ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında hərcmərclik, qarmaqanışıq bökm sürmür.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi ilk illərdə sosial-iqtisadi vəziyyət çox gərgin olmuş, köhnə istehsal münasibətləri tamamilə pozulmuş, fabriklər, zavodlar, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri işləmirdi. Yeni istehsal münasibətləri isə hələ yaradılmamışdı. Siyasi sahədə, dövlət quruculuğu sahəsində sistemsizlik hökm sürürdü. Dövlət quruculuğu ciddi böhran keçirirdi. Sosial sahədə vəziyyət daha acınacaqlı idi. Bu sahədə Sovet quruluşu şəraitində əldə edilmiş az-çox nailiyyətlər itib-getmiş, insanın sosial qayğıları tamamilə unudulmuşdu: insana qayğı, onun maddi və mədəni tələbatının ödənilməsi tədbirləri tam arxa plana keçmişdi, lakin bu çox davam etmədi.

1993-cü illərdən başlayaraq Ölkəmizdə iqtisadi quruculuq sahəsində ilk addımlar atılmağa başlandı. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin İkinci dəfə hakimiyyətə qayıdışının ilk illərindən (1994-1995) siyasi sabitliyə nail olundu. Sosial-iqtisadi və siyasi-herbi sahədə ciddi tədbirlər görüldü. Məqsədimiz sosial-iqtisadi sahədə həyata keçirilən tədbirlərin insan amilinin inkişafına təsiri məsələlərini təhlil etmək olduğundan, siyasi, herbi, mədəni sahələrdə həyata keçirilən tədbirlər üzərində dayanmağı lazım bilmirik.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin sosial-psixoloji əhval-ruhiyyəsinin və sosial fəallığının yüksəldilməsində onun əməyə münasibəti, cəmiyyətdə tutduğu mövqe, maddi təminatı (xüsusilə əmək haqqı və pensiya təminatı) mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında 1993-cü ildən başlayaraq müntəzəm surətdə bu mühüm sahəyə xüsusi diqqət yetirilir. Respublikamızda insan amilinin tələb olunan səviyyədə sosial təminatı sahəsində ardıcıl siyasət yeridilir, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən sosial fəaliyyət güclənir. Sosial rifahın yaxşılaşdırılması amilləri sırasmda əhalinin işlə təmin olunması, işsizliyin tədricən ləğv olunması və aradan qaldırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi yer tutur. Hazırda bütün MDB ölkələri içərisində Azərbaycanda əhalinin işlə təminatı məşğulluğu istiqamətində müvafiq işlər aparılır. Əhalinin işlə təmin olunması vəziyyəti əməl sənayesində, xidmət sahəsində və xüsusilə neqhiyyat sektorunda daha yüksək faiz təşkil edir. Məsələn, əgər 2002-ci ildə əməl sənayesində işləyənlərin sayı 169,5 min nəfər idisə, 2005-ci ildə bu rəqəm 188,7 min nəfərə çatmışdır. Tikinti sahəsində isə müvafiq surətdə bu nisbət 178 min nəfərdən 194,4 min nəfərə çatmışdır. Nəqliyyat və rabitedə də müvafiq qaydada işləyənlərin sayı 169,8 min nəfərdən 191,5 min nəfərə çatmışdır. Respublika əhalisinin işlə təmin olınması və bu yolla insanın sosial fəallığına kömək göstərmək sahəsində Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Təminatı Nazirliyinin fəaliyyəti qeyd edilməlidir. Belə ki, əhalinin işlə təmin edilməsi, adamların əmək fəaliyyətinə cəlb olunması məqsədilə nazirliyin son illərdə keçirdiyi əmək yarmarkaları, əmək birləşmələri xüsusi rol oynayır. Nazirliyin Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Əli-Bayramlı və digər şəhərlərdə keçirdiyi əmək yarmarkaları nəticəsində minlərlə adam müxtəlif işlərlə təmin edilmiş, əmək fəaliyyətinə cəlb olunmuşdur. İşsizliyin baş alıb gətirdiyi bir şəraitdə, əmək fəaliyyətinə cəlb olunmayan insanın sosial fəallıqdan söhbət gəde bilməz.

Ölkə rəhbərliyinin 1993-cü ildən etibarən apardığı pul-kredit və əmək haqqı siyasəti nəticəsində Respublikamızda sıçrayışlı inflyasiya tamamilə aradan qaldırılmış, manatın dollara nisbətində sabitliyi və dönerliliyi təmin olunmuşdur. Bu gün manatın qiymətdən düşməsi deyil, onun möh-

kemlenmesinin tenzimlenmesi, valyuta siyasətinin əsasında dayandır.

Əhalinin əmək haqqı təminatı da MDB Ölkələri içərisində qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Hökumət hər ay vətəndaşların əmək haqqı və pensiyalarını vaxtında ödəyir. MDB ölkələri içərisində Azərbaycan bu cəhətdən apancı yer tutur. Demək olar ki, bu sahədə Azərbaycan yeganə ölkədir ki, dövlətin əmək haqqı və pensiyaların ödənilməsi işində əhaliyə borcu yoxdur və orta əmək haqqının və pensiyaların orta həcmi nisbətən, tədricən artır. Bu cəhətdən 2005-ci ildə əhalinin sahələr üzrə orta əmək haqqının yekunlarına nəzər salmaq kifayətdir. 2005-ci ildə ölkə üzrə əhalinin orta aylıq əmək haqqı 618,0 min manat təşkil edir. Əməli sənayesində işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 576,5 min manat, neqliyyat və rabitə işçilərinin orta aylıq əmək haqqı 688,5 min manat təşkil edir. İdarəetmə aparatı işçilərinin orta aylıq nominal əmək haqqı 858,0 min manat, təhsil işçilərinin əmək haqqı isə 330,0 min manat səviyyəsindədir.

Əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən sosial siyasətin müvəffəqiyyətli nəticələri pensiya təminatı sahəsində daha qabarıq hiss olunur. Ölkə üzrə əhalinin pensiya təminatının orta məbləği son illərdə, demək olar ki, 2-3 dəfə, bəzi kateqoriyalar üzrə isə 3-4 dəfə artmışdır. Aylıq pensiyanın orta məbləği 2000-ci ildə 64968 manat təşkil etmişdirsə, bu rəqəm 2002-ci ildə 73705 manata, 2005-ci ildə isə 119900 manata çatdırılmışdır. 2007-ci ildən başlayaraq minimum pensiya həddinin 40 yeni manat müəyyənləşdirilməsi bu müsbət siyasətin tərkib hissəsidir. Ailə başçısının itirilməsinə görə pensiya təminatının orta aylıq məbləği 2000-ci ildə 38384 manat, 2005-ci ildə isə 104707 manat təşkil etmişdir. Deməli, ailə başçısının itirməyə görə pensiya təminatının orta aylıq məbləği 2,5 dəfədən də çox artmışdır. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan hökuməti insanların fəallığını təmin etmək sahəsində məqsədli şəkildə əhalinin iş yerləri ilə təmin edilməsi üçün işləməyən sənaye, kənd təsərrüfatı, neqliyyat, ticarət obyektlərinin fəaliyyətinin bərpa edilməsi işini başa çatdırmışdır. Yeni iş yerlərinin yaradılmasında da böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu sahədə ölkə rəhbərliyinin, xüsusilə də Respublikamızın Prezidenti İlham Əliyevin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində 500 mindən artıq yeni iş yerləri açılmışdır ki, bu da ölkə əhalisinin məşğulluq təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndi Azərbaycanın xalq təsərrüfatına investisiya qoyuluşu günbəgün artır. Azərbaycan xalqı özünü Konstitusiyada təsbit olunmuş başqa insan hüquq və azadlıqları ilə yanaşı, əmək hüququna da malik olan ölkənin tam hüquqlu üzvü sayır. Oudur ki, öz hüquqları ilə yanaşı, cəmiyyət qarşısında öz vəzifələrini və

məsuliyyətini də derk edən insan kimi şüurlu və yaradıcı fealiyyət göstərir.

Əhalinin sosial fealhğının artınlmasmda ve maddi rifah hahnın yaxşxlaşduılmasmda öikemızde müvəffeqiyyetle heyata keçirilən islahatlar, xüsusile klçik və orta müəssiselerin özeltəşdirilmesinm başa çatdınlması, torpaq islahatlannın həyata keçirilməsi, kolxoz və sovxozların evəzində fermer təsərrüfatlanmn təşkil edilməsi, adamlar üçün Özel bölmələrdə yeni-yeni iş yerlərinin yarathlmast da artıq öz nəticələrini göstərməkdədir. Hazırda işləyən əhalinin azı 70-75%-i özel müəssisələrdə, mülkiyyətin qeyri-dövlət bölməsində çalışırlar. 2005-ci ilin neticələrinə görə işə temin olunmuş əhalinin 31,9%-i dövlət bölməsində, 68,1%-i qeyri-dövlət bölməsində çalışır. Bu işə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə, mülkiyyət plüralizminə keçidin üstünlüklerini aydın eks etdirir və müstəqillik şəraitində ölkemizdə işsizlik problemini həll etmək, adamlann sosial fəallığını artırmaq üçün çoxlu potensial imkanlardan istifadə olunduğunu aydın göstərir. Lakin bu sahədə hələ çox iş görülməlidir. Respublikamızda işsizlik problemi tam aradan qaldımlmah, insanlann firavan yaşaması üçün yoxsulluq həddi minimum səviyyəyə endirilməlidir.

Əhalinin sosial fəallığının artınlmasma menfi təsir edən problemlərdən biri de mənzil məsələsidir. Ölkemizde son illərdə yaşayış evləri-mənzil tikintisinin sürətinin İlbeil artması, ailələrin mənzilə olan ehtiyaclarının ödenilməsi əhalinin sosial şəraitini yüksəltmişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hazırda Bakı şəhərində özel sektorla yanaşı dövlət idareləri və müəssisələr də dövlət büdcəsi hesabına yaşayış binaları tıdılar. Bakıda və respublikamızın rayonlarında yaşayış evləri üçün torpaq sahələrinin ayrılması və vətəndaşların şəxsi büdcələri hesabına yaşayış evləri tikilməsi formasında heyata keçirilir. Respublikamızda sosial-siyasi sabitliyin bərqərar edilməsi ilə hər yerdə xüsusi - şəxsi tikintilər böyük vüsət almışdır. Xarici sərmayəçilər də mənzil tikintisinə vəsait qoymaqda maraqlıdır. Çünki, tikilən mənzillər xarici ölkələrlə müqayisədə çox da bəha başa gəlmir. Azərbaycan iqtidannm ciddi söyləri nəticəsində son illərdə mənzil tikintisi sahəsində ciddi irəliləyişlər olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin ümumi sahəsi 536,0 min kv.m. təşkil etdiyi halda, 2005-ci ildə bu göstərici 1593 min kv.m. olmuşdur. Yəni təqribən 3 dəfə artmışdır. Bütün bunlar Bakı şəhərində və respublikamızın regionlarında əhalinin mənzilə olan tələbatının yaxın gələcəkdə tam Ödənilməsinə təminat verir. Göründüyü kimi, ölkəmizdə sosial-iqtisadi məsələlərin kompleks həlli Dövlət Proqramı üzrə müsbət istiqamətdə gedir.

Bu qısa təhlildən belə nəticə çıxarmaq olar ki, şəxsiyyətin formalaşması və insan amilinin fəallaşdırılmasında sosial-iqtisadi şərait apancı rol

oynayır. Yalnız sosial-iqtisadi amillərin feal təsiri ilə insanın sosial-İctimai münasibətlərə girməsi, ictimai istehsal sistemində fəal mövqə tutması, onun maddi tələbatının ödənilməsi mümkün olur. Bunlar isə, həm də şəxsiyyətin mənəvi və ideoloji tələbatlarının ödənilməsinə, insanın ahəngdar (fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən) inkişafına təminat verir. Bütün bu kimi amillər audit tədqiqatı zamanı diqqəti cəlb etməlidir.

2.8. Elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası

Elmi-texniki fəaliyyətin qiymətləndirilməsi audit nəzərinin əsas istiqamətlərindən biridir. Ona görə də tədqiqat işlərinin tətbiqində elmi təkliflərin bütövlükdə səmərəliliyi ön plana çəkilməlidir. Audit işində elmi-texniki nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mürekkəb kompleks sistem olan elm sisteminin bütövlükdə əhəmiyyəti onun ayn-ayn predmetləri üzrə fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Elmi-tədqiqat əsasən, iki istiqamətdə: yeni texnika və texnologiyaların yaradılması və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə aparılır. İdarəolunmanın təkmilləşdirilməsi üçün əvvəlcədən onun fəaliyyətinin kompleks sistem şəklində qiymətləndirilməsi zəruridir. Ümumiyyətlə, hal-hazırda dünyanın qabaqcıl ölkələrində idarəetmə konsaltinqi geniş tətbiq olunur. Konsaltinq - ingiliscə *consalting* sözündəndir, mənası məsləhətvermə, tövsiyə etmə deməkdir. Konsaltinqin əsas məqsədi müəssisənin idarəetmə yolu ilə səmərəli işləməsini təmin etməkdir. Doğrudur, SSRİ-də də müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti qiymətləndirilən zaman elmi-tədqiqat işlərinin tətbiqinin nəticələrini təmin edən müxtəlif sistemlərdən geniş istifadə olunurdu. Hətta o dövrdə Dövlət Elm və Texnika Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş vahid qiymətləndirmə metodikası da mövcud idi. Lakin bu sistemin əsas nöqsanı onun tətbiqinin əksər hallarda formal aparılmasından ibarət idi. Əlbəttə, həmin qiymətləndirmə metodları hazırkı dövrün tələblərinə cavab verə bilməz. İdarəetmə konsaltinqini öz iqtisadiyyatını yenidən təşkil etmək yolunda addımlayan respublikamızda müxtəlif fəaliyyət sahələrinə və xüsusilə də istehsalat sahələrinə geniş tətbiq etmək zərurəti yaranır. İstehsalatın dirçəlməsi, cəmiyyət həyatının yeniləşdirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi şəraitində öz əhəmiyyətini qismən və tamamilə itirmiş qiymətləndirmə meyarlarından, metodlarından istifadə etmək artıq mümkün deyildir. Elmi işlərin, onun ayn-ayn istiqamətlərdəki nəticələrinin, innovasiyanın səmərə-

liləyinin qiymətləndirilməsində qabaqcıl təcrübələrdən istifadə edilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Elmi-texniki nəticələrin qiymətləndirilməsində kəmiyyət və keyfiyyət amili əsas meyarlardan sayılır. Lakin kəmiyyət meyarlarının tətbiqi çətin olduğundan keyfiyyəti müəyyən edən meyarlar bu baxımdan daha əhəmiyyətli olur. Elmi-texniki nəticələrin qiymətləndirilməsində tətbiq edilən metodlardan biri də integral metodudur ki, bu da riyazi ifadələrin işlədilməsi ilə bağlıdır. Integral göstəricilərin qurulması metodlarının əsasları formal statistik yanaşma təşkil edir ki, burada ekspertlərin rəyi əsas götürülür.

Beləliklə, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi tətbiq edilməli və bu sistemin dərin, hərtərəfli kompleks təhlili apanmalıdır.

Metodoloji baxımdan elmi-tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində kompleks yanaşmadan istifadə çox aktualdır. Belə hallarda bəzən qiymətləndirməyə belə sistemi tətbiq edilməklə, fəaliyyətin nəticəsini xarakterizə edən çoxlu sayda amillərin nəzərə alınmasına imkan yaranır. Bu zaman «kompleks yanaşma» ilə «kompleks qiymətləndirmə»ni qarşıdırmaq olmaz.

Elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin vəhdəti qiymətləndirmə sisteminin kompleksliyi üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Komplekslik göstəricilərin sistemləşdirilməsinin prinsiplərindən bilavasitə asılıdır. Eyni zamanda elmi müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin vəhdəti, qiymətləndirmənin kompleks şəkildə apanılması təkcə göstəricilərin sistemləşdirilməsindən asılı deyildir. Qiymətləndirmə prosesində hər bir göstərici dinamikada və həmçinin biri-birindən asılı şəkildə müqayisə olunmaqla təhlil edilməlidir. Göstəricilərin müqayisəli təhlili ilə dinamika meyli də müəyyən edilməlidir. Göstəricilərin qarşılıqlı əlaqə mexanizmi də fəaliyyətin xarakterindən, onun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq seçilməlidir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, elmi əməyin nəticəsinin qiymətləndirilməsi keyfiyyət və kəmiyyət meyarlarının sintezi əsasında apanmalıdır. Əslində elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və təhlilinin keyfiyyət tərəfi əsas meyarların seçilməsindən asılıdır, kəmiyyət tərəfi isə onların əhəmiyyətinin meyandır. Tam və ya obyektiv qiymətləndirmə isə elmi əməyin keyfiyyət və kəmiyyətini xarakterizə edən göstəricilərin kompleks şəkildə nəzərə alınmasını təmin edən metod vasitəsilə mümkündür. Qiymətləndirmə üçün əsas məsələlərdən biri meyarların optimal sayının və əlaqəsinin müəyyən

edilməsidir. Bir tərəfdən, meyarların sayının çoxluğu hesablama işini çətinləşdirir, ümumiyyətlə işi ağırlaşdırır, digər tərəfdən isə meyarların sayının azlığı fəaliyyət haqqında kifayət qədər təsəvvür yaranmasına və lazımınca nəticə əldə edilməsinə mane olur.

Qiymətləndirmənin məqsədi bir qayda olaraq elmi-tədqiqat işlərinin təbiiqindən əldə olunan nəticə üçün qərar qəbul edilməsidir. Bu da bütün elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi metodunun tamamilə eyni olmasına imkan verir. Aydın olur ki, qiymətləndirmənin metodologiyası mehz sistemli yanaşmaya əsaslanmalıdır, Mövcud metodologiyanın təkmilləşdirilməsi baxımından aşağıdakı elmi-metodik məsələlərin qarşılıqlı surətdə kompleks həlli ən ümdə məsələdir:

- elmi-tədqiqat prosesi modellərinə qiymətləndirmə obyektləri kimi baxılmalı;
- qiymətləndirmə obyekti konkretləşdirilməli (elmi-tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyətinin nəticələrinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla);
- elmi fəaliyyətin məqsədlər sistemi və qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşdirilməli;
- məqsədlər sistemindən irəli gələn səmərəlilik sistemi müəyyənləşdirilməli;
- ölçü proseslərinin və həmçinin səmərəliliyin təhlili və qiymətləndirilməsi prosesinin təşkilatı və informasiya prinsipləri müəyyən edilməlidir.

Elmi-tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarının işlənilib hazırlanması zamanı əsas metodoloji məsələ ondan ibarətdir ki, elmi-tədqiqat işlərinin bir qiymətləndirmə obyekti kimi çoxsahəliliyi nəzərə alınmalıdır, Əsas istehsal sahələri kimi ictimai-faydalı məqsədlər götürülməlidir. Məqsədlərin və səmərələrin əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar elmi-tədqiqat işlərinin qiymətləndirilməsində əsas meyar kimi götürülə bilər. Onların digər xüsusiyyəti də məqsədə və səmərəyə nail olunmasının vacibliyidir.

Elmi-tədqiqat işlərinin qarşısında duran məqsəddən asılı olaraq müxtəlif elmi-tədqiqat işlərinin qiymətləndirilməsi meyarları da müxtəlifdir. Bir qayda olaraq, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsində aşağıdakılar əsas götürülür:

- elmi-tədqiqat baxımından əhəmiyyət;
- ictimai-siyasi əhəmiyyət;
- texniki-iqtisadi əhəmiyyət;
- tərbiyə-pedaqoji və estetik əhəmiyyət.

Əslində isə bütün bunların evəzinə iki meyar; elmi-texniki və sosial-iqtisadi əhəmiyyət meyarlarını əsas götürmək olar. Elmi-tədqiqat işlərinin

nəticələrinin mövcud qiymətləndirilmə metodlarının müqayisəsi göstərir ki, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- qiymətləndirmə obyektini elmi əməyin son neticesidir;
- qiymətləndirmə metodu keyfiyyət və kəmiyyət təhlilinin sintezidir;
- qiymətləndirmə meyarları elmi əməyin və onun məhsulunun iqtisadi xüsusiyyətlərini əks etdirir;
- kəmiyyət parametrləri obyektiv göstəricilər üzrə rəqəmlər əsasında, keyfiyyət parametrləri isə ekspert qiyməti əsasında müəyyənləşdirilir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qiymətləndirmə üçün vacib olan əsas məsələni belə ifadə etmək olar: elmi və elmi-texniki fəaliyyət çoxşaxəli və çoxşəxəli mürəkkəb proses olduğundan elmi fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sistemli yanaşma tələb edir. Qiymətləndirmə işinin çətinliyi və mürəkkəbliyi müəyyən şərtlərlə bağlıdır: əslində bir-birinə mane olan bir sıra tələblərə riayət olunması, elmi-tədqiqat işlərinin bütün cəhətlərinin əhatə olunması (komplekslik), bütün elmi işlər üçün oxşar və ya eyni metodların tətbiqinin təmin edilməsi (universalhq), elmi-tədqiqat fəaliyyətinin səmərəliliyinə dair əldə edilən nəticələrin birmənalılıq, praktik istifadə üçün elverişliliyi və sadəliyi.

Beləliklə, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün onu hərtərəfli xarakterizə edən aşağıdakı meyarlar əsas götürmək kifayətdir: elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi və onun nəticələrinin tətbiqinin vəziyyəti; elmi-tədqiqat işlərinin tətbiqindən əldə olunan sosial-iqtisadi səmərə; tətbiq olunan elmi işlərin müəssisənin elmi-texniki potensialının yüksəlməsinə təsiri.

Göstərilən meyarların hər biri göstəricilər sistemi ilə ifadə olunur. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlaması və ekspertizası zamanı müəssisənin elmi-texniki istiqamətlərdə gördükləri işlər bu prinsiplərə əsasən qiymətləndirilə bilər. Elmi-tədqiqat, layihə-konstruktor və layihə-texnoloji işlərin elmi-texniki fəaliyyətlər üzrə təhlili və qiymətləndirilməsinin əsas vəzifəsi onların istehsalatın texniki-iqtisadi səviyyəsinə təsirinin müəyyənləşdirilməsidir. Auditor müəssisənin elmi-texniki fəaliyyətini təhlil edən zaman onun bütün tərəflərini əhatə edən və aşağıdakı cəhətləri xarakterizə edən göstəricilərə əsaslanmalıdır: başa çatmış tədqiqat və işləmələrin elmi-texniki səviyyəsi, mövzularda yeniliyi və tətbiqi mümkünlüyü, tədqiqatların nəticələrinin və işləmələrin tətbiqinin vəziyyəti, tətbiqin nəticələri və səmərəliliyinin istehsalatın texniki-iqtisadi səviyyəsinə təsiri, müəssisənin elmi-texniki potensialı, əsas fondların aktiv hissəsinin hər bir işçiyə görə xüsusi çəkisi, yeni təkliflərin tətbiqi neticesində canlı emeyə olan tələbatın azalması.

Əsas məsələlərdən biri də qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsidir. Tədqiqat və İşləmələrin elmi-texniki səviyyəsi onların yeniliyi və kompleksliliyi, patentlə müdafiəsi, elmi məhsulun dünya bazarında rəqabətə davamlılığı ilə xarakterizə olunur.

Baxılan dövr ərzində hər bir başa çatmış işə düşən müəllif şəhadətnaməsinin sayı müəyyənləşdirilir, patentlər və satılmış lisenziyalann sayı nəzərə alınır. Həmçinin hər bir elmi-texniki, yaxud elmi işə düşən müəllif şəhadətnamələrinin sayı da nəzərə alınır. Audit yoxlaması zamanı müəssisənin qeyri-aktivlərinin vəziyyəti, onların qorunması imkanları öyrənilməlidir. Qeyri-maddi aktivlərin sehmələşdirilən istehsalat müəssisələrinin innovasiya yolu ilə dirçəldilməsində rolu müəyyənləşdirilməlidir.

Yoxlama-ekspertiza zamanı əsas məsələlərdən biri elmi müəssisənin respublikanın sosial-iqtisadi həyatının tələbatına uyğun gəlib-gəlməməsinin müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, qiymətləndirmənin məntiqi nəticəsi olan qərar qəbul etmə tövsiyələri içərisində mütləq müəssisələrin bu və ya digər sahələrdə dəyişikliklər etməsinə dair tövsiyələr də olmalıdır. Bundan başqa müəssisə fəaliyyətinin bazar münasibətlərinə uyğun qurulmasının elmi-tədqiqat prosesinin, onun məhsulunun realizə edilməsinin yeni istehsal münasibətləri sistemində uyğunlaşmasının konkret yolları göstərilməlidir. Elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin istifadəsi aşağıdakı amillərlə xarakterizə oluna bilər: tətbiqin miqyası, «tədqiqat-ışləmə-tətbiq» dövrünün müddəti elm və istehsalat sahəsinin xüsusiyyətlərinə uyğun olan, onları xarakterizə edən göstəricilərdir. Bununla yanaşı, tədqiqat və işləmələrin nəticələrinin tətbiqinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər də diqqət mərkəzində olmalıdır, yəni tədqiqat və işləmələrin yerinə yetirilməsinə sərf olunan xərclərin, ixtiraların istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyi, elmi-tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan hər bir elmi və mühəndis-texniki işçiye düşən iqtisadi səmərə, ixtiraların tətbiqindən əldə edilən iqtisadi səmərə, lisenziya satılmasından, yaxud elmi-məhsul ixracından əldə edilən səmərə. Audit yoxlaması zamanı müəssisənin tədqiqat işlərinə sərf olunan xərclərin iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün qiymətləndirmə üsullarından biri də əhəmiyyətli iqtisadi səmərə və bu səmərəni yaradan xərclərlə müqayisə etməkdir. Auditor həmçinin nəzərə almalıdır ki, iqtisadi səmərəliliqlə yanaşı, tədqiqatların yerinə yetirilməsindən əldə edilən sosial və ekoloji nəticələr əsas amillərdən biridir. Müəssisənin müvafiq istehsal sahəsinin texniki-iqtisadi səviyyəsi həmin sahədə texnoloji və məhsul innovasiyalannın kəmiyyət və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Həmçinin müvafiq istehsal sahəsində mənimsənilmiş innovasiyalar, baxılan müəssisənin elmi-tədqiqat və işləmələrinin nəticələrinin xüsusi çəkisi nəzərə alınmalıdır.

Elmi-texniki potensialın əsas göstəricisi müəssisənin yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatıdır. Vacib göstəricilərdən biri de müəssisənin aktivləri içərisində qeyri-maddi aktivlərin xüsusi çəkisidir. Bu həmçinin kadrların ixtisas səviyyəsinin də əyani göstəricisidir. Yüksək ixtisaslı kadrlarla təminat həmçinin işçilərin ümumi sayında elmi amillərin xüsusi çəkisi ilə müəyyən edilir. Elmi prosesin texniki təminatı istifadə edilən təcrübi və laboratoriya avadanlıqlarının, cihazların, kompüterlərin, elmi işləmələrlə məşğul olan elmi və mühəndis-texniki işçilərin hər birinə düşən dəyəri ilə də ölçülə bilər. Bundan başqa müəssisənin əsas fondları içərisində təcrübi və laboratoriya avadanlığı, cihazlar, kompüterlərin xüsusi çəkisi nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin elmi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi bir neçə il üzrə müqayisəli təhlilə əsaslanmalıdır. İqtisadi münasibətlərin yenidən qurulduğu bir dövrdə elmi və elmi-texniki fəaliyyətin qiymətləndirilməsini, elmi potensialın tənzimlənməsinin dərəcəsini müəyyən etmək xüsusilə əhəmiyyətli və vacibdir. Yuxarıda göstərilən qiymətləndirmə göstəricilərinin araşdırılması yekunlaşdıraraq təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlamasına elmi-texniki tədqiqat nəticələrinin tətbiqinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı ümumiləşdirilmiş və iş üçün əlverişli dərəcədə sadələşdirilmiş göstəricilər sistemindən istifadə etmək olar:

- müəssisənin elmi-tədqiqat işlərinin ümumi xərcləri (fundamental tədqiqatların xərcləri, tətbiqi tədqiqatların xərcləri, təcrübi işlərin xərcləri);

- işçilərin ümumi sayı;
- hər bir işçiyə düşən xərclər;
- müəssisənin əsas fondlarının dəyəri;
- maddi aktivlərin hər bir işçiyə düşən dəyəri;

İxtira üçün verilən ərizələrin sayı, alınmış müsbət qərarların və müəlif şəhadətnamələrinin sayı, tətbiq edilmiş ixtiraların sayı, patentləşdirilmiş ixtiraların sayı, satılmış lisenziyaların sayı;

- elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin və işləmələrin tətbiqindən əldə edilən illik səmərə, o cümlədən, ixtiraların tətbiqindən əldə edilən iqtisadi səmərə;

- elmi-yaradıcı kadrların hazırlanmasının vəziyyəti.

Audit yoxlaması zamanı əsas göstəricilər üzrə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və xüsusən də onun elmi-texniki səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi mümkündür.

III FƏSİL. AUDİTİN HÜQUQİ VƏ TƏŞKİLATİ ƏSASLARI

3.1. Auditin normativ hüquqi bazası

Her bir xidmət növünün fəaliyyəti üçün qanunverici normativ hüquqi aktların olması vacibdir. Çünki, hüquqi və təşkilati formasından asılı olmayaraq hər bir xidmət növünün hüquqi vəzifələri, məsuliyyəti və digər öhdəlikləri qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Audit də xidmət növü olduğu üçün onun fəaliyyəti qanunverici və normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası ərazisində hüquqi və fiziki şəxs statusunda fəaliyyət göstərən audit xidməti Azərbaycan Respublikasının Ali Qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilmiş qanunlara və Azərbaycan Respublikası Ali İcraedici orqanları tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra qərar və qətnamələrə əsasən təşkil olunur. Bu qanunverici normativ sənədlərə «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının «Auditorlar Palatası» haqqında əsasname, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 12 mart 1996-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında auditorların və audit təşkilatlarının qeydiyyatı» barədə qərar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11 aprel 1996-cı ildə «Azərbaycan Respublikası Auditor Palatasının bezi məsələlərinə edilən dəyişikliklər» haqqında qərarı və Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən verilmiş bir sıra fərmanlar daxildir. Bu qanunverici və normativ hüquqi sənədlər Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin təşkilinin və nizamlanmasının ümumi hüquqi bazasını təşkil edir.

«Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Respublikamızda audit xidmətinin təşkili və nizamlanması üçün ilk və əsas qanundur.

Bu qanun 5 fəsil, 20 maddədən ibarətdir və ona müvafiq dəyişikliklər edilsə də, hazırkı dövrə qədər əsasən bütövlükdə öz qüvvəsində qalır. Qanun Azərbaycan Respublikasında audit xidməti anlayışını, onun hüquqi-təşkilati formalarını, auditorun bir sıra təşkilati prinsiplərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, əsas etibarilə Azərbaycan Respublikasında audit xidmətini tənzimləyir. Daha doğrusu, Azərbaycan Respublikasında audit xidməti ilə məşğul olmaq üçün Həsəniyə verilməsinin əsas prinsipləri, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının qeydiyyat qaydaları, auditorların hüquqları, vəzifələrinin və onların məsuliyyətinin hüquqi prinsipləri, audit xidməti ilə

məşğul olmaq hüququ verən lisenziyalann geri alınması qaydaıannın əsas prinsiplərini özündə əks etdirir.

Bununla yanaşı «Auditor xidmeti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin təşkilinin ümumi qaydalan, o cümlədən təserrüfat subyektlərində audit xidmətinin təşkili subyektlərinin vəzifələri və hüquqları da öz əksini tapmışdır.

Qanunun 5-ci fəslı xüsusi müddəaların şərhinə həsr olunmuşdur ki, burada audit xidmeti sahəsində tətbiq olunan qadağalar, audit xidmətində baş vermiş mübahisələrin həll edilməsi qaydalan və auditor təşkilatların fəaliyyətində yoxlama-nəzarət işinin təşkili prinsipləri göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin səmərəli təşkili Azərbaycan Respublikasında «Auditor xidmeti haqqında» qanunla yanaşı bir sıra normativ sənədlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında «Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə»nin tələblərinin düzgün icra olunmasından çox asılıdır. Azərbaycan Respublikasının «Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə» 8 bölmedən ibarətdir. Bu əsasnamə Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin təşkilinin prinsip və qaydalarını tənzimləyən normativ hüquqi sənəddir. Həmin əsasnamə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 19 sentyabr tarixli qərar ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1996-cı il 5 noyabr tarixli qərar ilə müvafiq dəyişikliklər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında əsasnamə bilavasitə palatanın vəzifə və funksiyalarını, palatanın səlahiyyətlərini, palatanın idarə edilişini qaydalarını, palatanın əmlak hüquqlarını, palatanın üzvləri arasında münasibətləri özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən normativ hüquqi sənədlərdən biri də Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarıdır. Bu qaydalar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 1998-ci il tarixli 9 saylı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Həmin qaydalar adından göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi prinsiplərini və mexanizmlərini tənzimləyir. Bu qaydalar 7 fəsil və 78 maddədən ibarət olmaqla, Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) anlayışını, həmin lisenziyanın qüvvədə olması müddətini, verilməsi və alınması üzərində nəzarət, lisenziyanın verilməsinə dair apanılan hazırlıq işləri, lisenziya müddəti, lisenziyanın fəaliyyətinin dayandırılması və ləğv edilməsi prinsiplərini özündə əks etdirir. Qeyd olunan normativ hüquqi sənədlərlə yanaşı, bir sıra təlimat xarakterli sənəd-

lər də vardır ki, bunlar Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu sənədlər də normativ hüquqi aktlara bərabər tutulur və Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə xidmət edir. Bu normativ sənədlər Auditor Palatası tərəfindən təsdiq olunmuş «Auditorun Planlaşdırılması» - audit standartlarının tətbiq edilməsi barədə təlimat, banklarda auditin aparılmasına dair proqram, audit standartları, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasında ilin ən yaxşı, sərbəst auditorunu, auditor təşkilatını və xarici auditor təşkilatını müəyyən etmək üçün keçirilən yarış haqqında əsasnamə və sair bu kimi sənədlər aiddir. Bu normativ sənədlər Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanır və onun şurasının qərarı ilə təsdiq edilir. Məsələn: «Auditin planlaşdırılması» standartı Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 24 mart 1999-cu il tarixli 32/2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Həmin standartın əsas məqsədi müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertiza işlərinə başlamazdan əvvəl auditor tərəfindən tətbiq edilən planlaşdırma prosedurlarını müəyyən edən əsas sənəddir. Təlimatın əsas vəzifələri auditin planlaşdırılması və onun ilkin mərhələsini müəyyən etmək, auditin ümumi planının hazırlanması, auditin aparılması üçün proqramın hazırlanması və tətbiqi qaydalarını izah etməkdir. Bu təlimat auditorun ümumi plan formasını və auditin proqram formalarının mətnini də təsdiq etmişdir. Təlimat bütövlükdə 4 fəsildən, 28 maddədən ibarətdir. Həmin təlimat eyni zamanda auditorun planlaşdırma və ilkin fəaliyyət mərhələsini, auditin ümumi planının hazırlanması və tərtibatı qaydalarını, auditorun təqribi aparılma proqramının hazırlanması qaydalarını əks etdirir.

Respublikamızda audit xidmətinin səmərəli təşkili üçün normativ hüquqi aktlarla yanaşı, Auditorlar Palatası bir sıra metodik sənədlər də işləyib hazırlamışdır. Həmin metodik sənədlərdən biri də müəssisə və təşkilatlarda auditin aparılmasına dair xüsusi proqramlardır. Belə proqramlar hər bir təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla işləyib hazırlanır və audit xidmətinin respublikamızda təşkilini zənginləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 16 sentyabr 2000-ci il tarixli 61/2 sayılı qərarı ilə «Banklarda auditin aparılmasına dair proqram» təsdiq edilmişdir. Həmin proqramda məzmun baxımından respublikamızda fəaliyyət göstərən bankların fəaliyyətinin auditinə dair bütün prinsiplər məsələlər öz əksini tapmışdır. Proqram 13 fəsildən, 93 maddədən ibarətdir. Proqram bankların maliyyə hesablarının müştərilərə verilmiş kreditlərin audit qaydalarını özündə əks etdirməklə, müştəri hesablarının inventarlaşdırılması qaydalarını müəyyənləşdirmişdir. Proqramda

həmçinin nağd pulun banklarda yerləşdirilməsi və onların hərəkəti üzərində nəzarət qaydalarnı, qiymətli kağızlar, investisiyalar və onlardan istifadə effektivliyinin audit qiymətləndirilməsinin metodikası da verilmişdir. Proqram həmçinin bankların özünəməxsus aktivləri, əsas vəsaitlərdən səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirmiş və eyni zamanda xarici valyutaların banklar tərəfindən alınması və onların müştərilərə verilməsi prosedurlarının təhlilini özündə əks etdirir. Bu formada mövcud təlimat proqramları respublikamızda audit xidmətinin təşkilində lazımi normativ sənədlərin tətbiqi bazasını zənginləşdirir.

3.2. Auditin formaları, növləri və tipləri

Hər bir fəaliyyət istiqaməti ehatə etdiyi obyektin həcminə, tətbiq olunduğu subyektin xüsusiyyətlərinə, apanma müddətinə, baş verən əməliyyatların xarakterinə və təşkilati xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif formalara və növlərə ayrılır. Audit fəaliyyətini müvafiq əlamətlərinə görə fərdi və kollektiv formaya, tətbiq olunma xüsusiyyətlərinə görə təsərrüfatdaxili və xarici (yaxud müstəqil) audit növlərinə, yoxlamaları əməliyyatların xüsusiyyətlərinə və ekspertiza edilən təsərrüfat əməliyyatlarının əhatə dairəsinə görə isə əməliyyat auditinə, maliyyə hesabatları auditinə və idarəetmə auditinə bölmək olar. Fərdi formada tətbiq edilən audit fəaliyyəti peşəkar və yüksək səviyyəli mütəxəssislər vasitəsilə icra edilir. Bu mütəxəssislərə (iqtisadçılara və hüquqşünaslara) lisenziya (xüsusi icazə) almaq üçün müvafiq imtahan verildikdən sonra fəaliyyətə icazə verilir. Kollektiv fəaliyyət firmaları olan audit, hüquqi şəxs statusu almaqla müxtəlif növ audit xidməti göstərmək imkanına malikdir. Bir qayda olaraq audit firmaları hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatından keçməli və audit xidməti göstərmək üçün müvafiq növlər üzrə auditor palatasından lisenziya (xüsusi icazə) almalıdırlar.

Müxtəlif mülkiyyət formalarının geniş şəbəkəli inkişafı, iri şirkətlərin struktur genişlənməsi və həmin şirkətlərin, kompaniyaların tərkibində kiçik və orta həcmli müəssisələrin meydana gəlməsi təsərrüfatdaxili audit xidmətinin zəruriliyini meydana çıxarır. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, çoxsaylı kiçik və orta həcmli müəssisələrə malik olan iri şirkət və kompaniyaların sahibkarları, səhmdarları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının ümumi yekun göstəriciləri ilə yanaşı, təsərrüfat daxilində - tabelikdə olan kiçik və orta həcmli müəssisələrin fəaliyyəti verilən tapşırıqları, sərəncamları hansı səviyyədə yerinə yetirilməsində maraqlıdırlar. Bu baxımdan təsərrüfatdaxili audit də idarəetmə elementlərinin tərkibinə və ayrılır.

maz hissəsidir. Çünki, tərkibində çoxsaylı kiçik və orta həcmli müəssisələrə malik olan iri şirkətlərin və kompaniyaların rəhbərləri həmin sahələrdə sistemli idareetmə və iqtisadi nəzarətli həyata keçirmək üçün müvafiq qaydada təsərrüfatdaxili audit xidmətindən istifadə edirlər. Təsərrüfatdaxili auditxarici auditə nisbətən geniş imkanlara və məlumatlara malik olur.

Müəssisənin (şirkətin), firmanın daxili ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi, onların istehsalın səmərəliliyi istiqamətində səfərbər edilməsi, resurslardan lazımınca istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsində təsərrüfatdaxili audit həlledici əhəmiyyətə malikdir. Təsərrüfatdaxili audit cari proseslərin operativ yoxlanması zamanı iqtisadi proseslərdə baş vermiş və baş verəcək qeyri-səmərəli emeliyyatların aradan qaldınlmasına şərait yaradır. Bu baxımdan təsərrüfatdaxili audit bu günün, xarici audit isə dünyanın və ya keçmiş emeliyyatların audit saymaq olar. Ona görə ki, xarici audit ötən dövrdə baş vermiş təsərrüfat emeliyyatlarının hesabat sənədlərində öz əksini tapmış məlumatlar üzrə yoxlama-ekspertiza aparılır.

Digər bir amili də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, xarici audit bir çox hallarda ümumi yoxlamalarla məhdudlaşır. Daha doğrusu, təsərrüfat-maliyyə emeliyyatlarının ümumi yekununu ekspertiza edən və qiymətləndirən xarici auditin iri həcmli təsərrüfatlarda daxili proseslərə tam daxil olmaq imkan vaxt və digər amillər baxımından məhduddur. Ona görə də xarici audit əsas diqqəti maliyyə hesabatlarının dəqiqliyi, mühasibat hesabatlarının düzgünlüyü, təsərrüfat-maliyyə emeliyyatlarını xarakterizə edən sintetik göstəricilər üzrə iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsi, dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi və sair bu kimi vacib məsələləri yerinə yetirir. Digər məsələlər üzrə analitik nəticələri xarici audit təsərrüfatdaxili auditin yoxlama arayışlarına əsasən eiddə edə bilər.

Daxili və xarici audit eyni məqsəddə xidmət etsə də, onlar bir çox oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir. İqtisadi emeliyyatlarda təsərrüfatdaxili və xarici auditin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında yekdil fikir yoxdur. Məlumdur ki, istər təsərrüfatdaxili auditin və istərsə də xarici auditin tədqiqat, yoxlama-ekspertiza obyektini müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətidir. Ona görə də onların qarşısında duran məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək üçün eyni metod və üsullardan istifadə edilir. Qeyd olunan amillərə görə təsərrüfatdaxili və xarici audit eyniləşdirilir və yaxınlaşdırılır.

Təsərrüfatdaxili və xarici auditin təbəçilik baxımından bir çox fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxır. Belə ki, təsərrüfatdaxili audit müəssisənin baş təşkilatının rəhbərliyinə tabe olduğu üçün və onların işçisi sayıldığı üçün iş fəaliyyəti planı da müəssisənin baş təşkilatının rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir.

Təsərrüfatdaxili audit yoxlamasının neticə arayışı yalnız müəssisənin rəhbərliyinə təqdim olunur. Təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətinin başlıca vəzifəsi müəssisənin baş təşkilatı tərəfindən verilən sərəncamların, qərarların yerinə yetirilməsi vəziyyətini müəyyən etmək və onların icrası haqqında yətim müəssisənin rəhbərliyinə məlumat verməkdir. Təsərrüfatdaxili audit istehsalın səmərəliliyini, resursların optimal əlaqəsini müəyyənləşdirir və ehtiyatları səfərbər edir.

Yuxanda qeyd olunanlardan fərqli olaraq, xarici audit müəssisə ilə bağladığı müqavilə əsasında fəaliyyət göstərir və iş planını müstəqil surətdə müəyyən edir. Xarici audit təsərrüfatdaxili auditdən fərqli olaraq, müəssisənin uçot-hesabat işlərinin vəziyyətini öyrənir, istehsalat-təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş qanunsuzluqları aşkar edir. Xarici audit tərtib etdiyi nəticə arayışını müəssisə rəhbərlərinə təqdim etməklə bərabər, həmçinin təbə olduğu auditor firmasına verir. Xarici audit yalnız aidiyyəti üzrə auditor firmasına təbədir və həmin firma qarşısında hesabat verir.

Audit təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının xarakterinə, ekspertiza etdiyi iqtisadi və idarəetmə proseslərinin xüsusiyyətinə görə də fərqlənir. Əlbəttə, hər audit yoxlamasının bir növü özlüyündə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yoxlamalar arasında müvafiq fərqlər mövcuddur. Əməliyyat auditini təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının müvafiq bölməsini, şöbəsini, istehsal sahəsini və sair sahələri əhatə edir. Bu tematik yoxlama xarakteri daşıyır və yoxlanılan sahənin səmərəliliyini və məhsuldarlığını qiymətləndirir. Məsələn, eyni gücə, eyni tipli istehsal qurğularına malik olan və eyni tapşırığın icrası ilə məşğul olan iki istehsal sahəsinin arasında mövcud olan məhsuldarlıq üzrə fərqin səbəblərini aşkar etmək və müvafiq tədbirlər işləyib hazırlamaq üçün əməliyyat auditindən istifadə edilə bilər. Əlbəttə, bu proses uçot və hesabatdan kənar prosesdir, onun tədqiqi üçün operativ əməliyyatlar tətbiq edilməlidir. Bu prosesdə müəyyən qədər idarəetmə auditinin köməyindən istifadə edilməsi mümkün olsa da, maliyyə hesabatları üzrə aparılan audit yoxlamasının imkanlarından xaricdir. Çünki, maliyyə hesabatları üzrə audit yoxlama-ekspertizası uçot və hesabat məlumatları əsasında müvafiq meyarlarla qiymətləndirilir. Hesabatları üzrə aparılan audit yoxlama-ekspertizası əsas etibarilə xarici audit fəaliyyəti üçün xarakterikdir. Daha doğrusu, müvafiq dövrlərdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yekunlarının yoxlanması, maliyyə nəticələrinin dürüstlüyü, maliyyə nəticələrinin düzgün bölüşdürülməsi, onların təyinatı üzrə istifadə edilməsi səhmdar və sahibkarlar tərəfindən maraqla izlənilir. Bu növ audit yoxlama-ekspertizası biznes baxımından çox faydalıdır. Belə ki, aparılan reklam

nəticəsində əldə edilən informasiya mövcud vəsaitlərin səfərbər edilməsi üçün variantlar hazırlamağa imkan verir.

İstehsalın səmərəliliyi, yüksək maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi mehz bir çox hallarda idarəetmənin səviyyəsi və idarəetmə, sərəncam və qərarların yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılıdır. Verilən qərarların, sərəncamların yerinə yetirilməsinin qərar və sərəncamverici orqanla (yuxarı, baş təşkilatla) əlaqəsinin təşkilini idarəetmə auditi vasitəsilə müəyyən etmək olar. İdarəetmə auditi ilə əməliyyat auditi müəyyən oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, yerinə yetirilən işlərin mahiyyəti etibarilə onlar tamamilə fərqlidirlər.

İdarəetmə auditinin analitik nəticələri əsasında İdarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni idarəetmə modellərinin hazırlanması tədbirləri apanır. İdarəetmə auditinin yerinə yetirdiyi funksiyalar xarici auditor tərəfindən icra edilərsə, bu zaman idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə hazırlanan tədbirlər məsləhət xarakteri daşıya bilər. Çünki, o, tədbirlərin həyata keçirilməsində və cari proseslərdə birbaşa iştirak etmir. Verilən məsləhətlərin isə nə dərəcədə səmərəli nəticələneceyinə tam təminat verile bilməz.

Audit firmasının məhsuldar olması, onun nüfuzunun artırılması, verilən vaxtdan maksimum səmərəli istifadə edilməklə qarşıya qoyulan vəzifələrin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsindən, yoxlamamın təşkil texnikasından, sənədlərin tədqiqi və öyrənilməsindən əldə edilən faktların ümumiləşdirilməsi, qiymətləndirilməsində seçilən meyarlardan və yoxlama texnikasından çox asılıdır. Çünki, audit yoxlama-ekspertizası məhdud vaxt çərçivəsində apanılır. İstehsal prosesi və maliyyə fəaliyyəti çoxsaylı amillərin təsiri altında baş verir. İnformasiya axını, elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin istehsalat tətbiqi, resursların optimal əlaqəsi və sair bu kimi mürekkəb proseslərdə auditor öz işini ele qurmalıdır ki, yoxlama-ekspertiza işi maksimum səmərəli təşkil olunsun və heç bir əməliyyat diqqətdən kənar qalmasın. Yoxlama-ekspertiza işinin qeyd etdiyimiz formada təşkil edilməsi bütövlükdə audit nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər, Eyni zamanda audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilində yol verilmiş bu və ya digər nöqsanlar büavəsitə audit fəaliyyətinin nüfuzuna xələl getirə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, auditin təşkil nəzəri məsələ olsa da, onun praktiki icrası auditin effektivliyinə birbaşa təsir edən amildir. Ona görə də istehsalın spesifik xüsusiyyətləri və digər nəzərdə tutulmayan məsələlər də auditin təşkil təcrübəsində diqqət mərkəzində olmalıdır.

3.3. Audit fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində hər bir sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilk növbədə bu fəaliyyətə xüsusi razılıq (lisenziya) vasitəsi ilə həyata keçirilir,

Audit fəaliyyətinin Usenziyalasdırılmasında da əsas məqsəd bu fəaliyyət üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirməklə yanaşı, onun müvafiq standartlara uyğun olaraq təşkilini təmin etmək, keyfiyyətini yüksəltmək və səmərəli fəaliyyətinə müvafiq təminat verməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında bu proses lisenziya haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa, «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 27 yanvar tarixli 543 saylı fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında əsasnamə»yə, «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 oktyabr 1997-ci il tarixli 637 Ns li fərmanı və bu fərmana edilən müvafiq dəyişikliklər, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 1998-ci il tarixli 9 saylı qərar ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydaları»na müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Həmin qanunverici və normativ hüquqi aktlara əsasən Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsini Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası icra edir. Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formadan asılı olmayaraq hüquqi şəxslərə habelə, hüquqi şəxs yaratmadan audit fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə verilən lisenziyalar Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün rəsmi icazə sənədidir. Audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) almaq tələb olunur. Bunun üçün mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bir qayda olaraq aşağıdakı sənədlər təqdim edilməli və müvafiq prosedurlardan keçməlidir. Yəni xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün hüquqi və fiziki şəxs (ona bəzən iddiaçı da deyilir) Auditorlar Palatasına erizə ilə rəsmi müraciət etməlidir. Həmin iddia ərizəsində aşağıdakı tələblər öz əksini tapmalıdır:

* iddiaçının ünvanı, adı, təşkilati-hüquqi forması, bank rekvizitləri, məşğul olacağı fəaliyyət növü, hansı vergi orqanlarında uçota durması haqqında məlumatlar.

İddiaçının erizəsinə aşağıdakı sənədlər də əlavə edilməlidir (hüquqi şəxslər üçün):

- müəssisənin təsis sənədlərinin surəti, müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin surəti, xarici hüquqi şəxslərin nümayəndələri üçün Azərbaycan Respublikasında nümayəndəlik yaradan hüquqi şəxsin Öz ölkəsində audit fəaliyyəti göstərməsi haqqında rəsmi təsdiqedicisi sənədlər, fiziki şəxslər üçün isə vergi orqanları tərəfindən uçota alınması haqqında sənədin surəti.

Bütün göstərilən sənədlərlə yanaşı xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün ödənilmiş dövlət rüsumunu təsdiq edən sənəd də iddiaçıının ərizəsinə əlavə edilməlidir.

Təsdiq olunmuş qaydalara əsasən xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün iddiaçının Auditorlar Palatasına təqdim etdiyi kompleks sənədlər palataya daxil olduğu gündən 15 gün ərzində araşdırılıb lisenziya verilməsi haqqında xüsusi qərar verilməlidir. Araşdırma zamanı təqdim edilmiş sənədlərdə müəyyən çatışmamazlıqlar və ya kənarlaşmalar aşkar edilərsə, bu barədə iddiaçıya yazılı məlumat verilir, göstərilən çatışmamazlıqlar aradan qaldırıldıqdan sonra və çatışmayan sənədlər təqdim edildikdən sonra Auditorlar Palatası 5 gün müddətinə iddiaçının ərizəsinə baxmalı və müvafiq qərar qəbul etməlidir. Lisenziya verilməsi qaydalanna əsasən, əgər lisenziya verilməməsinə dair əsaslı səbəb varsa, bu səbəb göstərilməklə iddiaçıya yazılı imtina verilir. Bir qayda olaraq audit fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması qaydalarına əsasən lisenziya verilməsində aşağıdakı hallarda imtina edilə bilər:

- nəzərdə tutulmuş sənədlər tam təqdim edilmədikdə, iddiaçının ərizəsinə əlavə edilmiş sənədlərdə məlumatlar təhrif olunduqda və ya qeyri-dürüst göstəriləndə;

- iddiaçının təqdim etdiyi sənədlər «Auditor Xidməti haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 yanvar 1997-ci il tarixli 543 sayılı fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» əsasnaməyə və xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalanna zidd olduqda;

- audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün qanunvericilikdə müəyyən olunmuş şərtlər təmin olunmadıqda, o cümlədən ixtisas hazırlığı, təhsil, staj və s.;

- iddiaçının əvvəllər audit fəaliyyəti göstərmək üçün aldığı lisenziyanın müvafiq qaydalan pozduğuna görə ləğvindən 2 il vaxt keçməmişsə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər tələblər ödənilmədikdə.

İddiaçı Auditorlar Palatasının lisenziya verilməsinə dair rəsmi rədd

cavabı göstərilən əsaslı səbəblərlə razı olduğu halda o, nöqsantan aradan qaldırmaqla lisenziya almaq üçün yenidən Auditorlar Palatasına müraciət edə bilər. Əks halda isə iddiaçı Auditorlar Palatası ilə onun arasında yaranmış ziddiyyətli problemlərin həlli üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir.

Auditorlar Palatası tərəfindən audit fəaliyyəti üçün verilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) struktur quruluşu aşağıdakıdır:

- lisenziyada hüquqi şəxsin adı, fiziki şəxsin adı, soyadı, atasının adı, şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd haqqında məlumat, yerləşdiyi və ya yaşadığı yerin ünvanı, lisenziyanın qüvvədə olma müddəti, lisenziyanın qeydiyyat nömrəsi və verilme tarixi, fəaliyyət növünə dair məlumatlar öz əksini tapır;

- bir qayda olaraq lisenziya audit fəaliyyətini həyata keçirmək üçün 5 il müddətinə verilir. Müddəti bitmiş lisenziya öz hüquqi qüvvəsini itirmiş hesab olunur.

Audit işi ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi, və bu fəaliyyətin ləğv edilməsi prosedurları müxtəlifdir. Belə ki, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən audit fəaliyyətinə verilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) ləğv edilə və geri alma bilər.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün hüquqi və fiziki şəxslərə, habelə xarici vətəndaşlara verilmiş lisenziyalar aşağıdakı hallarda ləğv edilə bilər:

- lisenziya sahibi tərəfindən audit xidməti göstərməsindən rəsmi olaraq imtina edildikdə və bu barədə yazılı ərizə təqdim edildikdə;

- lisenziya sahibi tərəfindən normativ hüquqi aktların tələblərinə emel edilmədikdə və yaxud Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müvafiq dövlət orqanları tərəfindən ərizəçinin fəaliyyəti dayandırıldıqda;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada audit fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi subyektin müflisləşməsi faktı təsdiq edildikdə;

- xarici auditor təşkilatının filialları və nümayəndəlikləri fəaliyyətə başladıqdan sonra tərkibində üçdən artıq auditor olarsa müəyyən olunmuş vaxt ərzində üç auditorun olmasını təmin etmədikdə;

- auditor təşkilatının və müstəqil auditorların müəyyən olunmuş forma üzrə hesabatları xəbərdarlıq edildikdən sonra belə vaxtında təqdim edilmədikdə;

• Azərbaycanı Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Bir qayda olaraq lisenziyanın dayandırılmasına dair qərar qəbul edildikdə Auditorlar Palatası bu barədə 5 gün müddətində lisenziya sahibinə və dövlət vergi xidmət orqanlarına yazılı şəkildə məlumat verir. Lisenziyanın dayandırılmasına səbəb olan hallar dəyişdirildikdə lisenziyanın sahibinin müraciətinə əsasən lisenziya yenidən bərpa edilə bilər. Lisenziyanın bərpası hüququna Auditorlar Palatası qərar verdikdən sonra icra edilir və qərar qəbul edildikdən 5 gün müddətinə lisenziya sahibinə, dövlət vergi xidməti orqanlarına rəsmi məlumat verilir.

Qeyd olunanlarla yanaşı Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası audit fəaliyyətinə dair verilmiş lisenziyanı (xüsusi razılıq) müvafiq qaydada ləğv etmək hüququna malikdir. Bu hallar aşağıdakılardır:

- lisenziyanın verilməsi üçün lisenziya sahibi tərəfindən təqdim edilən sənədlərdə düzgün olmayan məlumatlar aşkar edildikdə;

- lisenziyanın qüvvədə olan qaydalan lisenziya sahibi tərəfindən pozulduqda;

- hüquqi şəxs bu və ya digər səbəblərlə ləğv edildikdə və dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə öz hüququnu itirdikdə;

- təqvim ili ərzində keyfiyyətsiz audit aparılmasına təkrarən 3 dəfə yol verildikdə;

- audit aparılan zaman «Auditor Xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu və digər qanunverici aktların tələbləri kobud şəkildə pozulduqda;

- sərbəst auditor haqqında maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində müəyyən vəzifələr tutma və ya müəyyən fəaliyyət ilə məşğul olmaq hüququndan məhrum etmə cəzasını və habelə tamah məqsədilə törədilmiş cinayətə görə cəzanı nəzərdə tutan məhkəmə hökmü qüvvədə olduğunda;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, audit zamanı əldə edilmiş məlumatlar sərbəst auditor (auditor təşkilatı) tərəfindən təsərrüfat subyektinin rəhbərinin razılığı olmadan üçüncü şəxsə verildikdə;

- yoxlanılan müəssisədə şəxsi əmlak mənafeyi, yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyindən hər hansı şəxsle birbaşa qohumluq əlaqəsi, müəssisənin təsisçisi, mülkiyyətçisi və ya şəxsləndirildiyini, müəssisədə bundan əvvəl Öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı xidmət göstərdiyini gizlətdikdə;

- Auditorlar Palatasının üzvləri üçün müəyyən olunmuş üzvlük haqqını ödəmədikdə;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan digər hallarda.

Auditorlar Palatası lisenziyanın ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdiyi andan 5 gün müddətində lisenziyanın sahibinə də dövlət vergi xidməti orqanlarına yazılı şəkildə məlumat verir.

Auditorlar Palatasının rəhbərliyi və vəzifəli şəxsləri lisenziyalaşdırma haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin pozulmasına, yaxud onun lazımi şəkildə icra olunmamasına görə mövcud qanunvericiliyə uyğun məsuliyyət daşıyırlar. Auditorlar Palatasının qərarlarından və hərəkətlərindən müəyyən olunmuş qaydada məhkəmə orqanlarına şikayət edilə bilər. Audit fəaliyyəti ilə lisenziyasız məşğul olanlar mövcud qanunvericiliyə uyğun məsuliyyət daşıyırlar.

Ona görə də, audit fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə ciddi riayət etməli, audit xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirməli və yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirməlidir.

3.4. Audit firmalarının (müstəqil auditorların) hüquq və vəzifələri

Her bir xidmət növü öz fəaliyyətini təşkil etmək üçün müvafiq hüquqi səlahiyyətlərə, vəzifələrə və öhdəklərə malik ohnalıdır. Audit fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinə aid edilməklə, onların hüquq və vəzifələri «Auditor Xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun III fəslinin 12-ci və 13-cü maddələri ilə və Azərbaycan Respublikası Auditor Palatasının digər normativ sənədləri ilə tənzimlənir. Belə ki, həmin qanuna müvafiq olaraq sərbəst auditor və audit firmaları aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- həmin qanuna və sifarişçilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodları sərbəst müəyyənləşdirmək;
- sifarişçinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə dair bütün sənədlərlə (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə saxlanmış sənədlərlə) tanış olmaq və yoxlama üçün onları almaq, pul məbləğlərinin, qiymətli kağızların, maddi servətlərin mövcudluğunu yoxlamaq və audit üçün lazımi məlumatları almaq;
- sifarişçinin rəhbərliyindən və işçilərindən yazılı izahat almaq;
- səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi ilə audit xidməti göstərərək müəyyən etdikləri pozuntu və nöqsanlar haqqında onların qarşısında məsələ qaldırmaq;
- audit xidmətini səmərəli təşkil etmək üçün müqavilə əsasında başqa auditorları (mütəxəssisləri) cəlb etmək;

- yoxlanılan təsərrüfat subyekti tərəfindən audit üçün lazım olan sənədlərin təqdim edilmədiyi halda audit yoxlamasını keçirməkdən imtina etmək.

Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin səmərəli təşkil edilməsi qalan digər hallar üçün audit və auditor təşkilatlarının hüquq və səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının normativ hüquqi sənədlərinə uyğun olaraq tənzimlənir. Bu normativ hüquqi sənədlərdə (milli audit standartlarında) sərbəst auditorların və audit firmalarının digər öhdəlikləri də tənzimlənir. Audit xidmətində keyfiyyətin təmin olunması üçün sərbəst auditorlar və audit firmaları öz fəaliyyətində bir sıra prinsipial məsələlərin həlli üçün müvafiq vəzifə öhdəliklərinə malikdirlər. Belə ki, auditin apanılmasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə hökmən riayət etməli və normativ aktlardan irəli gələn tələbləri öz fəaliyyətində əsas götürməlidirlər. Sərbəst auditorlar və audit firmaları audit yoxlamalarını və digər audit xidmətlərini keyfiyyətlə həyata keçirməli və «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun 18-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, (yoxlanılan müəssisədə şəxsi əmlak mənafeyi, yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyindən hər hansı şəxsə birbaşa qohumluq əlaqəsi, müəssisənin təsisçisi, mülkiyyətçisi və ya səhmdan olduqda, müəssisədə bundan əlavə öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı xidmətlər göstərdikdə auditorlara həmin müəssisələrdə audit aparmaq qadağandır) auditin apanılmasında iştirakının qeyri-mümkünlüyü barədə dərhal sifarişçiyə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına məlumat verməyə borcludur. Bununla yanaşı sərbəst auditorlar və audit firmaları sifarişçinin hesabatının vəziyyətini, düzgünlüyünü, qüvvədə olan qanunlara və normativ hüquqi aktlara uyğunluğunu yoxlamaq və audit yoxlaması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular mühasibat uçotunun apanılması və hesabatların tertibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat verməlidir.

Sərbəst auditorlar və audit firmaları sifarişçinin tələbi ilə apanılan audit zamanı əldə edilən məlumatları (hüquq mühafizə orqanlarının tələbi ilə apanılan audit yoxlaması istisna edilməkdə) məxfi saxlamalıdır.

Sərbəst auditorlar və audit firmaları təsərrüfat subyektlərinin tələbi ilə ona audit xidməti göstərilən zaman qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri haqqında, eyni zamanda tərəflərin hüquq və vəzifələri haqqında ətraflı məlumat verməli, auditin yekun rəyində olan irad və təkliflər normativ hüquqi aktların tələbləri ilə əsaslandırılmalıdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı sərbəst auditorlar və audit firmalarının xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq onların əlavə öhdəlikləri, hüquq və vəzifələri Azərbaycanın milli audit standartlarında öz əksini tapmışdır.

Belə ki, təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanlar və ciddi maliyyə pozuntulannı dəqiqləşdirmək üçün həmin obyektə təkrar audit keçirilən zaman Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 1997-ci il 26 noyabr tarixli 15/2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş «Təkrar audit standartları»na əsasən birinci dəfə həmin obyektə audit yoxlama-ekspertiza işləri aparmış auditor həmin obyektə təkrar audit aparmaq səlahiyyətinə malik deyildir. Lakin zəruri hallarda həmin prosesdə iştirak edə bilər. Təsərrüfat subyektində təkrar audit aparan sərbəst auditor və audit firmaları əvvəlki audit nəticələrində buraxılmış nöqsan və çatışmamazlıqları tam aşkar etməlidir. Eyni zamanda təkrar audit keçirilməsi nəticəsində təsərrüfat subyektində aşkar edilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların yol verilməsində təqsirkar olan şəxslər konkret olaraq müəyyənəlməlidir. Müəyyən olunmuş təsərrüfat əməliyyatlarında nöqsanlar və cinayət tərkibi olmayan çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Eyni qaydada sərbəst auditorlar audit firmalarının təsərrüfat subyektində audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq ayn-ayn ekspertlərin işindən və yaxud mütəxəssis rəylərindən istifadə etmək hüququna malikdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 2001-ci il 10 fevral tarixli 71/4 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş «Ekspertin işindən istifadə» standartına əsasən təsərrüfat subyektində audit yoxlama-ekspertiza işi keçirilən zaman yol verilmiş bu və ya digər halların sübuta yetirilməsi üçün ekspert-mütəxəssis rəyindən, qiymətləndirilməsindən və ya aktından istifadə etmək hüququna malikdir. Bu xüsusilə aktivlərin ayn-ayn növlərinin (torpaqların, bina, qurğu və avadanlıqların, incesənət əsərlərinin və qiymətli daş-qaşların) qiymətləndirilməsində, aktivlərin miqdarının və ya fiziki vəziyyətinin müəyyən edilməsində, yeraltı təbii ehtiyatların, habelə digər texnoloji qurğuların qalan faydalı istismar müddətinin müəyyənəldirilməsi, yerinə yetirilmiş və ya bitməmiş işlərin həcmiyyətinin qiymətləndirilməsində mütəxəssis rəyindən istifadə edilə bilər.

Bununla yanaşı müqavilələrin bağlanması və icrası zamanı qanunların, normativ aktların tələblərinin təfəsilatı üzrə hüquqi prosedurlara əməl edilməsinin qiymətləndirilməsində ayn-ayn hüquqşünas-mütəxəssis rəyindən istifadə edilə bilər. Bu bəzən ekspert-mütəxəssisin rəyi, üçüncü şəxsin köməyindən istifadə kimi də qiymətləndirilə bilər. Ekspert-mütəxəssisin bu və ya digər məsələdə rəyi rəsmi xarakter daşımalıdır.

IV FƏSİL. AUDİTORUN MƏSULİYYƏTİ VƏ PEŞƏ ETİKASI

4.1. Auditorun və audit firmalarının məsuliyyəti

Audit xidmətinin yüksək peşəkarlıqla həyata keçirilməsi və audit xidməti zamanı qəbul edilmiş öhdəliklərin tam dolğun icrası üçün sərbəst auditorlar və auditor firmaları müvafiq məsuliyyət daşıyırlar. Bu məsuliyyət üç istiqamətdə müəyyənləşdirilə bilər: auditorun yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərdə yol verdiyi cinayət tərkibli əməllərə görə cinayət məsuliyyəti, keyfiyyətsiz audit xidmətinə görə, inzibati xətalara görə, auditor və audit firmaları, onun intizam məsuliyyəti, sifarişçi ilə, auditor və audit firmaları ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən meydana çıxan əmlak xarakterli mübahisələr. Auditin əmlak məsuliyyəti «Auditor xidməti haqqında» Qanunun 14-cü bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin bəndə uyğun olaraq auditorlar və audit firmaları öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirmədikdə, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq əmlak məsuliyyətinə cəlb edilə bilər.

«Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunun 14-cü bəndindən İrəli gələn məsələlərin prinsipial tərəfləri, yəni audit fəaliyyəti ilə bağlı auditorun daşdığı məsuliyyət, onun növləri, dərəcələri və yaranma şərtləri Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 1997-ci il 26 noyabr tarixli 151 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Auditorun Məsuliyyəti Standartı» ilə müəyyənləşdirilmişdir. Həmin normativ hüquqi sənəd auditorun məsuliyyətinin yaranma şərtlərini, auditorun məsuliyyətinin növlərini, auditorun məsuliyyətinin müəyyən edilməsinin qaydalarını özündə əks etmişdir. Auditorun məsuliyyəti milli standartla əsasən auditorun məsuliyyətinin yaranma şərtləri, audit yoxlama-ekspertiza işlərinin keyfiyyətsiz aparılması, auditin prinsipial şərtlərinin pozulması, audit aparan şəxsin başqa növ fəaliyyətlə məşğul olması məsuliyyətin yaranma şərti hesab edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işi aparan subyektin rəhbərliyinin audit aparan şəxsle şəxsi əmlak menafeyi və qohumluq əlaqəsinin olması və eyni zamanda bu kimi halları auditor tərəfindən gizlədilməsi ilə yanaşı, auditorun etik-peşəkarlıq normalarına riayət etməməsi də auditor üçün məsuliyyət yaradan şərt hesab edilir.

Auditorun məsuliyyətinə dair milli standartlar auditorun məsuliyyətinə 2 mövqedən yanaşmağı tövsiyə edir. Bunlardan birincisi, audit yox-

lama-ekspertiza işləri aparan zaman qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin pozulmasına görə məsuliyyət, ikincisi, audit yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman lazımi peşəkarlığın göstərilməməsi və audit xidməti haqqında milli standartların tələblərinə əməl edilməməsidir.

Bu prinsiplərdən irəli gələn auditor məsuliyyəti xarakterik olaraq məsuliyyət növlərini müəyyənləşdirir. Daha doğrusu, sərbəst auditorlar və audit firmaları audit yoxlama-ekspertiza işlərində yol verdikləri cinayət tərkibli əməllərinə görə Azərbaycanın qanunverici və normativ aktlarına əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Keyfiyyətsiz audit aparmaq, auditin nəticələrinin səmərəsiz və qeyri-məhsuldar olması, sərbəst auditor və audit firmalarının sifarişçi ilə qeyri-konkret münasibət yaratması və bu münasibətin obyektinin mülk və əşya ilə bağlı olması mülki məsuliyyət xarakterinə aid edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində məsuliyyət növlərini müxtəlif inzibati və hüquqi orqanlar müəyyənləşdirir. Belə ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində qeyri-peşəkarlıq göstərilməsi və nəticədə etik normalara əməl etməmək, keyfiyyətsiz audit xidməti göstərilməsi dərəcəsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən müəyyənləşdirilir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində mülki və cinayət tərkibli xidmətin olmasını Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik və normativ hüquqi aktlarına əsasən məhkəmə orqanları müəyyənləşdirir. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərində sərbəst auditorlar və audit firmalarının yol verdikləri inzibati xətlər və ya cinayət tərkibli əməllərin məsuliyyəti müəyyən edilərkən ilk növbədə sifarişçinin marağı ön plana çəkilməlidir. Bu zaman sifarişçiyə dəyən maddi və mənəvi zərərin dəyəri müəyyənləşdirilməli və bu zərərin qəsdən və ya qeyri-peşəkarlıq səbəbindən törənməsi dəqiqləşməlidir. Sərbəst auditorlar və audit firmalarının məsuliyyətinin müəyyən edilməsində onların audit xidməti üzrə sifarişçi ilə bağladığı müqavilə şərtləri də diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki, müqavilə şərtlərində auditorun keyfiyyətsiz yoxlama-ekspertiza işləri nəticəsində sifarişçiyə dəyən zərərin ödənilməsinin şərtləşdirilməsi növbəti mərhələdə zərərin ödənilməsi üçün vacib amildir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində yol verilmiş inzibati xətlər qeyri-real məlumatlar əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhriflər, mühasibat-maliyyə əməliyyatlarında cinayət tərkibi olmayan qeyri-düriist əməliyyatların vaxtında auditor təşkilatları tərəfindən aşkar edilməməsi və ya bu tərkibli nöqsanların aradan qaldırılması üçün auditorun düzgün olmayan praktiki təkliflər verməsi nəticəsində sifarişçi təşkilatlara dəyən maddi-mənəvi zərər də auditor məsuliyyətinin tərkib hissəsi sayıla bilər. Bir qayda olaraq audit yoxlama-

ekspertiza işləri audit standartlarının tələblərinə uyğun qurulmalıdır. Bu məqsədlə auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sifarişçi təşkilat üçün işçi və yekun sənədlərini tertib etməlidir. Bu standartların gözlənilməsinə nəzarət bilavasitə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən aparılır, Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun sənədi tertib olunmuş arayış və ya akt sayılır.

Audit yoxlama-ekspertiza arayışı müvafiq standart və struktura malik olmalı və ilk anda təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsanlar dəqiq, qərəzsiz, obyektiv göstərməli, səbəb və nəticə öz əksini tapmalıdır. Əks halda audit yoxlama-ekspertiza işləri keyfiyyət baxımından öz yüksək qiymətini ala bilməz. Audit yoxlama-ekspertizasının ilkin və yekun sənədlərində yol verilmiş nöqsanlar və kənarlaşmalar auditor məsuliyyətini müəyyən edən amillərdən biri hesab edilir. Bu məsuliyyətin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və ona qiymət verilməsi yalnız təkrar audit vasitəsilə mümkündür.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində yol verilmiş nöqsanlar və kənarlaşmalar nəticəsində sifarişçiyə maddi və ya mənəvi zərər dəymişse, bu münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi iddiaçının ərizəsinə əsasən müvafiq inzibati və hüquqi təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Audit yoxlama-ekspertizasında yol verilmiş nöqsan və kənarlaşmalar üzrə sifarişçinin iddia ərizəsinə baxılma qaydaları Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurası tərəfindən 22 yanvar 1999-cu il tarixində təsdiq edilmiş «Auditorlar fəaliyyəti ilə bağlı şikayətlərə baxılması qaydası» (AS1ÜS028/037-96) milli audit standartları ilə müəyyən edilmişdir.

4.2. Auditorun üçüncü şəxs qarşısında məsuliyyəti

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman yol verilmiş maliyyə çatışmamazlıqları, nöqsanların üzə çıxarılması və qiymətləndirilməsi dəqiq (əşəh) olmalıdır. Çünki, audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisə ilə yalnız auditor arasında münasibətlər məhdudlaşmır, bu məsuliyyət üçüncü şəxslərə də şamil edilir. Belə ki, hər bir təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti çoxşaxəli və rəngarəngdir. Müəssisə (təşkilat) öz maliyyə əməliyyatlarını qurmaq, genişləndirmək və inkişaf etdirmək üçün kənardan maliyyə resursları cəlb etmək imkanına malikdir. Bu resursların mənbəyi müxtəlifdir. Daha doğrusu, bu məqsədlə müəssisə dövlətdən uzun və qısamüddətli ssudalar və müxtəlif maliyyə qurumlarından maliyyə yardımları, əhəliyə qiymətli kağızlar vasitəsilə

sərbəst pul vəsaitini cəlb edə bilər, Ona görə də auditor baş vermiş bu və ya digər təsərrüfat emeliyyatına qiymət verməmişdən öncə obyektiv və optimal mövqe tutmalıdır. Çünki, hər bir səhv qərar və yaxud qeyri-obyektiv informasiya müəssisənin işgüzar nüfuzuna külli miqdarda maddi və mənəvi zərər vura bilər. Yeni alınmış kreditlər, cəlb olunmuş maliyyə resursları və bu resurslardan səmərəli istifadə olunmasına düzgün qiymət verməmək və ya yanlış informasiya yaratmaq, müəssisə ilə kreditör təşkilatları arasında ciddi münaqişəyə səbəb ola bilər. Bu da öz növbəsində maddi və mənəvi zərərlə nəticələnə bilər, Digər tərəfdən, auditor müvafiq icra hakimiyyəti və inzibati orqanların tapşırığı ilə hər hansı təsərrüfat obyektində audit yoxlama-ekspertizası apara bilər. Bu zaman yoxlama-ekspertiza işini həyata keçirən şirkət və yaxud müstəqil auditor üçüncü şəxs sayılan - müvafiq icra hakimiyyəti və inzibati orqanlar qarşısında yerinə yetirdiyi işlərə və audit xidmətinə görə lazımi məsuliyyət daşıyır.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsində bir çox hallarda yol verilmiş maliyyə nöqsanlarına və ya cinayət tərkibli maliyyə emeliyyatlarına görə inzibati və cinayət məsuliyyətli tədbirlərin görülməsi üçün müvafiq işlər apanır. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı tərtib etdiyi yekun arayışda yol verilmiş qeyri-obyektiv və qeyri-deqiqliyə görə Azərbaycan Respublikası cinayət məəcəsinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır. Məlumdur ki, belə hallar məhkəmə araşdırılarkanda böyük ziddiyyət təoredir. Auditor tərəfindən yol verilmiş qeyri-obyektivlik, düzgün və dürüst olmayan yanaşmalar auditor nüfuzuna böyük zərbə vurur.

Auditor yoxlama-ekspertiza aparan zaman təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq kənar şəxs, yəni mütəxəssisin rəyine bir çox hallarda ehtiyac yaranır. Bir qayda olaraq yoxlama-ekspertiza işlərində belə hallara rast gəlinən zaman audit yoxlama-ekspertizasına üçüncü şəxs, daha doğrusu bu və ya digər məsələnin araşdırılması üçün müvafiq mütəxəssis dəvət edilir. Yoxlama-ekspertiza işlərinə mütəxəssisin dəvət edilməsinə ehtiyacın olub-olmaması, həmin mütəxəssisə tapşırığın lazımi səviyyədə verilib-verilməməsi və eyni zamanda mütəxəssis rəyindən audit yoxlama-ekspertiza işlərində düzgün istifadə edilib-edilməməsi auditorun üçüncü şəxs qarşısında məsuliyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki, təcrübədə bir çox hallarda yoxlama-ekspertiza işlərində bu və ya digər halların aydınlaşması üçün dəvət olunmuş mütəxəssis rəylərindən düzgün və məqsədyönlü istifadə olunmur. Əksinə, mütəxəssis rəyi baş vermiş təsərrüfat emeliyyatlarına aydınlıq gətirmək üçün deyil, qeyri-sağlam niyyətlərin reallaşdırılması üçün istifadə olunur. Ona görə də auditor təsərrüfat-maliyyə emeliyyatlarını qiymətləndirən zaman obyektiv və qərəzsiz olmalıdır.

4.3. Auditorla sifarişçi arasında qarşılıqlı münasibətlər

Hər bir xidmət sahəsinin obyektı və subyektı vardır. Həmin obyekt və subyekt arasında rəsmi yaxud qeyri-rəsmi münasibətlər mövcuddur. Bu münasibətlər fəaliyyət növündən və istiqamətindən asılı olaraq müxtəlif qaydada tənzimlənir. Audit xidmət sahəsidir, onun da xidmət göstərdiyi müəssisə və təşkilatlarla münasibətləri tənzimlənməlidir. Auditlə sifarişçi arasında münasibətlər məzmun və mahiyyətinə görə bir neçə istiqamətdə qurula bilər. O cümlədən, xidmət münasibətləri, şəxsi münasibətlər, rətiyyə münasibətləri, informasiya münasibətləri və s.

Bu münasibətlərin əksəriyyəti Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının hazırlayıb və təsdiq etdiyi audit standartlarında hissə-hissə öz əksini tapmışdır. O cümlədən, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 26 noyabr 1997-ci il tarixli 15/2 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi «Təkrar audit», 26 mart 1999-cu il tarixli 32/2 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi «Auditin planlaşdırılması», 7 dekabr 1999-cu il tarixli 43/1 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Audit apanılmasının şərtləri» adlı standartlarda və digər normativ sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Təkrar audit apanılmasının əsas şərtlərindən biri də müəssisə və təşkilatlarda apanılan audit yoxlama-ekspertizasının keyfiyyətsiz və aşağı səviyyədə olmasıdır. Digər bir halda, yeni audit yoxlama-ekspertiza keçirilməsinin planlaşdırılması zamanı və audit yoxlama strategiyasının seçilməsi üçün sifarişçi müəssisədən bir sıra informasiyalar əldə edilir ki, bu zaman da auditor öz iş plan-programmı tərtib etməklə yoxlama strategiyasını seçir. Statistik hesablamanın öyrənilməsi ilə yanaşı, müəssisənin ilkin məlumatlarının alınması, işlənməsi üçün müəssisə ilə auditor arasında informasiya münasibətləri qurulur. Bu münasibətlər yuxarıda qeyd etdiyimiz müvafiq audit standartlarında da öz əksini tapmışdır.

Bir qayda olaraq bu və ya digər formada audit xidməti göstərilməmişdən öncə sərbəst auditor və ya auditor firmaları ilə sifarişçi müəssisə arasında müvafiq öhdəliklər qəbul olunur. Bu öhdəliklər bağlanmış müqavilədə öz əksini tapır. Auditlə sifarişçi arasında qarşılıqlı münasibətlər bu və ya digər sahədə göstərilən audit xidməti üzrə bağlanmış müqaviləyə əsaslanır, auditorun məsuliyyəti və peşə etikası tərkibinə aid edilir.

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88/2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Auditorların peşə etikası məcləsi»nin müvafiq bəndlərində auditorla sifarişçi arasında bəzi prinsiplial məqamlar da öz əksini tapmışdır. O cümlədən, sifarişçi ilə auditor arasında neşr məhsulları, rəldam, sifarişçilərin pul vəsaitlərinin

herəkəti, audit yoxlamasında auditor qruplarının eyni rehberlərinin uzun müddət iştirakı, sifarişçi ilə auditor arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri və digər eləqədar münasibətlər nizamlanır.

Göründüyü kimi, auditorların peşə etikasını məcelləsində sifarişçi ilə auditor arasında bir sıra məsələlərin həllinin qaydalan verilməmişdir. Belə ki, sifarişçi ilə auditorun qarşılıqlı maliyyə məsələləri auditorun müstəqilliyinə təsir göstərə bilər və bu da kənar şəxslərdə auditorun müstəqilliyinə dair ziddiyyətli fikir formalaşdırma bilər. Ona görə də əgər yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə auditorun birbaşa maliyyə marağı mövcuddursa, yəni həmin müəssisədə o, payçı kimi iştirak edərsə, yaxud onun yaxın qohumlarının həmin müəssisədə maliyyə marağı mövcuddursa, sifarişçilərin şəhminin yansı auditorun əlindədirsə və digər bu kimi hallarda auditorun həmin müəssisədə yoxlama-ekspertiza aparması qeyri-obyektivdir. Bu da auditorun peşə etikasını məcelləsinin normalanna uyğun deyildir.

Göründüyü kimi, sifarişçi ilə auditor arasında münasibətlər audit standartlarından kənar qalmamış, onlar birbaşa və ya dolayısı ilə müvafiq standartlarda tənzimlənir.

4.4. Auditorun peşə etikasını

Auditorun peşə etikasını dedikdə - xidməti fəaliyyətini icra edən zaman onun sifarişçi qarşısında qəbul etdiyi öhdəlikləri və digər vəzifə borclarının yüksək peşəkarlıqla etik normalalar çərçivəsində həyata keçirilməsi başa düşülür. Auditlə məşğul olan hər bir peşəkar mütəxəssis bu etik normalan gözləməklə auditor nüfuzuna xələl gətirməməyi təmin edir və onun imicini yüksəltmiş olur. Auditorun etik normalasının əsas prinsipləri onun yüksək peşəkarlıq qabiliyyətinə malik olması, məsələlərə düzgün və obyektiv yanaşması, informasiyaların məxfiliyini təmin etməklə müstəqil qərar qəbul etmək əzminə olması prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif nüfuzlu təşkilatlar tərəfindən auditorun peşəkar etik normalan işlənilib hazırlanır. Bunu beşən auditorun peşəkar etik məcelləsi də adlandırılır. Əsas məqsəd isə qeyd etdiyimiz kitni, auditorun xidməti vəzifəsini yerinə yetirən zaman sifarişçi ilə auditor arasında münasibətlərin və davranış qaydalanmın müəyyənləşdirilməsidir. Çünki, yüksək peşəkarlıqla yanaşı hər bir auditorun insani keyfiyyətlərinin də olması vacibdir.

Beynəlxalq audit standartlarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88/2 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının milli audit standartlarında «Audi-

torların peşə etikasını mecləlləşdirməkdə təsdiq edilmişdir. Məcəllə auditorların etik normalarını tənzimləmək baxımından qiymətli sənəddir. Bu mecləllərdə ümumi müddəlarla yanaşı auditorun obyektivliyi, peşə səriştəliyi, informasiyanın məxfiliyi, auditorun müstəqilliyi, auditorla sifarişçi arasında olan münasibətlər və sair bu kimi vacib məsələlər tənzimlənmişdir,

Auditorun peşə etikasını mecləlləşdirməkdə bir qayda olaraq ümumi mənəvi norma və prinsiplər öz əksini tapmalıdır. Daha doğrusu, auditor ümumi, mənəvi dəyərlərə əsaslanaraq hər bir məsələnin həllinə qərezsiz və vicdanlı yanaşmağa borcludur. Bu və ya digər hallarda qərar qəbul edən zaman ictimai və ümumi milli marağı hər şeydən üstün tutmalıdır. Qanunun tələblərinə əməl etməli, sifarişçinin marağını qanun daxilində təmin etməlidir. İnzibati və vergi orqanları ilə məsələlərin araşdırılmasında sifarişçini təmin etdiyinə əmin olmalı və qoyulan məsələnin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün bütün imkanları səfərbər etməlidir. Bununla yanaşı auditor sifarişçinin marağını müdafiə edən zaman qanun pozuntusuna yol verməməli və bu kimi hallara subyektiv yanaşmamalıdır. O, təsərrüfat məsələlərinin həllində öz subyektiv marağını üstün tutmamalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərinin yekununda çıxardığı nəticələri yüz ölçüb bir bəşməli və ən optimal mövqedən çıxış etməlidir. Auditor heç bir zaman faktları şişirtməməli və onlara yanlış, yəni tam olmayan qiymət verməməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri yerinə yetirən zaman tərəf-müqabilə ilə anlaşılacaq formada təmasda olmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun sənədlərinin tərtibatında yol verilmiş maliyyə nöqsanlarını şərh edən zaman konkret faktlara və onların törətdiyi nəticələrə əsaslanmalıdır. Kenar şəxslərin auditor rəyinə, audit fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsir etmək imkan yolverilmezdir. Hər bir təsərrüfat əməliyyatı üzrə verilən qərar diqqətlə təhlil süzgəcindən keçirilməlidir. Ona görə də auditordan yüksək peşəkarlıq tələb olunur. Audit xidmətini icra edən mütəxəssis (hüquqşünas, iqtisadçı, texnoloq) yüksək peşə səriştəliyinə malik olmalıdır. Çünki peşə etikasına xələl gətirən əsas amillərdən biri və birincisi mütəxəssis səriştəsizliyi ilə bağlıdır. Yəni səriştəsiz auditor-mühasibat uçotunu zəif bilən maliyyə hesabatlarından lazımcınca baş çıxartmayan İxtisasçı-mütəxəssis ilk növbədə bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatlarına peşəkarcasına yanaşa bilmir. Audit üçün lazımi informasiyanın əldə etmək mənbələrini kifayət qədər dəqiqləşdirmir. Belə halda auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisənin mütəxəssisinə müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Təcrübədə bir çox hallarda bu müraciətlər auditorla yoxlama-ekspertiza apanan müəssisənin mütəxəssisləri arasında münaqişə ilə nəticələnir. Çünki

auditor seriştesizliyi üzündən hansı informasiyanı nece əldə etməyi lazımi səviyyədə bilmədiyi üçün yoxladığı müəssisənin mütəxəssislərini əsassız olaraq sıxışdırır və bıxmılla da müəyyən mənada etik normalardan çıxaraq onlara təsir etməyə cəhd edir. Bu ister-istəməz tərəflər arasında münaqişə ilə nəticələnir. Ona görə də auditor yüksək peşəkarlığa malik olmalıdır. Yoxlama-ekspertiza işində lazım olan informasiyaları-məlumatları əldə etmək mənbələrini yaxşı bilməli, onlara analitik təhlilini aparmaqla müvafiq nəticələr çıxarmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman Auditorlar Palatası tərəfindən təsdiq edilmiş miili audit standartlarını əsas götürməlidir. Auditorun müstəqilliyi bir çox hallarla şərtləşdirilir. Belə ki, auditor bu və ya digər hallarda sifarişçinin marağını müdafiə etmək üçün müxtəlif inzibati və vergi orqanlarında çıxış etmək iqtidəndədir. Buna görə də, auditor müstəqil qərar qəbul etmək bacarığına malik olmalıdır. Auditor sifarişçidən maliyyə və əşya baxımından asılı olmamalıdır. Düzdür, auditor sifarişçi təşkilatın maliyyə və digər əməliyyatlarının iştirakçısı ola bilər. Lakin bu iştirak sonluqda subyektiv-maddi mənafeyə bağlanmamalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı bir sıra prinsipial məsələlərdə auditorun etik normaları konkret olaraq nizamlanır ki, buraya auditorun obyektivliliyi və diqqətliliyi aiddir.

Qeyd etdiyimiz kimi auditor müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatları üzrə çıxardığı bütün qərarlarda diqqətli və obyektiv olmalıdır. Ona görə ki, auditorun qeyri-obyektiv qərarlarından və ya xud təsərrüfat əməliyyatlarını dəqiq olmayan, diqqətsiz yoxlama nəticəsində tələsik - heç bir fakta əsaslanmayan qərar qəbul etməsi nəticəsində təsərrüfat subyektinə və əmək kollektivinə böyük maddi-mənəvi zərər vura bilər.

Auditor təsərrüfat əməliyyatları üzrə faktlara söykənməyən fikir yürüdə bilməz. Auditorun mülahizələr əsasında qərar qəbul etməsi auditin etik normalarına ziddir. Auditorun kənar şəxslərin təsiri nəticəsində subyektiv qərar qəbul etməsi də auditin etik normalarına ziddir. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərində belə hallarla rastlaşarsa, həmin təsərrüfat subyektində yoxlama-ekspertiza işlərinin dayandırılması haqqında qərar qəbul etməyə borcludur.

Auditor öz xidməti fəaliyyətini yüksək peşəkarlıqla qurmasın borcludur. Bunun üçün auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman hər bir təsərrüfat əməliyyatını dərinlən öyrənməli, təhlil etməli, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyi və qanunsuzluğu haqqında fikir söylə-

mək üçün ilk növbədə müvafiq qanunverici və normativ hüquqlı aktlara istinad etməli, qanunsuz təsərrüfat əməliyyatının nəticələri əsasında müəssisəyə vurulmuş ziyanın dəqiq məbləği müəyyənləşdirilməlidir.

Auditor müstəqil olmalıdır. Auditorun yoxlama-ekspertiza keçirdiyi müəssisənin rəhbərliyindən heç bir maddi asılılığı olmamalıdır. Beynəlxalq etlik məəcələyə görə auditorun müstəqilliyini müəyyənləşdiren bir sıra amillər mövcuddur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- auditorun yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisə ilə maliyyə əlaqəsinin olub-olmaması;
- həmin müəssisə ilə auditorun təsərrüfat əməliyyatları əlaqəsi apanb-aparmaması;
- auditorun yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisə ilə yaxın qohumluq əlaqəsinin olub-olmaması;
- auditorun və onun yaxın qohumlarının audit yoxlama-ekspertiza apanlan təşkilatda hazırkı və keçmiş dövrdə işləyib-işləməməsidir.

Auditor yoxlama-ekspertiza apardığı təşkilatla digər maliyyə orqanları arasında əlaqələndirici broker və digər bank xidmətləri göstərə bilməz. Auditor yoxlama-ekspertiza apan zaman ictimai və dövlət maraqların hər şeydən üstün tutmalıdır. Eyni zamanda yoxlama-ekspertiza apanlan müəssisənin vergi, sosial ödəmələr və digər dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində qanunun aliliyini təmin etməlidir. Buna görə də qanunun aliliyi naminə yoxlama-ekspertiza apanlan müəssisənin vergi orqanları və digər dövlət qurumları tərəfindən yol verilmiş neqativ hallarda müəssisənin və onun əmək kollektivinin marağına üstünlük verilməlidir. Bu gün audit yoxlama-ekspertizasının sərhədi müəyyənləşdirilməmişdir. Yəni audit fəaliyyəti o qədər genişdir ki, onun həddi-hüdudunu müəyyən etmək çətinidir. Ona görə də auditor yüksək peşəkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Auditorun yüksək peşəkarlığa malik olması onun peşə etikasını normalarıdan biri sayılır. Çünki, təsərrüfat əməliyyatları üzrə auditorun müstəqil fikir yürütməsi, maliyyə əməliyyatlarına yekun nəticə rəyinin verməsi, bu əməliyyatların qanuniliyi və qanunsuzluğu haqqında qəti qərar söyləməsi, həmçinin bu əməliyyatların müəssisənin yekun nəticə göstəricilərinə təsiri auditorun yüksək nəzəri biliklər, dərin təcrübə tələb edir. Auditor hər hansı bir sahədə audit yoxlama-ekspertiza işinin apanılması öhdəliyini Öz üzərinə götürən zaman peşəkarlığa inanmalı və o sahənin spəsifik xüsusiyyətlərindən xəbərdar olmalıdır. Auditorun yüksək peşəkarlığa malik olması, bütövlükdə auditorun fəaliyyətinin

nüfuzuna müsbət və ya menfi təsir göstərə bilər. Ona görə də auditor firmaları audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün ilk növbədə yüksək peşəkarlığa malik olan mütəxəssis cəlb edirlər. Belə mütəxəssislərin auditor firmalarında işləməsi auditor firmaları arasında mövcud rəqabətdə yalnız qələbə getirir. Auditor öz peşəkarlığını yüksəltmək üçün daim ixtisasını artırmalı, yeni qəbul olunmuş qanunverici və normativ hüquqi aktları öyrənməli, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında məzmun və formaca baş vermiş dəyişiklikləri bilməli, onların tətbiqi üçün müvafiq plan-program tərtib etməlidir.

Auditorun peşə etikasının prinsiplərindən biri də audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisənin məlumatlarının, kommersiya sirlərinin gizli saxlanılmasının təmin edilməsidir. Auditor ekspertiza apardığı müəssisənin iqtisadi və digər kommersiya məlumatlarının gizli saxlanılmasını təmin etməyə borcludur. Çünki, auditor yoxlama-ekspertiza zamanı birbaşa və dolayı yolla geniş həcmdə məlumatlar əldə edir. Bu informasiyaların bir qismi ona birbaşa lazımdırsa, digər hissəsi isə müəyyən faktların təsdiqi üçün istifadə edilir. Auditor yoxladığı müəssisədə əldə etdiyi iqtisadi və kommersiya məlumatlarını yalnız xidməti məqsədlər üçün istifadə edə bilər. Onun üçüncü şəxsə yaxud maraqlı tərəflərə ötürülməsi həm etik baxımdan, həm də qanunverici normativ aktların tələblərinə görə yolverilməzdir.

Auditorun peşə etikasının prinsiplərindən digəri isə auditorlar arasında sağlam və demokratik münasibətin olmasıdır. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu və ya digər müəssisə haqqında ictimai rəy birinci növbədə həmin müəssisədə çalışan əmək kollektivinin üzvlərinin arasında olan münasibətdən yaranır. Belə ki, əmək kollektivi cəmiyyətin üzvü olmaqla, ictimaiyyətin bir hissəsidir. Her bir əmək kollektivində baş verən hadisələr, münaqişələr haqqında informasiya birbaşa və ya dolayı yolla ictimaiyyətə ötürülür. Bu da istər-istəməz həmin müəssisənin işgüzar fəaliyyətinə və digər münasibətlərinə təsir edir. Auditor iş yoldaşları haqqında menfi rəy formalaşdırmağa çalışmamalıdır, Audit fəaliyyətində mövcud çatışmamazlıqlar və nöqsanlar haqqında subyektiv rəylər formalaşdırmamalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisənin kollektivində, rəhbərliyində, özündən əvvəlki auditor haqqında qeyri-səlis fikir formalaşdırmamalıdır. Özündən əvvəlki auditorun fəaliyyətində ciddi nöqsanlar mövcud olduqda belə həmin nöqsanları geniş ictimai müzakirəyə çıxarmamalıdır. Auditor öz əmək kollektivinə aid məsələləri ictimai yerlərdə müzakirə etməməlidir və s.

İKİNCİ BÖLMƏ

**AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ ÜMUMİ
METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ**

V FƏSİL, AUDİTİN STANDARTLARI

5.1. Audit standartlarının əsas prinsipləri və onların təsnifatı

Audit fəaliyyəti qanunverici və normativ hüquqi aktlar, sahədaxili əsasnamə, təlimat, metodik vəsait və digər normativ sənədlərlə tənzimlənir. Audit ölkəmiz üçün yeni xidmət sahəsi sayılsa da o, çoxşaxəli, zəngin fəaliyyət növüdür. Bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün audit öz işini planlaşdırmalı, müfəssəl proqram tərtib etməli, nizamlamaq, konkret fəaliyyət mexanizminə və metodologiyaya malik olmalıdır.

Audit öz fəaliyyətini planlaşdırmaqla yanaşı, nəzərdə tutulan proqramı həyata keçirmək üçün müvafiq emeliyyatlara, uçot-hesabat işlərinə malikdir. Auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisə ilə münasibətin qurulması və həmin müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair konkret əməli təkliflər irəli sürməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işi aparan zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş kənarlaşmalar, maliyyə pozuntulan, cinayət tərkibli təsərrüfat emeliyyatlarının sübutu üçün kifayət qədər dəlillərə malik olmalıdır. Təsərrüfat-maliyyə emeliyyatlarında yol verilmiş qanundankənar halları dəqiqləşdirmək üçün auditor ayn-ayn mütəxəssislərdən ekspert kimi istifadə etmək hüququna malikdir. Bütün bu kimi halların tənzimlənməsi, münasibətlərin qurulması və onun vahid standartla salınması üçün mütləq müvafiq qaydalar, yəni standartlar işlənib hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Audit standartları dedikdə, audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair müvafiq qaydalar başa düşülür. Bu qaydalar beynəlxalq audit standartları, milli audit standartları və daxili audit standartları formasında işlənib hazırlanır və təqdim olunur. Həmin standartların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil auditorlar və auditor firmaları öz fəaliyyətini bu qaydalara standartlara uyğun qurmalıdırlar. Lakin auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman yalnız bu qaydalarla məhdudlaşmır. Çoxillik təcrübə göstərir ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş kənarlaşmalara, nöqsanlara həmin qaydalardan kənar hallara da rast gəlinə bilər. Ona görə də auditor bu qaydaları əsas götürməli, yoxlama-ekspertiza etdiyi müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Audit standartları hazırlanan zaman yerli qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri və bu sahədəki mövcud beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmalıdır. Audit standartları audit fəaliyyətini həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslər üçün normativ sənəddir. Audit standartlarının yüksək səviyyədə işlənib hazırlanması audit yoxlama-ekspertizasının keyfiyyətinə müsbət təsir edir və eyni zamanda audit nəticələrinin çıxarılmasına düzgün istiqamət verir.

Audit standartları məzmununa, təyinatına və fəaliyyət predmetinə görə təsnifləşdirilir. Beynəlxalq təcrübəyə görə bu təsnifləşdirmə 10 istiqamətə ayrılır: ümumi müddəalan özündə əks etdirən audit standartları, öhdəlikləri əks etdirən audit standartları, auditin plan-proqnozlarını özündə əks etdirən standartlar, təsərrüfatdaxili nəzarəti nizamlayan audit standartları, auditor delil və sübutların özündə əks etdirən audit standartları, mütəxəssis və digər şəxslərin rey və nəticələrindən istifadə qaydaları-audit standartları, auditorun nəticə və təkliflərini qaydaya salan audit standartları, xüsusi sahələri əks etdirən audit standartları, köməkçi xidmət audit standartları və beynəlxalq auditor praktikasını özündə əks etdirən audit standartları.

Beynəlxalq audit təcrübəsinə əsasən audit standartlarının 10 istiqamət üzrə təsnifləşdirilməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki, mövcud standartlar audit fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini əhatə edir və buna da uyğun olaraq 51 audit standartı işlənilib hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası da bu sahədə bir sıra əməli işlər görmüşdür. 1996-cı ildən 2003-cü ilə qədər 40 milli audit standartı, auditorların peşə etikası məcləsi və 30-dək digər normativ hüquqi sənədlər hazırlanaraq palatanın şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bunların bir çoxu Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanan audit standartları və digər normativ sənədlər respublikamızın ərazisində audit fəaliyyətinin təşkilinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün lazımi normativ hüquqi baza yaratmışdır. Milli audit standartları Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının qərarı ilə 2004-cü ildə kitabça şəklində 1000 nüsxədə nəşr olunmuşdur.

Audit standartlarının və digər sənədlərin kütləvi şəkildə nəşri və ictimaiyyətin istifadəsinə verilməsi audit fəaliyyətinin yüksək şəkildə təşkilinə təsir edən amillərdən biridir.

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının hazırladığı milli audit standartlarını da beynəlxalq audit standartlarına uyğun olaraq təsnifləşdirmək mümkündür, Say baxımından milli audit standartları beynəlxalq audit standartlarından azdır. Onlar prinsipce beynəlxalq audit standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Ona görə də beynəlxalq audit standartlarının məzmununa görə verilən təsnifat milli audit standartlarına şamil edilə bilər. Audit standartları hazırlanan zaman aşağıdakı bir sıra vacib və prinsipial məsələlər burada öz əksini tam tapmalıdır:

- audit fəaliyyətinə dair ümumi müddəalar və bu müddələrdə audit xidmətinin bir iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyəti, məzmunu və tədqiq edilmə forması açılmalıdır;

- audit yoxlama-ekspertiza işinici sərəfəli təşkili üçün auditin təşkili prinsipləri və onun spesiSk xüsusiyyətləri;
- audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün yoxlama-ekspertiza metodologiyası və onun apanlma texnikası;
- audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin senedləşdirilməsi və bu senedləşdirilmədə faktların dəlil və sübutla təsdiq olunma qaydalan;
- audit xidmetini icra eden hüquqi və fiziki şəxslərin fealiyyətinin nımlaşdırılmasının tənzimlənməsi;
- audit fealiyyətində resurslardan səmərəli istifadə olunmast və qiy-məüəndinnə, ehtiyatların aşkar edilib istehsala cəlb edihnesi üçün auditdə maliyyə təhlilinin metodoloji prinsipləri;
- təsəüfat-maliyyə fealiyyətinin yaxşılaşdırılması və audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin tətbiqi prinsiplərini əks etdirən müvafiq qaydalar;
- audit yoxlama-ekspertizasında təsəüfat-maliyyə fealiyyətinin kompleks qiyraətləndirilməsi və proqnoz maliyyə məlumatların hazırlanmasının qaydalan,

Bu və ya digər prinsiplərin audit standartların hazırlanmasında öz eksini tapması audit yoxlama-ekspertizasma birbaşa təsir edən əsas amillərdir.

5.2. Azərbaycan Respublikasında auditin standartları

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən işlənilib hazırlanmış və Palata Şurasının müxtəlif tarixli iclaslarında təsdiq edilmiş standartlar aşağıdakılardır:

1. «Auditin aparılmasına dair müqavilə»-(ASIÜS 020/029-07.10.1996).

Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 7 oktyabr 1996-cı il tarixli 5\4 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart 4 bölmedən, 17 maddədən ibarətdir. Standartda audit yoxlama-ekspertizasını keçirilməsinə dair sifarişçi ilə icraçı - auditor (auditor firması) arasında münasibətləri tənzimləyən qaydalar öz əksini tapmışdır. Burada sifarişçi ilə icraçı arasında, yeni təşkilat subyekti ilə auditor arasında auditin keçirilməsinə dair münasibətlərin ümumi müddəalan, onlar arasında bağlanan müqavilələrin predmeti, tərəflərin öhdəlikləri, bu müqavilələrin strukturunu və müqaviləyə əlavə ediləcək sənədlərin tərtib edilmə qaydaları öz əksini tapmışdır.

2. «Auditoran iş sənədiəri»-(ASIÜS 025/034-13.11.1996). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 13 noyabr 1996-cı il tarixli 025\034 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş, 2 bölmədən və 15 maddədən ibarət olmaqla, əsas məqsədi auditin rəsmiləşdirilməsi üçün lazım olan iş sənədlərinin formasını, məzmununu və mahiyyətini, onların tərtib olunması və saxlanma qaydalarını müəyyən edir.

3. «Auditorun yekun sənədləri»-(ASIÜS 029/038-04.02.1997). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 4 fevral 1997-ci il tarixli 10\2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 2 bölmədən ibarət olmaqla, audit nəticələrini yekunlaşdıran qaydalan və audit yekun nəticə aktının formasını, strukturunu, onun tərtib olunma qaydalarını müəyyən edir. Bu sənədə 7 saylı formanın eskizi əlavə edilmişdir. Standart həmçinin audit yekun nəticələrinin ayn-ayn bölmələr üzrə rəsmiləşdirilməsinin qısa xarakteristikasını da vermişdir.

4. «Auditin keyfiyyətinə nəzarət» - (ASIÜS 030/042 - 21.05.1997). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 21 may 1997-ci il tarixli 12\1 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart girişdən, 2 fəsildən və 30 maddədən ibarətdir. Standart əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində göstərilən audit xidmətinin keyfiyyətinə nəzarət qaydalarını, növlərini, onların həyata keçirilməsi prinsiplərini müəyyən edir. Standart həmçinin qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara istinad etməklə, bu sahədə mövcud olan beynəlxalq audit standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

5. «Auditorun məsuliyyəti» - (ASIÜS 032/044 - 26.11.1997). Standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 noyabr 1997-ci il tarixli 15\1 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş, 3 fəsil, 14 maddədən ibarətdir. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası apanlan zaman auditorların məsuliyyətini və bu məsuliyyətin növlərini, dərəcəsini və yaranma səbəblərini müəyyənləşdirməkdir,

6. «Təkrar audit» - (ASIÜS 033/045 - 26.11.1997). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 noyabr 1997-ci il tarixli 15\2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standartın əsas məqsədi audit xidmətini təkmilləşdirmək, inkişaf etdirmək və onun keyfiyyətini yüksəltməkdir. Bunun üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən sərbəst auditorlar, auditor təşkilatları, xarici auditorların filialları və ya nümayəndəlikləri tərəfindən apanılmış audit yoxlama-ekspertizası və audit xidmətlərində, milli audit standartlarının və normativ hüquqi aktların tələblərinə riayət edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir. Standart həmçinin təkrar audit aparan təşkilatın hüquq və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir.

7. «Auditor sübutu» - (ASIÜS 034/046 - 18.12.1997). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 18 dekabr 1997-ci il tarixli 16\1 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 6 fəsil, 16 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizasında aşkar olunmuş nöqsan və çatışmamazlıqları qiymətləndirmək və onların sübuta yetirilməsi üçün müvafiq dəlillərin, prosedurların tətbiqə qaydalarını müəyyən etməkdir.

8. «Auditin planlaşdırılması» - (ASIÜS 036/049 - 24.03.1999). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 24 mart 1999-cu il tarixli 32\2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 6 fəsil, 38 maddədən və 2 əlavə sənəd əsasında ibarət olmaqla, audit yoxlama-ekspertizasının keçirilməsi və müxtəlif növ audit xidmətinin göstərilməsi üçün audit işinin planlaşdırılması və proqramlaşdırılması qaydasını müəyyən edir.

9. «Auditin apanılması şərtləri (məktub-öhdəlik)» - (ASIÜS 037/052 - 07.12.1999). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 7 dekabr 1999-cu il tarixli 43\1 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 2 fəsil, 16 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi auditin apanılmasına dair müqavilələrin bağlanması mərhələsində sifarişçi təşkilatla auditor arasında qarşılıqlı öhdəliklərin qaydalarını müəyyən etməkdir. Eyni zamanda həmin qaydalara 1 sayılı əlavə olaraq audit apanılmasının şərtlərini müəyyən edən məhdud öhdəliyin təklif edilən formasını əks etdirir. Standartların tələbləri bütün auditorlar üçün rəsmi auditor rəyi hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır.

10. «Auditorun seçməsi» - (ASIÜS 038/053 - 15.01.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 15 yanvar 2000-ci il tarixli 46\2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 4 fəsil, 29 maddədən və əlavə formada ibarətdir. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası apanılan obyektə audit üçün müvafiq iqtisadi məlumatların seçilməsi, qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyən etməkdir. Standart həmçinin auditor seçiminin növlərini, prosedur qaydalarını, seçim nəticələrinin qiymətləndirilməsinin metodoloji aspektini müəyyən edir.

11. «Mühasibat hesabatlarında təhriflər aşkar etdikdə auditorun hərəkəti qaydası» - (ASIÜS 039/054 - 27.05.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 27 may 2000-ci il tarixli 55\3 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 5 fəsil, 18 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası apanılan müəssisələrdə mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarında yol verilmiş

moqsədli və məqsədsiz təhrifləri aşkar etmək, onların iqtisadi və maliyyə nəticələrinin təsirini qiymətləndirmək üçün qaydalan müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisədə aşkar edilmiş təhriflərdə auditorun rəvqeyinin prosedur qaydalanm müəyyənləşdirir.

12. «Auditor yoxlamasının apanmasına başqa auditorların cəlb edilməsi» - (ASIÜS 040/055 - 31.08.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 31 avqust 2000-ci il tarixli 60\8 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 6 fəsil, 20 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza işinin səmərəliliyini və yüksək keyfiyyətini təmin etmək üçün təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq yoxlamaya ayn-ayn mütəxəssislərin-ekspertlərin, analitiklərin cəlb edilməsi qaydalanra müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb olunmuş mütəxəssislərin auditorla münasibət qaydalanm və onlar arasında vəzifə bölgüsü prinsipini müəyyənləşdirir.

13. «Auditorların xüsusi məsələlər üzrə yoxlamalarda iştirakı» - (ASIÜS 041/056 - 31.08.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 31 avqust 2000-ci il tarixli 60\9 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 3 fəsil, 11 maddədən və 11 əlavə sənəd formasından ibarətdir. Əsas məqsədi müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində tematik yoxlamaların apanması qaydalanmı müəyyənləşdirməkdir. Yəni müəssisədə müqavilə şərtlərinə əməl edilməsi, icmal mühasibat hesabatlarının yoxlanması, qiymət taariflərinin gözlənilməsi və sair bu kimi ayn-ayn sahələrdə apanlan yoxlama-ekspertiza işlərinin qaydalanmı müəyyənləşdirməkdir. Standartda sahələr üzrə tematik yoxlama nəticələrində tərtib edilə biləcək auditor rəylərinin sənədləşdirilmə qaydası da verilmişdir.

14. «Təsərrüfat subyektinin rəhbərliyi tərəfindən auditora təqdim edilən məlumatlar» - (ASIÜS 042/057 - 20.10.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 20 oktyabr 2000-ci il tarixli 63\1 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 6 fəsil, 17 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizast apanlan zaman sifarişçi müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən auditor sübutu kimi təqdim edilən standart məlumatlar və sənədlərdən istifadə qaydasını müəyyənləşdirir. Bu məlumatların və sənədlərin auditor tərəfindən qiymətləndirilməsi prosedurasının və habelə onlara təqdim edilməsindən imtina edildiyi hallarda lazımlı tədbirlərin görülməsini tənzimləyir.

15. «Auditor rəyləri» - (ASIÜS 042A/057A - 09.12.2000). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 9 dekabr 2000-ci il tarixli 66/4 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 2 fəsil, 17 maddədən ibarət olmaqla auditor rəyinin şərti forması və onun tərtibi qaydalannı özündə əks etdirir. Həmin standarta audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində tərtib oluna bilecek reylərin 5 şərti forması əlavə olunmuşdur. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində auditin yekun sənədi olan auditor rəylərini, onun növlərini müəyyənləşdirmək, tərtib və təqdim edilməsinin müvafiq qaydalatım müəyyən etmək və bu sənədin hüquqi-iqtisadi mahiyyətini açmaqdır. Auditorun yoxlama-ekspertiza işində fəaliyyətinə əməli köməklik göstərmək məqsədilə standarta şərti 5 rəy forması da əlavə edilmişdir.

16. «Ekspertin işüdən istifadə» - (ASIÜS 043/058 - 10.02.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 10 fevral 2001-ci il tarixli 71\4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Standart 2 fəsil, 19 maddədən ibarətdir. Standart audit yoxlama-ekspertiza işləri apanılan zaman müstəsna hal kimi bu və ya digər əmlakın, ayn-ayn aktivlərin mühasibat uçotu çərçivəsindən kənara çıxma hallannı qiymətləndirmək üçün lazımi təcrübəyə və səriştəyə malik olan fiziki və hüquqi şəxslərdən ekspert kimi istifadə olunması qaydalannı müəyyənləşdirir. Həmin standart ekspert reylərinin, auditorun sübutu və delillərini təsdiqləyən reyinin tərtib olunma qaydalannı da müəyyənləşdirir.

17. «Risklərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarət sistemi» - (ASIÜS 044/061 - 20.09.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 20 sentyabr 2001-ci il tarixli 80\6 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 8 fəsil, 53 maddədən ibarət olmaqla çox geniş məzmunu və fəaliyyət predmetinə malikdir. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza apanılacaq müəssisədə mühasibat uçotunun vəziyyətini, uçot-hesabat sistemini öyrənmək və daxili nəzarət sisteminin vəziyyətini təhlil etməklə auditor riskinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Standart həmçinin auditor riskinin mahiyyətini təhlil etməklə, bu riskin formalannı və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi prinsiplərini müəyyənləşdirir.

18. «Kompüter informasiya sistemləri şəraitində audit» - (ASIÜS 045/062 - 02.10.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 2 oktyabr 2001-ci il tarixli 81\6 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 4 fəsildən, 13 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi hazırkı şəraitdə, yəni kompüter texnologiyasının şəbəkəsi sistemlərindən istifadə edilməklə, mühasibat uçotu və digər sənədlərin işlənməsi

İKİNCİ BÖLÜM. AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ ÜMUMİ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

ve avtomatlaşdırılması şəraitində audit yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılması qaydalan və formalaşmış müəyyənləşdirməkdir.

19. «Auditdə əhəmiyyətlilik» - (ASIÜS 046/063 - 05.11.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 5 noyabr 2001-ci il tarixli 843 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart giriş hissədən, 4 fəsil, 17 maddədən ibarət olmaqla, əsas məqsədi müəssisədə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman auditorun müəyyən etdiyi çatışmamazlıqlar və uçot-hesabat sənədlərindən kənarlaşmalar üzrə auditorun riski, onun əhəmiyyətlilik dərəcəsinin qaydalannı müəyyənləşdirməkdir. Əhəmiyyətliliklə risk arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Onun nəzərə alınmaması, yeni yoxlama-ekspertizası zamanı uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş çatışmamazlıqlar və təhriflərin əhəmiyyəti auditor tərəfindən qiymətləndirilmədikdə bu, auditor riskini artırır. Nəticədə yoxlama-ekspertiza işinə mənfi təsir göstərir. Bu standart həmin prinsipləri tənzimləyir.

20. «İlk auditor yoxlaması - ilkin qalıqlar» - (ASIÜS 047/065 - 20.11.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 20 noyabr 2001-ci il tarixli 852 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart 3 fəsil, 14 maddədən ibarətdir. Standartın əsas məqsədi uçot və maliyyə hesabatlarının auditi ilk dəfə yaxud əvvəlki dövrlərdə başqa auditorlar tərəfindən aparıldığı hallarda ilkin qalıqlara dair tövsiyələrin verilməsi və qaydalannı müəyyən edilməsindən ibarətdir.

21. «Analitik prosedurlar» - (ASIÜS 048/066 - 29.11.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 29 noyabr 2001-ci il tarixli 863 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart 8 fəsildən, 35 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman yoxlama proseduralarının auditor tərəfindən tətbiq olunması qaydalanın müəyyənləşdirmək və müvafiq tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Analitik proseduralar proqnoz əhəmiyyətli olmaqla, informasiyalara uyğun olmayan mühüm göstəricilərin təhlil və mülahizələrin yürüdülməsi deməkdir.

22. «Təsərrüfat subyektinin mühasibat (maliyyə) hesabatının auditi zamanı normativ hüquqi aktların nəzərə alınması haqqında təlimat» - (ASIÜS 049/068 - 26.12.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 882 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart 5 fəsil, 15 maddədən ibarətdir. Azərbaycan Respublikası qanunverici və nonnativ hüquqi aktlara istinad olmaqla, audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisədə mühasibat uçotunun qanunauyğun qurulması, hesabat sənədlərinin normativ hüquqi aktlara müvafiq olaraq tərtib edilməsinin gözlənilməsinə dair auditorun təhlil-nəzarət aparmasını tənzimləyir.

23. «Biznes biliyi» - (ASIÜS 050/069 - 26.12.2001). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88\2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 3 fəsi, 13 maddədən və biznes biliyinə baxılmaq üçün məsələlər adlı əlavə proqram-tezisdən ibarətdir. Standartın əsas məqsədi yoxlama-ekspertiza işində iştirak edən auditorların biznes biliyinə malik olması və bu biliyin təkmilləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi, həmin bilik və təcrübələrin auditin bütün mərhələlərinə tətbiq edilməsi haqqında qaydalan müəyyənləşdirməkdir. Bu standart həmçinin audit yoxlama-ekspertizası apanan sahələrin spesifik xüsusiyyətlərinin auditor tərəfindən öyrənilməsi və təcrübədə tətbiqi proseduralarını da müəyyənləşdirir. Bu vacib amil audit yoxlama-ekspertizasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün standartta biznes biliyi haqqında texniki proqram - tezis də əlavə edilmişdir.

24. «Sonrakı hadisələr» - (ASIÜS 052/072 - 04.06.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 4 iyun 2002-ci il tarixli 96\1 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 5 fəsil, 20 maddədən ibarətdir. O beynəlxalq audit standartlarına uyğunlaşdırılmışdır. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası apanan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müvafiq dövrünü əhatə edən auditor rəyi verildikdən sonra meydana çıxıb ola bilər hadisələrlə əlaqədar auditorun vəzifələrinə dair tövsiyələr vermək və həmin proses üzrə müvafiq qaydaları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, auditor maliyyə hesabatında və auditor reyində hesabat dövrü qurtardıqdan sonra hadisələrin təsiri nəzərə alınmalıdır. Standart bu və ya digər hallar, ehtimalları nəzərə alaraq, auditor rəyindən sonra maliyyə hesabatlarında aşkar edilmiş faktlar zamanı auditorun mövqeyi və münasibətini tənzimləyir.

25. «Fındaqçılıq və səhvlər» - (ASIÜS 053/073 - 16.07.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\1 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 8 fəsil, 28 maddədən ibarət olmaqla, o beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmışdır. Əsas məqsədi isə audit yoxlama-ekspertizası apanan zaman müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində aşkar edilmiş məmurlar, uçot və hesabat sənədlərinin saxtalaşdırılması yolu ilə fındaqçılıq və digər bu cür neqativ hallar mövcud olduğu hallarda auditorun mövqeyi və hərəkətlər qabiliyyətini, onun məsuliyyətini, riskini və bu riskin dərəcələrini müəyyənləşdirməkdir.

26. «Auditor sübutları - xüsusi raaddələrə əlavə baxdması» - (ASIÜS 054/074 - 16.07.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart xüsusi hissələrə bölünməklə 7 fəsil, 44 maddədən ibarətdir. O, beynəlxalq audit standartlarına və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Standartın əsas məqsədi auditorun sübut və dəlillərinə əlavə olaraq xüsusi hallarda, o cümlədən mal-materialların inventarlaşdırılmasında auditorun iştirakı qaydasını, debitor borcların təsdiqinin auditor tərəfindən eldə edilməsi, məhkəmə işləri və iddialar haqqında rəsmi sorğu apanılması qaydalarını, uzunmüddətli investisiyaların dəyərinin qiymətləndirilməsi və onlar haqqında informasiyalara şərh verilməsi qaydasını və sahələr üzrə xüsusi informasiyaların hazırlanması prinsiplərini müəyyən etməkdir.

27. «Daxili audit işinə baxılması»-(ASIÜS 055/075-16.07.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\3 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 22 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi daxili audit işlərinə baxılarkən kənar auditorlar üçün tövsiyələrin verilməsi və standartların müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu standartda nəzərdə tutulan prinsiplər yalnız mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının auditı üçün əhəmiyyətli olan daxili audite tətbiq edilməsi qaydaları müəyyənləşdirilmişdir.

28. «Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalı» - (ASIÜS 056/076 - 09.09.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 9 sentyabr 2002-ci il tarixli 88\2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 5 fəsil, 21 maddədən ibarət olmaqla, əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman müəssisənin uçot-hesabat sənədlərinin, iqtisadi informasiyanın təhlil ediləcəyi əsasında müəssisənin fəaliyyətində fasiləsizlik ehtimalının olub-olmamasını təhlil etmək və qiymətləndirməklə eləqədar auditora müvafiq tövsiyələr verməkdən və yoxlama proseduru qaydalarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Standart beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmış, auditor reyisi əsasında müəssisənin gələcək fəaliyyət qabiliyyəti olacağına proqnoz verir.

29. «Əhəmiyyətli qiymətləndirmənin auditı» - (ASIÜS 057/077 - 25.09.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 25 sentyabr 2002-ci il tarixli 101\2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 28 maddədən ibarət olmaqla əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası apanılan zaman müəssisənin istehsal-maliyyə potensialı, aktivlərinin, digər dövlət kapitalı, ehtiyatların və debitor borcların yoxlanılan dövrə vəziyyətini qiymətləndirmək və onların uçot-hesabat sənədində düzgün əks etdirilməsinə nəzarət qaydalarının müəyyən etməkdən ibarətdir.

30. «Yoxlanılmış maliyyə hesabatlarına daxii edilən sənədlərdə digər məlumatlar» - (ASIÜS 058/078 - 15.10.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 15 oktyabr 2002-ci il tarixli 102/3 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 25 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza keçirilən müəssisələrdə uçot-hesabat sənədlərində öz əksini tapmış və yaxud hesabat sənədlərindən kənarda qalan, lakin auditor yoxlama-ekspertizast üçün vacib sayılan məlumatların da audit işində istifadə edilməsi qaydalanmı müəyyənləşdirməkdir. Belə məlumatlardan bəzən auditor dəlil və sübutlarını təsdiq etmək üçün də istifadə edilir. Bu cür faktların əhəmiyyətli təhlili üçün auditorun əlavə məlumatlardan istifadə etməsi vacibdir.

31. «Xidmət təşkilatlarının xidmətlərindən istifadə edən subyektlərin audit» - (ASIÜS 059/079 - 15.10.2002). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 15 oktyabr 2002-ci il tarixli 102/4 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 3 fəsil, 19 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi yoxlama-ekspertiza apanan müəssisədə kənar təşkilatın iş və xidmətlərindən sifarişçi kimi istifadə edilməsi və bu xidmət müqabilində yoxlamaları təşkilatla sifarişçi xidmət göstərən təşkilat arasında maliyyə və digər münasibətlərin üzərində nəzarət qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Standart bu sahədə beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmışdır.

32. «Müqayisə» - (ASIÜS 060/080 - 04.02.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 4 fevral 2003-cü il tarixli 108/2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 3 fəsil, 33 maddədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza apanan müəssisənin müvafiq dövrdə uçot-hesabat sənədlərində müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətini əks etdirən məlumatların əvvəlki dövrlərə, analoji subyektin müvafiq göstəricilərinə uyğun olaraq müqayisələrin aparılması qaydalarını müəyyən etmək və onların aparılması metodikasını müəyyənləşdirməkdir.

33. «Əlaqəli tərəflər» - (ASIÜS 061/081 - 30.04.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 30 aprel 2003-cü il tarixli 111/2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 19 maddədən ibarətdir. Onun əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza apanan müəssisədə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqəli tərəflərin müəyyən edilməsi və onların əlaqəli əməliyyatlarına dair, məlumatların açıqlanmasında auditor proseduru qaydalarını müəyyən etməkden ibarətdir. Standart beynəlxalq audit standartları əsasında hazırlanmışdır.

34. «Proqnozlaşdırılan maliyyə məlumatlarının yoxlanılması» - (ASIÜS 062/082 - 30.04.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 30 aprel 2003-cü il tarixli 111/3 sayılı qəran

ilo təsdiq edilmişdir. Standart 8 fəsil, 34 maddədən ibarət olmaqla əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası apanlan müəssisədə maliyyə proqnozlarının gələcəkdə baş verə bilən təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin nəzərdə tutulmuş yekunlarını, bu proqnozlu maliyyə məlumatlarının təhlili və qiymətləndirilməsi prosedurlarını, onun apanılması metodikasını müəyyənləşdirməkdir. Standart bu sahədə beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmışdır və audit xidmətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

35. «Maliyyə hesabatlarının auditinin məqsədi və ümumi prinsipləri» - (ASIÜS 068/088 - 10.12.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 10 dekabr 2003-cü il tarixli 121\4 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart 7 fəsil, 15 maddədən ibarət olmaqla onun əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza apanlan müəssisədə maliyyə hesabatlarının tərtibatında qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbinə əməl edilib-edilməsinin qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin bu aktlara zidd eməliyyatlar aşkarlanan zaman auditorun mövqeyi və maddi-məsul şəxslərin məsuliyyətinin qiymətləndirilməsi prosedurlarını müəyyənləşdirir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası ölkədə audit xidmətini yüksək səviyyədə təşkil etmək, peşəkar auditorların səviyyəsini artırmaq məqsədilə bir sıra xidmətdəici (köməkçi) milli audit standartları hazırlamışdır.

36. «Maliyyə məlumatının hazırlanması üzrə tapşırıq» - (ASIÜS 063/083 - 30.04.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 30 aprel 2003-cü il tarixli 111\4 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart 8 fəsil, 20 maddədən, 2 əlavə məktub-təvsiyədən ibarətdir. Əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza apanlan müəssisədə bir qayda olaraq maliyyə nəticə məlumatlarının hazırlanmasında müvafiq tapşırıqların yerinə yetirilməsinin forması və məzmununu, müvafiq təvsiyələr üzrə audit prosedur qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Standart həmçinin auditorun maliyyə məlumatlarının hazırlanması üzrə müvafiq tapşırıqların ümumi prinsiplərini və şərtlərini müəyyənləşdirir.

37. «Razılaşdırılmış prosedurların yerinə yetirilməsi üzrə tapşırıq» - (ASIÜS 064/084 - 13.06.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 13 iyun 2003-cü il tarixli 113\1 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. 9 bölmə, 21 maddədən, 2 əlavə öhdəlik hesabatdan ibarət olan bu standart audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə maliyyə-hesabat məlumatlarının ayn-ayn maddələrinə (məsələn: debitor və kreditor eməliyyatları, əlaqəli təşkilatların eməliyyatları) dair auditor tərəfindən yerinə yetirilən müəyyən auditor prosedur qaydalarını

müəyyənləşdirir. Standart bu sahədə beynəlxalq audit standartına uyğun hazırlanmışdır. Standarta aid olan 2 sənəd - məktub-öhdəlik nümunəsi razılaşdırılmış prosedurların yerinə yetirilməsinə dair auditorun yekun rəyi, eyni zamanda kreditor borclar haqqında nəticələrə dair auditor hesabatının nümunəsi verilmişdir.

38. «Maliyyə hesabatlarının araşdırılması üzrə tapşırıq» - (ASIÜS 066/086 - 29.07.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 29 iyul 2003-rii il tarixli 115\3 saylı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart 11 fəsildən, 30 maddədən və 4 əlavə nümunə sənəddən ibarətdir. Standartın əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertizası apanlan müəssisədə maliyyə hesabatlarının araşdırılması və auditorun bu sahədəki nəticə rəyini müəyyənləşdirməklə araşdırmanın ümumi prinsipini, onun həcmi, araşdırma tapşırığının şərtlərini, digər auditorların bu məsələyə cəlb olunma qaydalarını, rəy və mülahizələrini müəyyənləşdirməkdir. Standart bu sahədə beynəlxalq audit standartlarına uyğun hazırlanmış və böyük təcrübəyə əsaslanmışdır.

39. «Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi» - (ASIÜS 051/070 - 26.12.2003). Bu standart Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2003-cü il tarixli 88\2 sayılı qərar ilə təsdiq edilmişdir. Standart 14 fəsildən, 14 ümumi maddədən, 86 məcəllə maddəsindən ibarət olmaqla, auditorun peşə etikasını müəyyənləşdirən əhəmiyyətli normativ hüquqi sənəddir. Bu məcəllə Respublikamızda fəaliyyət göstərən auditorlar və audit firmaları üçün etik normaların prinsiplərini müəyyənləşdirir. Standart auditorun peşə etikasını məcəlləsinin qaydalarını tənzimləyir, Məcəllə Respublikamızın qanunverici normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmış və bu sahə ilə əlaqədar olan digər qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri burada öz əksini tapmışdır. Məcəllə audit xidmətinin peşəkar səviyyədə icrasına xidmət edir. O, Respublikamızda audit xidmətinin həyata keçirilməsində auditorların və auditor firmalarının şərəf və leyaqətini əks edən kamil normativ sənəddir.

Auditorların peşə etikasını məcəlləsi audit xidməti fəaliyyətində normativ hüquqi sənəd olmaqla auditorların peşə fəaliyyətini nizamlayan əsas sənədlərdən biridir. «Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi» audit fəaliyyətinin nizamlanmasında normativ hüquqi sənəd olmaqla auditorla sifarişçilər arasında bir sıra hüquqi və mənəvi münasibətləri də tənzimləyən sənəddir. «Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi»ndə auditor fəaliyyətinin digər münasibətlərinin tənzimlənməsini də özündə ehtiva etmişdir.

5.3. Beynəlxalq audit standartları

Auditin beynəlxalq standartları dedikdə, audit fəaliyyətinin beynəlxalq səviyyədə normalaşdırılması və tənzimlənməsi başa düşülür. Bu standartların hazırlanmasında bir sıra beynəlxalq institutlar, o cümlədən İngiltərənin Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyası, İngiltərənin audit təcrübəsi üzrə Beynəlxalq Komitə kimi beynəlxalq nüfuzlu ictimai təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynamışdır. 130 ölkənin müxtəlif mühəsiblər təşkilatlarının daxil olduğu Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyası auditin beynəlxalq standartlarının hazırlanmasında aparıcı rol oynayır. Auditin beynəlxalq standartların hazırlanmasında əsas məqsədi uçotun və maliyyə hesabatlarının vahid beynəlxalq formasına əsasən yoxlama-ekspertiza işlərinin vahid qaydalarnı hazırlamaq, onu dünya ölkələri arasında inkişaf etdirmək, onun oxunaqlığını, yoxlama metodikasını vahid mövqedən hazırlamağı təmin etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq audit standartları bazasında bir sıra ÖUcələr öz milli audit standartlarını hazırlaya bilərlər. Lakin bəzi ölkələr Malayziya, Nigeriya, Kipr, yəni beynəlxalq aləmdə hələlik bir o qədər nüfuza malik olmayan ölkələr auditin beynəlxalq standartlarını olduğu kimi, öz standartları kimi istifadə edir. Hazırda auditin 51 beynəlxalq standartı vardır. Onlar iqtisadi məzmununa, təyinatına görə 10 fəslə bölünürlər. Onları aşağıdakı cədvəldən aydın müşahidə etmək olar:

Cədvəl 5.1.

Auditin beynəlxalq standartlarının siyahısı

Nö	Auditin beynəlxalq standartları	Standartların adı
		Giriş aspektləri (100-199)
1	100	İnamlıq təmin edən tapşırıqlar
2	120	Auditin beynəlxalq standartlarının əsas prinsipləri
		Vəzifələr (200-299)
3	200	Maliyyə hesabatı auditinin əsas prinsipləri və məqsədi
4	210	Audit tapşırıqlarının şərtləri
5	220	Auditdə işlərin keyfiyyətinə nəzarət
6	230	Sənədləşdirmə

7	240	Maliyyə hesabatı auditinin gedişində səhvlərə və dələduzluğa münasibətdə auditorun məsuliyyəti
8	240A	Dələduzluq və səhvlər
9	250	Maliyyə hesabatının auditində qanunların və normativ aktların nəzərə alınması
10	260	Rəhbər səlahiyyətinə malik olan şəxslərə audit haqqında məlumat verilməsi
		Planlaşdırma (300-399)
11	300	Planlaşdırma
12	310	Biznes biliyi
13	320	Auditin mahiyyəti
		Daxili nəzarət (400-499)
14	400	Risqlərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarət
15	401	Kompüter informasiya sistemində audit
16	402	Auditin təşkilatı xidmətindən istifadə edən subyektlərin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması
		Auditor sübutları (500-599)
17	500	Auditor sübutları
18	501	Auditor sübutları-xüsusi maddələrə yenidən baxılması
19	505	Xarici təsdiqlənmə
20	510	İlkin tapşırıq-ilk qalıq
21	520	Analitik proseduralar
22	530	Seçmə testləşdirmənin auditor seçimi və digər proseduralar
23	540	Qiymətləndirici amillərin auditi
24	550	Əlaqəli tərəflər
25	560	Sonrakı hadisələr
26	570	Fəaliyyətin fəasiləsizliyi
27	580	Rəhbərliyin beyanatı
		3-cü şəxsin işindən istifadə (600-699)
28	600	Başqa auditorun işindən istifadə
29	610	Daxili auditin işlərinin nəzərdən keçirilməsi
30	620	Ekspertin işindən istifadə edilməsi

98 *İKİNCİ BÖLMƏ. AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ ÜMUMİ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ*

		Auditor nəticələri və hesabatların (rəylərin) hazırlanması (700-799)
31	700	Maliyyə hesabatı üzrə auditorun hesabatı (rəvi)
32	700A	Maliyyə hesabatı üzrə auditorun hesabatı (rəvi)
33	710	Müqayisə edilən rəqəmlər
34	720	Yoxlanılmış maliyyə hesabatını özündə əks etdirən sənədlərdə sair informasiyalar
		İxrisəlaşdırılmış sahələr (800-899)
35	800	Xüsusi məqsədlər üçün auditor tapşırıqları üzrə hesabatı (rəyi)
36	810	Gözlənilən maliyyə məlumatlarının tədqiqatı.
		Əlavə xidmətlər (900-999)
37	910	Maliyyə hesabatının icmal yoxlanılması üzrə tapşırıqlar
38	920	Maliyyə məlumatları üzrə razılaşdırılmış proseduraları yerinə yetirilməsi üzrə tapşırıqlar
39	930	Maliyyə məlumatlarının hazırlanması üzrə tapşırıqlar
		Beynəlxalq audit təcrübəsi üzrə əsasnamə (1000-1100)
40	1000	Banklararası təsdiqlənmə proseduraları. 400-cü predmetə 103-cü əlavələr
41	1001	IT mühiti - avtonom kompüter heyəti
42	1002	IT mühiti - Onlayn kompüter sistemi
43	1003	IT mühiti - rəqəm məlumatlarının baza sistemi
44	1004	Bank nəzarət orqanları ilə xarici auditorlar arasındakı qarşılıqlı münasibət
45	1005	Kiçik müəssisələrin auditinin xüsusiyyətləri
46	1006	Beynəlxalq kommersiya banklarının auditini
47	1008	Risqlərin və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi - KİS və onunla əlaqədar olan məsələlərin xarakteristikası
48	1009	Kompüterlərin köməyi ilə audit metodları
49	1010	Maliyyə auditinin hesabatında ekoloji məsələlərin nəzərə alınması •
50	1012	Törəmə maliyyə vasitələrinin auditini

Cedveldən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının hazırladığı milli audit standartları auditin beynəlxalq standartlarına müəyyən qədər uyğunlaşdırılmışdır. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, audit qarşısında qoyulan tələblərin təyinatı və istiqaməti müəyyən qədər yaxın və uyğun olmalıdır. Oxşar cəhətlər ondan ibarətdir ki, beynəlxalq audit standartlarında və milli audit standartlarında bir sıra prinsipial məsələlər öz həllini tapmalıdır. O cümlədən, auditin iqtisadi məzmunu bu standartda tam açılmamışdır. Ümumi prinsiplər, əsas mahiyyət, onların tətbiqi qaydaları, tətbiq olunma obyektləri, standartlar arasında qarşılıqlı əlaqə, yoxlama-ekspertiza metodikası və sair bu kimi məsələlərdə də ciddi fərq müşahidə olummamalıdır.

5.4. Audit firmalarının standartları (daxili audit standartları)

Daxili audit standartları (auditor firmalarının standartı) dedikdə, audit xidməti göstərmək hüququna malik olan firmaların fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, istənilən audit xidməti qaydalara (standartlara) malik olmalıdır. Müstəqil auditor və ya auditor firmaları yoxlama-ekspertiza aparmaq üçün müvafiq qaydalara uyğun olaraq öz işlərini planlaşdırmalı, mümkün risklərini qiymətləndirməli, auditor strategiyasını seçməli, yoxlayacağı müəssisənin daxili sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirməlidir. Onlar müstəqil tədqiqat aparmaq sisteminə malik olmalı, biznes işlərinə dair icmal sənədləri araşdırmaq və bunlara əsasən milli audit standartlarının ümumi prinsiplərini nəzərə alaraq xüsusi rəy təqdim etməlidirlər. Burada təsərrüfat-maliyyə xarakteri ilə bağlı olaraq bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır ki, bunu da yalnız audit yoxlama-ekspertizası aparan müstəqil auditor və yaxud auditor firması nəzərə ala bilər. Ona görə də hər bir auditor firması və ya müstəqil auditor milli audit standartları prinsiplərindən çıxış etməklə firmadaxili işlərin nizamlanması üçün müvafiq standartlar (qaydalar, əsasnamələr) işləyib hazırlamalıdır. Həmin sənədlər auditor firmalarının ali idarəedici orqan tərəfindən təsdiqlənməlidir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda daxili audit standartları işləyib hazırlanan zaman bir sıra ümumi prinsipial məsələlərə xələl gətirməməlidir. O cümlədən:

- daxili audit standartları milli audit standartlarına zidd olmamalıdır;
- daxili audit standartlarının prosedural qaydaları audit xidmətinin metodoloji prinsiplərini mürəkkəbləşdirməməlidir;
- daxili audit standartları audit xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir;

- daxili audit standartları audit yoxlama-ekspertizasının işinin asanlaşdırılmasına yönəldilməlidir;
- daxili audit standartları auditorun peşəkar biliyinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir;
- daxili audit standartları sahələrin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və bu sahədə mövcud audit standartlarının icra mexanizmlərini təşkil etməlidir.

Daxili audit standartlarını bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Bunlardan: birincisi, təşkilati məsələləri nizamlayan daxili audit standartları. Bura əsas etibarı ilə auditor firmalarının fəaliyyət istiqamətləri, əməkdaşların hüquq və vəzifələri, onların əməyinin ödənilməsi şərtləri, audit xidmətinin rəsmiləşdirilməsinə dair müvafiq sənədlərin tərtibi və doldurulması qaydaları, sifarişçi ilə müqavilələrin hazırlanması və bağlanması prinsipləri, audit xidmətinə görə ödəniş qaydaları, ödəniş təariflərinin müəyyənəşdirilməsi, ayrı-ayrı audit xidmətlərinin həcmi daxildir.

Daxili audit standartlarının ikinci istiqaməti əməkdaşların məsuliyyəti, audit yoxlama-ekspertizasının planlaşdırılması, audit yoxlama işlərində üçüncü şəxslərdən, mütəxəssislərdən, ekspertlərdən istifadə edilməsi və onların əmək haqqının ödənilməsi, auditorun mümkün riskinin qiymətləndirilməsi, yoxlama əpənən müəssisənin təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi və sair xüsusi istiqamətlərdən ibarətdir.

Daxili audit standartlarının üçüncü istiqaməti audit yoxlama-ekspertizasının müəssisələrdə əpənəlmə metodikasını Özündə əks etdirən qaydalardan ibarətdir. Bura konkret olaraq müəssisənin spesifik xüsusiyyətinə uyğun olaraq yoxlama metodikasının seçilməsi qaydasını, müxtəlif formalı üzləşdirmə cədvəllərini, yığıma cədvəlləri və sair bu kimi əsas və əlavə metodik qaydaları özündə əks etdirən standartlar aiddir. Bütün bunlarla yanaşı, daxili audit standartları hazırlanan zaman audit yoxlama-ekspertizası nəzərdə tutulan bəzi müəssisələrdə spesifik xüsusiyyətlərlə əlmi-təxniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin tətbiqi ilə bağlı olaraq müəyyən hallarla da rastlaşmaq mümkündür. Daxili audit standartları belə halların hamısını nəzərdən qaçırmamalıdır. Auditin daxili standartlarının olması auditor firmasının və yaxud audit fəaliyyəti göstərən fiziki şəxsin metodoloji baxımdan audit xidmətinin yüksək səviyyədə olmasını göstərir. Daxili audit standartının olması həmçinin audit xidməti göstərən firmaların əməkdaşlarının intellektual səviyyəsinə müsbət mənada bir işaredir. Ona görə də daxili audit standartları yüksək səviyyədə Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun işlənilməli hazırlanmalıdır.

VI FƏSİL. AUDİTİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

6.1. Auditin təşkili xüsusiyyətləri

Hər bir fəaliyyət növünün, o cüralədən auditin özünəməxsus istiqarəti, tədqiqat obyektı, tətbiqi formaıan, xidmət növləri vardır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkilində olduğı kimi müəssisə və təşkilatlara audit xidmətinin göstərilməsmə də müxtəlif xüsusiyyətlər mövcuddur. Audit xidmətinin təşkilində müxtəlif xüsusiyyətlərin olması bir sıra obyektiv səbəblərlə izah olunur. Her şeydən öncə auditin təşkilində fərqli xüsusiyyətlər onun təşkilati forması ilə bağlıdır. Daha doğrusu, auditin tətbiqi formasında olan fərqlər onun xidmət fealiyyətində də fərqli xüsusiyyətlər meydana gətirmişdir. Audit fəaliyyətində aşağıdakı təşkilati formalardan istifadə oluna bilər:

- məcburi audit;
- xidmət növləri üzrə könüllü audit;
- xarici audit;
- daxili audit;
- beynəlxalq audit və s.

Məcburi audit müəssisə və təşkilatlarda o halda tətbiq oluna bilər ki, müəssisenin təsərrüfat-maliyyə fealiyyətində ciddi nöqsanlar müşahidə edilsin və ya cinayət tərkibli təsərrüfat əməliyyatları mövcud olsun. Belə halda inzibati və ya hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən bu və ya digər müəssisenin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin yoxlama-ekspertiza işi təşkil olunur. Məcburi auditin apanılmasında da fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, müəssisenin təsərrüfat-maliyyə fealiyyətində yol verilmiş ciddi kənarlaşmalar və ya cinayət tərkibli işlər tematik xarakter daşıyır. Bu zaman həmin müəssisədə yoxlama-ekspertiza işi tematik qaydada təşkil edilə bilər. Yeni satılan məhsulun keyfiyyət baxımından standartla uyğun gəlməməsi və ya qiymətin əsassız olaraq şişirdilməsi üzrə məcburi audit keçirilsə, bu zaman bir sahənin yoxlama-ekspertiza işi təşkil edilir. Əgər müəssisenin fəaliyyətində ciddi nöqsanlar və neqativ hallar müxtəlif əməliyyatlarla müşahidə olunarsa və bu əməliyyatlar müəssisenin təsərrüfat-maliyyə prosesinin digər sahələri ilə əlaqəlidirsə, bu zaman bütövlükdə təsərrüfat-maliyyə fealiyyətinin kompleks auditı təşkil edilməlidir. Kompleks auditin təşkili ilə tematik auditin təşkili arasında kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin məcburi qaydada kompleks auditinin keçirilməsi böyük əmək tələb etməklə

yanaşı bu **prosesdə** müxtəlif ixtisasa malik olan mütəxəssislerin iştirakı **da** vacibdir. Bu zaman auditin keçirilməsinə dair müəssisə və təşkilatın spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla audit keçirilməsinə dair verilən sərəncam-tapşırıqda nəzərdə tutulan məsələləri ehatə edən xüsusi proqram hazırlanmalıdır. Bu proqramda hər bir sahə, yəni məhsulun keyfiyyəti, məhsul satışı, istehsal proseslərində standartların gözlənilməsi, vergi və vergitutma qaydalanna əməl olunması və sair bu kimi ciddi məsələlər ön plana çəkilə bilər. Məcburi kompleks auditin aparılması xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir sahə üzrə seçilmiş mütəxəssis, ekspertiza apardığı sahədə aşkar etdiyi kənarlaşmaları rəsmiləşdirməli və yekun arayışı üçün təqdim etməlidir. Məcburi kompleks auditdən fərqli olaraq tematik yoxlama-auditin təşkilinə çox da böyük əmək sərfinə ehtiyac duyulmur. Burada işin xarakterindən və həcmindən asılı olaraq bir və ya iki mütəxəssis auditorun xidməti də kifayətdir. Təraatlıq audit zamanı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində aşkar olunan nöqsanlar, qanun pozuntuları, ciddi kənarlaşmalar və digər neqativ hallar bir arayışda rəsmiləşdirilməlidir. Auditin təşkilində müəssisə və təşkilatların mülkiyyət və təşkilati-təbəccilik formalarından da çox asılıdır, yəni kollektiv mülkiyyətə əsaslanan müəssisələrdə, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan müəssisələrdə keçiriləcək auditin təşkili ilə dövlət müəssisələrində yaxud qapalı şəhərdə cəmiyyətlərində keçirilən auditin arasında belə fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Yəni dövlət müəssisələrində istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) maya dəyəri, satışı və digər məsələlərdə dövlət təarif dərəcələrinin tətbiqi bir çox hallarda mütləqdir, Lakin özəl və kollektiv müəssisələrdə yerinə yetirilən iş və xidmətlərə dair tətbiq olunan təariflər, məhsul satışında istifadə edilən qiymətlər böyük eksər hallarda azaldılmış qiymətlərə əsaslanır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertizası təşkil olunan zaman dövlət mülkiyyətinə əsaslanan müəssisələrdə təarif dərəcələrinə ciddi riayət olunmasını qiymətləndirmək lazım gələn halda, özəl və kollektiv müəssisələrdə tələb və təklif əsasən tətbiq olunan sərbəst və müqavilə qiymətləri üzrə verilən rəy və təkiiflər yalnız tövsiyə xarakterli ola bilər.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilində fərqli xüsusiyyətlər auditin tətbiqi formaları ilə də sıx əlaqəlidir. Daha doğrusu, daxili və xarici audit formaları, onların təşkili qaydalarından bir sıra fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Bir qayda olaraq xarici audit yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisə ilə yalnız müqavilə əsasında müvafiq münasibətlər qurur. Xarici audit yerinə yetirilən iş və xidmətlərin növündən, tərkibindən və təyinatından asılı olaraq müxtəlif təşkilati quruluşa malikdir. Əgər audit yoxlama-ekspertiza

VI FƏSFL. AUDİTİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

işləri inzibati və hüquq-mühafizə orqanlarının təşəbbüsü ilə təşkil edilsə, bu zaman auditin təşkilində əsas məqsəd auditor qarşısında qoyulan müvafiq tapşırıqlara dolğun və mükəmməl rəyin hazırlanmasından ibarətdir. Bunun üçün auditor lazım gəldikdə 3-cü şəxsin xidmətindən də istifadə etməlidir. Digər halda, yəni audit yoxlama-ekspertiza işləri müəssisə və təşkilatın marağı və təşəbbüsü ilə təşkil edilsə, bu zaman yoxlama-ekspertiza işləri yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən verilən tapşırıqlar əsasında qurulmalıdır. Xarici auditin təşkilinin digər fərqli xüsusiyyətindən biri də onunla izah olunur ki, xarici audit sintetik və ümumiləşdirici iqtisadi göstəricilər üzrə qurulur. Xarici auditdən fərqli olaraq daxili auditin təşkilində əsas fərqli xüsusiyyət təbəçilik forması ilə izah olunur. Yəni daxili audit təşkilatı baxımdan müəssisə və təşkilatlara təbə olduğu üçün burada yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkilində müxtəliflik mövcuddur. Daha doğrusu, daxili audit müəssisə və təşkilatların struktur tərkibinə daxil olmaqla müəssisə rəhbərliyinin tapşırığı əsasında onların təbəçiliyində olan bölmələrdə, şöbələrde, yardımçı təsərrüfatlarda yerinə yetirilən cari işlərin hazırkı vəziyyətini ekspertiza etdiyi üçün daxili auditin yekun reyini istehsal-maliyyə fəaliyyətinin bu və ya digər istiqamətdə proqnozlaşdırma müəyyənləşdirir. Daxili auditin fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onunla izah olunur ki, daxili auditin təşkilində operativ təhlildən və onun metodikasından daha geniş istifadə edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilində fərqləndirici xüsusiyyətləri yerinə yetirilən iş və xidmətlərin növləri və formaları ilə bağlıdır. Hazırkı təcrübədə audit yoxlama-ekspertiza işləri ilə yanaşı bir sıra xidmətlər də apara bilər. Bu xidmətlərə mühasibat uçotunun ayn-ayn sahələrində uçot-hesabat işlərinin yerinə, mühasibat uçotunun bütövlükdə təşkili, alternativ hesabat formalarının tertibi, müəssisənin və təşkilatın digər sahədə müştərək fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi tapşırıqlar üzrə ekspertiza-tədqiqat işlərinin yerinə, marketinq sorğularının təşkili, müxtəlif sahələrdə iqtisadi əməkdaşlığın qurulması üçün tərəf-müqabilin maliyyə durumu haqqında xüsusi təhlillərin yerinə, yekun reylerin hazırlanması daxildir. Audit xidmətinin tərkibinə eyni zamanda mülkiyyətin özəlləşdirməsi ilə bağlı olaraq müxtəlif xidmət növlərinin, o cümlədən aktivlərin qiymətləndirilməsi, müxtəlif investisiya layihələrinin hazırlanması, təsərrüfat daxili nəzarət sisteminin qurulmasına dair təklif paketlərinin yerinə hazırlanmasının tətbiqi, müəssisələrdə uçot-hesabat işçilərinin maarifləndirilməsi məqsədilə müxtəlif seminarların, kursların təşkili və sair bu kimi xidmətlər daxildir. Göründüyü kimi, audit fəaliyyətində yoxlama-ekspertiza işləri ilə yanaşı böyük çeşiddə audit xidməti də təşkil edilə bilər. Her bir xidmət növü üzrə auditin təşkilində

müxtəliflik mövcuddur. Burada bağlanmış müqavilə əsasında yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcminə, xidmətə görə müxtəlif metodika tətbiq edilə bilər. Belə ki, audit xidmətində digər məsələlərlə yanaşı müəssisənin maliyyə fəaliyyəti ilə bütövlükdə təhlil edilə bilər. Müəssisənin maliyyə potensialı, perspektiv inkişafı qiymətləndirən zaman müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilməlidir. Daha doğrusu, burada təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin aparılması üçün mütləq böyük təcrübəyə malik olan analitik təfəkkürə, iqtisadi təhsil bazasına əsaslanan analitik-mütəxəssisin olması vacibdir. Bu növ audit xidmətinin təşkilində üçüncü şəxsin xidmətindən də istifadə edilə bilər. Yeni bazarın tələbini öyrənmək bazar qiymətlərinin dəyişməsinin proqnozlaşdırılmasında marketinq tədqiqatının aparılması üçün mütəxəssis-marketinqlərin köməyindən istifadə etmək olar. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlil edilməsi, iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi, müəssisənin perspektiv inkişafının müəyyənləşdirilməsində bütövlükdə iqtisadi təhlilin metodikasından geniş istifadə edilməli, bir sıra vacib məsələlərin qiymətləndirilməsində maliyyə təhlilinin metod və üsulları tətbiq edilməlidir.

Mühasibat uçotunun bərpası, cari dövr üzrə uçot-hesabat işlərinin aparılması, balansın tərtibi kimi audit xidmətinin təşkilində fərqli xüsusiyyətlər onunla izah edilir ki, burada praktik təcrübəyə malik olan auditorun xidmətinə ehtiyac vardır. Yeni mühasib işində bilavasitə praktik təcrübəyə malik olan mütəxəssis üçüncü şəxsin iştirakı olmadan müəssisənin uçot-hesabat işlərini bərpa etmək imkanı malikdir. Aktivlərin qiymətləndirilməsi, inventarlaşma aparılmaq yolu ilə faktiki mal-material qiymətlilərinin hərəkətinin vəziyyəti haqqında rəyin formalaşdırılması üçün audit xidmətində də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, aktivlərin qiymətləndirilməsi qiymət və qiymətin əmələ gəlməsində təcrübəyə malik olan mütəxəssisin iştirakı vacib olduğu halda mal-material qiymətlilərinin inventarlaşma edilməsi və onların hərəkətinin vəziyyəti haqqında mühasibat uçotunda çox da böyük təcrübəyə malik olmayan iqtisadçı mütəxəssisin olması kifayətdir. Göründüyü kimi, audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilində bir sıra prinsiplə məsələlərlə yanaşı audit xidmətində də böyük sayda fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Bütün bunlar audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkilində və audit xidməti fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkilində və audit xidmətində spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Hər bir audit xidməti növünə diqqətlə yanaşılmalı və xüsusi peşəkarlıq nümayiş etdirilməlidir. Çünki audit fəaliyyətində yerinə-yetirilmiş iş və xidmətlərin lazımi səviyyədə olmaması yaxud yol verilmiş nöqsanlar auditor nüfuzuna xələl gətirə bilər.

6.2. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmi və müəyyən edilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkili məsələlərindən biri də yerinə yetiriləcək auditor xidmətlərinin həcmi və müəyyən edilməsidir. Bu onunla izah edilir ki, hər bir fəaliyyət növü üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin kəmiyyət etibarilə həcmi və müəyyənləşdirilməsi keyfiyyət baxımından müvafiq məsələlərin icrasını şərtləşdirir.

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizasının kəmiyyət baxımından həcmi və müəyyənləşdirilməsi onun yerinə yetirilmə müddətini, keyfiyyətini, tərəflərin riskini, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin dəyərini və sair bu kimi prinsipial məsələlərin icrasına dair müqavilənin bağlanması əhatə edir. Bu da uçot-hesabat sənədlərinin kəmiyyət baxımından həcmi, hansı uçot formasından istifadə, müəssisədə istehsalın spesifik xüsusiyyətindən asılıdır. Əgər müəssisə istehsal, safiş, yardımçı təsərrüfat və digər bir neçə fəaliyyət istiqaməti ilə məşğuldursa, bu halda onun maliyyə fəaliyyətinin nəticələri böyük gəlir vəd etməyəcək. Lakin uçot-hesabat işləri çoxşaxəli və mürəkkəb olacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmi və müəyyənləşməsinə dair xüsusi audit standartı yoxdur. Lakin bu məsələlərin ayn-ayrı tərəfləri müxtəlif milli audit standartlarında öz əksini tapmışdır. Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi və müəyyənləşdirilməsi audit xidmətinin qabaqcadan xarakterini müəyyənləşdirir və yerinə yetirilən iş və xidmətlərin bilavasitə məqsədini və onların apanılması texnikasını dəqiqləşdirir.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi eyni zamanda audit yoxlamasının tətbiqi formasından da asılıdır. Belə ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks yoxlama-ekspertiza edilməsi audit yoxlama işinin xeyli dərəcədə artmasının əsas amillərindən biri hesab edilə bilər. Çünki, bu zaman təsərrüfatın bütün subyektləri, bölmə və şöbələri yoxlanılır və burada dərin təhlil, məntiqi nəticəyə, əlaqəli faktorların qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac yaranır. Belə yoxlama zamanı təbii ki, mühasibat uçotunun bütün hesabları, maliyyə hesabatları dərinliklə yoxlanılır, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün istiqamətləri yoxlama-ekspertiza işinin predmetinə çevrilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi artıran digər faktorlardan biri də sifarişçi ilə bu və ya digər sahə üzrə yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərə dair bağlanan müqavilələrdir. Sifarişçi təşkilat ayn-ayn analitik sahələr, bölmə və digər fəaliyyət istiqamətləri üzrə dərin məntiqə əsas-

lanan təhlil aparılmasını və digər lazımi nəticələrin əldə edilməsini tələb edərsə, bu zaman audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmi gözləniləndən xeyli artıq ola bilər. Bu sifarişlər sifarişçi ilə auditor arasında bağlanan müqavilədə öz əksini tapmalıdır. Bütün hallarda audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi müəyyənləşdirilən zaman bir neçə prinsipial məsələlər, o cümlədən sifarişin yerinə yetirilməsi üçün sərf olunan vaxt, audit yoxlama-ekspertizasının icəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, yoxlama-ekspertiza işinin yüksək keyfiyyətdə təşkili üçün cəlb ediləcək mütəxəssis və ekspertlərin sayı və tərkibi, auditin apanılma forması (kompleks, sənədlə yoxlama, ayn-ayn sahələrin tematik yoxlanılması) konkret olaraq müəyyənləşdirilməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkilinin əsas prinsiplərindən biri sayılmalıdır. Audit iş və xidmətlərinin qiymətləndirilməsi bir qayda olaraq sifarişçi ilə danışiq-müqavilə əsasında həyata keçirilir. Bu məsələlərdə konkret qiymətləndirmə tarifləri tətbiq edilir. Yoxlama-ekspertiza işinin hədlərinin qiymətləndirilməsində adətən sərf edilən adam gününə istinad edilir. Yeni yerinə yetiriləcək audit iş və xidmətlərinin həcmi çox olduqca, ona sərf olunan vaxt da çox olacaqdır. Yoxlama-ekspertiza işlərinin qiymətləndirilməsində vergi, idarəetmə xərcləri və digər məsələlər də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, audit sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növüdür. Her bir sahibkar öz fəaliyyətindən bu və ya digər formada vergi və digər ödənişlər apanmasını planlaşdırmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmi müəyyənləşdirilərken və qiymətləndirilərken biri-biri ilə təsərrüfat əlaqələri olan müəssisələrin arasında məsafə fərqi də nəzərə alınmalıdır. Çünki, müxtəlif şəhərlər və xarici ölkələrdə satış nümayəndəliyi, sifarişçi, mal göndərən təşkilatlarla qarşılıqlı əməliyyatların yoxlanılması, münasibətlərin və təsərrüfat əməliyyatlarının dəqiqləşdirilməsi üçün auditorla və digər şəxslərlə bağlı əzamiyyət məsələləri rəydanə çıxarılabilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi müəyyənləşməsində yoxlanılan müəssisənin mülkiyyət mənsubiyyəti də müəyyən rol oynayır, Azərbaycan Respublikasının qanunverici aktlarına görə respublikada bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə uyğun olaraq mülkiyyətin bütün formalarının, o cümlədən dövlət, şəxsi, qarşılıqlı, ictimai formalarının fəaliyyətinə geniş meydan verilmişdir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmi artmasına təsir edən bu amil, yeni mülkiyyət münasibətləri ilə bağlı idarəetmədə uçot-hesabat işlərində müəyyən mürəkkəblilik yaranır. Təbii ki, qarşılıqlı mülkiyyət əsasında yaradılan müəssisənin idarə edilməsi ilə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin təşkili və

apanılması arasında müvafiq fərqlər mövcuddur. Bu da istər-istəməz audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmnin artmasına səbəb olur.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin həcmi ekspertiza apanılan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi ilə də əlaqədardır. Müəssisənin uçot-hesabat işlərinin avtomatlaşdırılması və müasir proqram təminatlarından istifadə olunması ilə bu və ya digər sahədə audit yoxlama-ekspertizası üçün müxtəlif informasiyalara əlde edilməsi, onların işlənməsi, ümumiləşdirilməsi xeyli dərəcədə asanlaşır. Belə müəssisələrdə audit yoxlama-ekspertiza işlərinə nəzərdə tutulduğundan az vaxt sərf oluna bilər. Yoxlama-ekspertiza işlərinin həcminə həmçinin uçot-hesabat işlərinin qurulma səviyyəsi və daxili nəzarət sisteminin təşkili təsir edə bilər. Ona görə də auditor yerinə yetirəcək iş və xidmətlərin həcmnin müəyyən edilməsində bu amilləri də nəzərə almaq lazımdır.

6.3. Sifarişlər üzrə müqavilələrin bağlanması

Sifarişçi ilə auditor arasında münasibətləri tənzimləyən əsas sənədlərdən biri də yerinə yetirilən iş və xidmətlər üzrə bağlanan müqavilədir. Müqavilənin bağlanma qaydası, predmeti, strukturu və digər şərtlər Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 7 oktyabr 1996-cı il tarixli 5/4 sayh qərar ilə təsdiq edilmiş milli audit standartında öz əksini tapmışdır. Auditin bu standartına görə audit təşkilatı ilə (müstəqil auditor) sifarişçi müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlama-ekspertiza edilməsi və digər audit xidməti göstərilməsi barədə razılaşma faktını təsdiq edən əsas sənəd onlar arasında bağlanmış müqavilədir. Sifarişçi ilə auditor təşkilatı və ya müstəqil auditorlar arasında bağlanan müqavilə, tərəflərin şərtləri əvvəlcədən müəyyən olunmuş bütün məsələlər üzrə tam razılığa gəlməsini təsdiq edən sənəddir. Müqavilə həmçinin tərəflərin öhdəliklərini, onların məsuliyyətini, bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi şərtlərini, müddətini, dərəcəsini və digər məsələləri tənzimləyən hüquqi sənəddir. Ona görə də sifarişçi ilə auditor təşkilatı (müstəqil auditorlar) arasında bağlanan müqavilə aydın, dəqiq, təhrifsiz və qanunverici aktlara zidd olmayan şərtlərlə bağlanmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinə dair müqavilənin bağlanması zamanı aşağıdakı proseduralara əməl edilməlidir:

- bir qayda olaraq müqavilələr bağlanmamışdan əvvəl sifarişçi təşkilat auditor firmasına yaxud müstəqil auditora yazılı və ya şəfahi müraciət edir. Müraciətdə auditin apanılmasının məqsədi, istiqaməti və bu prosesdə öz həllini tapa biləcək məsələlər şərh edilir. Bunlar sifarişçinin tapşırığı kimi də qiymətləndirilə bilər. Sifarişçinin tapşırığına əsasən auditin iş və xid-

mətləri planlaşdırılır, işin həcmi müəyyən edilir, qiymətləndirilir, tərəflərin iUcin öhdəliklərinin variantları aydınlaşdırılır. Sonra isə bu məsələlərin ilkin razılaşdırılması üçün sifarişçi təşkilatlara yazılı cavab göndərilir və ya şifahi olaraq rəhbərliklə müzakirə aparılır. tUcin razılaşmalar əldə edildikdən sonra müqavilənin predmeti müəyyənləşdirilir, onun bağlanması haqqında layihə tərtib edilir. Layihə rəsmi sənəd olmasa da, burada auditorun yerinə yetirəcəyi iş və xidmətlərin bütün aspektləri aydınlığı ilə göstərilməlidir. Bura daxildir: auditin məqsədi, apanma müddəti, yerinə yetiriləcək audit iş və xidmətlərin həcmi müəyyənləşdirilməsində auditorun iştirakı, audit iş və xidmətlərinin əlavə müddəalan, əlavə ekspertlərdən və mütəxəssislərdən istifadə qaydaları, audit yoxlama-ekspertizasına lazım olan iqtisadi və digər informasiyaların istifadə qaydaları, müəssisənin rəhbərliyinin və ya sahibkann yoxlamaya təqdim olunan məlumatlara dair məsuliyyəti, audit yoxlama-ekspertizası zamanı faktların delil və sübutunu təsdiq edən sənədlərin əldə edilməsi, mühasibat uçotu və maliyyə hesablannın qalığınn reallığında rəhbər şəxslərin məsuliyyətinə dair şərtlər.

Audit yoxlama-ekspertizasına dair sifarişçi təşkilatla bağlanan müqavilədə tərəflərin riski, audit yoxlama-ekspertizası işlərinin nəticələri haqqında sifarişçiyə verilən məlumatın forması, həcmi və tərkibi göstərilməlidir. Bir çox hallarda audit yoxlama-ekspertizasına dair sifarişçi ilə bağlanan müqavilədə auditin bu və ya digər məsələnin tam araşdırılması üçün alıcı və podratçılarla rəsmi sorğuların apanılması, yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb olunacaq mütəxəssislərin əməyinin qiymətləndirilməsi, müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsində meydana çıxan anlaşılmaazlıqların, ziddiyyətlərin və tərəflər arasında narazılıqların həlli qaydası və sair bu kimi məsələlər də əksini tapır.

Sifarişçi ilə audit təşkilatı və ya müstəqil auditor arasında iş və xidmətlərə dair bağlanmış müqavilənin strukturu müvafiq standartlara cavab verməlidir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 7 oktyabr 1996-cı il tarixli 5/4 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Audit apanılması»na dair milli audit standartında müqavilənin struktur quruluşu aşağıdakı kimi tövsiyə olunur:

- müqavilə giriş hissədən, müqavilənin predmetindən, tərəflərin öhdəliklərindən, müqaviləni realizə etmə qaydalarından, işin təhvil-qəbul qaydası, işlərin yerinə yetirilməsi müddəti, iş və xidmətlərin dəyəri və hesablaşma qaydası, tərəflərin məsuliyyəti, müqavilənin fəaliyyət müddəti, xüsusi şərtlər və tərəflərin rəkvizitlərini əks etdirən fəsillərdən ibarət olmalıdır.

Müqavilənin giriş hissəsində və ya ümumi müddəalarında müqavilənin adı, tərəflərin maddi-məsul şəxslərinin adı, icraçının rekvizitləri və müqavilənin məqsədinin qısa xarakteristikası qeyd olunmalıdır.

Predmet hissəsində isə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin məqsədi və onun həcmi tam açıqlanmalıdır. «Tərəflərin öhdəlikləri» fəslində isə sifarişçi, yəni audit apanlan müəssisə ilə auditor arasında qəbul olunmuş öhdəliklər və onların yerinə yetirilməsi şərtləri öz əksini aydın tapmalıdır. Yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin təhvil-teslim hissəsində isə auditorun yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin təhvilinin şərtləri, təhvilvermə ardıcılığı, müddəti, təhvil verilən işlərin rəsmiləşdirilməsi qaydalan öz əksini tapmalıdır, tələrlərin yerinə yetirilməsi fəslində audit yoxlama-ekspertiza işlərinin və başqa audit xidmətlərinin yerinə yetirilməsi müddəti, yeni bağlanma və tamamlanma dövrü göstərilməlidir,

Yerinə yetirilmiş işlərin dəyəri və hesablaşma qaydası fəslində audit iş və xidmətlərin dəyəri qiymətləndirilməli, ödəniş formalan müəyyənləşdirilməli və onun hesablaşma qaydası təyin edilməlidir.

Tərəflərin məsuliyyəti fəslində isə audit yoxlama-ekspertiza işləri və audit xidməti göstərilən müəssisə ilə (sifarişçi ilə), auditor təşkilatlarının müvafiq predmet üzrə məsuliyyətləri, bu məsuliyyətin növləri və tərəflər arasında müvafiq mübahisəli halların həll qaydası öz əksini tapmalıdır.

Müqavilənin fəaliyyət müddəti fəslində isə müqavilənin hansı müddətə qədər öz qüvvəsində olması və qeyri-fövqəl halların mövcudluğu zamanı müvafiq şərtlər əks etdirilməlidir.

Müqavilənin xüsusi şərtləri fəslində müqavilənin digər qeyd olunan bölmələrində öz əksini tapmayan təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan və Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarına zidd olmayan bəzi hallar öz əksini tapa bilər.

Audit xidməti üzrə bağlanan müqavilə audit yoxlama-ekspertiza işlərində vacib sənəd hesab olunduğu üçün onun şərtlərinin yerinə yetirilməsi əsasdır. Müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi həmçinin tərəflərin nüfuzuna təsir edən əsas amillərdən biri sayılmalıdır. Ona görə də müqavilənin icrası zamanı burada öz əksini tapmış şərtlər sifarişçi və icraçı tərəfindən ciddi gözlənilməlidir.

Müqavilədə bəzən nəzərdə tutulmayan digər hallara da rast gəlinə bilər. Belə ki, audit yoxlama-ekspertizası zamanı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmadan fəvqəladə halların təsdiqi üçün auditor dəlil və sübutunu daha məntiqi əldə etmək üçün üçüncü şəxsin (ekspert, mütəxəssisin) köməyinə ehtiyac duyulur. Belə hallar mövcud olan zaman auditor sifarişçinin razılığını əldə etməli və müqavilə

vilənin şərtlərini zəngmləşdirməlidir. Bəzi hallarda işin həcmnin çoxluğu, vaxtın məhdudluğu, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsinin səmərəli təşkili üçün audit firmasından kömək məqsədilə əlavə auditorlar və ya mütəxəssislər dəvət oluna bilər. Belə hallarda sifarişçinin razıdığı mühüm əhəmiyyət kəsb etmir.

Təcrübədə bəzən audit yoxlama-ekspertizası aparılarkən bağlanmış müqavilədə nəzərdə tutulmayan auditor xərcləri ortaya çıxır. Məsələn, hər hansı məhsulun ekspertizaya göndərilməsi və bununla bağlı olan xərclər. Belə hal bağlanmış müqavilənin müvafiq bəndlərində öz əksini tapmamışdırsa, tərəflərin razılığı ilə həmin hal sənədləşdirilməklə ekspertizaya çəkilən faktiki xərclər sifarişçinin hesabına ödənilməlidir,

Müqavilənin icrasının fərqli xüsusiyyətlərindən biri də burada göstərilən öhdəliklərdən birtərəfli imtina edilməsi və bu prosesin tənzimlənməsidir. Belə hallar olduqda, yəni yerinə yetirilmiş audit işlərinin keyfiyyəti kifayət qədər səmərəli olmadıqda, audit xidmətinin səviyyəsi aşağı olduqda, yaxud ödənişdən bu və ya digər obyektiv səbəblərə görə imtina edildikdə onlar bir qayda olaraq audit xidmətləri haqqında müqavilədə əvvəlcədən şərtləşdirilməlidir. Əgər belə hallar müqavilədə şərtləşdirilməmişdirsə, onların tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olaraq həll edilə bilər. Müqavilənin icrasında fəvqəli şərtlərdən biri də audit xidməti zamanı qarşılıqlı tərəflərin meydana çıxan maddi və mənəvi zərərliyin ödənilməsidir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı belə halların mövcudluğu sifarişçi ilə auditor arasında bağlanmış müqavilədə mümkün qədər öz əksini tapmalıdır. Əgər belə hallar müqavilədə şərtləşdirilməyibsə, müqavilənin icrasında meydana çıxıbsa, onlar da Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ aktlarına müvafiq olaraq həll edilməlidir.

Audit fəaliyyəti üzrə göstərilən xidmətlərə dair müqavilələrin bağlanması və bu müqavilələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsində yaranan hər hansı bir mübahisələrin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanmış milli audit standartlarında bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertizası aparan zaman tərəflər arasında yaranan münaqişələrin həllinə ayn-ayn milli audit standartlarının müvafiq prinsiplərindən də yanaşa bilər. Əlbəttə, audit xidməti ilə bağlı bütün məsələlər detallıq ilə müqavilədə öz əksini tapmalıdır. Lakin bəzən audit xidməti üzrə bağlanmış müqavilələrdə təsadüfən öz əksini tapmayan bəzi prinsipial məsələlər sonradan tərəflər arasında mübahisə yaradırsa, bu zaman həmin əlavə şərtlər yalnız tərəflərin razılığı ilə bağlanmış müqaviləyə əlavə edilə bilər.

6.4, Sifarişçi və icraçı (auditor) riskinin qiymətləndirilməsi

Auditor riski - audit olunan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin doğru-düzgünlüyünün təsdiqindən sonra audit yoxlamasının yekunlan üzrə aşkar edilməmiş mühüm nöqsan və ya təhriflərin mümkünlüyünün etiraf olunması ehtimaldır. Hesabat işlərində mühüm təhrif və nöqsanlar ehtimal olduğu hallarda, auditor bunun əksini sübut edirsə, bu da auditor riskidir. Azərbaycan Respublikasının milli auditin standartlarına uyğun olaraq audit yoxlamaları keçirilərkən risk təsərrüfatdaxili riskdən, nəzarət vasitələri riskindən və mühasibat hesabatlarında nöqsan və təhriflərin aşkar olunmaması riskindən ibarətdir.

Auditin gedişində risklərin öyrənilməsi, təhlili, onların qiymətləndirilməsi və sənədləşdirilməsi audit təşkilatının vəzifəsidir. Audit yoxlaması seçmə xarakter kəsb etdiyindən, risk həmişə mövcuddur və ona görə də riskin səviyyəsini minimuma endirmək üçün auditor özündən asılı olan bütün tədbirləri görməlidir.

Audit riskinin analitik qiymətləndirilməsi audit xidmətinin növündən asılıdır. Ona görə də maliyyə hesabatlarının doğru-düzgünlüyünün yoxlanılmasında risk, maliyyə təhlilinin nəticələri üzrə yekun qərarında olan risk, mühasibat uçotunun apanması və bərpasında, vergi bəyannamələrinin tərtibində risk ehtimalları və sair bu kimi vacib məsələlər fərqləndirilməlidir. Audit iş və xidmətlərinin göstərilən bu müxtəlif növlərinin hər birində sifarişçi təşkilat üçün neqativ nəticələri ola bilən mühüm nöqsanların mövcudluğu ehtimalı vardır.

Audit sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olduğu üçün auditor riski də sahibkarlıq riskinin növlərindən biridir. Onun əsasmda müəssisədə (müşəri) uçot və mühasibat nəzarəti sisteminin səmərəsizliyi riskinə yol verilməsi və bu səmərəsizliyin tam aşkar edilməsi imkanları dayandır. Onların arasındakı əks əsilliyi görmək çətin deyildir: müəssisədə uçot sistemi nə qədər səmərəli fəaliyyət göstərsə, nöqsan və təhriflərin aşkar edilməməsinin auditor riski də bir o qədər azdır. Buna görə də, audit yoxlama-eksperiza işlərində təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi riski də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Auditin Azərbaycan standartlarına görə təsərrüfatdaxili nəzarət riski anlayışı konkret mühasibat hesabları üçün qeydlərdə, balans maddələrində və digər hesabat formalarında, təsərrüfat əməliyyatlarının eyni tipli qruplarında mühüm təhriflərin aşkar olunması ehtimalını xarakterizə edir.

Burada söhbət müəssisədə fəaliyyət göstərən mühasibat uçotu və təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin etibarlılığının, funksionallığının qiymət-

lendirilməsindən gedir. Bu sistem müəssisə rəhbərliyinin nəzarət və yoxlama işləri də daxil olmaqla təsərrüfat fəaliyyətinin effektiv apanılması üçün vasitə kimi qəbul etdiyi təşkilati strukturların, metodika və prosedurların məcmusudur, Nəzarət və yoxlamaya aiddir:

- qanunvericiliyin tələblərinin gözlənilməsi;
- mühasibat-uçot emeliyyatlarının dəqiqliyi və tamlığı;
- mühasibat hesabatlarının düzgün və vaxtında hazırlanması;
- nöqsan və təhriflərin vaxtında qarşısının alınması;
- rəhbərliyin əmr və sərəncamlarının icrası;
- müəssisə əmlakının mühafizəsinin təmin olunması.

Auditorun təsərrüfatdaxili nəzarət sistemini qiymətləndirməsinə aşağıdakılar daxildir: qanunvericiliyə əməl olunmasının, aktivlərin yaxşı saxlanması, təsərrüfatçılığın qənaətliliyinin, nəzarətin digər mühasibat funksiyaları ilə yanaşı mühasibatlığın idarəetmədə iştirakının, müəssisənin digər idarəetmə bölmələrinin idarəetmədəki nəzarət funksiyasında iştirakının qiymətləndirilməsi.

Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərini elə planlaşdırmaq və proqramlaşdırmaqdır ki, o, riski aşağı alsın. Audit riski mütləq və qaçılmazdır. Çünki, mütləq risk və idarəetmə riski auditdən asılı olmayaraq mövcuddur. Auditor bu risklərə ancaq analitik qiymət verə bilər. Aşkar etmə ehtimalı audit proseduralarına effektivliyindən asılıdır: proseduraların effektivliyi nə qədər yüksəkdirsə, auditorun təhrifləri aşkar etməməsi ehtimalı da azdır.

Mütləq riskin qiymətləndirilməsi, adətən auditorun müştərinin biznesinin xüsusiyyətlərini, onun təşkilati quruluşunu bilməsinə və müəssisənin idarə olunması üçün istifadə olunan göstəricilərin xarakteristikasına əsaslanır.

Auditin beynəlxalq standartlarına görə hesabat, o cümlədən mühasibat hesabatı göstəricilərinin xarakterinin mütləq riskinə aşağıdakı amillər təsir edə bilər:

- mürəkkəb hesablamaların mühüm dərəcədə təhrif olunması ehtimalı daha böyükdür, nəinki sadə hesablamaların;
- likvidlik dərəcəsi dolayısı ilə təhrif olunma ehtimalı;
- nağd pulların oğurlanmaya daha çox meylli olması ehtimalı;
- smeta təhriflərindən əmələ gələn rəhbərlikdən ibarət hesablar daha böyük risk dərəcəsi yaradır, neinki nisbi sabit faktiki məlumatlardan ibarət olan hesablar.

Mütləq riski bu aspektləri bir neçə onilliklər ərzində mühasibat uçotu və hesabatlar üzrə olan ədəbiyyatlarda «nisbi risk» adını almışdır.

İdarəetmə riski mühüm təhriflərin istənilən maliyyə hesabatlarında məqsədəuyğun əks etdirilməsidir. Beynəlxalq standartlarda müəyyən olunmuşdur ki, auditor idarəetmə riskinə ayrıca analitik və ya kombinasiya edilmiş qiymət verə bilər. Bununla bərabər bezi auditorlar hesab edir ki, balans və ya mühasibat əməliyyatları kateqoriyaları yoxlamalarkən belə qiymətin həm nəzəri baxımdan, həm də praktiki baxımdan korabinasıya edilməsi labüddür.

Məsələn, auditor idarəetmə riskinə aid olan maksimum orta və aşağı qiymətlərdən birini seçirsə, bu seçmə yoxlamanın həcminə mühüm təsir göstərecekdir, Amerikanın Diplomlu İctimai Mühasiblər İnstitutunun (AYCPA) təhlil üzrə «Seçmə auditin həyata keçirilməsi» adlı dərslində aşağıdakı nisbətdən istifadə olunması tövsiyə edilir:

İdarəetmə riski	Seçmə yoxlamamın həcminə təsir	Aşkaretmənin güman edilən ehtimalı %
Aşağı	1	20
Orta	1,33	10
Maksimum	2,0	5

Bu onu göstərir ki, əgər konkret məqsədə nail olmağa yönəldilən audit yoxlama-ekspertizasında seçmə üsulundan istifadə edilirsə, idarəetmə riskinin keyfiyyətcə qiymətini, yoxlama həcmi özünü təmin edəcəkdir.

Auditor riskinin analitik qiymətləndirilməsi mühasibat balansı və maliyyə hesabatlarının göstəricilərinin təhlilində auditorun müəssisənin istehsal-tesərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini, onun cari maliyyə vəziyyətini, maliyyə-hesabatların hazırlanmasında rəhbərliyin məsuliyyətini və digər amilləri diqqət mərkəzində saxlamasıdır.

Uçot və təsərrüfat əməliyyatlarının konkret sahələrində təsərrüfat-daxili risk qiymətləndirilərken, burada təhriflərin təzahür etməsinin mümkün dəyəri, onlardan sui-istifadə halları, nəzarət olunan təsərrüfat əməliyyatlarının mürəkkəbliyi nəzərə alınır.

Risk artmasına bəzən icraçıların subyektiv fikri əsasda tərtib edilmiş mühasibat yazışmaları da səbəb olar. Həmçinin onların düzgün sənədləşdirilməsi və uçotda əks olunması qaydaları təkrar olunması mövcud normativ sənədlərdə şərh olunur.

Nadir, qeyri-adi və qeyri-standart təsərrüfat emeliyyatları btr çox cəhətlərdən risklidir. Auditor riskinin dinamikasını analitik qiymətləndirdikdə, keçən illərin audit məlumatlarından istifadə etmək lazımdır. Lakin, bu halda tam əmin olmaq lazımdır ki, bu riskin əvvəlki dövrdə kəmiyyətinə verilmiş qiymət yoxlanılan dövr üçün də qəbul ediləndir.

Hazırda audit təcrübəsində bir çox hallarda auditor riskinin təhlilinin daha fərqli olan başqa metodlar - qiymətləndirmə metodları geniş yayılıb. Auditorlar Öz təcrübələrinə və yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisənin rəhbərlərinə belə olmalarından istifadə edərək bütövlükdə hesabatlar və ya ayn-ayn əməliyyat qrupları əsasında, ilk növbədə müəssisənin Baş İdarəsinə səthi nəzər salmaq vasitəsilə auditor riskinin mövcudluğunu və dərəcəsini müəyyənləşdirirlər.

Bu sənədlərdə düzəlişlərin, qəralamaların mövcud olması yoxlama riskinin mühümlüyündən xəbər verir. Bu metod ancaq riskin mümkünlüyünü ümumi qiymətləndirmək üçün yararlıdır. Lakin riskin səviyyəsinin təhlilinin kəmiyyət metodu daha realdır. Bu metod auditor riski modellərinin məcmusunu, onların əlaqə və qarşılıqlı şərtlənməsinin kəmiyyətə hesablanması nəzərdə tutur. Daha sadə asılılıq aşağıdakı modeldən ibarətdir:

$$A_r = T_r \cdot H_r \cdot M_r$$

Burada,

A_r - auditor riskinin kəmiyyəti;

T_r - təsərrüfat daxili risk;

H_r - nəzarət vasitələri riski;

M_r - aşkar etmə riskidir.

Auditor riskinin məqbul sayıla bilən səviyyəsini qiymətləndirmək və əsaslandırmaq üçün əvvəlki illərdə müəssisənin likvidliyinin göstəriciləri, istifadə olunan maliyyələşdirmə metodları və formaları öyrənilir, müqayisə olunur, fəaliyyətin riskli növlərinin mövcudluğu aşkar edilir. Modelləşdirmə prosesində nəzərə almaq lazımdır ki, auditor riskinin kəmiyyəti idarəetmə üzrə qərar qəbul etdikdə mülkiyyətçilərin müəyyən etdiyi dərəcədən və hətta mülkiyyətçilərin sayından asılıdır. Əgər iştirakçıların sayı məhduddursa, onların alternativ informasiya mənbələrinə malik olmaq imkanları da böyükdür və auditorun aşkar etmədiyi təhrif və xətlər biznesin vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə ciddi surətdə təsir etmir.

Auditor riskinin kəmiyyəti müəyyən dərəcədə müştərinin maliyyə vəziyyətindən də asılıdır. Əgər, o qeyri-sabitdirsə və ya böhran vəziyyətindədirsə, onda auditorun çoxlu sayda analitik proseduraları həyata keçirməsi tələb olunur. Çünki, belə hallarda yoxlamanın keyfiyyətinə tələb artır.

Maliyyə hesabatlarının təhrif olunması ehtimalı və onların aşkar edilməməsi riski əlaqədar tərəflər arasında əməliyyatlar apanan hallarda xüsusən böyükdür. Əgər tərəflərdən biri digərinə nəzarət edirsə yaxud, onun maliyyə və digər qərarlarına əhəmiyyətli təsir göstərsə, onlar əlaqədar tərəflər hesab olunur. Buraya eyni bir qrupa aid olan baş və törəmə müəssisələr, üstünlük təşkil edən və ya qarşılıqlı asılılığı olan təşkilatların rəhbərləri aiddir. Aydındır ki, bu cür müəssisələrdə təsərrüfat əməliyyatlarına dair yazılı sübutlar olmadığından, qarşılıqlı əməliyyatların əks olunmasının tamhəqini aşkar etmək çətindir.

Əlaqədar tərəflərlə əməliyyatlar yoxlanılarkən riski azaltmaq üçün auditorun aşağıdakıları etməsi zəruridir:

a) sanksiyalaşdırmanın və əlaqədar tərəflə əməliyyatların əks etdirilməsi üçün zəruri nəzarət vasitələrinin nəzərdə tutulub-tutulmamasını aydınlaşdırmaq;

b) nəzarətin göstərilən mexanizmlərinin (proseduralarının) etibarlılığına və baxılan dövr ərzində iqtisadi subyektlər tərəfindən həqiqətən tətbiq edilməsinə dair miinasib təreəddüslüklə nail olmaq,

Auditor qeyri-adi vəziyyətlərdə həyata keçirilən sövdələşmələri diqqət mərkəzində saxlamalı və səbəblərini təhlil etməlidir. Belə sövdələşmələr əvvəllər aşkar edilməmiş əlaqədar tərəflərin mövcudluğunun əlaməti ola bilər. Əlaqədar tərəflərlə əməliyyatların seçiyəvi əlamətlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- sövdələşmələrin qeyri-adi şərtləri, o cümlədən adi işgüzar praktikadan köklü surətdə fərqlənən qiymətlər, ödəniş qaydaları;

- biznesin məntiqinə zidd olan sövdələşmələr;

- təsərrüfat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün əsaslı səbəbin olmaması;

- əməliyyatların, o cümlədən sövdələşmələrin adi qaydalardan fərqli formada rəsmiləşdirilməsi, həmin əməliyyatlarla səriştesiz işçilərin məşğul olması halları;

- təsərrüfat əməliyyatlarının forma və məzmunu arasında ziddiyyət;

- müəyyən müştərilərə və ya tədarükçülərə belli olmayan səbəblərdən üstünlük verilməsi. Məsələn, digər müştəri və ya tədarükçülərlə müqayisədə bir müştəri ilə əməliyyatlara əhəmiyyətli dərəcədə böyük üstünlük verilməsi.

Xidmət göstərilməsi (məsələn, nəqliyyat və ya idarəetmə xidməti),

təmənnasız olaraq resursların verilməsi də əlaqədar tərəflərdə şəxsi mənafe mövcudluğunun əlaməti ola bilər.

Auditor təşkilatı bütün audit yoxlaması prosesində əlaqədar tərəflərin risk amilini nəzərə almahdır. Əlaqədar tərəflər:

- həqiqətən auditor proseduralarının keçirilməsinin gedişində;
- borclar haqqında məlumatlara baxıldıqda;
- iri mebləgdə olan sövdələşmələr yoxlanıldıqda;
- investisiya əməliyyatlarını əks etdirən mühasibat hesablarının yoxlanılmasının gedişində aşkar oluna bilər.

Müəssisənin əlaqədar tərəflərinin qarşılıqlı əməliyyatları yoxlanılarkən auditor kifayət qədər dəlil-sübutları əldə etməlidir. Audit dəlil-sübutlarını əldə etmək üçün aşağıdakılar zəruridir:

- mühüm sövdələşmələri, onların əsas şərtlərini və maliyyə aspektlərini aşkar etmək məqsədilə təhlil etmək;
- kontragentlərin əlaqədar tərəfləri təmsil etməsinə dair müəyyən fikirlər yaranıbsa, onların mütləq yoxlanmasını təmin etmək;
- müstəqil mənbələrdən fikrin təsdiq olunmasını tələb etmək;
- auditora suallar doğuran əməliyyatların məqsədini və digər aspektlərini iqtisadi subyektin rəhbərliyi ilə müzakirə etmək;
- əməliyyatların məqsədi, şərtləri və pul mebləyinə dair əlaqədar tərəflərdən dəlil-sübutları almaq;
- məluraatları bankirlər, hüquqşünaslar, agentlər, zəmanətçilərdən alınan informasiyalarla müqayisə etmək.

Auditin gedişində əlaqəli tərəflər haqqında toplanmış və təsdiq olunmuş informasiyalar əsasında auditor onlarla əhatə edilən əməliyyatların müəssisənin mühasibat hesabatlarında əks olunmasına, təmihəna və düzgünlüyünə qiymət verməlidir. Bunun üçün auditor tərəf-müqabillər arasında baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını xarakterizə edən sintetik göstəriciləri təhlil etməli və onlar arasında optimal əlaqəni müəyyənləşdirməlidir. Belə məlumatlar (informasiyalar) müəssisənin uçot-hesabat işlərində və statistik hesabatlarda mövcuddur. Yoxlama-ekspertiza zamanı müəssisələr arasında əməliyyatları təsdiq edən əlaqəli informasiyaların reallığını qiymətləndirmək üçün auditor qarşılıqlı yoxlamadan da istifadə edə bilər. Audit yoxlama-ekspertiza işində qarşılıqlı yoxlama metodlarından müəssisələr arasında əməliyyatları əks etdirən uçot-hesabat göstərişlərində fərq müəyyənləşdirildikdə istifadə edilə bilər.

VII FƏSİL. AUDİT YOXLAMA-EKSPERTİZA İŞLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI

7.1. Audit yoxlaraa-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasının mahiyyəti

Planlaşdırma nəzərdə tutulan iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsinə dair tədbirlər sistemidir. Bir fəaliyyət növü kimi auditdə də yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin planlaşdırılması, yeni tədbirlər sisteminin olması vacibdir. Hər bir sahənin spesifik xüsusiyyətləri olduğu kimi, auditdə də yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin spesifik planlaşdırılması mövcuddur. İlk növbədə hər bir sahibkara daha çox gelir əldə etməsi maraqlı olduğu kimi audit yoxlama-ekspertizası planlaşdırılan zaman bütün detallar, inceliklər, risklər nəzərə alınmalı və qiymətləndirilməlidir. Audit iş və xidmətlərinin planlaşdırılmasında əsas məqsədlər - yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin həcmının müəyyənləşdirilməsi, yoxlama-ekspertiza apanacaq müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müvafiq yoxlama tədbirləri planın hazırlanmasına dair qeydlərin apanılması, yoxlama-ekspertiza işlərində gözlənilən risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi, yoxlama-ekspertiza işlərinə əlavə mütəxəssislərin cəlb edilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasına dair əsas prinsiplər Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 24 mart 1999-cu il tarixli 32V2 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Auditin planlaşdırılması» milli standartında öz əksini tapmışdır. Həmin standartda da aşağıdakı məsələlər ön plana çəkilmişdir: auditin planlaşdırılmasının təyinatı və prinsipləri, auditin ilkin planlaşdırılmasının məzmunu, auditin ümumi planına və proqramının hazırlanması prinsipləri, auditin ümumi planının, proqramının hazırlanması və tərtib edilməsi qaydaları. Həmin standart auditin planlaşdırılmasına dair bir sıra vacib məsələlərin həlli qaydalarını müəyyənləşdirmişdir. Həmin standartda uyğun olaraq audit yoxlama-ekspertiza işləri planlaşdırılan zaman yerinə yetirilən iş və xidmətlərin kompleksliyi, fasiləsizliyi və optimallığı kimi xüsusi prinsiplər nəzərə alınmalıdır.

Komplekslilik prinsipi yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin ilkin planlaşdırılmasından başlayaraq ümumi plan, proqram və digər tədbirlər planının bütün mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəli olması nəzərdə tutur.

Audit yoxlama-ekspertiza işinin fasiləsizliyi isə yoxlama-ekspertiza işlərinin təsərrüfat subyektinin strukturuna uyğun olaraq aidiyyət qurulması və onların əlaqələndirilməsini ifadə edir, yəni bütün sahələrdə yoxlama işi ələ apanmaqdır ki, yekun nəticə fasiləsiz olaraq biri-birilə əlaqələndirilə bilsin.

İKİNCİ BÖLMƏ. AUDITİN TƏŞKİLİ VƏ ÜMUMİ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Optimalhq prinsipi iso yoxlama-ekspertiza işlərində auditor proseduraların optimal variantlarının qabaqcadan seçilməsi şərtidir. Standart həmçinin yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasının mərhələlərini də **müəyyənləşdirmişdir**. Bu mərhələlər auditin ilkin planlaşdırılması mərhələsi, ümumi planın hazırlanması qaydaları və auditin yoxlama proqramının hazırlanması, yəni hansı sahələri əhatə etdiyini göstərməkdən ibarətdir.

İlkin planlaşdırma dedikdə, sifarişçi təşkilatla ilkin razılığa gəlməyə qədər auditorun yoxlama-ekspertiza işlərini aparmasına dair müvafiq tədbirlər planının hazırlanması başa düşülür. Təbii ki, hər bir xidmət sahəsi sifarişçi ilə müvafiq ünsiyyət qurmazdan əvvəl həmin təşkilat haqqında ümumi məlumatlar əldə edir, onun forma və struktur-quruluşunu, idarəetmə prinsiplərini, fəaliyyət növünü, məhsulların çeşidini, onların bazarda tutduğu mövqeyini, istehsalın texnologiyasını, maliyyə vəziyyətini, alıcılıq qabiliyyətini, törəmə və tabeli müəssisənin mövcudluğunu öyrənir və müvafiq informasiyalar əldə edir. Bu informasiyalar müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən statistik hesabatların öyrənilməsi, şəxsi rəüşahidə, rəsmi sorğu və digər yollarla əldə edilə bilər.

Auditin ümumi planı «Auditin planlaşdırılması» milli standartının müəyyən etdiyi qaydalara əsasən hazırlanır. Bu plan yoxlanılacaq subyektlər haqqında ilkin biliklərə və habelə auditorun apardığı analitik proseduraların nəticələrinə əsaslanmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizasının ümumi planı həmin standartda əlavə olan formada göstərilirdi kimi sifarişçi təşkilatın ünvanını, hüquqi bazasını, audit yoxlama-ekspertizasının əhatə edilən dövrünü eks etdirir. Auditin başlanması və başa çatması vaxtı yoxlama-ekspertizasına sərf olunan adam günlərinin miqdarı, auditor qrupunun rəhbərlərinin adı, soyadı, auditor qrupunun tərkiblərinin adı, soyadı göstərilərkə xüsusi qrafik tərtib edilməlidir. Bu qrafikdə planlaşdırılan işlərin növləri, işlərin icra müddəti, icraya dair maddi-məsul şəxs (auditor-mütəxəssis) və xüsusi qeydlər göstərilməlidir. Bir qayda olaraq yoxlama-ekspertiza işlərinin ümumi planı auditor qrupunun rəhbəri və ya fərdi qaydada yoxlama-ekspertizası aparan maddi-məsul şəxs - auditor tərəfindən tərtib olunur.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin ilkin və ümumi planlaşdırılması auditin təşkili və yoxlanılmasında səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri sayıla bilər. Belə ki, bu və ya digər müəssisə haqqında ilkin informasiya əldə etmədən, onun spesifik xüsusiyyəti haqqında müvafiq məlumatlara malik olmadan, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərin həcmi üçün aparılma texnikası, auditor riskini qiymətləndirmək mümkün deyil. Digər tərəfdən, ekspertiza olunacaq müəssisə - sifarişçi təşkilatın uçot-hesabat işlərinin təşkili, daxili nəzarət sisteminin vəziyyətini bilmədən, audit yoxlama işlərinin səmərəli qurulması mümkün deyildir.

Təcrübədə bir çox hallarda audit yoxlama-ekspertiza işləri planlaşdırılan zaman dərin analitik təhlilə, etibarlı iqtisadi informasiyalara əsaslanmadan tədbirlər planı hazırlar. Nəticədə isə auditor yoxlama prosesində böyük çətinliyə məruz qəhr. Bəzən isə auditorun planlaşdırma işinə çox səthi yanaşması və ya bu sahədə lazımi təcrübənin olmaması, ilkin məlumatları dərk etmədən təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mövcud nöqsanları qiymətləndirərək bacarığı zəif olduğundan, yoxlama-ekspertiza prosesində, yaxud audit yoxlamasından sonra auditor böyük risklərlə üzləşir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri planlaşdırılan zaman informasiyanın əldə edilməsi, onların qarşılıqlı əlaqəli təhlilinin aparılması və məntiqi nəticə əsasında audit planlaşdırma sisteminin qurulması vacib məsələdir.

7.2. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasına dair ilkin məlumatların əldə edilməsi

Audit yoxlama-ekspertizasının planlaşdırılması işinin səmərəliliyi birbaşa onun əldə etdiyi ilkin informasiyalardan asılıdır. Yoxlama-ekspertiza işlərinə dair əldə edilən ilkin informasiyalar zəngin, etibarlı və dəqiq olmalıdır. Çünki, auditin görcəyi xidmət, yaxud yerinə yetirəcəyi işlər əldə edilmiş informasiyalar əsasında qurulur. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasına dair informasiyalar bir sıra mənbələrdən əldə edilə bilər. Bura aiddir: müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında hüquqi sənədləri və müəssisənin nizamnaməsi, reklam məlumatları, mühasibat və statistik hesabat məlumatları, sifarişçi və digər təşkilatlarla bağlanmış müqavilələr, satış əməliyyatları, vergi orqanlarının yoxlama materialları, müəssisənin özü haqqında dərc edilmiş kütləvi informasiyalar, hesabatlar, mülki və arbitraj məhkəmələrinin materialları, bank və digər kredit təşkilatlarının məlumatları. Əldə edilən informasiyalar məqsədli və təyinatlı olmalıdır, daha doğrusu, auditor qarşısında duran məqsədə çatmaq üçün müvafiq informasiyalar əldə etməyə cəhd etməlidir. Bu informasiyalara əsasən bir sıra suallara cavab tapılmalıdır. O cümlədən, audit yoxlama-ekspertiza aparılacaq müəssisənin istehsal-maliyyə fəallığının spesifik xüsusiyyətlərini və bu xüsusiyyətlərə təsir edən amilləri müəyyənləşdirməlidir. Buraya maliyyə nəticələri və onun dinamikası haqqında məlumatlar bu maliyyə nəticələrinin dinamikasında baş verən dəyişikliklərə təsir edən amillər müəssisənin texnoloji yenilikləri və onun məhsulun kəmiyyətinə, keyfiyyətinə təsiri dərəcəsi, məhsul çeşidinin zənginliyi, bu çeşidin rentabellik səviyyəsinə təsiri, məhsulun maya dəyərinə daxil edilən məsrəflər və bu məsrəflərin

dinamikası, onların tərkibində struktur dəyişikliyin məsrəflərə təsiri aiddir. Müəssisənin İdarəetmə quruluşu və idarəetmə xərclərinin ümumi məsrəflərə təsir dərəcəsi, müəssisənin törəmə təşkəatlarla idarəetmə forması və onlar arasında qarşılıqlı münasibətin qurulması, təsərrüfatdaxili nəzarətin quruluşu, aparılma metodikası, nəticələrin icrasından, əldə olunacaq səmərə, əmək haqqı sistemi və onların istehsal prosesinin səmərəliliyinə təsiri də audit yoxlama-ekspertizasının planlaşdırılmasında nəzərə alınmalıdır.

Auditor ilkin informasiyaların toplanılmasını yuxarıda qeyd olunan bu və ya digər məsələnin həlli istiqamətində aparmalıdır. Belə olduqda audit yoxlama-ekspertizasının nəzərdə tutulan plan-tədbirləri əsaslı və məntiqi olacaqdır. Bu ilkin məlumatlara əsasən auditor bir sıra prinsipial məsələlərin həllində qərar vermək iqtidarında olur. Yəni auditorun nəzərdə tutulan yoxlama-ekspertiza işinin yerinə yetirilməsi imkanları müəyyənləşdirilir. Digər tərəfdən auditor yoxlama-ekspertiza işlərində nə dərəcədə riskli olmasını qətiləşdirir və nəhayət auditor yerinə yetirəcək iş və xidmətlərin dəyərini, qiymətini müəyyənləşdirir. Bütün bunlardan sonra auditor yoxlama-ekspertiza aparacağı müəssisə (sifarişçi) ilə iş və xidmətlər haqqında müvafiq müqavilə bağlamaq qərarına gələ bilər. Əks halda auditor yoxlama-ekspertiza işlərindən imtina etməli və onu əsaslandırmaq, sifarişçi təşkilatı isə bu haqda rəsmi məlumatlandırmalıdır.

7.3. Audit yoxlama strategiyasının seçilməsində ilkin məlumatların təhlili

Audit yoxlama strategiyasının seçilməsində maliyyə hesabatlarının analitik təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzrə baş vermiş əməliyyatların nəticələri öz əksini sintetik göstəricilər formasında maliyyə hesablarında tapır. Auditor təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ekspertiza etmək, yoxlamaq və obyektiv qiymətləndirmək üçün müəssisənin fəaliyyət istiqamətini bilməli, spesifik xüsusiyyətlərini öyrənməli, yoxlama strategiyasını qurmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisə öz fəaliyyət formasını seçməkdə sərbəstdir. O, bir və bir neçə fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər. Lakin bu fəaliyyət növlərinin içərisində əsas apancı fəaliyyət növü olmalıdır. Maliyyə nəticələri də həmin fəaliyyət növünün üzərində qurulur. Ona görə də auditor yoxlama aparmamışdan əvvəl həmin müəssisənin maliyyə hesabatları haqqında məlumatlı olmalıdır. Auditor həmçinin hansı həcmdə maliyyə sənədlərinin ekspertiza edəcəyini qabaqcadan bilməlidir. Təcrübədə elə hallara rast gəlmək olur ki, ilkin analitik təhlil nəticə-

sinde müəssisənin fəaliyyətində pozuntulann olması haqqında fikir formalaşır və bu fikir əksər halda yoxlama praktikasında təsdiqlənir. Ona görə də təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanması zamanı ilk növbədə analitik təhlil apanmalı, əməliyyatlar qruplaşdırılmalı, təsərrüfatların spesifik xüsusiyyətləri nəzərə almaqla müvafiq üsullar seçilməli, iqtisadi məlumatlar xarakterizə olunmalı və bundan sonra yoxlama üçün auditor qəran qəbul edilməlidir. Maliyyə hesabatlarının təhlil olunması və audit yoxlama strategiyasının seçilməsinə 3 əsas istiqamətdən - müəssisənin rəqəbat qabiliyyətinin vəziyyəti, maliyyə-iqtisadi potensialı və fəaliyyət strategiyası baxımından yanaşması vacibdir. Eyni zamanda auditor yoxlama apararmışdan qabaq yoxlayacağı müəssisə haqqında müvafiq məlumatlara malik olmalıdır, Yoxlama-tədqiqat üsullarının seçilməsi üçün mühasibat və maliyyə hesablarının analitik təhlil olunması, müəssisənin balansının tam açılmış şəkildə oxunulması, maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi və yekun nəticə çıxarılması vacibdir.

Auditor maliyyə hesabları üzrə rəqəmləri təhlil etməmişdən qabaq birinci növbədə müəssisənin 1 saylı hesabı olan balansın və onun xərc maddələrinin iqtisadi məzmununu xarakterizə etməlidir. Müəssisənin balansını 2 hissədən ibarətdir. Bunlar aktiv və passiv hissələrdir. Müəssisə fəaliyyət göstərdikcə təsərrüfat əməliyyatlarının nəticələri öz əksini balansda tapır. Ona görə də balansın strukturunda baş verən dəyişikliklər təhlil edilməlidir,

Müəssisənin balansında onun nağd vəsaitləri və onların əmələgəlmə mənbələri aşağıdakı 3 bölmə üzrə qruplaşdırılır:

Aktivin birinci bölməsinə əsas vəsaitlər və sair dövrüyyədən kənar aktivlər daxildir. Bura əsas vəsaitlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, başa çatmamış tikinti kapitalı, müəssisənin təsisçiləri ilə hesablaşmalar, icarəçilərlə hesablaşmalar və sair aiddir.

İkinci bölməyə ehtiyatlar və məsariflər aiddir. Həmin bölməyə bitməmiş istehsal, hazır* məhsul, ticarət əlavəsi daxildir.

Üçüncü bölməyə pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər daxildir.

Burada alınmış veksellər üzrə hesablaşmalar, büdcə ilə hesablaşmalar, yüklənmiş mallar və sair hesablaşmalar Öz əksini tapır.

Balansın passiv hissəsi isə iki bölmədən ibarətdir: birinci bölmədə xüsusi vəsaitlərin mənbələri, ikinci bölmədə hesablaşmalar və sair passivlər əks etdirilir.

İndi isə balansın bölmələrini ayn-aynıqda nəzərdən keçirək və xarakterizə edək.

Əsas vəsaitlər və sair dövrüyyədən kənar aktivlər bölməsinə, birinci növbədə, əsas vəsaitlər daxildir. Burada əsas vəsaitlər üç dəyərle əks etdirilir.

Bu bölmədə əsas vəsaitlərin köhnəlməsi də Öz əksini tapır. Burada təhlil zamanı hesabat dövründə əsas vəsaitlərin ilk dəyəri və qalıq dəyəri üzrə kənarlaşmalar müəyyən etmək olar. Eyni zamanda, balansda öz əksini tapan köhnəlmə üzrə kənarlaşma müəyyən etmək üçün şərait yaranır. Bu bölməyə qeyri-maddi aktivlər də daxildir. Qeyri-maddi aktivlər də üç qiymətlə, yəni İlk dəyərlə, onların köhnəlməsi və qalıq dəyəri ilə öz əksini tapır. Bu göstəricilər üzrə kənarlaşmanın səbəbini təhlil etmək və ümumi şəkildə qeyri-maddi aktivlərin vəziyyətini öyrənmək olar.

Həmin bölmədə quraşdırılması avadanlıqlar da əks etdirilir. Qeyd etdiyimiz balans maddəsi üzrə də kənarlaşmanı müəyyən etmək, yəni ilin əvvəlinə və sonuna vəziyyətini öyrənmək vacibdir. Burada kənarlaşma avadanlıqların alınması və onların quraşdırılması ilə əlaqədardır. Bölmədə həmçinin başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları da əks etdirilir. Balansın bu maddəsini yoxladıqda kapital qoyuluşunun vəziyyəti, obyektlərin istismara verilməsi və digər məsələlər nəzərə alınmalıdır. Balansın aktiv hissəsinin birinci bölməsində uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları da göstərilir. Bu balans maddəsi uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları ilə əlaqədar olan amillər üzrə nəzərdən keçirilməlidir. Birinci bölmədə təsisçilərlə hesablaşmalar öz əksini tapır. Ola bilər ki, təsisçilərlə hesabat dövrü ərzində bir neçə əməliyyat baş vermişdir. Həmin əməliyyatlara qiymət vermək üçün balansın həmin maddəsi nəzərdən keçirilməlidir.

Birinci bölməyə yekun vurduqda ilin əvvəlinə olan vəziyyət ilin sonuna olan vəziyyətlə müqayisə edilməli və diqqəti cəlb edən məsələlər auditorun qeydiyyatında öz əksini tapmalıdır.

Balansın aktiv hissəsinin ikinci bölməsində ehtiyatlar və məsariflər əks etdirilir. Burada birinci növbədə İstehsal ehtiyatları öz əksini tapır. İstehsal ehtiyatları hesabat dövrü ərzində həm arta, həm də azala bilər. Onların artması yeni ehtiyatların müəssisəyə daxil olması ilə əlaqədar olur. İstehsal ehtiyatları daxil olan kimi onlar istehsal prosesinə cəlb edirlər. Bu iki göstəricinin müqayisəsi müəyyən nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Həmin bölmədə böyüməkdə və kökəlməkdə olan mal-qara da əks etdirilir. Həmin maddədə ilin əvvəlinə və sonuna kənarlaşma müşahidə edilərsə, onun səbəbi öyrənilməlidir. Balansın aktiv hissəsinin ikinci bölməsində həmçinin azqiymətli və tezköhnələn əşyalar göstərilir. Bunlar balansda qalıq dəyərində öz əksini tapır, Eyni zamanda bu bölmədə azqiymətli və tezköhnələn əşyaların köhnəlməsi də əks etdirilir. Deməli, ilk dəyərdən köhnəlmə üzrə məbləğ çıxılırsa, nəticə qalıq dəyərinə bərabər olmalıdır.

Müəssisənin bitməmiş istehsalı da balansın ikinci bölməsində əks etdirilir. Balans maddəsinin bu hissəsində kənarlaşma baş verdikdə onun səbəbi öyrənilməlidir. Yalnız səbəbi öyrənildikdən sonra bitməmiş istehsalın vəziyyətinə qiymət vermək olar, Balansın aktiv hissəsinin ikinci bölməsində gələcək dövrün xərcləri də əks etdirilir. Gələcək dövrün xərcləri bir növ nizamlayıcı xarakter daşıyır. Çünki, müəyyən xərclər birbaşa istehsala daxil edilə bilmir. Ona görə ki, onlar gələcək əməliyyatlarla bağlıdır. Bu balans maddəsi xərclərin nizamlanmasına xidmət göstərir. Balansın bu bölməsində hazır məhsul da öz əksini tapır. Hesabat dövründə balansın bu maddəsi artırsa, bunun müəyyən səbəbləri vardır. Məsələn, balans maddəsi artırsa, bu, məhsul istehsalının plana qarşı artması ilə əlaqədardır, Bundan başqa, balans maddəsində qalıqların artmasına inflyasiya da təsir göstərir. Balansın bu maddəsi artarsa, deməli, müəssisə müxtəlif səbəblərə görə öz məhsulunu sata bilmir. Balansın bu maddəsinin azalması da bir sıra səbəblərlə bağlıdır, Əgər məhsul istehsalı azalırsa, onun ilkin satışı normal vəziyyətdə davam edirsə, hazır məhsulun dəyəri azalmamışdır. Bölmədə ticarət əlavəsi də ayrıca olaraq əks etdirilir. Həmin əlavələr də müxtəlif səbəblərə görə dəyişə bilər. Alınmış material qiymətləri üzrə əlavə dəyər vergisi də balansın bu bölməsində əks etdirilir. Burada əlavə dəyər vergisi alınmış material qiymətləri üzrə müəyyən edilir. Bölmenin sonuncu balans maddəsi sair ehtiyatlar və məsariflərdən ibarətdir. Yuxarıda əks etdirilən balans maddələrində öz əksini tapa bilməyən sair istehsal ehtiyatları və məsariflər bu maddədə göstərilir.

Beləliklə, bu bölməyə ümumi şəkildə qiymət verməklə, ayn-ayn balans maddələrinin dəyişməsinə öyrənmək olar.

Balansın aktiv hissəsinin üçüncü bölməsi pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlərdir. Bölmədə birinci olaraq yüklənmiş malların dəyəri əks etdirilir. Bu balans maddəsi üzrə hesabat dövrü ərzində məbləğ artarsa, bunu müsbət qiymətləndirmək olmaz. Eyni zamanda, təhlil aparmadan məbləğin çoxalmasına görə də onu mənfi hal hesab etmək düzgün deyildir. Bu bölmədə debitorlarla hesablaşmalar da əks etdirilir. Bu zaman debitorların istiqaməti nəzərə alınır. Belə ki, mallara, iş və xidmətlərə görə debitorların artması müsbət hal deyil. Çünki, istər işə, istərsə də xidmətə görə debitor yaranıbsa, o, vaxtında ödənilməlidir, Bu bölmədə alınmış veksellər üzrə də debitorlar öz əksini tapır, Vekseller üzrə məbləğin dəyişməsinin səbəbi öyrənilməli və vəziyyət qiymətləndirilməlidir.

Balansın bu bölməsində büdcə ilə hesablaşmalarla yanaşı, sair debitorlar da göstərilir. Müəssisə öz fəaliyyətində müxtəlif təşkilatlarla əlaqədə olur. Bu əlaqələr debitor hesabı ilə nizamlanır. Malsatan və podratçılara verilmiş avanslar da həmin bölmədə əks etdirilir. Bu balans maddəsinin

kenarlaşması keskin xarakter daşıyarsa, onun sebebi öyrənilməlidir. Daha doğrusu, balansın bu maddəsi malsatan və podratçılara verilmiş avanslar üzərində nəzarət funksiyasını daşıyır.

Təhlil zamanı diqqəti cəlb edən balans maddələrindən biri də pul vəsaitləridir. Pul vəsaitləri balansın üçüncü bölməsində eks etdirilir və aşağıdakı qruplara bölünür:

- kassa (xəzinə);
- hesablaşma hesabı;
- valyuta hesabı;
- sair pul vəsaitləri.

Xerc maddələrinin ayrı-aynılıqda balansda əks etdirilməsi vəziyyətə operativ surətdə nəzarət etmək imkanı yaradır. Bu balans maddələri üzrə kənarlaşmalar dərhal öyrənilməlidir. Müəssisə təsərrüfat ilini zərərle başa vurursa, hesabat ilində də bu, zərər kimi balans maddəsində göstərilir.

Beləliklə, balansın aktivini yuxanda sadaladığımız balans maddələrindən ibarət olaraq eməliyyatları xarakterizə edir,

Balansın passivini gəldikdə, o, iki hissədən ibarətdir. Birinci bölmə xüsusi vəsaitlərin mənbələri hesab edilir. Bura aşağıdakılar daxildir:

Nizamnamə kapitalı - həmin bölmədə dövlət müəssisələri üzrə xüsusi dövriyyə vəsaitləri öz əksini tapır. Nizamnamə fondu üzrə xüsusi dövriyyə vəsaitini müəyyən etmək üçün bu balans maddəsinin üzərinə əsas fondların köhnəlməsi əlavə edilir, sonra isə əsas vəsaitlərin ilk dəyəri həmin məbləğdən çıxılır. Bölmədə əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, yığım fondları, sosial sfera fondları, keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəət də öz əksini tapır. Həmin maddələrdən əlavə, bu bölmədə məqsədli maliyyələşmələr də əks etdirilir. Məqsədli maliyyələşmələr müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün verilir. Burada kənarlaşma iki əməl üzrə baş verə bilər: birincisi, yeni maliyyə vəsaitinin alınması, ikincisi isə mənbə hesabına xərclənən vəsaitlərin silinməsi.

Balansın passivinin birinci bölməsində həmçinin icarə öhdəlikləri ilə yanaşı mənfəət də öz əksini tapır. Burada mənfəət aşağıdakı hissələrə bölünür:

- hesabat ili dövründə yaranan mənfəət;
- hesabat ilində bölüşdürülməmiş mənfəət;
- istifadə edilmiş mənfəət.

Balansın passivinin ikinci bölməsində hesablaşmalar və sair passivlər əks etdirilir. Bura uzunmüddətli bank kreditləri, uzunmüddətli borclar, qısamüddətli bank kreditləri, işçilər üçün bank kreditləri, qısamüddətli borclar daxildir. Həmin bölmədə eyni zamanda kreditorlarla hesablaşmalar da əks etdirilir. Bunlar aşağıdakı qruplara bölünür:

- mallara, iş və xidmətlərə görə hesablaşmalar;
- verilmiş veksellər üzrə hesablaşmalar;
- əmək ödənişləri üzrə hesablaşmalar;
- sosial sığorta və təminat üzrə hesablaşmalar;
- əmlak və şəxsi sığorta üzrə hesablaşmalar;
- törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar;
- büdcədən kənar ödənişlər;
- büdcə ilə hesablaşmalar;
- sair kreditorlar.

Müşahidələr göstərir ki, balansın hər xərc maddəsinin özünəməxsus iqtisadi məzmunu vardır. Məzmunu uyğun olaraq bu balans maddələrində kənarlaşma baş verərsə, o, auditor tərəfindən ətraflı öyrənilməlidir. Bu bölmədə, həmçinin alıcı və sifarişçilərdən alınmış avanslar, təsisçilərlə hesablaşmalar, gələcək dövrün gəlirləri, qarşıdakı xərclər və Ödəmələr üçün ehtiyatlar, şübhəli borclar üçün ehtiyatlar, sair qısamüddətli passivlər əks edilir, GÖründüyü kimi, müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan əsas məsələlər həmin bölmədə öz əksini tapır. Belə bir təhlildən sonra balans maddələri üzrə aktiv öz mənbəyi ilə, yeni passivlə müqayisə edilə bilər. Bunları aşağıdakı istiqamətdə nəzərdən keçirmək olar:

Birinci növbədə, əsas vəsaitlərin dəyəri diqqəti cəlb etməlidir. Məlumdur ki, əsas fondların mənbəyi nizamnamə fondu hesab edilir. Bu iki balans maddəsi əlaqəli olduğu üçün onlar eyni vaxtda, yəni paralel olaraq yoxlanılmalıdır. Əsas göstəricilərdən biri də rənfəət göstəricisidir. Bir qayda olaraq balansda həm mənfəət əks etdirilir, həm də onun istifadəsi göstərilir. Balansda həm kreditorlar, həm də debitorlar əks etdirilir. Bu da müəssisənin həmin sahədəki fəaliyyətinə qiymət vermək üçün imkan yaradır, yəni kreditor artdıqda, müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olması haqqında rəy yaradır. Debitor artdıqda isə bu, alıcı təşkilatların maliyyə vəziyyəti barədə təsəvvür yaradır.

Digər balans maddələrinə də məntiqi və yaradıcı surətdə yanaşmaq lazımdır. Audit yoxlamasında balansın real xarakter daşması diqqətli cəlb etməlidir. Burada əsas məqsəd uçotda təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün əks etdirilməsidir. Bunlara müasir uçot metodunun məsariflər üzrə tətbiq edilməsi, inventarlaşmanın keyfiyyətli və vaxtında keçirilməsi, balans maddələrinin düzgün qiymətləndirilməsi, cari uçotun balans maddələrinə uyğun gəlməsi aiddir. Balansın düzgünlüyünün təmin edilməsi cari uçotun təşkilindən də asılıdır.

Balansın reallığın təmin etmək üçün məsariflərin konkret olaraq müvafiq obyektlərə aid edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsariflərin bölüşdürülməsində müəyyən kənarlaşmaya yol verilməsi maya dəyərinin, rentabelliğin təhrif edilməsinə səbəb olur. Əksər hallarda bitəmiş istehsal üzrə məsariflərin düzgün bölüşdürülməməsi göstəricilərin düzgünlüyünü təmin edə bilmir. Ona görə də audit yoxlamasında maliyyə hesabatları ekspertiza edilməmişdən əvvəl qeyd etdiyimiz prinsiplər nəzərə alınmalı, diqqətdən keçirilməli və audit yaddaşı bir daha möhkəmləndirilməlidir. Bundan sonra müəssisənin balansının analitik təhlili apanmalıdır və audit-yoxlama strategiyası seçilməlidir. Daha doğrusu, müəssisənin cari dövrdə uçot-hesabat məlumatlarının ilkin analitik təhlili audit yoxlama-ekspertizasının hansı istiqamətdə qurulmasını proqnozlaşdırmaq, kənarlaşmaların təsdiqi isə yoxlama materialında öz əksini tapmalıdır. Yoxlama materiallarının mərkəzində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi durmalıdır. Bütün əməliyyatlar mənfəət və onun emələ gəlməsi, mənfəətin istifadə məsələsinə bağlanmalıdır.

7.4. Audit yoxlama-ekspertiza işləri üzrə plan - proqramın tərtib edilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasının son mərhələsi yoxlama-ekspertiza işlərinin apanılmasına dair müvafiq proqramın tərtib edilməsidir. Audit yoxlama-ekspertizasının plan-proqramı sifarişçinin ilkin iqtisadi informasiyanın analitik təhlili əsasında tərtib olunmuş hərəkət tədbiridir. Yeni auditor qəti əmin olmalıdır ki, sifarişçi ilə razılaşma esasında yoxlama-ekspertiza işini haradan başlayıb və harada qurtarmalıdır. Bu plan-proqram audit yoxlama-ekspertiza işlərində hansı məsələlərin həyata olunmasının kompleks planı olmaqla, ayn-ayn məsələlərə yanaşma metodikasını, sənədlərin öyrənilmə texnikasını, onların qarşılıqlı əlaqəsi və yekun nəticənin çıxarılmasının ilkin hipotezi hesab olunur. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza proqramı audit planlaşdırmanın tərkib hissəsi olmaqla, audit-prosedur qaydalarının nizamlayan və onu praktiki realizə edən sənəddir. O, bir növ audit yoxlama-ekspertizasının təlimat sənədi rolunu oynamaqla işin səmərəli təşkilinə xidmət edir. Həmin proqramda ekspertiza olunacaq təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ardıcılığı müəyyənləşdirilməli, bu əməliyyatların öyrənilməsi, onlara yanaşma metodikası seçilməlidir. Proqramda, həmçinin ayn-ayn sahələrin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onların yoxlanılmasında hansı üsullardan istifadə olunması öz əksini tapa bilər. Audit yoxlama-ekspertizasına dair tərtib olunmuş proqram audit keçiriləcək təsərrüfat subyektinin istehsal xarak-

terindən asılı olaraq kompleks şəkildə öz eksini tapmalıdır. Ayrı-ayn sahələrin tematik yoxlanılmasına dair tematik proqramlarda isə bir sahə üzrə təsərrüfat əməliyyatları eks olmalıdır. Bütün hallarda tematik yoxlama proqramı ümumi audit yoxlama-ekspertizasının yoxlama proqramının tərkib hissəsi sayılır və ümumi proqramın əsas məqsədlərinin icrasına yönəldilir. Auditor yoxlama-ekspertizanın gedişatı zamanı proqramda nəzərdə tutulmayan hallarla rastlaşarsa, onları nəzarətdən keçirərək əvvəlcədən tərtib edilmiş proqrama daxil etməlidir. Audit yoxlama-ekspertizasına dair tərtib edilmiş proqramın bir növü test xarakteri daşımaqla, audit proseduruna nəzarət etmək və bütövlükdə audit olunan subyektin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının hamısını tədqiqatə cəlb etmək məqsədini daşıyır. Audit yoxlama-ekspertizasına dair tərtib olunan proqramın təxmini forması aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Audit yoxlama-ekspertizasına dair proqram

Sifarişçi təsərrüfat subyektinin adı və ünvanı;
 Auditin əhatə etdiyi dövr;
 Auditin başlanması və tamamlanması;
 Auditor qrupunun rəhbəri;
 Auditor qrupunun tərkibi.

Sıra sayı	Tədqiq olu- nan sahələr, məsələlər	Audit keçirüən dövr	İcrası	Auditdə istifa- də olunan üsullar və metodlar	Qeyd
1	2	3	4	5	6

Auditor qrupunun rəhbəri

V İ FƏSİL. AUDİTİN DƏLİL-SÜBUTLARI

8.1. Auditin dəlil - sübutlarının mahiyyəti, növləri və əldə edilməsi mənbələri

Auditin dəlil-sübutları dedikdə, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində uçot-hesabat işlərində müəyyən edilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları, digər daha ciddi faktları təsdiq və sübuta yetirən sənədlər və məlumatlar nəzərdə tutulur.

Bu dəlil-sübutlar xarakterinə, mahiyyətinə, təyinatına görə qruplaşdırıla bilər. Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmamazlıqlar maddi mənimləmə xarakteri daşıyırsa, onlar sadəcə nöqsan və kənarlaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Bunun üçün auditor yoxlama-nəticə arayışında müvafiq qeydlər etməklə, yol verilmiş nöqsanların məzmununun qısa şərhini verməli və onun hansı normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmamasını göstərməlidir. Belə hallar yoxlamaları təsərrüfat subyektilə küt-ləvi xarakter daşıyırsa, auditor onları məzmununa görə qruplaşdırılmalı və sadəcə olaraq bir neçə misal göstənməklə bu nöqsanları xüsusi reyestr tərtib edib yekun arayışına əlavə edə bilər. Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində qanunverici və normativ hüquqi aktlara zidd təsərrüfat əməliyyatları aşkar edilərsə, ilk növbədə auditor bu əməliyyatların Azərbaycan Respublikasının hansı qanunverici və normativ aktlarına zidd olmasını konkret olaraq qeyd etməlidir. Həmçinin təsərrüfat əməliyyatını şərh etməli və nəticədə vurulmuş ziyanı, yaxud qeyri-qanuni gəlirin həcmi müəyyənləşdirməlidir. Sonra isə auditor ziyanı təsdiqi üçün lazımi dəlil-sübut əldə etməlidir. Əgər audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində yoxlamaları təsərrüfat subyektilə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatında mənimləmə halları aşkar edilərsə, onların təsdiqi üçün ilkin sənədlər - dəlil-sübutları olmalıdır.

Auditorun dəlil-sübutlarının geniş məzmunlu açılışı Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 18 dekabr 1997-ci il tarixli 16/la sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Auditor sübutu» adlı milli standartda şərh edilmişdir. Bu standartda görə auditor dəlil-sübutları 2 istiqamətdən əldə edilə bilər:

- audit yoxlama-ekspertizası aparılan müəssisənin özündən;
- yoxlamaları təsərrüfat subyektilə əlaqəli təşkilatlarından və ya fiziki şəxslərdən.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apararı zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində nöqsan və qanun pozuntulan aşkar etdikdə müəssisədə apanlan əməliyyatlar qapalı təsərrüfat əməliyyatları olubsa, təbii ki, belə nöqsanların təsdiqi üçün təsərrüfat subyektinin məlumatları, ilkin sənədləri kifayətdir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəyyən edilmiş çatışmamazlıqlar və nöqsanlar kənar təşkilatlarla, sifarişçi təşkilatlarla əlaqəlidirsə, bu zaman yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar olunmuş çatışmamazlıqların, nöqsanların təsdiqi üçün təsərrüfat subyektinin əlaqəli təşkilatlarından dəlil-sübutlar əldə edilməlidir. «Auditor sübutu» milli audit standartına görə, auditor dəlil-sübutu mahiyyətinə görə yazılı, şifahi və faktiki növlərə bölünür. Bir qayda olaraq yazılı dəlil-sübutlar sənədli dəlil-sübutlar hesab edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu daha ciddi auditor dəlil-sübutu sayılır. Belə dəlil-sübutlara audit yoxlama-ekspertizasında ciddi qanun pozuntulan və monimsəmə halları aşkar edilən zaman ehtiyac duyulur.

Şifahi sübutlar audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində uçot-hesabat işlərində aşkar olunmuş kənarlaşmalara şamil edilir, Auditor yoxlama arayışında bu kimi halların şərhini verməklə kifayətlənə bilər.

Faktiki sübutlar öz mahiyyətinə görə dəyişən olduğu üçün uçot-hesabat işlərinin müəyyən tarixə qatılan və hesabat dövrünə iqtisadi göstəricilərin rəqəmləri şərhidir. Həmin standartlara görə auditor dəlil-sübutu əldə etmək üçün müvafiq proseduralar əməliyyatlar aparılmalıdır. Belə ki, yoxlama-ekspertiza apanlan müəssisədə uçot-hesabat işlərinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün auditorun müvafiq testlərdən istifadə etməsi məqsəduyğundur. Yeni auditor uçotun və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq əvvəlcədən tərtib etdiyi suallara, yoxlanılan müəssisənin uçot-hesabat işlərinin faktiki vəziyyətinə dair cavablar tapmalıdır,

Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflərin qiymətləndirilməsi və bu təhrifləri sübuta yetirmək üçün auditorun alternativ mühasibat yazılışları (müxəbirələşmələri) tərtib etməsi nəticəsində yekun qərar çıxarması vacibdir. Auditor yoxlama-ekspertiza apanlan müəssisənin ayn-ayn təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların xarakterinə görə dəlil və sübutların digər formalarından da istifadə edə bilər. Auditor müəssisənin mal-material qalıqlarının seçmə üsulu ilə yoxlanılması nəticəsində aşkar olunan çatışmamazlıq deqiqləşdirmək və qiymətləndirmək üçün mal-material qalıqları üzrə inventarlaşma üsulundan istifadə etməlidir. Müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətində müəyyən çatışmamazlıq varsa, bu zaman laboratoriya analizindən və yaxud mütəxəssis rəyindən istifadə olunması vacibdir. Müəssisənin debitor və kreditor əməliyyatlarında malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda müəyyən çatış-

mamazlıqlar aşkar edilərsə, bu çatışmamazlıqları, nöqsanların təsdiqi üçün qarşılıqlı üzləşmə aktından istifadə olunması vacibdir.

Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərdə ciddi fərqlər aşkar edilərsə və bu fərqlərin maliyyə nəticələrinə əsaslı təsir göstərməsi ehtimalı olan zaman auditorun yoxlamaları dövr üçün alterativ mühasibat balansını tərtib etməsi zəruridir. Həmin dövr üçün baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları başdan-başa inventarlaşma edilib, yenidən dövriyyə cədvəlləri tərtib olunmalıdır.

Auditin dəlil-sübutlarında sadə hesablama, müşahidə, rəsmi sorğu üsullarından da istifadə etmək mümkündür. Bütün hallarda audit yoxlama-ekspertiza nəticəsində müəyyənləşdirilən çatışmamazlıqlar və kənarlaşmalar bu və ya digər formada təsdiq edilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanların daha dəqiq, daha geniş şərhini bu standart əlavə olaraq Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98V2 sayılı qərar ilə «Auditor sübutları - xüsusi maddələrə əlavə baxılması») adlı standartda öz əksini tapmışdır. Belə standart zərurət bu sahədə mövcud beynəlxalq standartların tələblərindən irəli gəlir. «Auditor sübutları-xüsusi maddələrə əlavə baxılması» adlı standartın əsas məqsədi maliyyə hesabatlarının ayn-ayn xüsusi məbləğləri və digər məsələlərdə əlavə məlumatların, əlavə sübutların əldə edilməsinə xidmət etməkdir. Burada əsas etibarilə debitor və kreditor borcları, məhkəmə işləri, iddialar haqqında sorğu qaydaları, uzunmüddətli investisiyaların dəyərinin qiymətləndirilməsi və onların açıqlanması qaydaları öz əksini tapmışdır.

8.2, Auditin dəlil-sübutlarında daxili auditin yekun nəticələrindən istifadə edilməsi

Məlumdur ki, auditin dəlil-sübutlarında bir çox vasitələrdən istifadə edilir. Hər hansı bir sübut konkret faktlara və sənədlərə əsaslanmalıdır. Daxili auditin yekunlarından da auditin dəlil-sübutlarında əsaslı vasitə kimi istifadə oluna bilər. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, daxili audit təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin vəziyyətini müəyyənləşdirir. O, müəssisənin uçot-hesabat işlərinin aparılma qaydalarına əməl edilməsinə nəzarət edən bir sistemdir. Daxili audit təsərrüfatdaxili bölmələr arasında resursların səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirən operativ idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Daxili audit həmçinin təsərrüfat daxilində istehsalın təşkili, istehsal prosesinə nəzarət, təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi vəziyyətini qiymətləndirən bir idarəetmə elementi olmaqla müəssisə-

nın, onun rəhbərinin və yaxud sahibkann mənafeyinə xidmət edir. Təsərrüfatdaxili audit müəssisənin bütövlükdə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bir qayda olaraq təsərrüfatdaxili audit müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onun istehsal prosesinin ahəngdar təşkili-nə təsir edir və idarəetmənin müvafiq funksiyalarını yerinə yetirir. Yəni onun vəzifəsi rəhbərliyin qəbul etdiyi qərar və sərəncamların həmin müəssisənin şöbə və bölmələrində yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında lazımi informasiyanı təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də daxili auditin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərdən zəngin informasiya toplanı bilər və bu xarici audit üçün yararlı ola bilər. Bu zaman audit yoxlama-ekspertiza işlərində daxili auditin nəticələrindən auditor delil-sübut kimi istifadə edə bilər. Də-İll və sübutlar əsas etibarını ilə təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin səviyyəsi-nin qiymətləndirilməsində səmərəli vasitə rolunu oynayır. Belə ki, təsərrüfatdaxili audit vasitəsilə mütəmadi olaraq operativ qaydada bölmə və şöbələrdə sərbəst fəaliyyət göstərən, hüquqi statusa malik olan tömə müəssisələrdə monitorinqlər keçirilir və onun nəticələri barədə rəhbərhyə lazımi məlumatlar verilir.

Keçirilən monitorinqlərin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsində bir çox kənarlaşmalar təsərrüfat eməliyyatları üzrə nöqsanlar, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar, təhriflər, qanundan kənarlaşmalar öz əksini tapır. Əgər qeyd olunan hallar təsərrüfatdaxili auditin nəticələrində mütəmadi olaraq təkrarlanırsa və onun aradan qaldırılması üçün heç bir praktiki tədbirlər görülmürsə, həmin faktlar xarici audit yoxlama-ekspertiza işlərində öz əksini tapa bilər və dəhl-sübut kimi mütəmadiyyəti daxili auditin nəticələri ilə təsdiqlənə bilər.

Digər tərəfdən, məlumdur ki, müəssisə Öz təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti-ni qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri bazasında qurur. Bu prinsiplər aşağı və orta idarəedici korpusda ayn-ayn şöbə və bölmələr tərəfindən pozula bilər. Təsərrüfatdaxili audit nəzarət sistemini həyata keçirən zaman qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin yerinə yetirilməsini qiymətləndirməlidir. Xarici audit yoxlama-ekspertiza işlərini həyata keçirən zaman bu işlərin həcmi böyük olduğu üçün daxili auditin monitorinq yoxlamalarının nəticələrinə istinad etməklə müvafiq fikir yürüdə bilər. Təsərrüfatdaxili auditin funksiyalarından biri də müvafiq qaydada tematik yoxlamaların keçirilməsidir. Ayn-ayn sahələrdə yol verilmiş qanunsuzluqlar, kənarlaşmalar və uçotda pozuntular bütövlükdə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsi üzrə fikir yürütməyə əsas verir. Yeni yol verilmiş nöqsanlar bütün şöbə və bölmələrdə təkrarlanırsa, auditor bu sahədə müvafiq qərar qəbul etməklə təsərrüfatdaxili auditin nəticəsinin

yoxlanmasına istinad edə bilər. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərində dəlil və sübutlarla təsərrüfatdaxili bölmə və şöbələrdə İdarəetmənin vəziyyətini qiymətləndirməlidir. Daha doğrusu, təsərrüfatdaxili nəticələrdən istifadə edilməsində müvafiq qaydalara əməl olunmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəyyənləşdirdiyi bir sıra qanun pozuntuları, uçotdan kənarlaşmalar və ciddi əhəmiyyətə malik olmayan nöqsanları qruplaşdırmalı, eyni tipli nöqsanlara müəmmədi olaraq yol verilmişdirsə, həmin nöqsanların təsərrüfatın ümmi səmərəliliyinə təsirli qiymətləndirilməlidir. Bu zaman öz fikrini qətiləşdirmək, möhkəmləndirmək üçün auditor təsərrüfatdaxili auditin nəticələrinə istinad edə bilər. Təcrübədə bir çox hallarda bu tipli nöqsanlar, kənarlaşmalar uçot və hesabat işləri ilə əlaqədar olur. Həmin nöqsanlara şöbələrdə, bölmələrdə yol verilir və bunlara bir çox hallarda ciddi əhəmiyyət verilmir. Lakin uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar forma etibarilə əhəmiyyətli olmasa da, onların qruplaşdırılmaqda və təhlil etdikdə müəyyən reye gəlmək mümkündür.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman daxili auditin nəticələrindən uçot-hesabat işləri ilə yanaşı digər məsələlərinə - marketinq tədqiqatı, satış əməliyyatı, satışın təşkili, menecerin idarəetmə səviyyəsi kimi məsələlərin qiymətləndirilməsində də istifadə edə bilər.

Auditorun dəlil-sübutu kimi digər halların təsdiqi və qiymətləndirilməsində daxili auditin nəticələrindən istifadə edilən zaman həmin halların daxili auditin arayışlarında qiymətləndirmə səviyyəsinə də diqqət yetirmək lazımdır. Bir çox hallarda təsərrüfatdaxili auditin nəticələrində müəyyən edilmiş nöqsan və çatışmamazlıqlar lazımmca qiymətləndirilmir və yaxud həmin nöqsanların aradan qaldırılması üzrə əməli təkliflər hazırlanıb rəhbərliyə təqdim edilmir. Belə yanaşmalar onu sübut edir ki, təsərrüfatdaxili auditin nəzarət sistemi lazımi səviyyədə qurulmamış və bütövlükdə onun idarəetməyə təsir dərəcəsi müvafiq səviyyədə deyildir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman təsərrüfatdaxili auditin səmərəliliyi öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda təsərrüfatdaxili əmmi bütövlükdə təsərrüfatın daxilindəki nəzarət sistemine səmərəli təsir dərəcəsi qiymətləndirilməli və onun təşkili proseduralarına diqqət yetirilməlidir. Daxili audit işinə baxılması və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\3 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Daxili audit işinə baxılması» adlı milli standartda geniş şərh edilmişdir. Həmin standartda daxili auditin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərinin həcmi,

onun nəzarət və xidmət sferasının hədləri müəyyənləşdirilmiş və qiymətləndirmək qaydaları dəqiqləşdirilmişdir. Xarici auditlə daxili auditin qarşılıqlı əlaqələri və onların tənzimlənməsi qaydaları, xarici auditdə daxili auditin nəticələrindən istifadə edilməsi prosedurları verilmişdir.

8.3. Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə edilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində dəlil-sübutların təsdiqi və möhkəmlənməsində üçüncü şəxs kimi ekspert - mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə edilməsinin geniş təcrübəsi mövcuddur, Belə ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası apanılan zaman iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətlərindən və istehsalın texnoloji prosesindən irəli gələn bir çox hallarla üzləşilir. Auditor məhsul istehsalında texnoloji prosesə əməl edilməsi, iş və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisinin təsdiqi məsələlərində və digər sahələr üzrə mütəxəssis olmaya bilər. Belə halda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin sahələri üzrə spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, texnoloji proseslərin gözlənilməsini qiymətləndirmək üçün auditor ekspert-mütəxəssislərin rəy və təkliflərindən istifadə etmək məcburiyyətindədir. Auditin yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssislərin rəyindən istifadə qaydaları Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 10 fevral 2001-ci il tarixli 75/4 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Ekspertin işindən istifadə» milli standartlarında öz əksini tapmışdır. Bu standart (İSA 620 «Using the Work of an Expert») beynəlxalq audit standartları arasında hazırlanmış və əsas məqsədi audit yoxlama-ekspertiza işində sübut kimi ekspert-yoxlama işi qaydalanna dair tövsiyələr verməkdən ibarətdir. «Ekspertin işindən istifadə»yə dair mİUi audit standartı 2 hissədən ibarət olmaqla, əsas etibarilə ekspertin işindən istifadə zərurətini və qaydalarını müəyyənləşdirir. Həmin standartda görə ekspert-mütəxəssislərin dəvət olunması zərurətini ekspertiza işi apanılan zaman müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirilməsi ilə əlaqədardır. Digər bir halda isə, hər hansı məsələyə obyektiv qiymət verilməsi üçün sifarişçi tərəfindən ekspert-mütəxəssis dəvət oluna bilər. Həmin standartda görə ekspert-mütəxəssislərin dəvət olunması zamanı aşağıdakı halların nəzərə alınması vacib sayılır:

- aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin (torpağın, bina-qurğu, digər avadanlıqların, incesənət əsərlərinin və qiymətli daşların) qiymətləndirilməsi;
- aktivlərin miqdarının və ya fiziki aşınma vəziyyətinin müəyyən edilməsi (təbii ehtiyatların, yeraltı ehtiyatların, neft ehtiyatlarının), habelə

qurğu və avadanlıqların qalan istismar müddətinin təhlili, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin həcmnin müəyyən edilməsi - qiymətləndirilməsi;

- müqavilələrin, sazişlərin və digər sövdələşmələrin qanunverici, normativ aktlara uyğun olaraq hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi;

- məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsi.

Həmin standartla görə ənləkm qiymətləndiriciləri, hüquqşünaslar, texnoloqlar, mühəndislər ekspert-mütəxəssis ola bilər. Lakin standartların müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılması şəraitindən, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq digər sahə mütəxəssislərinin də ekspert olması istisna edilmir. Ekspert xidmətini yerinə yetirən mütəxəssis bu sahədə böyük praktik-təcrübəyə və dərin nəzəri biliklərə malik olmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizasında dəlil və sübutların təsdiqi məqsədilə dəvət olunan ekspert-mütəxəssislər məhkəmə, mühasibat və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən ekspert-mütəxəssislər kimi xüsusi statusa malik deyillər. Burada ekspert-mütəxəssislərin diplomu, lisenziyası və digər təsdiqediciləri senədləri ekspert biliyinin sübutu ola bilər. Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə qaydalan da «Ekspert işindən istifadəyə dair» milli audit standartının müvafiq maddələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin standartla uyğun olaraq ekspert işinin həcmi, müddəti və digər şərtləri sifarişçi və ekspert tərəfindən müəyyən edilməli, razılaşdırılmalı və müvafiq qaydada sənədləşdirilməlidir. Müstəqil ekspertin audit yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb edilməsi auditorla ekspert arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. Həmin müqavilədə ekspertizanın predmeti, məqsədi, həcmi, tədqiqat üçün informasiya mənbələri, ekspert hesabatın forma və məzmunu, ekspertin rəy və nəticələrinə hansı formada auditor sübutu kimi baxmağın mümkünlüyü təmin edilməlidir. «Ekspert işindən istifadəyə dair» milli audit standartında da bəncinin ekspert-mütəxəssislərin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin qaydası öz əksini tapmışdır. Bu standartla görə ekspert-mütəxəssislərin yerinə yetirdiyi iş ekspertlə auditor arasında bağlanmış müqavilənin tələblərinə cavab verməlidir. Ekspert rəy və nəticələrində öz əksini tapmış informasiyalar və iqtisadi göstəricilər yoxlanılan müəssisənin mühasibat və digər uçot məlumatlarına uyğun olmalıdır. Ekspertin istifadə etdiyi qiymətləndirmənin ilkin şərtləri və metodları maliyyə-mühasibat hesabında olan şərtlərə və metodlara uyğun olmalıdır. Ekspert işində istifadə olunan hesablama və digər tədqiqat nəticələrində yeri gəldikdə Azərbaycan Respublikası qanunverici və normativ hüquqi aktlarına istinad edilməlidir.

Ekspertin təqdim etdiyi rəy-nəticələr aydın, qərəzsiz və dəqiq olmalıdır. Bir qayda olaraq auditor yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssis rəyindən istifadə etmişdirsə bu, həmin sahə üzrə auditoru mövcud eməliyyatlar üzrə məsuliyyətdən azad etmir. Əgər auditor ekspert-mütəxəssis rəyində məntiqi nəticə görürsə və ya ekspert-mütəxəssisə qarşı ciddi inamsızlıq yaranarsa, ekspert-mütəxəssis tərəfindən yerinə yetirilən iş və xidmətlərin nəticəsində verilən rəyə alternativ rəyin hazırlanmasını təşkil etməyə borcludur.

Buna görə də ekspert-mütəxəssisin rəy və nəticələrində müvafiq prinsipial məqamlar öz əksini tapmalıdır. Bütövlükdə götürdükdə ekspert-mütəxəssisin rəy və nəticələrinin üç hissədən ibarət olması təklif olunur: ümumi prinsiplər - giriş hissə, tədqiqat, nəticə və təkliflər. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərinə cəlb edilmiş ekspert-mütəxəssisin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin yekun arayışlarında bunlar əksini tapmalıdır: yoxlamalın obyektin adı, ünvanı, yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin həcmi, xarakteri, ötən dövrdə analoji ekspert-mütəxəssis rəylərindən bu sahədə istifadə edilməsi və onların nəticələri, həmin ekspertin yerinə yetirdiyi işlərin əsasında verdiyi təkliflər nəticəsində əldə edilən müvafiq dəyişikliklər və s. Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrinin giriş hissəsində, həmçinin yerinə yetirilən işlərdə və xidmətlərdə hansı metod və vasitələrdən istifadə edildiyi qeyd edilməli, ekspert aparan mütəxəssisin adı, soyadı, atasının adı, ixtisas dərəcəsi, həmin sahədə müvafiq iş təcrübəsi, yoxladığı şəraitin, ekspertiza etdiyi hər hansı bir hahn tarixi və ekspertiza üçün əldə etdiyi materialların ünvanı göstərilməlidir. Ekspert-mütəxəssislərin rəyinin giriş hissəsində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin ekspertiza üçün bağlamları müqaviləyə uyğun olması göstərilməlidir. Əgər bu sahədə dəyişiklik edilibsə, o rəsmi rəziləşdirilməlidir. Ekspert-mütəxəssis həmçinin öz rəy və nəticələrini rəsmiləşdirən zaman onun giriş hissəsində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin ekspertizası zamanı hansı qiymətlərdən istifadə etdiyinin hüquqi bazasını da göstərməlidir. Bir qayda olaraq ekspert-mütəxəssislərin verdiyi rəy və təkliflərin tədqiqat hissəsində tədqiqatın aparılma prosesi, onun metodikası, ardıcılığı və əldə edilən nəticələr faktlarla qeyd edilməlidir. Hər hansı analitik bir sahə üzrə aparılan ekspertiza işlərinin nəticələri bu fəsilə də əynca öz əksini tapmalıdır. Əgər ekspertiza bir neçə əlaqəli sahədə aparılsa, bunların nəticələri bir bölmədə göstərilə bilər. Ekspert-mütəxəssisin apardığı tədqiqatın nəticələri mümkün qədər sadə və oxunaqlı qaydada şərh edilməlidir. Bu ekspert rəyində ekspertiza üçün tətbiq olunan metodik vəsaitlərdən, müxtəlif modellərdən, hesablama metodikasımdan istifadə edilmişsə, onların tarixi, normativ hüquqi sənədlərin dərc edildiyi orqanın ünvanı və müəllifi göstərilməlidir.

Əgər ekspert-mütəxəssis apardığı tədqiqat sahəsində xüsusi və spesifik terminlərdən istifadə etmişdirsə, bu terminlərin izahını və onun menbeyini göstərməlidir.

Ekspert-mütəxəssisin yerinə yeürdiyi iş və xidmətlərin yekun reyini audit-yoxlama arayışının nəticə hissəsində öz eksini tapmalıdır. Bu zaman ekspert-mütəxəssis qarşısında duran hər bir sual mütləq cavablandırılmalıdır. Əgər yoxlama-ekspertiza işlərində ekspert-mütəxəssisin yerinə yetirəcəyi iş və xidmət, yaxud aparacağı tədqiqat obyektiv və subyektiv səbəblərdən mümkün olmamışdırsa, bu barədə yekun arayışın nəticə hissəsində mütləq qeydlər edilməlidir.

Ekspert-mütəxəssisin yekun-nəticə arayışı audit yoxlama-ekspertiza işlərində vacib sənəd sayıldığı üçün burada bezi rekvizitlərin, o cümlədən arayışa əlavə edilən sənədlərin adları, ünvanı, tarixi və hansı təşkilatlardan verildiyi dəqiq göstərilməlidir. Ekspert-mütəxəssisin yekun-nəticə arayışı ekspert aparan mütəxəssis tərəfindən (adı, soyadı, atasının adı göstərilməklə) imzalanmalıdır. Arayışda, həmçinin onun tərtib olunduğu tarix qeyd edilməlidir. Bir qayda olaraq yekun-nəticə arayışının iki nüsxədən ibarət tərtib olunması vacibdir.

8.4. Auditin dəlii-sübutunun rəsmiləşdirilməsi

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı aşkar edilən nöqsan və neqativ halların təsdiqi, sübuta yetirilməsi üçün müvafiq dəlillərin əldə edilməsi, sənədləşdirilməsi yoxlama-ekspertiza işinin səmərəli, neticəli olmasının ən vacib amillərindən biri hesab edilir. Belə ki, bir çox hallarda auditorun apardığı yoxlama-ekspertiza nəticəsində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində kifayət qədər nöqsanların və bəzən əmlakın mənimsənilməsi kimi neqativ halların aşkar edilməsinə baxmayaraq, onların təsdiqi üçün lazımı qədər dəlil və sübut toplanmır. Ona görə də apanılan yoxlama-ekspertiza işi neticesiz və səmərəsiz olur. Odur ki, audit yoxlama-ekspertizası arayışında faktlar olduqca dəqiq və konkret göstərilməli, müvafiq dəlil və sübutla əsaslandırılmalıdır. Həmin faktların təsdiq edən dəlil və sübutları auditin işçi sənədi sayıla bilər. Bu sənədlər xarakterinə görə bir neçə istiqamətə ayrılır:

- qanunverici və normativ aktların pozulması, onların əsasında baş verən halların nəticəsi;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində uçot-hesabat qaydalarının pozulması və bu sahədə mövcud normativ sənədlər;
- maddi əşyaların, pul vəsaitlərinin birbaşa və dolaylı yolla mənimsə-

nilməsini təsdiq edən sənədlər;

- müəssisənin fəaliyyət istiqamətində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan hallar və məhsul istehsalında texnoloji proseslərə əməl olunmasına dair normativ sənədlər;

- sair sənədlər (müqavilələr, sazişlər, alqı-satqı sövdələşmələri və bu sahədə mövcud normativ qaydalar).

Qanunverici və normativ aktların pozulması ilə ayn-ayn təsərrüfat əməliyyatlarının da pozulmasına yol verilə bilər. Ona görə də auditor təsərrüfat əməliyyatının ilk növbədə qanunverici və normativ aktların tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsini qiymətləndirməlidir. Əgər hər hansı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatı qanunverici və normativ aktların tələblərinə ziddirsə və bunun nəticəsində dövlətə, ictimaiyyətə, sahibkara maddi ziyan deymişdirsə, bu ziyanın həcmi müəyyənləşdirilməli və arayışda müvafiq qeydlər aparılmalıdır.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yoxlamasında aşkar edilən qanunsuzluqların hansı qanunun, hansı normativ hüquqi aktın tələblərinə zidd olması konkret olaraq göstərilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəssisənin uçot-hesabat işlərinin normativ hüquqi bazası da qiymətləndirilməlidir. Uçot-hesabat sənədlərində yol vermiş çatışmamazlıqlar nəticəsində mənimsəmə hallarının və digər bu kimi qanuna zidd əməliyyatların sübuta yetirilməsinin sənədləşməsi çox mürəkkəb və məsuliyyətli işdir. Burada üç hal mövcuddur: hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar nəticəsində pul və maddi aktivlərin mənimsənilməsi; uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar nəticəsində yaranmış təhriflər.

Auditor birinci növbədə uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmamazlıqlar nəticəsində pul və maddi aktivlərin mənimsənilməsi hallarının sübuta yetirilməsi üçün qanunsuz əməliyyatları təsdiq edən ilkin sənədləri müvafiq qaydada götürüb yoxlama-nəticə arayışına əlavə etməlidir. Belə ilkin sənədlər əmək haqqı üzrə hesablaşma-ödəmə cədvəli, kassa mədaxil, məxaric orderi, nağdsız aparılmış bank əməliyyatları üzrə ödəmə tapşırıqları, mal-material qiymətləndirilməsinin anbara mədaxil və məxaric edilməsi qaimələri, əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin inventarlaşma aktları, əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin silinməsinə dair sənədlər, əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin dəyərini təsdiq edən ilkin sənədlər, məhsul istehsalı və satışına dair hesab-fakturalar və sair ola bilər.

İkinci halda, əgər mühasibat sənədlərində və maliyyə hesabatları formalarında yol verilmiş təhriflər nəticəsində iqtisadi göstəricilərdə süni şəkildə

şirtmələr yaradılmışdırsa, bu kimi halların təsdiqi və sübutu üçün auditor alteraativ formada maliyyə hesabatları və mühasibat yazılışları tertib etməlidir.

Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş nöqsanlara sübut və delil kimi daxili auditin neticələrindən də istifadə edilə bilər. Burada sadəcə olaraq seçmə üsulu ilə aparılmış yoxlama əməliyyatlarında aşkar edilmiş kənarlaşmalar audit-yekun arayışında qeyd edilməklə, yeri gəldikdə daxili audit-yoxlama arayışlarının neticələrinə istinad edilməklə həmin arayışların bir neçəsi dəlil və sübut üçün yekun arayışına əlavə edilə bilər.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsi məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində yol vermiş nöqsanlar neticəsində deyən ziyanın, yaxud əldə edilən gəlirlərin təsdiqinin sənədləşdirilməsində bir neçə üsuldən istifadə edilə bilər. Bu kimi halların təsdiqində vacib sənədlər kimi laboratoriya analizinin neticesi, müəssisələrin verdiyi yekun - rəy arayışı, auditorun özünün müşahidəsi altında aparılan əmək işlərinin neticələrini göstərmək olar. Bu proseslərin sənədləşdirilməsi formaca müxtəlif olsa da, məzmun etibarilə eynidir, yəni məhsul istehsalı üzrə texnoloji proseslərdə yol vermiş kənarlaşmaların neticələrinin rəsmləşdirilməsindən ibarətdir. Bu halların sənədləşdirilməsi qaydası aşağıdakı kimi ola bilər:

- auditorun şəxsi müşahidəsi neticəsində aparılan eksperimentlərin neticesi şahidlərin iştirakı ilə yerində aktlaşdırılmalı və bu barədə audit-yoxlama yekun arayışında qeydiyyat aparılmalıdır.

Digər hallarda, yeni müəssisə-ekspertlərin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlər nəticəsində məhsul istehsalı prosesində yol verilmiş nöqsanlara dair yekun rəyi və onu təsdiq edən laboratoriya analizinin verdiyi neticə-arayışı, yoxlama-yekun arayışına əlavə edilməklə bu barədə yekun arayışda müvafiq qeydlər aparılmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı sahələrin və istehsalın spesifik xüsusiyyətləri ilə eləqədar olaraq bir sıra fərqli hallara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, müəssisənin rəhbərliyinin əldə edilməsi yolu ilə bir çox kiçik həcmli təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına rast gəlinir ki, bunlar da ekser hallarda pul vəsaitlərinin və maddi eşyaların məhv edilməsi ilə bağlı olur. Belə hallara misal olaraq pensiya ödənişlərində, məzuniyyət haqqlarının ödənişlərində, həmçinin müqavilələrin bağlanması və icrasında qiymətlərin-tariflərin təhrif olunmasına rast gəlmək olar. Audit yoxlama-ekspertizası işlərində belə halların sübuta yetirilməsi üçün sənədləşdirmə aparılmalıdır. Bir qayda olaraq bütün bu kimi hallar ümumiləşdirilir, yoxlama-yekun arayışının müvafiq hissəsində qeydlər aparılır.

IX FƏSİL. AUDIT YOXLAMA NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ YEKUN SƏNƏDLƏRİNİN TƏRTİB EDİLMƏSİ METODİKASI

9.1. Auditin yekun sənədlərinin məzmunu və struktur tərkibi

Audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkili, apanılması və yoxlama nəticələri üzrə müvafiq təklifiərin hazırlanması bilavasitə audit yekun sənədlərinin tərtibindən asılıdır. Audit yekun sənədləri dedikdə, yoxlama-ekspertiza yekun-nəticəsi üzrə tərtib edilmiş akt, arayış və rəylərə əlavə edilmiş müvafiq sənədlər nəzərdə tutulur. Audit yoxlama sənədlərinin tərtib olunma qaydası, onun təxmini struktur quruluşu, əlavə arayışların forması, xüsusi yığma cədvəlləri Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının 4 fevral 1997-ci il tarixli 10/2 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş «Auditorun yekun sənədləri» və Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 9 dekabr 2000-ci il tarixli 66/4 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş «Auditor rəyləri» adlı milli standartlarda öz əksini tapmışdır. Bu standartlarda auditorun yekun sənədlərinin mahiyyəti, məzmunu, forması və onların tərtib və təqdim olunması, saxlanması qaydalan göstərilməklə, onların təqribi struktur tərkibi müəyyən edilmişdir. Həmin standartlarda, həmçinin audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin (faktların, nöqsanların, çatışmamazlıqların) və onların aradan qaldınmasına dair təkliflərin audit yekun sənədində əks olunması qaydalan göstərilmişdir. Audit yekun sənədləri milli standartında auditin nəticə-yekun sənədi sayılan yoxlama-nəticə aktı və onun əsas bölmələrinin təqribi quruluşu verilmişdir. Bu standartın 7-ci və 8-ci maddəsinə əsasən təqribən 16 bölmədən ibarət olması təklif edilir. Bu bölmələr təqribən giriş hissə, əvvəlki auditin nəticələrinin aradan qaldınmasına dair xüsusi bölmə, sifarişçi haqqında məlumat, bank və kassa əməliyyatları, hesablaşma və kredit əməliyyatları, istehsal və məhsul satışına dair yoxlama nəticələri, əsas vəsaitlər, mal-material qiymətliləri, əmək və əmək haqqı, istehsal xərcləri və maya dəyəri, maliyyə nəticələri, kapital qoyuluşları, mühasibat uçotu və hesabatların vəziyyəti, auditin nəticəsi üzrə təkliflər, akta əlavələr, aktın imza edilməsinə dair bölmələri əhatə edir.

Standartda göstərilən 16 bölmə təcrübədə olduğu kimi tətbiq olunmasa da, onların bu və ya digər bölmələri birləşdirilməklə təxminən məzmun etibarı ilə bu struktur təmin edilməlidir.

«Auditin yekun sənədləri» milli standartının 9-28-ci maddələrində audit yoxlama-ekspertiza aktının bütün bölmələrinin ilkin adı, tərtib edilmə qaydası əyani misallarla göstərilmişdir. Auditin yekun-nəticə arayışının

quruluşuna uyğun olaraq onun tərtib edilmə metodikası müxtəlifdir. Belə ki, bir sıra hallarda yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar edilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar, ciddi qanun pozuntulan qruplaşdırılır və yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdıqdan sonra akt tərtib edilir. Bu, audit yoxlama- yekun sənədinin tərtibində çox da səmərəli sayılan metod hesab edilmir. Əgər hal isə, yəni audit yekun sənədi sayılan yoxlama-nəticə aktının müvafiq bölmələri və bütövlükde strukturunun əvvəlcədən maketi hazırlanır və yoxlama-ekspertiza işlərinin gedişatı zamanı aşkar edilən çatışmamazlıqlar, nöqsanlar, qanun pozuntulanna aid həmin bölmələrə uyğun olaraq müvafiq qeydlər aparılır və qiymətləndirilir. Audit yoxlama-ekspertiza İşinin yekunlaşma ərefəsində əvvəlcədən hazırlanmış yekun sənədinin maketi bir daha nəzərdən keçirilir, müvafiq düzəlişlər və əlavələr edilir, tez bir zamanda yoxlama-nəticə aktı formalaşdırılır. Yoxlama-ekspertizanın bu təcrübəsi audit yekun sənədinin tərtibatının səmərəliliyinə birbaşa keyfiyyət baxımından təsir etməklə vaxt baxımından böyük qənaətlə nəticələnir.

Auditor yoxlama-ekspertiza aparan zaman bu və ya digər sahədə müvafiq rəyə gəlməsi üçün, iqtisadi göstəricilərin toplanması, onların qruplaşdırılması və əlaqəli göstəricilərlə üzləşdirilməsi və digər bu kimi məsələlərdə yığma cədvəllərindən, xüsusi arayışlardan istifadə edir. Bu arayışlar əlavə sənədlərin tərkib hissəsidir və onların formaları, tərtib olunma qaydaları «Auditorun yekun sənədləri» adlı milli standartın 1, 2, 3, 4, 5, 6, 6/1, 6/2, 6/3, 6/4, 7 sayılı əlavə arayışlarında öz əksini tapmışdır. Bu arayışlar əsasında müəssisənin bankdan alınan nağd pulları, debitor və kreditör borclarının hərəkətinə, gəlir və xərclərin dövriyyəsinə, pul vəsaitlərinin maddi dəyərlərin inventarlaşması, nağd pulların maddi dəyərlərin mühasibat qalığına dair göstəriciləri müvafiq tarixə qalqları ilə üzləşdirilməsinə dair məlumatlar yığma cədvəlin vasitəsilə tərtib olunub və yekun müqayisədə istifadə edilir. Bu cədvəllərlə yanaşı, «Yekun sənədlərə adlı milli audit standartında bir sıra sənədlər, o cümlədən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində aşkar edilən nöqsan və çatışmamazlığa dair arayış, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditinə dair sənədlərin siyahısı, maddi-məsul şəxslərin sərəncamında olan maddi qiymətlilərin yoxlanılmasında istifadə edilən mühasibat-arayışın formaları verilmişdir,

Auditin yekun sənədinin tərkib hissələrindən biri də «Auditor rəyləri»dir. Bu rəylərin forma, məzmun və tərtib edilmə qaydaları qeyd etdiyimiz kimi «Auditor rəyləri» adlı milli standartda öz əksini tapmışdır.

Auditorun rəyləri formaca müxtəlif olsa da, məzmun və məqsəd baxımından eynidir, yəni bu və ya digər təsərrüfat subyektinin bütövlükde və yaxud ayn-ayn məsələlər üzrə audit yoxlama-ekspertiza işinin nəticə-yekun

sənəddir. Başqa sözlə, auditorun hər hansı bir təsərrüfat əməliyyatlarına verdiyi qiymət bu rəydə öz əksini tapır. Ona görə də auditorun rəyi müəssisənin maliyyə vəziyyətini, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatının doğru-düzgünlüyünü, maliyyə-mühasibat hesabatlarında iqtisadi göstəricilərin düzgün əks etdirilməsini, mühasibat uçotunun müasir vəziyyətini və digər məsələləri qiymətləndirən rəsmi sənəddir.

Auditor rəyləri rəsmi sənəd olduğu üçün yoxlama-ekspertiza aparan şəxsin rəsmi imzası və möhürü ilə təsdiq edilməlidir, Auditor rəyləri Azərbaycan Respublikasının prosesual qanunvericiliyinə uyğun olaraq təyin edilmiş ekspertizanın rəyi ilə bərabər tutulur. Ona görə də auditor rəyləri dövlət icraedici və idarəetmə orqanları, habelə məhkəmə proseduraları üçün hüquqi sənəddir. Auditor rəylərinin əsas bölmələrinin struktur tərkibi və bu bölmələrin tərtib edilmə qaydaları «Auditor rəyləri» milli standartın altıncı bəndində əyani misal şəklində verilmişdir. Həmin maddəyə uyğun olaraq auditor rəylərinin birinci bölməsində audit aparan sərbəst auditor (auditor təşkilatı barədə məlumat), ikinci bölmədə auditor rəyinin ünvanlandığı fiziki və hüquqi şəxs barədə qısa xarakteristika, üçüncü bölmədə audit aparan təşkilat və şəxs haqqında müvafiq məlumatlar, dördüncü bölmədə apanılan ekspertiza işlərinin məzmunu, beşinci bölmədə təqdim olunan mühasibat-maliyyə hesabatları haqqında auditor rəyi və ya yoxlama-ekspertiza apanılan subyektlər haqqında auditorun yekun rəyi-qiyməti göstərilir. Bu rəylərdə həmçinin auditor rəyinin tərtib olunma tarixi, auditor təşkilatının (firmasının) ünvanı və eyni zamanda auditor rəyinin təsdiq edilməsi öz əksini tapmalıdır. Auditor rəyi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi formada verilir və ciddi uçot blanklarına bərabər tutulur. Auditor rəyləri şərtsiz müsbət, şərti müsbət və yaxud mənfi ola bilər.

«Auditor rəyləri» milli standartına uyğun olaraq auditor bir sıra hallarda maliyyə hesabatı haqqında rəy verməkdən imtina edə bilər və apanılan yoxlama-ekspertiza nəticələrini başqa hesabat formasında rəsmiləşdirə bilər. Auditor yoxlama-ekspertizasının nəticə-sənədi olan rəydə əgər əlavə qeydlər edilməsi zəruridirsə, onda yoxlamamın məzmunu və təsdiqləyici qeydin mənası haqqında yanlış fikrə yol verməmək üçün düzgün şərhini verməlidir.

Bir qayda olaraq auditor rəyi iki nüsxədən ibarət tərtib edilir. Bunlardan biri sifarişçi təşkilat, yeni audit yoxlaması apanılan müəssisənin rəhbərliyinə təqdim edilir, digəri isə auditor təşkilatlarında və yaxud müstəqil auditorlarda saxlanılır. Auditorun verdiyi rəylərə qeyd etdiyimiz bölmələr saxlanılmaqla lazım gəldikdə əlavə qeydlər də edilə bilər.

«Auditor rəyləri»nin milli standartında, həraçının bu reylerin verilməsindən İmtina qaydalan da şərh edilmişdir. Belə ki, auditor rəyinin verilməsindən imtina edilməsi bir sıra sebeblər, o cümlədən əsas etibarı ilə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin gedişatı zamanı aşkarlanan faktların təsdiqi və sübutu üçün lazımı şərait yaranmaması ilə bağlı ola bilər.

9.2. Uçot-hesabat sənədlərində çatışmamazlıqlar və kənarlaşmaların aşkar edilməsi zamanı auditorun mövqeyi

Uçot və hesabat sənədlərində çatışmamazlıqların, kənarlaşmaların aşkar edilməsi və onların qiymətləndirilməsi yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlanmış sənədləşdirilməsinin tərkib hissəsidir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin böyük bir hissəsini mühasibat sənədləri və mahiyyəti hesabatları təşkil edir. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman uçot-hesabat sənədlərində aşkar edilmiş çatışmamazlıqlar və kənarlaşmaları təhlil etməyi və qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bu çatışmamazlıqlar, kənarlaşmalar xarakterinə, məzmununa, təyinatına və nəticələrinə görə müxtəlifdirlər. Belə ki, baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsanlar məqsədli və məqsədsiz, nəticəli və nəticəsiz ola bilər. Buna görə də qeyd etdiyimiz kimi, auditor bu və ya digər tipli mühasibat əməliyyatları ilə üzləşdikdə onlara bir sıra mövqedən yanaşmalıdır. Daha doğrusu, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların iqtisadi məzmununa görə uçot-hesabat işlərində yol verilmiş kənarlaşmalarla bağlılığı, yaxud qanunverici normativ aktlara zidd olan əməliyyatlar olduğu müəyyənəndirilməlidir. Auditor həmçinin həmin təsərrüfat əməliyyatlarının hansı xaraktere malik olmasını, yəni mənasız xarakteri daşıdığını və yaxud sadəcə olaraq uçot-hesabat sənədlərinin dərindən dərk edilməməsi üzündən nöqsanlara yol verdiyini qiymətləndirməlidir.

Auditor müəssisədə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman rəhbərlik və hesabat sənədlərində aşkar etdiyi kənarlaşmaların, çatışmamazlıqların nəticə baxımından maliyyə göstəricilərində hansı fəsadlara səbəb olduğunu da qiymətləndirməlidir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertiza işlərində aşkar edilmiş kənarlaşmalar və çatışmamazlıqlar iki hissəyə bölünür: uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflər; ciddi nöqsanlar və pozuntular. Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflər dedikdə, hesabat sənədlərinin düzgün doldurulmaması, maliyyə nəticələrinin düzgün hesablanmaması, maliyyə hesabatları ilə digər iqtisadi göstəricilərin düzgün əlaqələndirilməməsi və sair bu kimi hallar başa düşülür. Bir qayda olaraq tec-

rübədə belə təhriflərə iki mövqedən yanaşılır: məqsədli təhriflər və məqsədsiz, yəni təsadüfi təhriflər.

Mühasibat və maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhrifləri aşkar edən zaman auditorun mövqeyi, yəni bu təhriflərin qiymətləndirilməsi qaydalan Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 17 may 2000-ci il tarixli 55\3 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş «Mühasibat hesabatlarında təhriflər aşkar edildikdə auditorun hərəkəti qaydası» adlı standartda geniş formada öz şərhini tapmışdır. Həmin standartın ikinci bölməsinə görə mühasibat hesabatlarında təhriflər, uçotun təşkili və apanılmasında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara pozulması səbəbindən məlumatların düzgün göstərilməməsi qəsdən və ya təsadüfdən ola bilər. Həmin milli standartın müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq mühasibat və maliyyə hesabatlarında qəsdən təhrif olunmuş məlumat və iqtisadi göstəricilər müəssisənin məsul şəxslərinin qabaqcadan nəzərdə tutduqları məqsədə çatmaq üçündür. Yəni bu və ya digər müəssisənin rəhbərliyi qabaqcadan planlaşdırdığı birbaşa mənimləmə və yaxud mənfəət və gəlirlərin vergidən yayınılması məqsədilə mühasibat-maliyyə hesabatlarında düşünülmüş formada hesabat göstəricilərini dəyişdirir, azaldır və yaxud düzgün göstərmir. Belə hallar adətən mənimləmə ilə nəticələnir. Digər halda, yeni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində mühasibat hesabatlarında və digər əməliyyatların rəsmiləşdirilməsində texniki olaraq nəzarətsizlikdən, yaxud təcrübəsizlikdən bir sıra səhvlərə yol verilir. Əgər belə hallar heç bir mənimləmə, maddi ziyan və ya vergidən yayınma halları ilə nəticələnməmişdirsə bu məqsədsiz təhrif hesab edilir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman hər iki hal üçün müvafiq təhlil aparmalı, onları məntiqi və iqtisadi baxımdan əsaslandırılmaqla qiymətləndirməlidir. Əgər mühasibat-maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhriflər (məqsədli, məqsədsiz) auditor tərəfindən düzgün təhlil edilmirsə və real nəticə çıxarılmırsa, bu, auditor üçün mənfəətli hal hesab edilir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti audit yoxlama-ekspertizası edilən zaman məqsədli, məqsədsiz təhriflər aşkar edildikdə auditorun mövqeyinin xüsusiyyətləri «Mühasibat hesabatlarında təhriflər aşkar edildikdə auditorun hərəkəti qaydası» adlı milli standartın dördüncü fəslində öz əksini tapmışdır. Həmin milli standartın müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq aşkar edilmiş təhriflərin əhəmiyyətliliyi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda auditor belə təhriflərin nəticəsində yaranmış audit riskinə də öz mövqeyini bildirməlidir. Auditor mühasibat-maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhriflərin səbəblərini aşkar etməli və onları digər iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirməklə nəticəni qiymətləndirməlidir.

Bir ÇOX hallarda mühasibat-maliyyə hesabatlarında yol verilmiş təhriflər müəssisənin daxili nəzarət sisteminin lazımi səviyyədə qurulmamastan izah edilir. Ona görə də auditor maliyyə-mühasibat hesabatında aşkar edilmiş təhrifləri daxili nəzarət sisteminin mövqeyindən də qiymətləndirməlidir. Auditor maliyyə-mühasibat hesabatlarında yol verilmiş təhriflərin aradan qaldırılması istiqamətində də öz əməli təkliflərini verməlidir. Belə ki, təcrübədə maliyyə-mühasibat hesabatında yol verilmiş təhriflər illərlə təkrarlanır və bəzən də nəzətsizlik üzündən məqsədsiz təhriflər bilavasitə məqsədli təhrifə çevrilir. Daha doğrusu, çoxillik təcrübə göstərir ki, mühasibat və maliyyə hesabatında yol verilmiş təhriflər vaxtında aradan qaldırılmadıqda və yaxud bu cür təhriflərə vaxtında qiymət verilmədikdə onlar zaman keçdikcə xarakterik hala çevrilir və nəticədə isə neqativ hallara gətirib çıxarır.

Auditor yoxlama-ekspertiza yekun sənədlərində mühasibat-maliyyə hesabatında təhriflərin aşkar edilib-edilməməsi ilə əlaqədar mütləq müvafiq qeydlər etməlidir. Çünki, auditor yoxlama-ekspertiza nəticəsi üzrə yekun sənəd-rəy yazdıqda yol verilmiş təhriflərin doğruluğuna və reallığa dair obyektiv auditor qiyməti verməlidir.

Qeyd olunanlarla yanaşı audit yoxlama-ekspertiza işlərində təsərrüfat əməliyyatlarını uçota alan mühasibat sənədləşməsinə müvafiq kənarlaşmalara yol verilməsi hallarına da rast gəlinir. Bu sənədləşmələr də məzmun etibarilə iki qrupa bölünür: mühasibat-maliyyə əməliyyatlarının sənədləşməsinə yol verilmiş məqsədli və məqsədsiz kənarlaşmalar.

Mal-material qiymətlilərinin alınması, mədaxil edilməsi, silinməsi, mal satan podratçılarla əməliyyatlar və digər mühasibat sənədləşməsinə yol verilmiş düzəlişlər, pozuntular bilavasitə seriştesizlikdən, yaxud qəsdən, maddi qiymətlilərinin rəqibləşməsi üçün edilə bilər. Belə hallara yoxlama-ekspertiza işləri apanan zərərli müəmmalərinə rast gəlinərsə, auditor bu sahədə yol verilmiş nöqsanlar və pozuntulara düzgün, dəqiq qiymət vermək üçün tematik qaydada həmin sahəni başdanbaşa yoxlamalıdır. Digər halda, təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınmasında yol verilən nöqsanlar əgər daxili audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun sənədlərində mütləq olaraq əks etdirilmişsə və bu sahədə müsbət istiqamətdə praktiki heç bir irəliləyiş hiss edilmərsə, auditor qeyd etdiyimiz kimi, həmin sahəni xüsusi nəzarətə gətirməli və bu əməliyyatları bilavasitə nəzərdən keçirib qiymətləndirməlidir. Təcrübədə mal-material qiymətliləri ilə bağlı aparılan əməliyyatların sənədləşdirilməsində yol verilmiş kənarlaşmalar ilk baxışda təsadüfi və məqsədsiz kimi görünərsə də, bəzi hallarda bu əməliyyatların sonluğu həmin vəsaitin dolayısı ilə mənim-

sonilməsi ilə neticələnir. Ona görə də auditor hər bir təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının sənədləşdirilməsində yol verilmiş qanunverici və normativ hüquqi aktlarında kənarlaşmalara, pozuntulara ekspert mövqeyindən yanaşmalı və onu Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 16 iyul 2002-ci il tarixli 98\1 sayh qərarı ilə təsdiq edilmiş «Finldaqcılıq və sehvlər» milli standartının prinsiplərinə uyğun olaraq qiymətləndirməlidir.

Həmin milli standartın 1.4 maddəsinə görə finldaqcılıq dedikdə, müəssisə rəhbərləri və ya əməkdaşları arasından bir və ya bir neçə şəxs, habelə üçüncü şəxslər tərəfindən törədilən və maliyyə hesabatının düzgün təqdim edilməməsinə səbəb olan qərəzli hərəkət başa düşülür.

Həmin milli standartın 1.5 maddəsinə görə səhv termini maliyyə hesabatlarında yol verilmiş aşağıdakı qərəzsiz xətalara bildirir:

- uçot qeydlərində və ya mühasibat uçotu məqamlarında olan riyazi sehvlər;

- faktlara diqqətsizlik və ya onların düzgün şərh edilməməsi;

- uçot siyasətinin düzgün tətbiq edilməməsi.

Maddənin tərkib hissəsinə uyğun olaraq aşağıdakı hallara finldaqcılıq kimi baxıla bilər;

- uçot qeydlərinin və ya sənədlərinin dəyişdirilməsi, saxtalaşdırılması;

- aktivlərin qanunsuz mənimsənilməsi;

- uçot qeydlərindəki və ya sənədlərindəki əməliyyat haqqında informasiyalardakı düzəlişlər və ya gizlədilmələr;

- mövcud olmayan əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi;

- uçot siyasətinin düzgün tətbiq edilməməsi.

9.3. Audit nəticələrinin yekunlaşdırılmasına hazırlıq

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılması və auditor rəyinin hazırlanması üçün müvafiq qaydada hazırlıq işləri aparılmalıdır. Yeni yoxlama-ekspertiza apanan müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla və auditorun qarşısında duran tapşırıqların obyektiv qiymətinin verilməsi üçün bir sıra mövqelər aydınlaşdırılmalıdır. İlk növbədə audit yoxlama-ekspertiza işi apanan müəssisələrdə mühasibat-maliyyə hesabatlarının hüquqi və normativ sənədlərə uyğun olaraq tertibatı, müəssisənin uçot siyasətinin vəziyyəti, uçot-hesabat işlərinin səviyyəsi müəyyənəşdirilməlidir. Bundan sonra isə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun nəticələri, bu nəticələrin digər iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməsi, daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti, idarəetmənin

səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Audit nəticələrinin yekunlaşdırılması üçün təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının, o cümlədən mehsul istehsalı, satışı, onlara edilən məsrəflərin faktiki vəziyyəti, cari dövrdə onların dəyişməsi və digər göstəricilərlə əlaqələndirilməsi, müəssisənin investisiya qoyuluşu, elmi-texniki tərəqqinin nəticələri, sosial-iqtisadi problemlərin həlli səviyyəsi və sair bu kimi digər göstəricilərə dair lazımı və məntiqi məlumatlar toplanılmalıdır.

Bu kimi hazırlıq işlərinin görülməsi auditor rəyinin tərtibi işini asanlaşdırır və onu məntiqi baxımdan zənginləşdirir. Xüsusi hazırlıq işi apanmadan audit yekun sənədinin tərtib edilməsi istər-istəməz bu arayışın keyfiyyətinə, əhəmiyyətinə mənfi təsir göstərir. Audit yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması zəmanə bir sıra vacib məsələlərlə əlaqədar müəssisənin rəhbərliyindən, mühasibatlığından vacib göstəricilər üzrə, o cümlədən mal-material qiymətlilərinin qalığı, malsatan-podratçılarla hesablaşmalar və digər lazımı əməliyyatların qəhləməyə dair rəsmi arayış alınmalıdır. Bu arayışlar malsatan və podratçılara dair cari dövr ərzində əməliyyatların hərəkəti və müvafiq tarixə tərəflərin müəyyən öhdəliklər üzrə borclarının qalıqlarını əks etdirən qarşılıq üzləşmə aktı formasında ola bilər. Audit yoxlama-ekspertiza edilən müəssisənin debitor və kreditor əməliyyatlarının cari dövrdə hərəkəti və ekspertiza dövrünün sonuna olan qalıq haqqında da eyni qaydada üzləşdirmə arayışının tərtib olunması vacibdir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində belə arayışların auditor tərəfindən əldə edilməsinə baxmayaraq debitor və kreditor borclarının hərəkəti illərlə dəyişməz olur və nəticədə bu sahədə neqativ hallar yoxlama-nəticə arayışında lazımı qiymətini tapmır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza aparılan zaman nəticə-yekun arayışının tərtibatına hazırlıq üçün əldə etdiyi hər bir məlumatı təhlil edilməli, ötən dövrlə müqayisə olunmalı və qiymətləndirilməlidir.

Auditor, həmçinin müəssisənin kənar təşkilatlarla apardığı əməliyyatların müvafiq tarixə vəziyyətini də təsdiq edən rəsmi arayışlar əldə etməlidir. Bir qayda olaraq müəssisənin fəaliyyətində mövcud spesifik xüsusiyyətlərlə əlaqədar yoxlama arayışlarına əlavələr (yığma və üzləşmə cədvəlləri) tərtib edilir. Bu üzləşmə cədvəlləri yoxlama-ekspertiza aparılan müddət ərzində vacib mühasibat əməliyyatlarının dövriyyəsinə əks ədər. Bu qaydada tərtib olunan yığma - üzləşmə cədvəlləri audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasına müsbət zəmin yaradır. Bir qayda olaraq həmin yığma-üzləşdirmə cədvəlləri auditor tərəfindən tərtib edilse də, yoxlanılan müəssisənin kredit sərəncamçıları, yeni direktor və baş mühasib tərəfindən imzalanıb təsdiq edilməlidir.

9.4. Audit nəticələrinin realizə edilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılmasının tərkib hissələrindən biri də audit nəticələrinin reallaşdırılmasıdır. Audit nəticələrinin reallaşdırılması iki formada apanılır - auditorun nəticələr üzrə tövsiyələri (buna bəzən auditorun hesabatı da deyilir) və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üzrə praktiki təkliflər.

Audit nəticələrinin reallaşdırılması dedikdə, apanılan yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsində aşkar edilmiş çatışmamazlıqlar, nöqsanlar və digər qanun pozuntularının aradan qaldırılması üçün verilən real təkliflər və onların icra mexanizmləri başa düşülür.

Auditorun hesabatı dedikdə isə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar və digər çatışmamazlıqlar haqqında yoxlamalar təsərrüfatın rəhbərliyinə verilən yazılı və şifahi hesabat başa düşülür.

Bir qayda olaraq apanılan audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsində auditor müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsanların aradan qaldırılması, ehtiyatların aşkar edilib sərbəst edilməsi, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi və bütövlükdə müəssisənin perspektiv fəaliyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müvafiq spesifik təkliflər işləyib hazırlamalıdır.

Bununla yanaşı, auditor yoxlama-nəticələrinin icrasının digər forması olan sadəcə hesabat formasından da istifadə edə bilər. Daha doğrusu, auditorun hesabatı nəticə-təkliflər kimi konkret icra mexanizmlərini özündə eks etdirməyə də, o bilavasitə müəssisədə uçot-hesabat işlərinin təkmilləşməsinə yönəldilməlidir.

Auditorun yazılı hesabatı müəssisənin rəhbərliyini və yaxud onun sahibkannı sadəcə olaraq baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları haqqında məlumatlandırmaq xarakteri daşmalıdır. Bu hesabatda hər bir təsərrüfat əməliyyatında yol verilmiş nöqsanların səbəbi, nəticəsi və gələcəkdə hansı fəsadları törədə biləcəyi göstərməlidir. Auditorun hesabatında göstərilən nöqsanlar və çatışmamazlıqlar bütün hallarda konkret olaraq faktlar və dəlillərlə əsaslandırılmalıdır. Bu hesabatın hazırlanması qaydası təxmini olaraq aşağıdakı kimidir:

- auditor rəsmi hesabatında yoxlama-ekspertiza işləri apardığı müəssisənin hüquqi ünvanı göstərməli və onun rekvizitlərini tam qeyd etməlidir;

- auditorun hesabatında yoxlamalar müəssisənin təsis sənədləri, o cümlədən qeydə alınma tarixi, hüquqi statusu, fəaliyyət istiqaməti, fəaliyyəti ilə

bağlı olan lisenziya haqqında məlumatlar öz eksini tapmalıdır;

- auditorun hesabatında həmçinin yoxlanılan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında maddi-məsul şəxslərin adı, soyadı, atasının adı və vəzifəsi göstərilməlidir,

Auditorun hesabatı ilə yanaşı, audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin səmərəliliyinə təsir edən əsas amillərdən biri də yoxlama nəticəsində auditorun verdiyi nəticə və təkliflərdir.

Auditor hesabatından fərqli olaraq audit yoxlama-ekspertiza nəticələri üzrə verilən təkliflər və onların icrası daha konkret, daha dəqiq olmalıdır. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsanlar yoxlama-nəticə aktlarının ayn-ayn fəsillərində əks etdirilir və ona uyğun olaraq da müvafiq nəticələr əldə edilir.

Yoxlama-ekspertiza yekunlaşdıqdan sonra əldə edilən nəticələr xarakterinə, təsirləmə qabiliyyətinə, onun gələcəkdə törədə biləcəyi fəsadlar **baxımdan qruplaşdırılmalı**, əlaqələndirilməli və auditor tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Bu nöqsanların, çatışmamazlıqların aradan götürülməsi və gələcəkdə yol verilməməsi üçün konkret olaraq tədbirlər planı işlənib hazırlanmalıdır.

Təcrübədə bu təkliflərin bir neçə forması mövcuddur. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün auditor Öz praktiki-eməli təkliflərini müvafiq qaydada tərtib edib, müəssisənin rəhbərinə təqdim edir. Auditor tərəfindən cari dövrdə müəssisənin maliyyə əməliyyatlarında yol verdiyi kənarlaşmalar və nöqsanların aradan qaldırılması bu müəssisənin rəhbərinə həvalə edilir. Belə halda auditor yoxlama-ekspertiza nəticələrinin realizə edilməsində iştirak etmir. Digər halda auditor yoxlama-ekspertiza işlərini yekunlaşdıqdan sonra müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında baş vermiş ciddi nöqsanlar və yaxud ayn-ayn tematik sahələrdə mövcud nöqsanların aradan qaldırılması üçün işlənib hazırlanmış eməli təkliflərin icrasında bilavasitə özü iştirak edir, ikinci formada, yəni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasında bilavasitə auditorun iştirakı və məsuliyyəti yalnız müəssisənin (təşkilatın) rəsmi razılığı ilə apanla bilər. Bu halda auditorla müəssisə arasında auditor tərəfindən göstərilə biləcək əlavə audit xidməti haqqında müqavilə bağlanmalıdır. Yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin aradan qaldırılması və müvafiq təkliflərin tətbiqinə əsasən göstərilən audit xidməti üzrə bağlanan müqavilələr, ümumi audit fəaliyyətinə dair bağlanan müqavilələrə bərabər tutulur.

9.5. Xüsusi tapşırıqlar üzrə yekun-nəticələrin hazırlanması

Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertizası ilə yanaşı, xüsusi tapşırıqlar üzrə də audit yoxlaması keçirilə bilər. Bu tapşırıqlara adətən dövlət ali icraedici orqanlarının və inzibati strukturların tapşırığı ilə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks və yaxud ayn-ayn sahələrin tematik yoxlanılması aiddir. Bununla yanaşı, müəssisənin rəhbərliyinin xüsusi tapşırığı ilə onların xarici iqtisadi əlaqələri üzrə bağlanmış müqavilələrin ekspertiza edilməsi, bu müqavilələrin qanunverici və normativ aktlara uyğun olmasını müəyyənləşdirmək, mühasibat uçotunun milli standartına uyğun olaraq ayn-ayn standartların tematik yoxlanılması da bura aid edilir.

Beləliklə, xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertizası dedikdə, adi qaydada nəzərdə tutulan yoxlama-ekspertiza işlərindən fərqli olaraq təsərrüfat-maliyyə eməliyyatları üzrə verilən xüsusi sifariş-tapşırıqlar üzrə audit yoxlaması başa düşülür. Xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının təşkili və apanma qaydası Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 31 avqust 2000-ci il tarixli 60/90 sayh qərar ilə təsdiq edilmiş «Auditorların xüsusi məsələlər üzrə yoxlamalarda iştirakı» adlı milli audit standartında öz əksini tapmışdır. Bu standartda uyğun olaraq xüsusi tapşırıqlar üzrə ayn-ayn hallarda audit yoxlama-ekspertizasının apanmasına yanaşma qaydaları müəyyənləşdirilir. Belə ki, inzibati və hüquq-mühafizə orqanlarının təşəbbüsü ilə həyata keçirilən audit yoxlama-ekspertizası həmin orqanların tapşırığı ilə apanılır və yoxlama-ekspertiza işinin qarşısında duran əsas vəzifələri həmin orqanlar müəyyən edir. Burada auditor onun qarşısında duran hər bir məsələyə qanunverici normativ akt mövqeyindən yanaşmalı və bu normativ aktların pozulması nəticəsində əldə edilən qeyri-qanuni gəlirlər, mənfəət və yaxud ziyanlar müəyyənləşdirib qiymətləndirməlidir.

Adətən bu audit yoxlamaları maddi vəsaitlərin mənimsənilməsi, iqtisadi cinayətkarlığın olması və digər hüquq pozuntusu halları mövcud olduqda apanılır. Bunun üçün inzibati və hüquq-mühafizə orqanları auditor təşkilatına, yaxud müstəqil auditora rəsmi müraciət edir və auditor təşkilatları ilə işin icrasına dair xüsusi müqavilələr bağlayırlar. İcmal mühasibat-maliyyə hesabatlarının auditor yoxlanılmasına üzrə də xüsusi tapşırıqlar verilir. Lakin bu tapşırıqlar inzibati-hüquqi orqanların tapşırığından xeyli fərqlənir. Belə ki, auditor icmal mühasibat-maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib edilməsi və burada yol verilmiş təhriflərin aradan qaldırılması, iqtisadi göstəricilərin dəqiqləşdirilməsi və digər məsələlər üzrə tapşırıqların icrasını təmin edir.

Müəssisonin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş ayrı-ayrı əməliyyatların tematik yoxlanılması və ekspertiza edilməsində də spesifik yanaşmalar mövcuddur. Bunun üçün təsərrüfat əməliyyatlarının xarakterindən asılı olaraq auditor verilən tapşırığa əsasən müvafiq yoxlama metodikası seçməli, tematik plan tərtib etməlidir. Auditor həmçinin bu məsələlərin həllində qeyri-standart yanaşmalardan istifadə etməlidir. Təcrübədə xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının apanılmasında adətən təcrübəli, dərin nəzəri biliklərə malik olan auditorlar-mütəxəssislər cəlb olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi məsələlər üzrə audit yoxlama-ekspertizasına yanaşmalar müxtəlif olduğu üçün bu yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticə rəyləri də müxtəlifdir. Həmin rəylərin tərtib edilmə qaydalan «Auditorların xüsusi məsələlər üzrə yoxlamalarda iştirakı»na dair milli audit standartında geniş şərh edilmişdir. Həmin milli standartın 2.3 maddəsində auditorun xüsusi məsələlər üzrə rəyinə aşağıdakı əsas elementlərin daxil edilməsi tövsiyə edilir:

- təsərrüfat subyektinin adı, təsərrüfat subyektinin ünvanı, giriş paragrafı;
- konkret maliyyə informasiyasına dair göstəriş;
- sifarişçi təşkilatın rəhbərliyinin və auditorun hər birinin hansı məsuliyyəti daşmasına dair göstəriş;
- apanılan yoxlamanın xarakterini təsvir edən paragraf;
- xüsusi məqsədlər üçün yoxlama apanılan halda tətbiq edilən standartlara və ya praktikaya istinad;
- auditorun gördüyü işin şərh;
- maliyyə informasiyasının tədqiqi barədə auditorun fikrini əks etdirən paragraf;
- rəyin tarixi;
- auditorun ünvanı;
- auditorun imzası.

Standartın tövsiyəsinə görə bu formanın üstünlüyü rəyin istifadəçilər tərəfindən başa düşülən olmasını təmin etməkdir. Əlbəttə bu struktur quruluş verilən xüsusi tapşırıqlardan asılı olaraq yeniləşə və dəyişilə bilər. Strukturun ayrı-ayrı elementlərinin dəyişilməsi auditorun qarşısına qoyulan xüsusi tapşırıqdan asılıdır. Əsas məsələ isə auditorun qəbul etdiyi öhdəliklərin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi və onun apardığı yoxlama-ekspertiza işində qoyulan tapşırığın qiymətləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmə xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertiza işinin nəticəsi hesab

olunur və onlar ayn-ayn xüsusi reylerde Öz əksini tapmalıdır. Belə rəylərin bir neçəsinin nümunə forması «Auditorların xüsusi məsələlər üzrə yoxlamalarda iştirakı» adlı milli standartda verilmişdir. Məsələn, pul vəsaitlərinin alınması və ödənilməsi haqqında hesabat üzrə xüsusi rəyin predmetini yalnız müəssisənin mədaxil və məxaric üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti təşkil edirsə, mənfəət vergisinin uçotu əsasında hazırlanan maliyyə hesabatları üzrə xüsusi rəyin predmetini mənfəət vergisinin mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarında düzgün əks etdirilməsi və bu sahədə mövcud təhriflərin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Debitor borclarının təsdiq edilməsi üzrə xüsusi auditor rəyində isə debitor borclarının cari dövrdə hərəkəti onların Ödənilməsi və cari dövrün axınına qalığın təsdiq edilməsi əksini tapır. Debitor borclarının reallığının təsdiqində üzləşdirmə aktlarından, borcların qalığının təsdiqi üçün qarşılıqlı yoxlama üsulundan da istifadə edilə bilər.

Xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərindən biri də xarici iqtisadi fəaliyyət və valyuta əməliyyatlarıdır. Bir qayda olaraq xarici iqtisadi fəaliyyət xüsusi fəaliyyət olduğu üçün audit yoxlama-ekspertizasının diqqət mərkəzində olmalıdır. Auditor müəssisə və təşkilatların xarici iqtisadi əlaqələr üzrə əməliyyatlarını ekspertiza edən zaman xarici təşkilatlarla bağlanmış müqavilələr, bu müqavilədə mal dövriyyəsinin həcmi, yerinə yetirilən iş və xidmətlər üzrə tətbiq edilən tarif dərəcələrinin beynəlxalq normalara uyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Bu sahə üzrə audit yoxlama-yekun arayışında, xüsusilə tərəflər arasında mal dövriyyəsinin düzgün əks etdirilməsi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərlərinin təyinatı üzrə ödənilməsi aydınlaşdırılmalıdır. Xarici iqtisadi əməliyyatlar xüsusi tapşırıqlar üzrə audit yoxlama icrası zamanı diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də tərəflər arasında debitor və kreditor borclarının vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Təcrübədə bir çox hallarda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi ümumi yubadılır və yaxud müxtəlif formalarla mənimsənilir. Sadəcə olaraq debitor-kreditor borcları kimi uçot-hesabat işlərində əks etdirilir. Bir çox hallarda isə auditorun həmin borcların xarici ölkələrlə əlaqədar olduğu üçün dəqiqləşdirmək imkanı olmur. Belə hallara audit yoxlama-ekspertizasında xüsusi yanaşma tələb edilir. Valyuta əməliyyatları da audit yoxlama-ekspertizasından xüsusi diqqət tələb edən əməliyyatların tərkibindədir. Çünki valyuta kurslarının düzgün müəyyən edilməməsi nəticəsində vəsaitlərin mənimsənilməsi hallarına yol verilir,

Göründüyü kimi, auditor qarşısında qoyulan hər bir məsələyə spesifik yanaşmalı və xüsusi nəticə-rey tərtib edilməlidir.

X FƏSİL. NORMATİV SƏNƏDLƏRİN VƏ MALİYYƏ HESABATLARININ ÜMUMİ YOXLANMASI METODİKASI

10.1. Norraativ sənədlərin və maliyyə hesabatların ümumi yoxlanılmasının məqsəd və vəzifələri

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı maliyyə-mühasibat sənədlərinin tərtibatına dair rəvəud normativ hüquqi sənədlərin, təlimat və tövsiyələrin tələblərinə əməl olunmasının ekspertizadan keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Normativ hüquqi sənədlər geniş hüquqlı bazaya malikdir. Hər bir təsərrüfat fəaliyyətinin qanuniliyi onun müvafiq hüquqi sənədlərə əsaslanmasıdır, Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapması və formalaşması mülkiyyət formalarrara geniş şəbəkəli fəaliyyətinə meydan vermişdir. Lakin təsərrüfat, təşkilatı və hüquqi formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslər, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər təsərrüfat emeliyyatlarının müvafiq normalara uyğun olaraq mühasibat uçotunu təşkil etməlidir. Yəni mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektləri zəruri maliyyə əməliyyatlarını aparmalı, öz fəaliyyətlərinin yekun hesabatını - maliyyə hesabatını hazırlamalı və müvafiq orqanlara təqdim etməlidir. Buna görə də audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarını və maliyyə hesabatlarının tərtibatında normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi qiymətləndirilməlidir. Bu normativ hüquqi aktların mahiyyətinə, hüquqlı əhəmiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- qanunverici hüquqi aktlar;
- normativ hüquqi aktlar;
- təlimatlar və tövsiyələr.

Qanunverici hüquqi aktlar dedikdə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar başa düşülür. Bu sahədə qanunverici aktlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004;
- «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997;
- «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999;

- «Vergi məcəlləsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1994-cü il (əlavə və dəyişikliklərlə);
- «Əmək məcellesi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.

Bu qanunverici aktların və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının icrasını təmin edən normativ hüquqi aktlara isə aşağıdakılar aiddir:

- «Mühasibat uçotu ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 dekabr 1996-cı il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Dövlət Xəzinədarlığı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 yanvar 1996-cı il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikasında əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 1996-cı il tarixli 99 sayılı qərarı;
- «Akkreditiv və ya qabaqcadan ödəmə sisteminə keçirilməyən müəssisələrin siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 25 noyabr tarixli 163 sayılı qərarı;
- «Əyar damğalarının növləri və quruluşu haqqında eskizlər», Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 1 fevral tarixli 30 saylı qərarı;
- «Müəssisə, idarə və təşkilatlarda daşınmaq, satılmaq, əmal edilmək və ya istehsal prosesində tətbiq edilmək üçün verilmiş maddi sərvətlərin qorunmasının təmin edilməsinə görə tam maddi məsuliyyət haqqında yazılı müqavilə bağlanması lazım olan iş və vəzifələrin siyahısı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 26 dekabr tarixli 188 sayılı qərarı;
- «Tam maddi məsuliyyət haqqında nümunəvi fərdi müqavilə haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 26 dekabr tarixli 188 sayılı qərarı;
- «Əzamiyyət xərclərinin normaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixli qərarı;
- «Büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatların xərclər məbləğinin və ştat cədvəllərinin maliyyə orqanlarında qeydiyyatdan keçirilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 4 fevral tarixli 19 nömrəli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki səfirlik, konsulluq və başqa diplomatik nümayəndəlikləri tərəfindən ölkədən gətirmək və ölkə-

ye gəlmək üçün əcnəbi vətəndaşlara verilən viza blanklarının ciddi hesabat sənədi kimi uçotu və tətbiqi qaydalının təsdiq edilməsi» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 10 aprel tarixli 59 sayılı qərarı;

- «Müsadirə edilmiş, sahibsiz qalmış, verəselik hüququ əsasında dövlət mülkiyyətinə keçən əmlakın və dəfinələrin uçotu, qiymətləndirilməsi, saxlanması, istifadəsi və satışı barədə əsasnamənin təsdiq edilməsi» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 18 aprel tarixli 69 sayılı qəran;

- «İri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələrin mərkəzləşdirilmiş uçota alınması qaydalının təsdiq edilməsi» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 29 iyun tarixli 100 sayılı qəran;

- «Nezaret kitabçası» haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 13 dekabr tarixli 196 sayılı qəran;

- «Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun apanılması qaydalan»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 18 yanvar tarixli 9 sayılı qəran;

- «Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasının, dövlət büdcəsi layihəsinin və toplu maliyyə balansının hazırlanması» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 yanvar 2003-cü il tarixli qəran;

- «Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçmək məqsədilə Mülki Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanmasına və tətbiqi üzrə Proqram» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 20 fevral tarixli 29 sayılı qəran;

- «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında dövlət eyar palatası» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 22 avqust tarixli 147 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;

- «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı» haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 6 noyabr tarixli 203 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş əsasnamə.

Ayn-ayn sahələrin fəaliyyətini tənzimləyən təlimatlar, əsasnamələr və tövsiyə-mektublara aşağıdakılar aid edilə bilər:

- «Müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 1-94 sayılı emrə təsdiq edilmiş təlimat;

- «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli İ-5 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;
- «Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən maliyyələşən idarə və təşkilatların büdcədən kənar vəsaitləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 10 mart tarixli 16 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;
- «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarının təsdiq olunması barədə» Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının 06 aprel 1993-cü il tarixli qərarı;
- «Dövlət büdcəsinin «İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitdən istifadə olunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 aprel tarixli 77 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;
- «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin hesablanması və ödənilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 sentyabr tarixli 189 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş əsasnamə;
- «Vətəndaşların Xidməti Əzamiyyət Qaydaları»nın qüvvədən düşməsi barədə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 06 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı;
- «Müəssisələrin mühasibat uçotunun Hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1995-ci il 20 oktyabr tarixli İ-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş təlimatı;
- «Sehmdar cəmiyyətləri tərəfindən öz səhmlərinin geri alınması və sonradan satılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1996-cı il 14 may tarixli təlimatı;
- «Azərbaycan Respublikasında büdcədən kənar vəsaitlərin formalaşdırılması, istifadə edilməsi, uçota alınması və hesabatın təqdim olunması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 24 mart 1997-ci il tarixli təlimatı;
- «Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığorta iştirakçılarının uçotu qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Kollegiyasının 1997-ci il 23 aprel tarixli 3/1 sayılı qərar ilə təsdiq olunmuş təlimatı;
- «Büdcədən maliyyələşdirilən dövlət orqanlarının (Müdafiə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Prokurorluq və başqa xüsusi orqanlar istisna olmaqla), eləcə də büdcədən tam və qismən ma-

liyyələşdirilən digər təşkilatların tabeliyində olan xidməti minik, yük, sərnişin daşıyan və xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələrinin bir ədədi üçün yürüş və neft məhsulunun aylıq normaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 9 aprel 1998-ci il tarixli təlimatı;

- «Köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması yeni (açıq) metodunun tətbiqi üzrə» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 01 iyun 1998-ci il tarixli təlimatı;

- «Əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 01 iyun 1998-ci il tarixli nümunəvi təlimatı;

- «Büdcədən maliyyələşən idarə, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatı;

- «Ciddi hesabat blanklarının (Medaxil qəbzli f.N) MQ, kassa mədəxil orderi f.N^o KO-1, vəkalətnamə f.Ns M-2, qaimə-faktura f.Ns 2Q) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 02 fevral 1999-cu il tarixli təlimatı;

- «Xüsusi ayrılmış yerlərdə pullu avtomobil dayanacaqına görə birdəfəlik dayanacaq haqqı qəbzinin (forma Ns RD-1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 mart 1999-cu il tarixli təlimatı;

- «Azərbaycan Respublikasının Əhəlinin Dövlət Məşğulluğuna Kömək Fonduna məcburi və məqsədli ayırmaların yığılması, uçota alınması və vəsaitin xərclənməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 06 noyabr 1991-ci il tarixli müvəqqəti təlimatı;

- «Azərbaycan Respublikası Əlilləri Sosial Müdafiə Fonduna məcburi və məqsədli ayırmaların yığılması, uçota alınması və vəsaitin xərclənməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 09 noyabr 1994-cü il tarixli təlimatı;

- «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş təlimatı;

- «Büdcədən maliyyələşən kredit serəncamçıları tərəfindən alınan malların, qəbul olunan iş və xidmətlərin xəzinə uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 28 dekabr 2000-ci il tarixli 1-193 sayılı emrillə təsdiqlənmiş təlimatı;

- «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət maliyyə nəzərinin həyata keçirilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 27 iyun 2001-ci il tarixli təlimatı;

- «Gəlirdən çıxmalı olan təmir xərclərinin mühasibat uçotunda eks olunmasına dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixli təlimatı;
- «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında hesablaşma, cari və digər hesabların açılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 1 noyabr 1997-ci il tarixli qəran ilə təsdiq edilmiş qaydalan;
- «Maliyyə hesabatı kimi istifadə olunan biletlərin, qəbzlərin, talonların, putyovkalann və onlara bərabər tutulan digər sənədlərin hazırlanmasına xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 20 aprel tarixli 86 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş qaydalan;
- «Sərbəst mühasib fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 20 aprel tarixli 87 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş qaydalan;
- Azərbaycan Respublikasında «Qiymətli metallardan hazırlanmış memulatlann eyarlanma və damğalanması haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 1 fevral tarixli 30 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş qaydalan;
- «Dövlət vergi xidməti sisteminde istifadə olunan «Qeyri-vergi tedi-yelerinin qəbulu üçün qəbz»in (forma № 10 V) və «Əhalidən vergilərin qəbulu üçün qəbz»in (forma № 24 V) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 13 avqust 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Qaz serfi üçün mədaxil qəbzlərinin (forma № 10 - Qaz; forma № 11 - Qaz) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 avqust 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Poçt göndərişləri üçün mədaxil qəbzi- forma № PÇ-1-in, teleqram üçün mədaxil qəbzi - forma № TQ-2-nin, sifarişli məktub və banderollar üçün mədaxil qəbzi - forma № PÇ-3-ün, əlavə poçt xidmətləri üçün mədaxil forma qəbzi-forma № PÇ-5-in forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 09 sentyabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Şəhərlərarası sərnişindəşım biletləri forma № SB-2-nin, forma № SB-3-ün, forma № SB-4-ün və baqaj forma № BB-1-in forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 noyabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Mədaxil qəbzi»nin (forma Nə MQ) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 dekabr 1999-cu il tarixli qaydaları;
- «Zərgərlik işləri üçün sifariş qəbzinin (forma № SQ-1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Muzeyə giriş bileti»nin (forma № MB-1) və «Bələdçi bileti» nin (forma № MB-2) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Əmək qanunvericiliyinin əmək mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə cərimənin tətbiqi haqqında qərar»ın (forma № DƏM) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 22 dekabr 1999-cu il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üçün mədaxil qəbzi»nin (forma № 11 DSS) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 24 yanvar 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Karantin xidmətləri üçün mədaxil qəbzi» nin (forma № I2-KX) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 10 fevral 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Dövlət özəlləşdirmə çəklərinin alqı-satqısı haqqında qəbz»in (forma № 13-ÖÇ) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 17 fevral 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Təməşə (konsert) bileti» nin (forma № I-TV) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 06 aprel 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyası haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 03 iyul 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Restorana giriş bileti» nin (forma № RB -1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 10 noyabr 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- Vergi Hesab-Fakturası və onların tətbiqi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 29 dekabr 2000-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Məhmanxana qəbzinin (forma №17MQ) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 noyabr 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Səmişin biletlərinin (forma №BB-3 və forma №SSB-3) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 12 fevral 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Yiik avtonəqliyyatı üçün yol vərəqi (forma №YV-2) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 26 fevral 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Ödəniş qəbzinin (forma №ÖQ-1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 26 fevral 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «İşçilərin ezamiyyəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 aprel 2001 -ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Rabitə xidmətləri üçün «ödəniş qəbz»lərinin (forma № ÖQ-2, forma № ÖQ-3 və forma № ÖQ-4) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 07 may 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Qiymətli metallardan və qiymətli daşlardan zərgərlik və meşet məmulatları hazırlayan istehsalçıların qeydiyyatdan keçirilməsi və onlara qeydiyyat şəhadətnaməsinin verilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 iyun 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Nəqliyyatda biletsiz getməyə görə cərimə qəbzi»nin (forma №CQ-4), «Nəqliyyat vasitəsində biletsiz səmişin aparılmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma №SCQ-5) və «Səmişin bileti»nin (forma №2SB-6) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 4 avqust 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Qiymətli metalların, qiymətli daşların, tərkibində qiymətli metallar olan məmulatlar və materialların eyniləşdirilməsi, damğalanması və analiz edilməsi üçün qəbul qəbzi»nin (forma № QM-1) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 oktyabr 2001-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;
- «Toxumçuluq haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma № CQ-9), «Bitki karantini qaydalannın pozulmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma № CQ-9), «Bitki karantini qaydalannın pozul-

masına görə cərimə qəbzi»nin (forma N CQ-10), «Bitki mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma N SQ-11) və karantin yoxlamasından və müvafiq əməliyyatdan keçirilməmiş materialların daşınmasına görə cərimə qəbzmin (forma N CQ-12) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 iyun 2002-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Yükvurma orderi»nin (forma N? VA-1), «Yük boşaltma orderi»nin (forma Ne VA-2) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 iyun 2002-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Yaşayış sahələrindən istifadə qaydalannın pozulmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma N? CQ -6), «Özbaşına tikinti işlərinin apanmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma Na CQ -7) və «Sahələri və digər yaşayış məntəqələrini abadlaşdırma qaydalannın pozulmasına görə cərimə qəbzi»nin (forma NsCQ-8) forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 12 iyul 2002-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Təhqiqat və ibtidai İstintaq dövründə götürülmüş pulların qəbulu qəbzi»nin (forma NE QQ-1), «Təhqiqat və ibtidai İstintaq dövründə götürülmüş qiymətli əşyalara qəbulu qəbzi»nin (forma QQ-2) və «Maddi sübut sayılan pulların və qiymətli əşyalara qəbulu qəbzi»nin forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 12 iyul 2002-ci il tarixində təsdiq etdiyi qaydalar;

- «Pul vəsaitinin saxlanması və daşınması zamanı onun salamatlığını təmin etmək barədə tövsiyələr», Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalanna dair Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin tövsiyələri;

- «Müəssisələrin kassa binalarının texniki cəhətdən möhkəmləndirilməsi və yanğından mühafizə, siqnalizasiya vasitələri ilə təchiz olunması barədə tövsiyələr», Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının apanılması qaydalanna dair Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin tövsiyələri.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında maliyyə əməliyyatlarını tənzimləyən çoxlu sayda qanunverici və normativ hüquqi aktlar, onların icrasını təmin edən təlimatlar, əsasnamələr, tövsiyə-mektublar mövcuddur. Ona görə də müəssisələrdə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının bu qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğunluğu yoxlanılmaq, müəssisələrdə uçot-

maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdim olunmasında müvafiq qaydalara əməl olunması qiymətləndirilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin bu sahədə məqsəd və vəzifələri əsas etibarilə hər bir təsərrüfat əməliyyatlarında baş vermiş qanundan-kenar prosesləri ədiyyəti üzrə müvafiq qanunverici və normativ hüquqi aktların teleblərinə istinad etmək ilə konkret olaraq qiymətləndirməkdir. Ona görə də auditor yuxanda qeyd etdiyimiz digər qanunverici normativ hüquqi aktların məzmun və mahiyyətindən bilavasitə məlumath olmağdır.

Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları yoxlama-ekspertiza edilən zaman normativ hüquqi aktlardan istifadə qaydalarında Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının 26 dekabr 2001-ci il tarixli 88/2 saylı qərar ilə təsdiq edilmiş «Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat-maliyyə hesabatlarının auditə zamanı normativ hüquqi aktların nəzərə alınması» haqqında təlimatda da öz geniş şərhini tapmışdır.

10.2. Audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri

Təsərrüfat subyektlərinin mühasibat-maliyyə hesablarının auditə zamanı yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbəyi vacib əməldir. Normativ sənədlərin və maliyyə hesabatları üçün yoxlama-ekspertizasının məlumat mənbələri zəngin və çox çeşidlidir, Ona görə də bu sahədə audit yoxlama-ekspertizası üçün istifadə edilən məlumat mənbələri mahiyyətinə, təyinatına, istiqamətinə və əhəmiyyətliyinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- normativ hüquqi sənədlərə dair audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri,

- mühasibat və maliyyə hesablarının audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri;

- mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının sənədləşdirilməsində müvafiq təlimatların, qaydaların gözlənilməsinə dair məlumat mənbələri.

Bir qayda olaraq təsərrüfat subyektlərində istehsal-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası üçün normativ hüquqi aktlara dair məlumat mənbələrini Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunlarda, Nazirlər Kabinetinin qərarlarında, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin bülletenlərində və ayn-ayn nəşriyyatların hazırladığı qanunlar külliyyatında tapmaq mümkündür. Eyni zamanda təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi qanunverici aktların icrasını təmin edən normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarına dair məlumatları Azərbaycan Respublikası Nazir-

lər Kabinetinin bülletenlərində və Nazirlər Kabinetinin qərarlar toplusunda, həmçinin «Qanun» nəşriyyatının «Mühasibat işi» normativ sənədlər toplusu adlı buraxılışında (Bakı, 2005-ci il) tapmaq mümkündür. Mühasibat və maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdimi ilə bağlı bir sıra təlimatlar, əsasnamələr mövcuddur. Təsərrüfat subyektlərində audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlarkən uçot-hesabat sənədlərinin tərtib və təqdim olunması qaydalarına əməl edilməsi qiymətləndirilən zaman müvafiq təlimatlara istinad edilməlidir. Bu təlimatları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin bülletenlərində, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının bülletenlərində, Ədliyyə Nazirliyinin müvafiq yazışmalarında və həmçinin «Qanun» nəşriyyatının 2005-ci ildə nəşr etdiyi «Mühasibat işi» normativ sənədlər toplusunda tapmaq mümkündür.

Auditor bu mənbələrə istinad etməklə istənilən normativ sənədləri əldə edə bilər. Bununla yanaşı, təsərrüfat subyektlərinin mühasibat-maliyyə hesabatlarının audit yoxlama-ekspertizası zamanı mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının sənədlərinin standart formalarından istifadə edilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Mühasibat sənədləri və maliyyə hesablarında istifadə olunan standart formaları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu formaların tətbiqinə dair məlumatları «Qanun» nəşriyyatının 2005-ci il tarixli «Mühasibat işi» normativ sənədlər toplusunda tapmaq mümkündür.

10.3. Müəssisənin təsis sənədlərinin ekspertizası

Audit yoxlama-ekspertizasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də müəssisənin hüquqi statusunu müəyyənləşdirən təsis sənədlərinin ekspertiza edilməsidir. Müəssisənin təsis sənədlərinin ekspertizası əsas etibarilə bu sənədlərin qanunverici və normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını müəyyənləşdirmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təsis sənədlərinin ekspertizası zəngin və çoxşaxəlidir. Müəssisənin təsərrüfat sənədləri dedikdə - hüquqi və fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün təsis etdiyi və hüquqi bazaya malik olan sənədlər başa düşülür. Bu sənədlərə hüquqi və fiziki şəxsin müəssisənin yaradılmasına və fəaliyyətinə dair ilkin protokollar, fiziki şəxsin müəssisənin yaranmasına dair iddia erizəsi, müəssisənin fəaliyyətini tənzimləyən nizamnaməsi və əsasnaməsi, ali icraedici orqan tərəfindən müəssisənin qeydiyyatı alınması - qeydiyyat şəhadətnaməsi, əmlakın, mülkün özəlləşdirilməsinə dair şəhadətnamə, müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı (əgər tələb edilsə) xüsusi razılıq lisenziyası, identifikasiya kodunu müəyyənləşdirən şəhadətnamə, müəssisənin dövlət

reyestrinə səlinməsinə dair qeydiyyat şəhadətnaməsi, vergi orqanlarında qeydiyyatda əlınmasına dair vəsiqə daxildir.

Qeyd olunanlardan əlavə müəssisənin fəaliyyətindəki spesifik xüsusiyyətlərlə bağlı olaraq onun fəaliyyətinin hüquqi bazasına digər sənədlər də aid edilə bilər. Bu sənədlər adətən təbii resurslardan istifadə, xüsusi maddələrin emalı və istehsal, qanunla nəzərdə tutulan fəaliyyət növlərindən əlavə olaraq fəaliyyət istiqamətlərində tətbiq edilir. Bir qayda olaraq auditor müəssisənin təsis sənədlərini ekspertiza edən zaman ilk növbədə təsis protokolunu və ya fiziki şəxsin iddia ərizəsini nəzərdən keçirməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrin (bir sıra hallar nəzərə alınmaqla) təsisçiləri hüquqi, fiziki şəxslər ola bilər. Ona görə də müəssisə təsis olunarkən ilkin protokollar və ya iddia ərizələrinin, qanunvericilik baxımından mülki prosessual qanunlara uyğunluğu müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Müəssisənin təsis sənədlərinin tərkibində vacib hüquqi sənədlərdən biri müəssisənin nizamnaməsi və əsasnamesidir. Müəssisənin nizamnaməsinin audit ekspertizasına bir neçə istiqamətdən yanaşılmalıdır. Çünki, müəssisənin nizamnaməsi onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirən, tənzimləyən, idarəetmə strukturasını əsaslandırان, mülkiyyət hüququnu və onun vərsəliyini özündə eks etdirən yeganə hüquqi sənəd hesab edilir, Müəssisənin nizamnaməsi onun təsisçisi tərəfindən tərtib edilir və təsdiq edilir. Müəssisənin nizamnamesi onun fəaliyyət göstərdiyi və yerləşdiyi dövlətin qanunverici və normativ hüquqi aktlarına uyğun olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hüquqi, fiziki şəxslər və xarici vətəndaşlar tərəfindən təsis edilmiş müəssisə və şirkətlərin nizamnamesi və əsasnamesi bilavasitə Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olmalıdır. Müəssisənin nizamnaməsi tərtib edilən zaman qanunla qadağan edilən fəaliyyət növlərini özündə eks etdirməməlidir. Əgər belə hal nəzərdə tutulmuşsa, bunun üçün qanunvericilikdə olduğu kimi bu fəaliyyətə müvafiq dövlət ali icraedici orqanların xüsusi razılığı olmalıdır. Auditorlar ilk növbədə müəssisənin təsis protokolu ilə (fiziki şəxsin iddia ərizəsi ilə) onun nizamnamesinin uyğunluğunu müəyyənləşdirib qiymətləndirilməlidir.

Auditor ekspertizasında növbəti mərhələ onun nizamnaməsində nəzərdə tutulan fəaliyyət istiqamətləri üzrə təsərrüfat işlərinin faktiki icrasının qiymətləndirilməsidir,

Belə ki, müəssisənin nizamnamesi onun fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirən hüquqi sənəddir. Əgər müəssisə təsis dövründən sonra öz fəaliyyətini

yətinə müvafiq düzəlişlər, əlavələr etmişdirsə bu mütləq rəsmiləşdirilməlidir. Bu barədə edilən dəyişiklik nizamnaməni qeydə alan ali icraedici orqan tərəfindən rəsmiləşdirilməlidir. Müəssisənin nizamnaməsində ekspertizanın obyektlərindən biri də mülkiyyət münasibətlərinin nizamnamədə öz əksini tapması və faktiki olaraq onun realizə vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Müəssisəni təsis edən zaman təsis sənədlərində, ilkin protokollar və yazışmalarda mülkiyyət münasibətləri dəqiq və qanunauyğun müəyyənləşdiribnəlidir. Bu hal həmçinin müəssisənin nizamnamesində də doğru-düzgün əksini tapmalıdır. Müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan, müəyyənləşdirilmiş nizamnamə kapitalı və onun təsisçiləri arasında pay miqdarının ödənilmə səviyyəsi də auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır.

Audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri də müəssisənin ali idarəetmə orqanının və onun struktur quruluşunun müəyyənləşdirilməsi və faktiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Müəssisənin nizamnaməsi onun ali idarəedici orqanının və strukturunu müəyyənləşdirir. Müəssisənin ali icraedici orqanının nizamnaməyə uyğun olaraq fəaliyyəti audit ekspertizasında qiymətləndirilməlidir, Müəssisənin nizamnamesi onun mülkiyyətçisi ilə digər rəhbərliklərin ləğvi, yenidən təsis olunması, vəsaitlərinin bölüşdürülməsini müəyyənləşdirən hüquqi sənəddir, Əgər yoxlama dövründə müəssisənin fəaliyyətində qeyd olunan hallara rast gəlinərsə, onun audit qiyməti yoxlama-yekun arayışında öz əksini tapmalıdır. Müəssisənin nizamnaməsi ekspertiza edilən zaman onun dövlət qeydiyyatına alınması və hüquqi statusunu müəyyənləşdirən qeydiyyat şəhadətnaməsinə də nəzər salınmalıdır.

Müəssisənin təsis sənədləri ekspertiza edilən zaman əsasnamənin də real vəziyyəti qiymətləndirilməlidir. Bir çox hallarda müəssisənin fəaliyyəti və onun idarə edilməsi ilə bağlı olaraq bəzi rəqəmlər nizamnamədə ümumi şəkildə öz əksini tapır. Bu da müəssisənin fəaliyyətində qeyri-deqiqlik və rəhbərlik çətinliklər yaradır. Ona görə də, müəssisənin idarə edilməsini daha səmərəli təşkil etmək üçün işlək mexanizmlərin hazırlanması və tətbiq edilməsinə dair xüsusi əsasnamələr tərtib edilir və təsisçi tərəfdən təsdiq edilir. Müəssisənin əsasnaməsi ekspertiza edilən zaman onun ne dərəcədə qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə cavab verməsi və müəssisənin nizamnaməsinin fəaliyyət istiqamətinə uyğunluğu müəyyənləşdirilib qiymətləndirilməlidir.

Müəssisənin təsis sənədləri ekspertiza edilən zaman onun fəaliyyətində nəzərdə tutulan şöbələrin, xarici ölkələrdə nümayəndəliklərinin, xarici iqtisadi fəaliyyətinin mövcudluğu və fəaliyyət istiqamətlərinin nizamnamədə öz əksini tapması müəyyənləşməlidir. Müəssisənin təsis sənədləri

nədlərini ekspertiza edən zaman onun fəaliyyətinə (əgər bu qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdursa) xüsusi razılıq (lisenziya) olması, lisenziyanın tələblərinə eməl edilməsi, lisenziyanın müddəti, verilmə tarixi, lisenziyanın təsərrüfat subyektinin əsas fəaliyyətini təmin etməsi qiymətləndirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə lisenziya tələblərinə eməl etmədikdə onun fəaliyyətinin dayandırılması iddiası mümkündür. Müəssisənin təsis sənədlərinin audit ekspertizasında müəssisənin vergi uçotuna alınması və bu uçotun fəaliyyətə başladığı müddət qiymətləndirilməlidir. Müəssisənin spesifik xüsusiyyəti ilə bağlı olan fəaliyyətinə dair xüsusi sənədlər varsa, auditor bu sənədləri də təsis sənədlərinin tərkib hissəsi hesab edə bilər və onları müvafiq qaydada ekspertizadan keçirib qiymətləndirməlidir.

10.4. Müəssisənin uçot-hesabat sənədlərinin sintetik göstəricilər üzrə ilkin təhlili

Audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman müəssisədə tətbiq olunan mühasibat uçotu sistemi və təsərrüfatdaxili audit nəzarəti də diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkil edilməsi, aparılması və nəticələrin yekunlaşdırılmasında bu iki amil böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotu sisteminin mütərəqqi formalaşdırılması onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bilavasitə maliyyə hesablaşmalarının tərtibini və şəffaflığını təmin edir, təsərrüfatdaxili auditin təşkilini və səmərəliliyini artırır. Buna görə də müəssisədə mühasibat uçotu sisteminin **öyTənlilməsi** və qiymətləndirilməsi auditin tədqiqat obyektlərinə çevrilməlidir.

Müəssisənin uçot sisteminin audit qiymətləndirilməsində bir neçə prinsiplial məsələlər, o cümlədən, müəssisədə mühasibat uçotunun vəziyyəti və maliyyə hesabatlarının tərtib olunma qaydaları diqqət mərkəzində olmalıdır. Mühasibat uçotunun tətbiqi sistemi və onun apanılmasının audit qiymətləndirilməsi o halda səmərəli sayıla bilər ki, bütövlükdə həmin sistemin müvafiq standartlara uyğun olsun, təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınmasının şəffaflığını təmin etsin, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarını doğru və düzgün uçota alsın. Müəssisədə mühasibat uçotu sistemi həmçinin o vaxt səmərəli hesab edilə bilər ki, burada uçot-hesabat işləri qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun qurulmuş olsun və eyni zamanda həmin müəssisənin spesifik fəaliyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəssisənin özünün uçot siyasəti işləyib tətbiq edilsin. Əlbəttə, uçot müəssisənin ən vacib idarəetmə elementlərindən biri olmaqla, onun bəzi nəzarət funksiyalarının da özündə ehs edir.

Müəssisənin mühasibat uçotunun vəziyyətinin ekspertizası və audit qiymətləndirilməsində prinsipial məsələlərdən biri də uçotun həmin müəssisənin iqtisadiyyatının idarə edilməsində əsas funksiyaların qiymətləndirməkdir. Belə ki, mühasibat uçotu əsas idarəetmə elementlərindən biri olmaqla onun Özünəməxsus idarəetmə funksiyası vardır. Uçot müəssisə və təşkilatlarda elə qurulmalıdır **ki**, baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının düzgün və vaxtında uçota alınmasını təmin etməklə yanaşı, idarəetməyə dair lazımi informasiyaları təmin etsin. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində mühasibat uçotunun iki sistemi tətbiq edilir - mühasibat uçotu və idarəetmə uçotu, yəni mühasibathq həmçinin idarəetmə ilə bağlı olan məlumatları da uçota almaqla məşğuldur.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası müəssisədə uçot siyasətinin vəziyyətini müəyyənləşdirməli və qiymətləndirməlidir. Yeni müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması ilə bağlı idarəetmə uçotunun apanılması və bu idarəetmə uçotunda müəssisənin spesifik fəaliyyətinin tam əks etdirilməsi qiymətləndirilməlidir. Mühasibat uçotunun digər bir prinsipial məsələsi struktur bölmələrdə əməliyyatların uçota alınması vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Belə ki, hər bir müəssisə bir və ya bir neçə istehsal prosesi ilə məşğul olur. Lakin həmin istehsal bölmələrinin işini ahəngdar təşkil etmək üçün yardımçı, köməkçi bölmələr də mövcuddur. Uçot həmin bölmələrdə əməliyyatların vaxtında və düzgün uçota almaqla yanaşı, onlar arasında optimal əlaqənin vəziyyətini qiymətləndirməlidir. Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman uçotun digər vacib funksiyası nəzarət funksiyasıdır. Auditor onun vəziyyətini də qiymətləndirməlidir. Belə ki, mühasibat uçotu baş vermiş əməliyyatların uçota alındıqca vəsait və resursların hərəkəti üzərində bilavasitə nəzarət edir. Müəssisədə uçot sistemi nə qədər sadə və şəffaf qurularsa, təsərrüfat əməliyyatları və onların nəticəsində meydana çıxan resurs və vəsaitlərin hərəkətinə nəzarət bir o qədər səmərəli ola bilər,

Auditor müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında mühasibat uçotu nəzarətini qiymətləndirmək üçün məsələyə bir neçə istiqamətlərdən yanaşmalıdır. İlk növbədə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının vaxtında və düzgün uçota alınması, cari təsərrüfat əməliyyatların qruplaşdıraraq həmin dövrün sonuna icmal məlumatların hazırlanması, təsərrüfat əməliyyatlarının vəziyyəti haqqında rəhbərliyə mütemadi olaraq informasiyanın verilməsi, idarəetmə üçün sadələşdirilmiş informasiya sistemi və müvafiq təhlil üçün lazımi bazanın hazırlanması kimi məsələlərin həlli mü-

hasibat uçotunun nəzarət funksiyasının semereli təşkilinin əsas göstəricisi ola bilər.

Müəssisə və təşkilatın mühasibat uçotunun vəziyyətinə dair audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman təsərrüfatdaxili audit nəzarətinin vəziyyəti də öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Baxmayaraq ki, təsərrüfatdaxili nəzarət funksiyasının böyük bir hissəsini mühasibat uçotu Özlüyündə əxs edir, lakin bu funksiyam bütövlükdə mühasibat uçotunun üzərinə qoymaq düzgün deyil. Xüsusilə, böyük sayda törəmə müəssisələrə malik olan iri həcmli korporasiyalarda, təsərrüfatdaxili nəzarət funksiyasının müstəqil daxili audit nəzarəti sistemindən istifadə edilməklə icrasını təmin etmək məqsəduyğundur.

Daxili audit dedikdə - müəssisənin struktur bölmələrinin, törəmə müəssisənin fəaliyyətinin mütəmadi olaraq tematik və digər qaydalar tətbiq edilməklə, müəssisənin tabe olduğu təşkilat tərəfindən yoxlama-ekspertizanın keçirilməsi başa düşülür.

Her bir təsərrüfatdaxili audit müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla xüsusi proqrama malik olmalıdır. Bu proqramda təsərrüfat subyektlərinin və struktur bölmələrin nəzarətdən keçirilməsi vaxtı, ünvanı və audit yoxlama-ekspertizasının formaları göstərilməklə aparılacaq yoxlama-ekspertiza işlərinin təqribi tezis sualları və tətbiq olunma metodikası qeyd olunmalıdır.

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman müəssisənin daxili auditinin vəziyyəti nəzərdən keçirilməli və qiymətləndirilməlidir. Bu zaman daxili auditin iş planı və onların icrası qaydaları keçirilmiş yoxlama nəticələrinin sənədləşdirilməsinin vəziyyəti öyrənilməlidir. Təcrübədə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş bir çox xırda nöqsanlar mütəmadi olaraq təkrarlanır və bəzən buna ciddi əhəmiyyət verilmir. Lakin uzun müddət təkrarlanan xırda nöqsanlar zaman keçdikcə çoxalır və böyük mənfi nəticələrə səbəb olur. Ona görə də auditor təsərrüfatdaxili audit yoxlamalarında aşkar edilmiş nöqsanların şablon xarakterli olub-olmamasına müvafiq qiymət verməlidir. Əgər bu nöqsanlar şablon şəklində sadəcə olaraq yoxlama-yekun arayışlarında öz əksini tapmışsa, onlar haqqında auditor müəyyən tədbirlər görülməsini təşkil etməlidir.

Auditor daxili auditin yoxlama nəticələrinin realizə edilməsinə də diqqət yetirməlidir. Belə ki, bir çox hallarda yoxlama nəticələri arayışda formal olaraq öz əksini tapdığı kimi, onun realizə edilməsi də formal xarakter daşıyır. Bu kimi halların aradan qaldırılması üçün auditor daxili auditin yoxlama-ekspertizası nəticələrinin realizesindən sonra təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində hansı dəyişikliklər baş verməsini qiymətləndirməlidir.

10.5. Təsərrüfat müqavilələri və öhdəliklərinin auditi

Təsərrüfat müqavilə və öhdəlikləri dedikdə, müəssisələrin əsasən təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələri və iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi akt başa düşülür. Təsərrüfat müqavilələri və öhdəlikləri, həmçinin təsərrüfat subyektləri ilə fiziki şəxslər arasında da iqtisadi münasibətləri tənzimləyə bilər. Təsərrüfat müqavilə və öhdəlikləri təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərin hüquqi bazasını təşkil edir. Lakin təsərrüfat müqavilələri və öhdəlikləri istiqamətlərinə və iqtisadi məzmunlarına görə müxtəlif olsa da, hüquqi baxımdan bir məqsədi - təsərrüfat subyektləri və eyni zamanda təsərrüfat subyektləri ilə fiziki şəxslər arasında iqtisadi münasibətləri tənzimləyir.

Audit yoxlama-ekspertizası apanan zaman müəssisələrarası bağlanmış müqavilələr və öhdəliklərin ekspertizadan keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, bu müqavilələr və öhdəliklər müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynamaqla onların istehsal-maliyyə fəaliyyətinə birbaşa müdaxilə edir.

Auditor müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları ilə bağlı müqavilələri və öhdəlikləri ekspertizadan keçirən zaman ilk növbədə onların hüquqi baxımdan qiymətləndirilməlidir. Yeni müəssisələrarası iqtisadi müqavilələri tənzimləyən sənədlər və öhdəliklər bağlanan zaman Azərbaycan Respublikası qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinin nə dərəcədə gözlənilməsi qiymətləndirilməlidir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində mövcud müqavilə-öhdəliklər auditor tərəfindən ekspertizaya edildikdə eyni zamanda tərtibatı-struktur təmliyi, tərəflər arasında qarşılıqlı öhdəliklərin əlaqələndirilməsi, müqavilələrin predmetinin qiymətləndirilməsi, müqavilənin fəaliyyət müddəti, müqavilənin bir tərəfli, yaxud qarşılıqlı razılıq əsasında müddətinin uzadılması, ləğvi və digər vacib prinsiplərin öz əksini tapması qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq təsərrüfatlararası münasibətləri tənzimləyən müqavilələrin predmeti bir və ya bir neçə məsələni əhatə edə bilər. Belə şəraitdə müqavilə öhdəlikləri hər bir predmet üzrə qəti və aydın şərh edilib, yazılmalıdır. Müqavilə və öhdəliklər eger xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlıdırsa, bu zaman beynəlxalq konvensiyalarda öz əksini tapmış iqtisadi münasibətləri tənzimləyən normativ sənədlərin tələbləri gözlənilməlidir. Müqavilə və öhdəliklər bağlanan zaman qiymət amilinin gözlənilməsi də vacib rəsələlərdən biridir.

Qiymət amili bazar münasibətlərinin prinsiplərindən irəli gəlməklə tələb və təklifi əks etdirən ölçü vahididir. Bu zərər Respublikamızda və dünya bazasında mövcud məhsulların satış qiyməti nəzərə alınmalıdır.

Müqavilə və öhdəliklər, həmçinin müəssisə ilə fiziki şəxslər arasında iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi sənəd olduğu üçün burada da bir sıra prinsiplal məsələlər öz həllini tapmalıdır. Belə ki, müəssisələr hüquqi şəxslərlə yanaşı, fiziki şəxslərlə də fərdi qaydada müxtəlif predmetlər üzrə, o cümlədən emək müqaviləsi, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsinə dair fərdi müqavilələr, müxtəlif növ məhsulun tədarükünə dair müqavilə və öhdəliklər bağlaya bilər. Lakin təsərrüfat subyektləri arasında bağlanan müqavilə və öhdəliklərlə, fizici şəxslər arasında bağlanan müqavilə və öhdəliklər arasında bir sıra fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, təsərrüfat subyektləri arasında bağlanan müqavilələr xüsusilə alqı-satqı və yaxud yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, əksər hallarda qeyri-nağd yolla aparılırsa, təsərrüfat subyekti ilə fiziki şəxslər arasında bu istiqamətdə, yeni kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarüku, alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirilməsində bilavasitə nağd Ödəmə əməliyyatına daha çox üstünlük verilir. Təsərrüfat subyektləri arasında bağlanan müqavilələrdə əksər hallarda məhsul satışı, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində, dövlət təarif sistemindən daha çox istifadə edildiyi halda bu kimi əməliyyatlar təsərrüfat subyektləri ilə fiziki şəxslər arasında aparılırsa sərbəst qiymətlərə daha çox istinad edilir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman bu kimi hallar diqqət mərkəzində olmalıdır. Təsərrüfat subyekti ilə fiziki şəxslər arasında bağlanan müqavilələr bir sıra hallarda mövsümi xarakter daşıyır. Belə mövsümi xarakterli müqavilələrdə bir sıra əlavə şərtlər və razılaşmalar mövcuddur. Bu şərtlərin bəziləri Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsində və digər qanunverici normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır. Auditor təsərrüfat subyekti ilə fiziki şəxslər arasında bağlanan mövsümi iş xarakterli müqavilələri, burada əlavə şərtlərin gözlənilməsini, əksini tapmasını və realizə edilməsini qiymətləndirməlidir. Təsərrüfat subyektləri ilə fiziki şəxslər arasında bağlanan müqavilələrin 80-90%-i əmək müqavilələrinə aiddir. Müəssisə ilə fiziki şəxslər arasındakı münasibətləri tənzimləyən müqavilələr Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin müvafiq bəndlərinə tam uyğun olaraq tərtib edilməlidir. Əmək müqavilələri bağlanan zaman onların qüvvədə olma müddəti və tərəflərin öhdəlikləri Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinə tam uyğun olmalıdır. Auditor təsərrüfat subyektində yoxlama-ekspertizası aparılan zaman bu kimi prinsiplal məsələlər müxtəlif yönümdən qiymətləndirilməlidir,

Müqavilə və öhdəliklərin ekspertizası zamanı müqavilələrin rəsmiləşdirilməsi, imzalanması, müvafiq rekvizitlərin - imza tarixinin qoyulması və icraya başlama müddətinin müəyyənləşdirilməsinin müqavilədə öz əksini tapması auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ

**TƏSƏRRÜFAT-MALİYYƏ
ƏMƏLİYYATLARI AUDİTİNİN
METODİKASI**

Xİ FƏSİL. PUL VƏSAİTLƏRİ VƏ QİYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ ƏMƏLİYYATLARIN AUDİTİ

11.1. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditinin məqsəd »3 və/ifələri

Müəssisə və təşkilatlarda pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditinin əsas məqsədi pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatların qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını, bu əməliyyatların təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin xeyrinə istifadəsini, müəssisə və təşkilatlarda pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasını qiymətləndirmək, həmçinin pul vəsaitlərinin qeyri-qanuni sərfi və mənimlənməsi hallarını aşkar etməkdən ibarətdir. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditi iki istiqamətdə aparılır: nağd və nağdsız əməliyyatlar. Nağd əməliyyatlar birbaşa kassa vasitəsi ilə hesablaşmalar aparılan əməliyyatlardır. Nağdsız əməliyyatlar dedikdə isə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları üzrə ödəmələrin müvafiq banklar vasitəsilə həyata keçirilməsi başa düşülür.

Pul vəsaitləri üzrə nağd qaydada aparılan əməliyyatların auditi bilavasitə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanların, mənimlənmə hallarının aşkar edilib qiymətləndirilməsi ilə nəticələnməlidir. Hər bir təsərrüfat əməliyyatının arxasında onun dəyərini ifadə edən pul vəsaiti dayanır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində nağd və nağdsız pul vəsaitləri üzrə əməliyyatlar müəyyən qədər qeyri-məhdud və liberaldır. Belə olan halda bir tərəfdən əməliyyatların sürətlənməsini təmin etmək məqsədilə, digər tərəfdən isə alqı-satqı əməliyyatlarını asanlaşdırmaq üçün nağd pul əməliyyatlarından geniş istifadə olunur. Nağd pul əməliyyatlarında mənimlənmə və digər qeyri-qanuni hallar üçün imkanlar daha çoxdur. Bu, əməliyyatların üzərində nəzarəti müəyyən qədər çətinləşdirir. Ona görə də müəssisə və təşkilatların nağd pul əməliyyatlarının auditini qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur.

Nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların qanuniliyinin qiymətləndirilməsi;
- nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların vaxtında və düzgün uçota alınmasının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- nağd pul vəsaitlərinin hərəkətinin üzərində daxili nəzarətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- nağd pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatlara dair maddi-məsul şəxsin hesabatının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- nağd pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatların ümumi yekun hesabatının vəziyyəti;
- nağd pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatlarda yol verilmiş mə-nimsəmə hallarının mövcudluğu və onların aradan qaldırılması yolları.

Hər bir təsərrüfat subyektinə nağd pul əməliyyatları ilə yanaşı, iri həcmli təsərrüfat öhdəliklərinin icrasında nağdsız əməliyyatlardan da istifadə edilir. Nağdsız əməliyyatlar tətbiq formasına görə müxtəlifdir. Müəssisə rəhbərliyi təsərrüfat əməliyyatlarının məzmunundan, təyinatından, məqsədindən asılı olaraq ödəmə tapşırıqlarından, akkreditivdən, ödəmə çekindən istifadə edə bilər. Ödənişləri həyata keçirən təşkilatın müvafiq spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı bezi qeyri-qanuni əməliyyatları aparmaq imkanları da mövcuddur. Auditor təsərrüfat subyektlərində yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman nağdsız əməliyyatların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bir sıra məsələlərin həllini təmin etməlidir.

Nağdsız pul əməliyyatlarının auditinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- nağdsız pul vəsaitləri üzrə qanunsuz əməliyyatların aşkar edilməsi;
- nağdsız pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların vaxtında və düzgün uçota alınmasının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- nağdsız pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların bank uçotu ilə ilkin mühasibat uçotu arasındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- nağdsız əməliyyatlarda pul vəsaitlərinin təyinatı üzrə səmərəli istifadə olunmasının qiymətləndirilməsi;
- nağdsız əməliyyatlarda pul vəsaitlərinin hərəkəti üzərində nəzarətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatın və podratçılarla aparılan nağdsız əməliyyatların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- nağdsız əməliyyatlar üzrə pul vəsaitlərinin ümumi yekun hesabatının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman pul vəsaitləri əməliyyatları və ya digər məsələlər üzrə konkret yoxlama metodikasını tətbiq etməmişdən əvvəl, auditor onun qarşısında qoyulan öhdəliyin məqsəd və vəzifələrini aydın bilməlidir. Daha doğrusu, auditor yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsəd və vəzifələrdən irəli gələn prinsiplərə uyğun olaraq ən optimal-əlverişli yoxlama metodikasını müəyyənləşdirməli və tətbiq etməlidir.

11.2. Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Pul vəsaitləri əməliyyatları və onların uçotu üzrə normativ sənədlərə Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının qərarları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin bu sahədəki tövsiyələri, müəssisə və təşkilatların işləyib hazırladıqları əsasnamələr aiddir. Pul vəsaitləri əməliyyatları dövlətçilik baxımından strateji əhəmiyyətə malik olduğu üçün, onların uçota alınması olduqca ciddi xarakter daşıyır. Ona görə də pul vəsaitləri əməliyyatları və onların uçotu bir neçə nazirlik və baş idarənin normativ sənədlərinə uyğun olaraq tənzimlənir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının 6 aprel 1993-cü il tarixli «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatları apanılması qaydaları»na dair 9 sayılı qərar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qərarla Azərbaycan Respublikası ərazisində müəssisə və təşkilatlarda nağd pul əməliyyatlarının apanılması qaydaları, nağd pulu qəbul etmək, vermək və kassa sənədlərini tərtib etmək qaydaları müəyyən edilmişdir. Həmin qaydalarda, həmçinin nağd pul əməliyyatlarının uçotuna dair kassa kitabının açılması, apanılması və əməliyyatlara dair müvafiq qeydlərin edilməsi, nağd pul vəsaitlərinin saxlanması şərtləri də müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Bankı müəssisə və təşkilatlarda kassa əməliyyatlarının təftiş edilməsi və kassa intizamına əməl olunmasının şərhini də bu qaydalarda vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatları apanılması ilə bərabər, nağd pul əməliyyatlarının inventarlaşmasına dair müvafiq akt formasını da təsdiq etmişdir. Həmin akt formasına əsasən nağd pul vəsaitləri inventarlaşdırılana qədər, pul vəsaitlərinə dair bütün məxaric və mədaxil sənədlərinin mühasibliyə təhvil verilməsi və kassada (xəzinədə) kənar şəxslərin vəsaitlərinin mövcudluğunun vəziyyəti haqqında qəbz alınması forması da müəyyən edilmişdir.

Nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin pul vəsaitlərinin saxlanması və daşınması zamanı onun təhlükəsizliyini təmin etmək baredə xüsusi tövsiyəsi hazırlanmışdır. Bu tövsiyə ilə Daxili İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisə və şirkətlərə məsləhət bilmişdir ki, kassa əməliyyatlarının apanılması, yanğından mühafizə qurğularına xidmət göstərilməsi, pul vəsaitlərinin qorunması və daşınması ilə əlaqədar işə götürmək istədikləri şəxslər haqqında məlumat

almaq üçün Daxili İşlər orqanına və tibb müəssisələrinə müraciət etsinlər, Nezərə almaq lazımdır ki, bir sıra kateqoriyalı insanlar, o cümlədən cinayət törətmiş, rühi xəstə və ya narkotik maddələr qəbul edən şəxslər həmin vəzifədə işləyə bilməzlər. Pul vəsaitlərinin saxlanması və daşınması zamanı digər təhlükəsizlik halları da Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin həmin tövsiyəsində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin bu sahədə digər bir tövsiyəsi isə müəssisələrdə kassa yerləşən binaların texniki cəhətdən möhkəmləndirilməsi və onların yanğından mühafizə edilməsi üçün texniki vasitələrlə təchiz olunması ilə əlaqədardır. Pul vəsaitlərinin nağd əməliyyatları ilə yanaşı, xüsusi banklar vasitəsilə nağdsız əməliyyatlar da aparılır. Azərbaycan Respublikasında pul vəsaitləri üzrə nağdsız əməliyyatların tənzimlənməsi üçün Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyəti tərəfindən 21 may 1997-ci il tarixli qərar ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların apanılması qaydaları haqqında» xüsusi təlimat mövcuddur. Bu təlimatda Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində tətbiq olunan nağdsız hesablaşmaların formaları, qaydaları, nağdsız apanma müddətləri və digər bu kimi prinsipial məsələlər öz şərhini tapmışdır. Təlimat bütövlükdə 5 fəsil, 71 maddədən ibarətdir. Həmin təlimatın ayn-ayn fəsillərində nağdsız pul əməliyyatlarına dair hesablaşma sənədlərinin tərtib edilməsi qaydaları, nağdsız pul əməliyyatlarının müvafiq formalarda, o cümlədən ödəmə tapşırıqları üzrə çəklərlə və akkreditivlərlə hesablaşma qaydaları dəqiq və konkret şərh edilmişdir. Təlimatın beşinci fəslində ödəyicinin hesabından vəsaitin mübahisəsiz silinməsi qaydaları verilmişdir. Burada müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində müvafiq icra hakimiyyətinin qərarlarının icrası zamanı vəsaitin mübahisəsiz olaraq hesabdən hansı əsaslarla silinməsi göstərilmişdir. Müəssisə və təşkilatlarda nağdsız əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların açılması, qiymətli kağızların uçuşu və hərəkətinə dair proseslərin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Milli Bankının və Maliyyə Nazirliyinin xüsusi qayda və təlimatları ilə tənzimlənir. Bu qayda və təlimatlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında hesablaşma, cari və digər hesabların açılmasına dair Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 1 noyabr 1997-ci il tarixində təsdiq edilmiş qaydaları;
- dövlət vergi xidməti sisteminə istifadə olunan qeyri-vergi tədiyyələrinin qəbulu üçün qəbz və əhalidən vergilərin ləğvi ilə bağlı qəbz tərtibi və tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 13 avqust 1999-cu il tarixli 96 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- qaz sərfi üçün mədaxil qəbzəsinin tərtib və tətbiq olunmasına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 avqust 1999-cu il tarixli İ/99 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- poçt göndərişləri üçün mədaxil qəbzələrinin formaları və onlardan istifadəyə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 9 sentyabr 1999-cu il İ/102 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş qaydalar;

- şəhərlərarası sərnişindəşımə biletlərinin forması və onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 noyabr 1999-cu il tarixli İ/118 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- mədaxil qəbzəsinin formaları və onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixli İ/133 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- zərgərlik işləri üçün sifariş qəbzəsinin forma və rekvizitləri və onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixli 35 saylı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar;

- muzeyə giriş biletlərinin forma və rekvizitləri, onlardan istifadə haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 18 dekabr 1999-cu il tarixli 1/134 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydalar.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu qayda və təlimatların prinsiplərinə əməl olunması qiymətləndirilməlidir.

11.3. Pul vəsaitləri auditinin məlumat mənbələri

Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların yoxlanılmasının məlumat mənbələri çox zəngindir. Bu məlumat mənbələri, həmçinin dəqiq və diirüstdür. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların yoxlanılmasına dair metodikanın seçilməsindən asılı olaraq müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə etmək mümkündür. Lakin buna baxmayaraq, pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların audit yoxlanılmasına dair bütövlükdə məlumat mənbəyini şərh etmək vacibdir. Belə ki, burada iki istiqamətdə - nağd və nağdsız pul vəsaitləri üzrə məlumat mənbələrini fərqləndirmək lazımdır. Hər iki əməliyyat üzrə məlumat mənbələrində eyni zamanda bir neçə xarakterik amillər, xüsusilə pul əməliyyatlarına dair ilkin təsdiqədiçi sənədlər, uçot məlumatları, pul əməliyyatlarına dair yekun hesabatlar diqqət mərkəzində olmalıdır. Pul əməliyyatlarına dair ilkin sənədlərə nağd və ya nağdsız pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların apanılmasına əsas verən erizələr, hesab-fakturalar, hesablaşma-ödəmə cedvəlləri, bağlanmış müqavilələr, mal-material qaimələri və sair aid edilir. Uçot sənədləri dedikdə isə kassa mədaxil və məxaric orderləri, 1 və 2 saylı jurnal-orderin məlumatları, pul əməliyyatlarının mühasibat uçotundakı he-

sablar üzrə sintetik və analitik uçot göstericilərindəki məlumatlar başa düşülür.

Pul əməliyyatları üzrə hesabat məlumatları kimi, nəgd pul əməliyyatlarının cari hesabatı, kassa kitabının məlumatları, kassirin cari əməliyyatlara dair gündəlik hesabatı, pul əməliyyatlarının hərəkətinə dair statistik hesabat və mühasibat balansının üçüncü bölməsinin 280, 290, 300, 310-cu setirlərinin məlumatları əsas götürülə bilər. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların məlumat mənbələrindən bu və ya digər yoxlama məqsədləri üçün istifadə edilən zaman qeyd olunan spesifik xarakterli məlumat mənbələrinin öyrənilməsi vacibdir. Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların dəqiqliyini və qanunauyğunluğunu təsdiq etmək üçün həmin əməliyyatların ilkin sənədlərlə yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. İlk sənədlər dedikdə isə, qeyd etdiyimiz kimi, əməliyyatın aparılmasına əsas verən sənəd, yeni, qaimə, bağlanmış müqavilələr, hesablaşma-ödəmə tapşırıqları başa düşülür.

11.4. Pul vəsaitləri əməliyyatları auditinin ümumi prinsipləri

Pul vəsaitlərinin hərəkəti üzərində auditin ümumi prinsipləri dedikdə, müəssisə və təşkilatların nəgd və nəgdsiz pul əməliyyatlarının bir neçə istiqamətdə audit qiymətləndirilməsi başa düşülür. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır:

- pul vəsaitləri əməliyyatlarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olması;
- pul vəsaitlərinin uçotunun təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- pul vəsaitlərindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsi;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti üzərində ümumi nəzarətin təmin olunma səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- pul vəsaitləri əməliyyatları ilə təsərrüfat əməliyyatlarının uyğunluğunun qiymətləndirilməsi.

Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olması dedikdə, müəssisə və təşkilatların pul vəsaitləri üzrə apardıqları nəgd və ya nəgdsiz əməliyyatların Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 4 oktyabr tarixli 398 sayılı «Azərbaycan Respublikasında dövlət xəzinədarlığının yaradılması haqqında» Fərmanının və o cümlədən, bu Fərmanın icrasının təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 noyabr 1996-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikası dövlət xəzinə-

darlığı haqqında» qərannın icrası, bu ferman və qərarların tələblərindən İrəli gələn prinsiplər başa düşülür.

Pul vəsaitlərinin uçotunun təşkil edilməsi dedikdə isə müəssisə və təşkilatlarda pul vəsaitlərinin mədaxili, məxarici və ümumilikdə müəssisə, təşkilatlar tərəfindən nağd və ya nağdsız formada apanlan əməliyyatların Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və 1 yanvar 1996-cı il tarixindən hazırkı dövrə qədər qüvvədə olan «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və omm tətbiqinə dair təlimat»a uyğun olaraq apanılması, bu təlimatın prinsiplərinin qiymətləndirilməsi başa düşülür. Pul vəsaitlərindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsinin daxili audit nəzarətinin qiymətləndirilməsi dedikdə, müəssisənin cari təsərrüfat fəaliyyəti dövründə əldə etdiyi pul vəsaitlərinin məqsədyönlü sərf edilməsinin qiymətləndirilməsi başa düşülür. Daha doğrusu, müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitlərindən nə dərəcədə məqsədeuyğun və səmərəli istifadə edilməklə, onun dövrüyyəyə qatılması qiymətləndirilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman müəssisənin cari təsərrüfat ilində əldə etdiyi pula və onun xərclənməsinə nəzarət etmək vacibdir. Müəssisə və təşkilatlarda pul vəsaitlərinin hərəkətinə ümumi nəzarətin təmin edilməsi məqsədi ilə bir çox ölkələrdə xüsusi statistik forma olan 4 saylı formadan istifadə edilir. Respublikamızda da pul vəsaitlərinin hərəkətinə ümumi nəzarət məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2004-cü il 3 iyun tarixində 22/5 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və onlardan istifadə edilməsi» haqqında 4 saylı hesabat formasından istifadə edilir. Burada əsas prinsip müəssisə və təşkilatların pul axımına ümumi nəzarətin təşkil edilməsindən ibarətdir.

Pul vəsaitləri üzrə apanlan əməliyyatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə uzlaşmasının qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının əsas prinsiplərindən biridir. Çünki, bir çox hallarda pul vəsaitləri üzrə apanlan əməliyyatlar heç də təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə uyğun gəlmir. Bəzən bu kimi hallar pul vəsaitlərindən təyinatı üzrə istifadə edilməməsi kimi də qiymətləndirilir.

Audit yoxlama-ekspertizasında pul vəsaitləri üzrə əməliyyatlar ekspertiza edilən zaman iri həcmli pul vəsaitləri əməliyyatları ilə təsərrüfat əməliyyatlarının müqayisə edilib qiymətləndirilməsi vacibdir. Çünki, pul vəsaitləri əməliyyatlarında yol verilən ciddi qanun pozuntuları və mənimsemələr əsasən iri həcmli təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilir.

11.5. Nağd pul əməliyyatları auditinin metodikası

Nağd pul əməliyyatlarının auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatıardatəsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman, nağd pul vəsaitləri üzrə edilmiş əməliyyatların audit yoxlaması qaydaları-proseduraları, yaxud burada tətbiq olunan üsullar və mexanizmlər başa düşülür. Bir qayda olaraq auditor müəssisə və təşkilatlarda bu və ya digər formada yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatları konkret olaraq yoxlama nəzarətindən keçirməlidir. Burada istifadə olunan üsul və mexanizmlər yoxlamamı əhatə edən proqram-tezisin tərkibindən asılıdır. Auditor müəssisə və təşkilatlarda nağd pul əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparmamışdan əvvəl ümumi yoxlama strategiyasını müəyyənləşdirməlidir. Daha doğrusu, yoxlamaya dair müvafiq təsis-proqrama malik olmalıdır. Müəssisə və təşkilatlarda nağd pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının işlərinə dair auditorun proqram-tezisi 4 hissəyə bölünə bilər:

- nağd pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- nağd pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının proseduraları qaydaları və metodikası;
- nağd pul əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- nağd pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticələri.

Nağd pul əməliyyatları üzrə təşkilatı və texniki məsələlərin auditinə müəssisə və təşkilatlarda kassa əməliyyatlarının texniki təhlükəsizliyinin təmin olunması və kassa əməliyyatının müvafiq qaydada aparılmasının təşkilinin yoxlanılıb qiymətləndirilməsi daxildir. Bunun üçün nonnativ hüquqi sənədlər kimi Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının 6 aprel 1993-cü il tarixli «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması» qaydasının təsdiq edilməsi barədə 9 sayılı qərarına, Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin «Müəssisələrin kassa binalarının texniki cəhətdən möhkəmləndirilməsi və yanğından mühafizə signalizasiyası vasitələrinin təsdiq olunması barədə» və «Pul vəsaitlərinin saxlanması və daşınması zamanı onun təhlükəsizliyini təmin etmək barədə» tövsiyə-məktublarına istinad edilir. Auditor bu halda şəxsi müşahidə, şifahi sorğu və maddi-məsul şəxsdən yazılı izahat almaqla bir sıra prinsipial suallara cavab tapmalıdır. O cümlədən, ilk növbədə müəssisənin kassa otağının lazımı səviyyədə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, pəncərələrdə demir barmaqlıqların

olması, kassanın giriş qapısının demirdən və digər etibarlı materialdan olması, xüsusi siqnalizasiya ilə təmin edilməsi, pul vəsaitlərinin daşınması zamanı xüsusi halların gözlənilməsi, kassa otağının yanğından mühafizə ilə təmin edilməsi kimi texniki məsələlər müşahidə olunub qiymətləndirilməlidir. Auditor, həmçinin Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin tövsiyə-məktublarına uyğun olaraq kassa əməliyyatlarını aparan maddi-məsul şəxsin əvvəllər məhkumiyyətinin olub-olmamasını təsdiq edən sənədə də diqqət yetirməli və onun şəxsi keyfiyyətləri ilə maraqlanmalıdır.

Bir qayda olaraq auditor pul vəsaitlərinin daşınması və onu müşahidə edən şəxslərin bu məsələyə münasibətinin Daxili İşlər Nazirliyinin tövsiyə-məktublarına uyğun olmasına diqqət yetirməlidir. Auditor, həmçinin müəssisə və təşkilatlarda kassa əməliyyatlarının təşkili ilə bağlı aşağıdakı məsələləri müşahidə edib qiymətləndirməlidir: kassa əməliyyatları üzərində daxili nəzarətin mövcudluğu, onun fonnal və yaxud qeyri-formal olması, mütemadi olaraq kassada qəfləti yoxlamaların aparılması, yoxlamalar aparılan zaman pul vəsaitlərinin inventarlaşmasına dair aktın «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarına dəin» 3 sayılı əlavəyə uyğun tərtib edilməsi, kassa əməliyyatlarına dair maddi-məsul şəxslə müəssisələr arasında müvafiq standartla uyğun müqavilənin bağlanması, kassa əməliyyatını aparan şəxsin öhdəlik və iltizamının olması və s.

Auditor yuxanda qeyd olunan təşkilati və texniki məsələləri araşdırdıqdan sonra kassa əməliyyatlarının ilkin sənədlərlə auditinə başlamalıdır. Kassa əməliyyatının auditor tərəfindən yoxlanılma prosedurası növbəti ardıcılıqla aparılmalıdır.

Hər şeydən əvvəl auditor pulların saxlanması üçün xüsusi seyfdeki və kassa otağında olan müvafiq nağd pul vəsaitlərini (əməliyyatlarını) və qiymətli kağızları inventarlaşdırmalıdır. Inventarlaşdırma zamanı kassa əməliyyatını aparan maddi-məsul şəxsə kassada kənar vəsaitin, yeni müəssisəyə aid olmayan vəsaitin olub-olmamasına, eyni zamanda müəssisənin maliyyə sərəncamçısının imzası olmadan kiməsə, kənar şəxsə borc verilib-verilməməsinə dair rəsmi izahat alınmalıdır. Yalnız bundan sonra auditor kassada olan nağd pul vəsaitlərinin inventarlaşdırılmasını yekunlaşdırmalı, həmin pul vəsaitlərinin yoxlama dövrünə olan qatqıların mühasibat məlumatları ilə üzləşdirib bütün hallar üzrə yerində (yəni kassadan kənara çıxmaq şərti ilə) nəticə aktı tərtib edib, müvafiq şəxslərə imza etdirməlidir.

Nağd pul vəsaitlərinin müvafiq yoxlama dövrünə inventarlaşdırılması zamanı kənarlaşmalar və ya yuxanda qeyd olunan halların aşkar edilməsində onun dəqiqliyinin araşdırılması və bu halların təsdiq olunması audit

yoxlama-ekspertizasının prosedur tərkib hissəsidir. Müəssisə və təşkilatların nağd pul əməliyyatlarının növbəti yoxlama mərhələsi yoxlama dövrünü əhatə edən əməliyyatların sənədlər üzrə ekspertiza edilməsi və dəqiqləşdirilməsidir. Yəni hər bir nağd pul əməliyyatını ilkin sənədlərlə üzləşdirib ona müvafiq auditor qiymətinin verilməsidir. Bu halda yoxlama prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə qurulmalıdır:

- təsərrüfat subyektinin kassasına daxil olan hər hansı bir pul məbləği üzrə ilkin sənədlərlə kassa mədaxil-məxaric orderi üzləşdirilməli və kassa mədaxil-məxaric orderində olan məbləğlə ilkin sənəddəki məbləğ müqayisə edilməlidir;

- üzləşdirmə zamanı, həmçinin əməliyyatın qanuni və qanunsuz olmasında qiymət verilməli, mədaxil-raəxaric orderində imzaların doğruluğu müşahidə edilməlidir;

- kassa mədaxil-məxaric sənədlərində pozuntuların, düzəlişlərin, əsası olmayan sənədlərin, müəssisənin kredit sərəncamçısının (müəssisənin rəhbərliyinin) imzası olmadan əməliyyatların olub-otmaması, təkrar sənədlərin və ya hesablaşma-ödəmə cədvəllərinin, ötən dövrlərə aid əmək haqqı üzrə ödəmə cədvəllərinin mövcudluğu və sair bu kimi qanunsuz hallara yol verilməsi aşkarlanmalıdır;

- auditor yoxlama-ekspertizası zamanı əsas etibarilə nağd qaydada aparılan iri həcmli pul əməliyyatlarına daha dəqiq diqqət yetirməli və bu əməliyyatların hansı məqsədlə aparılmasını müəyyən etməli, onların nəticələri üzrə müvafiq audit qiyməti verməlidir.

Bir qayda olaraq kassa əməliyyatlarının audit yoxlanmasında başdan-başa yoxlama metodikasından istifadə olunur. Yəni nağd pul əməliyyatı mərhələlər üzrə ilkin prosesdən-kassa mədaxil orderindən başlamış, kassa əməliyyatlarına yazılış edilən kassa əməliyyatlarına dair kassa kitabından, kassa əməliyyatlarının mühasibat uçotu və baş kitaba qədər əməliyyatlar üzləşdirilməlidir. Ona görə də auditor müəssisədə aparılan nağd pul əməliyyatlarının ilkin sənədlərlə kassa mədaxil-məxaric orderlərini üzləşdirdikdən sonra, həmin məbləğlərin üzərində nəzərin tamlığını müəyyən etmək üçün onları kassa kitabı yazılışları ilə günbəgün, tarixbətər üzləşdirməlidir. Üzləşdirmə zamanı əsas etibarilə, müəssisənin kassasına verilən nağd pul vəsaitlərinin vaxtında və düzgün mədaxil olunması, yaxud digər təsərrüfat əməliyyatları üzrə kassadan verilmiş nağd pul vəsaitlərinin vaxtında və düzgün uçota alınmasına audit qiyməti verilməlidir. Kassa əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında növbəti prosedur mərhələsində nağd pul əməliyyatlarının kassa kitabında aparılan qeydiyyatı

ilə mühasibat uçotunun analitik məlumatları, yəni 1 və 2 sayılı jurnal-or-dərlərin uçot rekvizitləri, 1 və 2 sayılı dövryyə cədvəllərinin məlumatları üzləşdirilməlidir. Ay ərzində baş vermiş nağd pul əməliyyatları üzrə sintetik məlumatları özündə əks etdirən Baş kitabda 50 və 51 saylı balans hesablarının göstəriciləri ilə üzləşdirilməlidir. Auditor nağd pul əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bank çek kitabçaları üzrə əməliyyatlara da diqqət yetirməlidir. Belə ki, bir çox hallarda təsərrüfat əməliyyatlarının icrası üçün müəssisəyə xidmət göstərən bankdan nağd pul vəsaitləri pul çeki vasitəsi ilə daxil olur. Pul çeki ciddi uçot blankı olduğu üçün onun daim sənəddə xüsusi nəzarət altında saxlanması vacibdir. Auditor bu çek kitabçalarını ekspertiza edən zaman onların düzgün doldurulmasına, çeklər vasitəsilə bankdan alınan nağd pul vəsaitlərinin vaxtında və düzgün kassaya mədaxil edilməsinə qiymət verməlidir.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda nağd pul əməliyyatlarını dəqiq ekspertiza etdikdən sonra bununla əlaqədar uçot və hesabat işlərinin vəziyyətinə qiymət verməlidir. Nağd pul əməliyyatlarının uçotunun vəziyyəti müəssisədə uçot siyasətinin qurulmasından, burada tətbiq olunan uçot formalarından və uçot-hesabat işlərinin təşkilindən asılıdır. Auditor nağd pul əməliyyatlarına dair mühasibat uçotunu ekspertiza edərkən aşağıdakılara qiymət verməlidir: nağd pul əməliyyatlarının analitik uçotunun vəziyyəti, nağd pul əməliyyatlarına dair kassanın gündəlik hesabatının vaxtında və düzgün tərtib edilməsi, nağd pul əməliyyatlarının mühasibat uçotunda vaxtında və düzgün uçota alınması, nağd pul əməliyyatları üzrə analitik və sintetik uçotları arasında fərqlərin olub-olmaması, pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 3 iyul 2004-cü il tarixli 22/5 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və onlardan istifadə edilməsi haqqında» 4 sayılı hesabatın düzgün doldurulub və vaxtında təqdim edilməsi.

Auditor müəssisədə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman uçotun hansı formasından istifadə olunmasına və onun müasir texniki vəsaitlərdən istifadə edilməklə avtomatlaşdırılmasına da öz mövqeyini bildirməlidir.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması, kassa əməliyyatlarında kompüter texnikasından və digər hesablama texnikasından istifadə edilməsi bu sahədə uçotun təşkilinin müasir tələblərə cavab verməsindən xəbər verir. Auditor nağd pul əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri apardıqdan sonra bir neçə istiqamət üzrə öz nəticə-reyini və təkliflərini verməli və bu barədə yoxlama-yekun arayışının müvafiq bölməsinə qeydlər etməlidir.

11.6. Qeyri-nağd pul əməliyyatları auditinin metodikası

Hər bir müəssisə və təşkilat təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün nağd pul əməliyyatları ilə yanaşı nağdsız pul əməliyyatlarından da istifadə edir. BİR qayda olaraq müəssisə və təşkilatlar nağdsız pul əməliyyatlarını bu sahədə səlahiyyəti olan xüsusi müəssisələr vasitəsi ilə, yəni banklar vasitəsilə icra edirlər. Buna görə də müəssisə və təşkilatların sərbəst pul vəsaitləri onların müvafiq banklarda açdıqları xüsusi hesablarda saxlanılır. Nağdsız pul əməliyyatlarının auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman nağdsız pul vəsaitləri üzrə edilmiş əməliyyatların audit yoxlaması qaydalan və burada yoxlama zamanı tətbiq olunan üsul və mexanizmlər başa düşülür. Müəssisələrdə audit yoxlama işləri aparılan zaman nağd pul **əməliyyatlarında** olduğu kimi, nağdsız pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatlar da dəqiq yoxlama nəzarətindən keçirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza zamanı tətbiq olunan üsul və metodlar konkret olaraq təsərrüfat əməliyyatlarından və audit yoxlama-ekspertizasının proqram-tezisindən asılıdır. Müəssisə və təşkilatlarda nağdsız pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkili və yoxlama strategiyasının qurulması üçün yoxlama proqramı tərtib edilməlidir. Bu proqramda yoxlama-ekspertiza işlərini əhatə edən suallar və məsələlər çox ola bilər. Lakin bu suallar məzmun və xaraktercə nağd pul əməliyyatlarında olduğu kimi, nağdsız əməliyyatlarda da dörd qrupa bölünə bilər:

- nağdsız pul əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- nağdsız pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının proseduru qaydalan və metodikası;
- nağdsız pul əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- nağdsız pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri.

Nağdsız pul əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına dair audit yoxlama obyektinə Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydalan» haqqında təlimat, Azərbaycan Respublikası Milli Bankın İdarə Heyətinin 1 noyabr 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarında hesablaşma, cari və digər hesablaşmaların açılması» qaydalan, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 1/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablaşma planı və onun tətbiqinə dair» təlimatlar aiddir.

Auditor müəssisələrdə nağdsız pul əməliyyatları üzrə yoxlama- ekspertiza işləri apararı zaman ilk növbədə bu əməliyyatların yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktların prinsiplərinə uyğun olaraq təşkili və qurulmasını qiymətləndirməlidir. Nağdsız pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin növbəti mərhələsi, apanılmış nağdsız pul əməliyyatlarının Ukin məlumatlarla konkret olaraq üzləşdirilməsidir. Yoxlama üçün ilkin məlumat mənbəyi ödəmə tapşırıqları, ödəmə tələbnamələri, nağd pulların banka təhvil verilməsinə dair elanlar, nağd pulun alınmasına dair çek kitabçaları, akkreditivlər, çek reyestrləri, ssudaların alınmasına dair kredit müqavilələri, bank çıxanları və sair ola bilər. Yoxlama metodikasının əsas mahiyyəti yuxarıda qeyd olunan sənədlərin müəssisədə baş vermiş nağdsız pul vəsaitləri üzrə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının yoxlanması və ekspertiza edilməsidir. Burada əməliyyatın mahiyyətindən asılı olaraq, başdan-baş üzləşdirmə metodikasından istifadə olunur. Bir qayda olaraq müəssisələrdə nağdsız pul vəsaitləri üzrə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasındakı yoxlama texnikasının birinci variantı ilkin məlumatlardan uqot registrlərinə, analitik göstəricilərdən sintetik göstəricilərə doğru hərəkətdir. Qeyd etdiyimiz kimi, ilkin məlumat sayılan bankın yoxlanılan müəssisə üzrə gündəlik (cari əməliyyatları) bank çıxanları ilə, ilkin sənəd olan ödəmə tapşırıqları və ya ödəmə tələbnamələri ilə hesab-fakturalar, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təsdiqinə dair müvafiq aktlar və digər sənədlər üzləşdirilməlidir. Üzləşdirmə nağd pul əməliyyatlarında olduğu kimi nağdsız pul əməliyyatlarında da günbəgün, tarixbətərix, dəqiqliyi ilə başdan-baş apanılmalıdır. Bu zaman müəssisənin bankda olan hesablaşma hesabı və digər hesablar üzrə əməliyyatları təsdiq edən bank çıxanları əsas götürülür. Bankın cari əməliyyatları üzrə verdiyi bank çıxanının debet hissəsində olan əməliyyat müəssisənin kredit əməliyyatları, bank çıxanının kredit hissəsində olan əməliyyat müəssisənin debet əməliyyatları hesab edilir. Ödəmə tələbnamələri üzrə apanılan nağdsız əməliyyatların yoxlanmasında eyni qayda ilə bankın çıxanları, ödəmə tələbnamələri və yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərini təsdiq edən sənədlər üzləşdirilməlidir. Burada ödəmə tapşırıqları ilə Ödəmə tələbnamələrinin yoxlama-ekspertizasındakı fərq ondan ibarətdir ki, əməliyyatın xarakterinə uyğun olaraq yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin təsdiqedici sənədinə əsasən nağdsız əməliyyatları ödəyici təşkilatın rəhbərliyinin icazəsi olmadan da apanıla bilər. Buna görə də auditorun yerinə yetirilən iş və xidmətlərin nə dərəcədə reallığını təsdiq edən sənədləri nezerdən keçirməsi vacibdir. Audit yoxlama-ekspertizasının ilkin mərhələsində müəssisənin cari təsərrüfat xərcləri üzrə bankdan pul çeki vasitəsi ilə alınan nağd pulların vaxtında və düzgün kas-

saya modaxil edilməsi yoxlanılmalıdır, Adeton çek kitabçalarının müəssisədə qalan hissəsində bankdan alınmış nağd pul vəsaitinin mebləği əks etdirilir və müəssisenin rəhbərliyinin imzası ilə təsdiq edilir. Ona görə də auditor almış nağd pul vəsaitlərini çek kitabçalarının tarixi və qeydiyyat sayı ilə üzləşdirməlidir. Nağdsız əməliyyatların mühüm tərkib hissələrindən biri akkreditivlər üzrə apanılan əməliyyatlardır. Akkreditiv nağdsız pul vəsaitinin ödənişinin elə bir fonnasıdır ki, burada iş və xidmətlərin dəyəri həcmində pul vəsaiti müvafiq banka müddətli depozit edilir və bank həmin ödəməni yalnız mahn göndərildiyini yaxud iş və xidmətlərin müəyyən olunmuş müddətə yerinə yetirildiyini təsdiq edən sənəd təqdim olunduqda ödəyir. Audit yoxlama-ekspertizasında akkreditiv ödəniş əməliyyatları nəzərdən keçirilən zaman akkreditivin düzgün açılması, alınan malların dəyəri, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi akkreditivin dəyərinə bərabərliyi üzləşdirilməli və müvafiq audit qiyməti verilməlidir.

Nağdsız pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının ən vacib anlarından biri də kredit müqavilələri üzrə əməliyyatlardır. Kredit müqavilələri üzrə əməliyyatlar dedikdə, müəssisələrin bu və ya digər kredit təşkilatlarından məqsədli götürdükləri kreditlər, ssudalar başa düşülür. Auditor kreditlərin məqsəduyğun istifadə edilməsini, kredit əməliyyatları üzrə daxili vəziyyətin nəzarətini, kreditin qaytarılma müddətinin qrafikə uyğunluğunu yoxlamalı və qiymətləndirməlidir. Nağdsız pul vəsaitləri üzrə audit yoxlama-ekspertizasının yoxlama metodikasının növbəti mərhələsi yuxarıda qeyd olunan əməliyyatlar üzrə ilkin sənədlərin mühasibat məlumatları ilə üzləşdirilməsidir.

Bank əməliyyatlarının mühasibat sənədləri ilə üzləşdirilməsinin proseduru növbəti ardıcılıqla apanla bilər.

Bank əməliyyatlarını özündə əks etdirən analitik məlumatları 2 sayılı jurnal-orderin məlumatları ilə üzləşdirmək. Bu orderdə debet və kredit əməliyyatları audit yoxlama-ekspertizası üçün ilkin mühasibat uçotu məlumatlarının mənbəyi hesab edilə bilər. Bankın gündəlik əməliyyatlarını təsdiq edən bank çıxarışları ilə ödəmə tələbnamələri, çeklər, ödəmə tapşırıqları və əməliyyatlar üzrə hesab-fakturalar müqavilələrlə üzləşdirildikdən sonra hər rəqəmlər də öz növbəsində aidiyyəti üzrə 2 sayılı jurnal-orderin debet, kredit məlumatları ilə üzləşdirilməlidir. Bu üzləşmələr mütəmadi olaraq hər əməliyyat günü üçün aparılmalıdır. Yoxlama-ekspertiza dövrü ərzində hər bir ayın bank əməliyyatları bank çıxarışları ilə üzləşdirilir və 2 sayılı jurnal-orderin debet və kredit məlumatları ilə tutuşdurulur. Bundan sonra ay ərzində bank əməliyyatlarına yekun vurulması üçün 2 sayılı jurnal-orderin debet və kredit

əməliyyatları üzrə yekun-cəm çıxanılır. Daha sonra isə 2 sayılı jurnal-orderin dehet, kredit yekun məlumatları baş kitabda 51 sayılı balans hesabının debet-kredit əməliyyatları ilə tutuşdurulur. Üzləşdirmə zamanı 51 sayılı hesablaşma hesabının yekun məlumatları ilə 2 sayılı jurnal-orderin məlumatları arasında fərqlər müəyyən edilərsə, bu zaman auditor tərəfindən həmin fərqlər aydınlaşdırılmalı və onlara müvafiq qiymət verilməlidir. Nağdsız pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası zamanı bank əməliyyatları üzrə yekun məlumatların illik hesabatlarında əks etdirilməsi də nəzərdən keçirilməli və qiymətləndirilməlidir. Burada ilk növbədə illik hesabatın 1 sayılı forması olan balans məlumatlarının üçüncü bölməsinin 290-cı və 310-cu setirlərinin məlumatları baş kitabda 51 sayılı hesabın debet və kredit məlumatları ilə üzləşdirilməlidir.

Nağd pul əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında olduğu kimi, nağdsız pul əməliyyatları üzrə də ümumi yekun əldə etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin 3 iyul 2004-cü il tarixli 22/5 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və onlardan istifadə edilməsi» haqqında 4 sayılı hesabatın məlumatları da auditorun cari dövrdə bank əməliyyatları üzrə yığma və ümumiləşdirmə cədvəli ilə üzləşdirilməlidir.

Nağdsız pul əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman müəssisə və təşkilatlarda bank əməliyyatlarına dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti də nəzərdən keçirilib qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün müəssisədə bank əməliyyatları üzrə uçot siyasətinin vəziyyəti, nağdsız pul əməliyyatlarının analitik və sintetik uçotunun təşkili, habelə ümumilikdə nağdsız pul əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, müəssisələrdə və təşkilatlarda nağdsız pul əməliyyatlarının uçotunun müvafiq təlimatlara və qaydalara uyğun qurulması, hesabat işlərinin isə müvafiq standartlara uyğun aparılması qiymətləndirilməlidir. Nağdsız pul əməliyyatlarının mühasibat uçotunun audit yoxlama-ekspertizası zamanı qeyd olunanlarla yanaşı, digər bir sıra prinsipial məsələlər də auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Məsələn, müəssisənin banklarda olan hesablaşma hesablarının sayı, nömrəsi və ünvanı, bu hesablara dair müvafiq banklarla müqavilələrin bağlanması, həmin hesablaşma hesabları üzrə aparılan əməliyyatlara dair bank çıxarışlarının mövcudluğu, müəssisənin respublika daxilində və xaricində fəaliyyət göstərən digər banklarda müxtəlif formah ödənişlər üzrə xüsusi hesabların açılması və bağlanması proseduruna əməl edilməsi, müəssisənin və təşkilatın ssuda və kreditlər üzrə əməliyyatlarının uçotunun düzgün aparılması və s.

11.7. Valyuta əməliyyatları auditinin metodikası

Valyuta əməliyyatları auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda aparılan valyuta əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və burada istifadə olunan üsullar başa düşülür.

Bir qayda olaraq auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri apararkən, pul əməliyyatlarının yoxlama nəzarətindən keçirərkən valyuta əməliyyatlarına diqqət yetirməlidir. Valyuta əməliyyatları pul əməliyyatlarının tərkib hissəsidir. Lakin onlar bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə hər hansı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını xarici valyutalarla aparmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) olmalıdır, Yeni müəssisə və təşkilatların bu əməliyyatı aparmaq səlahiyyətinin olması vacibdir. Eyni zamanda valyuta əməliyyatlarında mezzənə kurslarına düzgün əməl edilməlidir. Valyuta əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman bir qayda olaraq, hər şeydən öncə ümumi yoxlama strategiyası müəyyənləşdirilməlidir. Auditor valyuta əməliyyatlarının yoxlama-ekspertizasına dair müvafiq iş proqramına malik olmalıdır. Bu iş proqramı dörd hissədən ibarət ola bilər:

- valyuta əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- valyuta əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- valyuta əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- valyuta əməliyyatları üzrə audit yoxlamasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Valyuta əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasının auditini dedikdə, bu sahədə təşkilati və texniki məsələlərin, həmçinin bank əməliyyatlarının aparılmasında mövcud normativ hüquqi sənədlərin tələblərinə əməl olunmasının ekspertizası başa düşülür. Respublikamızda valyuta əməliyyatlarını tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar mövcuddur. Bu normativ hüquqi aktların içərisində üç əsas sənəd daim auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır:

- «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 27 noyabr 2001-ci il tarixü Qanunu və bu Qanuna 30 aprel 2002-ci ildə edilmiş əlavə və dəyişikliklər;

- Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyətinin 27 may 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 13 iyun 2002-ci il tarixli 2859 sayılı rəystrlə qeydə

alınmış «Azərbaycanı Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarının rejimi haqqında» qaydalar;

- Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 18 mart 2002-ci il tarixli qərar ilə təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsi ilə 26 mart 2002-ci ildə razılaşdırılmış, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 2778 sayılı reyestrle dövlət qeydiyyatına alınmış «Fiziki şəxslər tərəfindən valyuta sərvətlərinin çıxarılması qaydaları».

Bu normativ hüquqi sənədlər Respublikamızda valyuta əməliyyatlarını tənzimləyən əsas sənədlər sayılır. Müəssisə və təşkilatlarda valyuta əməliyyatlarının təşkilinin auditi bu normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq aparılmalıdır, Müəssisə və təşkilatlar öz təsənnüfat-maliyyə fəaliyyətlərində xarici valyutaya ehtiyac duyarlarsa, bu zaman aparılan əməliyyatlar, banklarda açılan hesablar, valyuta vəsaitlərinin hərəkəti bu normativ sənədlərin müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq təşkil edilməlidir. Həmin qaydalar hüquqi şəxslərin valyuta əməliyyatlarının aparılmasını tənzimləməklə yanaşı, bir sıra texniki sənədlərin rəsmiləşdirilməsini də nizamlayır. Bu texniki sənədlərə aiddir:

- fiziki şəxs rezidentlərinin hesabatları üzrə respublikadan kənarə aparılan köçürmələr üçün ərizə;
- hesab açılmadan birdefəlik köçürmələrin ərizə formaları;
- xarici valyutanın alın-b-satılması üçün sifariş formaları;
- ayn-ayn tərkib elementləri üzrə alınan valyutaların istifadə təyinatlarına dair hesabat forması,

Auditor müəssisə və təşkilatlarda valyuta əməliyyatının normativ hüquqi sənədlərə uyğun olaraq təşkilinin audit yoxlama-ekspertizasını keçirdikdən sonra valyuta əməliyyatlarının yoxlanmasına başlamalıdır. Valyuta əməliyyatlarının yoxlama metodikası burada da nağd və nağdsız pul əməliyyatlarında olduğu kimi, yoxlama-ekspertizanın əhatə etdiyi bütün dövrün başdan-baş yoxlanmasını nəzərdə tutur.

Audit yoxlama-ekspertizası ilə ilk növbədə müəssisə və təşkilatın valyuta əməliyyatlarının aparılmasına dair müvafiq lisenziyanın (xüsusi razılığın) olub-olmaması və bu lisenziyanın tələblərinə əməl olunması yoxlanılmalıdır. Növbəti mərhələdə müəssisə və təşkilatların xarici nümayəndəliyi vasitəsilə aparılan valyuta əməliyyatlara dair müvafiq müqavilələrin, razılaşmaların və bu müqavilədə nəzərdə tutulan məbləğlərin faktiki əməliyyatların məbləğlərə uyğun olması üzləşdirilməlidir. Audit yoxlama-ekspertizasında, həmçinin müəssisə və təşkilatların ölkəyə gətirdiyi valyutanın həcmi, bu valyuta dəyərinin manata olan məzənnəsi nəzərdən keçir-

rilməkdir. Valyuta əməliyyatlarını yoxlayan zaman auditor müəssisə və təşkilatlarda barter əməliyyatlarının mövcudluğuna, bu barter əməliyyatlarına nisbətən xarici valyutaların əldə edilməsi və uçota alınması prosesinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Valyuta əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman ixrac vasitəsilə alınmış məhsulların müəssisəyə mədaxil edilməsinə, onların qiymətləndirilməsinə baxılmalı və bu qiymətləndirmənin nəticələri vergi bəyannamələrində əks olunan məbləğlərlə üzləşdirilməlidir. Valyuta əməliyyatlarının mühasibat uçotu 52 saylı «Valyuta hesabı» adlı balans hesabında aparılır. Bu hesabın bir neçə subhesabları da ola bilər. Məsələn, dəyəri qabaqcadan ödənilmiş əməliyyatlara dair subhesab, mal göndərildikdən sonra ödəmə tapşırıqları üzrə subhesab, akkreditiv vasitəsilə aparılan ödəmələr üzrə subhesab və sair aiddir. Auditor hər bir subhesab üzrə aparılan əməliyyatları ilkin sənədlərlə, müqavilələrlə üzləşdirib qiymətləndirməlidir. Müəssisə və təşkilatlar milli bankdan və digər səlahiyyətli qurumlardan valyuta alarsa, bu valyutaların uçotu da 52 saylı «Valyuta hesabı»nda aparılır. Valyuta əməliyyatlarının uçota alınmasına dair audit yoxlama-ekspertizası edilən zaman milli valyuta ilə müqayisədə meydana çıxan məzənnə fərqlərinin düzgün uçota alınması da nəzarət obyektinə çevrilməlidir. Bir qayda olaraq məzənnə fərqləri müəssisə və təşkilatların 80 saylı «Mənfəət və zərər» hesabının debet və kreditində öz əksini tapmalıdır.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apararkən müəssisə və təşkilatlarda valyuta əməliyyatlarına dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyətini də qiymətləndirməlidir. Daha doğrusu, valyuta əməliyyatlarının vaxtında uçota alınması, uçot-hesabat işlərinin lazımı tələblər səviyyəsində qurulması, valyuta nəticələrinin illik hesabatda - 1 saylı hesabatda (balansda) öz əksini tapması müəyyənəşdirilməli və bu əməliyyatların müqayisəli qiyməti verilməlidir. Valyuta əməliyyatlarının yoxlama-ekspertiza nəticələri yoxlama arayışının müvafiq bölmələrində şərh edilməlidir.

11.8. Sair bank əməliyyatları auditinin metodikası

Digər bank əməliyyatları pul vəsaitləri üzrə aparılan əməliyyatların tərkib hissəsi olmaqla, bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Digər bank əməliyyatları dedikdə, müəssisənin bankda olan sair əməliyyatları, yolda olan pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və sair bu kimi əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Sair bank əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının əsas məqsədi yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə aparılan

eməliyyatların qanunverici və normativ hüquqi aktlara uyğunluğunun, onların mühasibat uçotunda düzgün aparılması və yol verilmiş nöqsanların aşkar edilib qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Audit yoxlama-ekspertizasının strategiyası aşağıdakı esas prinsiplər üzrə qurulmalıdır:

- sair bank eməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- sair bank eməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- * sair bank eməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- sair bank eməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Bir qayda olaraq bütün təsərrüfat eməliyyatları normativ hüquqi aktlar vasitəsilə tənzimlənir. Sair bank eməliyyatları da təsərrüfat eməliyyatlarının tərkib hissəsi olmaqla, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları», bu eməliyyatların uçota alınmasına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 1/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planı və onun tətbiqinə dair təlimat», Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş, 16 oktyabr 2002-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmış «Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında» təlimata uyğun olaraq təşkil edilməlidir.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bu eməliyyatların yuxarıda qeyd olunan qayda və təlimatlara uyğun olaraq aparılmasını və uçota alınmasını hüquqi baxımdan ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Auditor, həmçinin sair bank eməliyyatlarına pul və qiymətli kağızlar üzrə eməliyyatların tərkib hissəsi kimi yanaşmalı və bütövlükdə yoxlamamın başdan-başa üzləşdirmə metodikasından istifadə etməlidir. Sair bank eməliyyatlarının tərkibinə görə üç hissəyə - yolda olan pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, müəssisənin bankda olan xüsusi hesabları üzrə aparılan eməliyyatlara ayırmaq olar. Bu eməliyyatlar 55 sayılı «Bankda olan xüsusi hesablar» üzrə balans hesabında, 57 sayılı «Yolda olan köçürmələr», 58 sayılı «Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı balans hesablarında uçota alınır. Aparılan eməliyyatların zənginliyinə görə bu sintetik hesabların tərkibində bir sıra subhesablar açıla bilər. Məsələn, 57 sayılı «Yolda olan köçürmələr» hesabının tərkibində 4 subhesabın açılması mümkündür:

- yolda olan pul vəsaitləri;
- valyuta almaq üçün banka köçürülən vəsait;
- satılmaq üçün banka köçürülən xarici valyuta;
- valyuta almaq üçün depozite qoyulan xarici valyuta.

«Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı 58 sayılı balans hesabının tərkibində isə üç subhesab açıla bilər:

- İstiqrazlar və digər qiymətli kağızlar;
- depozitlər;
- verilmiş borclar.

Bu hesabların balansə münasibətinə gəldikdə isə 55 sayılı «Banklarda olan xüsusi hesablar», 57 sayılı «Yolda olan köçürmələr» və 58 sayılı «Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları» balans hesablarının hər üçü aktiv hesab sayılır. Yeni aparılan əməliyyatların yalnız debet qalıqı ola bilər. Audit yoxlama-ekspertizası bu hesablar üzrə aparılan əməliyyatların yoxlanmasını hər bir əməliyyatı təsdiq edən ilkin sənədlərlə üzləşdirməli və müvafiq qiymət verməlidir. Məsələn, yolda olan pul vəsaitlərinin yoxlama-ekspertizası aşağıdakı ardıcılıqla aparıla bilər.

İlk növbədə yolda olan pul vəsaitlərinin azalması, artması dinamika-sı, onun yolda qalma müddəti, hesabdən-hesaba köçürülmə müddəti aydınlaşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir. Belə ki, mövcud təlimat-qaydalara uyğun olaraq yolda olan pul vəsaitləri üç iş günü müddətində bərpə olunmalıdır. Yolda olan pul vəsaitləri uzun müddətə əməliyyatdan kənar qala bilməz. Bu vəsaitlər üzrə əməliyyatların tamamlanması üçün müəyyən vaxta ehtiyac vardır. Yeni emanet bankı vasitəsilə poçt şöbələrinə, filiallara və sair köçürülən pul vəsaitləri hələ ünvanma çatmadığından müəssisə və təşkilata heç bir pul vəsaiti daxil olmadığına görə cari ayın axırında mövcud qalıqlar növbəti ayın ilk günlərində yolda olan pul vəsaitləri kimi 57 sayılı balans hesabında uçota alınır.

Müəssisənin banklarda olan sair hesabları üzrə əməliyyatlar da eyni qaydada, yeni akkreditivlər və çek kitabçaları, kredit kartı üzrə aparılan əməliyyatlar müəyyən vaxt ərzində həyata keçirilir. Təbii hesab şəxslər üzrə aparılan xırda təsərrüfat əməliyyatlarının çek kitabçasında da, bu əməliyyatın tamamlanmasının təsdiq edilməsi üçün müvafiq vaxta ehtiyac vardır.

Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları üzrə aparılan əməliyyatlar da demək olar ki, eyni tipli əməliyyatlardır. Alınmış istiqrazlar, qiymətli kağızlar, depozitlər və verilmiş borcların bərpası üçün müəyyən zamana, vaxta ehtiyac vardır.

Auditor bu hesablar üzrə vəsaitlərin hərəkətini və qalığını inventarlaşdırmalı, onları müvafiq ilkin sənədlərlə üzləşdirməli və qiymətləndirməlidir. Əgər yoxlama nəticəsində yolda olan pul vəsaitləri və yaxud sair bank əməliyyatları üzrə vəsaitlər uçotdan gizlədilmişdirsə və yaxud düzgün uçota alınmamış məbləğlər aşkar edilərsə, auditor bu əməliyyatların səbəbini və onların hansı məqsədlər üçün edildiyini aydınlaşdırmaq, təqsirkar şəxsləri və müəssisəyə dəyən zərəri müəyyənləşdirməlidir.

Sair bank əməliyyatlarına dair audit yoxlama-ekspertizasının məlumat mənbələri bunlardır: 3 saylı jurnal-orderin məlumatları, 55, 57, 58 saylı balans hesablarının debet-kredit məlumatları və bu hesablarla müxəbirələşən 50 saylı «Kassa hesabı», 51 saylı «Hesablaşma hesabı», 52 saylı «Valyuta hesabı», 63 saylı «İddialar üzrə hesab», 76 saylı «Müxtəlif debitorlar və kreditorlar», 80 saylı «Mənfəət və zərərlər hesabı», 88 saylı «Bölüşdürülməmiş mənfəət hesabı» və sair hesabların sintetik və anahtik göstəriciləri. Auditor sair bank əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisə və təşkilatlarda bu sahədə uçot-hesabat işlərinin və müəssisənin uçot siyasətinin təşkili vəziyyətini də qiymətləndirməlidir. Yəni sair bank əməliyyatlarının düzgün uçota alınması, əməliyyatların növləri üzrə subhesabların açılması, əməliyyatların apanılması, vəsaitlərin hərəkətinə dair daxili nəzarətin vəziyyəti, əməliyyatların nəticələrinin mühasibat-maliyyə hesablarında düzgün əks etdirilməsi nəzarətdən keçirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Apanılan yoxlama-ekspertiza işləri nəticəsində aşkar edilən kənarlaşmalar, çatışmamazlıqlar, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş pozuntular, düzəlişlər auditor tərəfindən qiymətləndirilməli və bu baredə yoxlama-nəticə arayışında müvafiq qeydlər apanılmalıdır.

11.9. Qiymətli kağızlar auditinin metodikası

Qiymətli kağızlar auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayan qiymətli kağızlar, o cümlədən səhmlər, istiqrazlar, bank sertifikatları, veksellər, çeklər, opsiyonlar, ipoteka kağızları, girov kağızları və sair bu kimi qeyri-maddi aktivlərin yoxlanması, ekspertiza edilməsi və qiymətləndirilməsi başa düşülür. Ona görə də hər bir müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitləri və ona bərabər tutulan qiymətli kağızlar da ciddi nəzarət obyektidir. Çünki, müəssisənin sərəncamında olan qiymətli kağızların tez bir zamanda nağd pul vəsaitlərinə çevrilmə imkanı vardır. Qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının strategiyası aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulmalıdır:

- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının proseduru qaydalan və metodikası;
- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların mühasibat uçotu və hesabat işlərinin vəziyyəti;
- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit yoxlama- ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Qiymətli kağızların normativ hüquqi bazası dedikdə, qanunverici normativ aktlarla təsdiq olunmuş qiymətli kağızların sahibinə verdiyi hüquq və səlahiyyətlərin, qiymətli kağızların məcburi rekvizitlərinin, onların formasına olan tələblərin, emissiya qaydalanının, onların dövriliyyəsinin digər parametrlərlə tənzimlənməsi başa düşülür. Ona görə də audit yoxlama-ekspertizasında qiymətli kağızların normativ hüquqi bazası bu prinsiplər üzrə qiymətləndirilməlidir. Respublikamızda qiymətli kağızların hərəkətinin beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurulmasını təmin etmək və bütövlükdə qiymətli kağızları tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 iyul 1999-cu il tarixli 161 sayılı Fəraman ilə «Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi bağqında» Əsasnaməni təsdiq etmişdir. Bu komitə Respublikamızda qiymətli kağızların tənzimlənməsi üçün geniş, zəngin hüquqi baza yaratmışdır. Hazırda Respublikamızda qiymətli kağızların normativ hüquqi bazasına aid 26 qanunverici və normativ hüquqi akt, təlimat, əsasnamə qüvvədədir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 5 noyabr 2003-cü il tarixli «Kommersiya təşkilatlarının yenidən təşkili zamanı investisiya qiymətli kağızlarının emissiyasının standartları»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 5 noyabr 2003-cü il tarixli «Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanma qaydalan haqqında əsasnamə»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 5 noyabr 2003-cü il tarixli «Dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının buraxılması, tədavülü və istifadəsi qaydalan (27.12.2002-ci il tarixli əlavə dəyişikliklərlə)»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentü Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında fyuçerslərin tədavülü qaydalan»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin buraxılışı, qeydiyyatı və tədavülü qaydalan»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında çeklərin dövriyyəsi haqqında əsasnamə»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikasında tədavülə buraxılması qaydalan»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Dövlət qısamüddətli istiqrazların buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında əsasnamə»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında qaydalar»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Dövlət özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) tədavülünün tənzimlənməsi qaydalan»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 6 noyabr 2003-cü il tarixli «Sənədləşdirilmiş emissiya qiymətli kağızların sertifikatlarının məcburi rəqvizitləri»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi və Azərbaycan Respublikası Milli Bankı ilə birgə 13 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası milli bankının qısamüddətli notlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında qaydalar»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 13 yanvar 2004-cü il tarixli «Səhmlərin gedişatının alınması və ödənilməsi yolu ilə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılması qaydalan»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 15 mart 2004-cü il tarixli «Qiymətli kağızlar bazasında çirkli pulların yuyulmasının və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması məqsədli ilə qiymətli kağızlar bazasının peşəkar iştirakçıları tərəfindən tədbirlərin görülməsi haqqında qaydalar»;

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 4 iyun 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında çekiərin dövriyyəsi haqqında» əsasnaməyə əlavə və dəyişikliklər;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 5 iyul 2004-cü il tarixli bəzi normativ aktlarına əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 9 iyun 2004-cü il tarixli «İnvestisiya qiymətli kağızların buraxılışlarına (əlavə buraxılışlarına) dövlət qeydiyyat nömrəsinin verilməsi haqqında təlimat»;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 9 iyun 2004-cü il tarixli «İnvestisiya qiymətli kağızların dövriyyədən çıxarılması və ləğv edilməsi qaydaları»;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 29 iyun 2004-cü il tarixli «Adh-sənədli-qiymətli kağızlar üzrə hüquqların ötürülməsi zamanı qiymətli kağızın sertifikatının yeni sahibin adına rəsmiləşdirilməsi qaydaları»;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 30 avqust 2004-cü il tarixli «Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının artırılması zamanı səhmlərin emissiyasının qaydaları»;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 20 sentyabr 2004-cü il tarixli «Təmin edilmiş istiqrazlar haqqında» əsasnaməsi;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 22 oktyabr 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının ərazisində korporativ istiqrazların buraxılması və tədavülü qaydaları»;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 22 oktyabr 2004-cü il tarixli «Səhmlərin birləşdirilməsi, xırdalanması, onların nominal dəyərinin artırılması və azaldılması zamanı emissiyanın qaydaları»;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 15 noyabr 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi haqqında əsasnaməsi»;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin 10 dekabr 2004-cü il tarixli «Qiymətli kağızlar bazasında qiymətlərlə manipulyasiyaların qarşısının alınması qaydaları».

Auditor müəssisə və təşkilatların serencamında olan qiymətli kağızların növündən və formasından asılı olaraq onların əldə edilməsi, saxlanması, tədiyyə prosesində iştirakı, müəssisəyə getirdiyi gəlirlər, dividend və bu gəlirlərin inkişaf istiqamətlərini qiymətləndirməlidir. Qiymətli kağızların audit yoxlama-ekspertiza prosesində yoxlama metodikasının mühüm tərkib hissəsi həmin qiymətli kağızların uçota alınması və hərəkəti üzərində nəzarət məsələsidir. Bir qayda olaraq qiymətli kağızların uçuğu 56 sayılı «Pul sənədləri» adlı balans hesabında apanılır. Bu hesabın tərkibində qiymətli kağızların növlərinə uyğun olaraq subhesablar da açıla bilər. Bu hesablarda qiymətli kağızların hərəkəti, onların alqı-satqı prosesi üzrə əməliyyatlar, digər şəxslərə verilməsi, balansə götürülməsi, təsərrüfatdan silinməsi və sair əməliyyatlar uçota alınır, 56 sayılı hesab balansə münasibətinə görə aktiv hesab sayılır*. Qiymətli kağızların müəssisənin balansına götürülməsi zamanı onun debeti artır, təsərrüfatdan silinən zaman apanılan əməliyyatlar isə kreditdə əks olunur. Yoxlama zamanı qiymətli kağızların növləri üzrə onların alqı-satqı müqavilələrində nominal və satış qiymətlərinin düzgün əks etdirilməsi dəqiqləşdirilməlidir.

Qiymətli kağızların audit yoxlama-ekspertizasının əsas məqsədi qiymətli kağızlar üzrə apanılan əməliyyatlarda yol verilmiş nöqsanları, kənarlaşmaları aşkar etmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Təcrübədə bir çox hallarda qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlarda ciddi qanun pozuntularına rast gəlinir. Bu qanun pozuntuları müxtəlif ola bilərlər. Qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlarda yol verilmiş qanun pozuntularından biri də həmin kağızlar üzrə əldə edilən dividendlərin gizlədilməsi, yaxud uçot-hesabat sənədlərində düzgün əks etdirilməməsidir.

Qiymətli kağızların audit ekspertizasının növbəti yoxlama mərhələsi onların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi vəziyyətini qiymətləndirməkdir. Burada əsas məqsəd qiymətli kağızların analitik və sintetik uçotunun vəziyyətinin təşkili, onların analitik uçuğu üçün xüsusi uçot kitabının açılması, əldə edilən qiymətli kağızların nominal və bazar qiymətlərinin düzgün əks etdirilməsi, qiymətli kağızlar üzrə əldə edilən dividendlərin (gəlirlərin) uçota alınması, bölüşdürülməsinin təşkili haqqında müvafiq rəy və nəticə əldə etməkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, pul vəsaitlərində olduğu kimi, qiymətli kağızlar da müəssisənin rəhbərliyinin serencamına əsasən xüsusi şəraitdə maddi-məsul şəxsin məsuliyyəti altında saxlanılmalıdır. Auditor qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatları yoxladıqdan sonra əldə etdiyi nəticələri yoxlama arayışının müvafiq bölməsində əks etdirməlidir.

mənimsenilməsi formalan o qədər müxtəlifdir ki, onların hamısının şərhini vermək mümkün deyil. Lakin ən vacib amillərin və təcrübədə daha tez-tez rast gəlinən bir çox halların üzərində dayanmaq vacibdir. Pul vəsaitlərinin mənimsenilməsi hallarının böyük əksəriyyəti kassa əməliyyatları ilə bağlıdır. Bu onunla izah edilir ki, kassa əməliyyatları pul vəsaitləri və qiymətli kağızların realizə olunma vasitəsidir. Eyni zamanda pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların böyük əksəriyyəti kassa əməliyyatlarında toplaşır. Kassa əməliyyatlarında daha tez-tez rast gəlinən mənimsemə halları aşağıdakılar ola bilər; nağd pulun mədaxil edilməməsi, kassa əməliyyatları üzrə mədaxil-məxaricin yekunları hesablanan zaman orada yekun rəqəmlərinin qəsdən və məqsədli artırılması və ya azaldılması, köhnə əmək haqqı üzrə ödəmə illərinin ödəmə cədvəllərinin cari ildə yenidən məxaricə verilməsi, əmək haqqı üzrə ödəmə cədvəllərində rəqəmlərin və yekunların süni surətdə artırılması, qiymətli kağızlar və çeklərin süni və qeyri-qanuni yolla əldə edilərək nağd pullara çevrilməsi, bankdan nağd qaydada çek vasitəsilə alınmış pulların mədaxil edilməməsi və həmin pul məbləğinin bankın çıxanşındakı şifrtə düzəliş olaraq başqa əməliyyatların göstərilməsi və s. Hər bir hal üçün auditor spesifik yanaşmaya və bu halları sübuta yetirmək üçün konkret metodikaya malik olmalıdır. İlk öncə auditor kassadan nağd pulların və qiymətli kağızların mənimsenilməsinə dair ilkin təsdiqediciləri sənədlərin rəsmiləşdirilib götürülməsi qaydasını bilməlidir. Belə ki, kassada nağd pulların və qiymətli kağızların mənimsemə halları olan zaman auditor qüvədə olan qanunverici və normativ hüquqi aktlara əsasən hüquq-mühafizə orqanlarına rəsmi xəbər verməlidir. Əgər kassada əmək haqqı cədvəli üzrə və yaxud mədaxil-məxaric orderlərində müvafiq düzəlişlər etmək yolu ilə nağd pulun mənimsenilməsinə yol verilmişdirsə, bu zaman həmin sənədlərin əvəzedicisi (dublikatı) tərtib edilir, maddi-məsul şəxslər onu imzalayır və əsas sənəd isə ilkin təsdiqediciləri sübut kimi arayışa əlavə olunur. Auditor yekun arayışda mənimsemə hallarının konkret tarixlərini, rekvizitlərini, maddi-məsul şəxsin adını, soyadını və vəzifəsini göstərməlidir.

Nağd pul əməliyyatları üzrə bu kimi hallar fərqli qeyd edilməlidir. Yeni burada hər bir nöqtə-vergünün də əhəmiyyəti böyükdür. Bir çox hallarda nağd pul əməliyyatlarının və qiymətli kağızların mənimsenilməsinə dair tematik qaydada ayrıca arayış tərtib edilir. Nağd pul əməliyyatları ilə yanaşı, nağdsız pul əməliyyatlarında və sair bank əməliyyatları üzrə yekun nəticələrə yanaşmalar fərqlidir. Belə ki, nağd pul əməliyyatlarından fərqli olaraq nağdsız pul əməliyyatlarında pul vəsaitlərinin mənimsenilməsi birbaşa yox, dolayı yolla həyata keçirilir. Yəni bir neçə iştirakçının rolu

olmadan bu əməliyyatın baş tutması mümkün deyil. Bir qayda olaraq nağdsız əməliyyatlarda pul vəsaitlərinin mənimlənməsi podratçı təşkilatların yerinə-yetirdikləri iş və xidmətlərdə yol verdikləri məqsədli təhriflər, göstərdikləri xidmətlərin süni olaraq şişirdilməsi yaxud malsatan-podratçılardan mal alınmadan, mədaxil edilmədən, saxta sənədlər əsasında faktiki alınmamış hər hansı mal-material qiymətlilərinin alınmasına dair müəyyən məbləğlərin köçürülməsi və elde edilən vəsaitin bölüşdürülməsi yolu ilə edilir. Auditorun hər hansı bir halın araşdırılması və sübuta yetirilməsi üçün lazımi bilik-bacarıq tələb olunur. Daha doğrusu, nağdsız əməliyyatlar üzrə pul vəsaitlərinin mənimlənməsini sübuta yetirmək üçün müvafiq proseduranın apanması vacibdir. İlk növbədə nağdsız pul əməliyyatlarının serəncamvericilərinin (müəssisənin direktoru və baş mühasibinin) bu məsələdə nə dərəcədə təqsirli olmaları müəyyənəşdirilməlidir. Sonra onların bu prosesdə iştirakçılıq-payçılıq səviyyəsi müəyyənəşdirilib qiymətləndirilməlidir.

Növbəti mərhələdə bu əməliyyatın həyata keçirilməsinə köməkçi və vasitəçi olan şəxslər müəyyənəşdirilməli, onların bu prosesdə birbaşa və dolayı yolla iştirak səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Audit-yoxlama aktında nağdsız pul əməliyyatları üzrə vəsaitlərin mənimlənməsi hallarının rəsmiləşdirmək üçün konkret faktlar və sübutlar, bu faktların törətdiyi hallar müəyyənəşdirilməlidir. Hər bir hal sənədlə təsdiq edilməlidir. Yoxlama-ekspertiza işlərində aşkar edilmiş qanun pozuntuları faktları eyni zamanda qruplaşdırılmaqla müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktlara istinad edilməlidir. Əgər yoxlama zamanı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında daha ciddi qanun pozuntuları aşkar edilmişdirsə, bunu tematik qaydada ayrıca araşdırma ilə rəsmiləşdirmək mümkündür. Əks təqdirdə hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən apanılan istintaqda müəyyən problemlər meydana çıxma bilər. Təcrübədə bir çox hallarda pul vəsaitlərinin nağd və nağdsız əməliyyatları üzrə mənimlənməsi faktı yoxlama-yekun araşdırma da daxil olmaqla qiymətləndirilmir. Yəni mənimlənilən pulun həcmi, mənimlənmə forması, saxta əməliyyatların açılma texnikası düzgün müəyyənəşdirilmədiyi üçün ilk sənədlərlə təsdiq olunmur. Bu isə, istər-istəməz audit yoxlama-ekspertiza işlərində böyük münaqişələrlə nəticələnir. Digər hallarda isə faktiki mənimlənilmiş pul vəsaitləri audit yoxlama-ekspertizası apanılan mütəxəssis tərəfindən sərəfəsizlik (təcrübəsizlik) və yaxud qəsdən, bilərəkdən artıq xerc - düzgün olmayan məsrəfi kimi rəsmiləşdirilir. Əslində isə qeyri qanuni təsərrüfat əməliyyatları nəticəsində pul vəsaitlərinin mənimlənməsi bu və ya digər ad altında gizlədilir, yaxud ört-basdır edilir. Ona görə də pul vəsaitləri üzrə apanılan yoxlama-ekspertiza işlərinin şərh edilməsi auditorun xüsusi diqqət tələb edir.

XII FƏSİL. ƏSAS VƏSAİTLƏRİN VƏ QEYRİ-MADDİ AKTİVLƏRİN AUDİTİ

12.1. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər auditinin məqsəd və vəzifələri

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində əsas vəsaitlər (fondlar) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar istehsal prosesinin maddi-texniki bazasının əsasını təşkil edir. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapıb formalaşdığı bir dövrdə iqtisadiyyatımızın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsi prosesində yeni texnoloji qurğuların alınması, vaxtında quraşdırılması, istisman, təmir və bərpası vacib amil kimi ön plana çəkilir. Bununla yanaşı müasir tələblərə cavab verən texnoloji qurğuların, binaların və başqa əsas vəsaitlərin qorunub saxlanması istehsalın ahəngdarlığına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Sənaye müəssisələrinin istehsalının xarakterindən asılı olaraq əsas vəsaitlərin istehsalda xüsusi çəkisi çox və ya az ola bilər, lakin bütün hallarda əsas vəsaitlər istehsal prosesinin ən vacib amili kimi qalır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertizasının ən vacib tədqiqat obyektlərindən biri də əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasına cəlb edilməsi və qiymətləndirilməsidir. Əsas vəsaitlərin auditinin məqsədi onların mühafizəsini təmin etmək, mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək, əsas vəsaitlərin hərəkəti üzərində nəzarət və onların təsərrüfatdan sünməsi, bu silinmə zamanı əldə edilən mənfəət və zərərin qiymətləndirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün əsas vəsaitlərin auditinin qarşısında bir sıra vəzifələr durur: ilk növbədə audit yoxlama-ekspertiza işlərində əsas vəsaitlərin alınması, daxil olunması, uçota götürülməsi, amortizasiya hesablanması, yenidən qiymətləndirilməsi, təsərrüfatdan silinməsinin Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olub-olmaması müəyyən edilir və qiymətləndirilir. Sonra isə əsas vəsaitlərlə bağlı olan mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının sənədlə yoxlanması aparılmaqla, bu əməliyyatlarda yol verilmiş kənarlaşmalar, qanunsuzluqlar, neqativ hallar aşkar edilir və müvafiq qaydada qiymətləndirilir.

Auditor, həmçinin yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman əsas vəsaitlərin analitik və sintetik uçotunun təşkili, bütövlükdə əsas vəsaitlərə dair mühasibat uçotunun vəziyyəti, müvafiq hesabatların tərtib və təqdim olunma qaydalarına əməl olunmasının qiymətləndirilməlidir. Bu zaman qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlar, təlimatlar, tövsiyələr və digər normativ sənədlər əldə rehber tutulmalıdır.

12.2. Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Əsas vəsaitlərin uçotunun və hərəkətinin normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktlar, təlimatlar, tövsiyələr və əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinə dair Nazirlər Kabinetinin qərarları nəzərdə tutulur. Bu normativ hüquqi sənədlərin tərkibinə aşağıdakılar daxildir: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 2 avqust 1996-cı il tarixli 99 sayılı qərarı və həmin qərarın icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 2 avqust 1996-cı il tarixli əsasnaməsi; «Dövlət müəssisə və təşkilatlarının, habelə nizamnamə kapitalında dövlətin payı olan müəssisələrin balansında olan, yararsız hala düşmüş əsas vəsaitlərin silinməsi və bu vəsaitlərin söküntüsündən əldə edilən material qiymətlilərinin satışı üzrə qaydaların təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 noyabr 2004-cü il 177 sayılı qərarı; «Xüsusi əhəmiyyətli əsas vəsaitlərin (fondların) meyar göstəriciləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 20 aprel 2005-ci il tarixli 73 sayılı qərarı; «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 1/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Əsas vəsaitlərin köhnəlmə (amortizasiya) hesablanması üçün yeni (açıq) metodunun tətbiqi» üzrə təlimat; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli 21/46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə 08 iyun 1998-ci il tarixində razılaşdırılmış və 17 iyun 1998-ci il tarixində 100 sayılı rəyestrə Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan alınmış təlimat; «Əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli 1/46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə 8 iyun 1998-ci ildə razılaşdırılmış, 17 iyun 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 109 sayılı rəyestrə qeydiyyata alınmış nümunəvi təlimat; «Büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin xərclər smetasının icrası üzrə əməliyyatın uçotuna dair» təlimatın birinci bölməsi; «Büdcə idarə, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat hesabları və onların tərtibat qaydaları»nın onuncu bölməsi, əsaslı tikintiyə və məsrəflərə dair aylıq, rüblük və illik hesabatların tərtibatı forması; «Əsas vəsaitlərin hərəkəti haqqında» 5 sayılı hesabat forması; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il tarixində 1/107 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və 2000-ci il 14 iyul

tarixində 1810 sayılı reyestrə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatda alınmış «Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiya qaydalan» və s.

Göründüyü kimi, əsas vəsaitlərin alınması, mədaxil olunması və bütövlükdə hərəkəti, onların istismar dövründəki prosesi, yəni amortizasiyası, təmiri, bərpası, yenidən qiymətləndirilməsini tənzimləmək üçün kifayət qədər normativ hüquqi aktlar mövcuddur. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama- ekspertiza işləri aparan zaman əsas vəsaitlərlə bağlı bu və ya digər əməliyyatları hüquqi baxımdan qiymətləndirmək üçün ilk növbədə qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktlara istinad etməlidir. Bir çox hallarda əsas vəsaitlərin audit yoxlama-ekspertizası çox formal xarakter daşıyır. Sadəcə olaraq əsas vəsaitlərin ümumi məbləği qeyd olunur. Lakin onların hərəkəti, yenidən qiymətləndirilməsi, təsərrüfatdan silinməsi və amortizasiyasına dair heç bir şərh verilmir, Auditor müəssisə və təşkilatlar da yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman tərtib etdiyi müvafiq proqrama əsasən ilk növbədə əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların ən prinsiplial məqamları üzərində dayanmalıdır. Auditor əsas vəsaitlərin əldə edilməsi, mədaxil olunması və uçota alınmasının, müəssisələrdə uçot-hesab planının Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planı»na dair təlimatına uyğun apanılmasını qeyd etməlidir. Əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinə dair məsələlərə baxılan zaman, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 1996-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikasında əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 99 sayılı qərar rəhbər tutulmalıdır. Əsas vəsaitlərin köhnəliyinin (amortizasiya) hesablanması və onun məhsulun maya dəyərində düzgün mədaxil edilməsində isə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli «Əsas vəsaitlərə köhnəliyə hesablanması üçün yeni metodunun tətbiqi» üzrə təlimata istinad etməlidir. Əsas vəsaitlərin hərəkəti içərisində onların ləğv edilməsi, təsərrüfatdan silinməsi, silinmə nəticəsində əldə olunan zərər və mənfəətin düzgün uçota alınması qiymətləndirilən zaman, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli 1/46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Əsas vəsaitlərin (fondların) ləğv edilməsi haqqında» nümunəvi təlimat və təlimat əlavə olaraq 3 Q saylı forma (ləğv etmə aktı) məlumatlarına istinad etmək lazımdır. Bu təlimatda əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi, təsərrüfatdan silinməsi, silinmə zamanı əsas vəsaitlərin yararlı hissələrinin qiymətləndirilməsi və onların realizə edilməsi qaydaları göstərilmişdir.

12.3. Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər auditinin məlumat mənbələri

Əsas vəsaitlər üzrə aparılan əməliyyatlar çoxşaxəli və zəngindir. Bu əməliyyatları beş istiqamət üzrə qruplaşdırmaq mümkündür: əsas vəsaitlərin alınması və qurulması; əsas vəsaitlərin təmiri və bərpası; əsas vəsaitlərin köhnətməsi və amortizasiya hesablanması; əsas vəsaitlərin silinməsi və təsərrüfatdan xaric edilməsi; əsas vəsaitlərin hərəkətinə dair uçot-hesabat işləri.

Müəssisə və təşkilatlarda əsas vəsaitlərlə bağlı əməliyyatlar yoxlama-ekspertiza edilən zaman qeyd olunan istiqamətlər əsas götürülür. Bu sahədə baş vermiş təsərrüfat-mahyyə əməliyyatlarını ekspertiza etmək üçün əməliyyatların xarakterinə uyğun olaraq sənədlərə və itkin məlumatlara istinad edilməsi vacibdir. Belə ki, əsas vəsaitlərin, texnoloji avadanlıqların alınması, qurulması, güc məşmlərinin əldə edilməsi üzrə əməliyyatlar yoxlamaları zamanı burada ilkin məlumat mənbələri kimi, müvafiq dövlət komissiyasının təhvil-teslim aktından istifadə edilə bilər. Texnoloji qurğuların quraşdırılması və istismara buraxılmasına dair müvafiq aktın məlumatlarından, güc məşmlərinin alınması və istismara buraxılması üçün tərtib olunan xüsusi akt formasından və digər əsas vəsaitlərin alınması və təsərrüfatın daxilində yerləşdirilməsinə dair sənədlərin məlumatlarından istifadə edilməlidir. Əsas vəsaitlərin əsaslı təmiri, bərpası-modernləşdirilməsi üzrə aparılan əməliyyatlara dair lazımi məlumatlar aktdan götürülə bilər, Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi, amortizasiya hesablanmasına dair məlumatları əldə etmək üçün əsas vəsaitlərin inventar kartoçkalarından amortizasiya və köhnəlmə hesablanmasına dair cədvəllərdən istifadə etmək mümkündür. Əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan sitinməsi və xaric edilməsinə dair aktlar əsas vəsaitlərin inventar siyahısında olan mövcud məlumatlar, yəni onların alınması tarixinə, təmirinə çəkilmiş xərclər, yenidən inventarizasiya xarakteristikalarını əks etdirən digər məlumatlar mühasibat uçotunun analitik və sintetik göstəriciləri əsasında tərtib olunur. Qeyd olunanlarla yanaşı, əsas vəsaitlər üzrə aparılan əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası zamanı mühasibat uçotunun hesablar planında 01, 02, 03, 04, 05, 06 saytı sintetik hesablar üzrə uçot registrlərinin məlumatından və həmin hesablara dair analitik uçotun göstəricilərindən də istifadə etmək olar. Bu məlumatlardan məntiqi əlaqəli şəkildə istifadə edilməsi üçün müvafiq qaydada iqtisadi təhlilin metodları sisteminin lazımcasına tətbiqi vacibdir.

12.4. Əsas vəsaitlər auditinin metodikası

Əsas vəsaitlər auditinin metodikası dedikdə, əsas vəsaitlərlə (fondlarla) aparılan konkret əməliyyatlar üzrə yoxlama-ekspertiza işlərində tətbiq olunan üsullar, mexanizmlər və yoxlama-prosedur qaydaları başa düşülür. Bir qayda olaraq auditor müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri apararı zaman əsas vəsaitlərlə bağlı olan əməliyyatları da bu və ya digər üsullardan istifadə etməklə nəzərdən keçirməlidir. Burada istifadə olunan üsul və mexanizmlər, həmçinin prosedur qaydaları ekspertizanı əhatə edən proqram-tezisin tərkibindən asılıdır. Müəssisə və təşkilatlarda olan əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertiza işləri aparılmamışdan öncə, auditor müvafiq yoxlama strategiyasına malik olmalıdır. Bu strategiyada yoxlama-ekspertiza işlərini əhatə edən suallar və istiqamətlər öz əksini tapmalıdır. Müəyyən mənada bu proqram, tezisə də oxşayır. Həmin proqram-tezis məzmununu və tərkibinə görə 4 hissəyə bölünə bilər:

- əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza prosedur qaydaları və metodikası;
- əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların uçotu və hesabatının vəziyyəti;
- əsas vəsaitlər üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası dedikdə, onların köhnəlməsini, amortizasiya hesablanması və təsərrüfatdan silinib xaric olunma prosesini tənzimləyən sənədlər başa düşülür. Bura daxildir: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 2 avqust 1996-cı il tarixli 99 sayılı qərarı, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 1/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Əsas vəsaitlərin köhnəlmə və amortizasiya hesablanmasının yeni açıq metodunun tətbiqi»ne dair təlimat, «Əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi»ne dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 1 iyun 1998-ci il tarixli 1/46 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş nümunəvi təlimat və digər normativ sənədlər. Auditor əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatları yoxlayan zaman bu və ya digər normativ hüquqi sənədlər üzrə yol verilmiş kənarlaşmalara hüquqi baxımdan qiymət verməlidir. Əsas vəsaitlərin audit yoxlama-ekspertizasının növbəti mərhələsi bu vəsaitlər üzrə edilmiş əməliyyatların konkret yoxlanması və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün prosedur qaydaları aşağıdakı mərhələlərlə aparılmalıdır:

- əsas vəsaitlərin mühasibat uçotu üzrə mövcud qalığı, mədaxil edilməsi (quraşdırılması), istismara verilməsi, cari teserrüfat ilində əsas vəsaitlərə köhnəlmə və amortizasiya hesablanması, əsas vəsaitlərin bərpası, təmiri və modernləşdirilməsi, əsas vəsaitlərin teserrüfat ilinin sonuna inventarlaşdırılması və yenidən qiymətləndirilməsi, əsas vəsaitlərin silinməsi və teserrüfatdan xaric edilməsi.

Əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olması bir neçə formada ola bilər: əsas vəsaitlərin satın alınması, tikilməsi və ya quraşdırılması, bu və ya digər təşkilatdan, ictimai fondlardan, sahibkarlardan əvəzsiz olaraq əsas vəsaitlərin icarəyə götürülməsi. Göründüyü kimi, əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olması mənbələri müxtəlifdir. Təbii ki, onların sənədləşdirilməsi də müxtəlif olmalıdır. Buna görə də auditor əsas vəsaitlərin müəssisə və təşkilatlara daxil olma formasından asılı olaraq onlara spesifik yanaşmalıdır. Məsələn, əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olması alqı-satqı yolu ilə olmuşdursa, bu zaman alqı-satqı aktında göstərilən qiymətlər mövcud bazar qiymətliləri ilə müqayisə edilməlidir. Əgər burada kəskin fərqlər müşahidə edilərsə bu fərqlərin səbəbi aydınlaşdırılmalıdır. Çünki, təcrübədə bu vəsaitlərlə əlaqədar məsələlərə həlalə yol verilir. Digər tərəfdən, əgər əsas vəsaitlər tikilmə yolu ilə təsərrüfata daxil olmuşdursa, bu zaman bir sıra prinsiplər məsələlər qiymətləndirilməlidir. Yeni əsas vəsaitlərin faktiki dəyəri ilə smeta dəyəri müqayisə edilməlidir. Burada yol verilmiş kənarlaşmalar aşkarlanmalı qiymətləndirilməlidir. Tikilmə yolu ilə təsərrüfata daxil olan əsas vəsaitlərin tam istismara verilməsi bir qayda olaraq dövlət komissiyası tərəfindən təhvil-teslim aktı vasitəsi ilə təmin edilir, Auditor bu tipli əsas vəsaitlərin istismara qəbulunda təhvil-təsiim aktlarının olmasına, oradakı nöqsanların aradan qaldırılması üçün Dövlət Qəbul Komissiyasının rəyinə diqqət yetirməlidir. Əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olma əvəzsiz, bağışlanma və ya icarə yolu ilə edilə bilər. Əvəzsiz daxil olan əsas vəsaitlər üzrə emeliyyatlar ekspertiza edilən zaman daxil olmuş əsas vəsaitlərin müəssisə üçün əhəmiyyətlik dərəcəsi qiymətləndirilməli və onun vaxtılıq vaxtında uçota alınmasına diqqət yetirilməlidir. Əsas vəsaitlərin icarəyə götürülməsində tətbiq olunan tariflər audit yoxlanmasının nəzarət obyekti olmalıdır. Belə ki, bir sıra hallarda icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin icarə qiyməti süni olaraq həddindən artıq artırılır və yaxud əsl qiymətlər gizlədilir. Bu yolla da icarəçi ilə icarədar arasında sövdələşməyə əsasən pul vəsaitləri mənimləni və ya vergidən gizlədilir. Auditor icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin icarə qiymətini faktiki bazar qiymətləri ilə müqayisə etməlidir.

Təsərrüfata daxil olan əsas vəsaitlər yoxlanılan zaman əsas vəsaitlərin ilk dəyəri, qalıq dəyəri, köhnəlmə məbləği diqqət mərkəzində olmalıdır. Təcrübədə bir sıra hallarda məqsədli kənarlaşmalara yol verilir. Bəzən heç də böyük dəyəri olmayan əsas vəsaitlər süni olaraq yüksək qiymətlə uçota alınmaqla, ona sonrakı mərhələlərdə yüksək amortizasiya məbləği hesablanır və məhsulun maya dəyəri artırılır. Bu da öz növbəsində mənfəətin süni sürətdə azaldılması ilə nəticələnir. Təsisçi tərəfindən əsas vəsaitlərin (fondların) vaxtında təsəmmifata verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bu məsələyə də diqqət yetirməlidir. Əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olmasının vaxtında və düzgün uçota alınması yoxlama-ekspertizasının əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil olmasına dair uçotu 01 saylı balans hesabının debet dövrüyyəsində Öz əksini tapmalıdır. Əsas vəsaitlər mühasibat uçotu balansında köhnəlmə və qalıq dəyərində göstərilməklə, ilk və yaxud bərpa dəyəri ilə əks etdirilməlidir.

Müəssisənin balansına qəbul edilmiş əsas vəsaitlərin hərəkətinin uçotu 01 saylı aktiv balans hesabında aparılır. Uzun müddətli (axırda satın alınma şərti ilə) icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin uçotu 03 saylı balans hesabında aparılır. Əvəzsiz olaraq alınmış əsas vəsaitlər dövlət müəssisələrində aşağıdakı yazılışla rəsmiləşdirilir:

D-t 01

K-t 88 (qalıq dəyəri)

Əgər mədaxil edilən əsas vəsait istifadə edilmişdirsə, köhnəlmə məbləğinə belə yazılış verilir:

D-t 01

K-t 02

Bu mühasibat yazılışlarının köməyi ilə 01 saylı hesabda əsas vəsaitlərin ilk dəyəri saxlanılır ki, bundan da amortizasiyanı hesablamaq üçün istifadə edilir. İstifadədə olan əsas vəsaitin gətirilməsi ilə əlaqədar olan xərclər məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilir və 21 saylı hesabda uçota alınır. Avadanlığın quraşdırılması ilə əlaqədar olan xərclər kapital qoyuluşunda uçota alınır, qurulan dəzgah və maşının dəyərinə əlavə edilir.

Satın alınan əsas vəsaitlərin quraşdırılma və gətirilmə xərci də nəzərə alınmaqla, müqavilə qiyməti ilə mədaxil edilir. Bu zaman belə obyektlərin köhnəlməsi uçotda əks etdirilmir.

Satın alınan əsas vəsaitlərin dəyərinə belə yazılış verilir:

D-t 01

K-t 08

Eyni zamanda kreditor borcu eks etdirilir:

D-t 08

K-t 76.

Borc ödenildikdə aşağıdakı kimi yazılış tərtib edilir:

D-t 76

K-t 51.

Əgər satın alınan əsas vəsait quraşdırılma tələb etmərsə:

D-t 01

D-t 76

K-t 08

K-t 51 yazılış verilir.

Səhmdar müəssisələr, tam və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər yaradılarkən əsas vəsaitlər təsisçilərin pay haqqı şəklində də daxil ola bilər. Bu zaman belə yazılış verilir:

D-t 01

K-t 75.

Belə obyektlərin qiyməti digər təsisçilərlə razılaşdırılmalı və öz eksini protokolda tapmalıdır. Auditor əsas vəsaitlərin təsərrüfata daxil edilməsini yoxlayan zaman bu və ya digər mühasibat yazılışlarının da nəzarətdən keçirməli və qiymətləndirməlidir.

Əsas vəsaitlərin audit yoxlama-ekspertizasının növbəti prosedur mərhələsi əsas vəsaitlər üzrə vaxtda köhnəlmə və amortizasiya hesablanması üzrə aparılmış əməliyyatlardır. Əsas vəsaitlər alındıqdan, mədaxil edildikdən, quraşdırıldıqdan sonra istismara verilir və sonra zaman-zaman aşınmaya məruz qalır. Yəni fiziki olaraq köhnəlmə prosesi başlayır. Buna görə də müəyyən zaman keçdikdən sonra mövcud əsas vəsaitlər yenisi ilə əvəz olunmaq üçün onlara müvafiq qaydada amortizasiya hesablanır.

Əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması üçün onların növünə, kateqoriyasına görə müvafiq normalar müəyyənləşdirilmişdir. Əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması qaydalan qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin müvafiq təlimatlarına və Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin müvafiq bəndlərinə uyğun aparılmalıdır. Təsərrüfatda istismarda olan əsas vəsaitlərə köhnəlmə və amortizasiya hesablanması üzrə audit yoxlama-ekspertizasının əsas məqsədi müvafiq normalara uyğun olaraq amortizasiya hesablanmalarının düzgün aparılmasını müəyyən etmək və həmin məbləğin məhsulun maye dəyərinə düzgün mədaxil edilməsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya ayırmaları, həmçinin əsas vəsaitlərin yenisi ilə əvəz olunması üçün fond yaradır. Amortizasiya ayırmaları mövcud qanunvericiliyə görə hesabat dövrünün sonuna normalar üzrə hesablanmalıdır. Bu, xüsusi cədvəl vasitəsilə aparılır, Auditor hesablanmış amortizasiya ayır-

malannın əsas vəsaitlərin növləri üzrə düzgünlüyünü müəyyənləşdirməli, amortizasiya mebləğinin məhsulun istehsal məsrəflərinə düzgün və vaxtında daxil olmağını qiymətləndirməlidir.

Auditor əsas vəsaitlərin köhnəlmə və amortizasiya ayrılmalarının düzgün uçota alınmasına dair mühasibat yazışmalarına diqqət yetirməlidir.

Əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması texnikası uçot məlumatlarının mexanikləşmə və avtomatlaşma səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, uçot işlərinin əl ilə aparıldığı şəraitdə əsas vəsaitlərin amortizasiyası inventar kartoçkalarının məlumatlarına əsasən aparılır. Yanvar ayının amortizasiyası əsas vəsaitlərin ilin əvvəlinə olan faktiki qalıq məlumatlarına əsasən aparılır. Inventar kartoçkalanın hər bir xidmət bölməsi və sexlər üzrə obyektlərin növləri və istifadə əlamətlərinə görə qruplaşdırılır, hər bir qrup daxilində isə amortizasiyanın aid edildiyi xərc istiqamətləri müvafiq balans hesabları üzrə (20, 23, 25, 26, 29 və s.) qruplaşdırılır. İlin qalan ayları üzrə amortizasiya hesablanması əvvəlki ayda daxil olan və təsəvvüfatdan çıxan obyektlər haqqındakı məlumatlara əsasən aparılır. Bu obyektlər üzrə amortizasiya mebləği hesablanır və əvvəllər hesablanan amortizasiya mebləğinə düzəliş edilir.

Avtomobil neqliyyatı üzrə amortizasiya ayrılmaları inventar kartoçkalarının yekun məlumatlarına və hesabat ayında avtoneqliyyatın faktiki yürüşü əsasında ayrıca hesablanır.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırıldığı şəraitdə amortizasiya normaları və onların kodları məşm yaddaşlarına köçürülür. Onlar düzəliş əmsalları da göstərilməklə həm əsas vəsaitlərin növləri üzrə, həm də hər bir inventar kartoçkası üzrə verilə bilər. Əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablanması əsasən iki üsulla həyata keçirilir: birbaşa hesablanma və müvafiq düzəliş verilməklə hesablanma.

Uzun müddətə icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin amortizasiya mebləği «Amortizasiya hesablanması cədvəli»ndə ayrıca sətirdə göstərilir. Müəssisənin ərazisində yerləşən və qeyri-istehsal sahəsində haqqı ödənilmədən istifadə edilən əsas vəsait obyektlərinin də dəyəri hesablanma cədvəlində ayrıca uçota alınır. Mühasibatlıqda əsas vəsaitlərin indeksləşdirilməsi nəticəsində artırılan amortizasiya mebləğinin uçotu ayrıca qeyd edilir. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin uçotu 02 sayılı «Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi» sintetik hesabında aparılır. Hesab balansına münasibətinə görə passiv, təyinatı və quruluşuna görə isə kontrak-aktiv nizamlayıcı (bu hesabın köməyi ilə 01 sayılı hesabın dövrüyyəsi nizamlanır) hesabdır. Hesabın iki subhesabı vardır:

02/1 - «Müəssisənin Özünün əsas vəsaitlərinin köhnəlməsi»;

02/2 - «Uzun müddət icarəyə götürülmüş əsas vəsaitlərin köhnəlməsi».

«Amortizasiya ayırmalan cədvəli»nin yekun məlumatları köhnə məbləğini 02 sayılı hesabda əks etdirmək üçün istifadə edilir. 02 sayılı hesabın kreditində əsas vəsaitlərin tam bərpası üçün aparan ayın amortizasiya ayırmaları uçota alınır. Bu zaman əsas vəsaitlərin harada istifadə edilməsindən asılı olaraq 20, 23, 25, 26, 29, 44 və sair hesablar debetləşir. Bununla da amortizasiya ayırmaları məbləği əsas istehsal fondlarının dəyərinin bir hissəsi kimi istehsal və tədavül xərclərinə aid edilir. Beləliklə, əsas fondların təkrar istehsalı üçün pul vəsaiti fondu yaradılır. Əsas vəsaitlər ləğv edilərkən, başqa müəssisə və təşkilatlara verildikən və yaxud satılarkən onların köhnə məbləğini təyin etmək lazımdır. Ayn-ayn obyektlərin köhnə məbləği inventar kartoçkasında olan ilk dəyərə, istismar müddətinə və amortizasiya normasına əsasən təyin edilir.

Əsas vəsaitlərin köhnə məbləği aşağıdakı yazılışla rəsmiləşdirilir:

D-t 20,23,25,26, 29,44 və s.

K-t 02.

Əsas vəsaitlərin analitik uçotu onların növləri və ayn-ayn inventar obyektləri - binalar, maşınlar, qurğular, avadanlıqlar və sair üzrə aparılır.

Əsas vəsaitlərin bərpası və təmirinə çəkilən xərclərin audit yoxlama-ekspertizası zamanı onların əsaslı təmirinə (bərpasına) və cari təmirinə çəkilən xərclərin düzgün uçota alınması Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada uyğun olması audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyekti olmaqdır.

Əsas vəsaitlərin bərpası və təmiri ilə bağlı əməliyyatlar yoxlanılan zaman bir sıra vacib amillər, o cümlədən əsas vəsaitlərin təmirinə dair ilkin sənədin - qüsurlu aktın olması və bu qüsurlu aktın əsas vəsaitlərin əsaslı və cari təmirinə çəkilən xərclərin xərc smetasına olan məsrəflər, yerinə yetirilmiş təmir bərpa işlərinə çəkilən məsrəflərin düzgün sənədləşdirilməsi və bu xərclərin aidiyyəti üzrə mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas vəsaitlərin əhəngdar işləməsi müvafiq olaraq onların vaxtlı-vaxtında təmiri və profilaktika işlərindən asılıdır. Auditor əsaslı və cari təmirin vaxtlı-vaxtında lazımi səviyyədə aparılmasını və bu təmirin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün mütəxəssis köməyindən də istifadə edə bilər. Təmir-bərpa işlərində adətən iki formada istifadə edilir. Təmir-tikinti işləri podratçı təşkilatla müqavilə bağlamaq yolu ilə, yaxud müəssisə və təşkilatlar daxilində xüsusi briqadalar yaratmaq yolu ilə icra edilə bilər. Təcrübədə bir çox hallarda təmir və bərpa işlərinə çəkilən xərclər süni surətdə şişdirilməklə, pul vəsaitləri mənimsənilir. Auditor müəssisə və təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini yoxlayan zaman belə şübhəli hallarla

rastlaşarsa mütləq mütəxəssislər cəlb edilməklə, faktiki yerinə yetirilmiş temir-bərpa işlərini araşdırmalı, onları mühasibat sənədləri ilə müqayisə etməlidir. Auditor təmir-bərpa işlərinə çekilən xərclərə edilmiş mühasibat yazılışlarını yoxlayan zaman bu sahədə cari təsərrüfat ilində nəzərdə tutulmuş normadan artıq məsrəflərin, əsas vəsaitlərin qahq dəyərində əlavə edilməsinə də nəzarət etməlidir.

Bir qayda olaraq əsas vəsaitlər cari ilin sonuna inventarlaşdırıldıqda uçotdan kenar qalmış vəsaitlər aşkar olunarsa, onlar yenidən qiymətləndirilib təsərrüfata daxil edilməli və bu barədə mühasibat yazılışları apanmalıdır. Qüwədə olan normativ sənədlərə əsasən əsas vəsaitlərin inventarlaşdırılması ilin sonuna müəssisənin və təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən yaratılmış xüsusi komissiya tərəfindən apanılır. Əsas vəsaitlərin inventarlaşdırılmasında məqsəd cari ilin sonuna təsərrüfatda mövcud əsas vəsaitlərin fiziki vəziyyətini öyrənmək, yaddan çıxmış və uçota alınmamış əsas vəsaitləri aşkar etmək, istismara yararsız əsas vəsaitləri müəyyənləşdirib onların təsərrüfatdan silinməsi üçün təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Inventarlaşdırma nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz hər bir hal üçün xüsusi yanaşmaya ehtiyac vardır. Belə ki, inventarlaşdırma nəticəsində əsas vəsaitlər yaddan çıxıb uçota alınmayıbsa, onu faktiki olaraq ilkin balans dəyəri ilə uçota almaq və bu barədə mühasibat yazılışı aparmaq lazımdır. Əsas vəsaitlər yararsız olduğu halda, onların təsərrüfatdan silinməsi üçün xüsusi akt tərtib etmək lazımdır. Bu aktda əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan silinməsinin səbəbi göstərilməlidir. Silinmiş əsas vəsaitlərdən yaranan zərər və mənfəət uçota alınmalıdır. Əsas vəsaitlər bir çox hallarda təsərrüfata yararlı olduğu halda, onlar yararsız kirayə göstərilir və şəxsi mənafeəyə uyğun olaraq silinib, ucuz qiymətə satılır. Auditor belə halları aşkar etmək üçün həmin tipli əsas istehsal fondlarına olan ehtiyaca, onun istehsal prosesində roluna, ilkin balans dəyərində və müasir satış qiymətində, təsərrüfatda Ömür müddətində və sair bu kimi amillərə diqqət yetirməklə optimal qərar qəbul etməlidir.

Əsas vəsaitlərin silinməsinin digər halları da mövcuddur. Məsələn, əsas vəsaitlər öz istismar müddətini bitirdiyi üçün, müəssisənin bu və ya digər formada maliyyə çətinliyini aradan qaldırmaq üçün satıla bilər. Digər halda, istismar müddətini bitirməmiş, lakin mənevi cəhətdən köhnəlmiş, müasir tələblərə cavab verməyən əsas vəsaitlər də müvafiq qaydada təsərrüfatdan silinə bilər. Yuxarıda qeyd olunan hər bir hal üçün auditorun spesifik yanaşması vacibdir. Əsas vəsaitlər təsərrüfatdan çıxan zaman mühasibatlıqda müvafiq yazılışlar edilməlidir. Əsas vəsaitlərin başqa təşkilatlara əvəzsiz verilməsi, satılması, qismən və tam ləğv olunması, köhnəl-

məsi, siinməsi və digər səbəblərlə əlaqədar olaraq da təsərrüfatdan xaric oluna bilər. Əsas vəsaitlərin əvəzsiz verilməsi aktla rəsmiləşdirilir və bu sənəddə obyektin ilk dəyəri və köhnəlmə məbləği göstərməlidir. Əsas vəsaitlərin təhvil verilmə aktına yalnız obyektin kartoçkası, pasportu və digər sənədlər əlavə edilməlidir. Təhvil verilən obyektin ilk dəyərində D-t 47, K-t 01, köhnəlmə məbləğine isə D-t 02, K-t 47 yazılışı verilir. Bu yazılışlar alıcı təşkilatdan obyektin qəbul olunması haqqında bildiriş alındıqdan sonra verilir və beləliklə, əsas vəsaitlərin ümumi balans dəyəri azaldılır. Əgər təhvil verilən obyektin sökülməyə ehtiyacı varsa, bununla əlaqədar xərclər müvafiq hesablann kreditindən (10, 69, 70 və s.) 47 sayılı hesabın debetinə yazılır.

Əsas vəsaitlərin satışı da yuxarıda qeyd edilən yazılışla uçota alınır. Lakin obyektin satış dəyərində D-t 62 və yaxud 76, K-t 47, ödənişlər apanıldıqda isə D-t 51, K-t 62 və yaxud 76 yazılışı verilir. Əsas vəsaitlər yalnız müəssisə rəhbərinin və yaxud sahibkann icazəsi ilə silinə bilər. Əsas vəsaitlər yeni tikintinin apanılması, istehsalatın genişləndirilməsi və yeniləşməsi üzündən bina və qurğular sökülməyə və ləğvə meruz qaldığı hallarda, avadanlıqlar, maşınlar, neqliyyat vasitələri, inventarlar fiziki və mənəvi cəhətdən köhneldikləri hallarda da ləğv edilərək balansdan silinir. Obyektin ləğvi zamanı müəssisədə fəaliyyət göstərən daimi komissiya akt tertib edir. Bu aktda ləğv edilən vəsaitin adı, onun alındığı, yaxud müəssisədə istismara daxil olduğu tarix, inventar nömrə yeri, ilk dəyəri, köhnəlmə məbləği, əsaslı temirlerin ləğvi səbəbi, texniki vəziyyəti və sair göstərilir. Qəza nəticəsində balansdan silinən məşm, avadanlıq və neqliyyat vasitələrinin silinmə aktına qəza aktının surəti əlavə edilməklə orada qezanın səbəbi və cavabdeh şəxslərin adı göstərməlidir.

Obyektin qismən silinməsi də tam silinmədə olduğu kimi rəsmiləşdirilir. Özü üzərində qurulmuş stasionar avadanlıq sökülərkən, onun sökülməsi və qurulması ilə əlaqədar olan xərclər obyektin ilk dəyərinin azalmasına silinir.

Ləğv aktının xüsusi bölməsində bir tərəfdən, obyektin ilk dəyəri ilə ləğv xərci, digər tərəfdən, köhnəlmə məbləği ilə ləğvdən alınan materialların dəyəri cəmlənir. Auditor bu iki kəmiyyəti müqayisə etməklə mənfəət və zərəri aşkar edə bilər.

Tam amortizasiya olunmamış əsas vəsaitlərin ləğvindən ahnan zərər müəssisenin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticəsinə silinir. Hal-hazırda tam bərpə üçün amortizasiya hesablanmayan yaşayış binalarının və digər əsas vəsaitlərin ləğvindən, eləcə də şəhərlərin yenidən qurulması, işləyən müəssisələrin genişləndirilməsi və texniki silahlanması, yeni binaların

tikilməsi üzündən ləğv edilən obyektlərdən alınan zərər müəssisənin maliyyə nəticəsinə deyil, onun əmlakının azalmasına silinir. Əsas vəsaitlərin ləğvinin uçotunun bu qaydada qurulması obyektlərin daha səmərəli istifadə olunmasında müəssisələrin həm iqtisadi marağını, həm də məsuliyyətini artırmış olur.

Əsas vəsaitlərin təsərrüfatdan çıxması ilə əlaqədar olan əməliyyatlara aşağıdakı yazılış verilir:

1. Təsərrüfatdan çıxan əsas vəsait obyektinin ilk dəyəri (bərpa dəyəri)*
D-t 47
K-t 01.
2. Obyektin köhnəlmə məbləğinə:
D-t 02
K-t 47.
1. Obyektin ləğvinde işləyən işçilərə hesablanan əmək haqqına və sosial sığortaya ayırmalara:
D-t 47
K-t 70,69.
2. Ləğvdən alınan materialın dəyərində:
D-t 10
K-t 47.
3. Satılan obyektin satış dəyərində:
D-t 62,76
K-t 47.
4. Əsas vəsaitin silinməsindən alınan zərər:
D-t 80
K-t 47
menfəət - D-t 47
K-t 80.

Yuxanda qeyd edilən mühasibat yazılışları xaric edilməsinə dair əsas vəsaitlərinə tertib edilmiş ləğvetmə aktına və digər ilk sənədlərə (inventar kartoçkası, qruplaşma cədvəli və s.) əsasən apanılır. Əsas vəsaitlərin ləğv edilib, təsərrüfatdan xaric edilməsi üzrə alınan zərərin uçotu obyekt növləri və əsas vəsaitlərin kateqoriyalı tərkibində apanılır. Bir obyektin zərərini digər obyektin mənfəəti ilə evəzləşdirmək olmaz. Düzdür, təcrübədə belə hallara rast gəlinir. Lakin həmin təsərrüfat əməliyyatları düzgün sayıla bilməz. Audit yoxlama-ekspertiza işləri apanılan zaman bütün bu limit mühasibat yazılışları da auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır.

12.5. Qeyri-maddi aktivlərin auditi

Qeyri-maddi aktivlərə aiddir: müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayan və uzun müddət onun istifadəsində olan intellektual məhsulların nəticələri, kompüter proqramları, bu və ya digər sahələr üzrə proqram təminatları, müəlliflik işləri, təbii ehtiyatlar, torpaq sahələri, patentlər, lisenziyalar, xarici ticarət markaları, əmtəə nişanları, etiketlər və sair bu kimi maddi məhsullarla birbaşa əlaqəsi olmayan, lakin maddi-məhsul istehsalında bu və ya digər formada iştirak edən vəsaitlər. Hər bir müəssisə istehsalın spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri-maddi aktivlərin bütün formalarından bu və ya digər dərəcədə istifadə edə bilər. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəssisə və təşkilatlarda qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu, onların alınması (əldə edilməsi), qeyri-maddi aktivlərin hərəkəti, təsərrüfatdan silinməsi, qeyri-maddi aktivlərə dair uçot və hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilməlidir. Audit yoxlama-ekspertizasında qeyd etdiyimiz məsələlərin qiymətləndirilməsi üçün auditor yanaşması və audit proseduru qaydaları olmalıdır. Bu qaydalarda müəssisənin malik olduğu qeyri-maddi aktivlərin növləri, formaları, uçot-hesabat məlumatları əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Auditor cari yoxlama-ekspertiza dövründə əldə edilmiş, alınmış və ya müəssisənin özündə hazırlanmış qeyri-maddi aktivlərin rəsmiləşdirilməsinə dair sənədləri nəzərdən keçirməli və bu proseslərin qanunvericilik baxımından normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsini qiymətləndirməlidir.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-maddi aktivlərin geniş normativ hüquqi bazası vardır. Hazırda demək olar ki, qeyri-maddi aktivlərin bütün növləri normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu normativ hüquqi aktların sayının, həcmının geniş olmasını nəzərə alaraq auditor yoxlama-ekspertiza prosesində hər bir hal üçün fərdi yanaşmadan istifadə etməlidir.

Auditor yoxlama-ekspertizası dövründə müəssisənin əldə etdiyi və yaxud aldığı qeyri-maddi aktivlərin qiymətlərini onların nominal qiymətləri ilə müqayisə etməli və öz reyini şərh etməlidir.

Yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri də müəssisənin malik olduğu qeyri-maddi aktivlər, onların istismarı və bütövlükdə cari dövrdə hərəkətinin qiymətləndirilməsidir. Maddi aktivlər kimi qeyri-maddi aktivlərin də bir çox hallarda alınmasına, əldə edilməsinə, yaxud təsərrüfatın özündə patent qanununa əsasən hazırlanmış model, proqramlar, proqram təminatına külli miqdarda vəsait sərf olunur. Lakin buna baxmayaraq, onlar qısa bir müddətdə müasir texnologiyaya cavab verme-

mesi adı ilə tətbiq olunmadan istifadəsiz saxlanılır. Ona görə də auditor alınan və əldə olan qeyri-maddi aktivlərə sərf olunan vəsait, onların istisman nəticəsində alınan gəlirləri müqayisə etməlidir.

Qeyri-maddi aktivlərə dair uçot-hesabat işləri də audit yoxlama-ekspertizasının əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmaqdır. Qeyri-maddi aktivlər müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair təlimata uyğun olaraq 04 saylı «Qeyri-maddi aktivlər hesabı»nda uçota alınır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, 04 saylı «Qeyri-maddi aktivlər hesabı»nın debeti aşağıdakı hesabların krediti ilə müxabirələşir;

08 - «Kapital qoyuluşları»; 50- «Kassa»; 51- «Hesablaşma hesabı»; 52-«Valyuta hesabı»; 55-«Banklarda olan xüsusi hesablar»; 75-«Təsisçilərlə hesablaşmalar»; 76-«Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»; 87-«Əlavə kapital»; 88-«Bölüşdürülməmiş mənfəət» (ödənilməmiş zərər).

04 saylı «Qeyri-maddi aktivlər hesabı»nın krediti isə aşağıdakı hesabların debeti ilə müxabirələşir:

06-«Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları»; 48-«Sair aktivlərin satışı»; 58-«Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları»; 87-«Əlavə kapital» adlı balans hesabları.

Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası (köhnəlməsi) həmin hesab planına uyğun olaraq 05 saylı «Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası (köhnəlməsi)» hesabında uçota alınır. Qeyri-maddi aktivlərin hərəkətinin əsas məlumat mənbələri 1 saylı illik hesabatın-mühasibat balansının birinci bölməsində öz əksini tapır. Auditor müəssisələrdə qeyri-maddi aktivlərə dair əməliyyatların yoxlama-ekspertizasını aparan zaman qeyri-maddi aktivlərin uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinə yuxanda qeyd olunan prizmada yanaşmaqdır. Yeni əldə edilən qeyri-maddi aktivlərin vaxtında və düzgün uçota alınması, mədaxil edilməsi, istisman, köhnəlmə hesablanması və təsərrüfatdan silinmə prosedurlarının uçotunun vəziyyətini qiymətləndirməlidir.

12.6. Əsas vəsaitlərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Əsas vəsaitlərin audit nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə audit yoxlama işlərinin son və həlledici mərhələsi sayılır. Belə ki, yoxlama-ekspertiza işlərində qeyd etdiyimiz amillər üzrə əsas vəsaitlərin yoxlanmasının yekun qiymətləndirilməsi mehz yoxlamanın aşkar etdiyi faktlar və bu faktların iqtisadi-hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi ilə öz nəticəsini verir. Yoxlama nəticələrinin aşağıdakı prosedura ardıcılıqla rəsmiləşdirilməsi məqsəduyğundur: audit-yoxlama arayışında əsas vəsaitlərlə bağlı müvafiq bölmə ayrılmaqdır. Bu bölmədə ilk növbədə əsas vəsaitlərin əldə

edilməsi, alınması, əvəzsiz qəbul edilməsi, əsas vəsaitlərin bütövlükdə hərəkəti, yeni təsərrüfatdan silinməsi, xaric edilməsi, satılması və sair bu kimi əməliyyatların qanunverici normativ hüquqlı aktların tələblərinə cavab verməsi, qanunvericilik prinsiplərinin pozulmasına yol verilib-verilməməsi halları qiymətləndirilməlidir. Arayışın bu bölməsində, həmçinin əsas vəsaitlərin alınmasında, əldə edilməsində, mədaxil edilməsində, təsərrüfatdan silinməsində hansı qanunverici aktlara zidd əməliyyatların aparılması konkret olaraq qeyd edilməlidir. Bundan sonra audit aparılan zaman metodik yoxlama prosesində bu zidd əməliyyatların hansı sənədlərlə və kimlərin vasitəsilə edilməsi konkret şərh olunmalıdır. Əlbəttə, burada maddi məsul şəxsin konkret adı, soyadı, atasının adı, tutduğu vəzifə və bu əməliyyatda iştirak payı qiymətləndirilməlidir. Əgər yoxlama-ekspertiza dövründə bu kimi hallar çoxluq təşkil edərsə, həmin hallar üzrə ümumi yekun arayışından əlavə ayrıca yekun arayışın tərtib edilməsi zəruridir. Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası belə neqativ halların sübutu üçün müvafiq dəlillər toplanmalı və bu dəlillər konkret sənədlərə və faktlara istinad edilə bilər.

Yoxlama-ekspertizası dövründə əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatlarda cənayət tərkibi olmayan xırda ümumi nöqsanlar, kənarlaşmalar aşkar edilərsə, bu haqda bir qayda olaraq yekun arayışda sadəcə olaraq ümumi şərh verilməli, onların sübutu üçün lazım gələrsə, dəlillər ayrıca reyestrdə tərtib edilib, yekun arayışına əlavə edilməlidir. Audit yekun arayışında əsas vəsaitlərin istismarı və onlardan səmərəli istifadəyə də qiymət verilməsi vacibdir. İstehsalın xarakterindən, müəssisənin spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq auditor yoxlama-yekun arayışında əsas vəsaitlərin səmərəli istifadəsinə qiymət vermək üçün müxtəlif meyarlardan və iqtisadi ədəbiyyatlarda olan zəngin metodologiyadan istifadə etməklə müvafiq şərh verə bilər. Yəni əsas vəsaitlərin fondverimi, fondtutumu, rentabelliği, hər manatlıq əsas vəsaitə düşən mənfəətin miqdarı və sair bu kimi göstəricilərdən istifadə etməklə, əsas vəsaitlərin səmərəli istifadəsini qiymətləndirə bilər. Audit yoxlama-yekun arayışında əsas vəsaitlərin uçuğu və onların hesabat işlərinin vəziyyəti haqqında müvafiq qeydiyyatlar aparılmalıdır. Yəni arayışda əsas vəsaitlərin uçuğa alınması, onlara vaxth-vaxtında köhnəlmə hesablanması, amortizasiya ayırmalarının əsas vəsaitlərin kateqoriyalına uyğun olaraq hesablanması və onların məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi, inventarlaşmanın nəticələri haqqında da müvafiq qeydlər edilməlidir. Audit yoxlama-yekun arayışında əsas vəsaitlərin cari və əsaslı təmirinə çəkilən xərclər onların düzgün bölüşdürülməsi, maya dəyərinə və əsas vəsaitlərin dəyərinin artırılmasına yönəldilən hissələrin düzgün uçuğa alınmasında öz əksini tapmalıdır.

XIIIFƏSİL. MAL - MATERIAL QIYMƏTLİLƏRİ VƏ İSTEHSAL EHTİYATLARININ AÜDİTİ

13.1. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin məqsəd və vəzifələri

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları məhsul istehsalında iştirak edən əsas komponentlərdən biridir. Onlar əsas vəsaitlərdən fərqli olaraq istehsal prosesində iştirak etməklə, öz dəyərini birbaşa və ya dolayısı ilə yeni yaradılmış məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) üzərinə tamamilə keçirir. İstehsalın (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) xüsusiyyətindən asılı olaraq mal-material qiymətlilərin dəyəri məhsul istehsalında müxtəlif xüsusi çəkiyə malik ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə eləqədar olaraq mal-material qiymətlilərinə və istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması ön plana çəkilir. Müəssisə və təşkilatıarda məhsul istehsalında material tutumluluğunu azaltmaqla böyük mənfəət əldə etmək imkanı yaranır. Ona görə də mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları məhsul istehsalı prosesində həllədiyi əhəmiyyətə malikdir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları dövrüye kapitalının tərkib hissəsi olmaqla zəngin təsnifatla malikdir. Bütövlükdə bunlar iki qrupa bölünür:

- xammal və mal-material qiymətliləri;
- azqiymətli və tez xarab olan əşyalar.

Xammal və mal-material qiymətliləri özləri isə aşağıdakı tərkibdən ibarətdir:

- xammal və əsas materiallar;
- köməkçi materiallar;
- ehtiyat hissələri;
- yanacaq;
- tara və tara mal-materialları.

Xammal və əsas materiallar yeni yaradılan məhsulun əsasını təşkil edir, yəni xammal və material olmasa, konkret növ məhsul istehsal etmək mümkün deyil. Xammal və materialların tərkibində satın alınmış yanmfabrikatlar, komplektləşdirici məmulat və detallar xüsusi qrup təşkil edir ki, bunlar da əməli müəyyən mərhələsini keçmiş, lakin hələ hazır məhsula çevrilməmiş olurlar.

Əsas materiallardan fərqli olaraq köməkçi materiallar yeni yaradılan mehsulun əsasını təşkil etmir. Lakin yaradılan mehsulun dəyərində dolayı yolla iştirak etməklə keyfiyyətinə təsir edir, onun müvafiq standartlara uyğun olmasını təmin edir,

Yanacaq və ehtiyat hissələri də eyni qaydada yeni yaradılan məhsulda birbaşa iştirak etməsə də dolayı yolla iştirak edir və öz dəyərini bütövlükdə yeni yaradılan mehsulun üzərinə köçürür.

Dövriyyə kapitalının əsas tərkib hissəsi olan azqiymətli və tez xarab olan əşyalar öz dəyərini birbaşa yox, mərhələ-mərhələ yeni yaradılan mehsulun mayaya dəyərinə köçürür.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin əsas məqsəd və vəzifələri mal-material qiymətliləri üzrə aparılan əməliyyatların qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını ekspertizadan keçirmək, alınmış mal-material qiymətlilərinin uçota alınması, mədaxil edilməsi, mayaya dəyəri üzrə məsrəflərə silinməsi, onlara müvafiq köhnəlmə hesablanması, təsərrüfatdan silinməsi və xaric edilməsinə dair əməliyyatları yoxlamaqdan və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda auditorun qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də mal-material qiymətliləri və istehsalat ehtiyatları üzrə aparılan əməliyyatların analitik və sintetik uçotunun vəziyyətinə nəzarət etməklə, bütövlükdə mal-material qiymətlilərinin yoxlanılan müəssisə və təşkilatda hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili audit nəzarətini qiymətləndirməkdir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarına dair əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman mal-material qiymətlilərinin bütövlükdə uçotunun vəziyyətini və müvafiq maliyyə hesabatlarında onların əks etdirilməsinin reallığını qiymətləndirməlidir.

13.2. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarları və Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, ayn-ayn nazirliklərin, baş idarələrin əsasnamələri nəzərdə tutulur.

Mal-material qiymətlilərinin və istehsal ehtiyatlarının normativ hüquqi bazasına aşağıdakılar daxildir: «Azərbaycan Respublikasında qiymətli metalların hazırlanması, memulaların əyərənəmə və damğalanma qaydalarının və əyər damğalarının növləri və quruluşunun təsdiq edilməsi haqqın-

da» Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 1 fevral 2001-ci il tarixli 30 sayılı qəran; «Müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə» dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı təlimatının II bölməsi- istehsal ehtiyatları və III bölməsi- istehsal məsrəfləri; «Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyası» haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il tarixli İ-107 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş qaydaların 5-ci fəslə; ayn-ayn sahələr üzrə nazirliklərin müvafiq əsasnamə və təlimatları. Bu normativ hüquqi aktlar müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınması, əldə edilməsi, onların mədaxil olunması, məsrəflərə silinməsi, onların qiymətləndirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi, təsərrüfatda hərəkəti, onların istisman, müəyyən dövrə qalıqlarının inventarizasiya edilməsi üzrə əməliyyatların aparılmasına dair qaydaları müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd olunan əməliyyatların mal-material qiymətlilərinin və istehsal ehtiyatlarının uçotunun düzgün təşkil edilməsi və hesabat formalarının doldurulub müvafiq qaydada təqdim edilməsi qaydalarını tənzimləyir.

Müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının illik sonuna qahqını müəyyənləşdirmək üçün inventarlaşmanın təşkili, onun nəticələrinin yekunlaşdırılması, inventarlaşdırma zamanı uçotdan kenar aşkar edilmiş mal-material ehtiyatların rədəxil edilməsi, yarsız mal-material qiymətlilərinin silinməsi qaydaları və onların rəsmiləşdirilməsi prosesi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il tarixdə İ/107 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Əmlak və öhdəliklərin inventarizasiya qaydalarında» Öz eksini tapmışdır.

Mal-material qiymətlilərinin və istehsal ehtiyatlarının hərəkətinin uçota alınması, onların mədaxil və məxaric edilməsi zamanı müvafiq mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsi qaydaları rəüəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onların tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatında geniş şərh edilmişdir.

Auditor müəssisə və təşkilatda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasını keçirən zaman yuxarıda qeyd olunan normativ hüquqi bazaya bir neçə mövqedən istinad etməlidir. Hər şeydən əvvəl audit yoxlama-ekspertiza keçirilən müəssisədə mal-material qiymətlilərinin qalığına dair aparılan inventarlaşmanın təşkilinin müvafiq təlimata uyğun olması, inventarlaşmanın aparılmasında müvafiq səlahiyyətli şəxslərin olması və bu inventarlaşmanın nəticələrinin lazımi səviyyədə rəsmiləşdirilməsi qiymətləndirilməlidir.

13.3. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin məlumat mənbələri

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin yüksək səviyyədə təşkili, səmərəli apanılması, yekun nəticələrinin lazımınca qiymətləndirilməsi üçün mal-material qiymətlilərinin və istehsal ehtiyatlarının alınması, mədaxil edilməsi, saxlanması, məsrəflərə silinməsi və sair bu kimi əməliyyatlara dair dəqiq, əsaslı məlumat mənbələrinə istinad edilməsi vacibdir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarına dair əməliyyatların məlumat mənbələri müxtəlif və zengindir. Bu məlumat mənbələrinə bir neçə istiqamətdən yanaşmaq mümkündür: mal-material qiymətlilərinin alınması, mədaxil edilməsi, məsrəflərə silinməsi və bütövlükdə onların hərəkətinə dair məlumat mənbələri; mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının saxlanması və neqdliliyinə dair məlumat mənbələri; mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçota alınması, onların mühasibat uçotunun vəziyyətinə dair məlumat mənbələri. Bu istiqamətlərin hər birinin qarşısında müvafiq məqsədlər durur. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınması, mədaxil olunması, məsrəflərə silinməsi və bütövlükdə onların hərəkətinə dair məlumat mənbələri dedikdə, onların alınması, təsərrüfata gətirilməsi, məsrəflərə silinməsi ilə bağlı əməliyyatların müvafiq sənəddə öz əksini tapması başa düşülür. Burada məlumat mənbəyi mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınmasına dair verilmiş etibarnamələr, materialların alınmasını təsdiq edən hesab-fakturalar, müqavilələr, öhdəliklər, mədaxil orderləri (F. M-4), materialların qəbul olunmasına dair akt formaları (F. Ns M-7), tələbnamə fakturaları (F. N» M-11), mal-material qiymətlilərinin alıcı təşkilatlara və kənar sifarişçilərə verilməsini təsdiq edən qaimələr (F. N? M-15) hesab olunur.

Audit yoxlama-ekspertizasında yuxanda qeyd etdiyimiz əməliyyatlarda kənarlaşmalar, kəmiyyət və keyfiyyət ölçülərində əskik gəlmələr, çatışmamazlıqlar və digər neqativ hallar aşkarlanarsa, bu zaman həmin hallar ilkin sənədlərlə, yəni yuxanda qeyd etdiyimiz sənədlərlə təsdiq edilməlidir. Bu baxımdan mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının bütövlükdə hərəkətinin məlumat mənbələri audit yoxlama-ekspertizası qarşısında duran vəzifələri həll etməlidir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının saxlanması və onun müəyyən dövrə neqdliliyinin yoxlama-ekspertizasında məlumat mənbəyi kimi mal-material qiymətlilərinin anbar uçotunun, müəyyən dövrə apanılmış inventarlaşdırma aktlarının məlumatları istifadə edilə bilər. Auditor

müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının saxlanması və onun təhlükəsizliyinin təminatını qiymətləndirən zaman ilk növbədə onların anbar uçotunun vəziyyətini və inventarlaşdırma aktlarının məlumatlarını nəzərdən keçirməlidir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin məlumat mənbələrinin tərkib hissələrindən biri də onlara analitik və sintetik uçot mənbələri hesab edilir. Onlar, həmçinin uçotun vəziyyəti haqqında audit qiymətləndirilməsinin mühüm bazası hesab olunur.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotuna dair məlumat mənbəyi kimi aşağıdakı hesablardan istifadə edilir: 10 sayılı «Materiallar hesabı və onun tərkibində olan subhesabları»; 12 sayılı «Azqiymətli və tez xarab olan əşyalar» adlı sintetik hesabın müvafiq subhesabları və analitik hesabları; 15 sayılı «Materialların tədarükü və əldə edilməsi hesabı» və 16 sayılı «Materialların dəyərində olan kənarlaşmalar» adlı balans hesablarına analitik və subhesabları.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında 1 sayılı illik hesabatın 2-ci «Ehtiyat və məsrəflər» bölməsinin 100, 110, 120, 121, 122-ci sətirlərinin məlumatlarından da istifadə edilə bilər.

13.4. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin metodikası

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması prosesində mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə aparılmış əməliyyatların yoxlanılması qaydaları-prosedurları və yoxlama prosesində tətbiq olunan üsullar və mexanizmlər başa düşülür.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatlar çox zəngin və rəngarəng olsa da, burada yoxlama-ekspertiza işlərinin tətbiqində əksər hallarda seçmə üsulundan istifadə edilir. Lakin buna baxmayaraq mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman ümumi strategiyanın seçilməsi vacibdir. Yəni, mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının yoxlanılmasına dair konkret istiqamətlər üzrə proqram-tezis olmalıdır. Bu proqram-tezis əsas etibarilə aşağıdakı prinsiplə məsələləri əhatə etməlidir:

- mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;

- mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatları üzrə yoxlama-ekspertizasının proseduru qaydaları və metodikası;

- mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatları əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;

- mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatlarına dair əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticələri və onların yekunlaşdırılması.

Yuxarıda qeyd olunan prinsiplər üzrə müxtəlif yoxlama metodikasından, üsullarından və mexanizmlərindən istifadə oluna bilər.

Mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatlarının normativ hüquqi bazasının audit qiymətləndirilməsi bu istiqamətdə aparılan mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktlara nə dərəcədə uyğun olması exz edilməlidir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman mal-material üzrə hər bir əməliyyata və ya ayn-ayn hallara qanunvericiliyin tələbləri baxımından yanaşmalıdır. Mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatlarının alınmasının və əldə edilməsinin doğruluğunu, düzgünlüyünü yoxlamaq üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə etmək olar. Bir qayda olaraq mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatlarının alınmasının, əldə edilməsinin ilkin informasiya mənbəyi sayılan hesab fakturaları, müqavilələr, qəbul-təslim aktlarının məlumatları, faktiki mühasibat uçotunun məlumatları ilə üzləşdirilməlidir. Bu üzləşdirmədə adətən seçmə üsulu tətbiq edilir. Yeni en vacib-qiymətli materialların alınmasında bazar qiymətlərinin mövcud qiymətlə müqayisəsi, alınan mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatlarının əldə edilmə mənbəyi dəqiqləşdirilir. Onların müqavilə və hesab-fakturalardakı qiymətləri ilə faktiki olaraq mühasibat uçotunda qiymətləri müqayisə olunur. Eyni zamanda alınan malların müqavilədə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nəzərdə tutulandan fərqli olması müəyyənləşdirilərsə, bu zaman onun səbəbləri aydınlaşdırılmalı qiymətləndirilməlidir.

Mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatları faktiki qiymətlərlə müqayisə edilməli və bu mühasibat uçotunda öz əksini tapmalıdır. Mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatlarının alınması, müqayisə edilməsinə dair əməliyyatları yoxlamaları zaman onların alınması üçün maddi-məsul şəxslərin adı verilmiş etibarnamələr yoxlanılmalıdır. Əgər müəssisə və təşkilatlarda etibarnamələr lazımi qaydada rəsmiləşdirilmərsə, bu zaman auditor etibarnamələrin hərəkətini və həmin etibarnamələr üzrə material qiymətlərinin alınması və müqayisə edilməsinin üzləşdirməlidir. Mal-material qiymətləri və istehsal ehtiyatlarının auditinin yoxlanması və ekspertiza edilməsinin növbəti mərhələsi onların təsərrüfatına müqayisə edilməsi,

saxlanması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları alınan zaman onların saxlanması və istifadəsi xüsusi yerlərdə, anbarlarda (örtüklərdə) həyata keçirilir. Auditor alınmış materialların düzgün mədaxil edilməsini qiymətləndirmək üçün mühasibat uçotu məlumatları ilə anbar məlumatlarını seçmə üsulu ilə üzləşdirməlidir. Onların saxlanma şəraitini qiymətləndirmək üçün isə şəxsi müşahidə üsulundan istifadə edərək, saxlanma yerinə baxış keçirməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında material qiymətlilərinin silinməsi və məhsul istehsalına çekilən məsrəflərə mədaxil edilməsi qaydalannın yoxlanıb qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları bir çox adlar altında silinə bilər: məsələn, təkrar məhsul istehsalının hazırlanması üçün istifadə olunduqda, əsas vəsaitlərin və istehsal avadanlıqlarının ehtiyat hissələrinin dəyişdirilməsi, təmir və bərpa işlərində istifadə məqsədləri ilə mənəvi cəhətdən köhnədikdə, fiziki cəhətdən yararsız hala düşdükdə və sair. Bu zaman qeyd olunan hər bir hal üçün spesifik yanaşma tələb olunur. Belə ki, əgər mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları təkrar məhsul istehsalı üçün silinmişdirsə, bu zaman məhsul istehsalında mövcud norma və normativlərin gözlənilməsinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Əgər təmir məqsədilə və yaxud bərpa işləri ilə əlaqədar müvafiq ehtiyat hissələri, materiallar silinmişdirsə bu zaman auditor həmin vəsaitlərin istismar müddətinə nəzər salmalı, onların həqiqətən sıradan çıxma ehtimalını müəyyən etməli, əgər bu hal vaxtından qabaq baş vermişdirsə, onun obyektiv və subyektiv səbəblərini aydınlaşdırıb qiymətləndirməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları mənəvi cəhətdən köhnəldiyi və yararsız hala düşdüyü üçün inventarlaşmanın nəticəsinə əsasən silinmişdirsə, bu zaman onların yararsız hala düşməsi səbəbi aydınlaşdırılmalıdır. Bu halda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının ilin sonuna qalıqna dair inventarlaşma yoxlanılmalı, lazım gəldikdə həmin ehtiyat hissələrindən istifadə edilməsi mümkünlüyü müəyyənəndirilməlidir. Silinə zamanı itki normalanna da diqqət yetirilməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları müəssisə və təşkilatlardan satış qaydası ilə kənara verilsə, həmin materialların dəyəri, müqavilə qiymətləri, miqdan, ölçüsü mühasibat uçotunun və anbar uçotunun məlumatları ilə üzləşdirilməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında bu sahədə aparılmış əməliyyatların uçota alınması və material qiymətliləri üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübədə mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının dağılması və mənimsənilməsi, yararsız hala düş-

məsl bir çox hallarda uçot-hesabat işlərinin lazımı səviyyədə olmaması ilə izah olunur, Daha doğrusu, mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun müvafiq səviyyədə aparılmaması, onların bütövlükdə hərəkətinə nəzarətin zəif olmasına şərait yaradır. Ona görə də, auditor yoxlama-ekspertiza zamanı mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçota alınması və bütövlükdə bu sahədə uçot sisteminin vəziyyətini qiymətləndirməlidir. İlk növbədə alınmış mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının vaxtında medaxil edilməsi, anbar uçotunun düzgün qurulması və mal-material qiymətlilərinə dair analitik və sintetik hesabların mövcudluğu qiymətləndirilməlidir. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun vəziyyəti qiymətləndirilən zaman baş kitabın məlumatları ilə 10 saylı jurnal-orderin məlumatları və müvafiq balans hesablarına dair dövrüyyə cədvəllərinin yekun məlumatları üzəldirilməlidir.

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun vəziyyəti qiymətləndirilən zaman auditor anbar uçotunun mövcud vəziyyətini, anbarlarda materialların kəmiyyət və keyfiyyət növləri üzrə analitik uçotunun qurulmasını, onlar kənar təşkilata realizə edilən zaman hesab fakturaları, qaimələri, limit kartoçkaları və digər ilkin uçot sənədlərini nəzərdən keçirməlidir.

13.5. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması yoxlama-ekspertiza işinin yekun mərhələsi hesab edilir. Bu yekun mərhələsini mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə aparılan yoxlama proseduru qaydalanmış, bu sahədə yol verilmiş nöqsanları, qanunverici, normativ hüquqi aktların tələblərinə zidd olan əməliyyatları və digər neqativ halları qiymətləndirmə mərhələsi hesab etmək olar. Ona görə də mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının audit yoxlama-ekspertiza işinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasında da müvafiq metodikadan istifadə edilməlidir. İlk növbədə bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları, mənimsəmə halları şərh edilməli, lazım gəldikdə isə həmin faktlar iüdn sənədlərlə təsdiq edilməlidir. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertizası zamanı mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarına dair əməliyyatları yoxlamalarkən mənimsəmə və əmlakın dağıdılması hallarına rast gəlinərsə, auditor tematik qayda ilə həmin sahənin müvafiq dövrünü tam yoxlamalı və ayrıca yekun arayışı tərtib etməlidir. Əgər yoxlama-ekspertiza zamanı mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının

uçot-hesabat işlərində ziddiyətli faktlar, şübhəli proseslər aşkar edildikdə, auditor xüsusi inventarlaşma təşkil etməli və onun nəticəsi haqqında yekun arayışında qeydiyyatlar aparmalıdır. Qalan digər bütün hallarda auditor mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının yoxlama nəticələri haqqında yekun arayışında növbəti ardıcılıqla şərh verməlidir. İlk növbədə auditor mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatların yoxlama dövrü ərzində yol verilmiş qanuna zidd əməliyyatların bir neçə misallarla şərhini verməli və bu halların törətdiyi nəticələri qiymətləndirməlidir. Sonra isə mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının alınması, əldə edilməsi, saxlanması, təsərrüfatdan silinməsi, məsrəflərə daxil edilməsi, təhlükəsizliyinin təminatı və sair bu kimi hallarda yol verilmiş nöqsanları praktiki misallarla göstərməlidir. Əgər belə hallar kütləvi xarakter daşıyarsa, onlar qruplaşdırılmalı, ayrıca reyestr tərtib edilməli və bu barədə yekun arayışda qeydlər aparılmalıdır. Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılmasının tərkib hissələrindən biridir. Bütün təsərrüfat əməliyyatlarında olduğu kimi, mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının da hərəkətinin ilkin informasiya mənbəyi uçot-hesabat məlumatları hesab olunur. Ona görə də, auditor müəssisə və təşkilatlarda mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçotunun təşkili, tətbiqi formaları, apanma qaydaları, mühasibat yazılışlarının tərtibatı, hesabatların vaxtılı-vaxtında verilməsi, maddi-məsul şəxslər üzrə mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının uçota alınma vəziyyəti, onların mühasibatlıqda və anbarda analitik və sintetik uçotunun təşkili vəziyyətini öyrəniş qiymətləndirməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplərin hər biri üçün audit-yoxlama nəticələri rəsmiləşdirildikdə lazımi cavab tapılmalıdır. Bu zaman mühasibat uçotu hesablar planının 10 sayılı «Materiallar hesabı»nın və onun xüsusi subhesablarının debet-kredit məlumatlarından geniş istifadə etmək lazımdır. Bir çox hallarda mal-material qiymətlilərinin uçotunda yol verilmiş pozuntular, təhriflər onların mənimsənilməsi ilə nəticələnir. Ona görə də auditor mal-material qiymətlilərinin yoxlama-eksperimentlərinin nəticələrini qiymətləndirən zaman seçmə üsulu ilə apanılan yoxlamaların yekunlarını, onların hərəkətini, son qalıq balans metodu ilə qiymətləndirməlidir. Mal-material qiymətlilərinin audit yoxlama-eksperimentlərinin seçmə üsulu ilə apanılmasının hansı dövrü əhatə etməsi konkret olaraq yekun arayışda qeyd edilməlidir. Bir qayda olaraq, auditor yoxlama-yekun arayışını həddindən artıq yükləməmək üçün xüsusi reyestrlərdən əlavə olaraq tematik-yoxlama arayışlarından da istifadə edə bilər.

XIV FƏSİL. MƏHSUL İSTEHSALI, SATIŞI VƏ ONLARA ÇƏKİLƏN MƏSRƏFLƏRİN AUDİTİ

14.1. Məhsul istehsal, satışı və məsrəflərin auditinin məqsəd və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisə, təşkilat və xidmət sahələri öz ahəngdar iş rejimini təmin etmək və təkrar istehsalat qatılmaq üçün istehsal proqramına uyğun olaraq məhsul (iş və xidmətlər) istehsal etməli və satmalıdır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) əsas mexanizmi işə ehtiyatlar və resurslardan səmərəli istifadə etməklə qarşıya qoyulan öhdəlik-təpşiriqlər yerinə yetirməkdir. Hər bir məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) müvafiq məsrəflər tələb edir. Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti də həmin məsrəflərin istehsal olunan məhsul vahidinə düşən məbləğindən asılıdır. Yeni, hər məhsul vahidinin istehsalına və satışına (texnoloji normalar gözlənilməklə) nə qədər az məsrəf edilərsə, müəssisə bir o qədər çox gəlir və mənfəət əldə edə bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və onlara çəkilən məsrəflər müəssisənin istehsal, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən sintetik göstəricilərinin formalaşmasının əsası təşkil edir. Yeni, müəssisənin məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlər, məhsulun maya dəyəri, mənfəət, rentabellik və digər mühüm göstəricilər məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışın nəticələri ilə birbaşa əlaqədardır. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və məsrəflər özü bütövlükdə kompleks göstəricidir. Daha doğrusu, bu məsələlərin təhlili, qiymətləndirilməsi kompleks yanaşma tələb edir. Qeyd etdiyimiz kimi, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) birbaşa məsrəflərlə bağlıdır və onların nəticələri işə satışdan əldə olunan gəlirlə qiymətləndirilir. Ona görə də məhsul istehsalı və satışı, onlara çəkilən məsrəflərin təhlili-qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertiza işinin ən vacib obyektlərindən biri hesab edilməlidir.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərlərin auditi dedikdə, məhsul istehsal və satışı ilə bağlı olan kompleks xərclərin istehsal olunmuş məhsulun hər vahidinə nisbətində qiymətləndirilməsi kimi başa düşülür. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər, yalnız nemətlər istehsalında yox, həmçinin yerinə yetirilən iş və xidmətləri də əhatə etməlidir. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı iqtisadiyyatın ayn-ayn sahələrinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qiymətləndirilməlidir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin auditinin qarşısında bir sıra məsələlər durur:

- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çəkilən məsrəflərin qanunverici və normativ hüquqi aktlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı üzrə qəbul olunmuş plan-tapşırıqların, öhdəliklərin reallığı və onların yerinə yetirilməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müvafiq standartlara uyğunluğunun qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışdan əldə olunan gəlirin tərkibinin məzmun baxımından sabitliyinin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışının müvafiq dövrə qahqının inventarlaşdırılması;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışına çəkilən məsrəflərin təhlil edilməsi, ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və onların istehsalı cəlb olunmasına dair müvafiq tədbirlərin hazırlanması;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və çəkilən məsrəflərin ayn-ayn növlər üzrə kalkulyasiya olunması, məhsul növlərinin rentabelliyinin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çəkilən məsrəflərin düzgün bölüşdürülməsinə və maya dəyərində daxil edilməsinin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışının uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və sair.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin auditinin qarşısında duran məsələlərin həll olunması üçün auditor aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- auditor məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin xərc maddələri üzrə üfqi və şaquli təhlilini aparmalı, onların dinamik inkişaf tempini müqayisə etməli;
- məsrəflərin quruluşu və onların ümumi məsrəflərin tərkibində xüsusi çəkisini müəyyən etməli və onun maya dəyərində təsiri dərəcəsini qiymətləndirməli;
- məhsul istehsalına və satışına çəkilən dəyişən və sabit xərcləri təhlil etməli, qiymətləndirməli;

- məhsul istehsalı və satışı üzrə debitor və kreditor qahqlarının müvafiq dövrə inventarlaşdırılmasını aparmah, onların ödənilməsi vəziyyətini müəyyənləşdirməli;
- sexlərdə və anbarlarda hazır məhsul və onı saxlanma vəziyyətini müşahidə etməli və qiymətləndirməli;
- məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəyyən standartlara uyğunluğunu müəyyən etmək üçün laborator analizindən istifadə etməli və qiymətləndirməli;
- məhsul istehsalı və satışı üzrə bağlanmış müqavilə-öhdəliklərin qiymət taariflərini nəzarətdən keçirməli və buradakı mövcud kənarlaşmaların qiymətləndirməsidir.

14.2. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təlimat və tövsiyə məktubları, ayn-ayn nazirlik, baş idarə və təşkilatların əsasnamələri, təlimat məktubları. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatlar müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən sintetik göstəricilərin formalaşmasında mühüm rol oynadığı üçün onlar auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazasının tərkib hissələrinə həmçinin aşağıdakılar da aiddir: Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 4 fevral 2002-ci il tarixli 19 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatların xərclər smetasının və ştat cədvəlinin maliyyə orqanlarında qeydiyyatdan keçirilməsi» qaydaları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı emri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planı» və onun tətbiqinə dair təlimatın III bölməsi - İstehsalat məsrəfləri, IV bölməsi - Hazır məhsul, mallar və satış; büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin xərclər smetasının icrası üzrə uçotuna dair təlimatın 8-ci bölməsi - Xərclər, 11-ci bölməsi - Məhsul satışı, 12-ci bölməsi - Gəlirlər; Büdcə, idarə, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat hesabları və onların tərtibatına dair qaydaların 4-cü bölməsi, xərclər smeta-

sının icrası balansı 1 sayılı forma, 6-cı bölməsi - Xərclər, 9-cu bölməsi - Məhsul satışı və gəlirlər, 10-cu bölməsi - Əsaslı tikintiyə məsrəflər; Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixində 1-153 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Gəlirlərdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin mühasibat uçotunda əks olunması»na dair təlimat.

Qeyd olunan normativ hüquqi sənədlər məhsul istehsalının noıma və normativlərini müəyyənləşdirir. Məhsul satışının bu və ya digər formada birbaşa (və ya dolayısı ilə) müxtəlif taariflər vasitəsilə tənzimləyir, məsrəflərin tərkibini, strukturunu müəyyənləşdirməklə, maya dəyərinə daxil ediləcək və maya dəyərindən çıxılmalı xərcləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, bu proseslərin uçota alınma qaydalarını və vergi sistemini qiymətləndirir. Belə ki, istehsalın spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ayrı-ayrı sahələrdə məhsul istehsalına sərf edilən material ehtiyatları xüsusi norma və normativlərə əsasən hesablanır. Bu norma və normativlər həmin sahələrin baş idarə və təşkilatları tərəfindən təsdiq edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işi apanlarkən norma və normativlərin gözlənilməsi (buna bir çox hallarda standartlar da deyilir) qiymətləndirilməlidir. Məhsul istehsalında daxili standartlar mövcud olmadıqda bu sahədə beynəlxalq standartlara istinad edilməlidir. Məhsul satışında iki formadan istifadə olunduğu üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu sahəyə iki mövqedən yanaşılması tələb olunur: dövlətin müəyyənləşdirdiyi taariflər, tələb-təklif əsasında sərbəst bazar iqtisadiyyatına münasibətlərində formalaşan qiymətlə məhsul satışı. Bir tərəfdən istehsal və xidmət sahələri (o cümlədən nəqliyyat, su, elektrik enerjisi), həmçinin dövlətin inhisarında olan digər sahələr üzrə məhsul satışı Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən Taarif Şurası tərəfindən tənzimlənir. Bu Taarif Şurası mütəmadi olaraq bir çox sahələrdə istehsal olunan məhsulları, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin taarif qiymətlərini bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırır və müvafiq dəyişikliklər edir. Bununla yanaşı bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq əksər istehsal və xidmət sahələrində istehsal olunmuş məhsulların qiyməti tələb və təklifə uyğun olaraq istehsalçı və istehlakçı arasında şəfahi və ya yazılı formada (müqavilə əsasında) reallaşdırılır. Auditor müəssisə və təşkilatlarda məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatları yoxlayan zaman bu kimi məsələlərə normativ hüquqi aktların tələbi baxımından onların taariflərə əməl olunmasını qiymətləndirməlidir. Məsrəflərin tərkib hissəsi, struktur quruluşu, xərclərin və məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 fevral 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Büdcədən maliyyələşən idarə və təşkilatların xərclər smetasının və ştat cədvəlinin maliyyə orqanlarında qeydiy-

yatdan keçirilməsi qaydalan»na, «Gəlirlərdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin mühasibat uçotunda eks olunması»na dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 19 sentyabr 2002-ci il tarixli təlimatına, «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi»ne dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının II-III-IV bölmələrinin tələblərinə uyğun olaraq tənzimlənir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) dair məsrəflərin strukturunu, tərkib hissələrini, bütümlə bağlı uçot əməliyyatlarını müəyyənləşdirən zaman bu normativ hüquqi aktların tələblərinə istinad etməlidir. Məhsulun maya dəyərində daxil edilən məsrəflər, maya dəyərindən çıxılan xərclər, güzəştlər, məhsul satışından əldə edilən gəlirlər və həmin gəlirlərdən müvafiq tutulmalar (əlavə dəyər vergisi, aksizlər və s.) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin müvafiq bəndləri ilə tənzimlənir.

14.3. Məhsul istehsalı, satış və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların auditinin məlumat mənbələri

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərə dair əməliyyatların auditinin səmərəli təşkili üçün, yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəliliyi məhsul istehsalının, satışın və məsrəflərə dair məlumatların dəqiqliyindən, dolğunluğundan və çoxşəxsi informasiya mənbəyindən asılıdır. Belə ki, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) özü mürəkkəb texnoloji prosese malik olmaqla yanaşı, bir neçə mərhələlərdən keçir, Burada keyfiyyət, keyfiyyət ölçüləri gözlənilməli, norma və normativlərə əməl olunmalı, məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq istehsal olunmuş məhsul müvafiq standartlara cavab verməlidir. İstehsal olunmuş məhsulun satışı, onların keyfiyyət və keyfiyyət baxımından standartlara uyğun olmasından asılıdır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlamasında bir sıra mühüm göstəricilər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunların da sonluğu keyfiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə tamamlanır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində istehsal olunmuş məhsulun təbiəti və çeşidləri də əhəmiyyət kəsb edir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərə dair informasiyalardan bir neçə istiqamətlərə bölmək olar:

- istehsal prosesi ilə bağlı məlumatlar;
- hazır məhsulların hərəkətinə dair məlumatlar;
- yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, hazır məhsulların yüklənməsi və göndərilmiş malların satışına dair məlumatlar;

- məhsul satışındau əldə edilən pul gəlirlərinə dair məlumatlar;
- məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) çekilən ümumi məsrəflər;
- məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası;
- məhsul istehsalına, satışı və məsrəflərə dair uçot-hesabat məlumatları.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) prosesinə dair məlumatlar yoxlama-ekspertiza üçün ilkin məlumatlardır. Yəni, burada məhsul istehsalı ilə birbaşa məşğul olan bölmələr, yerinə yetiriləcək xidmət üçün fərdi qaydada açılmış sifarişlər məlumat mənbəyi ola bilər.

Məhsul istehsalı üçün sərf olunmuş mal-material qiymətlilərinin ilkin prosesdə müvafiq norma, normativlər və əsasən müvafiq standartlara uyğun silinməsi araşdırılmalıdır. Bu zaman ilkin məlumat mənbəyi kimi, məhsul istehsalına verilmiş sifarişlər, öhdəliklər və onların yerinə yetirilməsi üçün anbardan silinmiş mal-material qiymətlilərinə dair qaimələr Öyrənilməlidir. Hazır məhsulların hərəkətinə dair məlumatlar dedikdə, istehsal olunmuş məhsulun anbara təhvil verilməsi, saxlanması və yüklənilib göndərilməsi nəzərdə tutulur. Bunun üçün informasiya mənbəyi kimi mühasibat uçotunun hesablar planının 43 sayılı «Hazır məhsul» sintetik hesabının debet, kreditindən, anbar uçotunun mədaxil-məxaric yazılışlarından, sifarişçilərlə bağlanmış müqavilə və öhdəliklərin məlumatlarından istifadə etmək mümkündür.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) satışı və məsrəflərə dair əməliyyatların növbəti mərhələsi - yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, hazır məhsulların yüklənməsi və göndərilmiş malların satışına dair məlumatlardır. Bu sahədə audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələrinə iş və xidmətlərin təhvil verilməsi, təhvil-teslim aktları, malların yüklənməsinə dair anbarda tərtib olunan qaimələr, hazır məhsulun hərəkətinə dair analitik uçotu xarakterizə edən anbar uçotunun kartoçkaları, hesab fakturaları, mal-nəqliyyat qaimələri, alıcı və satıcı təşkilatlar arasında bağlanmış müqavilələr və mühasibat uçotu planının 45 sayılı «Yüklenmiş mallar» adlı sintetik hesabının debet və kredit məlumatları aiddir.

Məhsul satışı və onlardan əldə edilən pul gəlirlərinin audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri 46 sayılı «İş və xidmətlər satışı», 62 sayılı «Alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar», 50 və 51 sayılı «Kassa və hesablaşma hesabları»nın debet və kredit məlumatlarından istifadə edilə bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışına dair çekilən məsrəflərin audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri

miihasibat hesabları planının 20 sayılı «Əsas istehsal», 23 sayılı «Köməkçi istehsalat», 25 sayılı «Ümum istehsalat xərcləri», 26 sayılı «Ümumtəserrüfat xərcləri» adlı hesabların debet və kredit məlumatları, müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balansın müvafiq maddələri, mənfəətə dair vergi bəyannaməsinin xərclər bölməsində məsrəflərin strukturuna dair məlumatlar, lazım gəldikdə isə ayrı-ayrı xərc maddələrinin müvafiq sintetik hesablarının ümumi və analitik məlumatları, əmək haqqının hesablanıb ödənilməsi, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, nəqliyyatxərcləri, elektrik enejisinin serfi, sair maddələrdə cəmləşən xırda təsərrüfat xərclərindən istifadə edilə bilər.

Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasında istifadə oluna bilən məlumatlar və onların mənbələri hər bir məhsulun maya dəyəri üçün hazırlanmış kalkulyasiya xərcləridir. Daha doğrusu, məhsul çeşidinin hər bir növünə sərf ediləcək məsrəflərin detallaşdırılmasına dair hazırlanmış plan-tapşırıq yoxlama-ekspertiza üçün məlumat mənbəyi ola bilər.

Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və onlara çekilən məsrəflərin uçot-hesabat sənədlər kompleksi zəngin və çoxşaxəlidir. Bura daxildir: mühasibat uçotu məlumatları, Statistika Komitəsinin hazırlayıb təsdiq etdiyi statistik hesabat, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş maliyyə hesabatları və vergi bəyannamələri, Həmin uçot-hesabat və statistik formalarda sintetik göstəricilər öz əksini tapır. Ona görə də məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsrəflərə dair əməliyyatların yekun sintetik göstəriciləri müqayisə olunan zaman informasiya mənbələri kimi aşağıdakılar istifadə olunur: müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balans məlumatları və bu balansla əlavə olunan «Müəssisənin, təşkilatların vəsaitlərinin tərkibi və onların yaranması» haqqında, 2 sayılı «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi» haqqında hesabat, «Müəssisənin xüsusi kapitalı və fondlarının hərəkətinə dair» 5 sayılı «Xüsusi hesabat», mühasibat uçotu hesabları planının 20 sayılı «Əsas istehsal», 21 sayılı «Öz istehsalının yanmfabrikatları», 23 sayılı «Köməkçi istehsalat», 25 sayılı «Ümumistehsalat xərcləri», 26 sayılı «Ümumtəsərrüfat xərcləri», 40 sayılı «Hazır məhsul», 45 sayılı «Göndərilmiş mallar», 46 sayılı «Məhsulların, iş və xidmətlərin satışı», 50 sayılı «Kassa», 51 sayılı «Hesablaşma hesabı», 62 sayılı «Alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmalar» adlı sintetik hesabların debet və kredit məlumatları, onların analitik məlumatlarını əks etdirən 1-2-3-4-10-11-15-17 və sair jurnal-orderlər və onların dövriyyə cədvəllərinin məlumatları.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı və məsrəflərə dair əlavə məlumatlar üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin təsdiq etdiyi 1-İF sayılı «Müəss-

sisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti» haqqında hesabatın və 1 sayılı «Məhsulun istehsalı, yüklənməsi (göndərilməsi) və göstərilmiş xidmətlər» haqqında hesabatların məlumatlarından da istifadə etmək olar.

14.4. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər auditinin metodikası

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların yoxlanıb ekspertiza edilməsi qaydalan, burada israfə olunan üsullar və tətbiq olunan mexanizmlər başa düşülür.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çekilən məsrəflər audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektı hesab edilir. Ona görə də müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar mövcud vəziyyətdən və audit sifarişindən asılı olaraq başdan-baş seçmə üsulu ilə və yaxud tematik qaydada yoxlanıla bilər. Yoxlama formasından asılı olaraq yoxlama-ekspertiza işində tətbiq oluna biləcək üsul və yoxlama metodikası da müxtəlif ola bilər, lakin bütün hallarda auditor yoxlama strategiyasını müəyyənleşdiren zaman bir sıra prinsipial məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Yeni, məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar və onların qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olması, bu istiqamətdə mövcud kənarlaşmalar yoxlama-ekspertizanın tədqiqat obyektı olmalıdır.

Yuxanda qeyd etdiyimiz bu və ya digər prinsipial məsələlərin həlli üçün auditor müvafiq yoxlama proqramı tərtib edən zaman onu aşağıdakı hissələrə bölə bilər:

- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza prosedur qaydalan və onların yoxlama metodikası;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri.

Yoxlama-ekspertiza zamanı məhsul istehsal prosesinin təşkilinin Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq apanılması, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı zamanı

mövcud qaydalann gözlənilməsi, dövlət taarif sisteminin tətbiqi səviyyəsi öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq hər bİr növ məhsulun maya dəyərinin, kalkulyasiyası apanlır. Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası ona çəkilən məsrəflərin hər bir məhsul vahidinə düşən miqdarı ilə ölçülür. Maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsində norma və normativlərin, birbaşa və müstəqim xərclərin, idarəetmə və sair qaimə xərclərinin bilavasitə məhsulun maya dəyərinə düzgün daxil edilməsinin qanunauyğunluğu müəyyənləşdirilməlidir. Ona gore də audit yoxlama-ekspertiza işlərində məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlar nəzərdən keçirilən zaman Azərbaycan Respublikasında bu sahədə qanunverici norativ hüquqi aktların teleblərinin gözlənilməsi qiymətləndirilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər əməliyyatı kompleks xarakter daşıdığı üçün onların audit yoxlama-ekspertizasında da kompleks yanaşma tələb olunur. Daha doğrusu, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərə audit qiyməti, qanunauyğunluqları xarakterizə edən əlaqələndirici göstəricilər vasitəsilə verilməlidir. Belə ki, məhsul istehsalının artması və ya azalması ona uyğun olaraq məhsul satışının proporsional şəkildə artması və ya azalması, satışdan əldə edilən gəlirlərin artım proporsionallığı və bu proporsionallıqda məsrəflərin bütövlükdə rolu və hər bir məsrəf elementinin əhəmiyyəti qiymətləndirilməlidir. Məsələn, əgər cari təsərrüfat ilində müəssisənin (təşkəatın) məhsul istehsalı, nəzərdə tutulmuş istehsal programından 12 faiz artıq olmuşdursa və əgər qeyri-adi proseslər baş verməmişdirsə, təbii ki, məhsul satışı 12 faiz artmalı, məhsulun istehsalına və satışa çəkilən məsrəflər də 12 faiz artmalı, istehsal və satışdan əldə edilən gəlirlər də proporsional olaraq artmalıdır. Əgər bu artım tempi arasında müxtəlif fərqlər yaranarsa, yəni, məhsul istehsalı 12 faiz artdığı halda, satış 5 faiz artırsa və onlara çəkilən məsrəflər 20 faiz artarsa təbii ki, bunlar arasında qanunauyğunluq pozulmuş hesab olunur. Bunun da nəticəsi olaraq müəssisənin fəaliyyətinin yekun nəticələrini xarakterizə edən gəlir, mənfəət və rentabəlik arasında olan qanunauyğunluq pozulmalıdır. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərə dair əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası ilk növbədə bu göstəricilər arasında optimal əlaqəni müəyyənləşdirməli və qanunauyğunluqların pozulmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini aydınlaşdırmalıdır. Təbii ki, burada qanunauyğunluqların pozulmasında subyektiv səbəblərlə yanaşı, obyektiv səbəblər də, yəni istehsal texnologiyasının dəyişməsi, xammal və materiallarda, istehsal ehtiyatlarında baş verən qiymət dəyişiklikləri, təbii fəlakətlər və digər hallar da ola bilər. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin optimal əlaqəsini müəyyənləşdirmək və baş vermiş pozuntuların qiymətləndirilməsi

üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində iqtisadi təhlilin və onun tərkib hissəsi olan maliyyə təhlilinin metod və üsullarından geniş istifadə edilməlidir. Bu zaman sadə arifmetik hesablama, müqayisə üsullarına geniş yer verilməklə, bir neçə təsərrüfat ilinin dinamikasına da nəzər salmaq mümkündür. Bütün bunlardan sonra məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərdə baş vermiş kənarlaşmalara sənədlərlə təsdiq etmək və müvafiq audit qiymətləndirilməsi üçün əməliyyatların detallar üzrə yoxlanılması apanmalıdır. Daha doğrusu, kənarlaşmalar daha konkret faktlarla təsdiq olunmalıdır. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin detal yoxlama metodikası fərqlidir. Bir qayda olaraq məhsul istehsalının auditini bir neçə mərhələlərdə apanmalıdır:

- məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsinin auditini;
- məhsul istehsalına sərf olunan material və istehsal ehtiyatlarının normalarına əməl olunması;
- məhsul istehsalında kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əməl olunması;
- məhsul istehsalının sənədləşməsi, uçot və hesabat işlərinin vəziyyəti.

Məhsul istehsalında texnoloji proseslərin gözlənilməsinin auditini apan zaman bir çox hallarda kənar auditorun rəyindən istifadə edilir. Yəni, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq mürəkkəb texnoloji quruluşa malik olur. Burada həmin sahənin mütəxəssisinin rəyinə ehtiyac vardır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza zamanı məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) kəmiyyət və keyfiyyət baxımından standartlara uyğun olması qiymətləndirilən zaman Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının təsdiq etdiyi milli audit standartlarına uyğun olaraq həmin sahənin ekspert səlahiyyətlərinə malik olan mütəxəssisləri dəvət edilməlidir. Dəvət olunmuş mütəxəssis auditorun tapşırığına əsasən istehsal prosesində baş vermiş kənarlaşmaların səbəbini aydınlaşdırmalı və müvafiq nəticə arayışı təqdim etməlidir. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertizası zamanı sərf edilmiş materialların norma və normativlərdən kənarlaşmasını qiymətləndirmək üçün bir çox hallarda laborator analizindən də istifadə oluna bilər. Belə ki, auditor bu məsələni dəqiqləşdirmək üçün istehsal olunmuş məhsulun nümunəsini rəsmi qaydada müvafiq texniki vasitələrə malik olan laboratoriyalara göndərməklə, onun cavabı haqqında əldə edilmiş rəyə əsasən bu sahədə baş vermiş kənarlaşmaların qiymətləndirə bilər. Bununla yanaşı, həmin vasitə ilə istehsal olunmuş məhsulun kəmiyyət və

keyfiyyət göstəricisinə də cavab tapmış olar. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) auditinin ən vacib meqamlarından biri də istehsal prosesində baş vermiş emeliyyatların uçota alınmasıdır. Bu zaman mühasibat uçotu hesablar planının 37 sayılı «Məhsul buraxılışı», 40 sayılı «Hazır məhsul», 41 sayılı «Mallar», 45 sayılı «Yüklənmiş mallar» adlı hesabların sintetik və analitik göstəricilərindən istifadə etməklə, istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) hazırlanması, anbara daxil edilməsi, satış üçün yüklənməsi hərəkətinin uçota alınması vəziyyəti yoxlanılır. İstehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) hərəkəti üzrə yuxanda qeyd etdiyimiz hesablar arasında müəyyən fərqlər meydana çıxarsa, auditor bu fərqləri daha dəqiq olaraq ilkin sənədlərlə üzləşdirməlidir. Belə yoxlamalar bir qayda olaraq seçmə üsulu ilə aparılır. Əgər əməliyyatlarda ciddi kənarlaşmalara, nöqsanlara yol verilməsi aşkar edilərsə, bu zaman məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) bütövlükdə tematik olaraq başdan-başa yoxlanılır. Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertiza işinin tamamlayıcı mərhələsi məhsul həcmi xarakterizə edən sintetik göstəricilərin müvafiq maliyyə və statistik hesabatlarda doğru və düzgün olaraq öz əksini tapmasının qiymətləndirilməsidir.

Məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) audit yoxlama-ekspertizasında meydana çıxan bəzi vacib meqamlara məhsul satışı və məsreflərin detal yoxlanması nəticəsində cavab tapmaq olar. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışı mühasibat uçotu hesablar planında 46 sayılı «Məhsul, iş və xidmətlər satışı» adlı sintetik hesabda öz əksini tapır, Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apararkən zaman məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışına dair aşağıdakı bir sıra vacib məsələlərə də diqqət yetirməlidir, o cümlədən istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində dövlət taariflərinin tətbiqi vəziyyəti, hazır məhsulun qiymətləndirmə metodikası, yüklənmiş, alıcı və podratçı təşkilatlara göndərilmiş malların hərəkətinin uçotunun vəziyyəti, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), satışından əldə edilən gəlirin düzgün və vaxtında daxil edilməsi, anbarda olan hazır məhsulun uçotunun vəziyyəti, hazır məhsulun inventarlaşmasının nəticələrinin mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışda əlavə dəyər vergisinin düzgün hesablanması və kontmersiya xərclərinin vəziyyəti. Bir qayda olaraq məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) dair əməliyyatlar seçmə üsulu ilə yoxlanılır. Əgər audit yoxlama-ekspertizası zamanı məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışı zamanı müvafiq kənar-

laşmalar müəyyənləşdirilərsə, bu zaman kənarlaşmaların konkret faktlarla öz təsdiqini tapması üçün ilkin sənədlərə müraciət olunmalıdır. Məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışında ilkin sənədlər məhsulun göndərilməsi haqqında bağlanmış müqavilələr, məhsul satışında tətbiq edilən taariflər, məhsulun göndərilməsi üçün nəqliyyat qaimələri, məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) təhvil-teslim aktları və sair ola bilər.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara dair məsrəflər audit yoxlama-ekspertiza işlərinin vacib tədqiqat obyektlərindən biridir. Çünki, məsrəflər müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə, mənfəət və rentabellik göstəricilərinə birbaşa təsir edən amildir. Məsrəflərin obyektiv və subyektiv qaydada artması və yaxud azalması müəssisənin perspektiv inkişaf planlarına da təsir göstərir. Buna görə də məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflər bir neçə istiqamətdən audit yoxlama-ekspertizasına cəlb edilməli, təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Təcrübədə məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin ekspertizadan keçirilib qiymətləndirilməsi meyarları aşağıdakılardır:

- məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən ümumi məsrəflərin həcmi istehsal olunmuş məhsulun həcminə nisbəti;
- hər məhsul vahidinə çəkilən məsrəflər (buna bəzən maya dəyərinin kalkulyasiyası da deyilir);
- bir manatlıq məhsulun tərkibində məsrəflərin xüsusi çəkisi;
- əmtəəlik məhsulun hər manatına düşən məsrəflərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- istehsal xərclərinin struktur quruluşunun qiymətləndirilməsi;
- məsrəflərin üfqə və şaquli təhlili, qiymətləndirilməsi;
- ayn-ayn xərc maddələrinin ümumi xərclərin tərkibində xüsusi çəkisi və onlarda dinamik dəyişiklik.

Məhsul istehsalı, satışı, onlara çəkilən məsrəflərin yuxarıda qeyd etdiyimiz meyarlar üzrə təhlili və qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin zəngin metodlarından istifadə edilməklə aparılır. Bu meyarlardan istifadə etməklə məsrəflərin ardıcıl qiymətləndirilməsi yoxlama-ekspertiza işində qəbul edilmiş öhdəlikdən, tapşırıqdan, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin spesifik xüsusiyyətindən asılıdır. Bütün bunlarla yanaşı bir qayda olaraq məsrəflər amilinin audit yoxlama-ekspertizasının qiymətləndirilməsi məsrəflərin struktur tərkibindən, onların üfqə və şaquli təhlilindən başlayır. Burada əsas məqsəd ümumi sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilər və faktlara doğru hərəkət etməkdir. Əgər burada müvafiq kənarlaşmalar aşkar edilərsə və yaxud

faktiki məsrəflər ilə istehsal və satılmış məhsul göstəriciləri arasında nisbətlərin pozulması aşkar edilərsə, bu zaman həmin faktlar analitik göstəricilərlə əsaslandırılmalı və ilkin məlumatlar hadisələrin baş verəməsinə təsdiq edən sənədlərlə aydınlaşdırılmalıdır.

Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkən məsrəflərin qiymətləndirilməsi üçün mühasibat uçotu hesablar planının 20 sayılı «Əsas istehsal», 21 sayılı «Öz istehsalı olan zavodfabrikatlar», 23 sayılı «Köməkçi istehsal», 25 sayılı «Ümumi istehsal xərcləri», 26 sayılı «Ümumi təsərrüfat xərcləri», 28 sayılı «İstehsalda zərər məhsul», 29 sayılı «Xidmətdə istehsal və təsərrüfatı», balans hesablarının sintetik və analitik uçot məlumatları üzləşdirilib müqayisə edilməlidir.

14.5. Məhsul istehsalı, satışı YƏ məsrəflərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

İstehsal olunmuş məhsul, onun satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması yoxlama işlərində axırıncı mərhələ sayılır. Bunu həmçinin də, məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkən məsrəflərin audit yoxlama-ekspertizasının aşkar etdiyi nöqsanların, çatışmamazlıqların qiymətləndirilməsi mərhələsi də saymaq olar. Bu mərhələdə qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinə zidd olan əməliyyatların və istehsal münasibətlərində qanunauyğunluqların pozulması, resurslar arasında optimal əlaqə səviyyəsi və digər hallarda qiymətləndirilə bilər. Daha doğrusu, audit yoxlama-ekspertizası zamanı müəyyən edilmiş kənarlaşmalar, onların aradan qaldırılması səviyyəsi məhz bu nəticələrin ortaya qoyulması, şərh edilməsi və onlara müxtəlif istiqamətlərdə məntiqi yanaşılmasından çox asılıdır. Bir qayda olaraq audit yoxlama-ekspertiza nəticələri yekunlaşdırılan zaman aşkarlanan nöqsanlar, qanunsuz əməliyyatlar və digər bu kimi hallar xarakterinə, təyinatına, iqtisadi məzmununa, qanunauyğunluqlara, təsir gücünə görə qruplaşdırılır və müvafiq metodikadan istifadə etməklə yekun nəticədə şərh edilir. Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin əməliyyatları geniş çeşidli və əlaqəli əməliyyatlar olduğu üçün burada yoxlama-ekspertizası nəticəsində müəyyən edilmiş kənarlaşmaların uəticə şərhində müxtəlif metodlardan istifadə edilməlidir. Ən əsaslısı isə odur ki, bu sahədə baş vermiş qanunauyğunluqların pozulması hallarının aradan qaldırılması sintetik göstəricilər arasında optimal əlaqənin tapılmasından və onlara təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin qiymətləndirilməsindən asılıdır. Digər hallardan fərqli olaraq məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin audit yoxlama-

ekspertizasının yekunlaşdırılması cari dövr ərzində faktiki göstəricilərin nəticələrinin müqayisəsi ilə başlanmalıdır. Yəni, faktiki məhsul istehsalı, onlara çəkilən məsrəflər və satışdan əldə edilən vəsait üzrə faktiki göstəricilər müqayisə edilməklə, onlar arasında qanunauyğunluğun inkişaf səviyyəsi müəyyənləşdirilib qiymətləndirilməlidir. Bundan sonra baş vermiş kənarlaşmalar aşağıdakı ardıcılıqla yoxlama-yekun aktının müvafiq bölməsində öz şərhini tapmalıdır:

- məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər arasında optimal əlaqəyə təsir edən obyektiv və subyektiv amillər;
- məhsul istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı kənarlaşmalar, onlara təsir edən obyektiv və subyektiv amillər;
- məhsulun satışından əldə edilən gəlirlərdə qiymət və kəmiyyət amilləri;
- satışla bağlı olan xərclərin düzgün bölüşdürülməsi və maya dəyərində düzgün daxil edilməsi;
- məhsula çəkilən məsrəflərin müxtəlif yönümdən qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı və satışla bağlı məsrəflərin struktur tərkibində baş verən dəyişikliklər;
- məhsul istehsalı və satışla bağlı məsrəflərin azaldılması yolları;
- məhsul istehsalı və satışın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair müvafiq təkliflər.

Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər arasında optimal əlaqələrə təsir edən obyektiv və subyektiv amillər çoxşaxəli və müxtəlifdir. Bura daxildir: istehsalın əhəngdarlığı, texnoloji qurğuların fiziki və mənəvi aşınması, istehsal prosesinin təşkilində boş dayanmalar, istehsal qurğularının tam gücündən istifadə olunmaması, məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müasir tələblər səviyyəsində olmaması, məhsul istehsalı və əmtəəlik məhsulun tələb və təklifə uyğun olmaması, bu sahədə güclü rəqabət məsələsi, məhsul istehsalında israfçılığa yol verilməsi, məsrəflərin düzgün bölüşdürülməyib maya dəyərində daxil edilməməsi, komplektləşdirici materialların meydana çıxması və s. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin müvafiq bölməsində şərh verilən zaman bu kimi amillər iqtisadi təhlilin metodlarından istifadə edilməklə müəyyənləşdirilməyi və növbəti mərhələnin şərh üçün əsas yaradılmalıdır.

Məhsul istehsalı və satışından əldə edilən gəlirlərin artması və azalması əsasən iki amilin - qiymət və kəmiyyətin təsirindən meydana gəlir. Qiymət amili müəssisənin perspektiv fəaliyyətində önəmli sayıla bilməz.

Qiymət amili əsasmda əldə edilən gəlirlərin ömür müddəti çox da uzun deyil. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında kəmiyyət amilinə, yəni məhsul istehsalı həcmnin artması və çeşidin genişlənməsi amilinə üstünlük vermək lazımdır. Satışla bağlı olan xərclərin düzgün bölüşdürülməsinə maya dəyərinə daxil edilməsi vacibdir. Məhsula (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) çəkilən məsrəflərin maya dəyərinə daxil edilməsinin qiymətləndirilməsinə bir neçə mövqedən yanaşmaq məqsədəuyğundur. Çünki, maya dəyəri amili bir neçə sintetik göstəricilərə, o cümlədən gəlir və mənfəətə birbaşa təsir göstərir. Məhsul istehsalı və satışla bağlı olan məsrəflər audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasında əsas kimi ön plana çəkilməlidir. Çünki, məhsulun satışından əldə edilən gəlirlər, mənfəət və rentabellik göstəricilərinin səviyyəsi bilavasitə məsrəflər amili ilə bağlıdır. Məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı məsrəflərlə əlaqədar hazırlanan təkliflərin tətbiqi bu istiqamətdə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin son və həlledici mərhələsidir. Auditor yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar etdiyi çatışmamazlıqları, kənarlaşmaları, qanunsuzluqları aradan qaldırılması, istehsalın ahəngdarlığının artırılması, resursların optimal əlaqəsinin təmin edilməsi üzrə müvafiq təkliflər hazırlayıb tətbiqinə şərait yaratmaqdır. Bu baxəda ya ayrıca nəticə-təklif proqramı və yaxud arayışın həmin bölməsində xüsusi qeydlər apanla bilər. Auditor məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatlarda böyük əhəmiyyət kəsb etməyən çoxsaylı çatışmamazlıqları aşkar etdikdə, onları məzmununa görə qruplaşdırmalı, xüsusi reyestr tərtib etməli, yoxlama-yekun arayışında bu barədə qeydiyyata aparmaqla reyestr arayışa əlavə etməlidir. Xırda nöqsan və kənarlaşmalara yoxlama-yekun arayışında geniş şərh vermək audit yoxlama-ekspertizasında mənfəət kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən xırda nöqsan və çatışmamazlıqları şərhinə yoxlama-yekun arayışında həddən artıq yer verilməsi arayışın məzmununa mənfəət təsir göstərməklə onu həddən artıq xırda məlumatlarla yükləyir və əsas məqsədi kölgədə qoyur. Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı olaraq əməli təkliflər hazırlayıb icra edilməsi iki formada ola bilər. Birinci formada auditor məhsul istehsalı, məsrəflər və satışla bağlı yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun nəticələrinə görə sadəcə olaraq təkliflər hazırlayır və onu müəssisənin (təşkilatın) rəhbərinə, əmək kollektivinə təqdim edir. Digər halda isə auditor hazırlanmış təklif və rəylərin icrasında, tətbiqində iştirak edir. Audit yoxlama-ekspertiza nəticəsi üzrə hazırlanıb tətbiq ediləcək tədbirlərdə auditorun iştirakı əlavə audit xidməti kimi rəsmiləşdirilməlidir.

XV FƏSİL, ƏMƏK HAQQIVƏ ƏMƏK ÖDƏMƏLƏRİ ÜZRƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

15.1. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatlar auditinin məqsəd və vəzifələri

Əmək haqqı və əməyin ödənilməsi istehsalın səmərəli təşkilində, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində maddi maraq (stimul) yaradan vacib bir amildir. Əmək haqqı, həmçinin insanların maddi rifahının yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Ona görə də əmək haqqına sadəcə xərc maddəsi kimi yox, yaradıcı baxımdan yanaşmaq lazımdır. Eyni zamanda əmək haqqı və əmək ödəmələrinə kompleks yanaşılmalıdır. Canlı əmək xarakterinə görə fiziki və zehni eməyə bölünür. Bu, insanların fiziki və mənəvi qabiliyyətlərinin məcmu işçi qüvvəsi adlanır. Müasir dövrdə canlı əmək elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələri və istehsal vasitələri ilə kifayət qədər silahlanmışdır. İndi əmək yaradıcı xarakter daşıyır və elmi nailiyyətləri özündə cəmləşdirir. Əmək resursları bütövlükdə resurslar içərisində ən qiymətli, ən apancısı və ən dəyərlisidir. Çünki, digər resursların hərəkəti getirilməsi, onların optimal birləşdirilməsi yalnız əmək vasitəsi ilə icra olunur. Buna görə də son dövrlərdə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə insan və onun formalaşması problemi ön plandadır. Bu baxımdan əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi və qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasında tədqiqat obyektinə olmalıdır. Audit yoxlaması və ekspertizası zamanı eməyə verilən haqqın müqabilində insan əməyinin nə qədər məhsuldar olması və onun təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi - olan mənfəətə təsiri əsas meyar kimi ön plana çəkişməlidir. Bu göstəricinin mahiyyəti ilk növbədə onunla izah edilir ki, o, əmək ehtiyatlarından istifadənin vəziyyətini xarakterizə edir. Əməyin məhsuldarlığında həm nəticə, həm də dəyər forması ölçülərindən istifadə edilməlidir. Lakin auditor nəzərə almalıdır ki, əməyin nəticəsi, yəni məhsul istehsalı natural formasında daha konkret şəkildə istifadə edilə bilər. Əlbəttə, belə hesablama bütövlükdə yox, hər hansı konkret məhsul üzrə aparılmalıdır. Əgər müəssisədə bir neçə növ məhsul istehsal edilsə, belə halda dəyər ifadəsindən istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. Çünki, əmək məhsuldarlığı ənənəvi qaydada bir iqtisadi göstərici kimi məhsulun ümumi dəyərinin işçilərin orta illik sayına bölünməsi ilə müəyyən edilir. Əmək resurslarından səmərəli istifadə olunmasına təsir edən amildən biri də istehsal olunan məhsulun əmək tutumudur. Əmək tutumu istehsal olunmuş məhsul vahidinə əmək sərfini ifadə edir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əmək resurslarından isti-

fadənin qiymətləndirilməsi daha ciddi xarakter daşıyır, yəni tələbə uyğun yeni növ məhsul təklif etmək, rəqabət bazasında müvafiq yer tutmaq problemi sahibkarın birinci dərəcəli öhdəliyidir. Ona görə də sahibkar yaradıcı əməyə daha çox üstünlük verir. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ekspertiza edilən zaman bu məsələ nəzərdən qaçmamalıdır. Planlı sosialist təsərrüfat sistemindən fərqli olaraq, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində sadəcə yanaşma forması ilə, yəni istehsal olunmuş məhsulun işçilərin sayına bölünməsi ilə müəyyən ohranmış emək məhsuldarlığı tam qiymətləndirmə metodu kimi qəbul edilə bilər. Ona görə də əməyin məhsuldarlığını qiymətləndirmək üçün onunla bağlı olan amillər təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi olan mənfəətlə əlaqələndirilməlidir. Belə halda istehsalı birbaşa bağlı olan fəhle və işçilər yox, bütün emək kollektivi istehsalı semərəli təşkilində və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrində maraqlı olurlar. Auditor nəzərə almalıdır ki, aparılan bütün eksperimentlər, yeni variantlar yalnız bir məqsəddə - əməyin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsinə maksimum təsirini təmin etməlidir. Ona görə də əmək resurslarından səmərəli istifadə olunmasına qiymət vermək üçün müxtəlif göstəricilərdən, meyarlardan istifadə edilir və bu göstəricilərin tərkibi olduqca zəngindir. Məsələn: əmək məhsuldarlığı, əmək haqqından istifadə, bunlar arasında əlaqə, iş vaxtının itkisi və s. Bütün bu sintetik göstəricilərlə yanaşı, çox zəngin tərkibli analitik göstəricilərdən də istifadə edilir. Bu göstəricilərin tərkibinə iş normaları, adamgünlərinin sayı, iş gününün uzunluğu, hər iş saatına düşən məhsul istehsalı, işçilərin ixtisas dərəcəsi, işçilərin tərkibi, orta yaş səviyyəsi, peşəyönümü və sair daxildir. Əmək resurslarından səmərəli istifadəyə bütün bunların hamısından bu və ya digər formada istifadə edilməlidir. Hazırkı zəngin analitik göstəricilər əmək resurslarının qiymətləndirilməsinə daha obyektiv, dərin, hər tərəfli yanaşmağa imkan verir.

Əmək və əmək resurslarına səmərəliliyin qiymətləndirilməsində bir sıra başqa göstəricilərdən də istifadə edilməsi mümkündür. Məsələn, əmək haqqının məhsul istehsalına və satışına çəkilən ümumi məsrəflərdə xüsusi çəkisi, əmək haqqının hər manatına düşən məhsul, əmək haqqının hər manatına görə mənfəət kütləsi və sair bu kimi amillərdə əmək haqqının ödənilməsinin və ödənilməsi vəsaitinin məhsul istehsalında (yerinə yetirilən iş və xidmətlərdə) rolunun nə dərəcədə olması qiymətləndirilə bilər. Qeyd olunan ümumi göstəricilərlə yanaşı, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu zaman əmək və əmək haqqının ödənilməsinə obyektiv audit qiyməti vermək mümkündür.

Təcrübədə əmək və əmək haqqının ödənilməsində mütləq və nisbi göstəricilərdən də geniş istifadə edilir. Nisbi göstəricilər dedikdə, ödənilmiş əmək haqqının, istehsal olunmuş məhsul (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) həcmnin biri-birindən faiz etibarı ilə kənarlaşmasını xarakterizə edən göstəricilər başa düşülür. Məsələn, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) cari dövrdə nəzərdə tutulan proqrama nisbətən 10% artdığı halda, əmək və əmək haqqı Ödəmələri 15-20% artıbsa, deməli əmək ödəmələrində nisbi kənarlaşma mövcuddur. Mütləq kənarlaşma dedikdə isə, cari dövrdə məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) artım tempi ü, Ödənilmiş əmək haqqının artım tempinin mütənasib olması başa düşülür. Məsələn, əgər məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) cari təsərrüfat ilində 10-15% artmışdırsa, buna mütənasib olaraq əmək haqqının Ödənilməsində də artım tempi 10-15% olubsa bu, əmək haqqı və əmək ödəmələrində mütləq kənarlaşma hesab edilir.

Əmək və əmək haqqı auditinin məqsəd və vəzifələri ancaq göstərilənlərlə bitmir. Belə ki, əmək və əmək haqqı ödəmələri üzrə apanlan əməliyyatlar olduqca zengindir. Ona görə də auditor əmək və əmək haqqının ödənilməsinin qanunverici normativ hüquqi aktlar baxımından düzgünlüyünü, doğruluğunu ekspertizadan keçirməli və qiymətləndirməlidir. Əmək və əmək haqqı ödənilməsinin auditində, həmçinin müəssisənin spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq tətbiq olunan əmək haqqının ödəmə formaları, təarif dərəcələri, ştat cədvəllərinin tertibi və təsdiqi, əmək haqqı fondunun düzgün və əsaslı müəyyənəşdirilməsi, günəməzd, vaxtəməzd ödəmə sisteminin istehsalın xarakterinə uyğun olaraq apanlmasının qanunauyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza İşlərində əmək və əmək haqqı ödəmələri üzrə tutulmalann (gelir vergisi, sosial sığorta, digər könüllü və məcburi tutulmalar) vəziyyəti haqqında doğru, düzgün təşəvvür yaranmalıdır. Əmək və əmək haqqı üzrə apanlan ödəmələr mühasibat uçotunda aydın, şəffaf olaraq qeydə alınmalıdır. Yoxlama-ekspertiza işləri əmək və əmək haqqı üzrə apanlan əməliyyatların uçota alınması vəziyyətini, tertib edilən maliyyə və statistik hesabatların müvafiq icra orqanlarına düzgün və vaxtında verilməsini qiymətləndirməlidir. Əmək və əmək haqqının ödənilməsinin auditi zamanı müəssisə və təşkilatlarda əmək qanunvericiliyinə əməl olunması, bu sahədə təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin vəziyyəti də öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza zamanı əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə yol verilmiş ciddi qanun pozuntutan şərh edilən zaman auditor sübutu kimi təsərrüfatdaxili nəzarətin funksiyasını icra edən daxili auditin yekun sənədlərinə istinad edilə bilər.

15.2. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin normativ hüquqi bazası

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin normativ hüquqi bazası dedikdə, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanun və qərarları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin normativ sənədləri, Vergi Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri və bu sahədə bəzi məsələlərə dair ayn-ayn nazirlik, baş idarelərin təlimat məktubları başa düşülür. Əmək və əmək haqqının tənzimlənməsi üçün Respublikamızda hazırda 60-a yaxın qanunverici normativ hüquqi sənədlər, o cümlədən, beynəlxalq əmək təşkilatlarının bir sıra normativ sənədləri mövcuddur. Bu sənədlərdən ən mühümünü Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 1 fevral 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Əmək məcəlləsi»dir. Qanun-məcəllə 13 bölmədən, 48 fəsildən, 317 maddədən ibarət olmaqla, 1 iyul 1999-cu ildən hazırkı dövrə qədər (bəzi dəyişikliklər nəzərə alınmaqla) qüvvədədir. Lakin ayn-ayn sahələrdə əmək haqqının ödənilməsi və əhalinin sosial müdafiəsinin yüksəldilməsində 60-a yaxın normativ sənədə istinad edilir. Bu sənədləri təşkilati-struktur baxımından aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Təhsil, səhiyyə və sosial təminat, mədəniyyət sahəsi və arxiv idarələri işçilərinin əmək haqqının və məvaciblərinin səviyyəsini əlavə olaraq yüksəltmək haqqında» 14 mart 1991-ci il tarixli 178 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Respublika elmi-tədqiqat müəssisələri işçilərinin əmək haqqının artırılması haqqında» 26 mart 1991-ci il tarixli 181 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Büdcə təşkilatları və idarələri işçilərinin əmək haqqının artırılması» barəsində 2 yanvar 1992-ci il tarixli 532 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Büdcədən maliyyələşdirilən bir sıra idarə və təşkilatların işçilərinin əmək haqqının artırılması haqqında» 5 oktyabr 1992-ci il tarixli 243 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında əmək haqqının minimum məbləğinin artırılması haqqında» 1 dekabr 1992-ci il tarixli 342 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Büdcədən maliyyələşdiri-

lən bir sıra idarə və təşkilatların işçilərinin əmək haqqının artırılması haqqında» 1992-ci il 5 oktyabr tarixli Fərmanın dövlət baytar şəbəkəsinin işçilərinə də şamil edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 1993-cü il tarixli 414 sayılı Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Minimum aylıq əmək haqqının artırılması haqqında» 30 İyun 2004-cü il tarixli 81 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Minimum aylıq əmək haqqının artırılması haqqında» 29 dekabr 2004-cü il tarixli 163 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Minimum aylıq əmək haqqının artırılması haqqında» 16 sentyabr 2005-ci il tarixli 298 sayılı Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Əmək haqqının məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsində mövcud məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması haqqında» 15 avqust 1996-cı il tarixli 386 sayılı sərəncamı;
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Büdcə təşkilatları və idarələri işçilərinin əmək haqqının artırılması haqqında» 3 iyun 1992-ci il tarixli 151 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Azərbaycan Respublikasının prokurorluq orqanları işçilərinin əmək haqqı məsələləri» barədə 1 dekabr 1992-ci il tarixli 394 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Büdcədən maliyyələşdirilən idarələrin işçilərinin əmək haqqının müəyyən edilməsini təkmilləşdirmək haqqında» 9 dekabr 1992-ci il tarixli 404 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Beynəlxalq Əmək Təşkilatının inkisaf etməkdə olan ölkələr xüsusi nəzərə alınmaqla minimum əmək haqqının müəyyən edilməsi haqqında» Konvensiyasına Azərbaycan Respublikasının qoşulması» barədə 27 yanvar 1993-cü il tarixli 468 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının əmək haqqı» barədə 24 dekabr 1996-cı il tarixli 219 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının əmək haqqı» barədə 9 mart 1999-cu il tarixli 626 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının əmək haqqının artırılması və bununla bağlı maliyyə tənzimlənməsi məsələləri haqqında» 2 fevral 2001-ci il tarixli 72 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «1990-cı ildə tənzim- edici vergi ödənilərkən müəssisə (birlik), təşkilatlar tərəfindən əmək haq- qının ödənilməsinə yönəlmiş vəsait artımının hesablanması qaydalının dəqiqləşdirilməsi haqqında» 22 fevral 1990-cı il tarixli 79 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əmək haqqının ödə- nilməsi üzrə vaxtı keçmiş borcları getdikcə azaldılması tədbirləri haq- qında» 3 aprel 1992-ci il tarixli 188 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Vətəndaşların pen- siya təminatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüwəyə minməsi ilə olaqədar pensiyaların yenidən hesablanması üçün əsas götürül- müş əmək haqqının müasirləşdirilməsi qaydası haqqında 24 may 1993-cü il tarixli 255 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Res- publikası Nazirlər Kabineti yanında Xalq Təsərrüfatının İdarəetmə Institu- tunda təşkil olunmuş Ali Dövlət İdarəçiliyi Məktəbi dinləyicilərinin həmin məktəbdə təhsil aldığı müddətdə orta əmək haqqının saxlanması haqqın- da» 23 dekabr 1994-cü il tarixli 421 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyə- ləşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış və özlərindən asılı olmaya- raq iş yerindən məhrum olunmuş məcburi köçkünlərə orta əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 14 fevral 1995-ci il tarixli 31 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya hesablan- ması üçün 1996-cı ilin yekununa görə respublika üzrə orta aylıq əmək haq- qının məbləğinin təsdiq edilməsi barədə» 13 avqust 1997-ci il tarixli qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya hesablan- ması üçün 1996-cı ilin yekununa görə respublika üzrə orta aylıq əmək haq- qının məbləğinin təsdiq edilməsi barədə» 1997-ci il 13 avqust tarixli 91 sayılı qərana əlavələr edilməsi haqqında 5 may 1998-ci il tarixli 105 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya hesablan- ması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının təsdiq olunması barə- də» 23 iyul 1998-ci il tarixli 159 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyə- ləşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış və özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək

haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqmda» 30 mart 1999-cu il tarixli 56 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının hesablanması zəmanə nəzərə alınmayan ödənişlərin müəyyən edilməsi və məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının əmsallaşdırılması qaydasının təsdiq edilməsi barədə» 25 avqust 1999-cu il tarixli 137 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Orta aylıq əmək haqqı hesablanarkən nəzərə alınmayan Ödənişlərin müəyyən edilməsi barədə» 15 iyul 2000-ci il tarixli 126 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış və Özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqmda» 21 dekabr 2000-ci il tarixli 223 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əmək haqqından tutulan vergi hesablanarkən fiziki şəxslərin vergi güzəştləri hüququnun müəyyənəşdirilməsi üçün sənədlərin siyahısının təsdiq edilməsi barədə» 4 yanvar 2001-ci il tarixli 4 sayılı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Gecə vaxtı yerinə yətilən iş, habelə çoxnəvbəli iş rejiminə görə əmək haqqı heddinin müəyyən edilməsi barədə» 5 aprel 2001-ci il tarixli 74 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Uşaqlar üçün valideynlərinin aliment tutulan, manat və xarici valyuta ilə aldığın əmək haqqının və başqa gəlirlərinin növlərinin müəyyən edilməsi barədə» 23 may 2001-ci il tarixli 98 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Kend təşərrüfatı müəssisələrində işçilərin əmək haqqının normativlərinə dair tövsiyələr barədə» 31 may 2001-ci il tarixli 109 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisə, idarə və təşkilatlarda çalışan avtomobil sürücülərinə ixtisas sinfinə görə əmək haqqına əlavənin ödənilməsi haqqmda» 10 sentyabr 2001-ci il tarixli 147 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumətmə və ömürlük azadlıqdan məhrumətmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslərin əmək haqqının ödənilməsi Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında» 15 sentyabr 2001-ci il tarixli 149 sayılı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerlərindən məbrum olmuş və işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 18 yanvar 2002-ci il tarixli 10 sayh qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əmək şəraiti ağır və zərərli olan işlərdə və iqlim şəraitinə görə işləmək üçün əlverişli olmayan iş yerlərində çalışan işçilərin əmək haqqının yüksək məbləğdə Ödənilməsinə təmin edən artımların (əmsallann) məbləğinin minimum miqdannm müəyyən edilməsi haqqında» 22 avqust 2002-ci il tarixli 137 saylı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerlərindən məhrum olmuş və işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 13 fevral 2003-cü il tarixli 21 saylı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Əmək şəraiti ağır və zərərli olan işlərdə və iqlim şəraitinə görə işləmək üçün əlverişli olmayan iş yerlərində çalışan işçilərin əmək haqqının yüksək məbləğdə ödənilməsinə təmin edən artımların (əmsallann) məbləğinin minimum miqdannm müəyyən edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 22 avqust tarixli 137 saylı qərana əlavələr edilməsi haqqında» 22 aprel 2003-cü il tarixli 54 saylı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiya hesablanması üçün respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının məbləğinin təsdiq edilməsi haqqında» 21 avqust 2003-cü il tarixli 108 saylı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 25 avqust tarixli 137 saylı qəran ilə təsdiq edilmiş «Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının hesablanması zamanı nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin geniş Siyahısı»na, «Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının əmsallaşdırılması Qaydası»na və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 15 iyul tarixli, 126 sayh qəran ilə təsdiq edilmiş «Orta əmək haqqı hesablanarkən nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin Siyahısı»na əlavələr edilməsi haqqında 17 dekabr 2003-cü il tarixli 158 saylı qəran;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerindən məhrum olmuş və işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 2 mart 2004-cü il tarixli 19 saylı qərarı;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Uşaqlar üçün valideynlərinin aliment tutulan, manat və xarici valyuta ilə aldıkları əmək haqqının və başqa gəlirlərinin növlərinin müəyyən edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 23 may tarixü 98 sayılı qərarı dəyişdirilədi edilməsi barədə 13 sentyabr 2004-cü il tarixli 131 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 25 avqust tarixli 137 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının hesablanması zamanı nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin geniş Siyahısı»na və 2000-ci il 15 iyul tarixli 126 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Orta əmək haqqı hesablanarkən nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin Siyahısına əlavələr edilməsi haqqında» 7 fevral 2005-ci il tarixli 22 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerlərindən məhrum olmuş və işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqı verilməsi müddətinin uzadılması haqqında» 18 aprel 2005-ci il tarixli 71 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Pensiylərin hesablanması üçün 1993-cü il yanvarın 1-dən sonra əsas götürülmüş orta aylıq əmək haqqının yenidən hesablanmasında tətbiq olunan əmsalın artırılması haqqında» 5 may 2005-ci il tarixli 79 sayılı qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin «Pensiya hesablanması üçün orta aylıq əmək haqqının müəyyən edilməsi qaydaları haqqında» 21 avqust 1998-ci il tarixli 29-3 sayılı normativ sənədləri;
- Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin «Gecə vaxtı yerinə yetirilən işə və çoxnövbəli iş rejiminə görə əmək haqqının ödənilməsi barədə izahatın təsdiq edilməsi barədə» 29 iyun 2001-ci il tarixli 9-1 sayılı normativ sənədləri;
- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin «Əmək haqqından tutulan gəlir vergisi haqqında 1-GV hesabatının doldurulması»na dair 22 may 2000-ci il tarixli 14/14-25/228-2042 sayılı normativ sənədləri;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Aksiz markası ilə markalanmalı olan markalanmamış malların siyahıya alınması və məsul saxlamaya qoyulması Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə» 25 dekabr 2000-ci il tarixli 228 sayılı və «Əmək haqqından tutulan vergi hesablanarkən fiziki şəxslərin vergi güzəştləri hüququnun müəyyənəşdirilməsi üçün sənədlərin siyahısının təsdiq edilməsi barədə» 04 yanvar 2001-ci il tarixli 4

saylı qərarlarının icrasını təmin etmək məqsədi ilə 1 fevral 2001-ci il tarixli A-20 sayılı normativ sənədləri;

- Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «İcbari və ya məcburi əmək haqqında» 1 may 1932-ci il tarixli 29 sayılı Konvensiyası;
- Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «Əmək haqqının mühafizəsi haqqında» 8 iyun 1949-cu il tarixli 85 sayılı tövsiyəsi;
- Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının «Əmək haqqının mühafizəsi haqqında» 24 sentyabr 1952-ci il tarixli 95 sayılı Konvensiyası.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə məsələlərin ekspertizasında yuxanda qeyd olunan qanunverici normativ hüquqi aktları rəhbər tutmalıdır. Həmin qanunverici normativ hüquqi aktlarla yanaşı hər bir müəssisənin (təşkilatın) əmək haqqının ödənilməsi sistemində də spesifik elementlərin olması mümkündür. Lakin bu məsələlər müəssisənin və təşkilatın əsasnaməsində və buna bərabər digər hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmalıdır.

15.3. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların auditinin məlumat mənbələri

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair əməliyyatların yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılmasında vacib məqamlardan biri də yoxlama üçün lazımı məlumatların əldə edilməsidir. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair yoxlama-ekspertiza işləri kompleks xarakter daşıyır və burada yoxlama işinin xarakterindən asılı olaraq əmək və onun haqqının ödənilməsinə dair lazımı məlumatlar (informasiyalar) kompleks və ya qismən əldə edilə bilər. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair məlumatların təyinatına, xarakterinə və məzmununa görə bir neçə kateqoriyaya bölmək mümkündür:

- əmək münasibətlərini xarakterizə edən ilkin məlumatlar və onların qanunauyğunluğu;
- yerinə yetirilən iş və xidmətlərə istifadə olunmuş faktiki iş vaxtını özündə əks etdirən məlumatlar;
- əmək haqqı və əmək Ödəmələrinin icrasını xarakterizə edən məlumatlar;
- əmək haqqı və əmək ödəmələrinin uçot-hesabatını xarakterizə edən məlumatlar;

Əmək münasibətlərini xarakterizə edən məlumatlara müəssisə və işçilər arasında bağlanmış müqavilələr (kontraktlar), işçilərin işə qəbul edilməsinə dair ərizələr, müraciətlər, erarlar aid edilir. Yeni, fəhle və qulluqçuların əmək münasibətlərinə girməsi bu sənədlərdən hər hansı biri tətbiq edilməklə rəsmiləşdirilməlidir. Bu formalardan istifadə, işin xarakterindən asılıdır. Müəssisə və təşkilatlar fəhle və qulluqçuları əmək münasibətlərinə girən zaman qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə əməl edilməsini ilkin sənədlərdə öz eksini tapan məlumatlarla müəyyən etmək olar. Ayrı-ayrı hallarda bu məlumatları Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə və digər normativ aktlarla müqayisə etmək lazımdır.

Yerinə yetirilən iş və xidmətlərə sərf olunmuş iş vaxtına dair məlumatlar müəssisə və təşkilatlarda iş vaxtını uçota alan tabel və rəqələri, faktiki iş və xidmətlərin həcmi təsdiq edən təhvil-teslim aktları, sərf edilmiş material xərclərinə dair ilkin sənədlər və sair əsasında əldə oluna bilər.

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair məlumatlar əmək haqqını hesablayıb - ödəmə cədvəli, kassa mədaxil-məxaric orderləri, ödəmə tapşırıqları və digər ödəmə formalarını eks etdirən sənədlər də ola bilər.

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin uçot - hesabat məlumatları kəmi 70 sayılı «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşma» adlı balans hesabının, 50 sayılı «Kassa» hesabının debet və kredit məlumatlarından, 10-11 sayılı jurnal-orderlərin analitik və sintetik məlumatlarından istifadə edilə bilər. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair sintetik göstəricilərin məlumat mənbələrini mühasibat uçotunun baş kitabından, müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan mühasibat balansından və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 9 iyun 2004-cü il tarixli 26/6 sayılı sərəncamla təsdiq etdiyi 4 saylı statistik formadan əldə etmək mümkündür.

15.4. Əmək haqqı və əmək Ödəmələri üzrə əməliyyatlar auditinin metodikası

Əmək və əmək haqqının ödənilməsinə dair əməliyyatların yoxlanması seçmə üsulu ilə aparılır. Yeni audit yoxlama-ekspertizasının əhatə etdiyi dövrün bir neçə ayının əməliyyatları seçilir və onlar yoxlama-ekspertizaya cəlb olunur. Lakin əmək haqqı və əmək ödəmələri o qədər çoxşaxəli və digər əməliyyatlarla əlaqəlidir ki, burada başqa yoxlama metodikasından istifadə olunması da istisna deyildir. Audit yoxlama-ekspertizasının aparılmasında auditor qarşısında qoyulan tapşırıqlardan asılı olaraq, əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatları tematik yoxlama, başdan-baş əz-

leşdirme və digər üsullardan da istifadə edilə bilər. Lakin bütün hallarda emək haqqı və emək ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işinin strateji quruluşu digər sahələrin yoxlanmasında olduğu kimi, bir sıra aşağıdakı prinsipial məsələləri ehatə etməlidir:

- emək haqqı və emək ödəmələri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri və onların qiymətləndirilməsi;
- əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- emək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertizası dedikdə, buraya ilk növbədə müəssisə və təşkilatlarda işə qəbul edilən zaman, yeni əmək münasibətlərinə giren zaman qüvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi sənədlərinin tələblərinə əməl edilməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi başa düşülür. Əlbəttə, əmək haqqı və əmək ödəmələrinin normativ hüquqi bazasının auditə zəman ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 1 fevral 1999-cu il tarixində qəbul olunan Əmək Məcəlləsi və onun tələblərinə əməl olunması ön plana çəkməlidir. Qalan bütün hallarda ödəmənin xarakterindən, formasından, bağlanmış müqavilələrin şərtlərindən və digər bu kimi məsələlərdən asılı olaraq əmək münasibətləri üzrə normativ hüquqi bazanın gözlənilməsi ayrı-ayrı qərarlara, sərəncamlara, təlimatlara və digər sənədlərə istinad edilməlidir. Bu normativ hüquqi baza olduqca zəngindir. Qeyd etdiyimiz kimi hazırda bu sahədə təqribən 60-dan çox normativ hüquqi sənəd mövcuddur.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların konkret olaraq audit yoxlama metodikası müvafiq ardıcılığa malik olmalıdır. Apanlan audit yoxlama-ekspertiza işlərinin xarakterindən, məzmunundan, təyinatından asılı olaraq müxtəlif yanaşma formalaından istifadə etmək mümkündür. Lakin ümumi ardıcılığa gəldikdə isə bunlar aşağıdakı qaydada tətbiq edilməlidir:

- emək haqqı və əmək ödəmələrinə dair ilkin sənədlərin audit yoxlaması və qiymətləndirilməsi;
- müəssisə və təşkilatlarda emək haqqı və əmək ödəmələri formalaından istifadə və onun qiymətləndirilməsi;

- əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair sənədlərin auditi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərdə istifadə olunan iş vaxtına daxili nəzərin vəziyyəti;
- əmək haqqı və əmək ödəmələrinin hesablanmasıda taarif dərəcələrinin tətbiqinin auditi;
- əmək haqqından məcburi və könüllü tutulmalann hesablanması qaydalanna əməl edilməsi;
- əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair əməliyyatlann uçotunun auditi.

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair ilkin sənədlərin auditli və qiymətləndirilməsi dedikdə, fəhlə və qulluqçular işə qəbul edilən zaman standart formalann tətbiqinə əməl edilməsi başa düşülür. Yəni fəhlə və qulluqçular işə qəbul edilən zaman onlann kadr uçotu haqqında anketlərin doldurulması, əmək münasibətlərinin qurulması üçün ərizələrin, kontraktlann düzgün tərtib edilməsi, kadrlar şöbəsində əmək münasibətlərinin qurulmasına dair müvafiq əmrin rəsmiləşdirilməsi səviyyəsi, fəhlə və qulluqçulann işdən azad edilməsi, yaxud İş fəaliyyətlərinin dayandırılmasına dair sənədlərin lazımı qaydada tərtib edilməsi və digər əmək münasibətləri haqqında sənədləşmələrin düzgün, mübahisəsiz, qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq təşkili nəzərdə tutulur. Daha doğrusu, auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair ilkin sənədlərin vəziyyətini yuxarıda qeyd etdiyimiz hallar üzrə qiymətləndirməlidir. Belə ki, məhsul istehsalının (iş və xidmətlərin) xarakterindən asılı olaraq əmək haqqının müvafiq formasının tətbiqini tələb edir. Daha doğrusu, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmnin Ölçülməsi mümkün olmayan yerdə, vaxtamuzd əmək haqqı formasından, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından faktiki ölçülməsi və qiymətləndirilməsi, mümkün olan sahələrdə isə işəməuzd əmək haqqı sistemindən istifadə olunur. Ona görə də auditor müəssisə (təşkilatlarda) yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri, istehsal etdiyi məhsullar, İdarəedici heyət, kÖməkedici (xidmətedici) heyət və sair bu kimi məsələlərə diqqət yetirməlidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda əmək haqqının ödənilməsində yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmnin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi mümkün olduğu hallarda vaxtamuzd əmək haqqı sistemindən istifadə edilməklə, əsassız olaraq böyük ödəmələr apanılır. Belə hallar auditor qarşısında müvafiq çətinliklər yaradır, yəni apanılan bu tip ödəmələr birbaşa mənimsemə sayılmasa da, müəssisənin fəaliyyətində müvafiq ziyanla nəticələnir. Audit

yoxlama-ekspertiza işlərini metodikasının tərkib hissələrindən biri təsərrüfatdaxili nəzarət və onun qiymətləndirilməsidir. İş vaxtından düzgün istifadə etmək, yerinə yetirilən iş və xidmətlərə nəzarətin düzgün təşkili, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və onun son nəticəsi mənfəət göstəricisinə birbaşa olmasa da, dolayısı ilə təsir edən amildir. Ona görə də yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmində düzgün müəyyənləşdirilməsi və iş vaxtından səmərəli istifadə üçün təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili qiymətləndirilməlidir. İş vaxtından istifadə olunmasının səmərəliliyində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili müxtəlifdir. Burada tabel cədvəli, iş vaxtını uçota alan elektron qurğular, fəhlə və qulluqçuların iş vaxtında gəlməsi üçün jetonlar və digər vasitələrdən istifadə edilir. Əlbəttə, iş vaxtından səmərəli istifadə etmək üçün təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili formalan müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindən də çox asılıdır. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin auditinin metodikasının tərkib hissələrindən biri də ödəniş əmək haqqı sisteminə tətbiq olunan taarif cədvəlləri və onlardan düzgün istifadə olunmasıdır. Taarif cədvəlləri fəhlə və qulluqçuların vaxtımızda və işimizdə əmək haqqı ödənilməsində onları bəlik və bacarıqlarının kateqoriyaları üzrə qiymətləndirən sistemdir. Belə ki, hər bir fəhlə və qulluqçunun bəlik və bacarıq qiymətləndirmək üçün müvafiq attestasiya komissiyaları fəaliyyət göstərir. Sahələr üzrə fəaliyyət göstərən attestasiya komissiyaları mövcud qayda və standartlara əsasən fəhlə və qulluqçuların peşə səviyyəsini müvafiq dərəcələrə bölür və onları fərqləndirmək üçün fərqli taarif dərəcələri müəyyənləşdirir. Bu, əmək haqqı və əmək ödəməsi sisteminə tətbiq edilən keçirilmiş müsbət bir haldır. Ona görə də əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri apanları zaman onların əməyinə verilən ödəniş müəyyənləşdirilmiş müvafiq taarif dərəcələrinin əsaslı olması qiymətləndirilməlidir. Bir sıra hallarda fəhlə və qulluqçular attestasiyadan keçirilmədən onlara istənilən taarif dərəcələri tətbiq edilir. Belə hallarda maddi maraq prinsipi pozulmaqla yanaşı, iş yerlərində qeyri-səlam əhval-rühiyyə yaranır*.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri auditinin vacib məqamlarından biri də verilmiş əmək haqqından edilən məcburi və könüllü tutulmalardır. Fəhlə və qulluqçuların sosial müdafiəsində, ümumiyyətlə dövlət büdcəsinin formalaşmasında bu tutulmaların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Hesablanmış əmək haqqından edilən tutulmalar 2 yerə - məcburi və könüllü tutulmalara bölünür. Məcburi tutulmalar dedikdə, gəlir vergisi, sosial sığorta ayırmaları başa düşülür. Könüllü tutulmalara isə alınmış kreditlər, ssudalar üzrə faizlər müxtəlif könüllü fondlar üçün üzvlük haqqları (həmkarlar təşkilatına, siyasi partiyalara, yaradıcı fondlara) və sair aiddir. Əmək haqqı və əmək

ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman seçmə üsulu ilə bir neçə ayın əmək haqqı ödənişində edilmiş məcburi və könüllü tutulmaların vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Audit yoxlama metodikasının əsas prinsipi əmək haqqı və əmək ödəmələrindən edilən tutulmaların qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara və müvafiq tutulma dərəcələrinə uyğunluğunu aşkar etmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair əməliyyatların uçotu dedikdə, fəhlə və qulluqçulara verilmiş əmək haqqının analitik və sintetik uçotunun vəziyyəti nəzərdə tutulur. Hər bir işçi üçün əmək haqqının vəilməsinə dair analitik uçot təşkil edilməlidir. Bu uçotun formaları müxtəlif olsa da, məzmunu eynidir. Məqsəd isə ondan ibarətdir ki, hər bir fəhlə və qulluqçu üçün onun əmək fəaliyyətində aparılmış ödəmələr - əmək haqqı, mükafat, yardım və sair bu kimi ödənişlər aydın (şəffaf) uçota alınsın. Bunun əsasında əməyə verilən haqq üçün məlumat bazası yaradılsın. Bütün bu kimi ödənişlər fəhlə və qulluqçuların fəaliyyət göstərdiyi dövrdə onun analitik hesabında toplanır və lazım gəldikdə onların gələcək fəaliyyəti üçün istifadə edilir. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman seçmə üsulu ilə fəhlə və qulluqçulara əmək haqqı ödəmələrinə dair analitik uçotun vəziyyətini öyrənməli və burada təsərrüfatdaxili nəzarətin tətbiqi səviyyəsini qiymətləndirməlidir. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair analitik uçotla yanaşı, sintetik uçotun da vəziyyəti audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektinə olmalıdır. Əmək haqqı və əmək ödəmələrinə dair bütövlükdə uçot-hesabat işlərinin qiymətləndirilməsində 70 sayılı «Əməyin ödənişi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşma» hesabının, 68 sayılı «Büdcə üzrə hesablaşmalar» adlı, 69 sayılı «Sosial sığorta və təminatlar üzrə hesablaşmalar» adlı, 71 sayılı «Təhtəlhəsablı şəxslər ilə hesablaşmalar» adlı balans hesablarının debet-kredit məlumatlarından, bu hesablara dair jurnal-orderlər (yığıma cədvəl) məlumatlarından, 50 sayılı «Kassa» və 51 sayılı «Hesablaşmalar hesabı» adlı balans hesabının debet-kredit məlumatlarından, baş kitabın və balansın sintetik göstəricilərindən istifadə etmək olar.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə uçot-hesabat işlərinin yoxlanmasında seçmə üsulu metodikası tətbiq edilməklə bir neçə ayın məlumatları əsas götürülür. Burada yoxlama proseduru kimi ilkin məlumatlardan ümumi məlumatlara, analitik göstəricilərdən sintetik göstəricilərə, ilkin sənədlərdən yekun nəticələrə doğru hərəkət edilməsi prinsipi qəbul edilməlidir. Ödənilmiş əmək haqqının ümumiləşdirilmiş yekun məlumatlarda öz əksini dəqiq tapmasını müəyyənləşdirmək üçün bir neçə ayın ödəmə cədvəlləri üzrə aparılan əməliyyatlar faktiki olaraq hesablanmalı, tutulmalar təarif dərəcələri üzrə yekun göstəricilər analitik məlumatlarla üzləş-

dirilməlidir. Yekun məlumatlarının 70 sayılı balans hesabının debet və kreditində düzgün əks etdirilməsi yoxlanıldıqdan sonra həmin məlumatların baş kitabda və müəssisənin 1 sayılı hesabat forması olan balansda düzgün əks olunub-olunmaması müəyyən edilməlidir. Üzləşdirmə zamanı ciddi fərqlər aşkar olunarsa və bu fərqlər mənimsəmə halları ilə təsdiq edilərsə, o zaman tematik qaydada əmək haqqı və əmək ödənişi əhatə olunan dövr üçün başdan-başa yoxlama-ekspertizasına cəlb edilməlidir. Əmək ödənişi üzrə əməliyyatların ekspertizası zamanı əmək haqqı üzrə sair əməliyyatlar o cümlədən, əmək haqqına müxtəlif əlavələrin verilməsi, müxtəlif istehsal və xidmətlərdə insan orqanizminə zərərli, ağır iş rejiminə görə güzəştlərin edilməsi, pul və natural ödəmələrin verilməsi də auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə hallar haqqında müvafiq qaydada yoxlama-yekun arayışında ümumiləşdirilmiş qeydlər aparıla bilər.

15.5. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin auditinin son mərhələsi yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsidir. Bu mərhələdə əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə apanılmış yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar edilmiş qanun pozuntuları, yol verilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, mənimsəmələr və digər neqativ hallar təfəssilatı ilə şərh edilməli və qiymətləndirilməlidir. Digər sahələrdə apanılan yoxlama-ekspertiza işlərindən fərqli olaraq əmək haqqı və əmək ödəmələrinin auditində olduqca müxtəlif yanaşmalar və üsullardan istifadə edilir. Digər tərəfdən, əmək haqqı və əmək ödəməsi canlı emeyin fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olduğu üçün burada mövcud ziddiyyətlər bir çox hallarda mübahisə doğurur. Ona görə də auditor əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit nəticələrini yekunlaşdıran zaman bu və ya digər məsələyə çox dəqiq və məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Əmək haqqı və əmək Ödəmələri üzrə audit nəticələrinin yekunlaşdırılmasında da ümumi metodikadan istifadə edilə bilər. Burada da ilk növbədə əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə apanılmış əməliyyatların hüquqi qiyməti verilməlidir, yəni müəssisələr (təşkilatlar) fəhlə və qulluqçularla əmək münasibətlərinə girən zaman müqavilələrin, kontraktların bağlanması zamanı, onların işdən azad edilməsi, kontraktların ləğvi, əmək haqqı ödənilməsində mövcud taarif dərəcələrindən düzgün istifadə edilməsi, əmək haqqı və əmək Ödəmələri üzrə mühasibat hesablamalarının cari uçotda və icmal sənədlərində düzgün əks etdirilməsi, eyni zamanda əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə uçot-hesabat işlərinin qüvvədə olan

qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq qurulmasının hüquqi qiyməti verilməlidir. Bu mərhələdə auditor iki yanaşma formasından istifadə edə bilər: əməliyyatlarda yol verilmiş qanun pozuntularının cinayət tərkibli (məqsədli) olmasını müəyyən etmək, digər qrup əməliyyatları isə sadəcə olaraq mövcud qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olub-olmaması baxımından müəssisəyə (yaxud fəhlə-qulluqçulara) dəyən maddi ziyanları qiymətləndirmək. Bu mərhələdən sonra yoxlama-ekspertiza işlərində aşkar edilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları ümumi metodikaya uyğun olaraq iqtisadi məzmununa, xarakterinə, təyinatına və digər əlamətlərinə uyğun olaraq qruplaşdırılmalı və yekun arayışında onların şərh-qiyəti verilməlidir. Əmək haqqı və əmək Ödəmələri üzrə aşkar edilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar yoxlama-yekun arayışında aşağıdakı ardıcılıqla rəsmiləşdirilə bilər: ilk öncə əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə ciddi nöqsanlar, çatışmamazlıqlar konkret faktlarla şərh edilməli, qiymətləndirilməlidir. Əgər auditor yoxlama-ekspertiza işlərində əmək haqqı və əmək ödəməsi üzrə əməliyyatlarda mənimsemə halları aşkar etmişdirsə və bu hal bir neçə dəfə təkrarlanmışdırsa, o zaman mənimsemə halı üçün tematik qaydada ayrıca yoxlama arayışı tərtib etməlidir. Əgər belə hal müstəsna hal kimi bir dəfə olmuşdursa, bu məsələ audit ümumi-yekun arayışında öz şərhini, qiymətini tapa bilər, Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların audit-yekun arayışında xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqla nöqsanlar, çatışmamazlıqlar haqqında auditor ayrıca reyestr tərtib etməli və bu tip nöqsanlar haqqında yekun arayışında ümumi şərh verməlidir.

Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində aşkar edilmiş nöqsanlar (çatışmamazlıqlar) xarakterinə görə maddi-məsul şəxslər üzrə müxtəlif ola bilər. Yeni bu sahədə elə əməliyyatlar mövcuddur ki, onlarda müəssisənin kredit sərəncamçısı olan rəhbərin (baş mühasibin) birbaşa, yaxud dolayı yolla iştirak etməsi və ya etməməsi mümkündür. Məsələn, fəhlə və qulluqçular əmək münasibətlərinə gələn zaman taarif cədvəllərinin düzgün tətbiq edilməsi vacibdir, Lakin bu zaman həmin prosesdə baş mühasibin iştirakı nəzərdə tutulmur. Digər bir hal - fəhlə və qulluqçulara əmək haqqının hesablanması və hesablanmış əmək haqqından tutulmaların apanılmasında baş mühasib və yaxud rəhbərin birbaşa iştirakı mümkün deyil. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə rəqəmlərin süni surətdə şişirdilməsi yolu ilə kassadan pul vəsaitlərinin mənimlənilməsi halları birbaşa kassa üzrə maddi-məsul şəxslə və xəzinedarlarla bağlıdır və s. Ona görə də auditor bu kimi hallarda maddi-məsul şəxsləri dəqiq təyin etməlidir. Lakin bütün bu və digər neqativ hallar da müəssisə-

nin və təşkilatın direktorunun-rəhbərinin, baş mühasibin məsuliyyətdən yayınmasına əsas vermir. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman emək haqqı və emək Ödemələri üzrə təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkiti, apanılması və nəticələri haqqında öz rəyini verməlidir.

Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu sahədə yol verilmiş çatışmamazlıqlar, nöqsantar və mənimsəmələr əksər hallarda birbaşa təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin təzəmi səviyyədə qurutmaması ilə bağlı olur. Təsərrüfatdaxili nəzarət funksiyasının çox hissəsi uçot-hesabat işlərinin üzərinə düşür. Müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin dəqiq və şəffaf qurulması emək haqqı, emək ödəmələri üzrə yol verilə biləcək mənimsəmə hallarının qarşısının atınmasına birbaşa təsir edir. Əmək haqqı və emək Ödəmələri üzrə əməliyyatlarda yot verilmiş hətta xırda nöqsanlar belə birbaşa olmasa da, dolayı yolla müəssisədə uçot-hesabat işlərinin necə qurulmasından asılıdır. Ona görə də auditor yoxlama-yekun arayışında müəssisədə əmək haqqı və emək Ödəmələri üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti, onların tətbiq olunma forması, müasir kompüter texnikasından istifadə edilməsi səviyyəsi, bu sahədə işləyən əməkdaşların təhsili, peşə bacarığı, iş təcrübəsi haqqında öz rəyini şərh etməlidir. Əmək və emək haqqı ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işi yekunlaşdırılan zaman daxili auditin apardığı mütemadi yoxlamalar və araşdırmaların nəticələrinə diqqət yetirilməsi vacibdir. Belə ki, tabelikdə olan təməl müəssisələr baş təşkilatın müvafiq strukturları ilə qeyri-səlam münasibətlərdən öz məqsədlərinə istifadə edirlər. Həmin şəraitdə daxili auditin yoxlama-ekspertizası bir çox hallarda nəticəsiz qatır. Beləliklə, təməl müəssisələrin fəaliyyətində yol verilən nöqsantar davam etdirilir, dərinləşdirilir və bəzən mənimsəmə halları itə tamamlanır. Əmək haqqı və emək ödəmələri çoxşəxəli əməliyyatlarla bağlı olduğu üçün daxili auditin bu sahədə yerinə yetirdiyi işlər diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki xarici audit vaxt və imkan baxımından emək haqqı və əmək ödəmələri üzrə bütün əməllər ehtə edə bilmir. Eyni zamanda emək və emək ödəmələri üzrə seçmə üsulu ilə xarici auditin apardığı müşahidələr və tədqiqatlar bütövlükdə onu bu sahədə mövcud olan risklərdən azad etmir. Auditor əmək və əmək ödəmələri üzrə aparılan yoxlama-ekspertiza işlərində mövcud risklərin ehtimal səviyyəsini azaltmaq məqsədilə daxili auditin bu sahədə apardığı yoxlamaların nəticələrinə geniş meydan verməlidir. Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza yekunlaşdırılan zaman auditin bu sahədə aşkar etdiyi faktlara və nöqsanlara konkret olaraq istinad edilməsi vacibdir.

XVİ FƏSİL. MALSATAN VƏ PODRATÇILARLA HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

16.1. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar, məhsul istehsal və satışı ilə məşğul olan müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin ahəngdar təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesab planı və onun tətbiqi»nə dair təlimatın hesablaşmalar bölməsində əks olunur. Lakin onların zənginlik və çoxşaxəlilik əhəmiyyətinə görə ayrıca fəsildə araşdırılıb şərh edilməsi vacibdir. Sənaye müəssisələrində malsatan və podratçılarla hesablaşmalar əməliyyatı gündəlik və cari əməliyyatlardır. Belə ki, məhsul istehsalının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) təşkili birbaşa malsatan və podratçılarla əlaqəlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla bağlanmış müqavilələrin, kontraktların, razılaşma protokollarının qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasının qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla münasibətlərin qurulmasına dair hüquqi sənədlərin düzgün tərtib olunmasının ekspertizası və qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla bağlanmış müqaviləyə əsasən əldə edilmiş mal-material dəyərlərinin (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində istifadə olunan taarif dərəcələri və mövcud bazar qiymətlilərinin tətbiqinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılardan alınmış mal-material qiymətlilərinin (yerinə yetirilən faktiki iş və xidmətlərin) rəsmiləşdirilməsinin düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılardan alınmış mal-material qiymətliləri (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) üzrə hesablaşmaların vaxtında və düzgün aparılma vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair debitor və kreditorların vəziyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda xarici valyuta əməliyyatlarından istifadə, qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi;

- malsatan və podratçılarla hesablaşmaıarda iddialar üzrə aparılan tədbirlərin neticələrinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin tələblərinin qorunmasının qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda ümitsiz və vaxtı keçmiş borclann ləğv edilməsinə dair tədbirlərin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatlann mühasibat uçotunda düzgün, vaxtında əks etdirilməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatlara dair yekun nəticələrin illik hesabatlarda düzgün əks etdirilməsinin qiymətləndirilməsi;

Malsatan və podratçılarla hesablaşmatara dair bu və ya digər prinsipial məsələlərin həlli üçün auditor ilkin sənədləri ekspertizadan keçirməli, həmin sənədlərin Azərbaycan Respublikasının və digər beynəlxalq hesablaşmalara dair normativ hüquqi aktların prinsiplərinə uyğun olmasını müəyyənləşdirməlidir. Auditor həmçinin malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda tətbiq olunan qiymətlərin məqsədəuyğun olmasını müəyyənləşdirmək üçün tələb və təklifə əsasən qüvedə otan mövcud qiymətlərə dair sorğu aparmalıdır. Təcrübədə bir sıra hallarda malsatan və podratçılarla hesablaşmalar zəmanə alınmış mallann (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) dəyərinin ödənilməsində qarşılıqlı əvəzləmədən istifadə edilir. Bu isə öz növbəsində neqativ hallarla nəticələnir. Müəyyən hallarda malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla faktiki yerinə yetirilən iş və xidmətlər arasında böyük fərqlər mövcud olur. Belə halda auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalann cari dövr ərzində inventarlaşmasını nəzərə almalıdır. Əgər inventarlaşma zəmanə malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda iddia müddəti keçmiş borclar aşkar edilərsə, bu zaman auditor həmin borclann ləğvinə dair müəssisənin gördüyü tədbirlərin vəziyyətini öyrənməli və qiymətləndirməlidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalann auditində müəssisə ilə podratçılar arasında mövcud öhdəliklərin aşağıdakı bir sıra prinsipial tərəfləri də öyrənilməlidir: malsatan və podratçılarla bağlanmış müqaviləyə əsasən görülmüş işlər, edilmiş xidmətlərin qarşılıqlı öhdəlik prinsipinə uyğun olması, müqavilə şərtlərində göstəriləni kimi mallann standartı uyğun olaraq göndərilməsi, onlann dəyərinin vaxtılı-vaxtında ödənilməsi, hesablaşma münasibətlərinin vəziyyəti, debitor və kreditor borclannın vəziyyəti və s.

Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda yuxanda qeyd etdiyimiz məqsəd və vəzifələri həyata keçirmək üçün hər bir əməliyyat üzrə spesifik metod və üsullardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

16.2. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazası

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktlar başa düşülür. Bura aiddir: Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin VI bölməsi, öhdəlik hüquqiannın ümumi hissəsi, o cümlədən «Öhdəlikdə kreditorların və ya borclulann çoxluğu», həmin məcəllənin xüsusi hissəsinin 7-ci bölməsinin «Alqı-satqı» hissəsi, «Satın almaqda üstünlük hüququ və digər üstünlük hüquqları», «Dəyişdirmə, borc, lizinq, podrat» və ayn-ayn bölmələrin müvafiq maddələri, «Məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 16 avqust tarixli 111 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli İ-5 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» Əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-97 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi»ne dair təlimatı (VI bölmə «Hesablaşmalar»), Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin müvafiq bəndləri və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda alınmış mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin realizə edilməsi üzrə təreflər arasında hüquqi və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və onun müvafiq bölmələri əsas və apancı yer tutur. Bu məcəllənin ayrı-ayn bölmələrində və maddələrində alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması, mal-material qiymətliyələrinin satılmasında satıcı təşkilatın müqavilə əsasında qəbul etdiyi öhdəliklər, yerinə yerinlən iş və xidmətlərin müvafiq standartı uyğun olaraq təhvil vermələri, təhvil verilmiş mallann (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) qüsurlannın aşkar edilməsi müddətləri və bu qüsurlann aradan qaldırılması, alınan mallann (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) dəyərinin ödənilmə qaydalan əksini tapmışdır.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasının bütövlükde nəzərdən keçirsək belə qənaətə gəlmək olar ki, bu normativ hüquqi aktlar bir sıra prinsipial məsələləri özündə əxz etmişdir. Yəni, malsatı və podratçılarla işgüzar münasibətlərin qurulması, bu münasibətlərin realizə edilməsində tərəflərin öhdəlikləri, həmin öhdəliklər üzrə meydana çıxan mübahisəli məsələlərin tənzimlənməsi, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda apanlan əməliyyatların uçota alınma prinsipləri, bu əməliyyatların uçot-hesabat işlərində tam, dolğun əks etdirilməsi qaydalan şərh olunur.

16.3. Malsataa və podratçılar üzrə əməliyyatların audit-yoxlamasının məlumat mənbələri

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditinin nəticələrinin təsirli olması, onların obyektiv və reallığı məlumat mənbələrindən çox asılıdır. Məlumdur ki, malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə apanlan əməliyyatlar mezmunca mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Onların məlumat mənbələri də müxtəlifdir. Bu məlumat mənbələrini aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların apanılmasına dair ilkin razılaşmalara və qəbul edilmiş öhdəliklərə dair məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğunluğuna dair məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla apanılmış faktiki əməliyyatın mövcud vəziyyətinə dair məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmaların hərəkətinə dair məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatların uçota alınmasının vəziyyəti haqqında məlumat mənbələri;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmaların nəticə yekunlaşmış maliyyə-mühasibat hesablarında öz eksini tapmasına dair məlumat mənbələri.

Malsatan və podratçılara dair ilkin məlumat mənbələri dedikdə, müəssisə və təşkilatlarla podratçılar (malsatanlar) arasında hər hansı bir əməliyyata dair bağlanmış müqavilələr, protokollar, razılaşmalar və sifarişlərdə qeyd olunan tərəflərin öhdəliklərinə dair məlumatlar başa düşülür. Müəssisənin istehsal və maliyyə fəaliyyətinin ahəngdarlığını təmin etmək üçün mütəmadi olaraq mal-material qiymətlilərinin alınması, qablaşdırılması, gətirilməsi, saxlanması və onların istehsal silinməsi prosesi həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən müəssisə istehsal prosesində ahəngdarlığın pozulmaması üçün müəyyən istehsal (xammal və material) quraşdırıcı avadanlıqlara, ehtiyat hissələrinə malik olmalıdır. Həmçinin onların müxtəlif formalarda servis xidmətini təşkil etmək üçün müəssisə malsatan və podratçılarla rəsmi müqavilələr bağlamalıdır. Bu müqavilələrdə tərəflərin öhdəlikləri, onlar arasında münasibətlərin əsas prinsipləri əks etdirilməlidir. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman malsatan və podratçılarla münasibətlərin ilkin məlumat

mənbələri kimi onlar arasında bağlanmış müqavilələr, razılaşma protokollarına, sifarişlərə istinad etməlidir. Hər bir əməliyyatın hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi vacibdir. Malsatan və podratçılarla qurulmuş əlaqələr və münasibətlər qiymətləndirilən zaman hər şeydən öncə Azərbaycan Respublikasının müvafiq normativ hüquqi aktlarına istinad edilməlidir. Hər bir əməliyyatın hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsi vacibdir. Malsatan və podratçılarla apanian əməliyyatların nə dərəcədə real olmasını qiymətləndirmək üçün ahnan malların qebui edilməsi, mədaxil edilməsi, saxlanması və istehsaia silinməsi üzrə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsinə dair sənədlər faktiki məlumat mənbəyi ola bilər. Bu məlumat mənbələrinə həmçinin göndərilən mallara dair neqliyyat qaimələri, yerinə yetirilən iş və xidmətlərə dair təhvil-təslim aktları da aid edilə bilər. İdarəetmənin səmərəliliyində təsərrüfatdaxili nəzarətin funksional təşkili böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada malsatan və podratçılarla müqavilələrin düzgün bağlanması, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi düzgün müəyyənəşdirilməsi, hesablama vaxtında və dəqiq apanılması, malsatan və podratçıların müvafiq tarixə qalığının mühasibat uçotunda düzgün uçota alınmasında idarəediciyə (menecerə) vaxtında məlumatın ötürülməsi təsərrüfatdaxili nəzarətin tərkib hissəsi hesab edilməlidir. Təsərrüfatdaxili nəzarət sistemi hər bir prosesin yekun-nəticə məlumatlarını əldə etməyə qadir olmalıdır. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bir sıra təkrarlanan nöqsanların təsdiqində dəlil-sübut kimi təsərrüfatdaxili nəzarətin yekun nəticələrinə də istinad edə bilər,

Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların ən zəngin məlumatlarından biri müəssisə və təşkilatlarla malsatanlar (podratçılar) arasında hesablaşmalara dair uçot-hesabat məlumatları sayılır. Belə ki, hər bir təsərrüfat əməliyyatı baş verən zaman mühasibat uçotunda əks etdirilməlidir. Alınmış mallar (yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər), onların dəyərinin ödənilməsi, bu əməliyyatlar üzrə debitor və kreditor borclarının hərəkəti mühasibat uçotu hesabları planının 60 saylı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının debet və kreditində əks olunur. 6 sayılı jurnal-orderin məlumatları ilə bu hesablaşmalar üzrə müvafiq tarixə debet və kredit borclarının inventarlaşdırılması təsdiq edən sənəd-üzvləşdirmə aktları ola bilər.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların analitik göstəriciləri mühasibat uçotunda hər bir müəssisə ilə müvafiq əlaqələrə dair açılmış xüsusi hesabda və bu əməliyyatlara dair sintetik yekun göstəriciləri isə mühasibat uçotunun baş kitabında və müəssisənin 1 sayılı mühasibat-maliyyə hesabatı sayılan balansın aktivinin III bölməsinin 200-250-ci sətirlərində, passivinin II bölməsinin 630-710-cu sətirlərində əks olunur.

16.4. Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatlar auditinin metodikası

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalann auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman malsatan və podratçılarla əməliyyatlann yoxlanmasında tətbiq olunan prosedur qaydalar, yoxlamada istifadə olunan metodlar, üsullar və konkret mexanizmlər başa düşülür. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar olduqca müxtəlif və geniş çeşidə malik əməliyyatları əhatə edir. Burada İstehsal ehtiyatları, xammal) və materiallar, avadanlıqların alınması ilə yanaşı, yerinə yetiriləcək iş və xidmətlərlə əlaqədar podratçı və subpodratçılarla hesablaşmalar apanılır. Bir qayda olaraq malsatan və podratçılarla hesablaşmalann audit yoxlama-ekspertizasında yoxlama metodu kimi seçmə üsulundan istifadə edilir. Bununla yanaşı malsatan və podratçılar üzrə hesablaşmalara dair əməliyyatlann yoxlama-ekspertizasında auditorun tərtib etdiyi proqram-tezisə əsasən və yaxud yoxlama-ekspertizası apanlan zaman yaranmış şəraitdən asılı olaraq tematik qaydada bəzi əməliyyatlann başdan-baş yoxlanması üsulundan da istifadə edilə bilər. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatlann ekspertizasında mükəmməl proqram-tezisə malik olmalıdır. Bu proqram-tezis Özündə aşağıdakı bir sıra prinsiplial məsələləri əks etməlidir:

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatlann normativ hüquqi bazasının yoxlanması və ekspertizası;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatlann audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatlann audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasının prosedur qaydaları.

Yuxarıda qeyd olunan prinsiplial məsələlərin həlli üçün ilk növbədə malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasının vəziyyəti və onlara əməl olunması yoxlanılaraq qiymətləndirilməlidir. Yəni müəssisə ilə malsatan və podratçılar arasında bağlanmış müqavilələr, razılıq protokolları, sifarişlər, bu ilkin sənədlər üzrə alınmış - mədaxil edilmiş mal-material qiymətliləri, yerinə yetirilən iş və xidmətlər üzrə ödənilmiş vəsaitlər, həmçinin malsatan-podratçılarla müəssisə arasında qəbul edilmiş öhdəliklər hüquqi baxımdan qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün auditor tərəfindən seçmə üsulu ilə ən vacib əhəmiyyət kəsb edən əməliyyatlann

apanılmasına dair ilkin sənədlər - bağlanmış müqavilələr ekspertizadan keçirilməli, onları nə dərəcədə qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olması öyrənilməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların yoxlanmasının növbəti prosedür mərhələsi alman malların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından standartlara uyğun olması, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi üçün düzgün müəyyənləşdirilməsi, onların realizə olunmasında tətbiq olunan tarif dərəcələrinin uyğunluğunun Öyrənilməsi və qiymətləndirilməsidir. Burada həmçinin yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil-teslim aktlarında yol verilmiş qanunsuzluqların aşkarlanması və qiymətləndirilməsi kimi məsələlər də öz əksini tapmalıdır.

Malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsinin növbəti mərhələsi bu əməliyyatların mühasibat uçotunda əks etdirilməsi və onların yekun göstəricilərinin uçot-hesabat göstəriciləri ilə uyğunluğunun ekspertizasıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların yoxlanması əvvəlcədən tərtib edilmiş proqram uyğun apanılmalıdır. Burada yoxlama metodikasında alidən ibtidaiyyə, sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilərə, balans məlumatlarından mühasibat registrlərinə doğru hərəkətin tətbiqi səmərəlidir. Bunun üçün yoxlama-ekspertiza işləri apanılan zaman malsatan və podratçılara dair əməliyyatların sintetik göstəricilərini özündə əks etdirən 60 saylı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının müəyyən dövrə baş kitab və balans məlumatları təhlil edilməlidir. Bundan sonra uçot və hesablaşmaların vəziyyəti qiymətləndirilməlidir. Yəni, 60 saylı balans hesabının debet və kredit qəhqlarının təlimata uyğun olaraq açıq şəkildə apanılması, burada qarşılıqlı əvəzləmələrin olub-olmaması, müddəti keçmiş debitor və kreditor borcların mövcudluğu, bütövlükdə debitor və kreditor borcların ləğv edilmə vəziyyəti qiymətləndirilməlidir.

Yuxarıda göstərilən halların hər hansı birində kənarlaşmalar müəyyənləşərsə, hər bir hal üçün spəsifikasiya tələb olunur. Məsələn, əgər malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda qarşılıqlı əvəzləmələrdən istifadə edilmişdirsə və yaxud 60 saylı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının debet və kredit əməliyyatları mühasibat uçotunun müxəbirəlmələrinə uyğun olaraq açıq şəkildə apanılmamışdırsa, yəni, debet qalığı kredit qalığı ilə əvəzləşdirilib ümumi yekun qalığı göstərilmişdirsə, bu zaman auditor alternativ formada cari dövrdə 60 saylı hesabın debet, kredit əməliyyatlarını təlimata uyğun işləyib, hazırlayıb sətəde real debitor və kreditor borclarının qalıqlarını dəqiqləşdirməlidir. Təcrübədə bir çox

hallarda malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların cari dövrə qalıqların bəzi digəri ilə əvəzləşdirildiyi üçün uzun müddət debitor borcları kreditor borclarının hesabına gizlədilir. Belə olan halda faktiki alınmamış malların dəyəri Ödənilir və bir sıra hallarda məqsədli əməliyyatlar apanmaqla müxtəlif həcmli pul vəsaitləri bölüşdürülür, mənimsəmə şəraitini yaradır. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatlarda debitor və kreditor borclarının ödənilməsinə də diqqət yetirməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə debitor və kreditor qalıqların reallığını təsdiq etmək məqsədi ilə auditorun qarşılıqlı üzləşdirmə aktlarından istifadə etməsi vacibdir. Bunun üçün yoxlama-ekspertiza zamanı uzun müddət hərəkətsiz olan debitor və kreditor borcları, ümitsiz və vaxtı keçmiş debet borclarının inventarlaşdırılması apanmalıdır. Bu zaman ilk növbədə onların qalıq məbləğini təsdiq etmək üçün həmin təşkilatlarla üzləşdirmə aparılmalı və qalıqların təsdiqi xüsusi akt vasitəsi ilə rəsmiləşdirilməlidir. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair debitor və kreditor borclarının ləğv edilməsi, hərcin ümitsiz debitor borclarının aradan qaldırılması üçün rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilən tədbirləri də nəzərdən keçirib qiymətləndirməlidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların yoxlama-ekspertizası zamanı növbəti mərhələsi auditor tərəfindən seçmə üsulu ilə cari ayda alınmış bir neçə mal, yerinə yetirilmiş iş və xidmətin kəmiyyət və keyfiyyət ölçüləri üzrə nəzarət - müşahidənin apanmasıdır. Daha doğrusu, auditor bir neçə vacib əməliyyatlar üzrə alınmış malların faktiki olaraq mədaxil edilməsi, silinməsi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil-təslim aktları ilə faktiki vəziyyətini üzləşdirməlidir. Bu zaman kənar şəxslərin, yəni sahələr üzrə ekspert-mütəxəssislərin (hüquqşünasların, mühəndislərin, texnoloqların və s.) köməyindən istifadə edilə bilər. Həmin ekspert-mütəxəssislərin bu və ya digər məsələlərdə verdikləri yekun rey auditor işində əsas götürülə bilər.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertiza işinin ən vacib məqamlarından biri də bu sahədə əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün və təhrifsiz eks etdirilməsidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün eks etdirilməsinin audit yoxlaması bir neçə istiqamətdə apanla bilər. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda ümitsiz debitor borclarının silinməsi, yüklənmiş və rəsmiləşdirilməmiş mallar üzrə əməliyyatlar, veksellər üzrə hesablaşmalar, kommersiya kreditləri üzrə aparılan əməliyyatlar, İddialar üzrə apanılan ödəmələr, malsatan

ve podratçılarla hesablaşmalarda dəyəri xarici valyuta ilə ödənilmiş malların milli valyuta ilə məzənnə fərqləri, göndərilən malların əlavə dəyər vergisi üzrə hesablaşmaların vəziyyəti, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda müvafiq vergi ödəmələrinə dair əməliyyatların ekspertizasını aparmalıdır. Burada ümitsiz debitor borclarının silinməsinin audit yoxlaşmasında rəsmi sənədlərin araşdırılması və silinmiş məbləğin mühasibat uçotunun balans hesabları arasında düzgün müxabirələşmələrin verilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Əgər müəssisə ümitsiz debitor borclarını 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabından silirsə, bu zaman onun hansı səbəbdən yaranmasından asılı olaraq müxtəlif mühasibat yazılışları apanla bilər. Məsələn, əgər verilmiş avanslar üzrə ümitsiz borc əmələ gəlmişdirsə, bu zaman 63 sayılı «İddialar üzrə hesablaşmalar» hesabı ilə müxabirələşməsi və yaxud müddəti keçmiş və alınması müəyyən səbəblər üzündən hələlik mümkün olmayan debitor borclarının 007 sayılı «Zərərlə silinmiş ümitsiz debitor borcları» adlı balansarxası hesabda düzgün uçota alınması yoxlanılmalıdır. Yüklənmiş və rəsmiləşdirilməmiş mallar da malsatan və podratçılarla hesablaşmaların tərkib hissəsi hesab olunur. Belə ki, bir çox hallarda alınmış mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlər sifarişçiyə üçüncü şəxs-vasitəçi tərəfindən təhvil verilir. Lakin belə halda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin, alınmış malların kəmiyyət və keyfiyyət ölçülərinə dair təsdiqedicisi əsas sənədlər müəyyən müddətdən sonra eldə edilə bilər. Bu zaman audit yoxlama-ekspertizasında dəqiq məlumatı 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının analitik və sintetik hesablarından əldə etmək mümkündür. Daha doğrusu, faktiki təhvil verilmiş, lakin tam axıra qədər sənədləşdirilməmiş iş və xidmətlərin uçotu 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının tərkibində apanılır. Lakin verilmiş sifarişlər üzrə əvvəlcədən ödəmələr 61 sayılı «Verilmiş avanslar üzrə hesablaşmalar» hesabında uçota almır. Auditor bu iki formada olan hesablaşmaların mühasibat uçotunda düzgün, təhrifsiz qeydə alınmasını ekspertiza etməli, müvafiq rəy və təklifini bildirməlidir. Veksellər üzrə əməliyyatlar da 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabında öz eksini tapmalıdır. Bir çox yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi müəyyən maliyyə çətinliyi üzündən baş tutmadığı üçün müəssisə kommersiya bankı vasitəsilə müvafiq təminat sənədi kimi veksəl təqdim edir. Veksəldə göstərmiş müddət üzrə alınmış malın, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi bir sıra formalarda apanla bilər. Bu formalardan biri də kommersiya kreditinin rəsmiləşdirilməsidir. Belə ki, veksəl vasitəsilə qoyulmuş müddət ərzində daxil

olunmuş mallann, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi rəümkün olmazsa, bu zaman müqavilə əsasında kommersiya krediti rəsmiləşdirilə bilər. Auditor kommersiya kreditinin düzgün rəsmiləşdirilməsi və kommersiya kreditinin faizinin müəyyən həddə olmasını müəyyən-ləşdirməlidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatlarda bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən kənarlaşmalar ola bilər. Əgər göndə-rilən mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlər kəmiyyət və keyfiyyət baxı-mından standartla uyğun olmazsa və ya faktiki nəzərdə tutulduğundan fərqli (az və ya çox) olarsa, bu zaman sifarişçi ilə malsatan və podratçı təşkilatlar arasında müəyyən iddialar meydana çıxır bilər. Belə iddialar üzrə hesab-laşmalar 63 sayılı «İddialar üzrə hesablaşmalar» adlı balans hesabında apan-hır. Nəzərə almaq lazımdır ki, iddialar üzrə hesablaşmalar müxtəlif olduğu üçün onların 63 sayılı hesabın tərkibində analitik uçotu olmalıdır. İddialar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin XVIII fəslində nəzərdə tutulmuş prinsiplərə əsasən həll edilir. Auditor yoxlama-ekspertiza işi aparan zaman malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda qarşılıqlı öhdəlik-lərində meydana çıxmış bu və ya digər iddiaların müəssisənin (təşkilatı) rəhbərliyinin həyata keçirdiyi tədbirlərin nəticələri haqqında öz rəy və tək-liflərini verməlidir. Bir çox hallarda malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatlar xarici valyuta ilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq xarici valyuta ilə həyata keçirilən hesablaşmalar mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun müvafiq maddəsinə uyğun olaraq apanılmalıdır. Bu zaman təsərrüfat əməliyyatı keçirilən tarixdə Azərbaycan Respublika-sının Milli Bankının valyuta məzənnəsi əsas götürülür, Auditor müəssisə və təşkilatlarda apanılmış valyuta əməliyyatlarının müvafiq tarixə məzən-nəsini dəqiqləşdirməlidir. Bundan sonra xarici valyuta ilə apanılmış əməliyyatın mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilmesini yoxlamaq üçün gömrük orqanlarından keçirilmiş mal-material qiymətliləri üzrə beyannamələri, ödənilmiş rüsum dəyərlərini, bank köçürmələrini həmin dövrə olan milli valyuta məzənnəsi ilə üzləşdirməli və müvafiq fərqləri müəyyən-ləşdirməlidir. Əgər ödəniş dövründə milli valyuta ilə xarici valyuta məzən-nesi arasında fərqlər meydana çıxarsa, bu fərqlər müəssisənin apardığı uçot siyasətindən asılı olaraq 80 sayılı «Mənfəət və zərər» və ya 83 saylı «Gələ-cək dövrün gəlirləri» hesabı ilə bağlanmalıdır.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditində alınmış mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində əlavə dəyər vergisi əməliyyatı da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təcrübədə bir

çox haliarda alınmış mallar, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyəri ödənilən zaman əlavə dəyər vergisi ümumi məbləğin içərisində göstərilir və bəzən belə qəbul edilir ki, hesablaşma aparılan zaman əlavə dəyər vergisi hesablaşmada nəzərdə tutulmamışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, alınmış mallar və yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyəri mühasibatlıqda uçota alınarsa, bu zaman faktiki məbləğ üzrə istehlakçının hesabına əlavə dəyər vergisi hesablanmalıdır. Əgər alınmış mallar, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin ödənilməsi üçün təqdim olunmuş hesab-fakturalarda ödəniləcək dəyərə müvafiq olaraq əlavə dəyər vergisi hesablanmamışdırsa, auditor həmin məsələni dəqiqləşdirməli və qiymətləndirilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq bir sıra humanitar xarakterli fəaliyyət növləri, fondlar və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti kommersiya fəaliyyəti daşımadığı üçün əlavə dəyər vergisindən azad edilir. Ona görə də auditor bu tipli əməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq aparılmasını ekspertizadan keçirməlidir.

16.5. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun mərhələsi sayılır. Bu mərhələdə yoxlama-ekspertiza nəticəsində auditor tərəfindən müəyyənləşdirilmiş kənarlaşmalar, nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları, mənimsəmə və sair bu kimi hallar rəsmiləşdirilir və müvafiq təkliflər hazırlanır. Hər bir sahədə olduğu kimi, malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair yoxlama-yekun nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi ümumi prinsiplərlə yanaşı, spesifik yanaşmalar da tələb edir. Digər tərəfdən, malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının səmərəliliyi, bilavasitə yoxlama nəticəsində müəyyən edilmiş kənarlaşmaların, çatışmamazlıqların daha dolğun, daha əsaslı, məntiqli rəsmiləşdirilməsindən çox asılıdır. Ona görə də apanlan yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi formal xarakter daşımamalıdır. Bir qayda olaraq yoxlama-ekspertiza işinin rəsmiləşdirilməsində bu sahədə yol verilmiş daha ciddi qanun pozuntuları, çatışmamazlıqlar və kənarlaşmalar ön plana çəkilməlidir. Burada ardıcılıq prinsipi də gözlənilməlidir, aşkarlanmış nöqsanların, qanun pozuntularının əlaqəli şəkildə son nəticəyə təsir dərəcələri şərh edilməlidir. Məsələn, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda debitor və kreditor qalıqlarının reallığı şərh edilən zaman,

bu sahədə aşkarlanmış hərəkətsiz debitor borcları və onların reallığı, yaranma səbəbləri və ləğvinə dair görülmüş tədbirlər konkret olaraq qeyd edilməlidir. Əgər bu prosesdə auditora şübhə doğuran səbəblər yoxdursa, debitor və kreditor borclarının reallığını təsdiq etmək üçün qarşılıqlı üzləşdirmə aktlarının nəticələrinə istinad edilə bilər, Malsatan və podratçılara dair debitor və kreditor borclarının vəziyyəti şərh edilən zaman, burada vaxtı keçmiş və ümitsiz debitor borclarının şərhinə xüsusi yer ayırmaq lazımdır. Çünki, təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda nə vaxtsa bu və ya digər yolla menimsənən vəsait mühasibat yazılışı ilə müxtəlif debitor və kreditor borclarının ünvanına yazılmaqla qəsdən onun ödənilməsi yubadılır, rüddəti keçdikdən sonra isə sadəcə olaraq saxta sənədləşmə nəticəsində formal olaraq müəssisənin mənfəət və zərərlər hesabına silinir. Belə halda iddia müddəti keçmiş və ümitsiz debitor borclarının səthi yoxlanması, ekspertiza edilməsi böyük həcmli vəsaitlərin mənimlənməsinin üstünü açar. Auditor müəssisənin mənfəət və zərərlərinə silinmiş və iddia müddəti keçmiş hər bir debitor və kreditor borcları üçün daha ciddi, əsəş, məntiqli rəy verməlidir. Debitor və kreditorlarla hesablaşmalara dair audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri rəsmiləşdirilən zaman cari əməliyyatların da auditor şərhə vacib əməldir. Burada Öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vəziyyəti, alınmış mal-material qiymətliləri, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi və digər hesablaşmalarda yol verilmiş nöqsanlar, çatışmazlıqlar, qanun pozuntularının törətdiyi nəticələr şərh edilməlidir. Belə ki, bir sıra hallarda bağlanmış rəqəvlərə əsasən yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyəri vaxtında ödənilmədikdə, əks tərəfin dövlət qarşısında qəbul etdiyi öhdəliklər yerinə yetirilmir. Bunun baş verməsi üçün cari əməliyyatların tamamlanması məqsədilə banklardan götürülən kredit və ssudalar üzrə ödənilən faizlər, dövlət öhdəlikləri üzrə büdcəyə ödəniləcək vergilərin gecikdirilməsinə görə penyalər, sanksiyalar və cərimələr konkret olaraq əlaqələndirilməli və şərh edilməlidir. Təbii ki, audit yoxlama-ekspertizasındakı belə yanaşma ümumi yoxlama işinin səmərəliliyini də yüksəldir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatlarda ciddi qanun pozuntusu yaxud, mənimləmə halının aşkar edilərsə, auditor qanunverici normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulduğu kimi, bu barədə müvafiq hüquq-mühafizə orqanına rəsmi məlumat verməkdir. Auditor həmin sahənin tematik qaydada başdan-başa sənədlə yoxlanmasını təmin etməli və lazım gələrsə, etəve ekspert-mütəxəssis rəyindən istifadə etməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair tematik yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsi əynca yekun arayışı ilə

resmiləşdirilməlidir. Malsatanı və podratçılarla hesablaşmaıarda tematik yoxlama əməliyyatları və onı rəsmiləşdirməsi xüsusi bir sahədir. Çünki, müəssisələr (təşkilatlar) bir çox malsatan və podratçılarla təsərrüfat əməliyyatları aparır bilər. Eyni zamanda hər bir malsatan və podratçılarla da çoxşaxəli təsərrüfat əməliyyatları aparır bilər. Ümumi yoxlama-yekun arayışında qanışığa, təkrarçılığa yol verməmək üçün malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair əməliyyatlarda mənimsəmə faktı və digər neqativ hallar aşkar edilərsə, əgər bu bir istiqamətlidirsə, həmin zaman mütləq tematik yoxlamaya üstünlük verilməlidir. Tematik yoxlamanın nəticələrinin yekunlaşdırılmasında sadəlik və xüsusiilik ondan ibarətdir ki, burada yalnız mənimsəmə halına ayrıca, qısa və konkret arayış tərtib olunur. Tematik yoxlamaları daha məzmunlu etmək üçün malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair qarşılıqlı münasibətlərin üzləşdirmə aktının olması da vacibdir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin şərhı də mütləqdır. Təcrübədə bir çox hallarda uçot-hesabat işlərinin lazımı səviyyədə olması, mühasibatlığın həddindən artıq təcrübəliliyi və yaxud təcrübəsizliyi, məqsədlı və yaxud məqsədsiz təhriflərlə nəticələnir. Qəsdən və ya səhvən mühasibat yazılışlarının tərtibatı bir sıra mühasibat sənədlərində, o cümlədən mal-material alınması üçün etibarnamələrin rəsmiləşdirilməsində yol verilmiş ciddi nöqsanlar malsatan və podratçılarla əməliyyatlarda mənimsəmə ilə nəticələnir. Ona görə də audit yoxlama-yekun arayışında mal-material qiymətlilərinin alınmasına dair etibarnamələrin düzgün doldurulması, onların qeydiyyat kitabında ardıcıl rəsmiləşdirilməsi etibarnamələrin hərəkəti haqqında yekun nəticə qeydləri edilməlidir. Bəzən mal-material qiymətlilərinin alınması köhnə və ya ləğv edilmiş etibarnamələr üzrə də aparılır. Belə əməliyyatların böyük ekseriyyəti mənimsəmə ilə nəticələnir. Bu kimi halların olub-olmaması haqqında audit yoxlama-yekun arayışında qeydlər edilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman müəssisənin uçot siyasətinin düzgün qurulması, malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair analitik uçotun qurulması və uçotun tətbiqi formalan qiymətləndirilməlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların yekun nəticələri belə ardıcılıqla rəsmiləşdirildikdən sonra yoxlama nəticəsində müəyyənləşdirilmiş xırda nöqsanlar, ciddi əhəmiyyət daşımayan pozuntular təyinatına, məzmununa, təsir dərəcələrinə görə qruplaşdırılmalı və yekun arayışında onlar haqqında qısaca şərh verilməlidir. Əgər bu kimi nöqsanlar mütləq olaraq təkrarlanırsa, belə halda xüsusi registr tərtib edilməklə, təsərrüfatdaxili nəzarətin yekun nəticələrinə istinad edilməli və müvafiq rəy formalaşdırılmalıdır.

XVIIFƏSİL. BÜDCƏ VƏ BÜDCƏDƏNKƏNAR FONDLAR ÜZRƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

17.1. Büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri

Her bir ölkənin iqtisadi qüdrəti və müdafiə potensialı büdcəyə və ona bərabər tutulan fondlara toplanan vəsaitlərin həcmi ilə ölçülür. Büdcə dövlətin əsas maliyyə sütunudur. Büdcənin əsasını vergilər və ayırmalar təşkil edir. Vergilər iki növde olur: könüllü və məcburi vergilər, Ölkə ərazisində yaşayan və fəaliyyət göstərən hər bir fiziki və hüquqi şəxs əldə etdiyi gəlirlərdən və mənfəətdən məcburi qaydada dövlət büdcəsinə vergi verməlidir. Bu, fiziki və hüquqi şəxslər qarşısında dövlət tərəfindən qoyulmuş bir öhdəlikdir. Bu öhdəlikdən boyun qaçıran fiziki və hüquqi şəxslər yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi dövlətin qanunları ilə məsuliyyət daşıyır. Vergilərin alınmasında məqsəd bir sıra dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllidir. Daha doğrusu, dövlət strukturunun saxlanması, onun inkişaf etməsi, əhalinin sosial təminatının yaradılması, ölkədə dövlətçiliyin, İctimai asayişin qorunması və sair bu kimi prinsipial məsələlərin həllində büdcə vəsaitinin vergilər vasitəsilə toplanması vacibdir. Siyasi və iqtisadi strukturundan asılı olaraq müxtəlif cəmiyyətlərdə, müxtəlif dövlətlərdə vergilərin növləri və həcmi müxtəlifdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu dərəcələr və normalar, qanunverici və normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında da vergilər və onların növləri, dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir, ölkədə sosial müdafiə və sosial təminatı liberallaşdırmaq məqsədi ilə büdcə Ödəmələri ilə yanaşı, büdcədənkənar fondlar da formalaşdırılır. Bu fondlara ayırmalar könüllü və məcburi xarakter daşıyır. Dövlət sosial müdafiə əhəmiyyətli fondlar üzrə ayırmalar məcburidir və onlar büdcəyə edilən ayırmalara bərabər tutulur. Vergi yükünü yumşaltmaq üçün bir çox dövlətlərdə müxtəlif xeyriyyə fondlarından hevesləndirmə məqsədi ilə istifadə edilir. Bu fondlara ayrılan vəsaitlər könüllü xarakter daşısa da, onlar məcburi ödəmələrin tərkibindən güzəşt qaydası ilə tam və ya qismən çıxılır. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işlərində büdcə və büdcədənkənar fondlara edilmiş ayırmalar üzrə vəsaitlərin toplanılması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq audit yoxlama-ekspertizası qarşısında müvafiq məqsəd və vəzifələr durmalıdır.

Büdcə və büdcədənkənar fondlar üzrə hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri dedikdə, müəssisə və təşkilatların dövlət büdcəsi və

büdcədənəknar fondlar üzrə qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vəziyyətini öyrənmək, bu sahədə yol verilmiş çatışmamazlıqlar, nöqsanlar və normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmayan eməliyyatları aşkarlayıb qiymətləndirməkdən ibarətdir. Büdcə və büdcədənəknar fondlarla hesablaşmaların tərkibinə dövlət büdcəsi ilə hesablaşmalar, sosial sığorta və təminat üzrə hesablaşmalar, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Əhalinin Məşğulluğuna Kömək Fondu, Azərbaycan Respublikası Əlillərinin Sosial Müdafiə Fondu və digər könüllü sığorta təşkilatları ilə hesablaşmalar daxildir. Audit yoxlama-ekspertizası zəmam büdcə və büdcədənəknar fondlarla hesablaşmalara dair öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ön planda çəkilməlidir. Hər bir hal üçün auditorun spesifik yanaşma tələb olunur. Çünki, büdcə və büdcədənəknar fondlarla hesablaşmaların təyinatı, istiqamətləri müxtəlifdir. Məsələn, təkcə büdcə ilə hesablaşmalarda 9 növ vergi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi xarakterizə olunmalıdır. Həmin vergi öhdəlikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- fiziki şəxslərdən gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- tranzit yol vergisi;
- mədən vergisi;
- sadələşdirilmiş vergi.

Müəssisə və təşkilatlarda yuxarıda qeyd olunan hər bir vergi növü üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin uçota alınması üçün ayrıca subhesab açılmalıdır. Bu vergi növlərinin məzmunu və istiqaməti müxtəlif olduğuna görə hər bir vergi öhdəliyinə auditorun qiymətinin verilməsi spesifik yanaşma tələb edir. Vergilərin vaxtında və tam şəkildə ödənilməsinə qiymətləndirmək üçün auditor müxtəlif metod və üsullardan istifadə etməlidir. Büdcə və büdcədənəknar fondlarla hesablaşmaların auditor yoxlama-ekspertizasında bütün qeyd olunanlarla yanaşı, bir sıra prinsipial məsələlərin auditorun qiymətləndirilməsi də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, auditor müəssisə və təşkilatların büdcə qarşısında vergi növləri üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin qorunmasının səviyyəsinə diqqət yetirməlidir. Büdcə ilə hesablaşmaların uçotunun vaxtında və düzgün aparılması, vergi bəyannamələrinin vaxtında və düz-

gün doldurulub təhvil verilməsi də bu tip əməliyyatların tərkib hissəsi sayılır. Büdcə ilə hesablaşmalarda yol verilmiş qanunsuzluqlar, çatışmazlıqlar və nöqsanların aşkar edilib aradan qaldırılması kimi tədbirlərin işlənilib hazırlanması da auditorun qarşısında duran vəzifələrdən biri hesab edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində büdcə ilə hesablaşmalarla yanaşı, büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların qiymətləndirilməsi də vacibdir. Çünki, əhalinin bir sıra kateqoriyalarının sosial müdafiəsi və maddi durumu həmin fondların vəsaitinin formalaşması yolu ilə apanılır. Büdcədənkenar fondlar içərisində diqqəti cəlb edən əsas fondlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondudur. Bu fondun əsas məqsədi dövlətin sosial müdafiə siyasətini icra etməkdən ibarətdir, Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının müvafiq bəndlərində nəzərdə tutulduğu kimi, müəssisə və təşkilatlarda hesablanmış əmək haqqının 22 faizi həcmində bu fonda köçürmələr edilir. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ilə apanılan hesablaşmalar 69 sayılı «Sosial sığorta və təminat üzrə hesablaşmalar» hesabında və onun müvafiq subhesablarında əks etdirilir. Sosial Sığorta Fondu ilə hesablaşmalar büdcəyə ödəmələrə bərabər tutulur. Qüvvədə olan qanunverici və normativ hüquqi aktlara görə hazırkı şəraitdə Sosial Sığorta Fondunun vəsaitləri yalnız həmin fondun ali icraedici və yerli təşkilatları tərəfindən xərcləne bilər. Büdcədənkenar fondlar, o cümlədən Dövlət Sosial Sığorta Fondu ilə hesablaşmaların ekspertizası həyata keçirən auditor qarşısında bir sıra vəzifələr durur. Audit yoxlamasında büdcədənkenar fondlarla, o cümlədən Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ilə hesablaşmaların düzgün apanılması, bu fonda hesablanmış və ödənilmiş vəsaitlərin vaxtında və düzgün uçota alınması, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna hesablanan vəsaitlərin qanunvericilik baxımından düzgünlüyü bu fondla hesablaşmalara dair maliyyə və statistik hesabatlarının vaxtında, düzgün tərtibi ekspertiza edilib qiymətləndirilməlidir.

17.2. Büdcə və büdcədənkenar fondlar üzrə ödəmələrin normativ hüquqi bazası

Büdcə və büdcədənkenar fondlar üzrə hesablaşmaların normativ hüquqi bazasına aiddir: bu sahədə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanun və qərarları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazir-

liyinin əsasnamələri, müvafiq təlimatları, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin müvafiq təlimatları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, ƏliUərin Sosial Müdafiəsi Baş İdarəsinin müvafiq təlimatları və digər normativ hüquqi sənədlər. Hazırda büdcə və büdcədənəknar vəsaitlərin toplanması və onların istifadəsinin tənzimlənməsinə dair 100-ə yaxın normativ hüquqi sənəd mövcuddur. Təbii ki, məqsəd bu sahədə qüvvədə olan bütün normativ hüquqi aktları şərh etmək deyil, sadəcə olaraq büdcə və büdcədənəknar vəsaitlərin toplanması və onun istifadəsini tənzimləyən qanunverici və normativ hüquqi aktların təsnifatını verməkdir. Büdcə və büdcədənəknar vəsaitlərin toplanması və xərclənməsini tənzimləyən normativ hüquqi aktları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

Azərbaycan Respublikasının 2002-ci ildə qəbul etdiyi «Büdcə sistemi haqqında» Qanunu, cari ülərdə qəbul etdiyi «Dövlət büdcəsi haqqında» Qanunu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun cari il büdcəsi haqqında Qanunu, «Dövlət Sosial Sığorta Sistemində fərdi uçot haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Vergi məəcəlləsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

«Büdcə və büdcədənəknar fondların vəsaitlərinin toplanması və istifadəsi» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanımlarının tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları mövcuddur: «Dövlət büdcəsinin istifadəsi» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, «Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin də bu istiqamətdə müvafiq qərar və sərəncamları vardır, Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz başlıca normativ sənədlərlə yanaşı, büdcə və büdcədənəknar fondların vəsaitlərinin toplanması və istifadə edilməsi ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin tənzimlənməsində ayn-ayn nazirliklərin əsasnamələri, təlimatları da vacib rol oynayır.

Büdcə vəsaitlərinin toplanmasını tənzimləyən əsas normativ hüquqi sənədlərdən biri Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Vergi Məcəlləsidir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən Respublikamızda 9 növ vergi mənbəyi vardır. Onların hesablanması, ödənilməsi və müvafiq bəyannamələrin tərtibi, təqdimi qaydalara Vergi Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış təlimatlara uyğun aparılır.

Büdcə və büdcədənəknar fondlara dair vəsaitlərin toplanması və istifadə edilməsi, digər məsələlərin tənzimlənməsi ayn-ayn nazirlik və baş idarələrin müvafiq təlimatlarına uyğun aparılmalıdır.

17.3. Büdcə və büdcədənənar fondlarla hesablaşmaıar auditinin məlumat mənbələri

Büdcə və büdcədənənar fondlar üzrə hesablaşmalar auditinin səmərəli və nəticəli apanılmasında lazımi və dolğun məlumatların əldə edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, büdcə və büdcədənənar fondlar üzrə hesablaşmalar müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etməklə yanaşı, gəlir və mənfəətin bölüşdürülməsində birbaşa iştirak edir. Ona görə də büdcə qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, fondlara müvafiq ayırmaların apanılması və bu hesablaşmaların dəqiq uçota alınmasında əsas məlumatların otması mütləqdir. Büdcə və büdcədənənar fondlarla hesablaşmalara dair lazımi məlumatları müxtəlif mənbələrdən əldə etmək mümkündür. Bu mənbələri məzmununa, istiqamətinə, xarakterinə və təyinatına görə qruplaşdırmaq olar, Büdcə və büdcədənənar fondlarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasını xarakterizə edən məlumatları əsas etibarilə qanunverici normativ aktlardan, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında 31 avqust 2002-ci il tarixdə təsdiq edilmiş əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və digər sahə nazirliklərinin (baş idarələrin) təlimat və tövsiyələrindən əldə etmək mümkündür. Bu normativ hüquqi bazalarda, həmçinin büdcə və büdcədənənar fondlarla hesablaşmalarda tərəflərin öhdəliklərinə, onların hüquq və vəzifələrinə dair lazımi məlumatlar əldə etmək mümkündür. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində büdcə və büdcədənənar fondlarla hesablaşmalara dair analitik məlumatları isə müxtəlif mənbələrdən əldə etmək mümkündür. Büdcə ilə 9 nov vergi üzrə hesablaşmanın hər biri üçün fərqli məlumat mənbələri rəvəduddur. Daha doğrusu, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin düzgün və qanuni tutularaq ödənilməsi haqqında məlumatları vergi təariflərinə əsasən, əmək haqqınra hesablanıb ödənilməsinə dair məlumatları əmək haqqı cədvəllərindən əldə etmək mümkün olduğu halda, hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisini Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 30 dekabr 2005-ci il tarixli 363 sayılı emri ilə təsdiq edilmiş «Mənfəət vergisi» haqqında bəyannamədən və ona əlavə olaraq 1, 2, 3 sayılı əlavələrdən əldə etmək mümkündür. İstehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) satışı üzrə əldə edilən gəlirlərdən əlavə dəyər vergisinin düzgün hesablanıb ödənilməsinə ekspertiza etmək üçün Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 30 dekabr 2005-ci il tarixində F-363 sayılı əmri ilə təsdiq etdiyi bəyatraarə formasından və əlavə

dəyər vergisinin növlərinin dolğun xarakterini Özündə əks etdirən 8 formada ibarət elavələrdən istifadə etmək olar. Büdcəyə ödənilmiş aksiz vergiləri, hüquqi şəxslərdən əmlak vergisi, torpaq vergisi, tranzit yol vergisi, mədən vergisi və sadələşdirilmiş vergilərə dair hesablanıb ödənilmiş məbləğlərin ekspertizası üçün müvafiq məlumatları eyni qaydada Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 30 dekabr 2005-ci il tarixli 363 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş xüsusi formalar üzrə bəyannamələrdən əldə etmək mümkündür. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu məlumatlarla yanaşı, mühasibat uçotunun sintetik və analitik uçot məlumatlarından da istifadə edilməsi vacibdir. Büdcə ilə hesablaşmalara dair uçot və hesabat məlumatlarını «Büdcə ilə hesablaşmalar» adlı 68 sayılı hesabın debet və kreditindən, müəssisənin 1 sayılı illik hesabatı olan balansın aktivinin 3-cü bölməsinin 230-cu setri, passivinin 2-ci bölməsinin 700-cü setrindən əldə etmək mümkündür. Büdcə ilə hesablaşmalarda olduğu kimi, büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmalara dair məlumat mənbələrini də eyni qaydada müəssisənin həmin fondlar qarşısında öhdəliklərini realizə edən hesabatlarından, bəyannamələrindən, sintetik və analitik uçotun göstəricilərindən əldə etmək mümkündür. Məsələn, sosial sığorta fonduna hesablanmış və ödənilmiş vəsaitlərə dair ilkin və yekun məlumatların 69 sayılı «Sosial sığorta və təminatlar üzrə hesablaşmalar» adlı balans hesabının debet və kreditindən, 70 sayılı «Əməyin ödənilməsi üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar» adlı hesabın debet və kredit məlumatlarından, həmçinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 9 iyun 1997-ci il tarixində 7/1 sayılı qərar ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu vəsaitləri üzrə haqq-hesab cədvəllərindən, müəssisənin 1 sayılı hesabatı olan balansın passivinin 2-ci bölməsi üzrə 666-cı sətrindən götürmək olar.

17.4. Büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmalar auditinin metodikası

Büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmalar auditinin metodikası dedikdə, müəssisə və təşkilatların büdcə və büdcədənkənar təşkilatlar qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi prosesinin yoxlama-ekspertiza işlərinin prosedür qaydaları başa düşülür. Digər sahələrdə olduğu kimi, büdcə və büdcədənkənar fondlarla hesablaşmaların auditinin yoxlama-ekspertizası ümumi metodika ilə yanaşı, spesifik metodlardan da istifadə olunmasını tələb edir. Auditor büdcə və büdcədənkənar fondların yoxlama-ekspertiza işini yüksək səviyyədə təşkil etmək və başa çatdırmaq üçün

xüsusi yoxlama proqramına malik olmalıdır. Bu proqramda büdcə və büdcədənəkar fondlar qarşısında olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və bu fondlarda hesablaşmaların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi strategiyası müəyyənləşdirilməlidir. Bütövlükdə, büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmalar auditinin tezis-proqramı digər sahələrdə olduğu kimi əsas etibarlı ilə 4 prinsipial məsələni əhatə etməlidir:

- büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi;
- büdcə və büdcədənəkar fondlar üzrə əməliyyatların yoxlanılması və qiymətləndirilməsinin metodikası;
- büdcə və büdcədənəkar fondlar üzrə hesablaşmalara dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- büdcə və büdcədənəkar fondlar üzrə əməliyyatların auditinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və rəsmiləşdirilməsi.

Büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazasının auditı və qiymətləndirilməsinə müəssisə-təşkilatların bu sahədə mövcud qanunverici və normativ hüquqi aktlara əməl olunması və vergi taarif dərəcələrinin düzgün tətbiqinə əməl olunması kimi baxılmalıdır. Respublikamızda büdcə və büdcədənəkar fondlarla hesablaşmaların tənzimlənməsində bir sıra qanunverici normativ hüquqi aktlarla yanaşı, əsas diqqəti 2 akt cəlb etməlidir: büdcəyə çatması vergiləri; onların hesablanması və ödənilməsi. Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisə və təşkilatların büdcə qarşısında vergilərin ayn-ayrı növləri üzərində öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini hüquqi baxımdan qiymətləndirdikdə vergilərin vergi məəcəlləsi üzrə düzgün tutulmasına və təyinatı üzrə vaxtında köçürülməsinə diqqət yetirməlidir. Bu zaman aşağıdakı prinsipial məsələlər öz şərhini tapmalıdır: müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza apanlan dövrlərdə vergilərin ayn-ayrı növləri üzrə vergi taarif dərəcələrinin düzgün tətbiq edilməsi, ayn-ayrı vergi növləri üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş güzəştlərdən düzgün istifadə edilməsi, əlavə dəyər vergisi və digər vergi növlərindən qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əvəzləşdirilmələrin düzgün apanlanması, vergi bəyannamələrinin düzgün doldurulması və müvafiq vergi orqanlarına vaxtında təqdim edilməsi, sadələşdirilmiş vergi sistemindən düzgün istifadə edilməsi, vergilərin hesablamada ödənilməsinə analitik və sintetik uçotun düzgün təşkili, vergi orqanları tərəfindən apanlan yoxlamalar nəticəsində tətbiq edilən mahiyyətə sanksiyaların icrasının vəziyyəti, Ayn-ayrı vergi növləri üzrə hesablamaların düzgün apanılması

və vergilərin ödənilməsinin hüquqi baxımından qiymətləndirilməsində Azərbaycan Respublikasının Vergi Nazirliyinin təlimat və qaydalarının da nəzərə alınması vacibdir.

Auditor büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasını aparmamışdan öncə müəssisənin büdcə qarşısında hansı vergi öhdəliklərinin olması müəyyənləşdirməlidir. Büdcə ilə hesablaşmaların auditində yoxlama metodunun əsasını seçmə və başdan-başə üzləşdirmə üsulu təşkil etməlidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, müəssisə və təşkilatların büdcə qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində bir sıra neqativ hallara yol verilir. Nəticədə isə büdcəyə çatması vəsait müxtəlif kombinasiyalarla nağdlaşdırılır və tərəfkeşlər arasında bölüşdürülür. Ona görə də müəssisə və təşkilatların büdcə ilə hesablaşmalara dair öhdəliklərinin bir sıra növlərinin başdan-başə yoxlanılması vacibdir. Belə yoxlama obyektlərindən biri əlavə dəyər vergisidir. Əlavə dəyər vergisi başdan-başə yoxlama predmeti olmalıdır. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, aksiz vergisi üzrə hesablaşmalar, mənfəət vergisi, əmlak vergisi, torpaq vergisi və digər vergi növləri seçmə üsulu ilə yoxlama predmeti ola bilər.

Audit yoxlama metodikasının prosedürə qaydalara hər bir vergi növü üzrə müxtəlif ola bilər. Əgər auditor fiziki şəxslərdən gəlir vergisini əmək haqqı üzrə hesablayıb, ödəmə cədvəlinin bir neçə ayını vergi təarif cədvəlləri ilə üzləşdirmək yolu ilə bu sahədə vergi tutulmalarını qiymətləndirə bilsə, mənfəət vergisinin düzgün tətbiqinin qiymətləndirilməsi üçün başqa metodikadan istifadə etməlidir. Bunun üçün məsrəflərin tərkibini və məhsul satışından əldə edilən gəlirin həcmi dəqiqləşdirmək tələb olunur. Auditor müəssisə və təşkilatlarda mənfəət vergisi üzrə öhdəlikləri qiymətləndirən zaman bu müəssisənin sifarişçi təşkilatlarla gəlir və xərclərin müəyyənləşdirilməsində hansı metodlardan istifadə etməsi barədə dəqiq məlumatlara malik olmalıdır. Büdcə ilə hesablaşmalarda üzləşdirmə üsulundan da geniş istifadə edilməlidir. Belə ki, vergi təariflərinin ayn-ayn növləri aylar üzrə hesablanmış məbləğlər, həmin məbləğlərin vergi bəyannamələrində düzgün əks etdirilməsi və büdcəyə köçürülən vəsaitlərin məbləğləri aybaay üzləşdirilməlidir. Bu zaman son dövə yekun qalığı üzləşdirmə aktları ilə təsdiq edilməlidir. Büdcə ilə hesablaşmaların auditinin növbəti yoxlama prosedürə mərhələsi vergilərin ayn-ayn növləri üzrə analitik və sintetik uçotun təşkilinin vəziyyəti olmalıdır. Büdcə ilə hesablaşmaların sintetik uçotu müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planında 68 saylı «Büdcə ilə hesablaşmalar» adlı hesabda apanılır. Bu hesabın tərkibində ayn-ayn vergi növləri üzrə büdcə ilə hesablaşmalara dair analitik hesablar açılmalıdır, yeni hər bir vergi növü üzrə dəqiq məlumat al-

xnaq lazım gəldikdə, bu zaman analitik uçot məlumatlarına istinad etmək vacibdir. 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» adlı sintetik hesabın kreditində büdcəyə çatması ödənməmiş məbləği, debetində isə müəssisə və təşkilatın avansları üzrə büdcəyə qaytarılmış borcları əks etdirilir. Mühasibat uçotu hesabları planında 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» hesabı ayn-ayn vergi növləri üzrə 08-«Kapital qoyuluşları», 10-«Materiallar», 12-«Azqıymətli tez xarab olan əşyalar», 15-«Materialların tədarükü və əldə edilməsi», 19-«Alınmış servətlər üzrə əlavə dəyər vergisi», 26-«Ümumtəsərrüfat xərcləri», 29-«Xidmətdə iştirak və təsərrüfat», 41-«Məllumat», 43-«Kommersiya xərcləri», 44-«Tədarük xərcləri», 47-«Əsas vəsaitlərin satışı və sair xərclər», 48-«Sair aktivlərin satışı», 51-«Hesablaşma hesabı», 52-«Valyuta hesabı», 75-«Təsisçilərlə hesablaşmalar», 80-«Mənfəət və zərər», 81-«Mənfəətin istifadəsi», 83-«Gələcək dövrün gəlirləri», 90-«Qısamüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabları ilə müxəbirələşir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman vergilərin ayn-ayn növləri üzrə analitik və sintetik hesabın təşkilinə qiymət verməklə yanaşı, hesablanmış və ödənilmiş mühasibat yazılışlarına da diqqət yetirməlidir.

Büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalara dair audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri də vergi bəyannamələrinin (hesabatların) doldurulması və vaxtında müvafiq orqanlara təqdim edilməsidir. Belə ki, hazırda respublikamızda vergilərin ayrı-ayrı növləri üzrə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq vergi bəyannamələri (hesabatları) işlənilib hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Bəyannamələr 1 yanvar 2006-cı il tarixindən respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlara şamil edilir. Bu bəyannamələr informasiya baxımından olduqca zəngin məzmunla malikdir. Yeni bəyannamə formalarının tətbiqi bu informasiyaların işlənməsinin avtomatlaşdırılmasına tam şərait yaradır. Vergilərin ayn-ayn növləri üzrə bəyannamələrin-hesabatların dolğun və tam doldurulub təqdim olunması vacib məsələdir. Çünki, audit yoxlama-ekspertizası zamanı faktiki hesablanmış vergi məbləğlərini təsdiq edən hüquqi sənəd vergi bəyannamələridir. Ona görə də yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman təsərrüfat daxili nəzarətin vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Təsərrüfat daxili nəzarətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı meyarlardan istifadə edilə bilər: cari dövrdə yoxlama-ekspertizası zamanı aşkar edilmiş vergi gizlətmələrinin ötən dövrlərə aid olması, yaxud məqsədli və ya məqsədsiz uçotdan gizlədilmiş vergi məbləğlərinin vergi müfəttişliyi tərəfindən aşkarlanması, vergi bəyannamələrinin vaxtında və düzgün doldurulub müvafiq orqanlara təqdim edilməsi, vergi bəyannamələrinin düzgün doldurulmadığı üçün edilən cərimələr, səyyar vergi yoxlamalarında aşkar

edilmiş vergi pozuntuları və bunlara görə tertib edilmiş maliyyə sanksiyaları, hemin pozuntulara görə tertib edilmiş maliyyə sanksiyalarının aidıyatı üzrə düzgün uçota alınması və s.

Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasının əsas obyektlərindən biri də büdcədənkenar fondlarla hesablaşmalardır. Büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların tərkibində əsas yeri sosial sığorta üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna hesablanıb ödənilmiş əmək haqqından sosial sığortaya ayırmalar tutur. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sosial sığorta ayırmalarının hesablanıb vaxtında fonda köçürülməsi, hemin fondan müvəqqəti və daimi əmək qabiliyyətini itirmiş İnsanlara verilən təminatlar, ödənişləri yoxlama obyektinə cəlb edə bilər. Müəssisə və təşkilatlardan Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna edilən ayırmalar və hemin fondun hesabına apanlan Ödəmələrin tənzimlənməsində əsas hüquqi sənədlər «Sosial sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Dövlət Sosial Sığorta sisteminə fərdi uçot haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 avqust 2002-ci il tarixində 781 sayılı Fərmanla təsdiq etdiyi Dövlət Sosial Sığorta Fondunun Əsasnamesidir. Bu qanunverici normativ hüquqi sənədlər Respublikamızda müəssisə və təşkilatlarda sosial sığortanın hesablanması qaydalanmış, sosial sığortaya ediləcək ayırmaların və bu fonda ödəniləcək vəsaitlərin normativ hüquqi bazasını təmin edir. Auditor büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaları yoxlayan zaman bu fondlara edilən ayırmalar üzrə vəsaitlərin düzgün və vaxtında ödənilməsinə dair təqdim edilən hesabat formasını, o cümlədən sosial sığorta üzrə vəsaitlərin Azərbaycan Respublikası Sosial Müdafiə Fonduna vaxtında və düzgün hesablanıb ödənilməsinə bir neçə istiqamətdən qiymətləndirməlidir. İlk növbədə, həmin fonda hesablanıb ödəniləcək vəsaitlərin Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Kollegiyasının 9 iyul 1997-ci il tarixində 7/1 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş Dövlət Sosial Müdafiə Fondu vəsaitləri üzrə haqq-hesab cədvəlləri və bu cədvəllərə uyğun olaraq həmin fondun vəsaiti hesabına apanlan ödəmələrin növləri üzrə uçot-hesabatda düzgün əks etdirilməsi öyrənilib qiymətləndirilməlidir. Sonra isə, müəssisə və təşkilatlarda məcburi Dövlət Sosial Sığortası üzrə sığorta iştirakçılarının uçotunun Azərbaycan Respublikasının Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyinin Kollegiyasının 23 aprel 1997-ci il tarixli 3/1 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş qaydalara uyğun apanılması şəxsi müşahidə üsulu ilə yoxlanılmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin növbəti mərhələsində müəssisə və təşkilatlar üzrə Dövlət Sosial Sığorta Fonduna edilən ayır-

malanı, «Məcburi Dövlət Sosial Sığorta haqlarının toplanması qaydalan haqqında» Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu kollegiyasının 9 iyul 1997-ci il tarixli 71 saylı qərar ilə təsdiq edilmiş təhmata uyğun apanılması və onların mühasibat uçotunda düzgün uçota alınması qiymətləndirilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun mərhələsində Dövlət Sosial Sığorta Fonduna edilən ayırmalar üzrə vəsaitlərin hərəkətinə dair daxili nəzarətin təşkilinin vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir,

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamızda Dövlət Sosial Sığorta Fondu ilə yanaşı, bir sıra büdcədən kənar fondlar da fəaliyyət göstərir. Bu fondların tərkibinə Azərbaycan Respublikası Əlillərin Sosial Sığorta Fondu, Məşğulluq Fondu daxildir. Lakin hazırda müəssisə və təşkilatlar həmin fondlara birbaşa ayırmalar etmir və hesablaşmalar aparmırlar.

Büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların uçotu müəssisələrin rəhbərliyi tərəfindən hesablar planında 67 saylı «Büdcədən kənar ödənişlər üzrə hesablaşmalar» adlı hesabında apanılır. 67 saytı hesab balansına münasibətinə görə passiv hesab sayılır. Bu hesabın kreditində hesablanmış vəsaitlər, debetində isə müəssisə və təşkilatların köçürdüləri vəsaitlər uçota alınır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların qalıqlarının vaxtaşın olaraq borclarra qarşıqılıqlı üzləşdirilən aktları ilə təsdiq edilməsinə də diqqət yetirməlidir. Büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasının yekun mərhələsi yoxlama-ekspertiza nəticələrinin rəsmiləşdirilməsidir.

17.5. Büdcə və büdcədən kənar fondların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Büdcə və büdcədən kənar fondların auditinin nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə audit yoxlama-ekspertiza işinin son mərhələsi hesab edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin bu yekun mərhələsində büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalarda yol verilmiş qanun pozuntuları, büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalarda vəsaitlərin qanunlara, təlimatlara və digər normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq hesablanması və köçürülməsi geniş şərh edilməli və qiymətləndirilməlidir. Digər sahələrdə olduğu kimi, büdcə və büdcədən kənar fondların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun nəticələri şərh edilib qiymətləndirilən zaman ümumi prosedura qaydaları ilə yanaşı, spesifik yanaşmalardan da istifadə edilməlidir. Belə ki, ilk növbədə bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntularının nəticəsində büdcəyə dəymiş maddi ziğarın həcmi mövcud qanunverici normativ

hüquqi aktların müvafiq bəndlərinə istinad edilməklə dəqiqləşdirilməli və əsaslandırılmalıdır. Büdcə və büdcədənəknar fondlarla hesablaşmalarda yol verilmiş ciddi qanun pozuntulan nəticəsində büdcə və büdcədənəknar fondlara dəymiş maddi ziyan müəssisə və təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən etiraf edilərsə və yoxlama qurtarana qədər həmin ziyanın ödənilməsi mümkündürsə, auditor həmin vəsaitin ödənilməsini təmin etməli və bu haqda yoxlama arayışında xüsusi qeydiyyat aparmalıdır. Belə hallar yoxlama-ekspertiza işinin effektivliyində müsbət hal hesab edilir, Digər halda, yəni büdcə və büdcədənəknar fondların auditi zamanı aşkar edilmiş ciddi qanun pozuntulan nəticəsində büdcəyə və büdcədənəknar fondlara dəymiş maddi ziyan mübahisəlidirsə, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri tərəfindən bu inkar edilərsə, o halda auditor məsələnin şərhinə daha ciddi yanaşmalıdır. Çünki, mübahisəli məsələlərin həlli bir çox hallarda aidiyyəti üzrə başqa müstəvidə - iqtisad məhkəmələri və digər inzibati orqanlarda həll edilə bilər. Ona görə də auditor belə halların rəsmiləşdirilməsində, şərhində hər şeydən əvvəl qanunlara və normativ hüquqi sənədlərə istinad etməklə, dəymiş maddi ziyanın aşkar edilməsində iqtisadi ədəbiyyatlarda verilmiş metodikadan, modellərdən, hesablama üsullarından da istifadə edə bilər.

Büdcə və büdcədənəknar fondlarla hesablaşmaların yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin qurulması və daxili nəzarətin təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi olmalıdır. Belə ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəli və səmərəli olmasının ən vacib amillərindən biri də yoxlamaların müəssisənin uçot-hesabat işlərinin səviyyəsi və daxili nəzarət sisteminin təşkilidir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın hər bir sahəsinə müəssisələr uçot-hesabat işlərinin təşkilinin ümumi metodikası ilə yanaşı, uçotun təşkilində spesifik yanaşmaya da malik olmalıdır. Uçot-hesabat işlərinin təşkilinin səviyyəsi qiymətləndirilən zaman müəssisədə mühasibat uçotunun tətbiqi formalan, ayn-ayn gəlir növləri üzrə analitik uçotun aparılması, büdcə və büdcədənəknar fondlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə dair hesabatların, bəyannamələrin vaxtında doldurulub təqdim edilməsində yol verilmiş nöqsanlar da şərh edilib qiymətləndirilməlidir. Müəssisə və təşkilatlarda büdcə və büdcədənəknar fondlarla hesablaşmaların aparılmasına dair mövcud qaydalardan, təlimatlardan istifadə dərəcəsi də audit-yekun qiymətləndirməsinin obyektidir. Bir çox hallarda müəssisə və təşkilatların uçot bölmələri büdcə və büdcədənəknar fondlarla hesablaşmaların qayda və təlimatlarından lazımınca xəbərdar olurlar. Bu hal istər-istəməz mühasibat işçilərinin məqsədli və məqsədsiz təhrifləri ilə

neticələnir. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda mühasibatlığın mövcud təlimat və qaydalarla təmin olunması səviyyəsini də qiymətləndirməlidir, Bütçə və bütçədənkenar fondlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında əsas amillərdən biri də bu təşkilatlar arasında apanlan hesablaşmaların mütemadi üzləşdirilməsi və qalıqların müəyyən tarixə təsdiqini əks etdirən sənədlərin olmasıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini yekunlaşdıran zaman bütçə və bütçədənkenar fondlar üzrə hesablaşmaların vəziyyətini qiymətləndirdikdə və bu hesablaşmalar üzrə müvafiq dövrə borcların qalıqlarının təsdiqi üçün üzləşdirmə aktlarına istinad etməlidir. Əgər audit yoxlama-ekspertizası nəticələri ilə mütemadi üzləşdirmə aktında fərqlər meydana çıxarsa, bu zaman yoxlanılan dövr üçün bütçə və bütçədənkenar fondlarla hesablaşmalara dair əməliyyatlar başdan-başa yoxlanılmalı və nəticə arayışı tərtib edilməklə ümumi yekun arayışına əlavə edilə bilər. Daxili nəzarət sisteminin təşkilinin qiymətləndirilməsində əsas meyarlardan biri bütçə və bütçədənkenar fondlarla hesablaşmalarda yol verilmiş məqsədli və məqsədsiz nöqsanların mütemadi olaraq təkrarlanmasıdır, Əgər auditor yoxlama-ekspertiza işlərində bütçədənkenar fondlarla hesablaşmalarda yol verilmiş nöqsanların mütemadi olaraq təkrarlanmasında aşkar edilərsə, bu zaman həmin nöqsanların ötən dövrlərdə də yol verilməsini müşahidə edib öz şərhini və auditor qiymətini verməlidir.

Bütçədənkenar fondlarla hesablaşmaların auditinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasının son mərhələsi bu sahədə xırda nöqsanların və böyük əhəmiyyət kəsb etməyən, maddi ziyanla nəticələnməyən qanun pozuntularının, təlimatdan konarlaşmaların ümumi yekunlaşdırılması və şərhli olmasıdır. Bir qayda olaraq belə hallar aşkar edilərsə və auditorun müstəqil mövqeyi əsasında bu halların çoxluğu nəzərə alınmaqla, onlar iqtisadi məzmununa, xarakterinə və tərkibinə görə xüsusi reyestrde qruplaşdırılmalıdır. Həmin reyestrin yekun arayışına əlavə edilməsi, arayışda bu barədə qeydlər apanılması məqsədəuyğun hesab edilir. Bütçə və bütçədənkenar fondlarla hesablaşmaların yekunlaşdırılmasının tərkib hissələrindən biri də yoxlama-ekspertiza nəticəsində aşkar edilmiş qanun pozuntularının, nöqsanların aradan qaldırılması üzrə təklif edilən əməli-praktiki tədbirlərdir. Auditor bütçə və bütçədənkenar fondlarda hesablaşmalara dair nəticə-yekun arayışında qeyd etdiyi çatışmazlıqların, nöqsanların aradan qaldırılmasını hər iki təşkilata, yəni bütçə və bütçədənkenar fondların təşkilatına və eyni zamanda audit yoxlama-ekspertiza apanlan müəssisənin rəhbərliyinə həvalə edə bilər.

XVIII FƏSİL. TƏHTƏLHESAB ŞƏXSLƏRLƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİ

18.1. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri

Təhtəlhəsab şəxslər üzrə apanılan əməh/yatlar dedikdə, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən 2-ci və ya 3-cü şəxs vasitəsi ilə nağd qaydada müvafiq təsərrüfat əməliyyatlarının aparılması, bu təsərrüfat əməliyyatlarına çəkilən xərclərin ödənilməsi forması başa düşülür. Belə ki, bir çox hallarda müəssisələrdə (təşkilatlarda) təsərrüfat əməliyyatlarının nağdsız ödəmə formasından istifadə etmək mümkün olmadıqda, bu təsərrüfat əməliyyatlarının, habelə ezamiyyə xərclərinin ödənilməsi müəssisənin etibar etdiyi şəxs vasitəsilə həyata keçirilir. Daha doğrusu, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən təhtəlhəsab üsulu ilə xırda təsərrüfat xərcləri, həmçinin müəyyən inzibati ərazidən uzaqda yerləşən təsərrüfat-İstehsalat strukturlarının xərclərinin ödənilməsi, təşkilatın müvəkillərinin təsərrüfat subyektlərinin bölmələrinin, o cümlədən balansda olmayan müəssisənin yerləşdiyi inzibati ərazi mərkəzindən kənarda yerləşən filialların, bölmələrin xərclərinin ödənilməsi nağd qayda ilə üçüncü şəxs vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu halda müəssisə və təşkilatın əribarlı işçiləri həmin xərclərin ödənilməsi üçün xəzinədən nağd pul vəsaitlərini alır və onları müvafiq ünvanlara çatdırır. Diger tərəfdən, müəssisə və təşkilatların işçilərinin xidməti məqsədi üçün bir inzibati ərazidən qanunvericilikdə müəyyənləşdirilən məsafə nəzərə alınmaqla, digər inzibati əraziyə əzəm edilməsi zamanı həmin işçinin gündəlik kommunal xidmətləri və qidalanması xərcləri nağd qaydada təhtəlhəsab şəxslər kimi ödənişlər vasitəsilə həyata keçirilir. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların auditinin məqsəd və vəzifələri bu sahədə yol verilmiş nöqsanların və qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə əməl olunub-olunmamasını aşkar edib qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu zaman aşağıdakı bir sıra prinsipial məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır:

- təhtəlhəsab şəxsləri hesablaşmalarda yol verilmiş qanun pozuntularının nəticəsində müəssisə və təşkilata dəymiş ziyan;
- təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar vasitəsilə yol verilmiş mənləmə hallarının aşkar edilib qiymətləndirilməsi;
- təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair sənədləşmələrin normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulduğu qaydada apanılması və yol verilmiş kənarlaşmaların qiymətləndirilməsi;

- təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar hesabında debitor və kreditor borclar üzrə vəsaitlərin hərəkətinin vəziyyətinin müvafiq dövrə qiymətləndirilməsi;
- tehtelhesab şəxslərlə hesablaşmaların analitik və sintetik uçotunun vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi;

Yuxanda qeyd etdiyimiz vəzifələrin icrasının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi üçün auditor lazımı və kifayət qədər etibarlı, dəyərli informasiyaya malik olmalıdır.

18.2. Tehtelhesab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazası

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktları - ayrı-ayrı nazirlik və baş idarələrin təlimat və əsasnamələri nəzərdə tutulur. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazasının tərkib hissəsinə daxildir: «Ezamiyyə xərclərinin normalan haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixli 66 sayılı qərarı və bu qərara 3 dekabr 2004-cü ildə 187 sayılı qərarla edilmiş əlavələr və dəyişikliklər, «İşçilərin ezamiyyə qaydaları», Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 6 aprel 1993-cü il 9 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması» qaydasının müvafiq bəndləri, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixində 1/94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planı və onların tətbiqi»-ne dair təlimatın müvafiq bölmə və bəndləri. Qeyd etmək lazımdır ki, təhtelhesab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazasını bir neçə istiqamətlərdən şərh etmək mümkündür. Belə ki, işçilərin xidməti ezamiyyəyə göndərilməsi və ezamiyyə müddətində respublikamızın ərazisində və xarici ölkələrdə xərclənməsinə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixində qəbul etdiyi qərar və bu qərara 30 dekabr 2004-cü il tarixində edilmiş əlavələr və dəyişikliklər əsasında həyata keçirilir. Həmin qərar əsas etibarilə 3 prinsipial məsələni tənzimləyir: xidməti ezamiyyəyə gedən işçilərin respublikamızın daxilində və xarici ölkələrdə etdikləri kommunal xərclərin miqdarı, onların gündəliyi: yemək xərclərinin miqdarı, nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi qaydaları.

Nazirlər Kabinetinin qeyd etdiyimiz məlum qərarından bəlli olduğu kimi, müəssisələrin (təşkilatların) işçilərinin xidməti ezamiyyəyə gedən zaman bu və ya digər istiqamətdə edə biləcəkləri xərclərin növlərini və

onlann hədd normalannı tənzimləyir. Qərara 2 əlavə edilmişdir. Bu əlavələrdən biri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 dekabr 2004-cü il tarixli 187 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş mətnə xaricî ölkələrə ezamiyyə xərclərinin normaian üzrə mündəricat siyahısı, ikincisi isə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixində 66 sayılı qəran ilə təsdiq edilmiş mətnə əlavə olaraq rəhbər işçilərin ezamiyyələri ilə əlaqədar ezamiyyə xərcləri normalanna əlavələr və həmin elavələrin tətbiq olunduğu rəhbər işçilərin kateqoriyası adlanır. Birinci əlavədə xarici ölkələrin ezamiyyə xərclərinin növləri üzrə miqdan göstərilir; ikinci əlavədə isə rəhbər işçilər ezam olunan zaman müəyyən kateqoriyalar üzrə fərqli ezamiyyə xərcləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunanlarla yanaşı, işçilərin ezam olumnası, onlann müddəti ezamiyyə olunan zaman müvafiq sənədlərinin (əmrərin, sərəncamlann) rəsmiləşdirilməsi, ayn-ayn kateqoriyalı dövlət quluqçulannm xidməti ezamiyyə olunmanın maksimum xərc hədləri, işçilər və dövlət quluqçulan üçün ezamiyyə müddətində etdikləri xərclər üzrə hesabatların təqdimi qaydalan və müddəti, ezamiyyə müddətində müvəqqəti emək qabiliyyətinin itirilməsi zamanı onun çəkdliyi xərclərin ödenilməsi qaydalan və sair digər məsələlər Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 25 aprel 2001-ci il tarixli İ/44 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «İşçilərin ezamiyyə qaydalan»nda geniş şərh edilmişdir. Yəni bütövlükde bu qaydalar müəssisə və təşkilatların işçilərinin, dövlət qulluqçulannın xidməti ezamiyyəyə gedən zaman maliyyə, texniki və ezamiyyə tapşırıqlannm yerinə yetirilməsini tənzimləyən əsas sənəd sayıla bilər. Bu qaydalara üç əlavə qoşulmuşdur ki, bu əlavələrdə ezamiyyə vəsiqəsinin formaları, xərclərin kateqoriyalar və ölkələr üzrə normalan, rəhbər işçilərin kateqoriya üzrə xərc normalan müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhtəhsab şəxslərlə hesablaşmalar yalnız xidməti ezamiyyə ilə bitmir. Müəssisələrin (təşkilatların) fəhle və quluqçulan, habelə dövlət quluqçulannın xidməti ezamiyyəyə getməsi təhtəhsab şəxslərlə hesablaşmalann yalnız bir hissəsidir. Təhtəhsab şəxslərlə hesablaşmalar ezamiyyə xidmətləri ilə məhdudlaşmır. Müəssisələrin (təşkilatların) xırda təsərrüfat əməliyyatların nığd qaydada apanlması xarici ölkələrdən birbaşa tapşınqlar üzrə əldə edilən mal-material qiymətlilərinin alınmasmda da tətbiq edilə bilər. Bu növ ödəmələr üzrə əməliyyatlar da təhtəhsab şəxslərlə hesablaşmalara aiddir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər əməliyyatların apanlması, onlarla hesablaşmaların forma və qaydalannın əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 6 aprel 1993 -cü il tarixli «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatların apanlması» qaydalannnda öz eksini tapmışdır. Bu qaydalann müvafiq bənd-

lərində nağd qaydada apanılmış təsərrüfat əməliyyatlarının xırda təsərrüfat xərclərinin ödənilməsi prinsipləri geniş şərh edilmişdir. Daha doğrusu, işçilərin ezam edilməsi və bu ezamiyyə ilə bağlı olan xərclərin hesablanmast prosesindən əlavə olaraq, bütün yerdə qalan təhtəlhesab əməliyyatlar üzrə hesablaşmalann formalan, sənədləşmələri və ayn-ayn emeliyyatlar üzrə edilə biləcək xərclərin normalan bu qərarda Öz əksini tapmışdır. Təhtelhesab şəxslərlə hesablaşmalann uçota alınması və çəkilən xərclərin müvafiq hesablaşmalarla müxabirələşməsi, təhtəlhesab şəxslərin hesabatlarının qəbul edilməsi əsas etibarı ilə mühasibat uçotu hesablar planının və onların tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci ü tarixli təlimatında praktikı olaraq öz əksini tapmışdır.

18.3. Təhtelhesab şəxslər auditinin məlumat mənbələri

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi, səmərəli apanılması və neticəli yekunların əldə edilməsində informasiya mənbələri vacib əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Yalnız düzgün, dolğun, dürüst və əsaslı məlumatlar audit yoxlama-ekspertiza işlərinin şəffaf apanılmasına və obyektiv nəticə çıxarılmasına şərait yarada bilər.

Təhtəlhesab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin məlumat mənbələri dedikdə, təhtelhesab şəxsiərlə hesablaşmalann yoxlama-ekspertizasını üçün lazım olan məlumatların-informasiyalann müvafiq rəsmi sənədlərdə əldə edilməsi və bu sənədlərin mənbələri nəzərdə tutulur.

Təhtelhesab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin məlumat mənbələri məzmununa, təyinatına görə bir neçə istiqamətə bölünə bilər: qanunverici normativ hüquqi aktlarla bağlı olan informasiya mənbələri, təhtelhesab şəxslərin təsərrüfat əməliyyatlarının keçirilməsinə dair təsdiqedicı sənədlərə dair məlumatlar, təhtelhesab şəxslərin yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərə dair xərclər üzrə hesabatlar, təhtəlhesab şəxslərlə hesablaşmalann analitik və sintetik uçotuna dair göstəriciləri və s. Qeyd etdiyimiz məlumat mənbələrinin hər birinin özünün məqsədi və təyinatı vardır. Belə ki, təhtelhesab şəxslərlə hesablaşmalann qaydalan, ezamiyyə xərclərinin normalan, müddətləri və sair bu kimi məsələlər qanunverici normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır, Ona görə də auditor tərəfindən təhtelhesab şəxslərlə hesablaşmalara dair əməliyyatlar yoxlanılan zaman bu və ya digər məsələ üzrə aşağıdakı mənbələrə istinad oluna bilər: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixli «Ezamiyyə xərclərinin normalan haqqında» 66 saylı qərara və bu qərara 3 dekabr 2004-cü il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazir-

liyiin 25 aprel 2001-ci il tarixli 1/44 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş «İşçilərin ezamiyyə qaydalan», Azərbaycan Respublikası Milli Bankının «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının apanılması» qaydasının təsdiq olunması barədə 6 aprel 1993-cü il tarixli 9 sayılı qərarn müvafiq bölmələri.

Tehtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin osas məlumat mənbələrinə, həmçinin apanılmış təsərrüfat əməliyyatlanna çekilən nağd xərclər, mal-material qiymətlilərinin alınmasını təsdiq eden soriədlər, ezamiyyə kommunal xərclərini əsaslandırən ödəniş çekləri və sair aiddir. Auditor daha mükəmməl məlumatlan müvafiq hesabatlardan əldə edə bilər. Təhtelhesab şəxslərlə hesablaşmalarda yerinə yetirilən iş və xidmətlərin məlumat mənbələri isə onlann tərtib etdiyi arayışlar, qəbul-təhvil aktlan və sair ola bilər. Tehtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin tədqiqat obyektlərindən biri bu hesablaşmalara dair analitik və sintetik uçotun vəziyyəti, təhtelhesab şəxslərlə hesablaşmalara dair debitor və kreditor borclannm müəyyən dövrə qalıqının reallığmm yoxlanmasıdır. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı cari dövr ərzində tehtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair vəsaitin hərəkətinin qiymətləndirilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Tehtelhesab şəxslərlə hesablaşmalar analitik və sintetik uçotuna dair məlumatlar isə mühasibat uçotu hesablar planının 71 sayılı «Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar hesabı»nın debet-kreditində, həmçinin bu hesabla müxəbirələşən digər hesablarda əksini tapır. Auditor təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalann uçot məlumatlarını nəzərdən keçirən zaman müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş təlimatın müvafiq bəndlərinə də istinad edə bilər.

18.4. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin metodikası

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin metodikasına müəssisə və təşkilatlarda təhtəlhəsab şəxslərlə bağlı əməliyyatlann yoxlanması, ekspertiza işlərində tətbiq olunan vasitələr, üsullar, metodlar və mexanizmlər daxildir. Bir qayda olaraq təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair əməliyyatlar yoxlama-ekspertizadan keçirilən zaman seçmə üsulundan istifadə etməklə, yoxlamayı əhatə edən dövrün bir neçə aylar üzrə tehtəlhəsab şəxslərlə hesabatların mühasibat sənədləri, emrlər, serəncamlar və digər sənədləşmələr nəzarətdən keçirilir. Digər sahələrdə olduğu kimi, tehtelhesab şəxslərlə hesablaşmalann audit yoxlama-ekspertizasında da auditor proqram-tezisə malik olmalıdır. Bu proqram-tezis əsas etibarı ilə aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

- təhtəlhesab şəxslərlə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- tehtelhesab şəxslərlə emeliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- tehtelhesab şəxslərlə əməliyyatlar üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- tehtelhesab şəxslərlə emeliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman öncə təhtəlhesab şəxslər üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyini və tehtəlhesab şəxslər vasitəsilə aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının mövcud normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını qiymətləndirməlidir. Auditor burada dörd əsas normativ hüquqi akta istinad edə bilər: tehtəlhesab şəxslər vasitəsilə aparılan əməliyyatların Azərbaycan Respublikası Milli Bankının «Xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydası»nın təsdiq olunması barədə 6 aprel 1993-cü il tarixli 9 sayılı qərarın I bölməsinə uyğunluğu. Burada əsas etibarilə müəssisə və təşkilatlarda təhtelhesab şəxslərə kassadan nağd pul verilməsi, onların rəsmiləşdirilməsi, etibarnamələrin alınması, hesablaşma qaydalarına əməl olunması qiymətləndirilir. Auditor təsərrüfat əməliyyatlarının növündən asılı olaraq tehtelhesab şəxslərin aldığı pul vəsaitlərini, onların təqdim etdiyi hesabatları hesabatda göstərilən məbləğləri təsdiq edən ilkin sənədlə üzləşdirməlidir. Əgər bu prosesdə ciddi nöqsan, qanun pozuntuları aşkar edilməzsə, auditor növbəti mərhələyə, yəni tehtəlhesab şəxslərlə əməliyyatların faktiki olaraq sənədləşmələrinə keçməli və bu sənədləşmələri alınmış mal-material qiymətlilərinin rəcdaxıl-məxaric edilməsi ilə üzləşdirməlidir. Yoxlama zamanı bir sıra məsələlərə, o cümlədən verilmiş avansların qaytarılma müddəti, əzamiyyət xərclərinin tərkibinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, əzamiyyət xərclərində mövcud normaların gözlənilməsi, təhtəlhesab şəxslərin vaxtında, müddəti keçmədən cari hesabatları verməsi nəzarətdən keçirilməlidir. Bunun üçün auditor təhtəlhesab şəxsin təqdim etdiyi hesabatda seçmə üsulu ilə bir neçə ayın məlumatlarını ilkin sənədlərlə üzləşdirməlidir. Təhtelhesab şəxsin xidməti əzamiyyət işləri ilə bağlıdırsa, bu zaman əzamiyyət vaxtında faktiki xərclər qanunverici normativ hüquqi aktlara, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2001-ci il tarixli 66 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi respublikamızın ərazisində və xarici ölkələrdə tətbiq edilən əzamiyyət xərc normalarına istinad edilməlidir. Auditor tehtəlhesab

şəxslərlə hesablaşmalarda mühasibat uçotunun analitik və sintetik hesablan əsasında debet və kredit qalıqına diqqət yetirməlidir. Belə ki, bir çox hallarda təhtəlhəsab şəxsin aldığı avans və xərclədiyi vəsaitlərin hesabatında ciddi fərqlər meydana çıxır. Bu şəxsin üzərində külli miqdarda debitor qalıqının olmasına baxmayaraq onlara yeni avans mebleğləri verilir.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin tədqiqat obyektlərindən biri də bu şəxslərlə hesablaşmalara dair uçot və hesabat işlərinin vəziyyətidir. Qeyd etdiyimiz kimi məlumat mənbələri müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı, 71 sayılı «Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar» hesabının debet və kredit məlumatları, müəssisələrin 1 sayılı hesabat forması olan balansın aktivinin III bölməsi (sair debitor), 250-ci setir və passivinin II bölməsi 620-ci setrinin sair kreditor məlumatları ola bilər.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilən zaman bir sıra prinsipial məsələlərə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların sintetik və analitik uçotunda yol verilmiş pozuntuların süni rəqəmlə şişirdilməsi vasitəsi ilə pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi və bu kimi ciddi halların araşdırılması vacibdir. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda tərtib edilən mühasibat yazılışları və digər hesablarla müxabirələşmələr müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına uyğun olması qiymətləndirilməlidir. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti ekspertiza edilən zaman 71 sayılı balans hesabının debet və kredit qalıqının reallığı və onların hərəkəti haqqında auditorun rəyinin olması vacibdir. Auditorun rəyində bu və ya digər məsələnin qiymətləndirilməsi ardıcılıqla öz əksini tapmalıdır.

18.5. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması metodikasında ümumi qaydaların gözənilməsi tələb olunur. Yəni, ilk növbədə audit yoxlama-ekspertiza işləri apanan müəssisələrdə təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara dair eməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğunluğu və bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları öz şərhini tapmalıdır. Əgər ekspertiza nəticəsində təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda ciddi qanun pozuntusuna yol verilmişdirsə və bunun nəticəsində maddi vəsaitlər mənimsənilmişdirsə, o zaman auditor tematik qaydada mənimsəmə halını ayrıca arayışda rəsmiləşdirməlidir.

Mənimsemə halların təsdiq edən sənədlərə istinad edilməklə həmin sənədlərin əslə və ya bir nüsxəsi arayışa əlavə edilə bilər. Digər hallarda yol verilmiş qanun pozuntulan, çatışmamazlıqlar, uçot-hesabat normalarından kənarlaşmalar, əməliyyatların növünə, məzmununa, təyinatına görə qruplaşdırılma və ardıcılıqla əlaqələndirilməlidir. Bu əlaqələndirmələr elə edilməlidir ki, hadisələr biri digərini tamamlamış olsun. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu və ya digər sahədə yol verilmiş qanun pozuntulan, çatışmamazlıqlar bir çox hallarda təsərrüfat əməliyyatlarının bütün məqamları ilə əlaqəli olur. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların auditinin yekunlaşdırılmasında vacib anlardan biri də bu sahədə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti, sənədləşmə və kargüzarlıqla bağlı əməliyyatların təşkili səviyyəsidir. Auditor təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların yoxlama yekununu ardıcılıqla şərh edən zaman müəssisənin təhtəlhəsab şəxslərlə apardığı hesablaşmalar və bu hesablaşmaların uçota alınmasını, debitor və kreditorların müəyyən dövrə səviyyəsini, onların hərəkətini şərh etməlidir.

Baxmayaraq ki, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarının kiçik bir hissəsini əhatə edir, lakin təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların auditə vacib əhəmiyyət kəsb edir, Çünki təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar nağd pul vəsaitləri əməliyyatları ilə bağlıdır və bir çox hallarda mənimsemənin mənbəyi hesab edilir. Ona görə də təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin nəticələrinin şərhində bu hesablaşmalar üzrə debitor-kreditor qarşılıqlarının hərəkəti, yaranma müddəti, onların ləğvi prosesinin şərhində diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin son mərhələlərindən biri də bu sahədə daxili nəzarət sisteminin təşkilinin qiymətləndirilməsidir. Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda yol verilmiş ciddi qanun pozuntulan və onların maddi vəsaitlərin mənimlənməsi ilə nəticələnməsi əksər hallarda təsərrüfatdaxili nəzarətin lazımi səviyyədə qurulması ilə əlaqədardır. Belə ki, mühasibatlıqda bu sahədə birbaşa məsuliyyət daşıyan maddi-məsul şəxs (mühasib) ötən dövrün avans hesablarını qəbul etmədən və yaxud təhtəlhəsab şəxsin öhdəsində qalan pul vəsaitləri qarşılığını geri almadan, yeni avanslar verməklə təhtəlhəsab şəxsə vəsaitlərin mənimlənməsi üçün şərait yaratmış olur. Ona görə də təsərrüfatdaxili nəzarətin lazımi səviyyədə qurulması bütün sahələrdə olduğu kimi, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda da neqativ hallara yol verilməməsinin qarantı kimi çıxış etməlidir. Auditor təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarda ciddi əhəmiyyət kəsb etməyən pozuntulan, mühasibat uçotunda yol verilmiş nöqsanları qruplaşdırıb ayrıca reyestr şəklində əlavə etməli və bu barədə arayışın müvafiq bölməsində xüsusi qeydiyyata aparmalıdır.

XIX FBSİL. HESABLAŞMALARA DAİR DİGƏR ƏMƏLİYYATLARIN AUDİTİ

19.1. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məqsəd və vəzifələri

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar dedikdə, buraya «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar», «Təsisçilərlə hesablaşmalar», «Müxtəlif debitor və kreditorlarla aparılan hesablaşmalar», «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar» və «Təsərrüfatdaxili hesablaşmalar üzrə apanlan digər əməliyyatlar» daxildir. Bir sıra hallarda qeyd etdiyimiz hesablaşmalar üzrə böyük həcmdə əməliyyatlar apanlmayıbsa, audit yoxlama-ekspertiza işində ancaq apanlmış hər hansı təsərrüfat əməliyyatları üzrə seçmə üsulu ilə yoxlama aparmaq və qiymətləndirmək vacibdir.

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditinin məqsəd və vəzifələrini şərh etməzdən öncə sair əməliyyatlar kompleksinin tərkibində olan hesablər, onların məzmunu haqqında təsəvvür yaratmaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tərkibində bir sıra əməliyyatlar mövcuddur ki, bunların hər birisi müəssisələrin mühasibat uçotu hesablər planında ayrıca göstərilir. Belə ki, «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar» dedikdə, əmək və əmək haqqının ödənişi, təhtəhsəb şəxslərlə bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatlarının 71 sayılı balans hesabına aid edilməyən sair ödənişlər, depənləşdirilmiş pul məbləğlərindən başqa işçilərlə hesablaşmalar və sair əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Auditorun qarşısında duran əsas vəzifə və məqsəd 73 sayılı «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar»da yol verilmiş qanun pozuntulannı, uçot-hesabat işlərinin təşkili vəziyyətini, bu əməliyyatlar üzrə debet və kredit qalıqlarının müəyyən dövrə vəziyyətini, təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkilini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tərkib hissələrindən biri «Təsisçilərlə hesablaşmalar»dır. Burada Özəl və birgə müəssisələrdə, həmçinin səhmdar cəmiyyətlərdə müəssisələrin nizamnamə kapitəlnm qoyuluşunun nisbəti təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin bölüşdürülməsi, dividendlərin verilməsi və bu istiqamətlər üzrə apanlan bütün növ hesablaşmalar nəzərdə tutulur.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, digər mülkiyyət formalarının fəaliyyətinə geniş meydan verilməsi şəraitində təsisçilərlə hesablaşmalar əməliyyatına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, bu sahədə nöqsanlara və müxtəlif vasitələrlə pul mənimsəmələrinə yol ve-

rilmesi halları çoxdur. Buna görə də auditin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri təsisçilərlə hesablaşmalara dair audit yoxlama işləri aparılan zaman bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntulannı, nöqsanların uçotdan kənarlaşma hallarını aşkar edib qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təsisçilərlə hesablaşmalara dair əməliyyatların uçotu onların növləri üzrə nezdə tutulan subhesabiarda apanılır. Auditor hər bir əməliyyat haqqında məlumatları həmən subhesablardan əldə edə bilər. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tərkib hissələrindən biri də «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar»a dair əməliyyatlardır. Törəmə müəssisələr dedikdə, müəssisə və təşkilatların daxilində müxtəlif strukturlu təsərrüfat subyektlərinin yaradılması və onların fəaliyyəti ilə əlaqədar baş müəssisənin, yəni baş təşkilatın apardığı bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatları başa düşülür.

Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda bu əməliyyatlar vəsaitlərin mənimlənməsi üçün apanılır. Daha doğrusu, diqqəti yayındırmaq məqsədilə qeyri-qanuni əməliyyatları törəmə müəssisələrlə hesablaşmaların ünvanına yazmaqla, vəsaitlər uzun müddətdən sonra müəssisənin ziyanına silinməklə mənimlənilir. Bu kimi halları aşkar etmək üçün auditorun qarşısında duran vəzifələrdən biri də «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar» hesabı adlı 78 saylı balans hesabının analitik və sintetik hesabları əsasında inventarlaşma aparmaq və çoxsaylı olmadığına görə həmin əməliyyatları yerində auditor müşahidəsi etməklə qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təsərrüfat-daxili əməliyyatlarla hesablaşmalar digər əməliyyatların tərkib hissəsi sayılır. Müəssisənin filialları, nümayəndəlikləri, şöbələri və digər müstəqil bölmələri ilə bütün növ hesablaşmaları təsərrüfat-daxili hesablaşmalar adı altında apanılır. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tərkib hissələrindən biri olan müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar, onların auditi vacib əhəmiyyət kəsb edən tədqiqat obyektlərindən biridir. Müxtəlif debitorlar və kreditorlarla hesablaşmalara 60 saylı «Məsatən və podratçılarla hesablaşmalar», 75 saylı «Təsisçilərlə hesablaşmalar» adlı balans hesablarında öz əksini tapmayan debitor və kreditorlara bütün növ əməliyyatları daxildir. Eyni zamanda müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar geniş məfhum olmaqla, bura kommersiya xarakteri daşıyan əməliyyatları çıxılmaqla, müxtəlif təşkilatlara, elmi mərkəzlərə edilmiş ödənişlər, nəqliyyat, rabitə və sair kommunal xidmətlər üzrə çeklə ödənilmiş vəsaitlər, məhkəmə orqanlarının qərarı ilə müəssisənin işçilərinin əmək haqqından edilən tutulmalar və bu kimi əməliyyatları da daxildir. Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar zəngin əməliyyatlardır. Bu hesablaşmalar üzrə debitor və kreditor qalıqlarının hərəkəti, onların reallığının qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

Çoxillik təcrübə göstərir ki, təsərrüfatda baş verən qanun pozuntularının gizlədilməsi mənbələrindən biri müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalardır. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işi aparan zaman müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə təsərrüfat əməliyyatlarına xüsusi diqqət yetirməlidir.

19.2. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazası

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazasına bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, ayn-ayn nəzirlərin və baş idarələrin təlimatları, müəssisələrin əsasnamələri daxildir. Azərbaycan Respublikasında bu sahədə lazımi qədər qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bu qanunvericilik bazasının tərkibinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 sentyabr 1996-cı il tarixli fərmanı, «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 19 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş təlimat, Azərbaycan Respublikasında «Kredit təşkilatlarında hesablaşma, cari və digər hesablaşmaların açılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 1 noyabr 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalar, «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planı və onun tətbiqi»-nə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatı, ayn-ayn nazirliklərin hesablaşmalara dair işləyib hazırladıkları təlimat və əsasnamələr daxildir.

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tənzimlənməsində qeyd olunan qanunverici normativ hüquqi aktları bir sıra məqamlardan şərh etsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadiyyatda qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyətin tənzimlənməsi, qarşılıqlı əməliyyatlarda debitor və kreditor borclarında hesablaşma formalının tətbiqi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qeyd etdiyimiz məlum fərmanına əsasən aparılır. Sair hesablaşmalar üzrə əməliyyatlarda tətbiq edilən ödəniş formaları, bank əməliyyatlarının aparılma müddətləri, yerinə yetirilən iş və xidmətlər, kommunal xərclərinin ödənişi və bu ödənişin aparılması Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 19 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 16 oktyabr 2002-ci il tarixli 2925 sayılı rəystrlə qeydiyyatı alınmış təlimatı əsasən tənzimlənilir. Hesab-

laşmalara dair digər təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınması, debitor və kreditor borclarının nizamlanması, onlar üzərində daxili nəzarətin hoyaata keçirilməsi müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının «Hesablaşmalar» adlı 6-cı bölməsində əksini tapan müvafiq hesablar üzrə müxəbirələşmələrə dair qaydalarla tənzimlənir. Audit yoxlama işlərində hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin VI bölməsi, öhdəlik hüquqlarının ümumi hissəsi, o cümlədən «Öhdəlikdə kreditorların və ya borcluların çoxluğu», həmin məcəllənin xüsusi hissəsinin 7-ci bölməsinin «Alqı-satqı» hissəsi, «Satın almaqda üstünlük hüququ və digər üstünlük hüquqları», «Dəyişdirmə, borc, lizinq, podrat» və ayn-ayn bölmələrin müvafiq maddələri aiddir. Bununla yanaşı, malsatan və podratçılarla hesablaşmaların norativ hüquqi bazası kimi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli İ-5 saylı əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» əsasnamə də auditorun diqqət mərkəzində olması vacibdir.

19.3. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri bu sahədə yoxlama-ekspertiza işinin səmərəli təşkili üçün müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaya dair əsaslı, etibarlı, dəqiq məlumatların əldə edilməsinə xidmət edir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin məlumat mənbələrinin bir neçə mövqedən şərh edilməsi vacibdir. Qeyd etdiyimiz kimi, hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazası müvafiq qanunverici aktlarla zənginləşdirilmişdir, Hesablaşmalara dair digər əməliyyatları, o cümlədən işçilərlə apanmış sair əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar, müxtəlif təşkilatlarla yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə ödəmələr, cari dövrdə müəssisə və təşkilatların təsisçilərlə apanmış təsərrüfat əməliyyatlarının hüquqi baxımdan qiymətləndirmək üçün auditor bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlarına istinad etməlidir. Apanılan araşdırma zamanı yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə ödəmələrdə və ya kommunal xidmətləri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarında qanun pozuntuları aşkar edilərsə, bu zaman həmin məsələlərin qiymətləndirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin VI bölməsinin, öhdəlik hüquqlarının ümumi hissəsinə, o cümlədən «Öhdəlikdə kreditorların və ya borc-

luların çoxluğu», həmin məcəllənin xüsusi hissəsinin 7-ci bölməsinin «Alqı-satqı» hissəsinə, «Satın almaqda üstünlük hüququ və digər üstünlük hüquqları», «Dəyişdirə, borc, lizinq, podrat» və ayn-ayn bölmələrin müvafiq maddələrinə istinad olunmalıdır. Digər əməliyyatlar üzrə hesablaşmalarda yol verilmiş kənarlaşmalar, çatışmamazlıqlar və uçot-hesabat işlərində ciddi qanun pozuntulan qiymətləndirilən zaman 2 mənəbə istinad edilməsi vacibdir: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı», onun tətbiqinə dair təlimat və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Müəssisələrin uçot siyasəti» haqqında əsasnamə.

Digər əməliyyatlara dair hesablaşmalarda debitor və kreditor qalığı, təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınması, hesablaşmalar üzrə vəsaitlərin hərəkətinə dair müəyyən yoxlama dövrü üçün vəziyyət qiymətləndirilən zaman məlumat mənbələri kimi 73 sayılı «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar», 75 sayılı «Təsisçilərlə hesablaşmalar», 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar», 78 sayılı «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar», 79 sayılı «Təsərrüfatdaxili hesablaşmalar» hesabının analitik və sintetik məlumatlarından, debet-kredit qalıqlarından və bu hesablamaların tərkibində açılmış subhesabların məlumatlarından istifadə etmək mümkündür.

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar üzrə cari yoxlama dövründə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları haqqında lazımi ilkin uçot məlumatlarını 8 sayılı jurnal-orderdən əldə etmək olar.

19.4. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin metodikası

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin metodikasına «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar», «Təsisçilərlə hesablaşmalar», «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar», «Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar», «Təsərrüfatdaxili hesablaşmalar» üzrə baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizasında tətbiq edilən üsullar, mexanizmlər və yoxlama prosedur qaydaları daxildir. Auditor bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərini seçmə üsulu ilə aparmalı və yoxlamaya dair konkret proqram-tezisə malik olmalıdır. Bu proqram-tezisdə auditor yoxlama strategiyasını müəyyənləşdirməli və bu zaman aşağıdakı prinsiplər məsələlər yoxlama-ekspertiza işlərinin tədqiqat obyekti olmalıdır:

- hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazasının ekspertizası;

- hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama prosedur qaydaları və metodikası;
- hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Qeyd etdiyimiz kimi, hesablaşmalara dair digər əməliyyatların respublikamızda kifayət qədər normativ hüquqi bazası mövcuddur. Ona görə də müəssisə və təşkilatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin auditində sair əməliyyatlar üzrə, o cümlədən işçi heyəti ilə, təsisçilərlə, müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar, təsərrüfatdaxili hesablaşmalara dair əməliyyatlar bilavasitə respublikamızda qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olması qiymətləndirilməlidir. Müəssisələrin fəaliyyətində ən çox geniş yer tutan təsərrüfat-maliyyə əməliyyatı müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalardır. Müxtəlif debitor və kreditorlar üzrə zəngin əməliyyatların, həmçinin onların uçota alınmasının müəssisələrdə tətbiq edilən mühasibat uçotunun hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına uyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizası 76 saylı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» adlı balans hesabının müəyyən dövrünə debet və kredit qalıqlarından başlanmalıdır. Yoxlama metodikası aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

76 sayılı hesabın müəyyən dövrə debet və kredit qalığı mühasibat uçotunun rəsmi arayışı ilə təsdiq edildikdən sonra auditor həmin hesab üzrə ilk növbədə hesablaşmaların dövrüyyə cədvəlində, 8 saylı jurnal-orderdə hansı formada aparılmasını deqiqləşdirməlidir. Belə ki, 76 saylı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» balans hesabının debet və kredit dövrüyyəsi açıq şəkildə aparılmalı və bu sahədə debitorların kreditor qalıqları hesabına azalması (bağlanması) halının olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar xüsusi hesab olmaqla bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Burada digər hesablarda olduğu kimi, birtərəfli qalıq debet və ya kredit qalığı çıxanla bilinir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, 76 saylı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»-da debitor və kreditorlar üzrə aparılan əməliyyatlar üzrə aynalıqda dövrüyyə təşkil edilməzsə, bu zaman debitor qalıqları kreditorlar hesabına və ya əksinə azaldılmaqla yekun qalıq göstərilir və nəticədə bir sıra təsərrüfat əməliyyatları məqsədli və ya məqsədsiz gizlədilir. Ona görə

də 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»a dair əməliyyatların ekspertizası zamanı cari dövr üzrə debitor və kreditorlarla hesablaşmaların dövriyyə cədvəlində işlənməsi, qahqların baş kitaba yaxud balansə köçürülməsi prosesi yoxlanılmalı və qiymətləndirilməlidir. Əgər yoxlama zamanı yekunda debitorun hesabına kreditorun azaldılması hailan aşkar edilərsə, auditor alternativ formada 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»ın uçotunun təlimatına uyğun qurulmasını təşkil etməlidir. Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların auditı zamanı vacib məqamlardan biri də debitor və kreditor qalıqlarının hərəkətidir. Bu hərəkət həmin hesab üzrə müəyyən dövrə inventarlaşma üsulu tətbiq edilməklə müəyyonlaşdırılır. Yoxlama-ekspertiza nəticəsində 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»da ciddi qanun pozuntulan, ümitsiz debitor borcları, sahibsiz debitorlar və ya kreditorlar müəyyən edilərsə, bu zaman auditor onların reallığını təsdiq etmək üçün üzləşdirmə aktından istifadə etməlidir. Bunun üçün hesablaşmalar aparən tərəflər arasında qalıqların qarşılıqlı üzləşdirilməsi və tərəflər arasında debitor-kreditor qalıqların təsdiq edilməlidir. Bu qalıqların reallığına daha inamlı olmaq üçün auditor hesablaşmalar üzrə yaranmış debitor və kreditor borclarının ükün və təsdiq edici sənədlərinə, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin təhvil-təslim aktlarına diqqət yetirməlidir. Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalarla əlaqədar, həmçinin müəssisə işçilərinin əmək haqqından məhkəmə orqanlarının qərarlarına əsasən ayrı-ayrı şəxslərin xeyrinə tutulan məbləğlər və digər əməliyyatlar haqqında da məlumatlar toplanı bilər. Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə aparılan bu və ya digər tipli əməliyyatların vaxtında heyata keçirilməsini qiymətləndirmək üçün 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»ın analitik uçot məlumatlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün müxəbirələşmələr aparılmasına qiymət vermək üçün mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimatın hesablaşmalar bölməsinə diqqət yetirilməlidir.

Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalara da tez-tez rast gəlinir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində malların kredit üzrə reauzəsi daha geniş tətbiq edildiyi üçün müəssisələrin işçi heyətinin bu prosesdə iştirak halları çoxalır. Təcrübə göstərir ki, kredit əməliyyatları üzrə də bir çox hallarda pul vəsaitlərinin mənimsənilməsinə yol verilir. Belə ki, müəssisələrin işçi heyəti ilə əlaqəyə girərək mal-material qiymətliləri, məişət eşyalan, formal olaraq kredit əməliyyatı kimi rəsmiləşdirür, faktiki olaraq onlar kre-

dite verilmir və onların dəyəri tərəflər arasında bölüşdürülür. Müddət keçdikcə həmin malların dəyəri kredit alan şəxsin əmək haqqından tutulmadan müəssisənin vəsaiti hesabına köçürmələr edilir, Ona görə də auditor 73 sayılı «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar»ın auditini aparan zaman bu hesabın tərkibində açılmış subhesablar, o cümlədən kredite satılmış mallara görə hesablaşmalar, verilmiş borclar üzrə hesablaşmalar, maddi zərərlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar üzrə qalıqların inventarlaşmasını aparmalı, onları deqiqləşdirilməli və bu borclar üzrə vəsaitlərin hərəkətini seçmə üsulu ilə yoxlayıb qiymətləndirməlidir. Auditor kredite satılmış malların və kredit əməliyyatının reallığını təsdiq etmək üçün seçmə üsulu ilə kredit vermiş ticarət təşkilatları ilə müvafiq sənədlərin üzləşdirilməsi əməliyyatını da apara bilər. Təcrübədə bir çox hallarda müəssisə və təşkilatlar Öz işçilərinə sosial köməklik məqsədi ilə faizsiz olaraq müddətli borc verir. Belə borclar adətən fərdi tikinti üçün və ya sosial məişət avadanlıqlarının alınması üçün verilir. Bu zaman həmin borclar müqavilə ilə rəsmiləşdirilməlidir. Bu sahədə borcların ödənilməsi üçün müəssisə xüsusi Ödəmə qrafiki tərtib etməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisələrdə (təşkilatlarda) işçilərə sosial və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün verilmiş vəsaitlərin rəsmiləşdirilməsinə dair sənədləri ekspertizadan keçirib qiymətləndirməlidir. Maddi zərərçəkənlərin yaranma səbəbi müxtəlif ola bilər. Yəni, müəssisənin sərəncamında olan əmlakın oğurlanması, israfçılıq, maddi dəyərlərin saxlanmasıda təbii itki normalarının gözlənilməməsi müəssisəyə dəyən maddi ziyanın mənbəyi hesab edilə bilər. Əgər yoxlama-ekspertiza zamanı bu cür hallar mövcudursa və onlar qanunun tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilmişdirsə, bu zaman auditor həmin ziyanların ödənilmə prosesinə öz münasibətini bildirməlidir. Müəssisə və təşkilatlarda ilin sonuna mal-material qiymətlilərinin inventarlaşması nəticəsində maddi dəyərlilərin əskik gəlməsi aşkar edilə bilər. Ona görə də audit-yoxlama işləri aparılan zaman inventarlaşma nəticələrinə və bu nəticələrin realizasiya edilməsinə də qiymət verilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi hesablaşmalara dair digər əməliyyatların tərkib hissələrindən biri də təsisçilərlə hesablaşmalardır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə eləqədar olaraq mülkiyyətin müxtəlif formalarının fealiyyətinə geniş yer verilməsi, müəssisələrin inkişaf etdirilməsində dövlət sərmayəsi ilə yanaşı, digər mənbələrdən də sərmayələrin cəlb edilməsinə lazımi imkanlar yaratmışdır. Bu sərmayələrin cəlb edilməsi yolları müxtəlifdir. Hazırda bu sərmayələrin cəlb olunmasında səhm buraxılışı mühüm rol oynayır. Bunun nəticəsində səhm kapitalı yaranır və gəlirlər onun əsasında bölüşdürülür. Bu növ hesablaşmalara, həmçinin kooperativ

üzvüliyi, yoldaşlıq təsərrüfatçılığı, müştərək fəaliyyət göstərən müəssisələr də daxil edilə bilər. Bu tip müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən maliyyə vəsaitləri, onların digər formalarda maliyyə nəticələrinin (dividend, natural məhsul) bölüşdürülməsi və uçotu «Təsisçilərlə hesablaşmalar» adlı 75 sayılı balans hesabında aparılır. 75 sayılı balans hesabının tərkibində bir neçə subhesab açıla bilər. Bu subhesabların tərkibində nizamnamə kapitalına qoyuluşlar üzrə hesablaşmalar, gəlirlərin ödənilməsi üzrə hesablaşmalar öncül yer tutur. Audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman təsisçilərlə hesablaşmalar üzrə olan təsərrüfat əməliyyatları seçmə üsulu tətbiq edilməklə, vacib hesab olunan əməliyyatlar nəzərdən keçirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza işlərində əgər 75 sayılı «Təsisçilərlə hesablaşmalar» hesabının debet və kredit əməliyyatları üzrə kənarlaşmalar meydana çıxarsa, bu zaman auditor cari dövrdə aparılan əməliyyatların inventarlaşmasını təşkil etməli və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin bölüşdürülməsinin qanuniliyini qiymətləndirməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin metodikasının son mərhələsi hesablaşmalara dair digər əməliyyatların uçotunun təşkili və təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Belə ki, hesablaşmalara dair digər əməliyyatların spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müəssisədə uçot siyasətinin düzgün qurulması və bu siyasətin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli əsasnaməsinə uyğun qurulması qiymətləndirilməlidir. Auditor hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertizasını aparan zaman sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti və müxtəlif debitorlarla (kreditorlarla) hesablaşmalara da audit qiyməti verməlidir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama nəticələri yekunlaşdıqları zaman təsisçilərlə, yaxud törəmə müəssisələrlə təsərrüfatdaxili əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların müxəbireləşə biləcək digər balans hesabları ilə düzgün uçota alınması, bu hesablar üzrə uçotun təlimata uyğun düzgün təşkili səviyyəsinə auditor rəyinin olması vacibdir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditini aparan zaman yoxlanılan müəssisə və təşkilatda uçotun hansı formasından istifadə edilməsi, onların yoxlanılan müəssisə üçün üstünlüyü, fərqli xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilməlidir. Belə ki, müəssisələrdə (təşkilatlarda) uçotun tətbiqi formalan təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının aydın-şəffaflığına əsaslı zəmin yaradır. Digər tərəfdən uçotun təşkili formalan müəssisələrdə maliyyə hesabatlarının tertibini bir qədər asanlaşdırır. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza aparan müəssisədə uçotun tətbiqi formalanna da öz rəyini bildirməlidir.

19.5. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların audit yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə aparılan auditin son mərhələsi hesab edilir. Bu, əsas etibarilə yoxlama aparılan zaman əldə edilən nəticələr, yoxlamanın aşkar etdiyi qanun pozuntulan, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanlar, çatışmamazlıqlar və digər neqativ halların qiymətləndirilməsinin rəsmiləşdirilməsidir. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının somərəliliyi onun nəticələrinin məntiqi, ardıcıl, əsaslı, sənədli, auditorun sübutu şərh edilməklə qiymətləndirilməsi ilə ölçülür. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditinin yekunlaşdırılmasında bir sıra prinsipial məsələlərə cavab tapılmaqla aşağıdakı ardıcılıqla şərh vacibdir: ilk növbədə hesablaşmalara dair aşkar edilmiş mənimşəmələr və ya digər səbəbdən müəssisəyə dəymiş ziyanlar, maddi materialların çatışmamazlığı, korlanması və sair bu kimi ciddi məsələlər şərh edilib qiymətləndirilməlidir. Əgər bu kimi hallara tez-tez rast gəlinərsə, auditor həmin halları şərh etməklə onların törədilməsi səbəblərini müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktın tələbləri ilə əlaqələndirməklə bu sahədə təqsirkar şəxsi müəyyonlaşdırmaqlıdır. Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditinin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin növbəti mərhələsi bu sahədə yol verilmiş uqot pozuntulan və onların nəticəsində baş vermiş halların şərhindən ibarətdir. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərində bu tip əməliyyatlara mütəmadi yol verilməsini müşahidə edərsə, bu zaman həmin əməliyyatları məzmununa, mahiyyətinə, xarakterinə, təyinatına uyğun olaraq xüsusi reyestrədə qruplaşdırmaqlıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi müəssisədə uqot-hesabat işlərinin təşkili və onların aparılması formalarının vəziyyəti ola bilər. Belə ki, hər bir sahədə olduğu kimi, müəssisə və təşkilatların spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hesablaşmalara dair digər əməliyyatların uqota alınması, hesabatın müvafiq bölmələrində yekun nəticələrinin əks etdirilməsi müəssisənin təşkil etdiyi özünəməxsus uqot siyasətindən də çox asıhdır. Məsələn, müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların analitik və sintetik uqotunun açıq şəkildə aparılmaması, debitorların hesabına kreditor qalıqların azaldılması və ya bağlanması ilə birtərəfli yekun qatığın çıxarılması bir çox hallarda pul vəsaitlərinin mənimşənilməsi, həmçinin təsərrüfatdaxili əməliyyatlarda baş vermiş cinayət tərkibli əməllərin ötr-basdır edilməsi ilə nəticələnir. Ona görə də auditor hesablaşmalara dair digər əməliyyatların yoxlama nəticələrini yekunlaşdırılan zaman bu kimi incəlikləri deqiq şərh etməlidir.

XX FƏSİL. KREDİT VƏ SSUDA ƏMƏLİYYATLARININ AUDİTİ**20.1. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin məqsəd və vəzifələri**

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, mülkiyyətin digər formalarının geniş inkişafı, rəqabət prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən hər bir müəssisənin dinamik İnkişafı maliyyə resurslarının səfərbər olunmasını və onlardan səmərəli istifadə edilməsini zəruriləşdirir. Belə ki, beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsalının təşkili üçün müəssisənin xüsusi və ya kənardan cəlb edilən maliyyə vəsaitlərinin, texnoloji qurğuların yeniləşdirilməsi (modernləşdirilməsi) istiqamətinə yönəldilməsi vacibdir. Digər tərəfdən, müəssisə və təşkilatların cari təsərrüfat fəaliyyətində qısamüddətli dövrüyyə vəsaitləri çatışmadıqda və bu çatışmamazlığı müvəqqəti bağlamaq, istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək üçün kredit təşkilatından müvəqqəti maliyyə resurslarının cəlb olunması ehtiyacı meydana çıxır. Beləliklə, müəssisə və təşkilatlarda geniş təkrar istehsalın təmin edilməsi, yaxud müvəqqəti dövrüyyə vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması üzündən meydana gəlmiş maliyyə gərginliyinin aradan qaldırılması üçün kredit təşkilatlarından, yaxud xüsusi bankların imkanlarından istifadə edilməsi vacibdir. Daha doğrusu, müəssisənin maliyyə fəaliyyətində yaranmış müvəqqəti çətinliyin aradan qaldırılmasında kredit və ssudalardan istifadə edilə bilər. Kredit və ssudalar məqsəd və təyinatına görə uzun və qısamüddətli olmaqla yanaşı, əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməsi, əldə edilməsi, yenidən qurulması və yaxud müvəqqəti çatışmayan dövrüyyə kapitalının tamamlanması üçün alınə bilər. Bank kreditlərinin (ssudalarının) verilməsi qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənilir. Bank və ssuda əməliyyatları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları içərisində vacib əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də kredit və ssuda əməliyyatları audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektə olmalıdır. Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditinin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur. Belə ki, müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman alınmış kredit və ssudaların məqsədi, təyinatı, müddəti və ondan düzgün istifadə edilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Kredit və ssudanın əlverişli şəraitdə müddətinin optimallığı qiymətləndirilməlidir. Kredit və ssudaların götürülməsi zamanı bağlanmış müqavilələr, razılaşmalar və tərəflərin qəbul etdiyi öhdəliklər qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilməsi ekspertizadan keçirilərək onlara auditor qiyməti verilməlidir. Bir qayda olaraq kreditlərin qaytarılması və ssuda əməliyyatlarında müvafiq faiz de-

rəcələrinin qəbul edilmiş normalara uyğun olması və kreditin (ssudanın) qaytarılma müddətinə əməl edilməsi auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də müəssisə və təşkilatların kredit təşkilatlarından götürdükləri kreditlərin bilavasitə təyinatına sərf edilməsi və onun nəticəsində əldə edilə bilən, yaxud edilecek səmərənin qiymətləndirilməsidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, kredit və ssuda əməliyyatlarında bir sıra qanun pozuntularına yol verilməklə vəsaitlərin bu və ya digər formada mənimlənməsinə şərait yaradılır. Təcrübədə bezen yol verilmiş qanun pozuntuların nəticəsində mənimlənilmiş pul vəsaitləri uçot-hesabat işləri vasitəsi ilə ört-basdır edilir. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatlarda kredit və ssuda əməliyyatların ekspertiza edən zaman alınmış pul kreditlərinin və onların qaytarılmasının düzgün uçota alınmasını, kredit və ssudalara görə ödənilən faizlərə, penyalara və digər maliyyə sanksiyalarına düzgün mühasibat yazılışlarının verilməsini ekspertiza edib qiymətləndirməlidir.

Kredit və ssuda üzrə bank əməliyyatlarının yoxlama-ekspertiza işlərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də bank krediti və ssudalan üzrə əməliyyatların apanılması, qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, alınmış maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə düzgün istifadə edilməsi üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkilinin səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri apanılan zaman alınmış kreditlər və ssudaların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üzərində mühasibat nəzarətinin təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi də auditin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur. Belə ki, alınmış ssuda vəsaitlərinin təyinatı üzrə istifadə edilməsi və ssudaların mərhələlərlə ödənişinin uçotunun düzgün apanılması bir çox hallarda ssuda əməliyyatları üzrə iqtisadi sanksiyaların tətbiqinin qarşısını almış olur. Digər tərəfdən, müəssisənin (təşkilatın) aldığı ssudalar üzrə qaytarılan borcların mühasibat uçotunda düzgün qeydə alınması ilin sonuna təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin yekunlaşdırılmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlara əsasən müəssisə və təşkilatların cari təsərrüfat ili yekunlaşan zaman ssuda və kreditlər üzrə faizlər qaytarıldıqdan sonra maliyyə nəticələri müəyyənləşdirilir. Deməli, alınmış ssuda və kreditlər üzrə borcların qaytarılması və faizlərin düzgün hesablanıb uçota alınması maliyyə nəticələrinə təsir edən əməl kimi qiymətləndirilməlidir. Müəssisənin uçot-hesabat işlərinin təşkili səviyyəsi, müəssisənin uçot siyasətinin düzgün qurulması da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektinə olmalıdır.

20.2. Kredit və ssuda əməliyyatlarının norraativ hüquqi bazası

Kredit və ssuda əməliyyatlarının normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikasının bu sahədə qüwədə olan mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən Milli Məclisin qanun və qərarları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası Vergi Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının təlimat və məktubları, kredit təşküatları olan ayrı-ayrı bankların və maliyyə qurumlarının normativ hüquqi sənədləri, yəni onların əsasnamə və nizamnamələri aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə bağlı olaraq müəssisə və təşkilatların ahəngdar fəaliyyətini təmin etmək, yeni texnologiyaların əldə edilməsi və digər məsələlər üçün Azərbaycan Respublikasında kredit resurslarının səfərbər olunması, onlardan səmərəli istifadə etmək üçün ssuda və kreditlərin tənzimlənməsinə dair kifayət qədər normativ qanunverici hüquqi baza formalaşmışdır. Bu normativ hüquqi bazanı məzmununa, məqsədinə görə 4 qrupa bölmək olar:

- ssuda və kreditlərin verilmə şərtlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudaların faizlərinin hesablanması və tətbiqini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudaların uqotunun təşkilini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit və ssudalar üzrə vəsaitlərin qaytarılmasını tənzimləyən normativ hüquqi aktlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit və ssuda əməliyyatları hər şeydən Öncə «Valyuta tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 21 oktyabr 1994-cü il tarixində qəbul edilmiş qanun, bu qanuna 27 noyabr 2001-ci il və 30 aprel 2002-ci il tarixli əlavələr, dəyişikliklər, «Kredit ittifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 may 2000-ci il tarixli Qanunu, bu Qanuna 23 noyabr 2001-ci il tarixində edilmiş əlavələr və dəyişikliklərlə tənzimlənilir. Müəssisə və təşkilatlarda müvəqqəti yaranmış maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması üçün və ya perspektiv inkişaf üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsində müvafiq kredit şərtlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müxtəlif dövrlərdə hazırladığı və hazırda qüwədə olan aşağıdakı qaydalarla tənzimlənilir:

- «Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması haqqında» 10 dekabr 2003-cü il tarixində təsdiq olunmuş qaydalar;
- «Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanması dayandırılması haqqında» 22 iyul 2000-ci il tarixində təsdiq olunmuş qaydalar;
- «Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması haqqında» 17 iyun 2003-cü il tarixli qaydalar;
- «Banklarda kreditlərin verilməsinin daxili prosedurları və uçotu haqqında» 3 aprel 2001-ci il tarixli qaydalar;
- «Banklara aidiyyəti olan şəxslərlə əməliyyatların aparılması haqqında» 29 dekabr 2001-ci il tarixli qərarla təsdiq edilmiş qaydalar.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlara bu və ya digər formada kreditlərin verilməsi üzrə müvafiq faizlərin tətbiqinin tənzimlənməsi üçün də bir sıra normativ sənədlər, o cümlədən müxtəlif qaydalar işləyib hazırlamışdır. Bu qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- «Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanması dayandırılması haqqında» 19 sentyabr 2002-ci il tarixi qaydalar;
- Azərbaycan Respublikasının bank sistemində hesablama metodu ilə uçot qaydaları.

Müəssisə və təşkilatlar tərəfindən alınmış ssudalar və onların ödənilməsi prosesinin uçota alınmasının nizamlanması üçün Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən bir sıra qaydalar hazırlanıb və təsdiq edilir. O cümlədən:

- 3 aprel 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının bank sistemində əmanətlərin (depozitlərin) uçot qaydaları»;
- 18 sentyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarının maliyyə hesabatlarında assosiasiya olunmuş müəssisələrə qoyulan investisiyaların uçotu qaydaları»;
- 29 dekabr 2003 -cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının birləşməsinin uçotu qaydaları»;
- 18 dekabr 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında əsas vəsaitlərin uçotu qaydaları»;
- 18 sentyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının kredit təşkilatlarının icmal-maliyyə hesabatlarının tərtib və təqdim edilməsi və tömə müəssisələrə qoyulan investisiyaların uçotu qaydaları» və s.

Müəssisə və təşkilatların aldığı kreditin (ssudanın) geri qaytarılması da, bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən əməliyyatlardan biri he-

sab edilir. Bir sıra hallarda alınmış ssuda və kreditlərin geri qaytanılmasında ziddiyyətli proseslər özünü göstərir. Hətta bəzi hallarda bu məsələlər mehkerəe araşdırmalara qeder davam edir. Alınmış ssuda və kreditlərin qaytanılmasında yaranmış ziddiyyətli halların tərəflər arasında yerindəce hellin mümkünliyi Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının hazırladığı bir sıra qaydalarla gerçəkləşə bilər. Bu qaydalara daxildir:

- «Bankların əsas vəsaitlərlə (əmlakla) apardıqlar eməliyyatların tənzimlənməsi haqqında» 16 avqust 2002-ci il tarixli qaydalar;

- «Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması haqqında» 17 iyun 2003-cü il tarixli qaydalar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktlarla yanaşı müəssisə və təşkilatların bu və ya digər məqsədlər üçün aldıqlar kreditlər və ssudalar üzrə əməliyyatlar həmin müəssisələrin işləyib hazırladıqlar uçot siyasəti ilə, həmçinin eməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi, baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat müxəbireləşmələrinin aparılması isə «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının müvafiq böhnələrinin tələbləri ilə tənzimlənilir.

20.3, Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin məlumat mənbələri

Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin aparılmasının səmərəli təşkili, nəticəli olması üçün etibarlı, dəqiq və obyektiv informasiyaların olması vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə auditin məlumat mənbələri müxtəlif olsa da, onları məzmununa görə iki istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1, Kredit və ssuda əməliyyatlarını tənzimləyən qanunverici normativ hüquqi aktlar. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlar alınmış ssudaların, kreditlərin rəsmiləşdirilməsini və digər əməliyyatların qanunauyğun olması haqqında məlumat yaradır.

2. Alınmış ssuda və kreditlərin təyinatı üzrə və məqsədyönlü istifadə edilməsi, onların qaytanılması, alınan ssuda üzrə faizlərin, hesablanmış penyalara uçot-hesabatına dair mühasibat uçotunun məlumatları.

Qeyd etdiyimiz mənbələrlə yanaşı olaraq, alınmış kredit və ssudalar haqqında əlavə məlumatları digər mənbələrdən də əldə etmək olar. Daha doğrusu, müəssisə və təşkilatların bu və ya digər məqsədlər üçün aldıqlar qısa və uzunmüddətli ssudalar (kreditlər) haqqında ilkin, etibarlı informasiyanı kredit verən bankla kredit (ssuda) atan müəssisə arasında bağlan-

miş baş kredit müqaviləsindən əldə etmək mümkündür. Bu kredit müqaviləsində tərəflərin qəbul etdiyi Öhdəliklər haqqında dəqiq məlumatlar, həmçinin alınmış kreditin və ssudaların məqsədi, istiqaməti haqqında dolğun İnformasiyalar öz əksini tapır. Tərəflərin öhdəlikləri alınmış kreditin (ssudanın) qaytarılması müddəti, kreditin (ssudanın) alınması şərtləri kredit üçün tətbiq olunan faizlər haqqında daha müfəssəl məlumatları da baş kredit müqaviləsindən əldə etmək mümkündür. Ona görə də auditor müəssisələrdə (təşkilatlarda) yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman kreditin (ssudanın) alınması üçün bağlanmış baş kredit müqaviləsini dərindən öyrənməlidir. Çünki, müəssisələrin aldığı kreditlər üzrə əməliyyatların növbəti prosedur mərhələləri bu müqavilənin şərtlərinə uyğun qurulur. Auditor kredit müqaviləsini təhlil edən zaman bir sıra prinsipial məsələlərə, o cümlədən kredit, yaxud ssudanın əlverişli olması, kreditin verilməsində qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi, alınmış kreditlərin müvafiq faizlərinin münasib olması, onların qaytarılma vaxtının normativlərə uyğun olması və sair bu kimi məsələlərə diqqət yetirməlidir. Bunun üçün auditor kredit və ssudaların alınmasına dair bağlanmış baş müqavilənin müvafiq bölmələrini Azərbaycan Respublikasında kredit və ssudaların verilməsinə dair qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların tələbləri ilə üzləşdirməlidir. Daha doğrusu, kredit və ssudaların verilməsi zamanı tərtib olunmuş baş kredit müqaviləsinin Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyətinin kreditlərin verilməsi, rəsmiləşdirilməsi, qaytarılması, kreditlərdə tətbiq olunan faiz dərəcələri və digər məsələlərə dair müxtəlif dövrlərdə təsdiq etdiyi qərarlara uyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Məlumat üçün mənbələr isə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının bu sahədə qüvvədə olan qaydaları ola bilər. Müəssisələrin aldığı kreditlərin (ssudaların) sərf edilməsi, bu vəsaitlərin müəyyən zaman daxilində hərəkəti, alınmış kreditlərin faktiki olaraq qaytarılmasına dair məlumatları mühasibat uçotunun müvafiq analitik və sintetik uçotunun məlumatlarından əldə etmək olar. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planına dair Təlimatın 9-cu bölməsinin tələblərinə əsasən müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində qısamüddətli maliyyə çətinlikləri üçün alınmış kredit və ssudalar 90 sayılı «Qısamüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabında uçota alınır. Həmin təlimata uyğun olaraq uzunmüddətli kapital qoyuluşları, istehsalın yenidən təşkili (modernləşdirilməsi) üçün ölkə banklarından, yaxud xarici kredit təşkilatlarından alınmış ssudalar (kreditlər) 92 sayılı «Uzunmüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabının debet və kredit məlumatları ola bilər. Bir qayda olaraq müəssisə və təşkilatların aldığı kredit və ssudalar haqqında yekun məlumatları müəs-

sisənin 1 saylı hesabat forması olan balansda əks etdirilir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apardığı müəssisənin kredit və ssuda əməliyyatlarının yekun məlumatlarını əldə etmək üçün 1 saylı hesabat forması olan balansın passivinin 2-ci bölməsinin 500-600-cü sətirlərinə istinad edə bilər,

20.4. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin metodikası

Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin metodikası dedikdə, bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin prosedur qaydaları, tətbiq olunan üsul və metodlar başa düşülür. Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditində başqa sahələrdə olduğu kimi bir sıra spesifik məsələlərlə yanaşı əsas etibar ilə aşağıdakı 4 prinsipial məsələ ehtat olunmalıdır:

- kredit və ssuda əməliyyatları üzrə normativ hüquqi bazaya dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- kredit və ssuda üzrə faktiki əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası;
- kredit və ssuda əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin ekspertizası;
- kredit və sair əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Müəssisə və təşkilatlarda kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri kredit üzrə ilkin və əsas sənəd olan baş kredit müqaviləsinin ekspertizasından başlanmalıdır. Çünki, baş kredit müqaviləsi kredit və ssuda əməliyyatlarının əsas sənədi olmaqla yanaşı həmin müqavilədə bu əməliyyatların keçirilməsi üçün bütün şərtlər öz əksini tapır. Eyni zamanda baş kredit müqaviləsi kredit və ssudaların alınmasında qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların prinsiplərini əks etdirir. Auditor baş kredit müqaviləsini ekspertizadan keçirən zaman kredit alanla kredit verən təşkilat arasında bağlanmış müqavilələrin şərtlərinin qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Bundan sonra ssuda və kredit üzrə cari təsərrüfat ilində həyata keçirilmiş faktiki maliyyə əməliyyatlarını ekspertizadan keçirməlidir. Əsas məsələlərdən biri də alınmış kredit və ssudalar üzrə bankda xüsusi hesabların açılmasıdır. Auditor almış kredit və ssudaları bank çıxarışı ilə üzləşdirməli və onun reallığına əmin olmalıdır. Ayrılan üzləşdirmə pul vəsaitlərinə dair əməliyyatları olduğu üçün başdan-baş yoxlama üsulu tətbiq edilməlidir. Kredit və ssudalar üzrə faktiki əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman nağdsız əməliyyatlarla yanaşı, nağd ödənişlər

üzrə əməliyyatlar apanılmışdırsa, kassanın (xəzinənin) ilkin sənədləri ilə kassa mədaxil-məxaric orderləri üzləşdirilməlidir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin növbəti mərhələsi alınmış kredit və ssudalar üzrə faiz və cərimələrin hesablanması və onlara düzgün mühasibat yazılışlarının tərtib edilməsidir. Bir çox hallarda ssudalar üzrə hesablanmış cərimələr qeyri-qanuni olaraq ümumi məsrəflərə daxil edilir. Bu da öz növbəsində mənfəətin kütlosini azaldır və son nəticədə ciddi maliyyə pozuntulanna səbəb olur. Ona görə də kredit və ssudalar üzrə faizlərə tərtib olunan mühasibat yazılışları araşdırılıb onlara audit qiyməti verilməlidir. Kredit və ssuda üzrə faktiki əməliyyatlar audit yoxlanmasında cəlb edilən zaman alınmış kredit və ssudaların təyinatı üzrə istifadə edilməsi də auditin tədqiqat obyektı olmalıdır. Belə ki, bir çox hallarda alınmış ssudalar müəssisənin rəhbərliyinin sosial məişət məsələlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilir, Ona görə də auditor alınmış ssuda və kreditlərin təyinatını müəyyənləşdirmək üçün baş kredit müqaviləsində kreditin və ssudanın alınması məqsədini, təyinatını və texniki əsaslandırılmalı ekspertizadan keçirməli, qiymətləndirməlidir. Bir çox hallarda kredit və ssuda layihələri hazırlanan zaman orada nəzərdə tutulan texnoloji avadanlıqlarla yanaşı sair inventarların alınması da planlaşdırılır. Təcrübə göstərir ki, bu inventarlar formal olaraq kredit və ssuda layihəsində nəzərdə tutulsa da, təsərrüfatın xüsusi maliyyə vəsaiti hesabına alınsa da, onun kredit və ya ssuda hesabına alınması kimi rəsmiləşdirilir. Son nəticədə kredit və ssuda əməliyyatı üzrə alınmış vəsaitin həmin avadanlıqlar üçün nəzərdə tutulmuş məbləğin həcmi qədər otan hissəsi təfərrüfat arasında müxtəlif yollarla bölüşdürülərək mənimsənilir. Ona görə də auditor kredit və ssuda layihələrinin tərkibində hansı xərclərin planlaşdırılması və bu xərclərin faktiki yerinə yetirilməsinə diqqət yetirməlidir. Kredit və ssudalar üzrə faktiki əməliyyatlar yoxlanılan zaman maliyyə əməliyyatlarında vergi və vergi öhdəlikləri ilə bağlı olan əməliyyatların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi də qiymətləndirilməlidir.

Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman alınmış maliyyə vəsaitlərinin geriye qaytarılması prosesində tərəflərin əldə etdiyi razılaşmalar üzrə qrafikə əməl olunması, bu istiqamət üzrə maliyyə vəsaitlərinin düzgün səfərbər olunmaması, öhdəlik üzrə qrafikin pozulması nəticəsində ödənilən cərimələr, penyalar və sair bu kimi məsələlər də audit tədqiqatında olmalıdır.

Kredit və ssudalar üzrə audit yoxlama-ekspertizasının növbəti mərhələsi aparılmış faktiki əməliyyatların mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarında düzgün əks etdirilməsi və ümumilikdə uçot-hesabat işlərinin təş-

kili vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir. Ssuda və kreditlərin analitik və sintetik uçotu müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli telimatına əsasən qısamüddətli ssuda və kreditlər 90 saylı «Qısamüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabmda, uzunmüddətli kredit və ssudalar isə 92 saylı «uzunmüddətli bank kreditləri» adlı balans hesabmda uçota alınır. Bu hesablar balansə münasibətinə görə passiv hesab olunduğu üçün onun yalnız kredit qalığı ola bilər, yəni alınmış kreditlər və ssudalar həmin hesabların kreditində əks etdirilir, Alınmış vəsaitlərin mərhələlərlə qaytarılması isə 90-92 saylı hesabların debetində əks etdirilməlidir. Alınmış kreditlər üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti qiymətləndirilən zaman alınmış kreditlərin (ssudaların) yuxanda qeyd etdiyimiz sintetik hesablarda və onların ayn-ayn növləri üzrə analitik hesablarda düzgün əks etdirilməsi yoxlanılmalıdır. Ssudalar üzrə hesablanmış faizlərin müəssisənin soruncamında qalan mənfəətin azaldılmasına dair düzgün mühasibat yazışlarına da audit qiyməti verilməlidir.

Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditi zamanı 93 saylı «İşçilər üçün bank kreditləri» hesabı da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyekti olmalıdır. Belə ki, bir çox hallarda müəssisə və təşkilatların işçi heyətinin sosial məişət şəraitlərinin yaxşılaşdırılması üçün uzun və qısamüddətli kreditlər götürülür. Bu kreditlər adətən fərdi mənzil tikintisi, bağ evlərinin tikintisi, müxtəlif növ məişət əşyalarının ticarət obyektlərindən nağd qaydada kredit yolu ilə alınması və sair üçün istifadə olunur. Belə əməliyyatlar mühasibat uçotunun hesablar planmda 93 saylı «İşçilərin bank kreditləri» adlı hesabda uçota alınır. Çoxillik təcrübə göstərir ki, pul vəsaitlərinin mənimlənməsi kanallarıdan biri də məhz müəssisələrin işçi heyətinin sosial məişət şəraitlərinin yaxşılaşdırılması üçün verilən kreditlərdir. Ona görə kredit-ssudalar üzrə əməliyyatların auditi apanılan zaman işçi heyətinə verilmiş ssuda-kreditlər nəzarət və tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Bir sıra spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, müəssisələrin işçi heyətinə verilən kreditlərin auditinin metodikası müəssisə və təşkilatlara verilən ssuda-kreditlərin yoxlama metodikası ilə eynidir. Belə ki, burada da verilən kreditlərin məqsədi, onun təyinatı, kredit müqavilələrində şərtlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi, kreditlərin qaytarılması və tətbiq olunan faizlərin düzgün hesablanması, kredit-ssuda əməliyyatlarının analitik və sintetik uçotunun düzgün qurulması nəzarətdən keçirilib qiymətləndirilməlidir. Burada fərqli xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, fiziki şəxslərin ikinci təşkilatdan aldığı kredit-ssudalar üzrə əməliyyatları da onun işlədiyi müəssisə, təşkilat apanır və onlara nəzarət edir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işlərini aparan zaman müəssisə və təşkilatın işçi heyətinin aldığı kredit və ssudalara görə yerinə yetirdiyi nəzarət funksiyası da qiymətləndirilməlidir,

20.5. Kredit və ssuda əməliyyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

Kredit və ssuda əməliyyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin son mərhələsidir. Buna yoxlama dövründə müəyyənləşdirilmiş çatışmamazlıqlar, qanun pozuntulan, uçotdankənar əməliyyatlar, mühasibatda, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanların şərhı kimi də baxmaq olar. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı əldə edilmiş yekun nəticələrin audit qiymətləndirilməsi ilə yanaşı bir çox hallarda şərhə də ehtiyac vardır. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrinin yekunlaşdırılması qəbul olunmuş metodika əsasmda apanılır. Bir qayda olaraq digər sahələrdə olduğu kimi, burada da ilk növbədə kredit və ssuda əməliyyatları üzrə yol verilmiş ciddi qanun pozuntulan nəticəsində tərəflərə dəymiş maddi ziyanlar, onların həcmi və bu sahədə maddi-məsul şəxslərin həmin məsələdə iştirak səviyyəsi qiymətləndirilməlidir. Ona görə də auditor ilk növbədə kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə müəssisələrdə ciddi qanun pozuntusunun xarakterini, məzmununu hansı qanunverici və normativ hüquqi aktlara zidd olmasını qiymətləndirməklə yanaşı, vurulmuş maddi ziyanların həcmi də dəqiqləşdirməlidir. Əgər lazım gəlsə bu maddi ziyanın təsdiqi üçün əlaqədar təşkilatlardan, yəni kredit verən qurumlardan, banklardan arayış və digər sənədlər əldə edilə bilər. Auditor, həmçinin dəymiş maddi ziyan üzrə lazım bildiyi maddi-məsul şəxslərdən arayış üçün izahatlar və mühasibat arayışları almağıdır,

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin təcrübəsi göstərir ki, kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə iri həcmli mənimləmə hallanna yol verilməsi bu çoxşəxli tərəflər arasında sövdələşmələr nəticəsində baş tutur. Bu kimi halların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin bilavasitə tematik qaydada ayrıca arayış formasında rəsmiləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Audit kredit və ssuda əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri nəticələrini yekunlaşdırmaq zaman digər məsələlərə də diqqət yetirməlidir. Müqavilələrin bağlanması, kreditin alınması, faizlərin hesablanması üzrə əməliyyatlarda böyük əhəmiyyət kəsb etməyən nöqsanlar nəticəsində müəssisəyə (təşkilatlara) maddi ziyan dəymişdirsə, bu zaman auditor həmin nöqsanların növləri, təyinatı və istiqaməti üzrə qruplaşdırılmalıdır. Yoxlama nəticəsində aşkar edilmiş xırda nöqsanlara ayrıca reyestr tərtib edilməli və bu bərdə yekun

arayışında xüsusi qeydler aparılmalıdır. Auditor bağlanmış baş kredit müqaviləsində ssudaların alınması üçün şərtlərdə məqsədli kənarlaşmalara, təhriflərə və ziddiyyətlərə təsadüf edərsə bu zaman mütəxəssis rəyindən (ekspert mütəxəssislərdən) istifadə edə bilər. Bir qayda olaraq ekspert səlahiyyətinə malik olan hüquqşünaslar, bank işçiləri baş kredit müqavilələrdə yol verilmiş təhriflər, ziddiyyətlər və kənarlaşmalar üzrə məqsədli nəticələrin həcmi müəyyənləşdirməklə təhriflərin məsuliyyətini dəqiqləşdirirlər. Auditor kredit və ssuda əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında mütəxəssis rəyini rəsmi sənəd kimi qəbul edə bilər. Kredit (ssuda) əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılan zaman yoxlama dövrünün sonuna kredit (ssuda) borcları üzrə qalıqların reallığın təsdiqi üçün müvafiq maliyyə qurumlarından və yaxud banklardan xüsusi arayış əldə etmək vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə qalıqların təsdiqi üçün digər formada da istifadə etmək mümkündür. Belə ki, kredit və ssuda əməliyyatlarının müəyyən dövrə qalıqlarını təsdiq etmək üçün bir çox hallarda üzləşdirmə aktlarından da istifadə edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılan zaman kredit və ssuda əməliyyatlarına dair uçot-hesabat işlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi yekun arayışda öz əksini tapmalıdır. Daha doğrusu, müəssisənin tətbiq etdiyi uçot siyasəti, kredit və ssudalar üzrə alınmış, istifadə olunan maliyyə vəsaitlərinin düzgün uçota alınması, onların uçota alınmasında hansı uçot formasının tətbiqi yekun arayışda əks etdirilməlidir. Kredit və ssuda əməliyyatlarının yekun nəticələri rəsmiləşdirilən zaman bu sahədə təsərrüfat daxili nəzarətin təşkili səviyyəsi və onun nəticələri haqqında xüsusi qeydlərin aparılması vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatlarının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsində müəssisə və təşkilatların işçi heyətinin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün verilmiş kreditlər haqqında da yekun rəyinin şərhini verilməlidir. Belə ki, təcrübə göstərir ki, ssuda və kredit əməliyyatlarında, xüsusilə kiçik həcmli vəsaitlərin mənimsənilməsi müəssisə və təşkilatların işçi heyətinə verilən kreditlər vasitəsilə edilir. Daha doğrusu, işçilərin kredit vasitəsilə əldə etdiyi məişət əşyaları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının içərisində olduqca xırda və diqqəti bir o qədər cəlb etməyən əməliyyatlar olduğu üçün, bu cür kredit borcları əmək haqqından müvafiq tutulmalar aparılmadan müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına ödənilir. Nəticədə isə kreditlə alınmış əşyaların dəyəri tərəflər arasında bölüşdürülüb mənimşənilir. Əgər yoxlama-ekspertiza aparılan müəssisədə kredit və ssuda hesabına işçi heyətinin məişət əşyaları alınması kütləvi xarakter daşıyarsa, bu zaman auditor həmin əməliyyatları seçmə üsulu ilə yoxlamalı və yoxlamanın nəticəsi haqqında konkret olaraq arayışda xüsusi qeydler aparmalıdır.

XXİFƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN AUDİTİ**21.1. Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məqsəd və vəzifələri**

Müəssisə və təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin böyük bir hissəsi xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid mülkiyyətin bütün formalarına geniş çeşidli fəaliyyət imkanları verməklə bərabər, onları müstəqil olaraq müəssisə səviyyəsində xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasına şərait yaradır. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra istər dövlət sektoru, istərsə də özəl sektor səviyyəsində xarici iqtisadi əlaqələr geniş vüsət almışdır. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra müstəqil olaraq öz xarici iqtisadi siyasətini qurmuş və böyük nəticələr əldə etmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin formaları müxtəlifdir. Bura daxildir: xarici ticarət əlaqələri, ölkəmizin xaricdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələri, xarici ölkələrin ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, konsersiumlar, lizinq fəaliyyəti, yeraltı, yerüstü sərvətlərin birgə işlənməsinə dair istehsal korporasiyaları, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və onların tətbiqinə dair beynəlxalq patentləşmə, sərhədyanı bölgələrdə azad ticarət zonalarının açılması, beynəlxalq yük daşımaları, digər nəqliyyat və rabitə əlaqələri, xarici turizm fəaliyyəti, beynəlxalq valyuta əməliyyatları, birləşmələr, beynəlxalq satış yarmarkaları və s. Bir qayda olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz xarici iqtisadi fəaliyyət növləri ilə dövlət və müəssisə səviyyəsində məşğul olmaq mümkündür. Lakin dövlət xarici iqtisadi əlaqələrlə məşğul olmaqla yanaşı, bilavasitə həmin məsələlərin müəssisə səviyyəsində də məşğul olunmasını tənzimləyir. Təbii ki, bu tənzimlənmə beynəlxalq konvensiyalara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktları ilə həyata keçirilir. Belə ki, dövlət bütün hallarda xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində əsas etibar ilə milli maraqlardan və dövlətçilik prinsipindən çıxış edərək ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və iqtisadi suverenliyini qorumaq üçün müvafiq strategiyaya malik olmalıdır. Dövlət xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi üçün maliyyə, kredit, valyuta, gömrük xidməti və digər nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi qaydalarını işləyib hazırlayır. Dövlət, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyət nəticəsində ictimaiyyətə və ətraf mühitə təhlükəli malların istehsalı və gətirilməsinin qarşısını almağını təmin edir. İdxal və ixrac, onların sənədləşdirilməsi qaydaları dövlət standartları əsasında aparılmalıdır. Ayn-ayn xüsusi növ məhsulların gətirilməsi, texnoloji avadanlıqların əldə edilməsi, elmi-texniki nailiyyətlərdən faydalanmaq üçün beynəlxalq əhəmiyyətli

yihelərin işlənməsi və hazırlanmasını stimullaşdırır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsində dövlətin əsas öhdəliklərindən biri də bütövlükde idxal və ixracı balanslaşdırmaq, ixracın tərkibində hazır məhsulların xüsusi çəkisini artırmaqdır. Dövlət və onun ali icarəedici orqanları müəssisələrdə xarici iqtisadi fəaliyyətə münbit şərait yaratmaq üçün digər vacib prinsipləri də işləyib tətbiq edə bilər,

Dövlət orqanları xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə dair normativ hüquqi sənədlər işləyib hazırlamaqla bərabər onların icrası üzrə də nəzarət mexanizmlərini müxtəlif icra orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rolu böyükdür. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi əsas etibar ilə ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyət siyasətini icra edir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, həmçinin ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının konsepsiyasını işləyib hazırlayır: və onun icrasını təmin edir. İnvestisiya qoyuluşları və onların Ölkəyə gətirilməsi iqtisadi inkişafın vacib şərtlərindən biridir. Xarici investisiyaların ölkənin iqtisadiyyatının bütün sahələrinə cəlb edilməsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hazırladığı layihələr üzrə apanılır. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, həmçinin dövlətlərarası iqtisadi müqavilələrin hazırlanmasında əsas rol oynayır. Nazirlik xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan lisenziyalaşma əməliyyatlarını təmin etməklə bərabər, ölkədən ixrac edilən strateji məhsulların kvotasını müəyyən edir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi valyuta-kredit siyasətini işləyib hazırlamaqla, mərkəzləşdirilmiş resurs bazası yaradır, xarici kredit resurslarının yerli təsərrüfat strukturlarına cəlb olunmasını təmin edir, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə müvafiq təarif rüsumlarının dərəcələrini müəyyənləşdirir.

Mülkiyyət formasından və təbəçiliyindən asılı olmayaraq ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində ölkəyə idxal edilən və ölkədən ixrac olunan bütün mallara nəzarət Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən apanılır. Dövlət Gömrük Komitəsi ixrac və idxal əməliyyatları üzərində nəzarət etməklə ölkənin iqtisadi maraqlarını qoruyur, onun iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir, idxal-ixrac əməliyyatlarının qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq apanılmasında məsuliyyət daşıyır. Dövlət Gömrük Komitəsi, həmçinin idxal-ixrac əməliyyatlarının müvafiq təariflərə uyğun olaraq gömrük rüsumları tətbiq edir, onların dövlət büdcəsinə daxil olmasını təmin edir.

Xarici ticarət əlaqələrinin koordinasiya edilməsi, dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin qurulmasına dair müvafiq konsepsiyaların işlənilib hazırlanması və icrası Azərbaycan Respublikası Ticarət Palatası tərəfindən hə-

yata keçirilir. Ticarət Palatası, hBmçinin ixracat üzərində dövlət nəzarət mexanizmini icra edir. Dövlətin iqtisadi maraqların qorumaq məqsədilə daxili bazarlara standartla uyğun olmayan xarici məhsulların gətirilməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər planı hazırlayır və xarici ölkələrlə valyuta-kredit münasibətlərini tənzimləyir. Ticarət Palatası dünya bazarlarındakı vəziyyəti proqnozlaşdırır, xarici ticarət üzrə yaranmış dövlətlər-arası borcları tənzimləyir. Ticarət Palatası, həmçinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə istehsal olunmuş malların ixrac-idxalı ilə bağlı dövlət səviyyəsində beynəlxalq müqavilələrin bağlanması və icrasına vasitəçilik edir.

Xarici iqtisadi əlaqələr üzrə dövlət siyasətinin böyük bir hissəsi yerli müəssisə və təşkilatlar tərəfindən icra edilir. Müəssisə və təşkilatlar spesifik fəaliyyətlərindən asılı olaraq hər bir ölkənin qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlarına əsasən öz xarici iqtisadi əlaqələrini qura bilər. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidə əlaqədar olaraq müəssisə və təşkilatların müstəqilliyinin genişlənməsi xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasına böyük zəmin yaratmışdır. İndi hər bir müəssisə xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasını müstəqil olaraq planlaşdırır, onun icrasına nəzarət edir və yekun göstəricilərini təhlil edib qiymətləndirir. Hər bir müəssisə (təşkilat) müstəqil olaraq xarici valyuta əməliyyatlarını apara bilər və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə əməliyyatların sərbəst ödəniş formasını seçə bilər. Hazırkı şəraitdə müəssisə və təşkilatlar müstəqil olaraq beynəlxalq nəqliyyat münasibətlərini qurur. Müəssisə və təşkilatlar xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olaraq uçot-hesabat işlərini də müstəqil olaraq qurur və reklam fəaliyyəti ilə məşğul olur. Təsərrüfatçılığın indiki vəziyyətində beynəlxalq bazarda idxal-ixrac əməliyyatları üzrə mövcud vəziyyətin öyrənilməsi üçün müəssisələr marketinq tədqiqatı apara bilərlər. Marketinq tədqiqatı xarici bazarlarda tələb-təklifi, qiymət amilini öyrənməlidir. Bunun əsasında rəhbərliyə müvafiq təkliflər hazırlanır. Bütün bunlar onu sübut edir ki, xarici iqtisadi əlaqələr təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində böyük bir sahəni əhatə edir. Ona görə də xarici iqtisadi əlaqələr üzrə apanan əməliyyatlar audit yoxlama-ekspertiza işinin tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Audit tədqiqatının qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələr müəssisələrdə (təşkilatlarda) xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün qurulmasını və icrasını qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Audit yoxlama-ekspertizası, həmçinin müəssisələrdə (təşkilatlarda) xarici iqtisadi əlaqələr üzrə apanılmış təsərrüfat əməliyyatlarının mövcud qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını öyrənməli, təhlil etməli və qiymətləndirməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin planlaşdırılması və faktiki əməliyyatlar üzrə maliyyə-kredit mexanizmlərinin düzgün tətbiq

edilməsi vacib şərtlərdən biridir, Audit yoxlama-ekspertizasında müəssisə və təşkilatların apardığı xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə ödənişlərin düzgün apanılması, valyuta kursları arasında məzənnənin düzgün təyin edilməsi öyrənilib qiymətləndirilməlidir. Xarici iqtisadi əlaqələrdə idxal-ixrac üzrə taarif rüsumlarının düzgün tətbiq edilməsinin qiymətləndirilməsi də audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyekti olmalıdır. Auditor xarici iqtisadi fəaliyyəti yoxlayarkən müəssisə və təşkilatların iqtisadi əlaqələrin qurulmasında istifadə etdikləri formaların səmərəliliyini qiymətləndirməlidir. Xarici iqtisadi əlaqələr üzrə təsənnüfat əməliyyatlarında sənədləşmələrin düzgün və vaxtında apanılması bu əməliyyatların səmərəli təşkilinə təsir edən amüldən biri hesab edilir. Auditor yoxlama dövründə xarici iqtisadi əlaqələr üzrə əməliyyatların düzgün, beynəlxalq standartlara uyğun sənədləşdirilməsini araşdırmalı və qiymətləndirməlidir. Uçot-hesabat sənədləri bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatının şəffaflığını təmin edən əsas meyarlardan biridir. Xarici iqtisadi əməliyyatların «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» əsasnaməyə uyğun qurulması və həmin əməliyyatların müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına uyğun təşkili qiymətləndirilməlidir.

21.2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin normativ hüquqi bazası

Xarici iqtisadi fəaliyyətin normativ hüquqi bazası dedikdə, istər dövlət səviyyəsində bağlanmış dövlətlərarası müqavilələrin, istərsə də müəssisə və təşkilatların müstəqil şəkildə xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasını tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları başa düşülür. Qeyd etdiyimiz kimi xarici iqtisadi əlaqələr təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmaqla geniş bir sahəni əhatə edir. Ona görə də bu münasibətlərin tənzimlənməsi üçün böyük sayda qanunverici normativ hüquqi aktların olması vacibdir. Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı kifayət qədər qanunverici və normativ hüquqi baza yaradılmışdır. Bu sahədə respublikamızda hazırda mövcud olan qanunverici və normativ hüquqi aktları məzmununa, istiqamətinə, təyinatına görə bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, idxal-ixrac əməliyyatlarını tənzimləyən əsas qanunverici və normativ hüquqi aktlar. Bu aktlara «Azərbaycan Respublikası ərazisində dövriyyəsi qadağan edilmiş, məhdudlaşdırılmış və nəzarət edilən narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, habelə Azərbaycan Respublikası ərazisində idxalına, ixracına, tranzit nəql edilməsinə və istehsalına lisenziya (xüsusi razılıq) tələb olunan

prekursorların siyahılarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 iyun 2005-ci il tarixli Qanunu, «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının liberallaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 mart 1993-cü il tarixli 342 sayılı Sərəncamı, «Alkoqollu içkilər, etil (yeyinti) spirti və tütün məmulatı istehsalının idxalının və satışının tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 fevral 1999-cu il tarixli Fərmanı, «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli 609 sayılı Fərmanı, bu Fərmana müvafiq dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 mart 2005-ci il tarixli 213 sayılı Fərmanı, «Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallanna aksiz markalarının tətbiqi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 2001-ci il tarixli 10 sayılı qərarı və ona edilən dəyişikliklər aiddir. Bu normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac üzrə apanlan əməliyyatların tənzimlənməsinin əsas bazasını yaradır.

Ayn-ayn malların İdxal və ixrac əməliyyatları üzrə müvafiq gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsi və yaxud gömrük rüsumlarından qismən və ya tamamilə azad edilməsi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin taarif şurası tərəfindən hazırlanıb təsdiq edilmiş taariflər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu normativ hüquqi sənədlərə aiddir: «Azərbaycan Respublikasında İxrac-İdxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 16 iyun 1997-ci il tarixli qərarı, «Azərbaycan Respublikasında müvafiq idxal-ixrac edilən malların gömrük rüsumları və vergilərin ödənilməsindən tamamilə və ya qismən azad edilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 27 iyun 1998-ci il tarixli qərarı, «Aksiz tutulan mallara, o cümlədən İdxal mallanna aksiz markalarının tətbiqi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 yanvar 2001-ci il tarixli qərarı, «Azərbaycan Respublikasında İdxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2001-ci il tarixli qərarı (müvafiq dövrlərdə aparılmış dəyişikliklərlə birlikdə) və bu qərarla təsdiq edilmiş idxal-ixrac rüsumlarının taarif dərəcələri.

Azərbaycan Respublikasında İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı tətbiq edilən gömrük rüsumlarının icrasını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsi də bir neçə normativ sənədlər işləyib hazırlamışdır. Bu sənədlərə aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

«Azərbaycanı Respublikası ərazisinə idxal olunan aksizli mallar və aksiz tətbiq edilən minik avtomobillərinə aksiz vergisinin hesablanması və ödenilməsi qaydaları haqqında» 25 dekabr 1997-ci il tarixli təlimat, «Müvəqqəti idxal (ixrac) gömrük rejimi haqqında» 29 sentyabr 2000-ci il tarixli əsasnamə.

Xarici iqtisadi əlaqələrin reallaşdırılması, fəaliyyətin növlərinin lisenziyalandırılması haqqında bir neçə normativ sənədlər də mövcuddur. Bura respublikamızın ərazisində alkoqollu içkilərin, etil (yeyinti) spirtinin və tütün məmulatlarının idxalında dövlət tənzirlənməsi mexanizminin icrasını müəyyən edən «Azərbaycan Respublikası ərazisinə alkoqollu içkilərin, etil (yeyinti) spirtinin və tütün məmulatının idxal üçün lisenziya verilməsi qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Ticarət Nazirliyinin 1 aprel 1999-cu il tarixli təlimatını aid etmək olar. Qeyd olunanlarla yanaşı, respublikamızın ərazisində kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən et və ət məhsullarının gömrük nəzarətinin tətbiqi «Baytarlıq təbabəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun bəzi müddəalarına əsasən Azərbaycan Respublikasında «Baytarlıq nəzarətində olan yüklərin icrası və idxalının tərtibatı haqqında» 12 may 1998-ci il tarixli qaydalara uyğun olaraq aparılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın ərazisində xarici iqtisadi fəaliyyətin ayn-ayn xüsusi spesifik sahələri digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir, həmçinin fəaliyyətinə bütövlükdə yaxud qismən məhdudiyyət qoyulan hallar isə digər normativ hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır.

21.3. Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məlumat mənbələri

Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məlumat mənbələri müxtəlifdir. Bu mənbələrin zəngin və çoxşaxəli, etibarlı olması üçün yalnız müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı olan mənbələrlə, o cümlədən uçot-hesabat sənədlərində qeydə alınan sintetik göstəricilərlə məhdudlaşmaq olmaz. Çünki, xarici iqtisadi fəaliyyət bilavasitə ölkə xaricindən kənarda baş verən təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlıdır. Ona görə də təsərrüfat əməliyyatlarının böyük bir hissəsi xarici ölkələrdə, dünya bazarlarında, birjələrdə aparılan təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlı məlumatlarla tamamlanmalıdır. Xarici məlumatlara bir neçə istiqamətdən yanaşaraq lazımdır. Bu mənbələrə əsas etibarilə maliyyə-valyuta əməliyyatlarına dair beynəlxalq maliyyə qurumlarının məlumatları, yük daşıma ilə bağlı olan məlumatlar, beynəlxalq nəqliyyat şirkətlərinə dair əməliyyatların məlumat-

lannı aid etmək olar. Digər məlumatlar - qiymət, taarif, tərəfdaşlar haqqında anket məlumatlarını, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi, yeni texnologiyalar və sair bu kimi məlumatların axtarılıb tapılması, öyrənilməsi və müvafiq təkliflərin hazırlanması üçün marketing tədqiqatları xidmətindən istifadə etmək lazımdır. Bir qayda olaraq xarici ölkələrdə bazarların öyrənilməsində kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatlarından, xüsusi nəşrlərdə öz əksini tapan firmaların illik hesabatları onların istehsal etdikləri məhsulların reklamı üçün dərc edilən xüsusi məlumat kitabçaları, reklam materialları, elektron kartotekalardan geniş istifadə edilir. Daha doğrusu, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən dövlət qurumları, ticarət palataları, xüsusi elmi-tədqiqat institutları, ixtisaslaşdırılmış məlumat büroları, banklar, bünjələr, diplomatik korpuslar, ticarət nümayəndəlikləri vasitəsilə xarici iqtisadi əlaqələr haqqında lazımi informasiyalar əldə etmək mümkündür. Ölkələrdə təşkil edilən sərgilər və yarmarkalar da xarici iqtisadi əlaqələr üzrə məlumat mənbəyi ola bilər. Hər bir ölkə sosial-iqtisadi inkişaf və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaq üçün istər dövlət, istərsə də özəl sektor səviyyəsində xarici iqtisadi əlaqələr haqqında lazımi, dolğun və keyfiyyətli məlumatların yayılmasında maraqlıdır. Ona görə də dövlət xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı məlumatların əldə edilməsi, işlənməsi və istehlakçılara çatdırılması üçün xüsusi informasiya bürolarının təşkilinə çalışır. Bu büroların məlumatlarının xarakterindən asılı olaraq xüsusi istiqamətlər üzrə təşkilatlanması vacibdir. Yeni maliyyə-valyuta əməliyyatları üzrə beynəlxalq maliyyə qurumlarının informasiyalarını ölkəyə gətirmək və onun yayılması üçün bank əməliyyatları üzrə kredit bürolarının, yeni texnologiyalar haqqında məlumatların ölkə daxilində gətirilməsi üçün xüsusi marketing firmalarının yaradılması məqsəduyğun hesab edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında əldə edilən nailiyyətlərdə bu tipli firmaların xidməti böyükdür. Məsələn, ABŞ-ın ən böyük kredit bürolarından biri olan «Dan end Bredstrit» firmasının 30-dan artıq ölkədə törəmə müəssisələri var və bu müəssisələrdə 57 minə qədər mütəxəssis çalışır. Hər bir kompaniya informasiya xidmətlərindən ildə təxminən 2 mlrd. ABŞ dollarına qədər gəlir əldə edir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlara dair bu və ya digər məqsədlər üçün xarici ölkələrin iqtisadi məlumat bürolarına müraciət etməklə yanaşı, ölkə daxilində bir sıra mənbələrə də istinad edə bilər. Bu mənbələr təyinatına və xarakterinə görə bir neçə istiqamətə ayrılır: məsələn, idxal-ixrac əməliyyatları ilə bağlı gömrük rüsumlarının düzgün tətbiq edilməsinə dair informasiya məlumatları. Bu mənbələrə Azərbaycan Respublikası

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Taarif Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş gömrük taarif rüsumlarına dair informasiyalar, gömrük xidməti ilə bağlı olan Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin işləyib hazırladığı normativ hüquqi sənədlərdə əks etdirilən məlumatlar aiddir.

Valyuta əməliyyatlarına dair məlumat mənbələrinə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının və Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankının valyuta əməliyyatlarına dair işləyib hazırladığı normativ hüquqi sənədlər (qaydalar, təlimatlar), həmçinin Milli Bankın milli pul məzənnəsinin müəyyənləşdirilməsinə dair cari bəyannamələri aid edilə bilər. Auditor bu tipli informasiyalarla yanaşı, müəssisənin və təşkilatın heyata keçirdiyi xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə məlumatları həmin müəssisənin uçot-hesabat işlərini araşdırmaqla da əldə edə bilər. Bu məlumat mənbələri müəssisənin idxal-ixrac etdiyi məhsullara, valyuta əməliyyatlarına dair bağlanmış müqavilələrin icrasına dair bank məlumatları ola bilər. Xarici iqtisadi əlaqələrin uçota alınması üçün müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatında xüsusi bölmə nəzərdə tutulmuşdur. Lakin xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı təsərrüfat əməliyyatının xarakterinə uyğun olaraq balansın tərkibində ayn-ayn subhesablar nəzərdə tutulur. Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınmasına dair məlumatları əldə etmək üçün həmin hesablarda açılmış subhesablarda məlumatlarına istinad edə bilər.

21.4. Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin metodikası

Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin metodikası dedikdə, bu sahədə yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman tətbiq edilən üsullar, metodlar, mexanizmlər və yoxlama prosedur qaydaları başa düşülür. Müasir şəraitdə audit yoxlama-ekspertiza işinin ən mürəkkəb və məsuliyyətli sahələrindən biri də xarici iqtisadi fəaliyyətin ekspertiza edilməsidir. Bu sahənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş gəlirin və mənfəətin vergiyə cəlb olunmasının qiymətləndirilməsi ön plana çəkilməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin auditini ümumi prosedur qaydalarına görə 4 əsas istiqamətdə qurulmuş və bir sıra prinsiplər əsasında yoxlama-ekspertizasına cəlb olunmalıdır. Daha doğrusu, digər sahələrdə olduğu kimi, audit yoxlama-ekspertizasının tərtib etdiyi proqram-təzisdə xarici iqtisadi fəaliyyətin normativ hüquqi bazasının qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, bu sahədə faktiki həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanması qaydaları və həmin əməliyyatların uçota alın-

masının müasir Yəziyyetini qiymətləndirmək vacibdir. Lakin xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə əməliyyatlar özü müxtəlifdir. Bu əməliyyatları iqtisadi xarakterinə görə qruplaşdırmaq olar:

- valyuta əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri;
- idxal-ixrac əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertiza işləri;
- bağlanan müqavilə və kontraktlar üzrə apanlan audit yoxlama-ekspertiza işləri;
- xarici iqtisadi fəaliyyət (idxal-ixrac) əməliyyatları üzrə tətbiq edilən taarif dərəcələri və gömrük rüsumlarının vaxtında, düzgün alınmasına dair audit yoxlama-ekspertiza işləri;
- xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının uçota alınması və maliyyə hesabatlarının vəziyyətinə dair audit yoxlama-ekspertiza işləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta əməliyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətin tərkib hissəsi olmaqla onun ekspertizası mühüm ohəralıyyət kəsb edir. Belə ki, valyuta vəsaitlərinin qanuni yolla əldə edilməsi, onların saxlanması təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, beynəlxalq valyuta qurumlarından bu və ya digər məqsədlər üçün kreditlərin alınması və onların səmərəli istifadə edilməsi valyuta əməliyyatları ilə tamamlanır. Valyuta hesabları üzrə əməliyyatları yoxlamalarkən bank çıxanşlarradan və təsərrüfat əməliyyatlarının düzgünlüyünü təsdiq edən informasiya mənbələrindən istifadə edilir. Belə təsdiqedici sənədlər mühasib-nəzarətçinin imzası, müvafiq bankın möhürü ilə təsdiq edilmiş bank çıxanşları ola bilər. Yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman auditor müəssisələrin (təşkilatların) istər respublika daxilində və istərsə də respublika xaricində fəaliyyət göstərən müvafiq banklarda saxlanılan valyuta vəsaitləri haqqında rəsmi məlumat əldə etməlidir. Çünki, hazırkı şəraitdə müəssisə və təşkilatların bir neçə valyuta hesabı ola bilər. Auditor yoxlama-ekspertizası zamanı başdan-başa yoxlama metodunu tətbiq etməklə, müəssisənin valyuta əməliyyatları üzrə mövcud olan bütün hesabların üzləşdirməli və qiymətləndirməlidir. Bu zaman auditor tərəfindən valyuta vəsaitləri üzrə apanılmış əməliyyatların reallığı, valyuta əldə etmək üçün alqı-satqıda iştirak etmək yolu ilə alınan valyutaların saxlanılma təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, valyuta əməliyyatları üzrə apanlan ödəmə tapşırıqlarının akkreditivlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi ekspertiza edilib qiymətləndirilməlidir. Bir qayda olaraq valyutaların əldə edilməsi üçün bağlanmış müqavilələrin surəti mühasibatlıqda saxlanmalıdır. Bu müqavilələr valyuta əməliyyatlarının hətə keçirilməsində ilkin və hüquqi sənəd hesab edilir. Müqavilələrin bağlanması zamanı

milli pul vahidi ilə xarici valyutanın mezenesi arasında fərqi mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi müqayisə edilməlidir. Valyuta üzrə apan-lar təsərrüfat emaliyyatları mühasibat uçotunun 52 sayılı «Valyuta hesabı» adlı balans hesabında uçota alınır. Xarici valyuta ilə aparılmış alqı-satqı emaliyyatları mühasibat uçotunun 52 sayılı balans hesabı ilə yanaşı, 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» hesabında öz əksini tapmalıdır. Həmin emaliyyatlar üzrə analitik məlumatlar isə 2 sayılı jurnal-orderdə, 1 sayılı cədvəldə və kassirin tərtib etdiyi hesabatda öz əksini tapmalıdır. Xarici valyutalar əsas etibarilə aşağıdakı müxtəlif mənbələrdən əldə edilə bilər:

- ödəniş kimi alıcı təşkilatlardan daxil olan valyutalar;
- respublikanın daxili valyuta bazarından valyuta satın alınması;
- qeyri-rezidentlərdən daxil olan valyuta vəsaiti;
- nizamnamə kapitalına qoyuluşlar;
- sərmayə iştirakından alınan gəlirlər, dividendlər;
- qiymətli kağızların satışından alınan gəlirlər;
- qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər (dividendlər);
- depozit qoyuluşları üzrə gəlirlər;
- xeyriyyəçilik məqsədləri üçün ödənişlər.

Malları ixrac edərkən, valyuta ilə ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün üstəlik xərclər olur. Bu xərclər valyutanın mütləq satışı həyata keçirilənədək tranzit hesabından müəssisənin cari valyuta hesabına köçürülməlidir. Auditor bütün bunları bilərək tranzit-valyuta hesabından pul gəliri satışının qanunauyğunluqlarını yoxlamalıdır. Vəsitəçi təşkilat onun tranzit-valyuta hesabına daxil olan xarici pul gəlirinin komissiya gəlirini çıxmaqla, qalan məbləği müəssisənin ixrac malları sahibinin tranzit-valyuta hesabına köçürür.

Vəsitəçi üçün alınmış komissiya mükafatı valyuta gəliri hesab olunur ki, onun da bir hissəsi mütləq satılmalıdır.

Akkreditiv üzrə hesablaşmaları yoxlayarkən, auditor mütləq onun açılışının məqsədəuyğunluğunu müəyyən etməlidir. Məhsatın müəssisənin bank tərəfindən alınmış emtəa-neqliyyat sənədləri, dəmiryol qəbzləri və malın yüklənib yola salınmasına dair sənədlər əsasən akkreditiv hesabından vəsaiti silmək üçün əsas sayılır. Akkreditivin istifadə olunmamış məbləği malın təşkilatı qaytarılır. Bu zaman auditor açılmış akkreditivləri bağlanmış müqavilələrin şərtləri ilə üzləşdirməli və kənarlaşmaları aşkara çıxarmalıdır. Müəssisədə akkreditivlərin istifadə müddəti üzrə onların operativ uçotu aparılmalıdır. Bir sıra hallarda akkreditiv ödənişi bir məb-

ləğlə deyil, bir neçə məbləğlə apanılır. Mühasiblər ya sehlənkərlilik üzündən, ya da bilərəkdən ayn-ayrı məbləğləri silmirlər, bununla da 55 sayılı sintetik hesabın <(Akkreditivlər> subhesabında düzgün olmayan qalıq alınır. Bele qahqlar olan zaman auditor malsatan təşkilata xidmət edən banka akkreditiv vəsaitindən necə istifadə olunması barədə sorğu verməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tərkib hissələrindən biri də ixrac əməliyyatlarıdır. İxrac əməliyyatlarının auditi dedikdə, mal, iş və xidmət ixracı üzrə əməliyyatların yoxlanılması başa düşülür. İxrac əməliyyatlarını yoxlayan zaman əsasən aşağıdakı məsələlər əhatə edilməlidir:

- ixrac mallarının hərəkəti üzərində daxili nəzarətin səmərəliliyi;
- ixrac tədarükü qaydasında yüklənib yola salınmış mal-material qiymətlilərin saxlanması üzərində nəzarət;
- mal ixracı üzrə manat və xarici valyuta ilə üstelik xərclərin səviyyəsi üzərində nəzarət;
- mühasibat uçotu haqqında qanunun tələblərinə uyğun olaraq ixrac əməliyyatlarının uçotunun aparılması qaydatanna riayət edilməsi;
- mal, iş və xidmət üzrə ixrac əməliyyatlarından alınan maliyyə nəticələrinin reallığı üzərində nəzarət.

Xarici iqtisadi fəaliyyət müqavilələrə əsasən həyata keçirilir ki, onlara da xüsusi qeydiyyat nömrəsi verilir, imzalanma yeri göstərilir və tarix qoyulur. Müqavilələr üzrə mübahisələr baş verdikdə, onun həlli məsələsi müqavilənin imzalandığı ölkənin məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Mal ixrac edən ölkə xarici alıcılarla müqavilə bağlandıqdan sonra iki nüsxədən ibarət sövdələşmə pasportu tərtib edir və banka təqdim edir. Bu, ona görə lazımdır ki, həmin müqavilə üzrə xarici pul gəlirinin daxil olması üzərində valyuta nəzarətini həyata keçirmək mümkün olsun. Bank sövdələşmə pasportuna imza edir, 1-ci nüsxəni mal ixrac edən müəssisəyə qaytarır, 2-ci nüsxə isə bankda saxlanılır. Yüklənib yola salınmış mallar üçün mal ixrac edən müəssisə gömrük bəyannaməsini hazırlayır, onun surətini çıxarır, sövdələşmə pasportunun surətini alır, həmin sənədləri rəsmiləşdirmək üçün müvafiq gömrük orqanına göndərir. Sövdələşmə pasportu gömrük bəyannaməsi ilə birlikdə gömrük idarəsinin işində saxlanılır. Gömrük bəyannaməsinin surəti isə mal ixrac edən müəssisədə qalır.

Mal ixrac edən təşkilat malları yalnız mal ixracı üçün icazə kağızı aldıqdan sonra yola salır. Malların respublika ərazisindən kənara çıxması üzərində nəzarət işi Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Mal ixracı rüsumu malın çəki vahidliyinə və yaxud malın gömrük dəyərinə nisbətən faizlə müəyyən edilir.

İxrac rüsumu bir qayda olaraq manatla hesablanır. Ona görə bütün xarici valyutalar manata çevrilir. İxrac əməliyyatları üzərində daxili nəzarətin vəziyyətini aşkara çıxarmaq üçün auditor testləşmə apara bilər. Burada nəzarətin həyata keçirilməsi qaydalan, o cümlədən:

- hərəkət mərhələləri üzrə malların uçuşunun apanılması;
- hərəkətin İstenilən mərhələsində hər bir mal partiyasının yerləşdiyi yerin müəyyənləşdirilməsi;
- limanlarda, anbar və bazalarda, eləcə də respublika daxilində, xarici məntəqələrdə malların gecikmələrinin səbəbi təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir.

Auditor, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə təbii itki norması daxilində əmtəə əksikgelmələrinin silinməsini, onları xarici partnyorlar tərəfindən qəbul edildikdən sonra apara bilər. Bu silinmələrdə mal-material qiymətlilərinin çatışmamazlığı təbii normalar üzrə mərhələlərlə və vaxtında apanılmasına auditor nəzarəti olması vacibdir. İxrac əməliyyatlarının yoxlama-ekspertizası zamanı malların müəyyən şərtlər üzrə yüklənib yola salınması qaydalara əməl edilməsinə də nəzarət edilməlidir. İxrac üzrə göndərilən mallar üzrə əməliyyatların baş tutmaması əsasən aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

- a) müəssisə rəhbərliyinin fikrinə görə;
- b) malların yükləyib yola salmaq üçün nəqliyyat vasitələrinin olmaması.

Auditor bu və digər amillər üzündən ixracın gecikməsi və bunun nəticəsində deymiş maddi ziyanın məsuliyyəti üzrə təqsirkar şəxsləri müəyyənləşdirməlidir.

Auditor bilməlidir ki, mal ixracına sərf edilən üstəlik xərclərin mütləq həcmi artırması aşağıdakı dəyişikliklərin nəticəsində ola bilər:

- a) yük daşınmasının uzaqlığı;
- b) yüklənib-boşaldılan yükün həcmi;
- v) yüklənib-boşalan hər bir ton üçün yükün orta dəyəri və s.

Audit təhlil üçün iqtisadi rəqəm materiallarını əldə edərkən, üstəlik xərclərin ayn-ayn maddələri üzrə dəyişmələri Öyrənərək, hansı maddenin daha dərindən yoxlanmasının zəruriliyini müəyyən edir. Bununla bərabər, bilmək lazımdır ki, mal, iş və xidmət ixrac edərkən, digər xərclər də əmələ gəlir. Bu xərclərə mal alanlara, nəqliyyat və digər təşkilatlara ödənilən cərimələr, imtina pulları, müavinətlər daxildir. Bunlar da iqtisadi mahiyyətinə görə qeyri-məhsuldar xərclər hesab olunur və ona görə də 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabında əks etdirilir. Təcrübə göstərir ki, müha-

sibathıqda üstoluk xərclərin müvafiq maddələrdə (yükün daşınıb-gətirilməsi, dəmir yolu taarifinin dəyişməsi və sair bu kimi xərclər) göstərilir, Auditor üstoluk xərcləri yoxlayarkən, bu maddələrin mezmununa da ciddi fikir verməlidir,

Üstoluk xərclərin tərkibinə xaricə daşınan yüklər üçün ödənilən gömrük rüsumları da daxil olur.

Gömrük rüsumuna cəlb olunan xaricə daşınan malların siyahısı və rüsum dərəcələri müvafiq normativ sənədlərlə rəsmiləşdirilir.

Auditor eyni zamanda ixrac malları üzrə xarici alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmaları və bu hesablaşmaların formalarını, ödənişlərin daxilolma müddəti, kreditə verilən mal ixracı halları, xarici məhsulların təşkilatların debitor borclarının vəziyyətini və sair bu kimi məsələləri öyrənir, onları təhlil edir.

Debitor borclarının təsdiqi audit yoxlamalarının ən mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Bu müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Onun əsas üsulları sorğu və yaxud sənədləşmədən ibarətdir. Sorğu iki halda - müsbət və mənfi nəticələr üzrə aparıla bilər. Müsbət sorğu zamanı auditor debitor borclarının reallığına inanır. Lakin buna baxmayaraq, onun dəqiqliyini araşdırmaq lazım gəlir. Auditor debitor borclarının təsdiq olunması üçün sorğu verə bilər, lakin sifarişçinin özündə olan məbləğlə sorğuda göstərilən məbləğ düz gəlmədikdə, o, auditora mütləq cavab verməlidir. Əgər sifarişçi sorğuya cavab verməzsə, onda debitor borcları haqqındakı informasiya təsdiqlənir. Debitor borclarının təsdiqi haqqındakı sorğular təkcə ilin axırında deyil, mərhələlər, yəni rüblər üzrə də verilə bilər.

Təcrübədə bəzən eyni mal göndərəninin uçotda iki dəfə əks etdirilməsinə də rast gəlinir. Belə halları aşkar etmək məqsədilə auditor «skanirəvanıya» üsulunu tətbiq edə bilər. Məlumdur ki, «skanirəvanıya» dedikdə, qeyri-adi əməliyyatları aşkar etmək üçün mühasibat yazışmalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi başa düşülür, Qeyri-adi kənarlaşmaların axınlığında satış cədvəllərinin nəzərdən keçirilməsi mühüm rol oynayır ki, bu da uçotda səhvlərin olması barədə xəbərdar edici hal kimi qəbul edilir. Məsələn, auditor mal İxracı üzrə müqavilələri öyrənir və müəyyən edir ki, təsdiq edilmiş müqavilələrə əsasən müəssisə, tutuq ki, may ayında 500 min dollarlıq məhsul ixrac etməli idi. Satışın uçotu cədvəlində isə 650 min dollarlıq məhsulun göndərilməsi əks etdirilmişdir. Əlavə sənədləşmə üsulunu tətbiq etməklə, auditor aşkar edir ki, 150 min dollarlıq mal göndərilməsi uçotda iki dəfə əks etdirilmişdir.

İxrac əməliyyatları üzrə hesablaşmaların vəziyyətini yoxlayaraq auditor tətbiq edilən hesablaşmaların səmərəliliyini də təhlil etməlidir. Hesab-

laşmaların ən semereli formalarından biri veksellərlə hesablaşmalardır.

Auditor ixrac edilən raalları daxili qiymətinin onların məzənnə fərqi ilə hesablanmış xarici bazar dəyəri arasındakı fərqi düzgün hesablanmasının yoxlanılmasına da xüsusi fikir verməlidir. Xarici əməliyyatlardan əldə edilən məzənnə fərqi düzgün hesablanması, xüsusilə satışdan əldə edilən pul gəliri fərqi müəyyənləşdirilməsi uçot siyasətinin düzgün seçilməsindən asılıdır.

Belə ki, xarici valyuta ilə əməliyyatların başlanma tarixinin müəyyən edilməsi aşağıda göstərilən amillərdən asılıdır. Əgər müəssisə satışdan əldə etdiyi pul gəlirini hesablaşma sənədlərini alıcı təşkilatıya təqdim etdikcə müəyyən edirsə, debitor borcu mühasibat hesabatı tərtib edildiyi tarixə Milli Bankın valyuta kursu məzənnəsi üzrə manata çevirməklə hesablanır. Məzənnə fərqi 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabında uçota alınır ki, bu da ilin axırında 80 sayılı «Mənfəət və zərər» hesabına silinir. Məzənnə fərqi düzgünlüyünün müəyyən edilməsi üzrə apanılan yoxlamaların nəticələrinin işçi sənədlərdə əks etdirilməsi daha məqsəduyğun hesab olunur.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində ixrac əməliyyatları ilə yanaşı, idxal əməliyyatlarının auditi vacib əhəmiyyət kəsb edir. İdxal əməliyyatlarının auditi apanılan zaman əsasən aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində olmalıdır:

- yolda olan idxal mallarının hərəkəti üzərində daxili nəzarətin səmərəliliyinin yoxlanılması;
- idxal malları üzrə üstelik xərclərin manatla və manata çevrilmiş valyuta ilə seviyyəsinin və səmərəliliyinin yoxlanılması;
- mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının mövcud təlimat və əsasnamələrə uyğun olaraq apanılması üzərində nəzarət;
- idxal əməliyyatlarının maliyyə nəticələrinin düzgün hesablanması.

İdxal mallarının respublika ərazisində satışına yalnız sertifikat olduğu halda icazə verilir. Sertifikat və yaxud həmin malların qanuniliyini sübut edən şəhadətnamə gömrük bəyannaməsi ilə birlikdə gömrük orqanına təqdim edilir ki, bu da məhsulun respublika ərazisinə gətirilməsi üçün əsas icazə sənədi hesab olunur. Respublika ərazisinə daşınan malların sertifikatlaşdırılması sertifikatlaşdırılan məhsulların təsdiq edilmiş siyahısına əsasən həyata keçirilir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman idxal əməliyyatlarında tətbiq edilən gömrük rüsumlarının və digər vergilərin düzgün tətbiq edilməsini də qiymətləndirməlidir.

Müəssisələr mal idxalı zamanı aşağıdakı haqları ödəyirlər:

- gömrük **Təsmiləşdirilməsi** rüsumu;
- gömrük rüsumu;
- aksiz ödənişlər;
- əlavə dəyər vergisi;
- malların gömrük müşayiəti üçün ödəniş haqqı;
- malların gömrük anbarlarında saxlanması üçün verilən haqq.

Auditor aksiz və əlavə dəyər vergilərinin düzgünlüyünü yoxlayarkən mövcud qanunvericilik aktlarını əldə rəhbər tutmalıdır. Xaricdən respublikaya daşınan mallar üçün aksizlər mahn gömrük dəyərimdən asılı olaraq hesablanır. Auditor lazım gəldikdə bu məsələni sadə arifmetik üsullar tətbiq etməklə hesablama edə bilər. Lakin yoxlama zamanı o, hansı malların tam və qismən vergilərdən azad edilməsi haqqında məlumatlı olmalıdır. Məsələn, bəzi mallar əlavə dəyər vergisindən azad edilir. Bu, əsasən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı üçün toxum, yem və yem konsentratları, gübrə və dərman preparatları, maşın və mexanizmlər, onların ehtiyat hissələrinə aid edilir.

İdxal mallarının auditinin mühüm amillərindən biri də debitor-kreditör borclarının düzgünlüyünün yoxlanılmasıdır. Kreditör borclarının reallığı haqqındakı rəqəm məlumatlarının toplanması imkanını nəzərdən keçirərkən, auditor əsasən malların mədaxilini özündə əks etdirən sənədlərin tam uçota alınmasına ciddi fikir verməlidir. Bu onunla əlaqədardır ki, müəssisələr öhdəliklərin uçotuna nisbətən idxal mallarının satışından alınan gəlirin uçotuna çox fikir verirlər.

Deməli, auditor mal satanların uçota alınmamış hesabnamələrinin aşkara çıxarılmasına daha çox səy göstərməlidir. Uçotdankənar öhdəlikləri aşkara çıxarmaq üçün auditor nəzarətin müşahidə və üzləşdirmə üsulundan istifadə edə bilər. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, auditor mühasibat uçotu registrlərində olan yazılışları almamış mallar, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər üçün mal satanlarla apanlan ödənişləri özündə əks etdirən hesabnamələr, müqavilələr və digər təsdiqedicilər pul sənədləri ilə üzləşdirir. Bir çox hesabnamələr təsadüfən və yaxud yol verilən səhv üzündən mühasibat uçotu registrlərində əks etdirilmir. Buraxılan səhvlər üzləşdirmə üsulunu tətbiq etməklə asanlıqla aşkara çıxarılır. Mal satanların sənədləri yoxlanılarkən, elə hallara təsadüf olunur ki, yoxlanılan müəssisə tərəfindən auditləşdirilən ilin dekabr ayında mal alınır və yaxud satılır, lakin bu əməliyyatlar gələn ilin yanvar-fevral aylarında uçotda əks etdirilir.

Bəzi hallarda bu sənədlər, ümumiyyətlə, uçotda əks etdirilmir. Belə dolaşılıqlar əsasən o zaman olur ki, malı müəssisə alır, lakin onun əvezinə hesablaşmanı başqa müəssisə aparır. Belə halları aşkara çıxarmaq üçün üzləşdirmə üsulunu uçot yazışlarının sənədli təsdiqi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Üzləşdirmə zamanı külli miqdarda kənarlaşma aşkar edilsə, auditor mütləq malsatan təşkilata sorğu göndərməli və təsdiqedicisi sənəd əldə etməlidir. Bu zaman auditor bağlanmış müqaviləyə əsasən tətbiq edilən hesablaşma formalarını da nəzərə almalıdır. Xaricdən alınan malların satışı da idxal əməliyyatlarının yoxlanılmasının auditor proqramına daxil edilir.

İdxal malları respublika daxilində həm topdansatış, həm də pərakəndə satış qaydasında manatla və yaxud valyuta ilə hesablanı bilər.

Auditor idxal mallarının satışını yoxlayarkən valyuta gəlirinin tam və vaxtında müvəkkil banklara təhvil verilməsinə də nəzarət etməli və ilkin sənədlərlə araşdırmalıdır.

21.5. Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə audit nəticələrinin yekunlaşdırılması

Xarici iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin yekunlaşdırılmasına yoxlama-ekspertiza prosesi zamanı aşkarlanmış çatışmamazlıqlar, nöqsanlar, qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə zidd olan əməliyyatlar və digər neqativ halların qiymətləndirilməsi, rəsmiləşdirilməsi mərhələləri aiddir. Xarici iqtisadi fəaliyyət xüsusi bir sahə olduğu üçün burada apanılan audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi də ümumi metodika ilə yanaşı, müəyyən spesifik yanaşma tələb edir. Belə ki, yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri yekunlaşdırılan zaman ümumi qaydaya uyğun olaraq bu sahədə yol verilmiş ciddi qanun pozuntuları, mənimsəmələr və maddi ziyanlar ön plana çəkilə bilər. Qalan xırda nöqsanlar, çatışmamazlıqlar, uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflər iqtisadi məzmununa, istiqamətinə görə qruplaşdırılmalı və ümumi reyestr tərtib edilməklə yekun arayışına əlavə edilə bilər. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, xarici iqtisadi fəaliyyət xüsusi sahə olmaqla yanaşı, çoxşaxəli geniş bir istiqamət olduğu üçün burada audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin aşağıdakı ardıcılıq və mərhələlərlə aparılması məqsəduyğun hesab edilir. Daha doğrusu, bu sahədə ilk növbədə qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinin pozulması, bunun nəticəsində baş vermiş qanunsuz əməliyyatlar, maddi ziyanlar və mənimsəmələr konkret faktlarla şərh edilə bilər. Bun-

dan sonra audit yoxlama-ekspertiza apanlan müəssisədə xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan əməliyyatları aşağıdakı bir neçə istiqamətdə şərhini vermək vacibdir:

- valyuta əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza nəticələrinin şərh və rəsmiləşdirilməsi;
- İdxal-İxrac əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza nəticələrinin şərh;
- xarici əməliyyatlarda vergi rüsumlarının düzgün və vaxtında qiymətləndirilməsinin şərh;
- uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti haqqında nəticələr;
- təsərrüfatdaxili auditin təşkili səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və şərh.

Auditor valyuta əməliyyatları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin şərhini verən zaman bir sıra vacib və prinsiplal məsələlərə cavab tapmalıdır. Yəni, müəssisənin (təşkilatın) cari təsərrüfat ilində hansı həcmdə valyuta əldə etməsi, bu valyutanın əldə edilməsində məqsəd, valyutanın saxlanma təhlükəsizliyinin təminatı və valyutadan nəticə etibar ilə əldə edilən səmərənin həcmi qiymətləndirilməlidir. Müəssisə və təşkilatlarda valyuta əməliyyatlarının mühasibat uçotunda düzgün uçota alınması, valyutanın cari dövrdə hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili səviyyəsi də qiymətləndirilməli obyekt olmalıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tərkib hissəsi sayılan idxal və ixrac əməliyyatları böyük bir sahəni əhatə edir, İdxal-ixrac əməliyyatlarının yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması bu əməliyyatların faktiki həcmi ilə başlanmalıdır. Auditor ilk növbədə müəssisənin İxrac etdiyi məhsulları ön plana çəkərək onu müsbət hal kimi qiymətləndirməlidir, Çünki, hər hansı bir müəssisənin məhsulunun xarici ölkələrə İxrac edilməsi onun dayanıqlı, rəqabət qabiliyyətli və xarici valyuta gətirmək imkanlarına malik olması deməkdir. Bu zaman auditor idxal-ixracın balansını qurmalı və onun tərkibinə nəzər salmalıdır. İxracın tərkibində hazır məhsullar və onların alıcı təşkilatlara göndərilməsi əməliyyatlarında yol verilmiş qanunsuzluqları şərh etməli və qiymətləndirməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələri yekunlaşdırılan zaman ixrac edilmiş malların mərhələlərlə uçota alınması və uçota alınma zaman gecikmə halları, bu malların anbarda, bazarlarda və eləcə də respublikanın daxilindəki ixrac mənteqələrində gecikmə səbəbləri şərh edilməlidir. Auditor bu zaman yolda olan mal-material qiymətlilərinin hərəkətini də nəzarətdə saxlamalıdır. Çünki, bir sıra

hallarda mal-material qiymətlilərinin çatışmamazlığı sifarişçiyə göndərilmiş, lakin mənzilinə çatmamış, yolda olan mal kimi göstərilir. Digər hallarda isə təbii itkilər adı altında silinərək mənimsenilir. Ona görə də ixrac üçün malların saxlanma şəraitinin təbii itkilərin normadan artıq olmasının səbəbi aydınlaşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir. BİR qayda olaraq ixrac edilən malların ixrac məntəqələrində nəqliyyatların yolda ləngiməsinin səbəbləri nəqliyyat vasitələrinin olmaması və yaxud malların gömrük-keçid məntəqələrinə uyğun olaraq qablaşdırılmaması ola bilər. İxrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsində sifarişçi təşkilatla bağlanmış müqavilələr və onların müvafiq standartlara uyğun olması vacib şərtlərdən biridir. Bir çox hallarda müqavilələrin rəsmiləşdirilməsində əwəlcədən razılaşmalara əsasən malların dəyərinin əvəzləşdirilməsi və yaxud göndərilən malların rəsmi olaraq dəyərinin ümumi bazar qiymətlərindən aşağı olması göstərilir. Lakin əslində isə malların ümumi bazar dəyəri ilə müqavilədə göstərilən dəyər arasındakı fərq bölüşdürülüb mənimсэнilməsi üçün əwəlcədən razılaşdırılmış qaydada mal göndərənün ünvanına qeyri-rəsmi yollarla çatdırılır. Əlbəttə, belə əməliyyatlarda cinayət tərkibi var və bu halların açılmasında audit yoxlama-ekspertizanın böyük rolu vardır. Auditor yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasında belə halların olub-olmamasına dair öz qənaətinə bildirməlidir. İxrac edilən mallara çəkilən üstəlik xərclərin yekun arayışında şərh edilməsi vacibdir. Üstəlik xərclərə malların daşınması ilə bağlı olan xərclər, yüklərin qablaşdırılması, yüklənmə, boşaldılma və digər nəzərdə tutulmayan - planlaşdırılmayan xərclər aid edilir. Auditor bu xərclərin tərkibinin dinamikasına nəzər yetirməli və onların cari təsərrüfat ilində sıçrayış dəyişməsinə müşahidə etməlidir. Əgər bu xərc maddələri içərisində cari təsərrüfat ilində məntiqə uyğun olmayan sıçrayış dəyişiklikləri baş vermişsə, auditor həmin halların araşdırılmalı, onların səbəblərinin yekun arayışın müvafiq bölmələrində auditor şərhini verməlidir. İxrac əməliyyatları ilə yanaşı, idxal əməliyyatları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Auditor idxal əməliyyatlarının yoxlama-ekspertizasını aparan zaman aşağıdakı prinsiplial məsələlərə diqqət yetirməli və qiymət verməlidir:

- mal idxalma dair sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi;
- idxal edilmiş mallara gömrük rüsumlarının düzgün tətbiqi;
- respublikamızın serhəd stansiyalarına daxil olmuş idxal mallarının bildiriş sənədlərinin olması;
- idxal mallarının bütöv saxlanma yerində inventarlaşdırılması;

- idxal mallarının daxil olması haqqında anbar müdiriərinin mühasibatlığa müvafiq hesabatın təqdim edilməsi;
- idxal malları alınan zaman onların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkil edilmə vəziyyəti;
- müəssisənin sifarişçi ilə bağladığı müqavilə əsasında qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və s.

Auditor bu məsələlərin hər birinə yoxlama yekun sənədində öz rəyini verməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin audit yoxlama-ekspertizasının yekunlaşdırılmasında uçot-hesabat işlərinin və təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi vacib amillərdən biridir. Belə ki, idxal-ixrac, valyuta, beynəlxalq nəqliyyat və digər əməliyyatların hər birinin aynılıqda və bütövlükdə yekun nəticələri mühasibat uçotunda ayrı-ayrı analitik-sintetik hesablarda və maliyyə hesabatlarında öz əksini tapmalıdır. Ona görə də yoxlama-ekspertiza üçün ən vacib etibarlı mənbə uçot-hesabat məlumatlarıdır. Bu məlumatların audit yoxlama-ekspertizasının nəticələri aşağıdakı ardıcılıqla şərh edilə bilər:

- xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə yoxlama dövrünün sonuna debitor və kreditor borclarının qalıqları və onların reallığı;
- xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə cari təsərrüfat ilində debitor və kreditor borclarının hərəkəti;
- cari təsərrüfat ilinin əvvəlinə xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə debitor və kreditor borclarının qalıqları.

Auditor bu 3 mənbənin müqayisəsində müvafiq kənarlaşmalar müşahidə edərsə, bu kənarlaşmaların səbəbini konkret faktlarla yekun arayışında şərh etməlidir. Növbəti mərhələdə isə həmin müşahidə zamanı müəyyən edilmiş fərqlər müvafiq dəlillərlə, yəni analitik və sintetik uçotda baş vermiş qeyri-qanuni əməliyyatlarla, düzgün olmayan uçot müxəbirələşmələri ilə sübuta yetirilməlidir. Auditor lazım gəldicə yekun arayışda, yaxud tematik qaydada ayrıca tərtib edilmiş yekun sənədində alternativ mühasibat müxəbirələşmələri tərtib etməklə delil kimi mühasibat yazışmalarında yol verilmiş qeyri-qanuni əməliyyatları sübuta yetirə bilər. Mühasibat uçotu və hesabatı üzrə audit yoxlama-ekspertizasının nəticə rəyində gömrük rüsumlarının, əksiz ödənişlərinin, əlavə dəyər vergisinin, malların gömrük anbarlarında saxlanması üçün ödənilən haqların və digər planlaşdırılmamış xərclərin düzgün əks etdirilməsi şərh edilməli, qiymətləndirilməlidir.

XXII FƏSİL. INVESTİSIYA QOYULUŞLARININ AUDİTİ

22.1. İnvestisiya qoyuluşları auditinin məqsəd və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid hər şeydən öncə kapitalın və maliyyə resurslarının sərbəst hərəkətinə geniş meydan vermişdir. Belə bir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir təsərrüfat subyekti sərəncamında olan kapital və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə onların sərbəst qalmış hissəsini bu və ya digər formada geniş təkrar istehsala yönəltməklə daha böyük mənfəət, sosial səmərə əldə etmək istəyir. İnvestisiya dedikdə, mülkiyyət formasından, təşkilati təbəçiliyindən asılı olmayaraq sərəncamda olan sərbəst maliyyə resurslarının, daşınmaz əmlakların və intellektual məhsulun mənfəət əldə etmək məqsədilə geniş təkrar istehsala yönəldilməsi başa düşülür. İnvestisiya geniş məfhum olmaqla, çox zəngin forma və variantlar vasitəsilə tətbiq edilə bilər. Belə ki, sahibkar və dövlət qurumları sərəncamında olan pul vəsaitlərini birbaşa geniş təkrar istehsala yönəltməklə yanaşı, onları 2-ci və 3-cü şəxsə vasitəsilə də icra etmək imkanlarına malikdirlər. Daha doğrusu, İnvestisiyanın bu forması qiymətli kağızlar vasitəsilə icra edilir. Yəni, sərəncamında sərbəst maliyyə resurslarına malik olan təsərrüfat subyektlərində gəlirlərin (mənfəətin) əldə edilməsinin optimal variantını müəyyənənlərək onları ikinci şəxslər vasitəsilə geniş təkrar istehsala yönəltmək üçün səhmlərdən, istiqrazlardan, bank sertifikatlarından, veksellərdən, xəzinə veksellerindən, çeklərdən, ipoteka kağızlarından, girov kağızlarından, anbar kağızlarından, mənzil sertifikatlarından və sair bu kimi formalarından istifadə edə bilərlər. Bununla yanaşı, təsərrüfat subyektləri sərbəst maliyyə resurslarının gəlirlə təmin olunması üçün məqsədli bank əmanətlərindən, kreditlərdən, paylardan və digər formalarından da istifadə edə bilərlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz investisiya formaları investisiya qoyuluşlarında təsərrüfat subyektlərinin iştirakını birbaşa təmin etmir. Belə ki, səhmdar cəmiyyətləri öz səhm kapitalının nominal dəyərini elan etdikdən sonra onun satışı təşkil edir. Təsərrüfat subyektləri sərəncamında olan sərbəst maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün digər müəssisələrin qiymətli kağızlarını almaq yolu ilə onların dəyərinə uyğun olaraq həmin cəmiyyətlərin (müəssisələrin) fəaliyyətinin nəticəsində əldə edilmiş mənfəətin bir hissəsini (dividendlər vasitəsilə) qazanmış olurlar. Başqa bir halda, mövcud sosial-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq təsərrüfat subyektləri daha bir optimal variant seçməklə, sərəncamlarında olan sərbəst maliyyə resurslarını bank sertifikatları vasitəsilə müəyyən müddətə

depozite qoyur, müddət tamam olduqdan sonra qoyulmuş məbləğin özünü və əlavə faizin geri qaytarılmasını təmin edir. İnvestisiya qoyuluşları yalnız maliyyə resursları ilə məhdudlaşmır. Geniş təkrar istehsal artırılması, mənfəət əldə edilməsi məqsədilə təsərrüfat subyektləri onların sərəncamında olan daşınan və daşınmaz əmlaklar, o cümlədən binalar, qurğular, avadanlıqlar və digər maddi sərvətləri də investisiya qoyuluşuna yönəldə bilərlər. Təbii ki, təkrar istehsalın təşkili və onların reallaşdırılmasında daşınan və daşınmaz əmlakların investisiya qoyuluşlarına yönəldilməsi heç də az mənfəət getirmir. Ona görə də təsərrüfat subyektləri sərbəst daşınan və daşınmaz əmlakları Azərbaycan Respublikası «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» qanuna müvafiq olaraq rəsmiləşdirib, sənədləşdirib əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə investisiya qoyuluşlarına yönəldə bilərlər.

Hazırkı şəraitdə dünya bazasında rəqabət aparmada elm tutumlu məhsul ön cərgədədir. Yeni texnologiyaların işlənilib hazırlanması, tətbiqi, məhsuldarlığın artırılması, məsrəflərin azaldılması nəticədə mənfəətin artması ilə yekunlaşır. Müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktlara əsasən elmi işləmələr, elmi kəşflər, elmi təcrübələrin nəticələrinin tətbiqi bilavasitə investisiya qoyuluşu ola bilər. Bu formada investisiya qoyuluşu təbii ki, müvafiq qaydada rəsmiləşdirilməlidir. Bir çox hallarda elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, texnoloji işləmələrin kommersiya və digər məqsədlər üçün investisiya qoyuluşlarına yönəldilməsi təcrübədə «Nau-hau» kimi öz əksini tapmışdır. İndi dünyanın inkişafda olan bir çox ölkələri investisiyanın «Nau-hau» formasından istifadə edir. Təbii sərvətlər (torpaqlardan, sülardan, minerallardan) və digər təbii ehtiyatlardan istifadə hüququna malik olan təsərrüfat subyektləri həmin təbii sərvətləri investisiya qoyuluşlarına yönəldə bilər.

Göründüyü kimi, investisiya qoyuluşları olduqca zəngin və geniş fəaliyyət sahələrinə malikdir. Burada böyük təsərrüfat emeliyyatları mövcuddur ki, bunlar da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyekti olmalıdır. İnvestisiya fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizasının qarşısında bir sıra məqsəd və vəzifələri durmaqdır. Belə ki, müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ekspertiza edilən zaman investisiya qoyuluşları və onların rəsmiləşdirilməsində sənədlərin qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq doldurulması, vaxtında tərtib edilməsi qiymətləndirilməlidir. Hər bir təsərrüfat emeliyyatı mühasibat uçotunun obyekti hesab edilir. İnvestisiya qoyuluşları da təsərrüfat obyekti sayılır və o müəssisələrin mühasibat uçotu hesabları planında 6 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı sintetik hesabda uçota alınır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman investisiya qoyuluşları üzrə müvafiq maliyyə resursları hərəkətinin vaxtında

ve düzgün uçota alınmasını qiymətləndirməlidir, Qeyd etdiyimiz kimi İnvestisiya qoyuluşları bir çox hallarda 2-ci və 3-cü şəxs vasitəsilə, yəni qiymətli kağızlar vasitəsilə həyata keçirilir. Auditor müəssisələrin (təşkilatların) əldə etdiyi qiymətli kağızlara, onların saxlanması, hərəkəti və realizasiya prosesinə də öz rəyini bildirməlidir. İnvestisiya qoyuluşları bilavasitə məqsədli xarakter daşıyır, yəni investisiya qoyuluşu nəticəsində müvafiq gəlirlər və mənfəət əldə edilməlidir. İnvestisiya nəticəsində əldə edilən gəlir (mənfəət) və onların xərclənməsi auditorun tədqiqat obyektində olmalıdır. İnvestisiya qoyuluşlarının nəticəsində əldə edilən gəlirlərdən (mənfəətlərdən) vergi qanunvericiliyinə görə vergilər və ödəmələr apanmalıdır, Bu vergi və ödəmələrin hansı səviyyədə yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının əsas vəzifələrindən biri sayılır. İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların uçota alınması və onların müvafiq maliyyə hesabatlarında doğru, düzgün öz əksini tapması audit yoxlama-ekspertiza işlərində əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri hesab edilir. Audit yoxlama-ekspertiza zamanı investisiya qoyuluşunun sahələr üzrə düzgün analitik uçotunun apanılması, hesabatlarda əks etdirilməsi qiymətləndirilməlidir.

22.2. İnvestisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazası

İnvestisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktları, o cümlədən «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «İpoteka kreditləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Qiymətli kağızlar və fond birləşmələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Köçürmə və sadə veksəl haqqında» nümunəvi qanun haqqında Cenevrə Veksəl Konvensiyasına Azərbaycan Respublikasının qoşulması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu aiddir. Qeyd olunanlarla yanaşı Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanı, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 iyun 1999-cu il tarixli Fərmanı, «Qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində bəzi fəaliyyət növlərinin lisenziyalasdırılması qaydalının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 noyabr 1999-cu

il tarixli Fərmanı, «Milli depozit sistemi» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 may 1997-ci il tarixli Fərmanı, «Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditlər sisteminin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 2005-ci il tarixli Fərmanı, Azərbaycan Respublikası 2001-ci il tarixli «Dövlətdaxili uduşlu istiqrazlanmın buraxılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 dekabr 2000-ci il tarixli qəran və Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı əsasnamələr və təlimatlar da respublikamızda investisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazasına daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda investisiya qoyuluşlarını təkmilləşdirmək, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin etmək üçün maliyyə bazasının liberallaşdırılması və effektivli fəaliyyəti üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin qısa müddətdə fəaliyyəti nəticəsində 100-dən çox normativ hüquqi akt işləyib hazırlanmışdır, Bura aiddir;

- «Kredit təşkilatları tərəfindən Qiymətli kağızlar bazasında qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi haqqında» 03.11.1999-cu il tarixli Qaydalar;

- «Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlerinin Qiymətli kağızlar bazasının peşəkar iştirakçıları vasitəsi ilə bağlanma və qeydiyyatı qaydaları haqqında» 08.11.1999-cu il tarixli əsasnamə;

- «Sənədləşdirilmiş emissiya qiymətli kağızları, sertifikatların məcburi rekvizitləri haqqında» 19.11.1999-cu il tarixli Qaydalar;

- «Bütün növ qiymətli kağızlarla girovun və qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin dövlət qeydiyyatına alınması haqqında» 03.01.2000-ci il tarixli Qaydalar;

- «Dövlət özəlləşdirmə opsiyonlarının buraxılışı, tədavülü və silinməsi haqqında» 17.01.2000-ci il tarixli Qaydalar;

- «Dövlət Özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) tədavülünün tənzimlənməsi haqqında» 26.01.2000-ci il tarixli Qaydalar;

- «Qiymətli kağızlar bazasında peşəkar fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərin peşəkar fəaliyyətinin növləri ilə eyni zamanda məşğul olması üzrə» 02.02.2000-ci il tarixli tələblər;

- «Azərbaycan Respublikasında veksellərin dövriyyəsi haqqında» 02.02.2000-ci il tarixli əsasnamə;

- «Azərbaycan Respublikasının Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» 09.02.2000-ci il tarixli Qaydalar;

- «Xarici hüquqi və fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar bazasında iştirakı haqqında» 09.02.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları vasitəsi ilə bağlanma və qeydiyyatı qaydaları haqqında» 09.02.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «Kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları haqqında» 15.02.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən investisiya fondlarının vahid reyestrinin aparılması haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya fondları ilə depozitarlar arasında bağlanan depozitar müqaviləsinin əsas müddəaları»na dair 06.03.2000-ci il tarixli tələblər;
- «İnvestisiya fondunun nizamnamə kapitalının formalaşdırılması haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Açıq investisiya fondlarının xalis aktivlərinin qiymətləndirilməsi qaydaları haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «İnvestisiya fondlarının fəaliyyətinə dair sənədlərin saxlanması və investisiya fondu tərəfindən ona məxsus qiymətli kağızların depozitariyə verilməsi haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya fondunun idarə edilməsi barədə müqaviləyə dair» 06.03.2000-ci il tarixli Tələblər;
- «İnvestisiya fondunun əla biləcəyi qiymətli kağızların növləri, habelə fondun investisiya portfelinin likvidliyi üzrə» 06.03.2000-ci il tarixli Tələblər;
- «İnvestisiya fondunun və fondun müdiriyyətinin fəaliyyətinin nəticələri haqqında hesabatların Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QKDK-ne təqdim olunması, mətbuatda dərc olunması, habelə digər kütləvi informasiya vasitələrində verilməsi haqqında» 06.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli Kağızlar bazasının peşəkar iştirakçılarının özü-özünü tənzimləyən təşkilatların fəaliyyəti haqqında» 24.03.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında Qiymətli Kağızlar bazasında sığorta» üzrə 24.03.2000-ci il tarixli Standartlar;
- «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazasında reklam haqqında» 10.05.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasının ərazisində Fond birjasının təşkili, fəaliyyəti və birja qaydalarına dair tələblər haqqında» 18.05.2000-ci il tarixli əsasnamə;

- «Azərbaycan Respublikasının ərazisində kooperativ istiqrazların buraxılması və tədaviyi haqqında» 24.05.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında adli və qısa anbar şəhadətnamələrinin dövriyyəsi haqqında» 30.06.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarının inkişafı haqqında» 07.08.2000-ci il tarixli Proqramı;
- «Dövlət qısamüddətli istiqrazlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi və tədaviyi haqqında» 28.08.2002-ci il tarixli əsasnamə;
- «Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyətin (klirin-qin) həyata keçirilməsi haqqında» 29.08.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Dövlət özəlləşdirmə paylarının (çəklerinin) tədaviyünün tənzimlənməsi haqqında» Qaydalar və bu qaydatara 04.09.2000-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər;
- «Xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikasında tədavilə buraxılması haqqında» 06.09.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Bütün növ qiymətli kağızlarla girovun və qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc Öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyatına alınmasına» dair Qaydalara 18.09.2000-ci il tarixdə edilmiş əlavə və dəyişikliklər;
- «Azərbaycan Respublikasında xəzinə veksellərinin buraxılması və dövriyyəsi haqqında» 19.09.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında çəklərin dövriyyəsi haqqında» 21.09.2000-ci il tarixli əsasnamə;
- «Dövlət Özəlləşdirmə opsiyonlarının buraxılışı, tədaviyi və silinməsi haqqında» Qaydalara 21.09.2000-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər;
- «Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin buraxılışı, qeydiyyatı və tədaviyi haqqında» 29.09.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazasında qanun pozuntularının aradan qaldırılması və investorların hüquqlarının müdafiəsi üzrə nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında» 22.11.2000-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında Fyuçərlərin tədaviyi haqqında» 08.01.2001-ci il tarixli Qaydalar;
- «Dövlət qısamüddətli istiqrazları ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının REPO əks REPO əməliyyatlarının aparılması haqqında» 07.02.2001-ci il tarixli müvəqqəti Qaydalar;

- «Azərbaycan Respublikasında Dövlət və bələdiyyə Qiymətli kağızların buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» qaydalanna 04.04.2001-ci il tarixində edilən əlavə və dəyişikliklər;
- «Azərbaycan Respublikası ərazisində kooperativ istiqrazların buraxılması və tədavülü» Qaydalanna 04.04.2001-ci il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qısamüddətli notlarının buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» 04.06.2001-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazasında sığorta Standartlarına 10.07.2001-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər»;
- «Girov kağızı haqqında» 17.01.2002-ci il tarixli əsasnamə;
- «Azərbaycan Respublikasının dövlət daxili uduşlu istiqrazlarının buraxılması, tədavülü və ödenilməsi haqqında» 20.07.2001-ci il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan və ölkə ərazisinə idxal edilən alkoqollu içkilərə, pıveye, etil spirtinə və tütün məmulatlarına tətbiq olunan dövlət əksiz markalarının sifarişi, satışı, uçotunun aparılması və onlardan istifadə olunması haqqında» 14.01.2002-ci il tarixli Qaydalar;
- «Bütün növ qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyatına alınması haqqında» Qaydalara 17.01.2002-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər;
- «Gömrük ödənişinə sadə veksəl vasitəsi ilə zəmanət verilməsinin müddəti haqqında» 04.04.2002-ci il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanma qaydalan haqqında» 26.07.2002-ci il tarixli əsasnamə;
- «Kommersiya təşkilatlarının yenidən təşkili zamanı investisiya qiymətli kağızlarının emissiyasının» 06.11.2002-ci il tarixli Standartları;
- «Qiymətli kağızlar bazasında peşəkar fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün ixtisas şəhadətnaməsinin verilməsi haqqında» 27.11.2002-ci il tarixli Qaydalar;
- «Bütün növ qiymətli kağızlarla girovun və qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyata alınması haqqında» Qaydalara 27.12.2002-ci il tarixində edilmiş əlavə və dəyişikliklər;

- «Kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları haqqında» əsasnaməyə 23.07.2003-cü il tarixində edilmiş əlavələr və dəyişikliklər;
- «Qiymətli Kağızlar bazasında Broker fəaliyyəti həyata keçirilməsi haqqında» 04.08.2003-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazasında Dilər fəaliyyətinin həyata keçirilməsi haqqında» 12.08.2003-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazasında peşəkar fəaliyyət növlərlə məşğul olmaq üçün ixtisas şəhadətnaməsinin verilməsi haqqında» Qaydalara 26.08.2003-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Bütün növ qiymətli kağızlarla girovun və qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin girovunun dövlət qeydiyyatına alınması haqqında» Qaydalara 24.11.2003-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Qiymətli kağızlar bazasının peşəkar iştirakçıları tərəfindən hesabatların təqdim edilməsi haqqında» 30.12.2003-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazasında çirkli pulların yuyulmasının və terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə qiymətli kağızlar bazasının peşəkar iştirakçıları tərəfindən tədbirlərin görülməsi haqqında» 09.05.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazasında Broker və Diller tərəfindən daxili uçotun aparılması haqqında» 25.05.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında Veksellərin dövriyyəsi haqqında əsasnamə»yə 25.05.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Azərbaycan Respublikasında çeklərin dövriyyəsi haqqında əsasnamə»yə 25.05.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Hüquqi şəxs olan sığorta edənlər ləğv olunduqda, onların məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna olan borcların ödənilməsində dövlət qiymətli kağızlarından, habelə kredit və digər təşkilatların veksellərindən istifadə edilməsi haqqında» 26.05.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya qiymətli kağızlarının dövriyyədən çıxarılması və ləğv edilməsi haqqında» 08.06.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya qiymətli kağızların buraxılışlarına (əlavə buraxılışlarına) dövlət qeydiyyat nömrəsinin verilməsi haqqında» 08.06.2004-cü il tarixli təlimat;
- «Adli senədli qiymətli kağızlar üzrə hüquqların ötürülməsi zamanı qiymətli kağızın sertifikatlarının yeni sahibin adına rəsmiləşdirilməsi haqqında» 25.06.2004-cü il tarixli Qaydalar;

- «Qiymətli Kağızlar bazannda peşekar fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərin peşekar fəaliyyətinin növləri ilə eyni zamanda məşğul olması üzrə» Teleblərə 02.07.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Qiymətli kağızlar bazannda Broker fəaliyyətinin həyata keçirilməsi» Qaydalanna 02.07.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Qiymətli kağızlar bazannda Diller fəaliyyətinin həyata keçirilməsi» Qaydalarına 02.07.2004-cü il tarixli əlavə və dəyişikliklər;
- «Səhmlərin birləşdirilməsi, xırdalanması, onların nominal dəyərinin artırılması və azaldılması zamanı emissiya haqqında» 08.07.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Təmin edilmiş istiqrazlar haqqında» 03.08.2004-cü il tarixli əsasnamə;
- «Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının artırılması zamanı səhmlərin emissiyası haqqında» 30.08.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Depozitar sistemində depozitarlararası əməliyyatların aparılması haqqında» 03.09.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar bazannda xidməti məlumatın saxlanması, istifadəsi və təqdim edilməsi haqqında» 05.10.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Azərbaycan Respublikasında mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədavi və ödənilməsi haqqında» 11.11.2004-cü il tarixli əsasnamə;
- «Qiymətli kağızlar bazannda qiymətlərlə manipulyasiyalara qarşısının alınması haqqında» 08.12.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «İnvestisiya qiymətli kağızlara emitentlərinin illik hesabatlarının hazırlanması və açıqlanması haqqında» 29.12.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Səhmlərin geri satın alınması və ödənilməsi yolu ilə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılması haqqında» 29.12.2004-cü il tarixli Qaydalar;
- «Qiymətli kağızlar sahiblərinin reyestrinin aparılmasına dair» 15.02.2005-ci il tarixli Standartlar;
- «Qiymətli kağızlar bazannda qiymətli kağızlara idarə olunması üzrə peşekar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi haqqında» 25.03.2005-ci il tarixli Qaydalar;
- «Depozitar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi»nə dair 15.07.2005-ci il tarixli Standartlar;
- «Qiymətli kağızlar buraxılışının dövlət qeydiyyatı haqqında» şəhadətnamənin, «Dövlət Qiymətli kağızlara emissiya prospektinin qeydiyyatı

yatı» arayışının və «Qiymətli kağızların emissiyasının yekunları» haqqında hesabatın qeydiyyatata alınmasına dair arayışın formaları.

- «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsində informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında» 22.11.2005-ci il tarixli Qaydalar;

- «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə idaresi» haqqında 12.12.2005-ci il tarixli əsasnamə;

- «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin Arxiv işinin təşkili və istifadəsi haqqında» 10.02.2006-cı il tarixli Qaydalar;

- «Milli Depozit Mərkəzi Qapalı Tipli Şəhmdar Cəmiyyətinin Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Filialı haqqında» 01.03.2006-cı il tarixli əsasnamə;

- «Azərlotereya açıq şəhmdar cəmiyyəti tərəfindən lotereyaların təşkili və keçirilməsi haqqında» 16.03.2006-cı il tarixli Qaydalar;

- «Dövlət qısamüddətli istiqrazlannın buraxılması, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında» əsasnaməyə edilən 22.06.2006-cı il tarixli əlavə və dəyişikliklər;

- «Stimullaşdırıcı lotereyalann təşkiü və keçirilməsi haqqında» 31.07.2006-cı il tarixli Qaydalar.

Göründüyü kimi, investisiya fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün respublikamızda kifayət qədər qanunverici normativ hüquqi baza yaradılmışdır. Bu qanunverici normativ hüquqi baza Azərbaycan Respublikası ərazisində investisiya fəaliyyətinin iştirakçıların ümumi, sosial, iqtisadi və hüquqi şərtlərini müəyyənləşdirir. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlar, həmçinin Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın sürətli inkişafını təmin etmək üçün investisiya qoyuluşlarının intensiv cəlb olunmasına, onlardan ölkəmizin sosial-iqtisadi bazasının formalaşdırılmasına, habelə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və integrasiyanın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsinə münbit şərait yaradır. Müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman İnvestisiya qoyuluşları və onlardan səmərəli istifadə edilməsi yoxlama obyektinə çevrilməlidir. Auditor ilk növbədə investisiya qoyuluşlarının qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını ekspertizadan keçirməli, onların rəsmiləşdirilməsini, investisiya qoyuluşlarından bu və ya digər gəlirlərin, faizlərin, dividendlərin düzgün məda-xil edilməsini, qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq düzgün bölüşdürülmə və istifadəsini qiymətləndirməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza

işləri aparan zaman investisiya qoyuluşlarında rastlaşdığı hər bir neqativ halı, qanundankənər əməhyatları, onların nə dərəcədə yuxanda qeyd etdiyimiz qanunverici normativ hüquqi aktların müvafiq tələblərinə uyğun olmasını qiymətləndirməlidir.

22.3. İnvestisiya qoyuluşları auditinin məlumat mənbələri

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının yüksək səviyyədə təşkili, səmərəli aparılması və nəticəli yekunun əldə edilməsi üçün dəqiq və etibarlı informasiyaların əldə edilməsi vacibdir. Bu məlumatların əldə edilməsi, həmçinin auditorun investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının keçirilməsi üçün lazımlı strategiyaları və yoxlama metodunu tətbiq etməsinə müvafiq zəmin yaradır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində investisiya fəaliyyəti geniş təkrar istehsalı həlledici vasitəsi hesab edilir. Perspektivli təsərrüfat subyektlərinin inkişafı investisiyasız təsəvvür edilə bilməz. Ona görə də auditor müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini yoxlamamışdan öncə lazımlı məlumat toplusuna malik olmalıdır. Bu məlumatları məzmununa, təyinatına, istiqamətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnvestisiya qoyuluşunda normativ hüquqi baza ilə bağlı olan məlumat mənbələri;
- İnvestisiya qoyuluşlarının rəsmiləşdirilməsi, sənədləşdirilməsi və digər texniki məsələlərlə bağlı olan məlumat mənbələri;
- İnvestisiya qoyuluşları üzrə cari təsərrüfat əməliyyatlarını qeydə alan uçot məlumatları;
- İnvestisiya qoyuluşları və onların nəticələrinin yekun məlumatlarını özündə əks etdirən maliyyə hesabat məlumatları.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama aparan zaman investisiya fəaliyyətinin qammauyğun qurulmasını ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Bunun üçün əsas məlumat mənbələri, investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, investisiya fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı 100-ə yaxın təlimat, əsasnamə və qaydalar hesab olunur. Burada əldə ediləcək məlumatlar təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəaliyyətinin formasından, xarakterindən və istiqamətindən asılıdır. Yeni, müəssisə öz maliyyə vəsaitini qiymətli kağızlar vasitəsilə geniş təkrar istehsalı yönəltmişdirsə, bu zaman onlarla bağlı təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyi ilk növbədə qiymətli kağızlar

haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, bu sahədə Qiymətli Kağızlar Uzun Dövlət Komitəsinin normativ sənədləri və qüvvədə olan digər normativ hüquqi aktlar ilə müəyyən edilir.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi, tərəflərin öhdəliklərinin müəyyənəşdirilməsi, yerinə yetirilən faktiki iş və xidmətlərin dəyəri haqqında müvafiq məlumatların əldə edilməsi üçün bir sıra texniki sənədlərdəki məlumatlara da müraciət edilməsi vacibdir. Təsərrüfat subyektlərinin investisiya qoyuluşlarına yönəltdiyi maliyyə və digər daşınan və daşınmaz əmlakların qəbul-təhvil aktları, investisiya qoyuluşlarını təsdiq edən şəhadətnamələr, qiymətli kağızların qəbul-təhvilinə dair müvafiq sənədlər, bank və kassa ödəmələri, təsis sənədləri, səhmdar cəmiyyətlərin protokollarından çıxarışlar, vekseller, istiqrazlar, sertifikatlar, səhmlər, digər qiymətli kağızları təsdiq edən standart sertifikat formaları, borc kapitalının alınmasına dair müqavilələr və sair həmin texniki sənədlərin tərkib hissəsi hesab olunur.

İnvestisiya əməliyyatlarını qeydə alan uçot məlumatları dedikdə, müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planının 6 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı sintetik hesabı və onun tərkibində açılan subhesabları (pay və səhmlər, istiqrazlar, verilmiş borclar), 51 sayılı «Hesablaşma hesabı», 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar», 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabı, 48 sayılı «Sair aktivlərin satışı» və digər müvafiq hesabların məlumatlarından istifadə edilməsi başa düşülməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarına dair əməliyyatların uçotu üzrə daha dəqiq və dolğun məlumatlar əldə etmək üçün baş kitabın, jurnal-orderin və balansın məlumatlarına istinad etmək vacibdir. İnvestisiya qoyuluşlarında digər uçot məlumatları ilə yanaşı, qiymətli kağızların dövriyyəsinə təşkil edən dövriyyə kitabları, onların vaxtaşırı hərəkətini və nağdlılığını təsdiq edən inventarlaşma aktlarına və digər məlumat mənbələrinə də nəzər salınması vacibdir.

22.4. İnvestisiya qoyuluşları auditinin metodikası

İnvestisiya qoyuluşları auditinin metodikası dedikdə, audit yoxlama-ekspertiza işlərində tətbiq olunan üsullar, vasitələr, yoxlama mexanizmləri və proseduralar qaydalan başa düşülür. Yoxlama-ekspertiza işlərinin mərkəzində müəssisənin (təşkilatın) rəhbərliyinin (sahibinin) sərəncamında olan maliyyə resursları və digər aktivlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların ne dərəcədə dövriyyəyə gətirilməsi dərəcəsi durmalıdır. Müəssisə və təşkilatın səmərəli fəaliyyətinin təşkilinin başlıca göstəricisi mənfəət və rentabellikdir. Auditor investisiya qoyuluşlarını yoxlamaq və ekspertiza

etməklə, müəssisənin iqtisadi potensialından semereli istifadə olunmaqla elde edilən gelir və menfeeti qiymetlendirmelidir. Digər sahələrdə olduğu kimi, İnvestisiya qoyuluşlarında da audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman yoxlatnamın tezis-proqramı tertib edilməlidir. Bu yoxlama tezis-proqramını bir sıra prinsipial məsələlər ehatə edilməklə 4 əsas istiqamətdə qurmaq məqsəduyğundur. Bunlar aşağıdakılardır;

- investisiya qoyuluşların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının metodikası;
- investisiya qoyuluşları üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Məlumdur ki, respublikamızda investisiya qoyuluşlarını hüquqi baxımdan tənzimləyən 100-dən çox normativ hüquqi aktlar və sənədlər mövcuddur. Lakin bu normativ hüquqi bazanın əsas rəqsədi investorların hüquqlarının qorunması, maliyyə qoyuluşlarının sərbəst hərəkətinə lazımı şərait yaratmaq, respublikamızın iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir.

İnvestisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazasının yoxlanması və ekspertizası zamanı aşağıdakılar yoxlama obyektinə olmalıdır:

- investisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi aktlara uyğun rəsmiləşdirilməsi;
- investisiya üçün digər təşkilatlardan əldə edilmiş borc kapitalının qanuni olması;
- mənfəət əldə etmək məqsədi ilə müəssisənin sərəncamında olan maliyyə resurslarının qiymətli kağızlar vasitəsilə investisiya qoyuluşuna yönəldilməsinin rəsmiləşdirilməsi;
- müxtəlif formalı normativ hüquqi sənədlərin, sertifikatların (şəhadətnamələrin) əldə edilməsinin qanunauyğunluğu;
- investisiya qoyuluşlarına yönəldilmiş maliyyə vəsaitləri və digər aktivlər üzrə əldə edilmiş faizlər, dividendlərin hüquqi baxımdan qanunauyğunluğu və onların mövcud qaydalara əsasən istifadəsi;
- birgə fəaliyyət haqqında bağlanmış müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olması;
- İnvestisiya fəaliyyətinə dair digər təsis sənədləri və s.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların yoxlanılması ümumi metodika ilə bərabər spesifik yanaşma da tələb edir. Çünki, investisiya qoyuluşu öz xüsusiyyətinə görə digər təsərrüfat əməliyyatlarından fərqlidir. Ona görə də yoxlama-ekspertiza işlərinə dair tezis-proqram tərtib edilən zaman bir sıra məsələlər yoxlama obyektinə olmalıdır. O cümlədən:

- investisiya qoyuluşlarının formalan (qiymətli kağızların alınma forması, maddi və qeyri-maddi aktivlərin investisiyaya yönəldilən hissəsinin rəsmiləşdirilməsi);
- investisiya qoyuluşları üzrə apanılmış bank əməliyyatları;
- İnvestisiya qoyuluşları nəticəsində əldə edilən qiymətli kağızların saxlanma şəraiti;
- investisiya qoyuluşları nəticəsində əldə edilmiş qiymətli kağızların hərəkəti üzərində təsərrüfat daxili nəzarət;
- investisiya qoyuluşlarından əldə edilən gəlirlər, onların mədaxil edilməsi və xərclənməsi üzərində təsərrüfat daxili nəzarət;
- investisiya qoyuluşlarından əldə edilən nəticələrin bölüşdürülməsi və istifadəsinə dair təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün apanılması və s.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatlar mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında öz əksini tapmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin tərkib hissələrindən biri də investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların vaxtında uçota alınması və hesabat sənədlərində düzgün əks etdirilməsidir.

Yoxlama-ekspertiza işləri apanılan zaman investisiya qoyuluşları üzrə vəsaitlərin mühasibat uçotunda vaxtında və düzgün uçota alınması, investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatlara dair mühasibat müxəbirələşmələrinin tərtibi, mühasibat sənədlərinin düzgün doldurulması, investisiya qoyuluşları üzrə nəticələrin (gəlir və mənfəətin) düzgün uçota alınması, bölüşdürüldükdən istifadəsinə dair mühasibat yazılışları və sair bu kimi məsələlər də yoxlama obyektinə olmalıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində investisiya qoyuluşları üzrə konkret olaraq məsələlərin araşdırılması metodikası aşağıdakı proseduralardan ibarətdir. İlk növbədə müəssisə və təşkilatlarda faktiki apanılmış investisiya qoyuluşlarının təsdiq edən hüquqi sənədlər (bağlanmış müqavilələr, təhvil-təslim aktları, razılaşdırma protokolları, birgə fəaliyyət haqqında müqavilələr) bu sahədə müvafiq normativ hüquqi aktların bəndləri ilə tutuşdurulmalıdır. Auditor bağlanmış müqavilələrdə, təsis sənədləri toplusunda, protokollarda və digər hüquqi sənədlərdə məqsədli kənarlaşma müşahidə edərsə, ilk növbədə yol verilmiş kənarlaşmanın hüquqi qiymətini verməli və onu son nəticə ilə əlaqələndirməlidir. Əgər hüquqi sənədlərdə

yol verilmiş kənarlaşmalar məqsədli xarakter daşımırsa və onun maliyyə nəticələrinə təsiri yoxdursa, bu zaman həmin hüquqi sənədlərə müəyyən düzəlişlər apanılmasma dair müvafiq tövsiyələr verilməlidir. Müəssisənin kənar təşkilatlardan əldə edilmiş borc kapitah bu və ya digər formada investisiya qoyuluşlarının tərkib hissəsi sayılır. Təcrübədə bir çox hallarda kənardan belə vəsaitlərin cəlb olunması İşbazlar arasında müəyyən qeyri-rəsmi sövdələşmələrə səbəb olur. Ona görə də kənardan cəlb olunmuş borc kapitahın rəsmiləşdirilməsinə dair sənədlərin ekspertizasında bu sənədlərin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitesinin İşleyib hazırladığı qaydalara uyğun olması qiymətləndirilməlidir. Burada, həmçinin digər sənədlər, yəni əldə edilmiş sertifikatlar, şəhadətnamələr, veksellər və bunlara bərabər tutulan rəsmi sənədlər də Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitesinin qaydalanna, əsasnamələrinə uyğunlaşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir. Burada hər bir hal üçün spesifik yanaşma tələb olunur. Daha doğrusu, auditor investisiya qoyuluşuna yönəldilmiş vəsaitin formalaşdırılma formasından asılı olaraq müvafiq audit tədqiqat formasını seçməlidir.

Audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri də investisiya qoyuluşlarına yönəldilmiş vəsaitlər üzrə əldə edilən dividend və faizlərin hüquqi baxımdan rəsmiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsidir. Auditor bu mərəhedə investisiya qoyuluşlarından əldə edilmiş dividendlərin, faizlərin rəsmiləşdirilməsinin formalarını müəyyənləşdirməlidir. Yəni dividend və faizlərin nağd, yaxud nağdsız formada verilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Bundan sonra əldə edilmiş faktiki dividendlər (faizlər) rəsmi sənədlərdə nəzərdə tutulan məbləğlərlə üzləşdirilməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarının tərkib hissələrindən biri də birgə fəaliyyət üçün bağlanmış müqavilələr və təsis sənədləridir. Auditor birgə fəaliyyət haqqında normativ hüquqi sənədləri ekspertiza edən zaman onların Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin tələblərinə cavab verməsini və bu sahədə beynəlxalq konvensiyalara uyğun olmasını qiymətləndirməlidir.

Yoxlama-ekspertiza işlərinin əsas sahələrindən biri də investisiya qoyuluşları üzrə apanılmış faktiki təsərrüfat əməliyyatlarının araşdırılmasıdır. Burada seçmə üsulu tətbiq edilməklə daha ciddi məsələlər ön plana çəkilə bilər. Belə ki, investisiya qoyuluşlarının formalaşdırılma formasından asılı olaraq rəsmi sənədlərə uyğun vəsaitin vaxtında köçürülməsi və onun rəsmiləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, auditor investisiya qoyuluşuna yönəldilmiş maliyyə vəsaiti, yaxud maddi aktivlərin investorun sərəncamına verilməsi vaxtının dəqiq rəsmiləşdirilməsi və sənədləşdirilməsini yoxlamalıdır. Bir çox hallarda investorun sərəncamına verilən maddi ak-

tivlər uzun müddət sənədləşdirilmir və bu sahənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlirlər işbazlar arasında (tərəflər arasında) qeyri-rəsmi bölüşdürülərək mənimsənilir. İnvestisiya qoyuluşları üzrə apanlan maliyyə əməliyyatları iki formada ola bilər: nağd və nağdsız. Nağd əməliyyatlar kassa mədaxil-məxaric orderləri ilə, nağdsız əməliyyatlar isə bank çıxanşları ilə təsdiq edilməlidir. Auditor investisiya qoyuluşları üzrə vəsaitlərin köçürülməsi əməliyyatlarını yoxlayan zaman həmin vəsaitlərin köçürülməsini təsdiq edən ilkin sənədləri (mədaxil-məxaric orderlərini, bank çıxanşlarını) nəzarətdən keçirməlidir.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatlar müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planında 06 saylı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı hesabda uçota alınır. Təlimata uyğun olaraq bu sintetik hesabın tərkibində 3 subhesab açıla bilər. Bu subhesablar aşağıdakılardır:

1. 06/1 «Pay və səhmlər»;
2. 06/2 «İstiqrazlar»;
3. 06/3 «Verilmiş borclar» və sair yönəlmələr.

«Pay və səhmlər» subhesabında səhmdar cəmiyyətinin səhmləri, ölkə daxilində yaradılmış digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına və müəssisələrin xarici ölkələrdəki kapitalına yönəldilmiş uzunmüddətli qoyuluşlar (investisiyalar) uçota alınır.

«İstiqrazlar» adlı subhesabda isə dövlət və yerli borclar üzrə faizli istiqrazlar, digər qiymətli kağızlara yönəldilmiş investisiya qoyuluşları uçota alınır.

«Verilmiş borclar» adlı subhesabda isə müəssisələrin kenar təşkilata verdiyi borc kapitalı üzrə əməliyyatlar uçota alınır. Əlbəttə bu sahədə qüvvədə olan təlimat 06 saylı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» sintetik hesabının tərkibində digər subhesabların açılmasını məhdudlaşdırmır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apararkən zaman investisiya qoyuluşları üzrə maliyyə əməliyyatlarının təyinatını düzgün yoxlamaq üçün 06 saylı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» hesabını və onun subhesablarını cari dövrdə apanlan əməliyyatlar üzrə yoxlamaqdır. Bu sahədə yoxlama-ekspertiza işlərində seçmə üsulundan istifadə etmək olar. 06 saylı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» adlı sintetik hesab yoxlanılan zaman əməliyyatlar üzrə tərtib edilmiş mühasibat yazışmalarının (müxabirələşmələrin) da auditor nəzarətindən keçirilməsi vacibdir. Bir qayda olaraq investisiya qoyuluşları üzrə pul vəsaitləri köçürülən zaman 06 saylı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» sintetik hesabı 50 saylı «Kassa əməliyyatları», 51 saylı «Hesablaşma hesabı», 52 saylı «Valyuta hesabı» adlı sintetik hesablarla müxabirələşir. Müəssisələrin (təşkilatların) əldə etdiyi istiqrazlar, veksellərin alış dəyəri

ləri onların nominal dəyərlərindən yüksək olarsa, onda hər dəfə onlardan müəssisəyə çatası gəlirlər hesablanarkən həmin qiymətli kağızlann ahş və nominal dəyərləri arasında fərq məbləğləri silinir. Bu zaman 06 sayılı «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları» hesabı 76 sayılı «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» hesabının debet-kreditə müxəbirələşir. Daha doğrusu, qiymətli kağızlardan müəssisəyə (təşkilata) çatası gelir məbləğində ahş və nominal dəyərlərə görə yaranmış fərq məbləğləri 80 sayılı «Mənfəət və zərər hesabı» ilə müxəbirələşir. Ona görə də qiymətli kağızlann alışı qiyməti ilə nominal dəyərləri arasındakı fərqlər müəyyən edilsə, onlara münasib gəlirlər hesablanmalıdır. Bu zaman mühasibat uçotu hesabları planına dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına uyğun olaraq müxəbirələşmələrin düzgünlüyü üzləşdirilməlidir.

İnvestisiya qoyuluşlarında elde edilmiş qiymətli kağızlann saxlanması və onların hərəkəti üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkili səviyyəsi də qiymətləndirilməlidir. Bunun üçün daxili auditin apardığı yoxlamalar nəticəsində auditorun tərtib etdiyi aktları və arayışları müşahidə etmək kifayətdir. Auditor qiymətli kağızlann saxlanmasını təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirmək üçün şəxsi müşahidə üsulundan istifadə etməlidir. Bunun üçün auditor qiymətli kağızlann saxlanması yerlərinə baxış keçirməli və nəticədə müəyyən edilən çatışmamazlıqlar haqqında öz rəyini yekun arayışında əks etdirməlidir.

22.5. İnvestisiya qoyuluşları üzrə audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması

İnvestisiya qoyuluşları auditinin yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması investisiya qoyuluşları üzrə apanları nəzarət və tədqiqatın son mərhələsi hesab edilir. Bu yekun mərhələsində investisiya qoyuluşlarının audit-yoxlanmasının nəticəsində qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinin pozulması, investisiya əməliyyatlarında yol verilmiş neqativ halları aşkar edilməsi, mühasibat və maliyyə hesablarında buraxılmış ciddi qanun pozuntuları yekunlaşdırılıb qiymətləndirilməlidir. Auditor investisiya qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələrini yekunlaşdıranda zaman investisiya vəsaitlərinin məqsədli səfərbər olunmasına, həmçinin mövcud vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsinə dair müvafiq tövsiyələr də hazırlamalıdır. Bir qayda olaraq auditor yoxlama nəticələrini yekunlaşdıranda zaman bu və ya digər sahədə yol verilmiş daha ciddi qanun pozuntularını, mənimsemələri, dağıntıları, məqsədli və ya məqsədsiz vu-

rulmuş maddi ziyanları ön plana çəkməlidir, İnvestisiya qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdımları zaman bu prinsiplər əsas götürülməlidir.

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində maliyyə resursları və digər aktivlərin sərbəst hərəkətinə geniş meydan verilir. Belə şəraitdə neqativ hallara yol vermə imkanları və onların sayı arta bilər. Burada obyektiv və subyektiv amillər də öz rolunu oynayır. Etiraf etmək lazımdır ki, sosialist planlı təsərrüfat sistemi şəraitində fəaliyyət göstərmiş ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün investisiya fəaliyyəti yenidir. Bu sahədə ölkəmizdə çox da böyük təcrübə yoxdur. Daha dəqiq desək, bir sıra qurumlar, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarı, birləşmələr, səhmdar cəmiyyətlər hələ formalaşma prosesindədir. Baxmayaraq ki, respublikamızda artıq bu sahədə kifayət qədər qanunvericilik bazası yaradılmışdır, lakin investisiya fəaliyyətində hələ də bir sıra boşluqlar mövcuddur. Ona görə də təcrübəli xarici işbazlar bu boşluqlardan istifadə etməklə ölkəmizin maliyyə bazasına girərək və oradan Öz qeyri-sağlam məqsədləri üçün istifadə etmək imkanlarına malikdirlər. Bu baxımdan audit yoxlama-ekspertiza işlərində investisiya fəaliyyətinin daha ciddi nəzarətdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya fəaliyyətinin audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində aşkar edilmiş hər bir xırda nöqsan öz qiymətini yekun arayışda tapmalıdır. İnvestisiya fəaliyyəti üzrə yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmalıdır. İlk növbədə bu sahədə yol verilmiş nöqsanlar, çətinliklər qəbul edilərək qanunvericilik mövqeyindən qiymətləndirilməlidir. Respublikamızda investisiya fəaliyyətinə dair qüvvədə olan 100-dən çox normativ hüquqi aktın hər birində investisiya qoyuluşlarının növlərinə görə spesifik xüsusiyyətləri tənzimlənir. Auditor müəssisə və təşkilatlarda investisiya qoyuluşlarında yol verilmiş ayn-ayn qanun pozuntularını şərh edən zaman, ilk növbədə investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarına istinad etməlidir. Bundan sonra İnvestisiya qoyuluşunun formasından asılı olaraq yol verilmiş qanun pozuntularını yekun arayışda daha dəqiq şərh etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı təlimatların, qaydaların müvafiq bəndlərinə müraciət edə bilər.

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsində təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilmiş məqsədli və məqsədsiz təhriflər, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının uçota alınması və onlara mühasibat yazılışlarının tərtib

edilməsində müxabirələşmələrin düzgün aparılmaması, investisiya qoyuluşu nəticəsində eldə edilən gəlirlərin, dividendlərin və faizlərin bölüşdürülməsində yol verilmiş çatışmamazlıqlar qiymətləndirilməlidir. Investisiya qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi bu sahədə aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarına dair uçot və hesabat işlərinin vəziyyəti haqqında olmalıdır. Investisiya qoyuluşları üzrə tərtib edilmiş mühasibat yazılışları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı»na dair 1995-ci il tarixli təlimatına uyğun olaraq aparılmalıdır. Digər sahələrdə olduğu kimi, investisiya qoyuluşları üzrə də uçot-hesabat işlərinin ümumi vəziyyəti ilə yanaşı müəssisənin özünəməxsus uçot siyasətinin tətbiqi qiymətləndirilməlidir. Burada tətbiq olunan uçot formaları, uçot-hesabat işlərinin avtomatlaşdırılması, qiymətli kağızları və investisiya qoyuluşlarını təsdiq edən digər hüquqi sənədlərin hərəkəti aydın və şəffaf olmalıdır. Təsərrüfatdaxili nəzarət və onun səmərəli təşkili investisiya qoyuluşlarından səmərəli istifadənin mühüm vasitəsidir,

Müəssisə və təşkilatların eldə etdiyi qiymətli kağızlar, o cümlədən istiqrazlar, veksellər, anbar kağızları, çeklər, xəzinə vekselleri, bank sertifikatları və sairənin nağdlığının mütəmadi inventarlaşdırılması və onların hərəkəti üzərində ciddi uçot blankı kimi müvafiq nəzarətin qurulması məhz təsərrüfatdaxili auditin funksiyalarından biridir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırlarkən investisiya qoyuluşları üzrə təsərrüfatdaxili auditin ümumi vəziyyəti və ayn-ayn spesifik hallar şərh edilib qiymətləndirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza işlərinin yekun mərhələsində yol verilmiş xırda nöqsanları, ciddi əhəmiyyət kəsb etməyən qanun pozuntularını xarakterinə, məzmununa, təyinatına görə qruplaşdırmaq və reyestr şəklində yekun aktına əlavə etmək olar. Bu nöqsanların ümumi arayışda şərh qısa formada reyestrə istinad edilərək verilə bilər.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda investisiya qoyuluşlarının yoxlama-ekspertiza işlərini yekunlaşdıran zaman test cavablarından da istifadə edə bilər. Test sualları hazırlanan zaman ümumi metodoloji məsələlərlə yanaşı müəssisənin (təşkilatın) spesifik xüsusiyyətləri, istehsal sahələri üzrə xarakterik amilləri nəzərə alınmalıdır. Test cavabları investisiya qoyuluşlarından hər bir növü üzrə təşkil edilməlidir. Testlərdə müəssisələrin investisiya qoyuluşlarına yönəltdiyi vəsaitin miqdarı, məqsədi, investisiya qoyuluşlarından əldə edilən səmərə, investisiya qoyuluşlarına yönəldilən vəsaitin istifadə edilme müddəti, investisiya üzrə yerinə yetirən iş və xidmətlərin həcmi və sair bu kimi vacib məsələləri əhatə etməlidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLMƏ

**MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN AUDİTİ VƏ
AUDİTDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİNİN ƏSAS
PRİNSİPLƏRİ**

XXIII FƏSİL. MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN AUDİTİ

23.1. Maliyyə nəticələri auditinin məqsəd və vəzifələri

Müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricilər mənfəət və rentabellikdir. Onlar universal göstəricilər olmaqla, hər bir müəssisə və təşkilatın səmərəli fəaliyyətini xarakterizə edən yekun göstərici hesab edilir. Müəssisənin mənfəət əldə etməsini onun geniş təkrar istehsalı üçün əsas amil hesab etmək olar. Mənfəətlə işləyən müəssisə öz fəaliyyəti nəticəsində cari dövrdə məhsul istehsalı və onun realizəsinə çəkilmiş məsrəfləri bağlamaqla bərabər, müəyyən məbləğdə artıq maliyyə vəsaiti də əldə etmiş olur. Belə müəssisə və təşkilatlar öz istehsalını inkişaf etdirmək üçün əlavə investisiya qoyuluşlarına maliyyə mənbələri yaradır. Müəssisənin mənfəəti, həmçinin dövlət büdcəsinin daxilolma mənbələrindən biri hesab edilir. Hazırkı dövrdə respublikamızın dövlət büdcəsinin təqribən 25 faizini müəssisə və təşkilatlardan əldə edilən mənfəətdən vergilər üzrə ayırmalar təşkil edir. Göründüyü kimi, müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi mənfəət tək onun özünün sosial-iqtisadi məsələlərinin həllinin mənbəyi sayılmır. Onlar, həmçinin bütövlükdə Ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının və hərbi qüdrətinin artırılmasının mənbəyi hesab edilir. Ona görə də auditor mənfəət göstəricisini araşdırıb qiymətləndirməyə geniş, çoxşaxəli mövqedən yanaşmalıdır. Mənfəət göstəricisinə əsasən 3 amil təsir edir: məhsul istehsalı, satış və məsrəflər. Bu amillər biri digərini tamamlamaqla çox sıx və qarşılıqlı əlaqədədir. Mənfəət, həmçinin müəssisə və təşkilatların səmərəli idarə edilməsinin əsas meyandır. Ona görə də hər bir halda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin auditinin maliyyə nəticələri - mənfəət və rentabellik göstəricisindən başlamalıdır.

Mənfəət və rentabellik göstəricisi o qədər zəngin və çoxşaxəli təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini özündə eks etdirir ki, ona yalnız bir göstərici kimi yanaşmaq mümkün deyil. Mənfəət və rentabellik göstəriciləri təhlil edilib qiymətləndirilən zaman ona sistemli yanaşma tələb olunur. İlk növbədə auditor mənfəət və onun əmələ gəlməsinin mənbələri haqqında kifayət qədər məlumatla malik olmalıdır. Mənfəət ümumi şəkildə satışdan əldə edilən gəlirlə məhsul istehsalına çəkilən məsrəflər arasındakı fərqi özündə təcəssüm etdirsə də, bir neçə formaya malikdir. Onlar balans mənfəəti, vergiyə cəlb olunan mənfəət və xalis mənfəətdir. Auditor mənfəətin bu formaları arasında fərqləri bilməlidir. Balans mənfəəti təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olaraq istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından və satışdan gəlirlərdən əldə edilən

lən mənfəət hesab edilir. Vergiyə cəlb olunan mənfəət dedikdə isə, balans mənfəətindən daşınmaz əmlak üçün və qiymətli kağızların dövryyəsi üzrə dövlət büdcəsinə verilən vergilərin həcmi çıxıldıqdan sonra qalan mənfəət başa düşülür. Xalis mənfəət isə dövlət büdcəsinə və digər öhdəliklər üzrə mənfəətdən edilmiş ayırmalardan sonra təsərrüfat subyektinin sərəncamında qalan mənfəət kütləsi hesab edilir. Əmələgəlmə mənbələrinə görə isə mənfəət üç cür olur:

- istehsal olunmuş məhsulun (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəət;
- sair qiymətlilər və aktivlərin satışından əldə edilən gəlirlər üzrə mənfəət;
- satışdankənar maliyyə nəticələri üzrə mənfəət.

Auditor bilməlidir ki, bu mənbələrin özü bir sıra amillərin təsiri altında dəyişə bilər. Məsələn, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəət məhsul istehsalının həcmi, məhsulun çeşidinin, satış qiymətlərinin, istehsalatla əkilən məsrəflərin təsiri altında dəyişə bilər. Hətta istehsal olunmuş məhsulun həcmi (yerinə yetirilən iş və xidmətlər), bitməmiş istehsalın cari dövrə keçid qalıqlarının dəyişməsi, yüklənmiş və ödənilməmiş mal qalığı, məhsul istehsalının əhdədarlığının pozulması da satışın həcmi təsir edə bilər. Qiymət məsələsinin Özündə də bir neçə amillər mövcuddur ki, onlar birbaşa olmasa da, dolayı yolla müəssisənin mənfəət göstəricisinə təsir edə bilər, Yəni istehsal olunmuş məhsulun keyfiyyəti bazarda tələb-təklifin dəyişməsi, milli yaxud xarici valyutanın bütövlükdə inflyasiyaya uğraması da mənfəətin məzmununa və kütləsinə təsir edə bilər. Auditor bilməlidir ki, müəssisələr (təşkilatlar) məhsul istehsalı, onun satışı ilə yanaşı fəvqəladə vəziyyətlərdə təsərrüfat-maliyyə böhranından çıxmaq üçün öz material qiymətlilərini və aktivlərini realizə edə bilər. Müəssisənin material qiymətlilərinin və aktivlərinin satılmasından əldə edilən gəlirlərdən də mənfəət hesablamaq mümkündür. Bu sair mənfəət adlanır, Adətən belə mənfəət yeni investisiya qoyuluşları ilə və yaxud maliyyə böhranlarından çıxış üçün variantlar hazırlanması ilə əlaqədar olur. Auditor bilməlidir ki, müştərək fəaliyyət formasında iştirak edən təsərrüfat subyektlərinin öz paylarını satması, daşınan və daşınmaz əmlakların icarəyə verilmə hüquqları vardır. Bu fəaliyyət növlərindən əldə edilən gəlirlər satışdankənar gəlirlərin mənbəyi hesab edilir. Digər tərəfdən təsərrüfat müqavilələrində öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi ilə bağlı cərimələr, penyalar vaxtı keçmiş, ümitsiz debitor borclarının ləğvindən əldə edilən məbləğlər, xarici valyuta əməliyyatlarının məzənnə fərqlərindən

gəlirlər satışdankənar mənfəətin mənbəyi hesab olunur. Ona görə də auditor müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrini, o cümlədən mənfəət göstəricisini qiymətləndirən zaman lazun gəldikdə bu inceliklərə fikir verməlidir, Əlbəttə, məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) və satışdan əldə edilən mənfəət ön planda olmalıdır. Mənfəət və rentabellik göstəricilərinə çoxsaylı amillər təsir göstərir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində hər bir amilin xarakterizə edilib qiymətləndirilməsi mümkün deyil. Lakin bir sıra sintetik göstəricilər mövcuddur ki, onlar audit yoxlama-ekspertiza işlərinin tədqiqat obyektı olmalıdır. Məsələn, mənfəət və onun əmələgəlməsinə birbaşa təsir göstərən 3 amilin, yeni məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi), satışı və ondan əldə edilən gəlirlərin, məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlərə) çəkilən məsrəflərin hər biri özlüyündə də müxtəlif amillərin təsiri altında dəyişir. Bu amillər çoxsaylı olsa da, auditor həmin amillərin ən vacibləri haqqında tam anlayışa malik olmalıdır. Məhsul istehsalı və onun səmərəliliyinin artırılmasında iqtisadçılar tərəfindən qəbul olunan bir sıra amillər vardır ki, onlar audit yoxlama-ekspertizasının predmeti ola bilər. Bura aiddir:

- məhsul istehsalının həcmi;
- istehsal olunmuş məhsulun çeşidi;
- məhsul istehsalının əhəngdarlığı;
- istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti (müvafiq standartlara uyğun olması).

Məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərdə isə mənfəət və rentabellik göstəricisinə təsir edən çoxsaylı amillərdən aşağıdakılar auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır:

- məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin xərc elementlərinin dəyişilməsi;
- məsrəflərin struktur quruluşunun dəyişilməsi;
- məsrəflərdə ayn-ayn istehsal ehtiyatları və ya onları əvəz edən materialların qiymətinin dəyişilməsi;
- daimi və müvəqqəti xərclərin dəyişilməsi;
- sair idarəetmə xərclərinin dəyişilməsi;
- kompleks xərclərin dəyişilməsi,

Burada daha dəqiq təhlil aparılsa, hər bir xərc maddəsinə təsir edən kifayət qədər faktorlar aşkar etmək mümkündür. Məsələn, ancaq əmək resurslarından istifadəyə təsir edən amillərə bunları aid etmək olar:

- iş vaxtından səmərəli istifadə;
- əməyin elmi təşkili;
- yeni texnika ilə silahlanma səviyyəsi;
- işçi kateqoriyalarının bilik və bacarıq səviyyəsi;
- işçilərə ödənilən əmək haqqı üzrə tarif dərəcələrinin dəyişilməsi;
- işçilərin sayının dəyişilməsi;
- iş vaxtının dəyişilməsi;
- hər bir işçiyə düşən orta aylıq əmək haqqının dəyişilməsi və s.

Bu amillər dolayı yolla da olsa, mənfəət və rentabellik göstəricisinin təsir edir.

Auditor mənfəət və rentabellik göstəricilərini daha dərin və çoxsaylı amillərin təsiri altında qiymətləndirmək niyyətində olarsa, bu zaman auditdə maliyyə təhlilinin metod və üsullarından istifadə edə bilər. Belə halda auditin qarşısında duran bir sıra məqsəd və vəzifələr həyata keçirilmiş olar. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirən zaman aşağıdakı məsələlər auditorun araşdırma obyektinə olmalıdır:

- müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən mənfəət və rentabellik göstəricilərinin müəyyən edilməsində qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə əməl olunması;

- satışdan əldə edilən gəlirlərin həcmi dəqiqləşdirilməsi;
- istehsalda çəkilən məsrəflərin tərkibinin dəqiqləşdirilməsi;
- sair aktivlərin satışdan əldə edilən gəlirlərin müəyyənəşdirilməsi;
- mənfəətin əmələgəlmə mənbələri arasında nisbətin müəyyənəşdirilməsi;

- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsində cari dövrdə əldə ediləcək mənfəət kütləsinin həcmi müəyyənəşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;

- mənfəətin əmələgəlməsinə təsir edən mənfəət və müsbət amillərin təsir dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;

- mənfəətin mühasibat uçotunda və balans hesabı olan 80 saylı «Mənfəət və zərərlər» hesabında düzgün uçota alınmasının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;

- müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindən meydana çıxan zərərlər və bu zərərlərin mənbələrinin müəyyənəşdirilməsi, qiymətləndirilməsi;

- mənfəətin bölüşdürülməsi, onun istifadəsinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;

- maliyyə nəticələrinin düzgün bölüşdürülüb istifadə edilməsində təsərrüfat daxili auditin təşkili vəziyyətinin öyrənilməsi;

- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələri kimi mənfəət və rentabellik göstəricilərinin maliyyə-mühasibat hesabatlarında düzgün əks etdirilməsinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəət göstəricisi ilə yanaşı, rentabellik göstəricisi də müəssisənin nəticə-yekun göstəricisi hesab edilir. Rentabellik, həmçinin müəssisənin effektiv fəaliyyətini və onun serencamında olan resurslardan məqsədyönlü istifadə edilməsini xarakterizə edən maliyyə göstəricisidir. Rentabellik göstəricisi müəssisənin balans mənfəətinin və yaxud onun serencamında qalan xalis mənfəətin resurslara olan nisbəti kimi müəyyənləşdirilir. Bu göstərici vasitəsi ilə əsas vəsaitlərdən, dövlətə kapitalından, borc kapitalından nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını qiymətləndirmək mümkündür. Rentabellik göstəricisindən, həmçinin müəssisənin bu və ya digər formada investisiya qoyuluşlarının nə dərəcədə gəlir gətirməsinin qiymətləndirilməsində də bir miqdar kimi istifadə edilə bilər. Rentabellik göstəricisini qiymətləndirən zaman qeyd edilən göstəricilərlə yanaşı, digər meyarlardan da istifadə edilə bilər.

23.2. Maliyyə nəticələri auditinin normativ hüquqi bazası

Maliyyə nəticələri auditinin normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktları başa düşülür. Bura daxildir: «Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərin ayn-ayn növlərindən vergilər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1992-ci il) və bu Qanuna edilən dəyişikliklər və əlavələr, «Aksizlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu Qanuna dəyişikliklər, əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 13 yanvar 1993-cü il tarixli 452 sayılı qərarı, «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu Qanuna dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu (6 iyun 1997-ci il), Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (15 fevral 2004-cü ilə qədər əlavə və dəyişikliklərlə birlikdə), həmçinin qanunların icra mexanizmini müəyyənləşdirən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarları və aidiyyəti üzrə ayn-ayn nazirliklərin təlimatları. Bu təlimatlara və qaydalara isə aiddir: «Kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının illik satışından redaksiyaların əldə etdikləri mənfəətdən ödədikləri verginin (reklam gəlirləri istisna olmaqla) miqdarının müəyyənləşdirilməsi və 3 il ərzində bu vəsaitin hər il dövlət büdcəsindən redaksiyalara ödənilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 avqust 2002-ci

il tarixli 127 sayh qərarı və həmin qərarla təsdiq edilmiş bu vosaitlərin ödənilməsinə müəyyənləşdirən qaydalar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1 mart 2001-ci il tarixli 55 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Xarici hüquqi şəxslərin əldə etdiyi mənfəəti bərabər müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda mənfəətin hesablanması» qaydaları, «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisinin hesablanması və büdcəyə ödənilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Baş Vergi Müfəttişliyinin 7 iyul 1997-ci il tarixində 109 sayılı əmrilə təsdiq edilmiş təlimat-qaydalar, «Azərbaycan Respublikası Bank sistemində maliyyə hesabatlarında dövr üzrə xalis mənfəət və zərərlər, uçot siyasətində əsaslı səhvlər və dəyişikliklər haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankın İdarə Heyətinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli 18 sayılı protokolu ilə təsdiq edilmiş qaydalar; «Xarici hüquqi şəxslərin mənfəətinin və gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinin 1 avqust 1997-ci il tarixli 124 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş təlimat və «Müəssisələrin mühasibat uçotu hesablar planı»nın müvafiq bölmələri və bəndləri.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxslərin statusu ilə fəaliyyət göstərən yerli və xarici təsərrüfat subyektləri, həmçinin hüquqi status yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla, müvafiq gəlirlərin əldə edilməsi, onlardan respublikamızın dövlət büdcəsinə vergilərin ödənilməsi Azərbaycan Respublikasının bir sıra qanunverici normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Bu qanunverici normativ hüquqi aktları 3 hissəyə ayırmaq olar:

- müəssisələrin (təşkilatların) fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlir və mənfəətdən dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergilərin tənzimlənməsinə dair qanunverici normativ hüquqi aktlar;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxslərin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlir və mənfəətdən dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergilərin tənzimlənməsinə dair qanunverici, normativ hüquqi aktlar.
- hüquqi şəxs yaratmadan fiziki şəxs statusunda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla əldə edilən gəlirlər və onlardan dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergilərin tənzimlənməsinə dair qanunverici, normativ hüquqi aktlar;

Məsələyə belə yanaşılması respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-təbəccilik formasından irəli gəlir, yəni hüquqi şəxs statusu ilə fəaliyyət göstərən yerli təsərrüfat subyektlərinin əldə etdiyi mənfəətdən tutulan vergilər və bu vergilərə dair edilən güzəştlər xarici hüquqi şəxslərin müvafiq göstəricilərindən fərqlənir. Digər

terəfdən hüquqi şəxs statusu yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla, gəlir əldə etməyin özü də bir fərqli fəaliyyət növüdür. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin rənfəetindən, gelirlerin ayn-ayn növlərindən tutulacaq vergilər haqqında qanun ve digər normativ hüquqi aktlar müəssisələrin (təşkilatlann) fəaliyyətləri nəticəsində mənfeetin əldə edilməsi, onun tərkibi, iqtisadi məzmunu, xarakteri, vergitutma obyektı, mənfeət vergisindən qismən ve tamamilə azad edilmə kimi çoxlu meseleləri müəyyənləşdirir. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla, gəlirlərin əldə edilməsi isə bir fəaliyyət növünü özündə əks etdirdiyindən, burada sadə vergi sistemi tətbiq edilir, yəni cari ay ərzində əldə edilən ümumi gəlirin təqribən 4 faizi vergi şəklində dövlət büdcəsinə ödənilir. Xarici hüquqi şəxslərin mənfeətinin və gelirlerinin vergiyə cəlb edilməsi isə tamamilə xüsusi bir hal dır. Xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində müxtəlif mülkiyyət formasında fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri mənfeət və gəlirlərin uçota alınmasında bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır ki, onların nəzərə alınmaması vergidən yayınma halları ilə nəticələnə bilər. Eyni zamanda xarici hüquqi şəxslərin respublikamızın ərazisində investisiya qoymaqla fəaliyyət göstərməsi halında bir sıra güzəştlərin tətbiqi nəzərdə tutulur. Ona görə də onların gəlirləri və mənfeətlərindən vergilərin tutulması yerli təsərrüfat subyektləri ilə eyniləşdirilə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici hüquqi şəxslərin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən gəlir və mənfeət yalnız onlara aidiyyəti olan qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

23.3. Maliyyə nəticələri auditinin məlumat mənbələri

Maliyyə nəticələri auditinin daha düzgün və səmərəli təşkili üçün etibarlı, dəqiq, dolğun və əlaqəli məlumatların olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, maliyyə nəticələri təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun göstəricisidir. Burada sadəcə olaraq mənfeətin kütləsindən və səviyyəsindən söhbət getmir. Maliyyə nəticələri təsərrüfat ili ərzində məhsul istehsalı, onlara çəkilən məsrəflər, məhsulun reallaşdırılması ilə bağlı olan əməliyyatlar və bu əməliyyatlara təsir edən mənfi və müsbət amillərin nəticəsində formalaşır. Ona görə də mənfeətin əmələ gəlməsi, onun bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinə sadəcə bir göstərici kimi yanaşmaq olmaz. Müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticələrinə qiymət vermək üçün onlara maliyyə təhlilindən istifadə etməklə müxtəlif mövqelərdən yanaşsalar bilər. Bu, auditdə maliyyə təhlilinin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu məsələyə sadəcə olaraq maliyyə nəticələrini xarakterizə edən sintetik göstəricilərin qarşılıqlı və əlaqəli qiymətləndirilməsi kimi baxmaq zəruridir. Bunun üçün müvafiq məlumat mənbələrinə malik olunmalıdır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində ilk növbədə menfeətlə bağlı təsərrüfat-maliyyə emeliyyatlarını uçota alan məlumat mənbələri, maliyyə nəticələrinin bölüşdürülməsi və istifadəsinə dair məlumatlar diqqət mərkəzində olmalıdır. Bundan sonra maliyyə nəticələrinin auditinin normativ hüquqi bazasına dair məlumat mənbələrinə nəzər salmaq vacibdir. Maliyyə nəticələrinin normativ hüquqi bazası dedikdə, bu sahədə qüwədə olan qanunverici hüquqi aktlar nəzərdə tutulur. Yeni auditor maliyyə nəticələrini yoxlayan zaman təbəçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olaraq maliyyə nəticələrinin əmələ gəlməsini, müəyyənləşdirilməsini, burada vergilərin tətbiqinin hüquqi baxımdan qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmasını qiymətləndirməlidir. Məlumat üçün müəssisənin maliyyə fəaliyyətindən elde etdiyi mənfəətin xarakterinin və onun bölüşdürülməsi ilə əlaqədar mövcud qanunverici normativ hüquqi aktların müvafiq bəndlərinə istinad edilə bilər. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının qüwədə olan Vergi Məcəlləsinin 9-cu və 10-cu fəsillərinin müvafiq bəndləri əsas kimi qəbul edilməlidir. Çünki, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 9-cu fəslində mənfəət vergisinin dərəcələri, azadolmalar və güzəştlərin bütün halları konkret olaraq verilmişdir. Diger fəsildə, yeni həmin məəcəllənin 10-cu fəslində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin formalaşması, mənfəət və zərərlərin hesablanması qaydaları, eyni zamanda maliyyə nəticələrindən istifadəyə dair konkret mexanizmlər öz əksini tapmışdır, Maliyyə nəticələri üzrə təsərrüfat-maliyyə emeliyyatlarını uçota alan mühasibat uçotunun tətbiqi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün mühasibat uçotu maliyyə hesabatlarının sintetik və analitik göstəricilərindən istifadə etmək lazımdır. Audit yoxlama-ekspertizası üçün maliyyə nəticələrinə dair məlumatları müəssisələrin illik hesabatlarının tərkib hissəsi olan 1 saylı hesabatdan (Müəssisənin balans), ona əlavə edilən «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında» 2 saylı hesabatdan, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 31 dekabr 2005-ci ü tarixli 303 saylı əmri ilə təsdiq edilmiş «Mənfəət vergisinin bəyannaməsi» və mənfəət vergisinin ümumi məlumatlarını özündə əks etdirən bu bəyannaməyə 1 saylı əlavədən, «Mənfəət vergisinin ödəyiciləri haqqında» ümumi məlumatı özündə əks etdirən 2 saylı əlavədən, «Mənfəət vergisinin ümidsiz borcları haqqında» məlumatı özündə əks etdirən 3 saylı əlavədən əldə etmək olar.

Müəssisənin 1 saylı hesabatı olan balansda maliyyə nəticələrinə dair kifayət qədər məlumat mövcuddur. Belə ki, balansın passivinin 1-ci bölmə

məsində «xüsusi vəsaitlərin mənbələri» və «Mənfeet vergisi» haqqında məlumatlar əks etdirilir. Daha doğrusu, həmin bölmənin 470-ci setrində cari dövrdə əsas təsərrüfat fəaliyyətindən və digər mənbələr nəzərə alınmaqla birlikdə əldə edilən mənfəət, 471-ci setrində isə cari təsərrüfat itin- de istifadə edilmiş mənfəət, 472-ci setrində isə hesabat ilində bölüşdürül- məmiş mənfəət haqqında məlumatlar əks etdirilir. Eyni zamanda batansın həmin bölməsində keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəətin qalığı haq- qında və mənfəətdən müxtəlif fondlara edilmiş ayırmaların əks etdirən məbləğləri də müşahidə etmək mümkündür. Maliyyə nəticələri və onlar- dan istifadə haqqında bir daha dərin məlumatlar əldə etmək üçün müəssi- senin illik hesabatının tərkib hissəsi olan «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında» 2 sayılı illik hesabatla müraciət etmək olar. Bu hesabat 4 bölmədən ibarət olmaqla maliyyə nəticələrinin mənbələrini, onların istifa- dəsi haqqında zəngin məlumatları özündə cəmləşdirir. Belə ki, hesabatın 1-ci bölməsi maliyyə nəticələri və onların əmələgəlmə mənbələri haqqın- da, o cümlədən məhsul satışından əldə edilən gəlir, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, sair satış nəticələri, satışdan əlavə əməliyyatlardan əldə edilən gə- lirlər haqqında (qiymətli kağızlar, birgə müəssisələrin payda iştirakı üzrə əldə edilən gəlirlər və s.) məlumatları əks etdirir.

Hesabatın 2-ci bölməsində mənfəətdən istifadə, büdcəyə ödəmələr və müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsi, müx- təlif məqsədlər üçün fondlara edilmiş ayırmaların məbləğləri öz əksini tapır.

Hesabatın 3-cü bölməsində ayn-ayn vergi növləri üzrə mənfəətdən büdcəyə ödənilmiş vergilərin bütövlükdə tərkibi əks etdirilir.

Hesabatın 4-cü bölməsində mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesab- lanarkən nəzərə alınan xərclər və məsrəflər öz əksini tapır.

Auditor bu xarakterli məlumatlara ehtiyac duyduqda maliyyə nəticə- ləri və onlardan istifadə haqqında 2 sayılı hesabatın müxtəlif bölmələrinə istinad edə bilər. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində qəbul edilən əsas mə- lumat mənbələrdən biri də cari dövrdə hesablanmış mənfəet vergisi haq- qında bəyannamə və onlara edilən əlavələrdir. Bu bəyannamədə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq mənfəətin əmələ gəlməsində iştirak edən bü- tün amillərə dair göstəricilər və bu göstəricilərin tərkibi incəliklərinə qə- dər açılmaqla öz şərhini tapmışdır. Məsələn, mənfəət vergisi haqqında be- yannamənin II hissəsində «Hesabat dövründə gəlirlərin əldə edilməsi» ilə bağlı xərclər üzrə bütün xərc maddələri və onların tərkib strukturu, hətta digər hesabatlarda öz əksini tapa bilməyən xərc maddələri də burada əks etdirilmiş- dir. Bu kimi dolğun məlumatlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində mənfəətin formalaşması və istifadəsinə obyektiv qiymət verməyə tam şərait yaradır.

Müəssisələfin (təşkilatlann) **maliyyə nəticələti üzrə** əməliyyatların düzgün uçota alınması və onlardan istifadəyə dair təsərrüfatdaxili audit nəzarətinin təşkili vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün məlumat mənbələri kimi müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının «Maliyyə nəticələri və mənfəətin istifadəsi» adlı 7-ci bölməsinin tələbləri, bu bölmədə öz əksini tapmış 80 sayılı «Mənfəət və zərər» hesabı, 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə», 82 sayılı «Qiymətləndiriləcək ehtiyatlar», 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri», 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı sintetik hesabın debet və kredit məlumatlarından istifadə etmək lazımdır. Bu sintetik hesabatların göstəriciləri ilə yanaşı, audit yoxlama-ekspertiza işlərində həmin hesablann tərkibində açılmış subhesablardan və ayn-ayn analitik uçot məlumatlarından da istifadə edilə bilər. Mənfəətin uçota alınması və onun bölüşdürülməsinə istifadə olunmasına dair tərtib edilmiş mühasibat yazılışları (müxəbirələşmələr) qiymətləndirilən zaman yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «Müəssisələrdə mühasibat uçotunun hesablar planına dair təlimat»ın 7-ci bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir.

23.4. Maliyyə nəticələri auditinin metodikası

Maliyyə nəticələri auditinin metodikası dedikdə, bu sahədə yoxlama-ekspertiza işləri apanan zaman tətbiq olunan üsullar, metodlar, yoxlama mexanizmləri və ekspertiza prosedur qaydalan başa düşülür. Maliyyə nəticələri təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin ən vacib məqamı sayılmaqla olduqca qarşılıqlı əlaqəli sintetik göstəricilərdir. Buna görə də maliyyə neticələri audit ekspertizası və qiymətləndirilməsinə bir neçə mövqedən yanaşılması tələb olunur. Auditor maliyyə nəticələrini ekspertiza edib qiymətləndirən zaman ümumi yoxlama strategiyası ilə yanaşı, spesifik mexanizmlər də tətbiq etməlidir. Daha doğrusu o, digər sahələrdə olduğu kimi, yoxlanmaya dair müvafiq tezis-proqramla yanaşı mənfəətin emələ gəlməsi, ona təsir edən amillər, mənfəətin bölüşdürülməsi, onun istifadə edilməsi, həmçinin rentabellik göstəricilərini xarakterizə edən tezis-proqrama malik olmalıdır. Maliyyə neticələrinin audit yoxlama-ekspertizasına əsas etibarən ilə 4 prinsipial mövqedən yanaşılma tələb olunur:

- maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işləri;
- maliyyə neticələri üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydalan və metodikası;

- maliyyə nəticələri üzrə uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti;
- maliyyə nəticələri üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılması.

Maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası dedikdə, müəssisə və təşkilatın spesifik fəaliyyətindən asılı olaraq, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olaraq əməliyyatların aparılması, mənfəət və zərərin düzgün müəyyən edilməsi, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinə hüquqi baxımdan qiymət verilməsi başa düşülür, Maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi və bölüşdürülməsində Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, onun müvafiq bəndləri ön plana çəkilməlidir. Maliyyə nəticələri və onun istifadəsində spesifik hallar Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayn-ayn növlərindən Vergilər haqqında Qanunla, xarici hüquqi şəxslərin əldə etdiyi mənfəəti birbaşa müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda mənfəətin hesablanması haqqında 01 mart 2001-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 55 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi qaydalarla, kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının illik satışından, redaksiyaların əldə etdikləri mənfəətdən ödədikləri verginin (reklam geurlləri istisna olmaqla) miqdannın müəyyənləşdirilməsi və 3 il ərzində bu vəsaitin hər il dövlət büdcəsindən redaksiyalara ödənilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 avqust 2002-ci il tarixli 127 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi qaydalarla tənzimlənir. Auditor maliyyə nəticələrini qiymətləndirən zaman spesifik hallar istisna edilməklə, əsasən yuxanda qeyd etdiyimiz müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktlara istinad etməlidir. Maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların auditinin yoxlanması və ekspertizasının prosedur qaydalannda tətbiq edilən metodika alidən ibtidaiyyə, sintetik göstəricilərdən analitik göstəricilərə və uçot registrlərinə doğru hərəketi nəzərdə tutulur ki, bu da çox səmərəli və faydalıdır. Maliyyə nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri mənfəət və zərərdir. Mənfəət və zərərin həcmnin ümumiləşdirici göstəricisi öz əksini müəssisələrin (təşkilatların) 1 sayılı hesabatı olan balansın passivinin 1-ci bölməsinin 470-ci sətirində tapır. Mənfəətin emələ gəlməsi, onun struktur tərkibi, mənfəətdən istifadə, o cümlədən büdcəyə ödəmələr, digər sahələrə yönəltmənin ümumiləşdirici göstəriciləri, balans əlavə olan maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında 2 sayılı hesabatda öz əksini tapır. Mənfəətin emələ gəlməsində iştirak edən xərclər, onların tərkibi (ayn-ayn xerc elementləri üzrə), gəlirlərin bütövlükdə tərkibi (mənbələri üzrə), Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış və Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin

30 dekabr 2005-ci il tarixli emri ilə təsdiq edilmiş «Mənfəət vergisi» haqqında bəyannamədə, həmçinin onlara əlavə edilən xüsusi formalarda öz əksini tapır. Auditor maliyyə nəticələri üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman mənfəət və onun əmələ gəlməsi haqqında obyektiv məlumata malik olmaq üçün bu 3 formanın müvafiq göstəricilərindən istifadə etməlidir. Daha dəqiq desək, müəssisə və təşkilatın 1 saylı forması olan balansdan cari təsərrüfat fəaliyyəti dövründə əldə edilən mənfəətin və ya zərərin bütöv həcmi dəqiqləşdirdikdən sonra onun hansı mənbələrdən əldə edilməsini müəyyənləşdirmək üçün «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi» haqqında balans əlavə edilən 2 saylı formanın I-ci bölməsinin maliyyə nəticələrinə diqqət yetirilməlidir. Bu bölmədə maliyyə nəticələrinin mənbələri göstərilir, yəni məhsul satışından (iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsindən), kənar əməliyyatlardan alınan gəlirlər və xərclər, o cümlədən qiymətli kağızlar, birgə müəssisələrin iştirakı üzrə əldə edilən gəlirlər, xarici valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə fərqləri, sair satışdan əldə edilən mənfəətlər burada öz əksini tapır. Auditor mənfəətin struktur tərkibi, yəni əmələgəlmə mənbələrini müşahidə etməklə müəssisənin fəaliyyətində təsərrüfat əməliyyatlarının strateji xəttini müəyyənləşdirmiş olur. Bundan sonra auditor ələ həmin bölmədə əks etdirilən istehsalatla əlaqəli məsələləri, əlavə dəyər vergisini, satışdan əldə edilən gəlirlər üzrə iqtisadi rəqəmləri müqayisə etməklə, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ifadə edən mənfəət və zərərin həcmi təsdiq edən rəqəmlərin reallığını ilkin variantı qiymətləndirir. Yəni 1 saylı hesabat forması olan balansda mənfəət və zərərlər üzrə göstərilən rəqəmlərin 2 saylı formada əksini tapan rəqəmlərə uyğunluğunu təsdiq edir. Bundan sonra auditor müəssisə və təşkilatın balansında göstərilən mənfəətin istifadəsinə dair ümumi müşahidə aparmalıdır. Mənfəətin istifadə edilməsi 2 istiqamətdə müşahidə olunmalıdır: a) yeni ümumi mənfəət kütləsindən büdcəyə ödəmələr edilməsi, müvafiq dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi; b) müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsi-istifadə edilməsi. Auditor mənfəətdən istifadəni və müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsini «Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında» 2 saylı hesabatın müvafiq bölməsindəki rəqəmləri müqayisə etməklə qiymətləndirə bilər. Daha doğrusu, həmin formanın 1-ci bölməsinin 080-cı sətirində göstərilən ümumi mənfəətin cəmindən, 2-ci bölmənin 200-cü sətirində büdcəyə ödəmələri təsdiq edən rəqəmi çıxmaqla qalan xalis mənfəəti dəqiqləşdirə bilər. Maliyyə nəticələrinin, onlardan istifadəyə dair audit yoxlama-ekspertizasının növbəti mərhələsi xalis mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı və mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclərin

müəyyənləşdirilməsidir. «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» 2 sayh hesabatın 2-ci bölməsində mənfəətdən ayırmalar, yəni xalis mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətləri göstərilir.

Auditor müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsini müşahidə etmək üçün «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» 2 saylı hesabatın 2-ci bölməsinin «Mənfəətdən istifadə»nin müvafiq sətirlən, o cümlədən 220-ci sətri - «Yığım fondu», 230-cu sətri - «İstehlak fonduna edilən ayırmalar», 240-cı sətri - «Xeyriyyə məqsədləri üçün xərclənən vəsaitlər», 250-ci sətri - «Sair məqsədlər üçün edilən ayırmalara dəin» iqtisadi göstəricilərə müraciət edə bilər.

«Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında» 2 saylı hesabat təhlil edilən zaman həmin hesabatın 4-cü bölməsində mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan məsrəflər də audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Çünki, qanunverici normativ hüquqi aktlara əsasən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifikliyindən asılı olaraq bir sıra xərclər balans mənfəətinin azaldılmasına yönəldilə bilər. Bu xərclərə istehsal və bəzi qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşları, elmi axtarış, təcrübə-sınaq işlərinə edilən məsrəflər, təbiəti mühafizə tədbirlərinə dair keçirilmiş toplantılarda iştirak üçün müvafiq məsrəflərin apanılması, səhiyyə, mədəniyyət, idman obyektləri, qocalar və əlillər evinin saxlanması, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, uşaq istirahət düşərgələrinin saxlanması və sair bu kimi xərclər aid edilə bilər.

Müəssisələrin (təşkilatların) yuxanda qeyd etdiyimiz istiqamətlər üzrə xərcləri və həmin xərclər üzrə balans mənfəətinin azaldılması üçün müvafiq güzəştlərin verilməsi Azərbaycan Respublikasının qüwədə olan Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsi ilə tənzimlənilir. Auditor mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan məsrəflərin balans mənfəətini azaltmasının qanunauyğun olduğunu qiymətləndirməlidir.

Auditor mənfəətdən büdcəyə digər ödəmələrin tərkibini müşahidə etmək üçün həmin formanın 3-cü bölməsinin strukturuna baxa bilər. Həmin bölmənin 300-cü setində müəssisənin (təşkilatın) ödədiyi əmlak vergisi, 340-cı setirdə yeraltı sərvətlərdən istifadəyə və etraf mühitin çirklənməsinə dair ödənişlər, 350-ci setirdə işə torpaq vergisinə dair məlumatlar öz əksini tapır. Auditor növbəti yoxlama mərhələsində bu vergi növlərinin ödənilməsinin qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasını qiymətləndirməklə yanaşı, onların balans mənfəətinin azaldılmasına dair tərtib edilmiş mühasibat uçotu müxəbirəlaşmələrinin düzgünlüyünü qiymətləndirməlidir. Maliyyə nəticələri və onlardan istifadənin audit yoxlama-ekspertizası apanılan zaman lazım gələrsə 3-cü bölmədə olan büdcəyə digər ödəmə meb-

ləğlərini de müşahidə etmək olar. Belə ki, «Maliyyə neticələri və onların istifadəsi» haqqında 2 sayılı hesabatın 355-ci sətirində Öz əksini tapan əlavə dəyər vergisi, 356-cı setirdə aksizlər, 360-cı setirdə ixrac gömrük rüsumları, 365-ci setirdə idxal gömrük rüsumları, 380-cı setirdə gəlir vergisi, 381-ci setirdə nəqliyyat vergisi, 386-cı setirdə sair vergilər, 390-cı setirdə iqtisadi sanksiyalara dair edilmiş emeliyyatları xarakterizə edən iqtisadi göstəricilər əks etdirilir. Auditor bu məsələyə bir neçə istiqamətdən yanaşa bilər, yəni hesablanmış və ödənilmiş əlavə dəyər vergisinin, aksizlər üçün ödənilmiş vergilərin evəzləşdirilməsinə öz münasibətini bildirməlidir. İdxal və ixrac gömrük rüsumlarının göndərilən və əldə edilən malların dəyərinə əlavə edilməsi də qiymətləndirilməlidir. Nəqliyyat vergisi və sair vergilərin balans mənfəətinin azaldılmasına dair mühasibat müxəbirələşmələrinin düzgün aparılmasına qiymət verilməlidir. Həmin fəslin sonuncu sətirində əks etdirilən iqtisadi sanksiyalara, büdcəyə ödəmələrin xarakterinə, aidiyyətinə və qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq balans mənfəətinin azaldılmasına dair tərtib edilən mühasibat uçotu müxəbirələşmələrinin düzgün tərtib edilməsi, yaxud iqtisadi sanksiyaların balans mənfəətinə aid edilə biləcəyinə dair auditor öz münasibətini bildirməlidir.

Müəssisələrin (təşkilatlara) maliyyə neticələri, onların əmələgəlməsi və istifadəsi üzrə yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman mənfəətin əmələgəlmə mənbələrinə dair daha dəqiq məlumat almaq üçün Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin təsdiq etdiyi «Mənfəət vergisi» beyannaməsinə müraciət edilməlidir. Bu beyannamənin 2-ci bölməsində hesabat dövründə müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi gəlirlərin bütün mənbələr üzrə məbləğlər Öz əksini tapır. Auditor mənfəətin əmələgəlməsində əsas rol oynayan satışdan və digər mənbələrdən əldə edilən gəlirlərin tərkibini, onların balans mənfəətində xüsusi çəkisini müəyyənləşdirərək hər birinin təsir dərəcəsini qiymətləndirə bilər. «Mənfəət vergisi haqqında» beyannamənin 2-ci bölməsinin 2-ci hissəsində isə hesabat dövründə gəlirlərin əldə edilməsi ilə bağlı bütün xərclər, onların növləri və elementləri ilə tam dolğun öz əksini tapmışdır. Yeni auditor mənfəətin əmələgəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsrəflər və onların tərkibi ilə bağlı olan bütün suallara cavab verərkən üçün bu bölmədə öz əksini tapmış iqtisadi göstəricilərə müraciət edə bilər.

Maliyyə neticələrinin audit yoxlama-ekspertizasındakı mənfəət və rentabelliğin formalaşması, mənfəətin bölüşdürülməsi, onlardan istifadəsinə dair müxtəlif istiqamətlərdən təhlil aparmaq, həmçinin rentabelliğin müxtəlif göstəricilər üzrə səviyyəsini müəyyənləşdirmək, bu göstəriciləri qiymətləndirmək üçün maliyyə təhlilinin metod və üsullarından istifadə et-

məqədərindədir. Maliyyə nəticələrinə dair əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman bu sahədə mühasibat uçotunun düzgün qurulması və uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti də yoxlama obyektidir. Auditor maliyyə nəticələrinin uçotu və hesabatına dair yoxlama-ekspertiza işlərini apararkən digər qanunverici normativ hüquqi aktlarla yanaşı müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının 7-ci bölməsinin tələblərini əldə rəhbər tutmalıdır. Burada maliyyə nəticələrinə və mənfəətdən istifadə edilməsinə dair apanlan təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun müxəbirəşməsi qaydalan verilmişdir. Bunun üçün həmin bölmədə 80 sayılı «Mənfəət və zərər» hesabı, 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» adlı hesab, 82 sayılı «Qiymətləndirilməli ehtiyatlar» hesabı, 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabı, 84 sayılı «Servislərin əksik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı balans hesabı və onların müvafiq subhesabları nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabı cari dövrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsində əldə edilən mənfəət və zərər eks etdirir. Bu hesab balansına münasibətinə görə aktiv və passiv hesabdır, yəni həm debet və həm də kredit qalığı ola bilər. Əməliyyatların müxəbirəşməsinə görə bu hesab çox zəngindir. 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabının debeti 40-a yaxın müxtəlif hesablarla, krediti isə 35-dən çox uçot əməliyyatları ilə müxəbirəşlir. Auditor bu və ya digər əməliyyatların 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabı ilə düzgün müxəbirəşməsinə qiymətləndirmək üçün təlimatda qeyd edilən müxəbirəşmə qaydalarına istinad edə bilər. Həmin bölmədə Öz əksini tapan 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» adlı hesab balansına münasibətinə görə aktiv hesab sayılır, yeni həmin hesabın debet qalığı mümkündür.

Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına dair təlimata uyğun olaraq 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» adlı balans hesabının 2 subhesabı vardır. Bu subhesabların birincisi mənfəətdən büdcəyə ödəmələrə dair əməliyyatları özündə əks etdirir. İkinci subhesab isə mənfəətin başqa məqsədlərə istifadəsi adlanır. Həmin subhesabda büdcə ilə hesablaşmalardan başqa mənfəətdən istifadəyə dair bütün əməliyyatlar, o cümlədən müxtəlif istiqamətli fondlara edilən ayırmalara dair əməliyyatların mühasibat müxəbirəşməsi öz əksini tapır. Təlimata uyğun olaraq 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» adlı sintetik hesab təqribən 22-yə yaxın balans hesabları ilə müxəbirəşlir. Auditor 81 sayılı «Mənfəətdən istifadə» hesabı ilə bağlı olan təsərrüfat əməliyyatlarını ekspertiza edən zaman bununla əlaqədar əməliyyatların uçotunun təlimata uyğun aparılmasını qiymətləndirməlidir. Mənfəət

və otun bölüşdürülməsinə dair əməliyyatları uçota alan balans hesablarından biri də 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabıdır. Bu hesab balansla münasibətinə görə passiv hesabdır və təlimata uyğun olaraq təqribən 13 müxtəlif balans hesabları ilə digər əməliyyatlar üzrə müxabirələşir. 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabı bütövlükdə hesabat dövründə əldə edilmiş, lakin gələcək hesabat dövrünə aid olan gəlirlər haqqında məlumatları, həmçinin cari dövrdə müəyyən edilmiş əskik gəlmələr və digər itkilər üzrə borcların qarşıdakı zamanda daxil olması, yaxud mal-material qiymətlilərinin əskik gəlməsinin təqsirkar şəxsəndə tutulmasına dair məlumatları özündə əks etdirir. Bu əməliyyatların növlərinə uyğun olaraq 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» balans hesabının 4 subhesabı vardır. Bu subhesabların birincisində gələcək dövrün hesabına alınmış gəlirlər uçota alınır. İkinci subhesabda isə keçmiş illərə aid müəyyən edilmiş əskik gəlmələr üzrə daxil olacaq borcları özündə əks etdirir. Üçüncü subhesab əskik gələn mal-material qiymətlilərinin balans dəyəri ilə maddi-məsul şəxsəndə aidiyyəti üzrə tutulan mebleğlər arasındakı fərqi, dördüncü subhesab isə, valyuta əməliyyatlarında məzənnə üzrə fərqləri əks etdirir. Göründüyü kimi, 83 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» adlı sintetik hesab təsərrüfat əməliyyatlarının müxtəlifliyinə görə zəngindir. Burada auditorun mövqeyi mütləqdir. Yəni maliyyə nəticələri və onlardan istifadəyə dair audit yoxlama-ekspertizası apanları zaman auditor gələcək dövrün gəlirləri ilə bağlı apanları təsərrüfat əməliyyatlarının xarakterinə, təyinatına, istiqamətinə uyğun olaraq müvafiq subhesablarda düzgün əks etdirilməsini və onlara dair edilmiş mühasibat müxabirələşmələrini qiymətləndirməlidir. Maliyyə nəticələri və onlardan istifadəyə dair əməliyyatların tərkibində 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı balans hesabı vardır. Bu hesabın əsas məqsədi günahkar şəxslərin hesabına yazılmasından asılı olmayaraq sərvətlərin tədarükü, saxlanması, parakəndə və topdansa satış prosesində müəyyən edilmiş əskik gəlmələri əks etdirməkdir. Bu əskik gəlmələr mənimsemə halları kimi təsdiqlənersə, onların rəsmi sənədlə təsdiq olunmasında baxmayaraq, analitik uçotu yenə də bu hesabda ayrıca apanılır. Bütövlükdə götürdükdə maddi sərvətlərin əskik gəlməsi, xarab olmasından itkilər üzrə debet, kredit əməliyyatları təlimata uyğun olaraq 33 balans hesabı ilə müxabirələşə bilər. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilərə dair əməliyyatlara 3 istiqamətdən mövqeyini bildirməlidir. İlk növbədə sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilərin qüvvədə olan müvafiq normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş təbii itki normaları ilə da-

xil olub-olmaması qiymətləndirilməlidir. Əgər bu itki və əskikgəlmələr təbii itki normalanndan kənarlaşmışdırsa, bəmin fərqin mənimsəmə halı və yaxud mesuliyyətsizlik baxımından baş verməsinin rəsmiləşdirilməsi qiymətləndirilməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman servətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından əmələ gələn itkilərin bütün növləri və istiqaməti üzrə tətib edilmiş mühasibat yazılışlarına (müxabirələşmələrinə) qiymət verməlidir.

Təsərrüfatdaxil nəzarəti və onun lazımı səviyyədə təşkilini təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin bölüşdürülüb düzgün istifadə edilməsinə təsir edən səmərəli mexanizm hesab etmək olar. Müəssisə və təşkilatiann səroncammda qalan xalis mənfəət aidıyyatı üzrə bir sıra istiqamətlərə yönəldilə bilər. Məsələn, fəhlə və quluqçulann sosial iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mənzil tikintisi, yardımçı təsərrüfatın qurulması üçün ssudalann verilməsi və sair xeyriyyə məqsədlərinə yönəldilə bilər. Mənfəətdən bu və ya digər istiqamətə yönəldilmiş maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinə təsərrüfatdaxili auditlə nəzarət edilir. Ona görə də auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman həmin vəsaitlərin düzgün istifadəsinə dair vaxtaşm nəzarətin nəticələrini müşahidə etməli və qiymətləndirməlidir.

23.5. Maliyyə nəticələri auditinin yekunlaşdırılması

Maliyyə nəticələri auditinin yekunlaşdırılması audit yoxlama-ekspertiza işinin yekun mərhələsi hesab edilməklə, nəticələrin qiymətləndirilməsi prosesi də hesab edilə bilər. Bu yekun mərhələdə auditor maliyyə nəticələri üzrə baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq apanılmasına, mənfəətin əmələgəlməsi, onun formalaşmasına təsir edən birbaşa və dolaylı amillərin təsir dərəcəsinə, mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclərə, məsrəflərin düzgün uçota alınmasına, büdcəyə edilmiş mənfəət vergisi üzrə ödəmələr və mənfəətin azaldılmasına daxil edilən sair ödəmələrin düzgün apanılmasına qiymət verməlidir. Auditor maliyyə nəticələri və onların istifadəsinə dair təsərrüfat əməliyyatlarını ekspertiza edən zaman mənfəətin istifadəsinə, onun təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsinə də qiymət verməlidir. Maliyyə nəticələrinin uçota alınması və bu əməliyyatiann yekun məlumatlarının maliyyə hesabatında düzgün əks etdirilməsi, mənfəət vergisinə dair bəyannamələrin düzgün doldurulub vaxtında təhvil verilməsi təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin təşkilinin səmərəliliyinin əsas göstəricisi hesab olunur. Eyni zamanda təsərrüfatdaxili auditin lazımı sə-

viyyede təşkilini idareetmə funksiyasının müasir tələblər səviyyəsində qurulmasının nəticəsi hesab etmək olar. Bütün bu və digər vacib məsələlər maliyyə nəticələrinə dair əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasında tərtib edilən arayışda öz əksini tapmalıdır. Arayışın aşağıdakı ardıcılıqla qurulması məqsədəuyğundur: ilk növbədə müəssisənin 1 saylı hesabatı olan balansda əldə edilən mənfəətin qanunauyğunluğu qiymətləndirilməklə, ona təsir edən amillər, onların təsir səviyyəsi müqayisə edilməlidir. Bundan sonra auditor müəssisənin - təşkilatın cari dövrdə əldə etdiyi mənfəətin bölüşdürülməsini, İlk növbədə büdcəyə edilən ödəmələrin müvafiq normativ hüquqi aktlara uyğunluğunu qiymətləndirməlidir. Bir çox hallarda mənfəətdən büdcəyə ediləcək ödəmələrdən və vergidən yayınmaq üçün məsrəflər süni surətdə artırılır və yaxud satışdan əldə edilən gəlirlər gizlədilir. Auditor bu sahədə apardığı müşahidənin və araşdırmanın nəticələrini yekun arayışda qeyd etməlidir. Yəni mənfəətin məqsədli surətdə azaldılması üçün qeyri-qanuni təsərrüfat əməliyyatlarının olub-olmamasına öz münasibətini bildirməlidir. Əgər belə hallara yoxlatma-ekspertiza dövründə rast gəlinərsə və bu məqsədli xarakter daşıyırsa, həmin halların nəticəsində vergidən yayınma halları ilə büdcəyə dəyən maddi ziyanın həcmi müəyyənləşdirilməli, yekun arayışda bu barədə xüsusi qeydlər aparılmalıdır. Auditor vergidən yayınma halları üzrə büdcəyə dəymiş ziyanın sübutu kimi alternativ hesabat tərtib edə bilər. Bu zaman o, gəlirlərin mənbələrini dəqiqləşdirməli, məsrəflərin maya dəyərinə düzgün daxil edilməsini qiymətləndirməlidir. Məhsulə çəkilən məsrəflərin qiymətləndirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin müvafiq bəndlərinə və vergi bəyannaməsində məsrəflərə dair struktura istinad edilməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində maliyyə nəticələrinə təsir edən məsrəf amili qiymətləndirilən zaman balans mənfəətinə təsir göstərən mənfəətin azaldılması üzrə edilən xərclər və məsrəflərin tərkibinə baxılmalıdır, Yəni Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq bir sıra hallarda məhsul istehsalı çəkilən məsrəflərin tərkibinə aid edilməyən və faktiki edilmiş məsrəflər (əsaslı kapital qoyuluşu, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı üçün yönəldilmiş vəsait, kütləvi xarakterli tədbirlərə çəkilmiş xərclər, xeyriyyə təşkilatlarına, uşaq bağçalarına, sağlamlıq mərkəzlərinə köçürülmüş vəsaitlər) son nəticədə balans mənfəətinin azaldılmasına yönəldilə bilər. Bu kimi hallar aşkar edilərsə, onların müvafiq qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun olmasına dair arayışda xüsusi qeydlər aparılmalıdır.

Maliyyə nəticələri üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertiza işlərinin

yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin müvafiq qaydada bölüşdürülüb istifadə edilməsinə dair yoxlama nəticələrinin rəsmiləşdirilməsidir. Burada diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən biri də xalis mənfəətdən müəssisənin geniş təkrar istehsalna və işçilərin sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə yönəldilmiş maddi vəsaitlərin səmərəli istifadə edilməsidir. Auditor bu məsələyə dair yoxlama nəticələrini yekunlaşdıran zaman müəssisənin problemlərinin necə həll edilməsinə dair müqayiseli nəticələri rəsmiləşdirə bilər.

Maliyyə nəticələri üzrə yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdırılan zaman bir sıra ayrı-ayrı hallara rast gəlinərsə, onlar məzmununa, xarakterinə və istiqamətinə uyğun olaraq ayrıca registrdə qruplaşdırıla bilər. Bu kimi hallar aşağıdakılardır:

- müəssisənin aktivindən istifadəyə görə icarə haqqlarının vaxtında və düzgün daxil olması;
- müəssisənin işləyib hazırladığı elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin patentləşdirilməsi və həmin patentlərin istifadəsinə görə digər təşkilatlardan əldə etdiyi gəlirlər;
- müəssisənin qiymətli kağızlara yönəltdiyi vəsaitlərdən dividendlərin vaxth-vaxtında əldə edilməsi;
- cari dövr üzrə birgə fəaliyyət haqqında bağlanmış müqavilələrə dair gəlirlərin düzgün hesablanması;
- əsas vəsaitlər üzrə digər maddi aktivlərin realizə edilməsindən əldə edilən gəlirlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi;
- depozitə qoyulmuş pul vəsaitləri üzrə faizlərin vaxtında və düzgün hesablanıb alınması;
- iqtisadi sanksiya və cerimələrin ödənilməsi;
- bu və ya digər səbəblər üzündən müəssisəyə deymiş ziyanın ödənilməsinin rəsmiləşdirilməsi;
- ötən dövrün ümitsiz borclarının ləğvindən əldə edilən gəlir;
- vaxb keçmiş kreditör və debitor borclarının ləğvindən əldə edilən gəlirlər;
- xarici valyuta üzrə aparılmış təsərrüfat əməliyyatlarının nəticəsində yaranmış fərqlərin düzgün uçota alınması;
- müvəqqəti olaraq digər təşkilatların aktivlərindən istifadəyə görə edilmiş mesreflər;
- müəssisənin gəlir əldə etmək məqsədi ilə qiymətli kağızların alınması və s.

Yoxlama-ekspertiza İşlərində qeyd etdiyimiz bu və ya digər ballara kütləvi olaraq rast gəlinərsə, auditor bu emeliyyatların maliyyə nəticələrinin formalaşmasına təsirini qiymətləndirməklə, onlardan sübut-dəlil kimi istifadə üçün konkret faktları təriflər üzrə ayrıca registrdə qruplaşdırılmalı və yekun arayışa əlavə etməlidir. Maliyyə nəticələrinin audit yoxlama-ekspertiza işinin yekunlaşdırılmasının son mərhələsi bu nəticələrin düzgün uçota alınması və onlardan istifadəyə dair təsərrüfat əməliyyatlarına düzgün mühasibat yazışmalarının tərtib edilməsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bir çox hallarda uçot-hesabat işlərinin düzgün qurulmaması, maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi və istifadəsinə qiymət verilməsində böyük çətinliklər yaradır. Ona görə də auditor maliyyə nəticələri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planına uyğun təşkil edilməsi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatına uyğun olaraq qurulması, sintetik və analitik uçotun baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarına uyğun olaraq qurulması haqqında yekun arayışda müvafiq qeydlər aparmalıdır. Auditor, həmçinin maliyyə nəticələrindən istifadəyə dair daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti haqqında da öz mövqeyini yekun arayışda əks etdirməlidir. Belə ki, maliyyə nəticələrini təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun göstəriciləri olmaqla yanaşı müəssisənin səmərəli idarə edilməsinin qiymətləndirici göstəricisi saymaq olar. Ona görə də müəssisə və təşkilatın tabeliyində olan törəmə müəssisələrin təsərrüfatdaxili audit vasitəsilə yoxlanması həmin müəssisələrdə istehsal təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təşkili səviyyəsindən idarəediciyə etibarlı məlumat gətirir. Daxili audit törəmə müəssisələrdə maliyyə nəticələrini qiymətləndirən zaman resurslardan istifadə və onların optimal əlaqəsinə də diqqət yetirməlidir, Çünki, maliyyə nəticələrinə birbaşa təsir edən amillərdən biri də məhsul istehsalına (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) çekilən məsrəflərdir. Auditor maliyyə nəticələrini qiymətləndirən zaman məhsulun hər manatına çekilən məsrəflərin rentabelliğini müəyyən edə bilər. Maliyyə nəticələri üzrə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin son yekun mərhələlərindən biri də auditorun bu sahə üzrə işləyib hazırladığı əməli təkliflərdir. Maliyyə nəticələri üzrə hazırlanan əməli təkliflər 2 istiqamətə yönəldilə bilər: istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə məsrəflərin azaldılması, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi vasitəsi ilə mənfəətin artırılması yolları; digər tədbir isə istehsalın və satışın həcrainin artırılması yolu ilə mənfəətin kütləsinin artırılmasının təmin edilməsidir.

XXIV FƏSİL. AUDİTDƏ MALİYYƏ TƏHLİLİ

24.1. Auditdə maliyyə təhlilinin rolu və mahiyyəti

Auditdə maliyyə təhlili mühasibat və maliyyə hesabatları əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması metodudur. Auditdə maliyyə təhlili mühasibat balansının göstəricilərinə, mənfəət və zərər haqqındakı məlumatlara və digər maliyyə hesabatlarının bazasına əsaslanır.

Auditdə maliyyə təhlilinin əsas mahiyyəti maliyyə resursları və onların fəsiləsiz hərəkətini təhlil etməkdir. Auditdə maliyyə təhlilinin iqtisadi məzmunu və əsas məqsədi isə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdən və təsərrüfatçıların səmərəliliyini yüksəltmək üçün onun imkanlarını aşkar etməkdən ibarətdir. Auditdə maliyyə təhlili aşağıdakı məqsədlər üçün aparıla bilər: müəssisənin optimal maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsi, əlavə investisiyaların cəlb edilməsi perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, tərəf-müqabilərin maliyyə resurslarının qiymətləndirilməsi. Lakin, xarici və daxili auditdə, həmçinin onun digər təşkilati formalarında və məqsədli təyinatında maliyyə təhlilinin aparılması əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir.

Təsərrüfatdaxili audit sistemində maliyyə təhlili resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, ehtiyatların aşkar edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsulun maya dəyərində aşağı salınması, istehsal və satışın rentabelliyyətinin yüksəldilməsi məqsədlərini güdür. Onun köməyi ilə istehsal və tədarükün ritmliliyi, məhsulun keyfiyyət və çeşid göstəriciləri, əməyin texnika ilə təchizatı, fondla silahlanma, fondverimi, müəssisənin işini səciyyələndirən, zavoddaxili idarəetmə üçün sərfəli olan digər göstəricilər öyrənilir və qiymətləndirilir. Eyni zamanda təsərrüfatda mümkün sui-istifadə hallarını aşkar etmək üçün hasilatın, hazır məhsulun mədaxili, digər əmtəə-material qiymətlərinin haqqının ödənilməsi, onların daxil olması, hesablaşma və valyuta hesablarından pul vəsaitlərinin əldə edilməsi ilə onların kassaya mədaxili göstəriciləri müqayisə olunur. Bütün bunlar menecerin tapşırığı ilə müəssisənin mənafeyinə uyğun həyata keçirilir.

Xarici auditdə maliyyə təhlili, əsasən mülkiyyətçilər, səhmdarlar və investisiyanın mənafeyinə uyğun olmalıdır. Aparılan audit yoxlama və ekspertiza işlərinin əhəmiyyəti yalnız müəssisənin maliyyə nəticələrinin və hesabatlarının dəqiqliyini, uçot siyasətinin müasir qanunvericiliyə uyğunluğunu, vergitutmanın optimallığını qiymətləndirməkdə deyil, eyni zamanda idarəetmədə ilk növbədə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə dair mövcud informasiyanı öyrənmək və investorların marağını təmin edən in-

formasiyalar əldə etməkdən ibarətdir. Maliyyə təhlili vasitəsilə onlar bilavasitə müəssisənin inkişaf dinamikası haqqında aşağıdakıları əldə edə bilərlər: məhsul istehsalının artımı, maliyyə sabitliyi, təsərrüfat-maliyyə fəalliyətində tənəzzülün mövcudluğu, kapitalın strukturu, investisiya riski və onun audit yoxlamaları apanları müəssisədə səviyyəsinin oxşar müəssisələrlə müqayisəsi, Müəssisənin idarəçiliyinə istehsal və məhsul (əmtəə) satışının səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını, mənfəətin amirlərini, zərfin azaldılmasını müəyyən edə bilən təhlil daha vacibdir.

Digər tərəfdən audit təşkilatının qarşısında duran vəzifələrdən əslilə olaraq maliyyə təhlili bir alət kimi auditorun dəlil-sübutlarının əldə edilməsi vasitəsi, maliyyə menecmentinin isə bu və ya digər maliyyə məsələsində qərar qəbul etməsi üçün xidmət elementi ola bilər. Maliyyə təhlili auditor dəlil-sübutlarının metod və vasitəsi kimi analitik prosedurlara əsaslanır. Onların köməyi ilə auditorun nəticə və rəyinin əsaslandığı dəlillər toplanır. Hesabat göstəricilərinin dəqiqliyi haqqında qərar onların analitik tutuşdurulması, müqayisəsi və digər başqa üsullar əsasında qəbul edilir. Bu halda maliyyə təhlilinin əsas məqsədi müəssisənin fəalliyəti üçün xarakterik olmayan vəziyyətləri aşkar etməkdən, mühasibat hesabatlarının tərtibində məntiqi və hesab xətalalarını, təhriflərini aşkar etməkdən, onların ciddiyyətini və maliyyə göstəricilərinin düzgünlüyünə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Bir çox hallarda auditorun müəssisənin inkişafı üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasının məqsədəuyğunluğu haqqında mülahizə yürütməsi, onların haradan əldə edilməsinə dair tövsiyə verməsi gözlənilir. Çünki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin inkişafı, daxili və xarici bazarda onun rəqabət qabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi üçün məhsul buraxılışının texnika və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, yeni texnikanın, qabaqcıl xarici təcrübənin tətbiq edilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bütün bunlar əlavə maliyyə resursları tələb edir. Müəssisənin gələcək inkişafı problemləri həmişə maliyyə menecmentinin və sahibkann diqqət mərkəzində olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri maliyyə resurslarının sərbəst yerləşməsinə və hərəkətini təmin edir. Bu zaman müxtəlif fondlar, kreditlər, sığorta şirkətləri, broker kontorları aktiv fəalliyət göstərir, müəssisənin perspektiv inkişafını təmin etmək məqsədilə xarici kapitalı cəlb etmək üçün böyük imkanlar yaranır. Auditdə maliyyə təhlili maliyyənin əlavə mənbələrinin optimal variantlarını və onların cəlb edilməsi üsullarını müəyyənləşdirməlidir.

İqtisadiyyatın rəqəmsal inkişaf mərhələsində müəssisə xarici iqtisadi əlaqələrinə müstəqil surətdə qurmalı, xarici partnyorlarla qarşılıqlı münasi-

betlərini müəyyənləşdirməlidir. Belə bir şəraitdə partnyorların maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi, işgüzar əməkdaşlıq variantlarının optimallığının müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Auditdə maliyyə təhlilinin köməyi ilə tərəfmüqabillərin maliyyə hesabatlarını öyrənərək iqtisadi əməkdaşlığın variantları üzrə tövsiyələr işləyib hazırlana bilər.

Auditdə maliyyə təhlili, maliyyə resurslarından səmərəli istifadəyə nəzarəti, müəssisənin iqtisadi-maliyyə potensialının qiymətləndirilməsini, onun maliyyə sabilliyini, müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin yeni mənbələrinin aşkar olunmasını təmin etməlidir. Maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi yollarını əsaslandırmaq, onlardan istifadənin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, sabitliyinə təsirini, onların ödəniş qabiliyyətini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Maliyyə təhlili maliyyə menecmentinin elementi kimi audit yoxlamalarının nəticələri üzrə tövsiyələrin hazırlanması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu qəbildən olan tövsiyələr müəssisənin maliyyə sabilliyinin dərəcəsini müəyyənləşdirməyə, işgüzar fəallığın və sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyini, onun artırılması imkanlarını qiymətləndirməyə əsas yaradır. Müəssisənin vəziyyətinin maliyyə təhliline ciddi ehtiyacın olması elə ilkin audit zamanı yaranır. Auditor «Auditin planlaşdırılması» standartına uyğun olaraq nəzarətin həyata keçirilməsinin gedişində iqtisadi subyektin, əsasən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə tanış olmaq üçün, təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən xarici və daxili amillər haqqında informasiyaya malik olmalıdır, Auditor müəssisənin malik olduğu kapitalın strukturu, rentabellik səviyyəsi, mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası və dinamikası, heyətin əmək haqqının formalaşması prinsipləri ilə tanış olmalıdır. Auditdə maliyyə təhlili əlavə bir xidmət növü kimi və eyni zamanda audit fəalliyətini zənginləşdirən bir amil kimi beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməlidir. Auditor yoxlama-ekspertizasının gedişində maliyyə hesabatlarının təhlili nəticəsində alınacaq yekunların təsnifatı və istifadəsinə aid informasiyanı toplamaq məqsədilə sorğu və digər prosedurlar keçirməli, onların proqnoz göstəriciləri və keçmiş dövrlərin məlumatları ilə müqayisə etməli, maliyyə hesabatlarının müxtəlif elementlərinin nisbətini, onların yekun nəticələrə təsirini öyrənməlidir. Bundan başqa, auditor hesabatın tərtib olunduğu tarixdən sonra mühasibat balansında, mənfəət, zərər haqqında hesabatda və digər hesabat formalarında baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olan hadisələr haqqında informasiyanı öyrənməli və təhlil etməlidir.

Auditdə maliyyə təhlilinin nəticələri üzrə yekunlar, reyler xidmət növü kimi qiymətləndirici nəticələrin alınmasına kömək edən təhlil metodla-

nm göstərməklə sənədlər əsasında rəsmləşdirilməlidir. Əgər onlardan eyni zamanda mühasibat hesabatlarının dolğunluğunu və reallığını qiymətləndirmək üçün istifadə olunursa, təhlilin nəticələri auditora şübhə doğursa o, təhlilin informasiya bazasının dəyişdirilməsinin zəruriliyi baredə təklif verməli, yaxud hesabatların doğruluğunu - reallığın təsdiq etməkdən imtina etməlidir. Bu cür maliyyə təhlilinə dair auditorun tərtib etdiyi hesabat Beynəlxalq auditin standartlarının tələblərinə uyğun hazırlanır.

Auditdə investisiya təhlili perspektiv üçün müəssisənin vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilə bilər. Bu da ilk növbədə onun mülkiyyətçilərini və işçi heyətini maraqlandırır. Digər tərəfdən, öz inkişafını investisiyalasdırmaq imkanı təşkilatın maliyyə sağlamlığının, investorların ona inamının göstəricisidir. Bu imkanların təcrübədə həyata keçirilməsini maliyyə təhlilinə cəlb etmək auditorun bilavasitə vəzifəsidir.

Maliyyə təhlili bu və ya digər formada auditin obyekt və təyinatı üzrə bütün növlərində vardır. Məlumdur ki, audit tədqiqatları obyektlərinə görə ümumi, bank, dövlət audit, sığorta təşkilatlarının, birləşmə, investisiya təsisatlarının və büdcədən kənar fondların audit, təyinatına görə isə maliyyə hesabatlarının, vergi, qiymət, idarəetmənin (istehsalın) audit və auditin xüsusi növlərindən (iqtisadi, əməliyyat və s.) ibarətdir. Onların hər birində müvafiq məsələlər, onların istifadəsinin nəticələri, gəlir və xərclər, onların ödənilməsi və ya istifadəsi tədqiq olunur,

Fəaliyyət obyektləri üzrə auditdə əsas maliyyə göstəricilərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri üstün əhəmiyyət kəsb edir. Burada hesablaşma palatasının apardığı yoxlamalardan ibarət olan dövlət audit müəyyən əlahiddəlik təşkil edir. Bu yoxlamalar universal xarakter kəsb edir, lakin burada da hər bir təşkilatın maliyyəsinin spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır, onun maliyyə vəziyyəti dəqiq təhlilə cəlb olunmalıdır.

Təyinatından asılı olaraq audit maliyyə təhlilinin müxtəlif dərəcəli elementlərinə malik ola bilər. Maliyyə hesabatlarının auditində bu, özünü tam şəkildə göstərir, Vergi auditində maliyyə təhlilindən vergi tutulan göstəricilərin düzgün hesablanması, vergilərin hesablanması və ödənilməsinin tamlığı, vergi siyasətinin gözlənilməsini yoxlamaq üçün istifadə edilir.

Qiymət audit sifarişə qoyulan qiymətlərin əsaslılığını və ya müəyyən konkret məqsəd üçün büdcə təsisatlarının kəmiyyətini yoxlamaqdan ibarətdir. Burada maliyyə təhlilindən məhdud şəkildə istifadə olunur, lakin yol verilən məsələlərin kəmiyyəti, mənfəət və rentabellik, qiymətlərin optimallığı haqqında auditorun mülahizələri şübhəsiz maraq kəsb edir.

İdarəetmə auditı daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, müəssisənin təşkili və idarə edilməsinin, onun əsas fəaliyyətinin keyfiyyət cəhətlərinin yoxlanılmasından, təkmilləşdirilməsindən, istehsalın və maliyyə qoyuluşlarının effektivliyini, qənaət vasitələrinin səmərəli istifadəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. İdarəetmə auditinə təşkilatın maliyyəsini idarəetmənin qiymətləndirilməsi də daxil edilməlidir ki, bu da maliyyə təhlili aparılmadan qeyri-mümkündür.

Xüsusi audit (iqtisadi, əməliyyat, müəyyən tələblərə uyğunluğa görə audit və b.) kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin konkret aspektlərini, müəyyən prosedurları, norma və qaydaları gözləməyi yoxlamaqdan ibarətdir. O, bu və ya digər tədbirin yerinə yetirilməsinin nə dərəcədə real olduğunu, idarə edənlərin fəaliyyətinin qanuniliyini, düzgünlüyünü, səmərəliliyini, məqsədli maliyyələşdirmə mənbələrinin təyinatı üzrə istifadə olunduğunu sübut etmək üçün həyata keçirilir. Bu tərkib elementlərinin hər birində tədqiq və təhlil edilməli maliyyə aspektlərinin mövcud olduğunu görmək çətin deyildir.

Auditorun apardığı maliyyə təhlili nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin bu və ya digər formasının seçilməsi təşkilatın və yoxlamanın nəticələrinin ümumiləşdirilməsinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Çünki, bu, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlilinin gedişində aşkar olunmuş faktların və hadisələrin yekun arayışında məntiqi, ardıcıl əks olunmasının səmərəli vasitəsidir. Təhlilin metodikasının düzgün seçilməsi olduqca əhəmiyyətli nəticə və reylərin əşəhliyin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir.

24.2. İqtisadi göstəricilərin nisbi və mütləq kənarlaşmaıan arasında optimal əlaqələrin təhlili

Auditor fəaliyyətində iqtisadi təhlilin bütün əsas metodlarından istifadə etmək mümkündür. Burada müxtəlif məqsədlərlə üfqi, şaquli və trend təhlili, hesabatların mütləq göstəricilərinin təhlili, əməliyyatların maliyyə təhlili tətbiq oluna bilər, Məhasibat hesabatları formalının üfqi və şaquli təhlili maliyyə resurslarının, məsrəflərin, gəlirlərin, xərclərin və müəssisənin maliyyə nəticələrinin struktur və dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir, Trend təhlili nisbi artım sürətini və artımı eyni zamanda, bir sıra illər ərzində göstəricilərin bazis ili ilə müqayisədə aşağı düşməsinə öyrətmək üçün, yəni dinamika sıralarını tədqiq etmək üçün tətbiq olunur.

Maliyyə təhlilinin bütün növlərində nisbi kəmiyyətlərdən və göstəricilərdən geniş istifadə edilir. Onlar öyrənilən hadisənin kəmiyyətinin

digər hər hansı bir hadisənin kəmiyyəti və ya bu hadisənin başqa zaman və ya başqa obyekt üzrə kəmiyyəti ilə nisbətini ifadə edir.

Bütün hallarda nisbi göstəricilər bir kəmiyyətin digərinə - müqayisə bazası kimi qəbul edilən kəmiyyətə bölünməsi yolu ilə hesablanır. Müqayisə bazası keçmiş dövrlərin məlumatları, plan göstəriciləri, başqa müəssisələrin işinin nəticələri, orta sahə göstəriciləri və sair ola bilər. Nisbi göstəricilər indekslər, əmsallar (baza dövrü vahidə bərabər götürülür) və ya faizlər (baza dövrü 100 %-ə bərabər götürülür) şəklində ifadə olunur.

Audit təhlilində plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin dinamikası, strukturu, koordinasiyası, intensivliyi və səmərəliliyi (effektivliyi) nisbi kəmiyyətləri geniş yayılmışdır. Koordinasiya nisbi kəmiyyəti qapalı mecmunun hissələri arasında əlaqəli nisbətdir, məsələn, bunu öz xüsusi vəsaitinin və borc alınan vəsaitin nisbəti kimi, yaxud əsas və dövrü kapitalının, istehsal fondlarının aktiv, passiv hissələrinin nisbəti kimi təsvir etmək olar. İntensivlik və effektivlik nisbi göstəriciləri hər hansı bir hadisənin uyğun mühitdə yayılma və inkişaf dərəcəsini, resurslara, yaxud məsrəflərə nisbətinin effektivliyi səciyyələndirir. Buna misal olaraq hər 1000 manatlıq məsrəfdə bir işçiyə düşən məhsulun, iş və xidmətin istehsalı və satışının kəmiyyətini göstərmək olar.

Auditin gedişində maliyyə təhlilindən istifadə edilməklə nisbi kəmiyyətlərin və göstəricilərin tətbiqi imkanları son dərəcə müxtəlifdir və onun ayn-ayn mərhələlərinin məzmunundan asılıdır. Auditdə apanılan maliyyə təhlilini analitik göstəricilərin təyinatı və məzmununa uyğun olaraq mərhələlərə ayırmaq lazımdır. Analitik prosedurların prinsipinə görə aşağıdakı ardıcılıqla qruplaşdırılması məqsəduyğundur:

- maliyyə resurslarının struktur və dinamikasının təhlili;
- balansın likvidliyinin və müəssisənin aktivlərinin qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin maliyyə durumunun təhlili;
- mənfəət və rentabelliyin qiymətləndirilməsi;
- menecmentin işgüzar fəallığının qiymətləndirilməsi;
- müəssisədə pul axımının təhlili.

Maliyyə resurslarının struktur və dinamikasının təhlilinin gedişində audit yoxlama-ekspertiza olunan müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrində kəmiyyəti baxımdan kənarlaşmanın dinamikasını müəyyənləşdirir. Aktiv və passivlərin strukturundakı dəyişiklikləri müqayisə edərək auditor vəsaitin hansı mənbələrdən gəlməsi və bu vəsaitlərin hansı aktivlərə investisiya edilməsi haqqında nəticə çıxarır.

Maliyyə resurslarının strukturunu qiymətləndirilməsi, balansın hər bir maddəsinin xüsusi çəkisini və aktivini, təhlil edilən dövrün axırında həmin göstəricilərin müqayisə edilən bu dövrün əvvəlinə olan vəziyyətdə müqayisədə aktiv və passivlərin ümumi kəmiyyətində nettonu müəyyənləşdirməklə əlaqədardır. Strukturun qiymətləndirilməsi şaquli təhlil metodundan istifadə ilə həyata keçirilir.

Maliyyə resurslarının dinamikası aktiv və passivlərin hər bir növü üzrə müqayisəli qiymətlərlə baxılan dövrün əvvəli və axır üçün mütləq kənarlaşmalar vasitəsi ilə, resursların xüsusi çəkisi, artım sürəti və müvafiq kənarlaşmalar vasitəsi ilə xarakterizə olunur. Təhlil olunan müəssisənin əməliyyatlarının dinamikasının və onun yaranması mənbələrinin öyrənilməsi üfqi təhlil vasitəsilə həyata keçirilir.

Balansın likvidliyi müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin onun aktivləri vasitəsi ilə yerinə yetirilmə dərəcəsi kimi müəyyənləşdirir, müəssisənin bu öhdəliklər üzrə vaxtlı-vaxtında hesablaşma qabiliyyətini xarakterizə edir. Burada əmsal variantından istifadə olunur. Bu da likvidliyi qiymətləndirməyə imkan yaratmaqla bərabər, audit edilən müəssisənin fəaliyyətinin effektivliyini xarakterizə edən rentabellik, aktivlərin dövriyyəliliyi, istehsal ehtiyatlarının dövriyyə müddəti, debitor, kreditor borclarının ödənilməsi və sair kimi göstəricilərin hesablanması da imkan verir,

Auditdə maliyyə təhlilinin gedişində nisbi kəmiyyətlər və göstəricilər geniş tətbiq olunur. Onlardan analitik prosedurlarda qiymət və kəmiyyətin təhlilində, maliyyə hesabatlarının təhriflərinin müəhlülüyünü, onların hesabatların düzgünlüyünə təsirini qiymətləndirməkdə, müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsi imkanlarını müəyyənləşdirməkdə istifadə olunur.

Nisbi kəmiyyətlərin təhlili təsərrüfat fəaliyyəti tsikllərinin və müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin effektivliyinin audit qiymətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Nisbi göstəricilərin təhlili auditor təcrübəsində geniş yayılmış və tez-tez tətbiq olunan prosedurdur. Mövcud praktikada bu göstəricilər təsərrüfatçılıq edən subyektin mühasibat balansının, mənfəət və zərər haqqında hesabatın və maliyyə göstəricilərinin digər formaların məlumatları üzrə hesablanır. Bu göstəricilərin tərkibi müxtəlif olsa da, onlar əsasən uzun müddət ərzində müəssisənin ödəniş qabiliyyətini, qısamüddətli likvidliyi və təsərrüfatçılıq subyektinin fəaliyyətinin maliyyə effektivliyini xarakterizə edir. Bu göstəriciləri ümumi şəkildə aşağıdakı cədvəldə təsvir etmək olar:

Cədvəl 24.1

Ns	Göstəricilərin adı	Hesablanma metodikası	Keyfiyyət xarakteristikası
1	2	3	4
1.	Ödəmə əmsalı (fəqarə likvidlik)	Dövriyyə kapitalının qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti	Qısamüddətli tədiyyə qabiliyyətlik səviyyəsi
2.	Müddətli likvidlik ərsalı	Pul vəsaitləri və debitorların cəminin qısamüddətli öhdəliklərə olan nisbəti	Qısamüddətli tədiyyə qabiliyyətlik səviyyəsi
3.	Uzunmüddətli öhdəliklər, səhmdar kapitalı üzrə ödəmə əmsalı	Uzunmüddətli öhdəliklərin aktivlərin cəminə olan nisbəti	Uzunmüddətli tədiyyə qabiliyyətlik səviyyəsi
4.	Xalis aktivlər üzrə ehtiyatların ödəmə əmsalı	Əmtəə-material qiymətlilərinin (ƏMQ) və ehtiyatların xalis aktivlərə olan nisbəti	Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi
5.	Rentabellik (ümumi)	Ümumi mənfəətin satışa və ya satış üzrə xərclər + idarəetmə xərcləri ilə birlikdə satışdan əldə edilən gəlirə olan nisbət	Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi. Səuşin səmərəliliyi.
6.	Satışın xalis rentabelliği	Xalis mənfəətin satışdan olan gəlirə nisbəti	Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliği
7.	Dövriyyə kapitalının rentabelliği	Xalis mənfəətin dövriyyə kapitalına olan nisbəti	Dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliği
8.	Ehtiyatların transformasiyası əmsalı	Ehtiyatların satışa olan nisbəti	Ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliği

Nisbi göstəricilərin dinamikasının təhlilində auditorun seçimi ilə istənilən il bəzə il kimi götürülə bilər. Müəssisələrdə bu dövr onun fəaliyyətə başlaması və yenidən təşkil olunması tarixi, bəşillik, üçillik müddət ola bilər. Bu müddət ərzində müəssisənin işinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində az və ya çox mühüm dəyişikliklərin baş verməsi vacibdir. Bu dəyişikliklərin dinamikasını təhlil etmək üçün maliyyə təhəhənin spesifik məsələlərinin həllində işlədilən riyazi-iqtisadi modeləşdirmə və faktor təhlili metodlarından istifadə etmək məqsəduyğundur.

Auditor maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan və bəzə əhəmiyyətli göstəricilərini yalnız mühasibat hesabatlardan deyil, həmçinin sintetik və analitik uçot reqistrlərindən, biznes-planlardan, müqavilələrdən və digər informasiya mənbələrindən götürür. Hesablamaların nəticələri cədvəl və qrafik şəklində təsvir olunur və auditorun iş sənədlərində əks edilir. Bu sənədlərdə yerləşdirilən analitik cədvəllər maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan və bəzə əhəmiyyətli göstəricilərini, müxtəlif

elementlərin xüsusi çəkisini, mütləq yaxud nisbi göstəricilər üzrə qruplaşdırılan kənarlaşmalan, artım sürətini faiz nisbəti ilə əks etdirir.

Audit fəaliyyətində nisbi kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı, mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, rəüəssisenin maliyyə fəaliyyəti nəticələrinə mütləq mənada obyektiv qiymət vermək üçün bir sıra iqtisadi göstəricilərin mütləq kənarlaşmasının təhlili və qiymətləndirilməsi vacibdir.

Mütləq kəmiyyət göstəriciləri o göstəricilərdir ki, onların dəyişməsi, yəni artması və ya azalması mütləq mənada müvafiq qaydada digər iqtisadi göstəricilərin artmasına və ya azalmasına təsir edir, Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi müəssisenin ən vacib göstəricilərinin əlaqəli korapleks qiymətləndirilməsi və onlar arasındakı mövcud optimal əlaqənin qanunayğunluğunun müəyyənəşdirilməsində istifadə edilir. Məlumdur ki, istehsal prosesi bir çox amillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində baş verir. Bu qarşılıqlı amillərin təsiri altında iqtisadi qanunayğunluqlar yaranır. Məsələn, istehsal resursları olan əsas İstehsal vəsaitləri, işçi qüvvəsi və xammal-materiallar arasında müəyyən qarşılıqlı optimal əlaqə olmalıdır. Əgər bu optimal əlaqə müəyyən prosesdə pozularsa təbii ki, bu həmin İstehsalda balans pozacaq və nəticədə resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə mənfi təsir göstərəcək. Əgər təyinatsız, məqsədsiz, lazımsız olaraq əlavə işçi qüvvəsi qəbul edilmişdirsə, bunun nəticəsində əmək məhsuldarlığı aşağı düşəcək, əmək məsrəfləri artacaq. Nəticədə ümumi məsrəflər artmaqla, müəssisenin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi olan mənfəət və rentabellik göstəricisinə mütləq mənada mənfi təsir göstərəcək.

Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi kəmiyyət artması və faiz baxımından müəyyənəşdirilir. İstehsal məsrəflərinin və əldə edilən gəlirin müvafiq faiz qədər aşağı düşməsi təbii olaraq mənfəətin nəzərdə tutulandan aşağı düşməsinə səbəb olacaq, Mütləq kəmiyyət göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsində müxtəlif iqtisadi-riyazi üsullardan və modellərdən istifadə edilir.

24.3. Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş təhriflərin maliyyə göstəricilərinə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının audit yoxlama-eksperizasının əsas məqsədi uçot və maliyyə hesabatlarının məqsədli yaxud məqsədsiz şəkildə rəqemlərin təhrif olunması faktlarını aşkar etmək, təhriflərin maliyyə göstəricilərinə təsirini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Təh-

rif mühasibat uçotunun apanılması və ya təşkilinin, həmçinin maliyyə hesabatların tertibinin müəyyən edilmiş normativ qaydalara uyğun olmaması, hesabat məlumatlarının sehiv eks etdirilməsi və təqdim olunmasıdır.

Təhriflər bilərəkdən və təsadüfən baş verən, mühüm və mühiim olmayan təhriflərə bölünür. Bilerəkdən edilən təhriflər müəssisə heyətinin düşünülmüş hərəkəti və hereketsizliyinin nəticəsidir. Bu cür təhriflərə tamahkarlıq məqsədi ilə mühasibat hesabatlarından istifadə edənləri aldatmaq üçün yol verilir. Uçot və hesabat məlumatlarında təsadüfi olan təhrifləri mühasibatlığın və ya rəhbərliyin mühasibat uçotu işində naşı olması, hesabatların tertibi qaydalarını bilməmələrinin nəticəsi ola bilər. Lakin bilərəkdən və ya təsadüfi olan mühüm təhriflər uçot və hesabat məlumatlarının dəqiqliyinə həlledici dərəcədə təsir edir, onlarda düzəliş etmək üçün xüsusi metodların tətbiqini tələb edir. Qeyri-mühüm təhriflər bu cür təsirə malik deyil və adi mühasibat qaydasında aradan qaldırılır.

Təhriflər, hesablama zamanı sehivə yol verilməsi, hesabat məlumatlarının tam nəzərə alınmaması, sənədlərin bir hissəsinin itirilməsi və ya onların mülki, vergi, valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına gətirib çıxaran saxtalaşdırma və ya uçot siyasətinə eməl olunmaması ilə əlaqədar ola bilər.

Uçot və hesabat sənədlərində yol verilmiş təhriflərin aşkar edilməsi və onların müəssisənin mühüm maliyyə göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Auditorlar palatası şurasının 2000-ci il 27 may tarixli 55\3 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş «Mühasibat hesabatlarında təhrifləri aşkar etdikdə auditorun hərəkəti qaydası» adlı standartda öz əksini tapmışdır. Həmin standartda əsasən auditor yoxlama-ekspertiza apardığı zaman müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində rast gəldiyi təhrifləri məzmununa və növlərinə görə qruplaşdırmalı, təhriflərin audit riskinə təsirini qiymətləndirməlidir. Bəxmunla yanaşı, müəssisədə mühasibat uçotu məlumatlarının təhrif olınması aşkar olunduqda, auditor ilk növbədə bu təhriflərin müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərə və son olaraq maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməlidir, Bəxmun üçün auditor iqtisadi, o cümlədən maliyyə təhlilinin çoxsaylı metod və üsullardan istifadə etməlidir.

Təhlil hesabatların təhrif olunması faktlarını müəyyən etməyə, sayca konkretləşdirməyə, onları səbəblərinə və səbəbkarlarına görə təsnifləşdirməyə, kəmiyyət və məzmunca qiymətləndirməyə, mühümlüliyinün səviyyəsini müəyyən etməyə kömək edir.

Maliyyə hesabatları üçün əhəmiyyətli sayılan məbləğin ilkin qiymətini vermək üçün auditor hər şeydən əvvəl bu məbləğin mahiyyətini

aydınlaşdırılmalıdır. Bu sahədə mövcud beynəlxalq audit standartları təhriflərin ilkin qiymətləndirilməsində kəmiyyət göstəricilərindən istifadə etməyi tövsiyə edir. Yoxlama zamanı hər hansı hala məbləğ şəklində qiymət vermək daha məqsədəuyğun və effektivdir.

Müəssisənin iqtisadi göstəricilərində olan təhriflərin aşkarlanması ehtimalı aşağıdakı amillərə istinad oluna bilər:

a) audit yoxlama-ekspertiza keçirilən müəssisələrdə mühüm və əhəmiyyətli həcmdə maliyyə qoyuluşlarının mövcudluğu;

b) dövriyyə vəsaitlərinin, məhsul satışının həcmnin sürətlə artması və ya azalmasına, eyni zamanda onların müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə uyğun gəlməməsi;

c) təhlil olunan təşkilatın yoxlamalar dövründə bir və ya bir neçə alıcıdan, sifarişçidən, tedarükçüdən asılılığı;

ç) müqavilə münasibətlərinin təcrübəsində və ya uçot siyasətində audit nəticəsində aşkar edilən mənfəətin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə bilavasitə və ya dolayı təsir edən dəyişikliklər;

d) maliyyə göstəricilərinin mühüm dərəcədə dəyişməsinə təsir edə bilən, xüsusən ilin axırında müəssisənin tipik olmayan təsərrüfat dövrlərinin mövcudluğu;

e) göstərilən xidmətlərin məzmunu ilə həcmi arasında müvafiq fərqlərin olub-olmaması, ödənişlərin, o cümlədən maliyyə xarakterli Ödənişlərin aparılmasında uyğunsuzluğun olması;

ə) kapitallın strukturu və mənfəətin bölgüsündə baş verən mühüm dəyişikliklər.

Təhriflərin mühüm bir hissəsi müəssisənin istehsal fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə, məhsulun hazırlanması və satışının texnoloji, təşkilati şəraiti ilə əlaqədar ola bilər. Adlan çəkiliş amillərin əksəriyyətinin təsiri keyfiyyətə ölçülə bilməz. Onlar təhriflərin ancaq baş verməsi imkanlarını və yaranmasına səbəb olan meyilləri göstərir. Ona görə də təhlilin gedişində auditor müəssisənin maliyyə hesabat işlərinin əsasında müəssisənin və bura böyük həcmdə vəsait qoymuş xarici investorların böhran vəziyyətini gördükdə o, ilk növbədə hesabat göstəricilərinin reallığını, onların həqiqətən hansı vəziyyətdə olmasını deqiqləşdirməlidir. Müəssisənin menecerləri və sahibləri bəzən borclardan can qurtarmaq üçün, yaxud borcun əksər hissəsindən azad olmaq üçün süni sürətdə müflis vəziyyəti yaradırlar.

Dövriyyə vəsaitinin məbləğinin dəyişmə dinamikasının satışın miqdarına və maliyyə nəticələrinə uyğun gəlməməsi, təhrifə yol verilən sahə və fəaliyyət sferasının daha konkret göstəricisidir. Lakin burada da həmin

göstəricilərin nisbətinin aşağıdakı səbəblərdən ətraflı təhlili tələb olunur: bu uyğunsuzluq birinci növbədə fakt üzrə kəmiyyəti təsdiq etmək üçün lazımdır; ikincisi, onların nəyin hesabına yarandığını və hansı nəticələrə gətirəcəyini müəyyənləşdirmək üçün vacibdir. Audit edilən təşkilatın bir və ya bir neçə kontragentdən asılılığı da belə təsəvvür əmələ gətirə bilər ki, yoxlanılan təşkilat onlarla əlbir olmaqla, öz maraqlarını qarşılıqlı surətdə reallaşdırmaq üçün belə vəziyyəti yaradırlar. Burada söhbət düşünülmüş təhrifdən gedir ki, bu halda onu asanlıqla gizlətmək mümkündür. Lakin, auditor üçün gizli kəmiyyətin, fırıldığın mövcudluğunu güman etmək və xüsusən də onun kəmiyyət parametrlərini müəyyən etmək vacibdir. Audit nəticəsində müqavilə münasibətlərində və ya uçot siyasətində aşkar edilən və menfəətə təsir edən dəyişiklikləri kəmiyyətcə ölçmək mümkündür. Bunun üçün satışdan əldə edilən gəlirlərlə məsrəflər, təhrifdən eweüci və sonrakı dövrün gəlir və xərc göstəriciləri müqayisə olunur.

Xüsusən hesabat dövrünün axırında tipik olmayan təsərrüfat sövdələri vergi ödənişlərini azaltmaq üçün hesabatların süni sürətdə «tənzimlənməsi» imkanlarını daha aydın sürətdə göstərir. Bu cür sövdələrin təhlil olunan müəssisənin fəaliyyətinin vergi qoyma və digər göstəricilərinə təsirini müəyyən etmək çətin deyildir.

Müəssisəyə göstərilən xidmətlərin və ya müəssisənin başqa təşkilatlara göstərdiyi xidmətlərin haqqının adi vaxtlarla müqayisədə təhlil olunan dövrdə artırılması və ya azaldılması hesabatlarda təhriflərin daha böyük dərəcədə mümkünlüyünü sübut edir.

Bu, maraqlı tərəflər və ya şəxslərin onların saxtalaşdırmağa məcbur olduqları uçot-hesabat məlumatlarının nəticələrini gizlətmək üçün əlbir olmasıdır. Bu növdən olan təhrifləri təhlil etmək üçün mütəxəssislərin - ekspertlərin, ilk növbədə hüquqşünasların, qiymətləndiricilərin və qiymət-qoyma sahəsi üzrə marketoloqların cəlb olunması zəruridir. Kapitalın strukturu və mənfəətin bölgüsünün xüsusiyyətləri uçot və hesabatlarda müxtəlif səbəblərdən səhvə gətirib çıxara bilər. Buraxılmış təhriflər xüsusi və borc alman kapitalın, onun sabit və qısamüddətli hissələrinin nisbətinə təsir edir. Mənfəətin bölgüsü qaydasında icazə verilməyən dəyişikliklər dividentin və mənfəət hesabına məqsədli fondların düzgün hesablanmamasına gətirib çıxarır. Hesabatların belə düşünülmüş şəkildə təhrif olunması müəyyən qrup şəxslərin mənafeyi üçün həyata keçirilir.

Audit yoxlama-ekspertizasında aşkar edilmiş bu və ya digər tipik təhriflərin əhəmiyyətliliyi audit yoxlama nəticələrinin qiymətləndirmə predmeti olmalıdır. Yəni həmin təhriflərin iqtisadi göstəricilərə və son olaraq maliyyə nəticələrinə ne dərəcədə təsiri vardır.

Hazırda aşkar olunmuş təhriflərin mühümlülük səviyyəsinin hesablanması kifayət qədər sadədir. Yoxlama obyektinə olan müəssisədə və ya digər iqtisadi subyektdə təsərrüfat ilinin yekunları üzrə balans mənfəəti, satışın (eiavə dəyər vergisiz - ƏDV) ümumi həcmi, valyuta balansı, xüsusi kapital və ümumi məsrəflər müəyyənləşdirilir. Bu göstəricilərin faizlə ifadəsi götürülür və onların baza göstəricilərinin kəmiyyətinə vurulması ilə dəyər ifadəsində mühümlülük səviyyəsini tapmaq üçün tətbiq olunan qiymət alınır. Bu və ya digər kəmiyyətlərin qalan qiymətlərdən kəskin sürətdə fərqləndiyi (az və ya çox olduğu) hallarda onları hesablaşmalardan çıxarmaq olar. Qalan göstəricilərin əsasmda, adətən yuvarlaqlaşdırılan orta kəmiyyət müəyyənləşdirilir,

Bu qayda ilə hesabladıqda mühümlülük səviyyəsinin olduqca təqribi kəmiyyət olduğunu görmək çətin deyildir. Onun əsaslılıq dərəcəsini artırmaq üçün, dəyər ifadəsində bütün əsas maliyyə göstəricilərini hesablama işinə qoşmaq, mühasibat balansının müxtəlif maddələri və maliyyə hesabatları üçün bir yox, bir neçə mühümlülük göstəricisini nəzərdə tutmaq lazımdır. Keçən illər üçün maliyyə göstəricilərinin əhəmiyyətini diqqətdə saxlamaq üçün onların dəyişmə dinamikasını nəzərə almaq, göstəriciləri hesabladıqda orta göstəricini tapmaq qaydalarını variasiya etmək (müxtəlif şəkildə göstərmək) olar. Hesablamaya daxil edilmiş hər bir göstəricinin faizlə ifadəsi daha dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Qərbi ölkələrinin əksəriyyətində şirkətlər üçün təhriflərin mühümlülük səviyyəsi onların dövrü aktivlərinin və ya nizamnamə kapitalının 2%-i həddində, hesabat dövrünün bölüşdürülməyən mənfəətinin 10%-i və ya dəyişən şkala tətbiq edilməklə əmtəələrin, məhsulların (işlərin və xidmətlərin) reallaşdırılmasından əldə edilən pul vəsaitinin 0,3-0,5%-i həddində götürülür. Yalnız bu halda uçot və hesabat işlərində yox verilmiş təhriflər müəssisənin iqtisadi göstəricilərinə və maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli şəkildə təsir edə bilən kimi qiymətləndirilir.

24.4. İstehsal məsrəflərinin və rəəhsul satışının təhlili

Məhsulun istehsalı və satışıma çəkilən məsrəflərin audit yoxlamasının əsas vəzifələri onların maya dəyərində və mübadilə xərclərində uçota alınmasının düzgünlüyünə nəzarət etmək və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bunun üçün uçot registrinin göstəricilərini, hesabat dövrünün ilkin sənədləri ilə müqayisə etməli və nəticədə Ödəniş tarixləri arasındakı müddətin uzunluğunu məhsul, iş və xidmətlərə dair məsrəflərin uçota alınmasını, məsrəflərin onların aid olduğu dövrə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək,

xərclərin müvafiq hesablarda düzgün əks olunmasını dəqiqləşdirmək lazımdır. Bununla bərabər auditor yoxlanılan dövrdə məsrəflərin miqdarının kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə, onların dinamik şəkildə satışın nəticələri ilə müqayisəsinə ciddi diqqət yetirməlidir. Bunun üçün o, təhlilin metodlarının gücündən istifadə etməlidir. Audit məhsulun maya dəyərinin və mübadilə xərclərinin təhlilinin məlum metodlarından geniş istifadə etmək imkanına malikdir. Təhlilin məlum metodlarının köməyi ilə məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi məbləğini təhlil etmək, məhsulun hər 1000 manatına düşən xərclərin səviyyəsini qiymətləndirmək, ayrı-ayrı məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərini, birbaşa və dolaylı məsrəfləri təhlil etmək, onların aşağı salınması yollarını aşkar etmək mümkündür.

Biznesin zərərsiz fəaliyyətinin təhlili həm yeni müəssisə üçün və həm də fəaliyyət göstərən müəssisənin səmərəliliyini yüksəltmək üçün zəruridir. Bu təhlil sabit xərclərlə majinal gəlirin tutuşdurulmasına əsaslanır, yəni məhsul və emtəələrin satışından əldə edilən pulla, emtəəlik məhsulların hazırlanması və satışı ilə əlaqədar dəyişən xərclərin müqayisəsinə əsaslanır.

İstehsal və məhsul satışı məsrəflərinin təhlili və qiymətləndirilməsində məqsəd, birinci növbədə müəssisənin zərərsiz fəaliyyətinin mümkünlüyünü qiymətləndirməkdir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində zərərsiz fəaliyyət vacib amillərdən biri hesab edilir.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində zərərsizlik həddi və ya rentabelliğin həddi məhsul satışının (iş və xidmətlərin) istehsalı ilə bir həcmi xarakterizə edir ki, onunla mənfəət əldə etmədən məsrəfləri ödəmək olar. Bu göstərici kəmiyyət və dəyər ifadəsində hesablanı bilər. Kəmiyyət ifadəsində onu aşağıdakı formul ilə hesablamaq olar:

Burada - X_0 - mənfəətin sıfıra bərabər olduğu nöqtə, müəssisənin nə mənfəətinin və nə də zərərinin olmadığı məhsul vahidinin miqdarı.

R_f - hesabat dövrünün sabit xərcləri

Q - məhsul (iş və xidmət) vahidinin qiyməti

R_v - məhsul (iş və xidmət) vahidinə düşən dəyişən xərclər

Əgər müəssisə bir neçə növ fəaliyyətlə məşğuldursa və ya bir neçə adda məhsul, iş və xidmətlər istehsal edərsə, rentabellik həddini bütövlükdə müəssisə üzrə və həmçinin məhsulun (iş və xidmətlərin) ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə müəyyənləşdirmək olar. Bu halda zərərsizlik fəaliyyətinin həddi sabit xərclərin kəmiyyəti və bütün əmtəələrin satışından əldə edilən pulla majinal gəlirin payı əsasında hesablanır.

Rentabellik həddinin məhsulun hər bir çeşidlə üzrə dəyər ifadəsində hesablanması variantı da mümkündür. Buna görə bu və ya digər məhsul növü müqayisə üçün baza kimi qəbul edilir və digər məhsulun satış həcmi bu baza məhsulunun satış həcmində payı hesablanır.

Auditor təcrübədə sıfır mənfəəti nöqtəsinin hesablanmasında kombinasiya edilmiş variantından da istifadə edə bilər, Onun metodikası aşağıdakı miasalla eyni suretdə şərh etmək olar:

Çoxçeşidli satış şəraitində məhsulun (iş və xidmətlərin) zərərsiz reallaşdırılmasının hesablanması

Cədvəl 24.2

Məhsulun və ya fəaliyyətin növləri	Satışdan əldə edilən pul (min man.)	Dəyişən (birbaşa) xərclər (min man.)	Marjinal gelir (min man.)
A	700,0	400,0	300,0
B	500,0	350,0	150,0
V	800,0	550,0	250,0
Cəmi:	2000,0	1300,0	700,0

Götürülən hesabat dövründə sabit xərclər 560 min manat təşkil etmişdir.

Əwəlcə, satışdan əldə olunan pulun hər min manatına düşən marjinal gəlirin kəmiyyətini mütləq ifadədə və ya faizlə tapırıq:

$$\frac{X^M_q}{\Sigma Q_x} = \frac{700,0 \cdot 100\%}{2000} = 35,0\%$$

Bu misalda satışdan əldə olunan pulun hədd qiyməti

$$X_0 = R_f = 35\% \times 100\% = 1600 \text{ min man. təşkil edir.}$$

Satışdan əldə edilən pulun məbləği 1600 min manatdan az olduqda müəssisənin fəaliyyəti zərərli olacaqdır, Misaldan görünür ki, müəssisə heç bir məhsulun istehsalı və ya fəaliyyət növündən imtina edə bilməz, çünki, bu halda satışdan əldə olunan məcmu pul məbləği kritik kəmiyyətdən aşağı olacaqdır. Satışdan əldə edilən pulun faktiki və ya planlaşdırılan kəmiyyəti ilə onun ən aşağı həddi arasındakı fərq maliyyə möhkəmliliyinin ehtiyatıdır. Bu ehtiyat həm də müəssisədə satışın həcmi risksiz

azaltmanın heddini göstərir. Başqa sözlə, satışdan əldə edilən pulun miqdarı maliyyə möhkəmliyinin ehtiyatı qədər azalmış olsa, zərər sıfıra bərabər olar. Bu göstəricini yalnız mütləq ifadədə deyil, həm də nisbi ifadədə hesablamaq olar. Maliyyə möhkəmliyinin ehtiyatı emsalı satışdan əldə edilən pulun zərər riski olmadan mümkün aşağı salınmasının xüsusi çəkisini və ya faizini ifadə edir. Auditdə bu göstəricidən istifadə olutması müəssisənin istehsal-teserrüfat fəaliyyətinin, onların nisbətinin müxtəlif variantları şəraitində məsrəfləri nəticələrinin artırılması və azaldılmasının yol verilən heddini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu müəyyən dövrlərdə, məsələn, müəssisənin istehsal və satışının yenidən qurduğu, modernləşdirdiyi dövrdə bir qayda olaraq istehsalı, satışı azaltmağa və əlavə xərc çəkməyə məcbur olduğu zaman xüsusən vacib sayılır.

Oxşar mənzərə mövsümlərarası dövrlərdə və digər vəziyyətlərdə ola bilər. Bu zaman məsrəflər və satışdan əldə edilən pulun dəyişməsi arasında böyük kənarlaşma olur, tarazlıq pozulur, Məhsulun istehsalı (işin və xidmətlərin) satışına çəkilən xərclərin mənimsənilməsinin auditor təcrübəsində tətbiqi Azərbaycan auditorları üçün tamamilə yeni, lakin çox zəruri bir məsələdir. Bu cür təhlil istehsal olunan və reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin), çeşidinin dəyişdirilməsi, satış bazasının genişləndirilməsi, xərclərin optimal kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi, yanmfabrikatların öz xüsusi istehsalı, yaxud kənardan əldə olunması arasında nisbətə müəyyənləşdirilməsi haqqında auditorun müəssisə rəhbərliyinə çox əhəmiyyətli tövsiyələr verməsi üçün əsas yaradır.

Satılan məhsulun maya dəyərinin faktor təhlilindən də auditdə istifadə etmək mümkündür. Bu zaman maya dəyəri və ya tədavi xərclərinin öyrənilən göstəricilərinin dəyişməsinə müəyyən edən amillər aşkar olunur. Müəssisənin fəaliyyətinin nəticəli göstəricilərinə hər bir faktorun təsiri ölçülür, xərclərin aşağı salınması imkanları üzə çıxarılır. Faktor təhlilinin üsul və metodları iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş verilmişdir.

Faktor təhlilinin köməyi ilə müəssisənin istifadə etdiyi köməkçi və kompleksləşdirici materialların kənardan alınması yaxud özü istehsal etməsinin həmin müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirmək olar. Bunun üçün isə məlumatların satın alındığı qiymət və onların müəssisənin özündə hazırlanmasına çəkilən xərclər müqayisə olunmalıdır.

Yeni texnika və texnologiyaların məhsulun maya dəyərinə təsirini kompleks qiymətləndirdikdə amortizasiya ayırmalarının, məşin və avadanlıqların istismarı ilə əlaqədar olan digər xərclərin nə qədər artdığını nəzərə almaq zəruridir. Bunun üçün məsrəflərin faktiki məbləğini və istehsal

hecmini bu amilin dəyişməsinə uyğun korrekte etmək və alınmış haqq-hesabın maya dəyərini faktiki maya dəyəri ilə müqayisə etmək lazımdır. Amortizasiya ayırmalarının ümumi məbləği əsas vəsaitlərin sayından, onların strukturundan, dəyərindən və amortizasiya normasından asılıdır. Əsas istehsal fondlarının dəyəri bu və ya digər bir obyektin yenidən qurulması yaxud inflyasiya ilə əlaqədar yenidən qiymətləndirilməsi artım istiqamətində dəyişə bilər. Amortizasiya edilmiş dəyər əsas vəsaitlərin sıradan çıxması ilə azalır.

Respublikamızda amortizasiya normaları çox nadir hallarda və yalnız hökumətin qərarı ilə dəyişdirilir. Amortizasiya ayırmalarının orta nömrəsi fondların tərkibində struktur dəyişikliklərinin baş verməsi nəticəsində də dəyişə bilər. Bu faktor üzrə kənarlaşmanı aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar:

$$AA^n = 2(A \cdot P_i \times A_f)$$

Burada, A^n - əsas vəsaitlərin məlum növünün onların ümumi dəyərində xüsusi çəkisi, A - əlavə amortizasiya məbləği, AA^n -isə müvafiq meylidir.

Müəssisənin məsrəflərində istehsal və idarəetməyə xidmət göstərilməsi xərcləri mühüm yer tutur. Audit yoxlamaları göstərir ki, bu xərclər həm mütləq kəmiyyəti və həm də bütün məsrəflərin tərkibində xüsusi çəkisi etibarilə sabit artım meylinə malikdir. Bu bir çox səbəblərlə izah olunur; avadanlıqların saxlanması və istismarına məsrəflərin, sex və ümumzavod xərclərinin tərkibində bir qayda olaraq nəzərə alınan enerji resurslarının dəyərinin artması, bahalı kompüterlər, kommunikasiya və rabitə vasitələri hesabına idarəetmə proseslərinin texniki təchizatının yüksəldilməsi, idarəetmə işçilərinin sayının, onların vəzifə maaşlarının artması və sairə ilə.

İstehsal və idarəetmə xidmətlərinə məsrəflərin və ya beynəlxalq terminologiya ilə ifadə etsək, əlavə məsrəflərin öyrənilməsi auditor üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məhsulun maya dəyərinin və tədavül xərclərinin aşağı salınmasının mühüm ehtiyatlarını, israfçılığını və digər qeyri-məhsuldar məsrəfləri mehz burada aşkar etmək olar. Auditor məhsulun hazırlanmasının konstruksiyasından, texnika və texnologiyasından asılı olan əsas istehsal məsrəflərinin aşağı salınması üzrə tövsiyələr verə bilməz. Bu onun səlahiyyətinə aid deyildir. Bu, ilk növbədə dərin mühəndis biliyi tələb edir. Lakin biznesin

təşkilatın və apanılmasının qənaətliliyinin mühüm rol oynadıq əlavə xərclər məsələsində isə onun məsləhətləri çox faydalı ola bilər.

Əlavə xərclərin təhlilində yenilik ondan ibarətdir ki, təhlil başlanana qədər onları dəyişən və sabit hissələrə bölmək lazımdır. Sex və ümum-təsərrüfat xərclərinin məhsul istehsalının həcmindən, daha geniş mənada isə istehsal güclərinin istifadə səviyyəsindən asılılıq dərəcəsi əmsalları ilə müəyyən edilir. Bu əmsallar ya təcrübə yolu ilə, ya da istehsal və məhsul satışına çəkilən xərclərin məbləğinə dair məlumatlardan istifadə etməklə korrelyasiya metodunun köməyi ilə müəyyən edilir.

Əlavə xərclərin plan üzrə kəmiyyətinin faktiki məhsul buraxılışı və satışının həcmi üçün yenidən hesablanması aşağıdakı alqoritmle yerinə yetirmək olar:

$$R_k = R_{njl} \times (100 + \pm p\% \times W)$$

Burada,

R_{kj} - faktiki istehsal (satış) həcminə çəkilən məsrəflər (deqiqləşdirilmiş qiymətlə);

R_{njl} - məsrəflərin xərç maddələri üzrə plan məbləği;

$A\%$ - əmtəəlik məhsulun planla müqayisədə artımı (azalması);

W - məsrəfin məhsul istehsalının həcmindən asılılığı əmsalı.

Təhlil zamanı əlavə xərclərin dəyişən hissəsi korrektə olunur. Bu da istehsalat xidmət göstərilməsi üzrə xərclərin məhsul istehsalat həcmindən artması hesabına necə dəyişməsinə öyrənməyə imkan verir.

Bu cür təhlilin metodikası aşağıdakı misalda əyani olaraq təsvir etmək olar:

Cədvəl 24.3

**İstehsalat və satışın təşkilatı üzrə idarəetmə xərclərinin
dəyişkənliyinin təsirinə təhlil**

Xərclər	Plan	Faktiki	Kənarlaşma
Sex xərcləri	444210	445124	+914
Ümum-təsərrüfat xərcləri	380420	376986	-3434
Yekunu:	824630	822110	+2520
o cümlədən, sabit xərclər	552080	548814	-3266
dəyişən xərclər	272550	273296	+746

Cədvəldə verilən məlumatlardan görünür ki, əlavə xərclərin 1/3-ni, dəyişən xərclər təşkil edir. Bununla belə sex xərclərinin tərkibində onların

xüsusi çəkisi yüksəkdir.

Misalda əmtəəlik məhsulun istehsalı üzrə planın yerinə-yetirilməsi hesabat dövründə 101,8% təşkil etmişdir. Xərclərin dəyişən hissəsini planın yerinə yetirilməsi faizine görə korrektə edək və ahnan neticəni xərclərin faktiki məbləği ilə müqayisə edək. Nəticədə qənaət hesabına əlavə xərclərin məbləğində kənarlaşmalar onların ümumi smetasında aşağıdakı kimi olar:

$$\begin{aligned} Af_{\text{eUv}} &= 822110 - (272550 \times 1,018 + 552080) = \\ &= 822110 - 830080 = -7970 \text{ min manat.} \end{aligned}$$

Yenidən hesablanmış məbləğ planla müqayisə edilməklə məhsul istehsalının həcmnin artması hesabına əlavə xərclərin necə dəyişməsi müəyyən olunur:

$$\Delta P_{\text{bHO}} = 830080 - 824630 = +5450 \text{ min manat.}$$

İstehsalın həcmnin artması hesabına əlavə xərclərin dəyişən hissəsinin 746 min manat artmasını qənaətbəxş hesab etmək lazımdır.

Daha dəqiq neticələri əlavə xərclərin növləri və smetanın hər bir maddəsi üzrə aparılan təhlil verə bilər. Bunun üçün iqtisadi əməliyyatlarda verilmiş metodikadan istifadə etmək daha dərin təhlil aparmaq lazımdır. Əlavə xərclərin smetasının yerinə yetirilməsinin audit qiymətləndirilməsi zamanı əldə edilmiş bütün qənaəti ancaq müəssisənin xidməti hesab etmək olmaz və həmçinin yol verilən israfı da ancaq müəssisənin işindəki nöqsanlarla izah etmək olmaz. Əlavə xərclərin həcmnin smetadan kənarlaşmasının qiymətləndirilməsi bu smetanın hər bir maddəsi üzrə qənaətə və ya israfə gətirib çıxaran səbəblərdən asılıdır. Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, texniki təhlükəsizliyin artırılması, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməməsinə dair xərclərə qənaət edilməsi müsbət qiymətləndirilə bilməz. Çünki o, sosial proqramlar üçün vəsaitin yığılmasına baxmayaraq, son nəticədə müəssisəyə böyük itki verə bilər. Audit təhlili zamanı qeyri-məhsuldar məsreflərin, təsərrüfatlılıq, israfçılıq və seriştesiz idarəetmədən itkilərin aşkar edilməsinə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Yalnız bunlara məhsulun maya dəyərinin və tədavül xərclərinin aşağı salınmasının istifadə olunmamış ehtiyatları kimi baxmaq olar.

24.5. Məhsul satış əməliyyatlarını təhlili və maliyyə nəticələrinin audit qiymətləndirilməsi

Satışdan əldə edilən gəlirin dəyişməsi və optimallaşdırılması imkanların müəyyən edən əsas amillərə müəssisənin istehsal imkanları, onun məhsuluna, iş və xidmətlərinə yaranan tələb, bu məhsulun bazar potensialı, onların keyfiyyəti, təşkilatın qiymət siyasəti, istehsal və satışa edilən məsrəflər, məhsulun tərkibində struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Bu amillərin aşkar edilməsi auditor üçün çox vacibdir. Çünki, müəssisənin fəaliyyətinin yekun göstəricilərinin audit qiymətləndirilməsi bu amillərdən asılıdır. Təhlil zamanı məhsul buraxılışı və satışın dinamikası, onların artımının bazis və zəncirvari əlaqəsi öyrənilməlidir. İstehsalın artım sürəti satışın sürətini üstələyirsə, müəssisənin anbarlarında reallaşdırılmayan məhsul qalığının yığılması şübhəsizdir. Məhsulun istehsalı (iş və xidmətlərin) və reallaşdırılmasının orta illik artım sürətini həndəsi orta və ya ededi orta ölçülü kəmiyyət kimi hesablamaq olar.

Məhsulun satış üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlilində xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Onların yerinə yetirilməməsi qazancın, mənfəətin azalması, cərimə sanksiyalarının ödənilməsi deməkdir. Bundan başqa, müəssisə məhsulun satış bazarını itirə bilər, alıcılar rəqəbat uğrunda mübarizəsində uduzacaq. Auditor məhsulun (iş və xidmətin) bazar potensialını, təşkilatın yeni satış bazalarına çıxışı, məhsulun keyfiyyətini yüksəltməsi, onların çeşidinin genişləndirilməsi imkanlarını qiymətləndirməlidir.

Məhsulun və əmtəələrin strukturu təhlil edilərkən memulatlardan satış bazarının segmentləri üzrə, tam maya dəyəri və birbaşa məsrəflər əsasında onların rentabellik dərəcəsi üzrə qruplara ayrılması vacibdir. Çünki, onların strukturundakı dəyişikliklər təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricilərinin dinamika, o cümlədən satışın həcminə mühüm təsir göstərir. Satışın strukturunun dəyişməsinin mənfəətin həcminə təsirini hesablamaq üçün adətən zəncirvari əvəzetmə üsulundan istifadə olunur. Lakin burada orta qiymətlərin dəyişməsinə əsaslanan mütləq fərq üsulu da tətbiq oluna bilər. Auditor bu üsulları hər ikisindən istifadə etmək, satışın strukturunun dəyişməsinin məhsulun əməktutumu, materialtutumuna, məsrəflərin, mənfəət və rentabelliğin habelə digər iqtisadi göstəricilərin ümumi həcminə təsirini müəyyən edə bilər. Bu da ona bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisənin çeşid və struktur siyasətinin effektivliyini kompleks qiymətləndirməyə imkan verir.

İstehsal olunatı və reallaşdırılan mehsulun keyfiyyətinin ümumiləşdirici göstəriciləri aşağıdakılardır: məhsulun ümumi buraxılışında yeni məmulatların xüsusi çəkisi, məmulatların keyfiyyətinin orta balı, orta növlülük əmsali, dünya standartlarına uyğun olan sertifikatlaşdırılmış məmulatların xüsusi çəkisi, ixrac olunan, o cümlədən sənayecə yüksək inkişaf etmiş ölkələrə ixrac olunan məhsulların xüsusi çəkisi.

Auditdə məhsul satışının təhlilinin əsas vəzifələrinə istehsalın və məhsul satışının həcmi göstəricilərinə əsas amillərin təsir dərəcəsinin aşkar edilməsi, həmçinin məhsulun artım sürətinin yüksəldilməsi, onun çeşidinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının təsərrüfatdaxili ehtiyatlarından istifadə ilə əlaqədar tədbirlərin işlənilib hazırlanması aiddir. Məhsulun satışından əldə olunan gəlirin dəyişməsi imkanlarını müəyyənləşdirən əsas amillər aşağıdakılardır:

- təşkilatın istehsal imkanları;
- məhsula yaranan tələb;
- məhsulun bazar potensialı (təşkilatın yeni satış bazarlarına çıxma imkanları, məhsulun keyfiyyəti);
- təşkilatın qiymət siyasəti;
- istehsal və satış xərcləri, onları müəyyən edən amillər;
- məhsulun dəyişiklikləri.

Satışdan əldə edilən pul vəsaitlərinin həcminə təsir edən amillər, o cümlədən məhsulun həcmi, məsrəflər və qiymət kimi amillərin təsiri iqtisadi diaqnostikanın zəncirvari əvəzetmə metodunun köməyi ilə aşkar oluna bilər. Məhsulun keyfiyyətinin təsiri bir qayda olaraq yüksək keyfiyyətli məmulatların qiyməti ilə aşağı keyfiyyətli məmulatların qiyməti arasındakı fərq əsasında birbaşa hesablanır. Məhsul növlərə bölünərsə, keyfiyyət və qiymət üzrə digər başqa dərəcələrə malikdirsə, bu halda keyfiyyətin dəyişməsinin məhsulun həcminə təsiri orta qiymətin köməyi ilə müəyyənləşdirilir.

Məhsulun strukturu təhlil olunduqda, təşkilatın profiline uyğun gələn əsas məhsullar, müqayisə olunan və müqayisə olunmayan məhsullar üçün məmulatların sahə segmentləri üzrə qruplaşdırılmasını mütləq təmin etmək lazımdır. Məhsulun strukturundakı irəliləyişlər təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricilərinin, o cümlədən məhsulun satış həcmi dinamikasına təsir göstərir. Məhsulun reallaşdırılması ilə əlaqədar olan maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə təsir edən əməliyyatların auditor qiymətləndirilməsində müəssisə-müştərinin həyata keçirdiyi qiymət siyasətinin optimallığının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada qiymətlərin tə-

yin olunması metodunu seçilməsinə, onun korrektesinə, tətbiq olunan güzəştlərə diqqət yetirilməlidir. Azərbaycanda müəssisələr üçün qiymətlərin, xüsusən uzunmüddətli müqavilələrdə hansı valyuta ilə - manatla, yoxsa xarici valyuta ilə müəyyənləşdirilməsinə dair auditorun fikri çox vacibdir.

Məlumdur ki, qiymətlərin təyin olunması məsələsi həll olunarkən nəinki məhsula, iş və xidmətlərə tələb, bazarmı tipi, məsrəflər, rəqiblərin əmtəələrinə qiymətlər müəyyənləşdirilməli, həmçinin firmanın bazarda konkret əmtəənin köməyi ilə nail olmaq istədiyi məqsəd formalaşdırılmalı, qiymətqoyma metodu seçilməlidir. Müəssisənin məqsədləri onun özünü yaşatması, cari mənfəətini maksimallaşdırması, bazardakı payı və ya əmtəənin keyfiyyətinə görə liderliyi əldə etməsilə əlaqədar ola bilər. Özünü yaşatmanın təmin olunması ciddi rəqabət şəraitində əmtəələrə tələbin kəskin azalması şəraitində əsas məqsədə çevrilir və aşağı qiymətlər qoyulmasını tələb edir. Bazardakı payına görə liderliyə nail olmaqla müəssisə qiymətləri daha çox aşağı sala bilər. Minimal qiymətlər dəyişən xərclərdən qismən yüksək olmalıdır.

Qiymətlər milli valyuta ilə, yaxud da başqa valyuta ilə ifadə oluna bilər. Bundan başqa sabit və cari qiymətlər fərqləndirilir. Sabit qiymətlər alıcılıq qabiliyyəti daha sabit olan valyutalarda ifadə olunur. Sabit xarici valyutadan istifadə olunması gəlir, məsrəflər, layihənin müəyyən edilmiş həyat müddəti ərzində mənfəət kimi dəyər göstəricilərinin qəbul oluna bilən müqayisəliliyini təmin etməyə imkan verir. Möhkəm valyuta ilə ifadə olunan sabit qiymətlərdə alternativ hesablaşmalar milli valyutada və müvafiq dövrün pul vahidlərində ifadə olunan cari qiymətlərdə hesablaşmalardır. Göstəricilərin həm sabit və həm də cari qiymətlərlə təqdim olunması hesablamaların əmətutumunu artırırsa da informasiya faktorunun təsirini nəzərə almağa imkan verir.

Təhlil apanan müəssisənin qiymət və qiymət siyasəti haqqında auditorun mülahizəsi müştəri üçün maraqlıdır. Göstərilən məsələ ilə əlaqədar onun rəyi məhsul istehsalına (iş və xidmətlərə) tələbin səviyyəsini, onların satıldığı bazarmı tipini (məhdud istehlakçı, məhdud əmtəə bazarları), öz xüsusi istehsalının və satışının xərclərini, rəqib əmtəələrinin qiymətini nəzərə almalıdır. Bundan başqa, müəssisənin həmin əmtəənin köməyi ilə nail olmaq istədiyi məqsədə diqqət yetirmək vacibdir. Tələb istehlakçının arzu etdiyi və təhlil olunan dövr ərzində məlum bazarda müəyyən qiymətlərlə əldə etmək imkanı olduğu əmtəələrin hecmini xarakterizə edir. Tələbin qiymətlərin dəyişməsinə həssaslığın qiymətin elastikliyi indeksinin köməyi ilə ölçməyi məqsəduyğun hesab edirik (İe):

i - əmtəəsinin tələbin kəmiyyətinin faizlə dəyişməsi
əmtəənin qiymətinin faizlə dəyişməsi

Tələb o halda elastikdir ki, onun kəmiyyət indeksi vahiddən yüksəkdir. Tələb xüsusən inflyasiya şəraitində daha çox elastik olur. Çünki, bu zaman qiymətlərin dəyişməzliyi və ya artması ilə əmtəələrə olan tələb alıcılıq qabiliyyəti həddinədək artır.

Optimal satış qiymətlərinin müəyyən edilməsi metodikasını A (şərti) kimya müəssisələrindən biri üçün yerinə yetirdiyi işin məlumatları ilə əyani olaraq izah edək:

A məhsuluna tələbin elastikliyi

Cədvəl 24.4

№	Arfın sürəti		Tələbin elastikliyi	Nəticə (yəni) göstəriciləri		
	Tələb	Qiymət		Satışdan əldə edilən gəlir	Məsrəf	Mənfəət
4,0	2200			8800	7816	984
4,25	2160	-1,72	+6,25	9180	7512	1668
4,50	2000	-7,41	+5,88	9000	7294	1706
5,00	1800	-10,00	+11,1	9000	6410	2590
5,50	1760	-2,23	+11,0	9680	6219	3461
5,80	1740	-1,14	+5,45	10092	6114	3978
6,00	1620	-3,45	+3,45	9720	5996	3724
6,20	1520	-4,17	+3,33	9424	5840	3584

Cədvəldəki məlumatlardan görünür ki, satışın həcmi 1740 vahid olması ilə optimal qiymət 5800 manatdır. Bu qiymətin nəticəsində 3978 min man. məbləğində maksimum mənfəət təmin olunur. Halbuki, məhsula tələbin daha böyük olduğu, lakin qiymətin 5800 manatdan aşağı olduğu hallar da mövcuddur. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, qiymət ona görə optimaldır ki, müəssisənin məqsədi maksimum mənfəət əldə etməkdir. Əgər məqsəd yeni bazarların ələ keçirilməsi olsaydı, onda auditor daha aşağı qiymətlər tövsiyə etməli idi. Satışın həcmi azalması şəraitində qiymətlərin artması o vaxta qədər özünü doğruldur ki, məhsul vahidində əlavə gəlirin kəmiyyəti onun istehsalı və satışa çəkən əlavə məsrəflərin kəmiyyətini hələ ötür keçir. Bu onu göstərir ki, aşağı qiymətlər məhsul və ya əmtəə vahidində düşən dəyişən xərcləri ödəmək üçün kifayət etməli-

dir. Lakin təcrübədə bir çox hallarda müəssisənin maliyyə vəziyyətini məhsul və xidmətlərin qiymətlərini artırmaq hesabına yaxşılaşdırmağa cəhd göstərilir.

Auditdə məhsulun müştərilər tərəfindən alınmamasından itkinin risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi də vacibdir. Bu müəssisədə maddi və mənəvi ziyanın mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Auditin nəticələri ilə müəyyən edilmiş bu cür itkiləri daxili və xarici istehlakçılar bilmelidir. Bu xüsusən müəssisəyə, məhsul, əmtəə və xidmətlərin reallaşdırılmasından əldə edəcəyi gəlirə görə avans verən kreditorlar üçün daha vacibdir. Məhsulun realizə edilməməsindən yaranan itki riskini aradan qaldırılmaqla bilən və aradan qaldırılmaqla bilinməyən riskə ayırmaq məqsəduyğundur. Belə bir bölgü üçün meyar əmtəənin bazarda reallaşdırılmasına yönələn yenilik və bununla əlaqədar olan konstruktiv dəyişikliklər - dizayn, reklam və digər əlavə xərclərdir. Əgər əlavə satış bu xərcləri ödəyirsə, onda bu xərci özünü doğruldan xərclər hesab olunur, risk isə dəf ediləndir. Onu aydınlaşdırmaq lazımdır ki, məhsulun alınmamasından itki riski istehsalın təşkilinin ilkin mərhələsində müəyyən edilmiş olsun. Satış bazarının dinamikasının və onun gəlirliliyinin təhlili şübhəsiz audit yoxlama-ekspertizasının maraq dairəsində olan məsələdir. Burada, ilk növbədə hər bir məhsul növünün əsas satış bazarında vəziyyətinin son 3-5 ildə dinamikasını öyrənmək zəruridir.

Satış bazasının strukturunun və onun gəlirlilik səviyyəsinin audit qiymətləndirilməsinə dair xarici ölkələrin təcrübəsinə əsasən əmtəələri dörd kateqoriyaya ayırmaq olar:

- a) müəssisənin əsas mənfəətini təmin edən, onun iqtisadi artımına səbəb olan ən yüksək əmtəələr (əmtəə-ulduzlar);
- b) yetkinlik dövrünü yaşayan, müəssisəyə sabit orta mənfəət gətirən əmtəələr (yetkin əmtəələr);
- c) gələcəkdə ulduz olmaq ehtimalı olub, lakin indi mənfəət gətirməyən və təkmilləşdirməyə, bazarda irəliləməyə ehtiyacı olan çətin reallaşan əmtəələr (çətin yetkinləşən əmtəələr);
- ç) mənfəət gətirməyən və perspektiv tələbə malik olmayan uğursuz əmtəələr (əmtəə-uğursuzlar).

Məhsulları, əmtəə və xidmətlərin bu cür analitik qruplaşdırılması gələcəkdə stabilliyi təmin etməyə, satışın və mənfəətin həcmində artımına yönəldilən düzgün iqtisadi strategiya seçməyə imkan verir. Məhsulun, iş və xidmətlərin reallaşdırılmasının maliyyə nəticələri onların satışından əmələ gələn mənfəət və ya zərər ifadə olunur. Auditor təhlil prosesində

bu nəticələrin son 3-5 ildəki dinamikasını, satışdan əldə edilən mənfəət planının yerinə yetirilməsini öyrənməli, planla və keçən dövrlərlə müqayisədə mənfəətin məbləğində dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə təsir edən amilləri aşkar etməlidir. Məhsulun reallaşdırılmasından əldə olunan mənfəət əsasən dörd amildən asılıdır: satışın həcmi, onun strukturu, reallaşdırılan məhsulun maya dəyəri, orta satış qiymətinin səviyyəsi. Rentabelli məhsulun satışının artması və ya azalması müvafiq olaraq mənfəəti artırır və ya azaldır, rentabelli olmayan məmulatların (iş və xidmətlərin) satışı isə zərərin məbləğini artırır və ya azaldır.

Əmtəəlik məhsulun strukturu da mənfəət və zərərin məbləğinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Məhsulun maya dəyəri və tədavi xərcləri mənfəətlə tərs mütənəsb, zərərin kəmiyyəti ilə isə düz mütənəsbdir. Orta reallaşma qiymətlərinin səviyyəsinin dəyişməsi mənfəətin kəmiyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Qiymətlərin səviyyəsi artdıqda mənfəət artır və əksinə. Bu amillərin təsirini sadə hesablama üsullarından istifadə etməklə müəyyənləşdirmək olar.

Satışın maliyyə nəticələrinin təhlilində yenilik direkt-kostinq sistemindən istifadə olunmasıdır. Bu sistem inkişaf etmiş Qərb ölkələrində geniş istifadə olunur. İqtisadi təhlil baxımından onun əsas üstünlüyü maliyyə nəticələrinin sayca çox olmadan və ona görə də müəssisənin menecerləri tərəfindən idarə edilə bilən amillərdən asılılığını öyrənməyə imkan verməsidir. Hazırda respublikamızın müəssisələrində istifadə olunan mənfəətin təhlili metodikasından fərqli olaraq, bu sistem məsrəf göstəriciləri və fəaliyyət nəticələrinin göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqəni daha mükəmməl nəzərə almağa, bu amillərin təsirini daha dəqiq və obyektiv ölçməyə imkan verir. Bu metodikanın əsasmda marjinal təhlil dayanır.

24.6. Mənfəət və rentabeliyyənin marjinal təhlili

Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin marjinal təhlili bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tələblərinə daha dolğun cavab verən təhlil metodudur. Çünki, marjinal təhlil metodu ilk növbədə istehsalın deyil, satışın həcmi və ondan əldə edilən gəlir göstəricilərinə şamil edilir. Bu zaman qeyri-müəyyənlik faktoruna, satışın variantlılığına, təhlil olunan dövr ərzində satış qiymətlərinin dəyişməsinə, tədarük şərtlərinə, əlavə xərclərin artması və ya azalmasının mümkünlüyünə diqqət yetirilir. Marjinal təhlilin ümumi istiqaməti satışdan əldə ediləcək gəlirlərin və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin gələcəyini müəyyənləşdirməkdir. Bu da maya dəyəri bazasında maliyyə təhlili ilə müqayisədə onu idarəetmə məqsədləri

üçün daha əlverişli edir. Ona görə də mənfəət və rentabelliyyənin məijinal təhlilinin netcələrinə dair auditorun yekun qərarın kenar təşkilatları və fiziki şəxslərdən daha çox müəssisənin menecerləri və mülkiyyətçiləri üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Belə bir təhlildə başlıca göstərici bütövlükdə müəssisə üzrə məijinal gəlirin mütləq ölçüdə kəmiyyətidir. Məijinal gəlir satışdan əldə edilən gəlirlə (əlavə dəyər vergisiz və aksizlərsiz) istehsal və satışa çəkilən dəyişən (xüsusi hal kimi birbaşa) xərclərin fərqi kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Burada:

X_j - reallaşdırılan məhsulun (iş və xidmətlərin) kəmiyyəti;

Q - məhsul vahidinin qiyməti;

r_v - məhsul vahidi üzrə dəyişən xərclərdir,

Məijinal gəliri satışdan əldə edilən plan və ya faktiki mənfəətin məbləği və müəssisənin sabit xərclərinin uyğun kəmiyyəti kimi də göstərmək olar:

$$M_g = M_r + X_f$$

Burada:

M_g - məijinal gəlir;

M_r - satışdan əldə edilən mənfəət;

X_f - sabit (əlavə) xərclərdir.

Buradan, $M_g = M_r + X_f$ modelindən bir məhsul növünün reallaşdırılmasından əldə edilən mənfəətin təhlili üçün istifadə etmək lazımdır. Bu ifadə satılan memulatlardan miqdar, yerinə yetirilən işlər, göstərilən xidmətlərin qiyməti, əmətlərin xüsusi dəyişən xərclər və sabit xərclərin ümumi məbləği hesabına məijinal gəlirin kəmiyyətinin dəyişməsinə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari əvəzetmə üsulundan istifadə etmək olar.

Mənfəətin məijinal təhlil metodikası çoxnomenklaturalı istehsal şəraitində mürəkkəbləşir. Bu halda yuxarıda göstərilən amillərdən başqa satışın strukturunun dəyişməsinin təsirini də nəzərə almaq zəruridir.

Məlum olduğu kimi, məhsulun (işin, xidmətin) satışından əldə edilən gəlir, onların satışının ümumi həcmindən, reallaşmanın strukturundan və buraxılış qiymətlərindən asılıdır.

Əldə olunan gəlirin, satışın həcmi hesabına artması dəyişən xərclərin proporsional artmasına səbəb olur. Eyni zamanda bu məsrəflər, xüsusən onlarn əməyin ödənilməsi ilə əlaqədar olan hissəsi başqa amillərin də təsirinə məruz qalır. Respublikamızın müəssisələrində audit yoxlama-təcrübəsi yekunlanmış göstərdiyi kimi əməyin Ödənilməsinə məsrəflər müəssisənin sosial siyasətinin və ixtisaslı kadrları saxlamaq və cəlb etmək arzusunun nəticəsidir. Belə hallarda bu cür tədbirlərin effektivliyi satışdan əldə edilən pulda və məhsulun reallaşdırılmasından ahənan mənfəətdə ifadə olunmalıdır. Auditor məsrəflərin dinamikasını müəssisənin İnkişaf perspektivlərini nəzərə almadan ancaq bu günün mövqelərindən qiymətləndirməməlidir.

Sabit xərclərin artımı bir sıra hallarda məsələn, təşkilatın müasir avadanlıqlarla təmini, keyfiyyətə nəzarət vasitələri ilə təchizatını yaxşılaşdırmaq və daha səmərəli idarəetmə üçün şərait yaratmaqla əlaqədar olduqda faydalı hesab edilməlidir. Ancaq bu artımın həddini, onun təhlil olunan dövrdə və gələcəkdə müəssisənin fəaliyyətinin yekun göstəricilərinə təsirini bilmək zəruridir. Reallaşdırılmadan əldə olunan məijinal gəliri və mənfəəti qiymətləndirdikdə nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizin müəssisələrinin eksəriyyəti artan məsrəfləri qiymətlərin artması hesabına kompensasiya etmək imkanına malik deyil. Bazarda vəziyyət elədir ki, satışın natural həcmi artırılması hesabına mənfəət və rentabelliğin yüksəldilməsi daha perspektivlidir. Müəssisənin məsrəflərini məhsula, əmtəə və xidmətlərə tələbin dəyişməsinə nəzərə almaqla idarə etmək lazımdır. Tələbin proqnozlaşdırılan aşağı düşməsi halında mənfəətin zəruri kəmiyyətinin saxlanılmasının yeganə üsulu sabit xərclərin məqsədayönlü ixtisandır, Tələbin artması bir qayda olaraq yalnız dəyişən xərclərin ümumi məbləğinin artması ilə müşayət olunur və bu artmanın nəticələrini düzgün qiymətləndirməklə müəssisədə mənfəətin və məijinal gəlirin əhəmiyyətli dərəcədə artmasını təmin etmək olar. Respublikamızın müəssisələrində məijinal gəlir göstəricisindən istifadə etməklə maliyyə təhlilinin aparılması bizə aşağıdakı nəticələri verə bilər:

- bazis dövründə satışdan əldə edilən qazancda sabit xərclərin xüsusi çəkisi nə qədər çoxdursa satışın həcmi artırılması hesabına mənfəətin yüksək əlavə artımı da bir o qədər çoxdur;
- əgər əmtəəlik məhsula olan tələbin artması qiymətlərin və kəmiyyət ölçüsündə satışın həcmi artırılmasına imkan verirsə, istehsalçı müəssisə və ya satıcı üçün satışın natural həcmi artırmaqdan daha sərfəlidir;

- rəhsulun keyfiyyətini yüksəldilməsinə, xarici görünüşünə, və qablaşdırılmasına xərclərin iqtisadi cəhətdə yol verilən artımı və müvafiq olaraq onların qiymətlərinin artması bu rəhsulların bazis rentabelliği ne qədər yüksəkdirsə, bir o qədər də əhəmiyyətliyə;

- məhsulun istehlak xassələrinin yüksəldilməsi o zaman daha çox mənfəət gətirir ki, bu cür məhsullar natural Ölçüdə satışın həcmində artmasına səbəb olur;

- satışın natural həcmində artırmaq məqsədi ilə qiymətlərin aşağı salınması yalnız o hallarda məqsəduyğundur ki, satışdan əldə edilən qazanc amillərin kompleks təsiri bu qazancın azalmasına deyil, artmasına səbəb olur.

Təcrübədə tez-tez müəssisənin satışın həcmində natural və dəyər göstəricilərini azaltmağa məcbur olduğunu müşahidə etmək olar. Belə hallarda mənfəəti evvelki səviyyədə saxlamaqdan və ya artırmaqdan söhbət gedə bilməz. Əsas məsələ müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsinin mümkünlüyü hesab olınur. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı belə hallara tez-tez rast gəlinir. Müəssisənin fəaliyyət göstərməsinin mümkünlüyü reallaşdırmayan böhran həddi ilə müəyyənləşdirilir. Böhran həddi təyin olunduqda müəssisə Öz gəlirləri ilə xərclərini ödəmək imkanına malik olur, lakin mənfəət əldə etmir.

Satışdan əldə edilən əvvəlki gəlirdə mənfəətin payı nə qədər çoxdursa və uyğun olaraq sabit (əlavə) xərclərin payı ne qədər azdırsa, satışın natural Ölçüdə kəmiyyətinin azaldığı, lakin qiymətlərin dəyişilmədiyini şərait üçün hesablanan satışın kritik həcmi bir o qədər azdır. Satışın nisbətən böyük olmayan kritik həcmi göstərir ki, hətta məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından əldə edilən gəlir əhəmiyyətli dərəcədə azaldıqda belə müəssisə zərərsizliyə nail ola bilər.

Satışdan əldə edilən qazancın tərkibində əlavə xərclərin payının çox olması özlüyündə bir riskdir, yeni bu, ola bilər kritik şəraitlərdə müəssisəyə zərərsiz fəaliyyət göstərmək imkan verməsin. Auditor təhlilin köməyi ilə bu riskin kəmiyyətini aşkar etməli, qiymətləndirməli və bu barədə maraqlı olan tərəflərə və şəxslərə məlumat verməlidir.

Əgər reallaşdırmamın kritik həcmi müəssisələrin çox zaman iflasdan və ya məhsulların, əmtəələrin qeyri-likvid yığılıb qalmasından qaçmaq üçün qiymətləri azaltması şəraitində müəyyənləşdirilsə, məjinal gəlirlərin təhlili zamanı nəzərə alınmalıdır ki, satışdan əldə edilən qazanc azalacaqdır, dəyişən xərclər isə dəyişməz qalacaqdır, çünki, reallaşmanın həcmi evvelki kimi saxlanılır. Beləliklə, bu halda satışdan əldə edilən qazancın kritik kəmiyyəti bütün sabit və dəyişən xərcləri ödəməlidir. Satışın

miqdantLi natural formada dəyişmədən qiymətləri aşağı salmaqla müəssisə ancaq mənfəətdən imtina edə bilər. Bu zaman dəyişən xərclərə qənaət olunmayacaq. Əgər müəssisə böhranlı vəziyyətdə satışın natural həcmi azaltmağa və qiymətləri aşağı salmağa məcbur olursa, onda satışın zəruri dəyərinin kəskin qiymətli natural həcmi hansı ölçüdə aşağı düşməsi və bunun nəticəsi olaraq dəyişən xərclərə qənaətin nə qədər olması ilə müəyyentəşdirilir. Dəyişən xərclər çox olduqda, zərərsiz reallaşdırma satışın həcmi natural ölçüdə çox böyük miqdarda azaltmağı mümkün edir. Lakin, məhsul, əmtəə və xidmətlərin qiymətinin aşağı salınmasını kompensasiya etmək məqsədilə natural həcmi artırmağı planlaşdırılırsa, onda dəyişən məsrəflərin çox olduğu hallarda bu artım çox olmalıdır. Əks halda satışın natural həcmi artırmağı məsrəflərin bu artımdan irəli gələn kəmiyyəti ödəyə bilməz.

Hazırda respublikamızın müəssisələrində rentabelliğin təhlili metodikası marjinal təhlilə xas olan xüsusiyyətləri, o cümlədən məsrəflər, satışın həcmi və mənfəətin qarşılıqlı əlaqəsini eks etdirmir. Bu metodika komanda-direktiv iqtisadiyyatının köhnə prinsiplərinə əsaslanır. Məlum olduğu kimi, bu köhnə metodikaya görə rentabellik səviyyəsi satışın həcmindən asılı deyildir. Belə ki, onun dəyişməsi ilə reallaşdırmanın maliyyə nəticələri və məsrəflərin ümumi məbləği bərabər sürətdə artır və ya azalır. Mövcud bazar təcrübəsində mənfəət və müəssisənin xərcləri satışın həcmiə proporsional olaraq dəyişmir, çünki, xərclərin mühüm bir hissəsi sabit xərclərdən ibarətdir.

Bütövlükdə müəssisə üzrə xərclərin rentabelliğini təhlil etmək üçün faktor modelindən istifadə etmək məqsəduyğundur:

$$Z^r = v^x \cdot i^+ \cdot x_r$$

Modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, modelin elementlərinin, o cümlədən satışın həcmi, qiymət, istehsal və satış xərclərində sabit və dəyişən xərclərin nisbəti və sairənin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alır. Bu da öz növbəsində göstərilən amillərin son nəticələrə təsirini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir, təşkilatın fəaliyyət nəticələrini daha yüksək səviyyədə planlaşdırmağa və proqnozlaşdırmağa şərait yaradır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasının maliyyə nəticələrinin təhlilində yeni analitik üsul - hədd gəlirləri və hədd xərclərinin müqayisəsidir. Hədd gəliri reallaşdırılan məhsulun kəmiyyətinin artımının hər bir vahidinə görə satışdan əldə edilən qazancın artımı ilə ölçülür. Hədd gəliri bu məhsulun hər

bir vahidinin ewetki qiymetlerinden çox və ya az ola bilər, Bu, məhsul olan tələbdən, əvvəlki modelə rəqayisədə onun istehlak xassələrinin yaxşılaşmasından və ya ticarət güzəştlərinin verilməsindən asılıdır. Hədd xərcləri istehsal olunan və ya reallaşdırılan məhsulun kəmiyyətinin hər bir vahid artımına görə məsrəflərin əlavə artımına bərabərdir. Praktiki olaraq bu, xüsusi dəyişən xərclərin kəmiyyətidir. Bu xərclər hazır məhsul qoyulan qiymətdən fərqli olaraq əvvəlki məmulatlar və əmtəələrlə müqayisədə dəyişikliyə az məruz qalır. Hədd gəlirləri dəyişən xərclərdən çoxdursa, satışın gələcəkdə daha da artırılması reallaşmadan əldə edilən mənfəətin məbləğini artırır və əksinə. Bu şəraitdə müəssisənin mənfəətini maksimumlaşdırmaq üçün istehsalın və satışın həcmi hədd gəliri hədd (dəyişən) xərclərindən çox olana qədər artırmaq lazımdır. Əksinə, hədd xərcləri hədd gəlirlərini üstələdikdə bu artımı məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Gəlir həddi və reallaşdırılmış məhsul arasındakı asılılığı anahtik şəkildə birinci sıralı ikihəddli (binom) düsturlu ilə, yaxud aşağıdakı düz xətt tənliyi ilə ifadə etmək olar:

$$GH^{ao+a^+aj}X$$

Burada GH_v - məhsulun (iş və xidmətlərin) hər vahidinə düşən gəlir həddi,

x - məhsulun (iş və xidmətlərin) natural şəkildə miqdan;

a^+ - məhsulun (iş və xidmətlərin) hər vahidinə nəzərən sabit və dəyişən xərclərin nisbi parametrləridir.

Nisbi parametrlər adətən ən kiçik kvadratlar üsulu ilə hesablanır. Bu cür hesablama metodikasının şərh iqtisadi ədəbiyyatlarda verilmişdir.

Bunun üçün aşağıdakı normal tənliklər sistemi tərtib edilib, həll edilə bilər:

$$na_0 + a, XX = X!Q$$

$$a^X + a \cdot X^Q$$

Burada,

n - müşahidələrin (dövlətlərin) sayı;

Q - məhsul vahidinin qiyməti;

x - məhsulun natural ifadədə miqdandır.

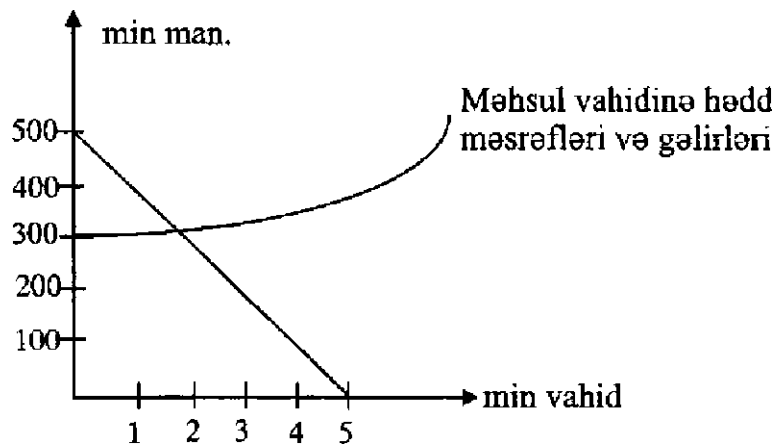
Xərclər və satışın həcmi arasında asılılığın dinamikada öyrənilməsi məsrəflərin ümumi məbləğinin funksiyası üçün xətti əlaqələrin oxşar formasını seçib götürməyə imkan verir.

$$c = bo + b^x$$

Məlum olmayan b_0 və b_1 parametrləri də en kiçik kvadratlar metodu ilə müəyyənləşdirilir. İstehsal və satışın həcminin hədd xərclərinin asılılığını dinamikada parabola tənliyi ilə də təsvir etmək olar:

$$H_{\text{əad əirlən}} X_{\text{ərcjən}} \sim a + bx + cx^2$$

Buradakı əlavə c emsalı hər iki faktorun qarşılıqlı təsirini əks etdirir. Bu asılılıqların hər ikisini qrafika şəklində aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Hədd gəürlərinin və hədd xərclərinin kəmiyyətlə bərabərləşdirməklə İstehsal və satışın optimal həcmi tapmaq olar. Bu həcm müəssisənin indiki şərait üçün maksimum mənfəət əldə etməsini təmin edir. Xalis mənfəətin satışdan əldə olunan qazanca və ya satılan məhsulun maya dəyərinə nisbəti satışın rentabelliğini daha obyektiv qiymətləndirir. Bu göstəricilərdə satışın maliyyə nəticələrinə vergiqoymanın səviyyəsinin təsiri də işıqlandırılır. Nəticədə, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin kəmiyyəti əmtəə dövriyyəsinin kəmiyyəti ilə, tam və ya ixtisar edilmiş məsrəflərlə əlaqələndirilir. Əmtəə, məhsul (iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəətin tam məsrəflərə nisbətini Qərb terminologiyası ilə ifadə etsək məhsulun hədd rentabelliğini xarakterizə edir.

Son nəticədə satışın rentabelliği göstəricilərinin bütün məcmusu təşkilatın əsas fəaliyyətinin gəlirliliğini əks etdirir və təşəkkül tapan bazar konyukturasi, dövlətin vergi siyasəti şəraitində qiymətə, istehsal xərclərinə və satışa nəzarət etməyə imkan verir.

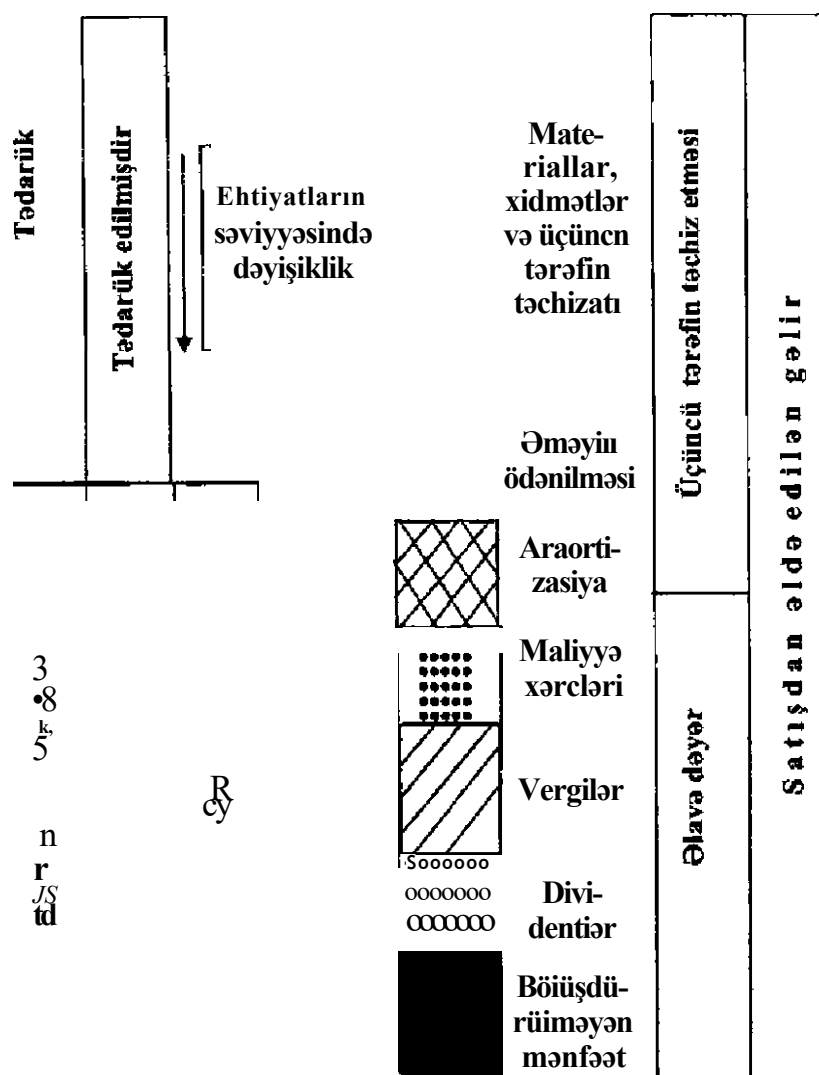
24.7. Əlavə dəyər vergisinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Qərb analitiklərinin fikrinə görə əlavə dəyər heç də mənfəət və rentabellik göstəricilərindən az əhəmiyyətə malik deyildir. Təsədüfi deyildir ki, bazar iqtisadiyyatı münasibəti prinsipi ilə işləyən bir çox ölkələrdə o, əsas vergitutma göstəricisi hesab olunur. İşgüzar fəallıq maliyyə resurslarından istifadənin effektivliyi ilə kapitəln və dövriyyə aktivlərinin dövriyyəliliyi, investisiya və innovasiyalarla bilavasitə əlaqədardır. Təsərrüfatçılığın effektivliyinin kompleks qiymətləndirilməsində bu göstəricinin qiymətləndirilməsi ilə audit təhlilinin nəticələrinə sanki yekun vurulur. Əlavə dəyər müəssisənin tədarükçülərdən (məlgöndərlərdən) əldə etdiyi material, əmtəə və xidmətlərə görə Ödədiyi qiymətlə, özünün xüsusi əmtəə və xidmətlərini satıcılara satdığı qiymət arasında fərkdir. Əlavə dəyərin kəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin müəssisə daxilindəki proseslərinin nəticələrindən asılıdır və aşağıdakı elementləri özündə ehs etdirir:

Əməyin ödənilməsi xərcləri:

- + Əsas vəsaitlərin amortizasiyası;
- + Vergilər ödənilənədək mənfəət;
- = Xəlis əlavə dəyər;
- + Maliyyə xərcləri;
- = Ümumi əlavə dəyər.

Buradan, aydın görünür ki, müəssisənin fəaliyyətinin nəticə göstəricisi kimi əlavə dəyərin kəmiyyəti, onun əlavə dəyər vergisinin hesablanması üçün istifadə olunan kəmiyyətindən fərqlənə bilər. Hələlik vergi qanunvericiliyində əlavə dəyərin texnologiyası tam açılmamışdır. Yeni, müəssisəyə verilən və müəssisənin yeni yaratdığı əlavə dəyər arasındakı fərq qiymətləndirilmir. Bu halda təşkilatın istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin neticesi kimi, əlavə dəyərin özü sanki kədr arxasında qalır. Baxmayaraq ki, planlaşdırma və uçot məlumatları əsasında əlavə dəyərin kəmiyyətini hesablamaq heç də çətin deyildir, lakin, hesabatlarda bu kəmiyyət göstərilmir. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili üzrə dərsliklərdə (tədris vəsaitlərində) əlavə dəyərin təhlilinə həsr olunan fəsil və bölmə yoxdur. Halbuki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əlavə dəyər müəssisənin yeni yaradılmış dəyərde, ölkənin ictimai sərvətində real xidmətlərini qiymətləndirmək üçün ən mühüm nəticə göstəricisinə çevrilməlidir. Bu, ilk növbədə əlavə dəyərin iqtisadi məzmunundan irəli gəlir. Əlavə dəyərin məzmununu aydın təsvir etmək üçün onun əsas komponentlərini (tərkib elementlərini) diaqramlar şəklində aşağıdakı kimi təsvir etmək olar;

Əlavə dəyərin strukturunun təhlili

Diagramm sağ tərəfi mənfəət və zərər haqqında hesabat məlumatlarını əks etdirir. Lakin istehsal və idarəetmə ilə əlaqədar xərcləri göstərmək əvəzinə bu diaqram ancaq ərintə və xidmətlərin satınalma qiymətləri ilə əlavə dəyər arasındakı fərqi əks etdirir. Satınalmamın dəyəri - kontragentə (material və xidmətlərin tədarikçüsünə) ödənilən xərclərdir. Əlavə

olunan dəyər isə — şirkətin bu materialları, məhsul və xidmətləri satış üçün yeni əmtəə və xidmətlərə çevirməyə xərclədiyi pulun miqdarıdır. Yuxarıdakı model müəssisənin əmtəə və xidmətləri satın aldığı vaxtdan, onların əsasında istehsal etdiyi xüsusi məhsulunu satdığı müddət ərzində dəyərin əlavə artımını qiymətləndirməyə imkan verir.

Əlavə dəyərin təhlilini sadələşdirmək üçün hər şeydən önce əmək və amortizasiya məsrəflərinə digər istehsal məsrəflərindən əvvəl diqqət yetirmək lazımdır. Maliyyə xərcləri-kredit üçün faizlər, vergilər, dividendlər və mənfəət də həmçinin bu əlavə dəyərin tərkib hissələridir. Axıncı üç element (vergilər, dividendlər və mənfəət) vergiödənilənədən mənfəəti əmələ gətirir, bütün qrupa isə faiz və vergi ödənilənədən mənfəəti təşkil edir. Mənfəət və zərər haqqında hesabat istehsal xərclərini satılan əmtəələrin dəyərinə, həmçinin onların reallaşdırılmamış xərclərinin səviyyəsinə uyğunlaşdırır. Bundan başqa istehsal olunan və satılan əmtəələrin dəyəri istehsal ehtiyatlarının kəmiyyətinin dəyişməsi ilə biri-birindən fərqlənir. Bu məlumatlar arasındakı fərq göstərilən dövr ərzində ehtiyatların kəmiyyətinin nə qədər artması və ya azalmasından asılıdır ki, bu da diaqramın sol tərəfində əks olunmuşdur.

Ehtiyatların hərəkətinin qrafiki bizə imkan verir ki, məhsulun dəyərində materialların dəyərini və əlavə dəyəri biri-birindən fərqləndirək. Son nəticələri formalaşdırmaq üçün əldə edilmiş məlumatların ümumi yekununu, mənfəət və zərər haqqında müvafiq hesabat göstəricilərini müəyyənləşdirmək, hesabat dövrünün əvvəli-axır üçün balans qiymətləri arasında fərqi hesablamaq vacibdir. Diaqramın sol tərəfi istehsal ehtiyatlarının və reallaşdırılan əmtəələrin dəyişmə dinamikasını, əmtəələrin hazırlanması və satışı üzrə xərcləri və bölüşdürülməyən mənfəəti nəzərə alır. Bu məlumatları «əlavə dəyər» cədvəli şəklində salmaq. Cədvəl səhmdar cəmiyyətinin uyğunlaşdırılmış informasiyanı əsasında tərtib olunmuşdur. Əlavə dəyərin kəmiyyəti haqqında hesabat şəklində olan cədvəl iki bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrin biri ehtiyatların hərəkətinə və satılmış əmtəələrin dəyərinə aiddir, digəri isə mənfəət və zərəri əks etdirir. Bu hissələrin hər biri də kontragentlərə ayrılmışdır. Əlavə dəyərin təhlilini aparmaq üçün zəruri olan istehsal, maya dəyəri və digər elementlər ayrı-ayrılıqda verilmişdir. Mənfəət və zərər göstəriciləri kimi əlavə dəyər göstəricisinə də iki səviyyədə - «xüsusi» və «ümumi» əlavə dəyər səviyyələrində baxıla bilər. Onların arasındakı fərq maliyyə xərcləri qədərdir, yəni xalis əlavə dəyər bu xərclər əksini tapmır. Burada məntiq vardır, çünki maliyyə xərcləri tədarükçülərin xərci kimi də izah oluna bilər. Göstərilən xərclər istənilən daxili xərclərdən kənar edilməlidir. Lakin, onlar bütövlükdə müəssisənin

ümumi əlavə dəyərinin bir hissəsini təşkil edir. Əlavə dəyərin təhlili metodikasını maşınqayırma zavodunun 2003-2005-ci illər üçün məlumatları timsalında əyani olaraq təsvir edək. Əlavə dəyərin kəmiyyətini və strukturunu xarakterizə edən əsas göstəriciləri aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Müəssisənin əlavə dəyərinin kəmiyyətini formalaşdıran göstəricilər (min manatla)

Cədvəl 24.5

1	2	3	4	5
		2003	2004	2005
I	Maddi resursların əldə edilməsi ilə əlaqədar xərclər			
1.1	Hesablar üzrə ödəmələr	70160	86246	110401
1.2	Əlavə tədarük xərcləri	6223	8021	11790
	Yekunu:	76383	94267	122191
2	Ehtiyatların dəyişməsi {+,-}	-164	-442	+207
3	Satışdan əldə edilən pul	672269	45949	893882
4	Xalis alqılar	-76219	-93825	-46015
5	Ümumi əlavə dəyər	596050	66567	847867
6	Əlavə dəyəri təşkil edən elementlər			
6.1	Heyətin əməyinin ödənilməsinə xərclər	124908	13596	186010
6.2	Amortizasiya	112405	11601	144015
6.3	Vergilər	176118	19345	209145
6.4	Dividendlər	-	-	15217
6.5	Bölüşdürülməyən mənfəət	96418	12201	196420
	Yekunu: xalis əlavə dəyər	509849	56745	750807
7	Kredit üçün faizlər	86201	98218	124060
8	Ümumi əlavə dəyər	596050	66567	874867

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, ümumi əlavə dəyəri iki yolla hesablamaq olar. Birincisi, satışdan əldə edilən puldan maddi resursların əldə edilməsinə çəkilən xərcləri çıxmaq və maddi ehtiyatların dəyişməsinə nəzərə almaqla ümumi əlavə dəyər hesablanı bilər. İkincisi, əlavə dəyəri təşkil edən xərc növlərini - heyətin əməyinin ödənilməsi xərclərini, əsas vəsaitlərin amortizasiyasını, qeyri-maddi aktivləri, vergiləri, dividendləri, bölüşdürülməyən mənfəəti, kredit üçün faizləri cəmləməklə hesablamaq olar. Hansı qaydada hesablanması asılı olmayaraq balans atmalıdır, Yəni, nəticə bərabər olmalıdır.

Cədvəl əlavə dəyərin yalnız kəmiyyətini deyil, həmçinin onun hansı amillərin hesabına dəyişdiyini də göstərir. Təhlil olunan müəssisədə əlavə dəyər daima artır. Bu da zavodun iqtisadiyyatında müsbət meyllərin oldu-

ğundan xəbər verir, Bu göstəricilərin ilbəil artması şübhəsiz, müəssisə rəhbərliyinə müsbət xidməti hesab etmək olar. 2004-cü ildə əlavə dəyərin kəmiyyəti 11,7% artmışdırsa, 2005-ci ildə 31,4% artmışdır. Müsbət haldır ki, bu artım satışa həcmnin göstərilən illərdə çoxalaraq 672269 min manatdan 893882 min manata çatması hesabına baş vermişdir. Əlavə dəyərin kəmiyyətinin artması əmək haqqının üstün artımı ilə müşayiət olunmuşdur. Son üç ildə bu göstərici 124908 min manatdan 186010 min manatadək, Yəni, 48,9%, başqa sözlə 1,5 dəfə artmışdır. Mənfəət 2 dəfədən çox artmışdır. Lakin əlavə dəyər göstəricisini artırmaq üçün müəssisənin hələ yaxşı imkanları vardır. Bu imkanlar ilk növbədə vəsaitin ehtiyatlara, kredit üçün faizlərin ödənilməsinə ayrılması ilə əlaqədardır. Əlbəttə, satışın həcmi və dəyəri göstəricisinin yüksəldilməsi əlavə dəyərin artırılması üçün əsas mənbəyi olaraq qalır. Vəsaitlərin daxil olma və xərclənmə nisbətinin məntiqi qiymətləndirilməsi də çox vacibdir. Zavod işinin yekunlarına görə 2005-ci ildə 122191 min manatlıq xammal və material əldə edərək, bunların 207 min manatlığını istehsal ehtiyatlarının yüksəldilməsinə sərf etmişdir. Zavodun satdığı məhsul və xidmətlər 893882 min manat olmuşdur, yəni əldə edilmiş maddi resursların dəyərinə 847867 min manat (893882-46015) əlavə etmişdir. Əlavə dəyər vergisini və digər vergiləri ödəyərək, müəssisə öz fəaliyyətini də 638722 min manat məbləğində (847867-209145) əlavə olaraq maliyyələşdirmişdir. Bu məbləğin 330025 min manatı əməyin ödənilməsinə, əsas vəsaitlərin amortizasiyasına və qeyri-maddi aktivlərə sərf olunur, qalan 750807 min manatı isə xalis əlavə dəyəri təşkil etmişdir. Bunun da 211637 min manatı dividendlərin ödənilməsinə sərf olunacaq və istifadə edilməyən mənfəət kimi gələcək kapital qoyuluşları üçün qalacaqdır. Aydın görünür ki, bu illər ərzində kapital qoyuluşlarına amortizasiyanın müəyyən qədər artması səbəb olmuşdur. Lakin, onların sayəsində müəssisə işçi qüvvəsinə xərcləri ümumi əlavə dəyərin 77,9%-dən 64,6%-dək azalda bilmişdir. Nəticədə maya dəyəri ilə əlavə dəyər arasındakı fərq dividend və mənfəət üçün əlavə vəsaitin yaranmasına səbəb olmuşdur, vergilər isə əvvəlki səviyyəsində qalmışdır. Əlavə dəyər göstəricisinin dinamikaşda müsbət meyllər əməyin ödənilməsi fondunun artmasına gətirib çıxarmışdır.

Əlavə dəyərin artmasının istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinə və müvafiq olaraq əmək haqlarının və dividendlərin artmasına təsir mexanizmini təhlil etmək üçün bir sıra Qərb analitikləri məhsuldarlıq əmsali adlanan göstəricidən istifadə edirlər. Ümumi şəkildə məhsuldarlıq əmsali mühüm maliyyə göstəricilərinin (əlavə dəyər, mənfəət, satışdan əldə edilən gəlir, dövriyyə kapitalı və i.ə.) müəssisənin işçilərinin sayına nisbətini ifadə edir.

Məhsuldarlıq əmsalının iki göstəricisi vardır. Onların biri, xalis əlavə dəyərə, digəri isə, ümumi əlavə dəyərə əsaslanır. Müəssisənin maliyyə xərcləri hesaba alınmadıqda, xalis əlavə dəyərə nisbət şəklində məhsuldarlıq əmsalı göstəricisindən istifadə edilir.

Məhsuldarlıq əmsalı əlavə dəyərin, əmək haqqının kəmiyyətinə nisbətidir (işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin hər bir manatına düşən əlavə dəyərin həcmidir),

$$\begin{aligned} \text{Xalis məhsuldarlıq əmsalı} &= \frac{\text{Xalis əlavə dəyər}}{\text{İşçi qüvvəsinə məsrəflər}} \\ \text{Ümumi məhsuldarlıq əmsalı} &= \frac{\text{Ümumi əlavə dəyər}}{\text{İşçi qüvvəsinə məsrəflər}} \end{aligned}$$

Qərbi ölkələrində bu göstəricilər çox zaman hasilatın kəmiyyəti ilə əlaqələndirilən əmək haqqına dair əmək müqaviləsinin əsası kimi istifadə olunur.

24.8. Menecment fəaliyyətinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi

İqtisadi idarəetmənin səmərəliliyi, təsəvvüfatçılıqın yüksək təşkili təkcə müəssisənin işinin rentabelliyi ilə deyil, həmçinin verilmiş imkanlardan istifadə dərəcəsi ilə, yəni əsas və dövrüyyə kapitalından səmərəli istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Məhz bu, işgüzar fəallıq səviyyəsi haqqında təsəvvür yaradır.

Menecmentin işgüzar fəallığı müəssisənin fəaliyyətinin bütün tərəflərinə və onları xarakterizə edən göstəricilərə təsir göstərir. İstehsalın və satışın həcmi, məsrəflər, maliyyə nəticələri tez-tez həlledici və ya müəyyənedici faktor olur. Müxtəlif müəssisələrin audit yoxlamalarının nəticələri bizə belə bir həqiqəti üzə çıxarmağa imkan vermişdir ki, eyni çətinliklər və problemlərlə rastlaşan müəssisələrdən birinin rəhbərliyi bütün bu çətinlikləri aradan qaldırır, yaxşı nəticələrə nail olur, satışın, mənfəətin, büdcəyə tədiyyələrin həcmi artır, əmək haqqını vaxt-vaxtında ödəyir və ildən-ilə artırır. Digər eyni adlı müəssisənin rəhbərliyi isə hətta keçmişdə əldə edilmiş nailiyyətləri saxlaya bilmir, onların idarəçiliyi altında müəssisə tədricən iflasa uğrayır. Əsas səbəb menecmentin işgüzar fəallığında, idarəetmə məharətində, peşəkar bilikləri təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etmək arzusunda və bacarığındadır.

Məncementin işgüzar fəallığının göstəriciləri rengarəng, müxtəlif və çoxplanlıdır. Burada aşağıdakıları əsas meyarlar hesab etmək olar;

- kapitalın dövriyyəliliyi və ya müəssisənin bütün aktivlərinin fondverimi;
- dövriyyədənkenar aktivlərin dövriyyəsi (fondverimi);
- bütün aktivlərin və onların ancaq dövriyyədənkenar hissəsinin dəyəri üzrə hesablanan məhsulun fondtutumu;
- dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi;
- satışdan əldə edilən gəlirin bir manatına düşən dövriyyə kapitalı;
- maddi dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsi;
- əmtəə-material qiymətlərinin dövriyyə vaxtı;
- heyətin kateqoriyaları üzrə və bütövlükdə hər bir işçiyə düşən satışın həcmi;
- bir işçi hesabı ilə satışdan əldə edilən mənfəət;
- sənaye istehsal heyətinin bir nəfərinə görə aktivlərin dəyəri;
- daha çox likvid olan aktivlərin və ehtiyatların dövriyyəsi;
- xüsusi kapitalın bir manatına düşən reallaşdırılmadan əldə olunan qazanc şəklində xüsusi kapitalın verimi.

İşgüzar fəallığın başqa xüsusi göstəriciləri də ola bilər. Bütün bu göstəricilər üçün xarakterik olan cəhət onların nisbi kəmiyyətdə olmasıdır, onların hər biri müəyyən baza göstəricisi ilə əlaqələndirilir.

Müəssisənin işgüzar fəallığı maliyyə aspektində ilk növbədə onun vəsaitlərinin dövriyyəsinin intensivliyi ilə, dövriyyə sürəti ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə o, rentabellik, qoyulmuş vəsaitin maliyyə verimi, kapitalın, resursların və məhsulun mənfəətliliyi və ya gəlirliyi göstəriciləri ilə qiymətləndirilə bilər,

Məncementin işgüzar fəallığının təhlili son nəticədə təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin nisbi göstəriciləri olan dövriyyəliliyin və rentabelliğin müxtəlif maliyyə indekslərinin səviyyəsini və dinamikasını tədqiq etməkdən ibarətdir.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə işgüzar fəallığın ümumi maliyyə əmsallarının formalaşması alqoritmlərini bu matris əsasında aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

*Kapitalın dövriyyəsi
və ya onun mənbələri*

*Satışdan əldə olunan gəlir
Dövr ərzində vəsaitin orta
kəmiyyəti və ya onun mənbələri*

$$\text{Satışm rentäbe/Jiyı} = \frac{\text{Satışdan əldə olunan mənfəət}}{\text{RealJaşmadan əldə olunan pul}}$$

$$\frac{\text{A vans ediJmiş vəsaitlərin rentabeJliyi və ya onun mənbəJəri}}{\text{rentabeJliyi}} = \frac{\text{Satışdan əldə olunan gəJir}}{\text{Dövr ərzində vəsaitin orta kəmiyyəti və ya onun mənbəiori}}$$

Satışdan əldə edilmiş pul və mənfəət göstəriciləri satışın bütün həcminə aid edilə bilər, yəni hazır məhsulun (iş və xidmətin) reallaşdırılması da daxil olmaqla, digər aktivlərin satışın və bu sövdələrin maliyyə nəticələrini də əhatə edə bilər. Sürətdə balans mənfəəti, satışdan əldə olunan mənfəət, vergiləri çıxmaqla xalis mənfəət, məxrəcdə əsas və dövriyyə kapitalının məbləği, müəssisənin bütün və ya xalis aktivlərinin dəyəri, cari dövrün xərcləri əksini tapa bilər.

Əgər sərf edilmiş vəsaitlərin rentabelliği onların reallaşdırılmasından alınan mənfəət göstəricisi əsasında hesablanırsa, işgüzar fəallığı xarakterizə edən əmsallar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcud olur. Bu əlaqəni aşağıdakı formla ifadə etmək olar:

$$\frac{\text{Vəsaitlərin rentabelliği}}{\text{yü onun mənbəiori}} = \frac{\text{Satışm}}{\text{rentabelliği}} \wedge \frac{\text{Vəsaitin dövriyyəsi}}{\text{və ya onun mənbələri}}$$

Bu formuldan görünür ki, müəssisənin sərəncamında olan vəsaitdən istifadə etməsinin rentabelliği onun qiymət siyasətindən, məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsalma və satışına çəkilən məsrəflərin dövriyyəsi onun mənbələri ilə ölçülən işgüzar fəallıqdan asılıdır. Kapitaldan istifadənin mənfəətlilik səviyyəsini yüksəltmək üçün müəssisə satışm rentabelliği aşağı olduqda əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə sürətləndirməyə ciddi cəhd etməlidir. Eyni zamanda müəssisədə işgüzar fəallıq azalması, yalnız istehsal xərclərinin azaldılması, istehsal edilmiş məhsulun (iş və xidmətlərin) qiymətlərinin artması ilə, son nəticədə satışm rentabelliğinin artması ilə kompensasiya edilə bilər.

Müəssisə vəsaitlərinin müəyyən orta kəmiyyəti və ya onların mənbəyi kimi valyuta balans, dövriyyə aktivlərinin həcmi, maddi mobil vəsaitlərin kəmiyyəti, hazır məhsul, debitor və kreditor borclar, əsas vəsaitlər və digər dövriyyədənəkar aktivlər, xüsusi vəsaitlər, səhmdar kapitalı və bu kimi göstəricilərdən istifadə oluna bilər. Dövriyyəlilik əmsalı - məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən pulun müəssisənin vəsaitlərinin uyğun növünün orta dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Dövriyyəlilik əmsalına əks

olan kəmiyyət fond tutumunun səviyyəsini xarakterizə edir, dövryyə kapitalına şamil etdikdə isə əmtəəlik məhsulun hər manatına düşən kapitalın möhkəmləndirilməsi əmsalını əks etdirir. Vəsaitlərin iqtisadi dövryyə müddəti adətən günlərin sayı ilə müəyyən olunur. Bunun üçün təhlil olunan dövrün uzunluğu müvafiq dövryyəlik əmsalına bölünür. Təsərrüfat dövryyəsi vaxtı onun intensivliyini xarakterizə edir, istehsal və satışın həcmnin artması şəraitində aktivləri reallaşdırmaq, onları put vəsaitinə çevirmək üçün nə qədər vaxtın lazım olduğunu göstərir. İstehsal və satışın həcmi artdıqda satılan aktivin hər bir manatına düşən resurslara nisbi qənaət təmin edilmiş olur.

Dövryyələrin bütün növləri üzrə onun müddətinin qısaldılması, məhsulun, əmtəə və xidmətlərin həcmnin dəyişməz qaldığı və hətta artdığı hallarda belə, maliyyə resurslarına olan tələbatın mütləq azalmasına səbəb olur. Vəsaitlərin dövryyə sürətinin artması müəssisənin istehsal potensialından istifadənin yüksəlməsini göstərir. Bunu, ixtisaslı menecmentin şübhəsiz xidməti hesab etmək olar. Bundan başqa, dövryyə vaxtı müəssisənin tədiyyə qabiliyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

İşgüzar fəallıq əmsalları digər qrupu müəssisənin fəaliyyət nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin (satışın həcmi, mənfəət) müqayisəsi, onun əmlakının və ya bu əmlakın ayn-ayn növlərinin dəyərinin müxtəlif kateqoriyaları heyətin orta sayına nisbəti ilə müəyyən edilir. Bunları məhsuldarlıq əmsalları da adlandırmaq olar. Əmsalların tərtibi metodikası isə iqtisadi təhlilə aid ədəbiyyatlarda kifayət qədər geniş verilmişdir.

Məhsuldarlıq əmsalları müəssisəsinin fəaliyyətinin mühüm maliyyə elementləri olan mənfəətin, satışın həcmnin, qoyulmuş kapitalın kəmiyyətinin və sairənin heyətin sayına nisbətindən ibarətdir. Onlar mühüm dərəcədə istehsal proseslərinin təşkilatı quruluşundan və avtomatlaşdırılması dərəcəsindən asındır. Fikrimizcə məhsuldarlıq əmsallarının təhlili itkən bədə daxili audit üçün həyata keçirilməlidir.

İşgüzar fəallığın göstəriciləri müəssisənin bütün məcmu aktivlərinin idarə edilməsinin effektivliyini xarakterizə edir. Bunun əsasında qoyulmuş vəsaitin hər min manatına görə maliyyə verimini xarakterizə edən nisbi kəmiyyət dayanır. Menecmentin işgüzar fəallığının ümumi əmsal göstəriciləri bütün aktivlər və ya təkcə xalis aktivləri kəmiyyətcə ifadə edir. Sağdan əldə edilən illik gəlirin müəyənləşdirilməsi üsulu haqqında əlavə mülahizələrə ehtiyac yoxdur. Lakin, bu gəlir müəyyən etdiyimiz səviyyəyə yaxınlaşdıqda onun bazis qiymətləndirməsi kimi bütün aktivlərin məbləğinə, yaxud təkcə xalis aktivlərin məbləğinə uyğun səviyyə ilə müqayisə etmək olar. Təcrübədə, birinciye üstünlük verilir. Çünki, menecer bütün aktivlərin effektiv

istifadəsinə cavab verir, Başqa sözle desək o, cari öhdəliklərə etinasız baxmaqla öz məsuliyyətini məhdudlaşdırmamalıdır. Menecmentin işgüzar fəallığı daha obyektiv qiymətləndirmək üçün ən münasib göstərici faiz və vergilər ödənilənədək ümumi mənfəətin kəmiyyətidir. Eyni zamanda auditor üçün xalis aktivlər və qoyulmuş kapital hesabı ilə olan göstəricilər də əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda faizlərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərə təşkilatın işgüzar oməliyyatlar aparmağa çəkdiyi xüsusi xərclərinin bir hissəsi kimi baxılır, vergi ödənilənədək olan mənfəətin səviyyəsi isə əsas kimi götürülür.

Müəssisənin bütün aktivlərinin və xalis aktivlərinin rentabelliini təhlil etmək üçün istifadə olunan əsas göstəricilərin müqayisəli xarakterini aşağıdakı sxemdə təsvir edək;

Aktivlərin rentabelli (fondverimi)

Mühüm elementlər:	<u>Mənfəət</u>	
	Aktivlərin cəmi	
- Aktivlərin cəmi;		
- Satışdan gəlir;		
- Faiz və vergi ödənilənədək mənfəət.		
	<u>Satışdan gəlir</u>	Mənfəət
	Aktivlərin cəmi	Satışdan gəlir
		X
	Kapitalın	Satışın rentabelli (1)
	dövriyyəliliyi	(satışın səmərəliliyi)

Xalis aktivlərin rentabelli (xalis aktivlərin səmərəliliyi)

Mühüm elementlər:	<u>Mənfəət</u>	
	Xalis aktivlər	
- Xalis aktivlər;		
- Satışdan gəlir;		
- Vergi ödənilənədək mənfəət		
	<u>Satışdan gəlir</u>	Mənfəət
	Xalis aktivlər	Satışdan gəlir
		X
	Xalis aktivlərin	Satışın
	dövriyyəliliyi	rentabelli (2)

Sxemdən göründüyü kimi, bütün aktivlərin və yalnız xalis aktivlərin dəyəri əsasında hesablanan satışın rentabelliği müxtəlifdir. Auditorun yekun qərarı və reyində bunu mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Menecment fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməkdən söhbət gedirsə, başlıca analitik göstərici, rentabellik göstəricisi olmalıdır. Rentabellik aktivlərin dəyərinin hər 1000 manatına qazanmış mənfəətin kəmiyyətini xarakterizə edir:

$$\text{Aktivlərin rentabelliyi} \sim \frac{\text{Mənfəətin} \cdot 100}{\text{Aktivlərin dəyəri}}$$

Balans mənfəəti haqqında məlum olan maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatlardan götürmək olar. Aktivlərin məbləğini isə iki üsuldən biri ilə - ya xalis aktivləri və cari öhdəlikləri (borclar) cəmləməklə, yaxud da əsas və dövrəyə kapitalın toplamaqla hesablamaq olar.

Menecmentin işgüzar fəaliyyətinin digər bir qrup göstəricisini aktivlərin, daha dəqiq desək qoyulmuş kapitalın dövrəyəlilik əmsalı ifadə edir. Dövrəyəlilik əmsalı bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətinin əsas göstəricisi olan satışın həcmində aktivlərin məbləğindən asılılığın müəyyən edir:

$$\text{Aktivlərin dövrəyəliliyi} = \frac{\text{Satışdan əldə edilən pul} \cdot 100}{\text{Aktivlərin dəyəri}}$$

Müəssisə aktivlərinin dövrəyəliliyi əmsal aşağıdırsa, bu onu göstərir ki, əsas və dövrəyə vəsaitlərindən daha yaxşı istifadə etmək üçün əlavə imkanlar mövcuddur.

Mənfəətin xalis aktivlərə nisbəti öz xüsusi kapital qoyuluşundan maliyyə verimini xarakterizə edir. O, səhmdar kapitalının kəmiyyətinə nisbət şəklində də hesablanı bilər. Bu göstəricilərin audit təhlili zamanı qoyulmuş kapitalın strukturunun, o cümlədən borc edilmiş uzunmüddətli və qısamüddətli vəsaitlərin xüsusi çəkisinin onlara təsirinə diqqət yetirmək vacibdir. Borc edilmiş uzunmüddətli və qısamüddətli vəsaitlərin payı nə qədər çoxdursa, menecerin və müəssisənin mülkiyyətçisinin nəzarət edə bilmədiyi xarici təsirə məruz qalmanın potensial riski də bir o qədər böyükdür.

Öz xüsusi vəsaitlərinin və cəlb edilmiş vəsaitlərin optimal nisbətinin necə olması mühüm dərəcədə müəssisənin məxsus olduğu fəaliyyət növündən və sahədən asılıdır.

Xarici ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, cəlb olunmuş kapitahın payı qoyulmuş vəsaitin ümumi məbləğinin 30-40%-dən çox olmamalıdır. Kapitalın struktur göstəricisi müəssisənin borc öhdəliklərinin miqdanından asılı olduğu üçün o, özlüyündə müəssisənin kreditləri və hesablanmış faizlərlə borcları qaytarması ilə əlaqədar öhdəliklər üzrə haqq-hesab aparmaq iqtidarında olmaması barədə xəbərdarlıq hesab edilə bilər.

Auditin Qərb təcrübəsində bunun üçün xüsusi göstəricidən- borclar və kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsi əmsalından istifadə etmək tövsiyə olunur. Faizlərin ödənilməsi əmsalı vergi qoyuluşunadək əlavə mənfəətin kredit və borclar üzrə faizlərin ödənilməsinə çəkilən xərclərə uyğunluq səviyyəsini və xərcləri ödəmə səviyyəsini xarakterizə edir. Daha obyektiv mənzərəni ikinci göstərici verir.

Nəticə etibarilə faizlərin ödənilməsi əmsalı gəlirlərin strukturu göstəricisinin əksi olan kəmiyyətdir:

$$\text{Faizlərin} \quad \frac{\text{Balans mənfəəti}}{\text{Kredit üçün faizlərin məbləği}} \quad \wedge \quad \wedge \quad y_0 \\ \text{ödənilməsi əmsal}$$

Müəssisənin maliyyə baxımından işgüzar fəallığı onun debitor və kreditor borclannın dövriyyə sürətində də təzahür edir. Debitor və kreditor borclann dövriyyəlilik əmsalı məhsulun, iş və xidmətlərin reallaşdırılmasından əldə edilən pulun təhlil aparan dövrə debitor borclannın orta kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricini debitorlara olan borcun ödənilən məbləğinin orta debitor borclannın kəmiyyətinə nisbəti kimi müəyyənləşdirmək olar.

24.9. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi

Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin əsasında müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi dayanır. İqtisadi inkişafın ekstensivliyi və intensivliyi göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyətə nisbəti istehsal-maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsində ifadə olunur. Müəssisənin intensivliyi və effektivliyinin son təzahürü bu fəaliyyətin həcmi, mənfəət, maliyyə vəziyyəti rentabelliği və təşkilatın ödəmə qabiliyyətliliyidir. İntensivliyin və effektivliyin yüksəldilməsi yolları və istiqamətlərini müəyyən edən əsas amillərə elmi-texniki tərəqqi, təsərrüfat sisteminin strukturu, idarəetmənin təşkili səviyyəsi, insan amilinin sosial şəraiti və istifadəsi daxildir. İntensivləşdirmənin obyektləri və mənbələri kimi istehsal resursları, onların məsrəflər vasitəsi ilə ifadə olunan istehlakı, əsas

ve dövriyyə istehsal fondları üçün avans edilmiş kapital çıxış edir. İntensivləşmə dərəcəsi əmək mehsuldarlığı, fondverimi, materialverimi, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəliliyi göstəricilərinin dinamikasında əksini tapır.

Hərtərəfli intensivləşdirmənin səviyyəsi haqqında ümumi cavabı müxtəlif göstəriciləri vahid inteqral göstəricidə birləşdirməklə və ya intensivləşdirmənin xüsusi göstəricilərinin bütün keyfiyyət cəhətlərini əks etdirən ümumi bir göstəricinin köməyi ilə almaq olar. Auditdə istifadə olunan analitik göstəricilərin sayı lap çox ola bilər. O, geniş spektrli sualları əks etdirir. Auditor bu suallara müəssisənin iqtisadiyyatını öyrənərkən cavab verməlidir. Auditorun yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi məsləhətləri bir sıra problemlərin həllinə kömək edə bilər. Bununla bərabər, son nəticədə təsərrüfatçıların effektivliyinə və təşkilatın maliyyə perspektivlərinə kompleks qiymət verməyə imkan yaradan təhlil bölmələrinin və analitik göstəricilərin nisbətən qısa, yığcam bir siyahısını müəyyənləşdirmək zəruridir. Auditor analitik yekun sənədinin bu cür bir bölməsi gəlirlərin sabitliyinin, mənfəətin keyfiyyətinin maliyyə çevikliyi və ödəmə qabiliyyətliyinin qiymətləndirilməsi ola bilər. Sabit gəlirlərə o gəlirlər daxildir ki, onlar nisbətən uzun bir dövr ərzində dəyişməzlər, sabitdirlər. Başqa sözlə, sabit gəlirlər gözlənilməz qiymət artımı ilə əlaqədar olmayan gəlirlərdir. Bir qayda olaraq onlar kifayət qədər yüksək keyfiyyətə malikdirlər və perspektiv üçün asanlıqla proqnozlaşdırılırlar. Xüsusən, müəssisənin əsas fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər üçün sabitlik daha çox xarakterik olmalıdır. Sabit gəlirlərin olmaması sahibkarlıq fəaliyyətinin çox riskli olmasından xəbər verir.

Təşkilatın gəlirlərinin sabitliyi haqqında fikir yürütmək üçün beş ilədən az olmayan müddət ərzində gəlirlərin səviyyəsini nəzərdən keçirib, onların dəyişmə meylini qiymətləndirmək lazımdır. Bu dövr ərzində gəlirlərdə qeyri-sabitlik nə qədər yüksəkdirsə, deməli müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasının keyfiyyəti də bir o qədər aşağıdır.

Gəlirlərin kəmiyyətinə təsadüfi, birdəfəlik təsirləri sərf-nəzər etmək üçün müqayisəni bu dövr ərzində orta xalis mənfəət göstəricisi əsasında aparmaq lazımdır. Bu, gəlirlərin daimi olmayan (təsadüfi) elementlərini və səhədə dövrü təرددüdlərin təsirini yumşaldır və səlisləşdirir. Orta xalis mənfəət göstəricisi gəlirliyin yaxşı indikatoruna çevrilir.

Qərb analitikləri gəlirlərin sabitliyinin auditor təhlili üçün bəzən orta pessimist gəlirlər adlanan bir göstəricidən istifadə etməyi tövsiyə edirlər. Pessimist gəlir səhədə mürəkkəb vəziyyətdən çıxış edərək minimum kimi müəyyən edilən orta gəlirdir. Bu göstəricinin hesablanması şərti hallar çoxdur, Ona görə də bizim şəraitinizdə pessimizm dərəcəsini qiymətiəndir-

mək və bu göstəricini tətbiq etmək çox güman ki, yaxın vaxtlarda hələ mümkün olmayacaqdır.

Audit edilən müəssisənin gəlirlərinin sabitliyini qiymətləndirmək üçün əsas hesablama göstəriciləri aşağıdakılar ola bilər:

1. Gəlirlərdə orta kvadratik kənarlaşma ($A < 7$). Bu, aşağıdakı formulla hesablanır:

$$(\Delta \bar{G}) = \sqrt{\frac{\sum (y - \bar{y})^2}{m}}$$

Burada:

y - il ərzində xalis gelir;

$\bar{y}$ - orta gəlir;

m - illərin sayı.

Orta kvadratik kənarlaşmanın yüksək səviyyəsi gəlirlərin sabitliyinin və keyfiyyətinin aşağı olmasını göstərir.

2. Gəlirlərin variasiya əmsalı:

$$\Theta V = \frac{AG}{y}$$

Burada,

Θ - gəlirlərin variasiya əmsalı;

AG - gəlirlərdə orta kvadratik kənarlaşma;

y - dövr ərzində xalis gelir.

Bu əmsal vasitəsi ilə gəlir əldə edilməsinin qeyri-sabitlik dərəcəsini müəyyənləşdirmək olar. Bu göstəricinin böyük olması artan riski, onun artımı isə gəlirlərin qeyri-sabitliyi riskinin yüksəlməsini göstərir.

1. Gəlirlərin qeyri-sabitlik indeksi:

$$I = \frac{\sum (y - y')}{n}$$

Burada,

I - gəlirlərin qeyri-sabitlik indeksi;

y' - müəyyən t dövrü ərzində gəlirlərin dəyişməsi;

y - özü də aşağıdakı formula ilə müəyyən olunur:

$$y^t = a + bt$$

Burada:

a - müəssisədən asıb olmayan amillərin təsiri, məsələn, manatın dollarla münasibətdə məzənnəsinin dəyişməsi;

b - bu təsirin ölçüsü (qədəri);

t - vaxt müddəti.

Qeyri-sabitlik İndeksi heqiqi gəlirlər və onların dəyişməsi arasında variasiyam əks etdirir. İndeksin böyük olması gəlirlərin qeyri-sabitliyini göstərir.

Adlan çəkilən analitik göstəricilərin auditor üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar audit edilən təşkilatın gəlirlərinin formalaşmasında yaranan meyllər haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu, həmçinin müəssisənin maliyyə vəziyyətinin perspektivləri haqqında bezi ilkin proqnozlar üçün əsas verir. Şəhərdarlar üçün şəhərdar kapitalının riskliyi qiyətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin kompleks təhlilinin variantlarından biri onun fəaliyyətinin maliyyə riskini qiymətləndirməkdir. Bu metodun əsasını müəssisənin uçot-hesabat sənədlərindən götürülən məlumatlar təşkil edir.

Müəssisənin cari vəziyyətini ümumi halda aşağıdakı formulla təsvir etmək olar:

$$A+B+C=D+E+F+G$$

Burada A-əsas fondlar, B-ehtiyatlar və məsrəflər, C-tez likvidli aktivlər (pul vəsaitləri, qısamüddətli qoyuluşlar, debitor borclar), D-xüsusi kapital, E-orta və uzunmüddətli kreditlər və borclar, F-qısamüddətli borclar, G - kreditor borclardır.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin audit yekun qiymətləndirilməsi üçün əldə edilən gəlirlərin və mənfəətin keyfiyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yeni olan bu anlayış iqtisadi təhlil və auditin Qərb nəzəriyyəsi və praktikasında geniş yayılıb. Onun məzmunu heç də gəlirləri ədalətli və ədalətsiz, qanuni və qeyri-qanuni, müntəzəm və təsadüfi gəlirlərə bölünməklə məhdudlaşmır. Həm də gəlirləri formalaşdıran təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun məzmununu və keyfiyyətini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Məhsul istehsal (iş və xidmətlərin) yüksək olmayan rentabelliği, satışdan əldə edilən pulla gəlirlər arasındakı nisbətin aşağı olması mənfəətliliyin aşağı olmasından xəbər verir. Mənfəətin aşağı olması uzunmüddətli qiymətli kağızların dəyər qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu da onların bazar qiymətini azaldır. Son nəticədə mənfəətin aşağı olması müəssisənin pul vəsaitinin

azalmasına gətirib çıxara bilər. Mənfəətin hesablanması düzgünlüyünü yoxlamaq baxımından onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsi auditorun bilavasitə vəzifəsidir. Çünki bu, istehsal fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini formalaşdıran gəlirlərin və xərclərin uçotunun aparılmasına dair qəbul edilmiş ümumi standart və qaydalara gözlənilməsinin yoxlanılması zərurəti ilə əlaqədardır. Əgər mənfəətin məbləği normativ tələblərin pozulması ilə müəyyənləşdirilibse, onun keyfiyyəti yüksək ola bilməz.

Gəlirlərin düzgün hesablanması üçün onların uçotda təsbit olunmasına diqqət yetirilməlidir. Gəlirlər uçotda o zaman təsbit olunmalıdır ki, onların əldə edilməsi faktı müvafiq ilkin sənədlərlə təsdiq olunmuşdur. Bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar bütün fəaliyyət və məsrəflər həyata keçirilmişdir,

Audİtdə maliyyə təhlili zamanı likvid aktivlərin cari məbləğinin qənaətbəxş olub-olmadığı və likvidliyin nezerde tutulan dəyişiklikləri qiymətləndirilməlidir. Adətən problema o zaman yaramır ki, pul vəsaitinin müəssisedən axıb getməsi onun müəssisəyə daxil olmasını xeyli üstələyir. Təhlil zamanı bu nisbətə mövsümi amillərin və bazar konyukturasının təsiri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müəssisəyə mövsümi və ona oxşar tələbatları maliyyələşdirmək üçün qısamüddətli kreditlərdən istifadə etməyi məsləhət görmək lazımdır.

Audit yoxlaması aparılan müəssisədə pul vəsaitinin kifayətliliyini onların daxilolma və xərclənmə miqdarını təhlil etməklə qiymətləndirmək olar. Bundan əlavə satışın həcmi və nağd pulun nisbətinin meylini öyrənmək zəruridir. Bu nisbətin səviyyəsinin yüksək olması pul vəsaitinin çatışmazlığından xəbər verir ki, bu da gələcəkdə müəssisədə maliyyə çətinliklərinə səbəb ola bilər. Aşağı nisbi göstəricilər nağd və nağdsız pullara tələbatın artıq olmasının əlamətidir ki, bunu da həmişə müsbət hadisə hesab etmək olmaz. Pul vəsaitinin kifayətliliyinin auditor qiymətləndirilməsi üçün meyarlar onun həcmi və vaxt üzrə bölgüsü, kreditlərə ödənişlərin vaxtının uzadılması, yüksək likvidlik, pul vəsaitlərinin daxil olmasının dövriliyi ola bilər.

Təhlilin gedişində qısamüddətli borclar və onların ümumi məbləği, qısamüddətli borclar və səhmdar kapitalı, qısamüddətli borclar və mənfəət arasında nisbətin dəyişməsinə öyrənmək zəruridir. Borcların xarakterini qiymətləndirdikdə onların sabit, qaytarılma müddətinin uzadılmasına dözümlü olub-olmaması nəzərə alınmalıdır. Məsələn, audit olunan müəssisənin möhkəm, uzunmüddətli əlaqələri olan malgöndərənlərlə hesablamalar üzrə borcların və ya müəyyən edilmiş vaxtda təcili ödənilməsi tələb olunan müddətli borcların olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir. Sabit və

müddətli (təxirəsalınmaz) borcların nisbətini dinamikada öyrənmək faydalıdır. Müddətli borclann xüsusi çəkisinin artması müəssisənin likvidliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Audit olunan müəssisənin maliyyə çevikliyi qiymətiəndirilərkən onun aktivlərinin nə dərəcədə likvid olması, onun əlavə maliyyə vəsaitləri almağa hansı imkanlannın olması, fəaliyyətsiz qalan kapitalın xüsusi çəkisinin nə qədər olması, müəssisənin özünün investisiya və istehsal fəaliyyətini dəyişmək qabiliyyətində olub-olmaması müəyyənləşdirəlməlidir.

Bununla əlaqədar kenar (xarici) audit üçün aşağıdakı analitik göstəricilərə cavab tapılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

1. Dövriyyə kapitalının qısamüddətli öhdəliklərə nisbətinin indeksi;
2. Likvid aktivlərin dəyərinin borc öhdəliklərinin dəyərinə nisbətini ifadə edən kritik qiymətləndirmə əmsali;
3. Debitor borclann və əmtəə-material qiymətlilərinin gün ərzində dövriyyəliliyi;
4. Dövriyyə vəsaitlərinin (kapitalın) mənfəetə (gəlirə) və aktivlərin ümumi dəyərinə nisbətə kimiyyəti.
5. Gəlirlərin cari aktivlərə nisbəti (avans edilmiş kapitalın dövriyyəliliyini xarakterizə etmək üçün istifadə olunur);
6. Dövriyyə kapitalının xalis mənfəetə nisbəti indeksi (dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyini xarakterizə edir);
7. Dövriyyə vəsaitlərinin məbləğinin müəssisənin ümumi borcuna nisbəti (müəssisənin dövriyyə kapitalının onun öhdəliklərinin kəmiyyətinə uyğunluğu dərəcəsinə müəyyənləşdirməyə imkan verir);
8. Kassada, hesablaşma hesabında və valyuta hesabında olan vəsaitin məbləği üstəgəl asanlıqla reallaşdırılan qiymətli kağızlar və qısamüddətli debitor borclar;
9. Yüksək likvidli aktivlərin, pul vəsaitlərinin müəssisənin illik xərclərinə nisbəti (hazırkı vaxtda müəssisənin xərclərini maliyyələşdirmək imkanları göstərir);
10. Satışın dəyərinin, vergilərin, əməliyyat xərclərinin cari aktivlərin orta dəyərinə nisbətə kimiyyəti;
11. Satışın həcmnin kreditor borclarının dəyərinə nisbəti (audit olunan təşkilatın satışdan əldə etdiyi pulla öz borclannı ödəmək imkanları haqqında təsəvvür yaradır);
12. Xalis mənfəətin satışın həcminə nisbəti indeksi (mənfəətin payının azalması təşkilatın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə və zərərin mümkünliyini göstərir);

13. Əsas vəsaitlərin dəyərini qısamüddətli borclann kəmiyyətinə nisbəti (bu göstərici müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin risk dərəcəsini xarakterizə edir);
14. Kreditor borclannın mebləğinin satışın orta günlük həcminə nisbəti (bu göstərici ilə borclann ödənilməsi üçün lazım olan vaxtgünlerin sayı müəyyən olunur);
15. Likvidlik dövrü - cari aktivləri pul vəsaitlərinə çevirmək üçün zəruri olan gihilerin sayına bərabərliyi.

Balansın likvidliyi göstəriciləri əsasmda müəssisənin ödəmə qabiliyyətliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi mümkündür. Müəssisənin likvidliyi balansın likvidliyinə nisbətən daha geniş anlayışdır. Balansın likvidliyinin təhlili azalan likvidlik dərəcəsi üzrə qruplaşdırılan aktivlər üzrə vəsaitlərin qruplaşdırılan passivlər üzrə qısamüddətli öhdəliklərlə ödənilməsi müqayisəsini nəzərdə tutur. Beləliklə, balansın likvidliyi aktivlərin reallaşdırılmasının daxili imkanlarından səfərbər edilən tədiyyə vəsaitlərinin hesabına təmin olunur. Müəssisələrin əksəriyyəti öz daxili mənbələrindən əlavə bankların və digər təşkilatların borc vəsaitlərini də cəlb edirlər.

Auditor təhlil edilən müəssisənin investisiya cazibədarlığı, işgüzar aləmdə imicini qiymətləndirməlidir. Çünki, bunlar kənardan vəsait cəlb olunmasına imkan yaradan şərtlərdir. Bunun üçün mütləq, təcili və cari likvidlik göstəriciləri kifayət deyildir. Bundan başqa likvidlik əmsalı, onun hesablama formulunun surət və məxrəcini təşkil edən göstəricilərin proporsional olaraq artması və ya azalması ilə müəyyən dövr ərzində dəyişməz qala bilər. Halbuki, bu müddətdə mənfəətin, rentabellik səviyyəsinin, kapitalın dövriliyinin və sairənin dəyişməsi ilə müəssisənin maliyyə vəziyyətində dəyişiklik müşahidə oluna bilər.

Müəssisənin likvidliyini tam, hərtərəfli və obyektiv qiymətləndirmək üçün aşağıdakı faktor modelindən istifadə etmək mümkündür:

$$\hat{L}_{likv} = \frac{A_{cari}}{M_{balans}} \times \frac{L_{baians}}{L_{qısamüddətli}}$$

Burada,

$\hat{L}_{likv}$ – likvidlik əmsalı;

A_{can} - müəssisənin cari aktivləri;

M_{balans} - balans mənfəəti;

$L_{qısamüddətli}$ - qısamüddətli borclar.

Beləliklə, mənfəətin bir manatına düşən xalis aktivlərin kəmiyyəti ilə (aktivlərin rentabelliyyəsinin eksi olan kəmiyyət) müəssisənin öz fəaliyyət nəticələri hesabına öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətini ifadə edən göstəricinin hasili tapılır. Bu amillərin hər birinin təsirini hesablamaq üçün zəncirvari əvəzetmə və ya mütləq fərq üsullarından istifadə etmək olar. Maliyyə təhlilində likvidlik əmsallarından istifadə edərkən auditor nəzərə almaqdır ki, bu əmsallar müəyyən tarixdə borc öhdəliklərini Ödəmək üçün ödəniş vəsaitlərinin mövcudluğu haqqında ancaq statistik təsəvvür verir. Müəssisənin fəaliyyətinin adi şəraitində cari aktivlər bərpa olunur, əmtəə - material qiymətlilərinin istifadə olunmuş ehtiyatlarının yeri doldurulur, ödənilmiş debitor borclarının yerini yeni borclar tutur. Müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin həcmi əsas etibarı ilə satışın həcmindən, maya dəyərindən, mənfəətdən və fəaliyyət şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq pul daxilolmalarla əlaqəsi yoxdur.

Ödəmə qabiliyyətliliyinin olmamasının əsas səbəbi adətən satış, mənfəət planının yerinə-yetirilməməsi və bunun nəticəsi olaraq xüsusi dövrəyə vəsaitlərinin çəşməzliyi. Bundan əlavə vəsaitin debitor borclara, istehsal ehtiyatlarının artırılmasına, xüsusi qaytarma (ödəmə) mənbəyi olmayan məsələlərə cəlb olunması da tədiyyə qabiliyyətinin pisləşməsinin səbəbi ola bilər. Vergilərin səviyyəsinin yüksək olması və xüsusən vergilər, onlara bərabər tutulan ödənişlərin vaxtında ödənilməməsinə görə cərimə sanksiyaları da müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin aşağı olmasının səbəbi ola bilər. Auditor ödəmə qabiliyyətliliyi göstəricilərinin dəyişmə səbəblərini müəssisənin gəlir və xərc hissələri üzrə maliyyə planının yerinə-yetirilməsini təhlil etməklə müəyyən edə bilər. Bunun üçün pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat məlumatları və maliyyə nəticələri haqqında hesabatlar biznes-planın maliyyə bölməsinin göstəriciləri ilə müqayisə olunur. Təhlil nəticəsində pul vəsaitlərinin daxil olmasını artırmağın, onlardan daha qənaətlə istifadə etməyin ehtiyatları aşkar edilir və perspektivdə müəssisənin sabit ödəniş qabiliyyətinin təmin edilməsi imkanları qiymətləndirilir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi aşağıdakı məcmu göstəricilərə əsaslanır: əsas və dövrəyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələrinin strukturu və onların yerləşməsi, müəssisənin aktivləri və onların formalaşması mənbələri arasındakı tarazlıq, kapitaldan istifadənin effektivliyi və intensivliyi, müəssisənin ödəmə və kredit qabiliyyətliliyi, müəssisənin investisiya cəzbediciliyi və sair bu kimi göstəricilər.

Nəticələrin obyektivliyini təmin etmək məqsədilə hər bir göstəricinin keçmiş bir neçə il üçün dinamikası təhlil olunur, sahə üzrə orta və normativ göstəricilərlə müqayisələr aparılır. Təhlil zamanı kapitalın dividend gətirmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün səhmlərin məzənnəsinin dinamikasını, bu səhmlər qiymətli kağızlar bazasında reallaşdırılırsa, onda maliyyə riskinin dərəcəsini, həmçinin aktivlərin və elde olunmuş mənfəətin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək vacibdir.

24.10. Müəssisənin iəkişaf perspektivinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi

Audit yoxlama-ekspertiza işinin ən mühüm və məsul məqamlarından biri müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək imkanlarını qiymətləndirməsidir. Müəssisənin fəaliyyətinin perspektivliliyinin (fəaliyyətin fasiləsizliyi ehtimalının) qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası şurasının 9 sentyabr 2002-ci il tarixli 100/2 sayılı qərarla təsdiq edilmiş «Müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalı» adlı audit standartlarında da öz əksini tapmışdır. Həmin standartlara uyğun olaraq auditor audit prosedurlarının planlaşdırılması, aparılması və nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalına - və yaxud fəaliyyətinin perspektivliyi məsələsinə öz münasibətini bildirməli və müəssisənin potensial fəaliyyətini qiymətləndirməlidir. Çoxillik təcrübə göstərir ki, bu, psixoloji cəhətdən həlli daha çətin olan yoxlama və ekspertiza məsələsidir. Auditorun yekun qərarında müəssisənin gələcək fəaliyyətinin mümkünlüyünə şübhə ilə yanaşılması bir qayda olaraq vergi orqanlarının qarşılıqlı vergi ödənişlərini və onlara bərabər Ödənişləri fəallaşdırmaq üçün təcili reaksiyalara səbəb olur, tədarükçülər borcla xammal və material buraxmağı dayandırırlar, onların dəyərinin qabaqcadan ödənilməsinə tələb edirlər, alıcı və sifarişçilər öhdəliklərin icrasına şübhə ilə yanaşmağa başlayırlar, sifarişlərin həcmi azaldılır və ya ümumiyyətlə onlardan imtina edilir. Belə olan halda banklar kreditləşməni dayandırırlar və mövcud olan borcun təcili qaytarılmasını tələb edirlər. Əlavə investisiyadan isə heç söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən, auditorun müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsinə şübhəsini ifadə etməsi yalnız müvafiq milli və ya beynəlxalq audit standartları əsasında formalaşa bilər. O, yəganə şəxsdir ki, bunu rəsmi, peşəkarcasraa və yüksək məsuliyyət hissi ilə edə bilər, Çünki, riskin mövcudluğu, ehtiyatlı olmağı, itkilərin qarşısını alan əlavə təminat və şərtlərin zəruriliyini şərtləndirir. Bu, həmçinin müəssisə ilə maliyyə münasibətləri olan təşkilatları vaxtında məlumatlandırmağı tələb edir.

Belə xəbərdarlıq olunmasa, dövlətin və üçüncü şəxslərin ümumi itkisi, auditorun yoxladığı təşkilatın itkisindən dəfələrlə çox ola bilər. Bütün bunlar audit olunan müəssisənin müvafiq əmtəə və xidmətlər bazarmda fəaliyyətini davam etdirməsinin mümkünlüyü haqqında nəticə çıxarmağa imkan verən dəqiq və hərtərəfli təhlilin zəruriliyindən xəbər verir.

Müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirmək imkanları haqqında auditorun şübhələri ciddidirsə, auditor belə bir nəticəyə gəlsə ki, müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsi və yaxın müddətdə öz borclarını ödəməsi çox şübhəli görünür, onda o, müəssisənin maliyyə durumunun yaxşılaşdırılması haqqında tədbirlər planı ilə tanış olmalıdır və zərurət varsa, müştəriyə köməklik göstərməlidir. Bu cür planların reallaşdırılmasının effektivliyi təhlil olunduqda onları aşağıdakı bölmələrə ayırmaq məqsədəuyğundur:

- dövlyyətə və dövlyyədən kənar aktivlərin istifadəsini yaxşılaşdırmaq üzrə planı;
- dövlətə və üçüncü şəxslərə ödənişlər üzrə müəssisənin borclarının ardıcıl ləğvi planı;
- təşkilatın xərclərinin ixtisar edilməsi və ya dayandırılması planı;
- müəssisənin əmlakının bir hissəsinin reallaşdırılması hesabına borc öhdəliklərini ödəmək planı;
- kreditlər, maliyyə köməyi almaq və kənar təşkilatlardan digər daxilolmalar planı.

Öhdəliklərin nisbətən aşağı səviyyəsində müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin çox təsadüf edilən ən zəif yerlərindən biri bank kreditləri və digər qısamüddətli borclar almaq imkanındır. Müəssisənin kritik qiymətləndirmə göstəricisinin vahiddən aşağı qiymət aldığı bütün hallar qısamüddətli borcların ödənilməsinin mümkünsüzlüyünü göstərmir.

Cari öhdəliklərin tərkibindən və dövlyyətə kapitalının strukturunda pul vəsaitlərinin dotasiya səviyyəsindən çox şey asılıdır. Məsələn, cari öhdəliklərin elementlərindən biri vergidir. Mövcud vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir çox hallarda müəssisələr cari ilin vergilərinin ödənilməsinə növbəti ildən bir neçə ay keçənədək yubada bilirlər. Başqa sözlə, onların bu vəsaitdən xüsusi ehtiyaclar üçün istifadə etməyə vaxtları vardır. Hətta, əmtəələrin və xidmətlərin tədarükçüləri haqq - hesabın ödənilməsinə iki-üç ay gözləyirlər. Pul vəsaitlərinin miqdarının və əmtəə - material qiymətlərinin ehtiyatlarının aşağı səviyyəsinə gəldikdə isə, bu vəsaitlər intensiv hərəkətdə olduqda onlara çatışmazlıq kimi baxmaq olmaz.

Əmlakdan, işçi qüvvəsindən və müəssisənin sərəncamda olan bütün vəsaitlərindən səmərəli istifadə etmək yolu ilə böhran vəziyyətindən çıxmaq istehsal-tesərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin universal vasitəsidir. İflasa yaxın bir vəziyyət olduğu halda rəhbərlik bacarığı vasitəsi ilə müəssisənin bütün imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə edə bilər, Bu zaman rəhbər yaranmış çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün bir çox hallarda müəssisələrin əsas vəsaitlərinin, əmtəə-material ehtiyatlarını, qiymətli kağızların və digər başqa aktivlərin satışını planlaşdırır və həyata keçirir. Bu cür satışın həyata keçirilməsinin məqsəduyğunluğunu və reallığını qiymətləndirdikdə auditor təhlil aparıb müəyyənləşdirməlidir: bu cür satış müəssisənin özünün iqtisadi mənaflarına zərər gətirmirmi, bu və ya digər əmlakın satışı nə dərəcədə sərfəlidir və mümkündür, aktivlərin satışındakı mehdudiyyət, onun mümkün nəticələri necədir? İlk növbədə, artıq ehtiyatlar, əsas istehsal fəaliyyətində iştirak etməyən və məhsul buraxılışının həcminə, onun keyfiyyətinə, çeşidinə, satışa təsir edə bilməyən əmlaklar satılmalı, ya da icarəyə verilməlidir.

Alternativ maliyyə sağlamlığı audit olunan təşkilatın müflisləşmə riskidir. Respublikamızda mövcud olan qanunvericiliyə görə müflisləşmənin əlaməti müəssisənin ödəniş müddətinin başlandığı gündən keçən altı ay ərzində bu ödəniş üzrə tələblərin yerinə yetirilməsini təmin etmək iqtidərində olmamasıdır. Bu müddət başa çatdıqdan sonra kreditörün borcunu müflis elan etmək haqqında qərar çıxarmaq üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Bu isə bir çox hallarda məsələyə subyektiv yanaşmaya şərait yaradır. Müəssisənin müflisləşmə riskini təyin etmək üçün dərin təhlilin nəticələrindən və beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək məqsəduyğundur.

Müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsinə şübhə yaradan əsas şərtlər və göstəricilər bunlardır: istehsal və satışın xroniki azalması, daimi zərərlik, vaxtı keçmiş debitor və kreditör borclarının mövcudluğu, aşağı likvidlik əmsalı və onun azalmağa meyilliyi, kapitalın ümumi dəyərində borc vəsaitinin payının təhlükəli həddə qədər artması. Kapitalın dövrü müddətinin mütemadi olaraq artması, səhmlərin bazar məzənnəsinin aşağı düşməsi və istehsal potensialının azalması bu siyahıyı tamamlaya bilər.

Hazırda respublikamızda mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq ödəmə qabiliyyətini itirmənin və iflasın diaqnostikası üçün aşağıdakı analitik göstəricilərdən istifadə olunur: cari likvidlik əmsalı, öz xüsusi dövrü vəsaiti ilə təminatlılıq əmsalı, ödəniş qabiliyyətinin bərpa olunması əmsalı.

Balansın strukturunun qeyri-qənaətbəxş, müəssisənin öz fəaliyyətini davam etdirməsinin isə şübhəli olduğunu etiraf etmək üçün əsasən bu şərtlərin biri mövcud olmalıdır:

- hesabat dövrünün axın üçün cari likvidlik əmsalının normativdən aşağı həddə qədər azalması. Normativ hədd Azərbaycanda - 1,5, Rusiya Federasiyasında - 2, Belorusda - 1,7 qəbul olunmuşdur;

- hesabat dövrünün axın üçün xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminatlıq əmsalı normativdən aşağı qiymət kəsb edir: bu göstərici Azərbaycanda və Belorus Respublikasında - 0,3, Rusiyada - 0,1-dir. Azərbaycanda cari likvidlik əmsalı aşağıdakı formulla hesablanır:

$$O_{c.l.} = \frac{\text{Cari aktivlər} - \text{Gələcək dövrün xərcləri}}{\text{Cari passivlər} - \text{Gələcək dövrün gəlirləri}}$$

Müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitləri (kapitalı) ilə təminatı əmsalını aşağıdakı kimi hesablamaq tövsiyə edilir:

$$\tilde{O}_{x.d.v.f.} = \frac{\text{Cari aktivlər} - \text{Cari passivlər}}{\text{Cari passivlər}}$$

Əgər cari likvidlik əmsalı normativdən aşağıdırsa, cari aktivlərin formalaşmasında xüsusi dövriyyə kapitalının payı normativdən azdırsa, lakin bu göstəricilərin yaxşılaşması meylə müşahidə olunursa, təhlil üçün altı ay ərzində ödəniş qabiliyyətinin bərpası göstəricisindən (əmsaldan) istifadə etmək lazımdır.

Balansın strukturunun qeyri-qənaətbəxş olması, müəssisənin isə öz fəaliyyətini davam etdirmək üçün ödəniş qabiliyyətinə malik olmamasını etiraf etmək haqqında auditorun yekun qərar balans mənfi struktura malik olduqda və təşkilatın öz ödəniş qabiliyyətini bərpa etmək üçün real imkanları olmadığıda çıxarılır.

Cari likvidlik və xüsusi vəsaitləri ilə təminatlılıq əmsalları kritik qiymətdən yüksək olduqda, ödəniş qabiliyyətliliyinin itirilməsi göstəricisi üç aylıq bir dövr üçün hesablanır. Onun komissiyəsi vahiddən azdırsa bu, müəssisənin ödəniş qabiliyyətliliyini yaxın vaxtlarda itirmək imkanının real olduğunu göstərir.

Auditor müəssisənin müflisləşməsi mümkünlüyünü nəinki müəyyən-
^əli, həmçinin təhlil materialları əsasında onu qabaqcadan görməsi
^unun üçün beynəlxalq auditin təcrübəsindən, o cümlədən
JƏ sayılan Altman modelindən istifadə oluna bilər.

Belə ki, Nyu-York Universitetinin professoru E. Altraan 1968-ci ildə 22 maliyyə əmsalının 5-ni seçib təhlil etməklə müəssisənin kredit qabiliyyətinin hesablanması modelini aşağıdakı formada təklif etmişdir:

$$Z = 1,2x_1 + 1,4x_2 + 3,3x_3 + 0,6x_4 + 1,0x_5$$

Burada x_1 aktivlərin məbləği hesabı ilə xüsusi dövriyyə kapitalı;

x_2 - aktivlərin dəyərinə aid edilən bölüşdürülməyən mənfəət;

x_3 - aktivlərin dəyərinə görə faizlər ödənilənədək mənfəət;

x_4 xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbətində bazar dəyəri;

x_5 - aktivlərin pul dəyərinin hər vahidi hesabı ilə satışın həcmi.

Belə qəbul olunmuşdur ki, Z -in qiyməti 1,81-dən azdırsa, bu müflisləşmənin və müəssisənin perspektivdə fəaliyyətinin dayandırılması ehtimalının böyük olmasının əlamətidir. Z -in qiyməti 2,7-dən çoxdursa, bu təşkilatın öz fəaliyyətini davam etdirməsi imkanlarının mübaliğəsiz olduğundan və müflisləşmə ehtimalının az olduğundan xəbər verir. Altman modelindən sehləri rəsmi tanınmış qiymətli kağızlar bazasında kotirovka edən şirkətlərin perspektivlərini qiymətləndirmək üçün geniş istifadə olunur.

24.11. Auditin perspektiv maliyyə proqnozları

Proqnozlu maliyyə məlumatları dedikdə, müəssisənin bütövlükdə və ya onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayn-ayn tərəflərinin maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında gələcək mülahizələri də nəzərə almaqla hazırlanan məlumatlar başa düşülür. Yeni gələcəkdə müəyyən maliyyə hadisələrinin baş verməsi və müəssisə rəhbərliyinin bu hadisələri nəzərə alması vacibdir. Bu cür məlumatlar bir və ya çoxvariantlı proqnozlar şəklində hazırlana bilər.

Auditdə proqnozlu maliyyə məlumatları iki mühüm aspektdə həyata keçirilir: birincisində, müəssisənin (müşərinin) maliyyə vəziyyətinin proqnozunu auditorun özü tərtib edir, ikincisində isə, auditor təşkilatların, o cümlədən, audit keçirilən təşkilatın başqa mütəxəssislərinin tərtib etdiyi maliyyə proqnozunun düzgünlüyünü və əsaslıqını yoxlayır. Bu cür təhlil sistemi proqnozlaşdırmanın ümumi prinsiplərinə, qaydalarına, məqsəd və vəzifələrinə tabedir. Proqnozlaşdırmanın nəticələri idarəetmə qərarlarının variantlarını seçmək üçün istifadə edilir. Onlar məqsədlər, proqramlar, planlar, layihə qərarları şəklində təqdim oluna bilər. Analitik proqnozların əsas növlərini aşağıdakı sxemdə təsvir etmək olar:

PROQNOZLAR

Məqsədli təyinatma görə

Meqsədli	Proqram xarakterli	Layihə təyinatlı	Plan
----------	-----------------------	---------------------	------

Proqnozlaşdırma dövrlərinə görə

Operativ

Qısamüddətli

Uzunmüddətli

Reallaşdırmanın xarakterinə görə

Axtarış

Normativ

Məqsədli maliyyə proqnozu müəssisənin gələcək fəaliyyəti və inkişafı məqsədindən irəli gəlir. O, «müəssisə nə üçün və məhz nəyə nail olmalıdır» sualına cavab vennelidir. Bu cür təhlilin nəticələri zəruri olan maliyyə qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Proqramlı proqnozlaşdırma obyektin arzu edilən vəziyyətə çatmasının mümkün yollarını, ölçü və şərtlərini müəyyənləşdirmək zərurətini ifadə edir. Layihə proqnoz təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin gələcək obyekt və subyektlərinin konkret obrazların müəyyənləşdirməyə imkan verir. Maliyyə vəziyyətinin plan-proqnozu qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün planlaşdırmanın yönümünü müəyyənləşdirməklə əlaqədardır. Maliyyə təhlili üçün proqnozda nəzərdə tutulan vaxt müddəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Operativ və ya başqa sözlə, cari proqnoz bir qayda olaraq, eyni bir zaman müddəti üçün nəzərdə tutulur ki, həmin müddətdə təhlil obyektinin köklü surətdə dəyişməsi gözlənilir. Adətən bu müddət bir ay və ya bir rüb olur. Auditdə bu cür maliyyə proqnozuna çox nadir hallarda və əsasən maliyyə menecmenti üzrə konsaltinq fəaliyyətində rast gəlmək olar.

Qısamüddətli proqnozlara adətən təhlil olunan obyektin xarakteristikasına uyğun olaraq kəmiyyət göstəriciləri şamil edilir. Bu cür proqnozlaşdırmanın vaxt horizontu adətən bir ildən çox oğmur. Uzunmüddətli maliyyə proqnozları eyni bir dövr üçün verilir ki, bu dövr ərzində təhlil olunan müəssisədə təkcə kəmiyyət dəyişikliklərinə deyil, həm də keyfiyyət dəyişikliklərinə baxılır. Bir qayda olaraq, o, 3-5 ili ehatə edir.

Maliyyə nəticələrinin proqnozləşdirilməsinin əsası kimi aşağıdakı asılılıqdan istifadə etmək olar:

$$P_g = P_0 + dP_0$$

Burada, P_g - proqnozlaşdırılan dövrün axın üçün maliyyə göstəricilərinin gözlənilən qiyməti; P_0 - maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil olunan göstəricisinin inforraasiyam götürmə anında qiyməti; dP_0 - proqnozu qabaqlama dövrü ərzində təhlil olunan göstəricinin dəyişməsi;

Audit yoxlaması keçirilən təşkilatın iqtisadi vəziyyətinin və inkişaf meylinin proqnoz təhlili auditorun keçirilən yoxlamamın nəticələrinə dair müəssisənin rəhbərliyinə təqdim etdiyi yazılı məlumatın tərkib hissəsi ola bilər. Audit təşkilatı uçot və hesabat göstəricilərini, digər iqtisadi informasiyaları öyrənməklə, müəssisənin yaxın gələcək və uzaq perspektiv üçün iqtisadi vəziyyəti haqqında xüsusi proqnoz verir. Xarici təcrübəyə görə proqnoz hər şeydən əvvəl bir növ təşkilatın gözlənilən gəlirləri və xərclərinin smetasıdır. Bu smetanı auditor öz müştərisinə və ya üçüncü tərəf ondan yaxşı məqsəddə istifadə edərsə, digər şəxsə təqdim edilə bilər.

Auditor maliyyə proqnozu və layihəsi tərtib etməklə və onları yoxlamaqla əlaqədar iş görmək, həmçinin onlarla işlədildikdə xüsusi şərtləşdirilmiş metodika tətbiq etmək (əgər bu metodika hipotetik fərziyyələrin eyniləşdirilməsini istisna edərsə) hüququna malik deyildir. Gelir və xərclərin ilkin smetasını keçmiş dövrün maliyyə hesabatı kimi tərtib etmək daha yaxşıdır. Smetada ən azı aşağıdakılar əksini tapmalıdır:

- a) əmtəə dövriyyəsi və ya məhsul (iş, xidmət) satışının həcmi;
- b) ümumi mənfəət;
- c) satışın maya dəyəri;
- ç) məqsədli ehtiyatlar və ayırmalar;
- d) gelir və xərclərin fəvqəladə maddələri;
- e) cari əməliyyatlardan mənfəət;
- ə) vergiləri və onlara bərabər tutulan tədiyələri ödədikdən sonra qalan xalis mənfəət;
- f) səhm hesabı ilə ümumi gelir və mənfəət;
- g) maliyyə vəziyyətinin köklü dəyişməsi;
- ğ) mühüm fərziyyələrin (ehtimalları) qısa təsviri;
- h) uçot siyasətinin mühüm aspektlərinin təsviri;
- ı) məlum şəraitdə fərziyyələrin əsaslandırıldığı barədə sübut və ilkin smetanın hazırlandığı anda işlərin vəziyyəti;
- i) nəzərdə tutulan nəticələrin əldə ediləcəyi barədə qeyd.

Auditorun iş sənədlərində belə bir fakt əks olunmalıdır ki, maliyyə proqnozlaşdırılması üzrə iş lazımi qaydada planlaşdırılmış və yoxlanmışdır. Onun yerinə yetirilməsinin bütün zəruri prosedurları həyata keçirilmişdir.

BEŞİNCİ BÖLMƏ

**SAHƏLƏR AUDİTİ VƏ ONLAREV
SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

XXV FƏSİL. TƏSƏRRÜFATDAXİLİ AUDİT VƏ ONUN METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

25.1. Təsərrüfatdaxili audit və onun müasir idarəetmə sistemində rolu

Daxili audit - müstəqil nəzarətin təşkili forması olaraq özündə iqtisadi subyektlərin rəhbərləri və mülkiyyətçiləri üçün operativ informasiya sistemi yaratmaqla müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətin maksimuma çatdırılması üçün apanlan operativ yoxlama-ekspertiza formasıdır. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində təsərrüfatdaxili auditin rolu xarici auditdən böyükdür.

Müasir şəraitdə daxili audit xarici auditə nisbətən daha geniş imkanlara malikdir. Xarici auditin tədqiqat obyekti ötən dövrə aid olmaqla keçmişdə baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi göstəricilərinin hesab sənədlərində əksini tapan məlumatlara əsaslanır. Təsərrüfatdaxili audit isə cari proseslərin operativ yoxlanmasını həyata keçirməklə iqtisadi proseslərdə baş vermiş və verə biləcək qeyri-səmərəli əməliyyatların aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Daxili audit, həmçinin müəssisənin gələcək fəaliyyətində mövcud ola biləcək çətinlikləri qabaqcadan müəyyənləşdirməklə, idarəetmə qərarlarında lazımı dəyişikliklər etmək üçün səmərəli təkliflər hazırlayır. Xarici auditdən fərqli olaraq müəssisənin xüsusi işçi heyəti tərəfindən həyata keçirilən daxili auditin vəzifəsi müəssisənin təbiiyində olan törəmə qurumlarda maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, xərc məsrəflərinin azaldılması, idarəetmə sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ehtiyat mənbələrinin aşkarlanması və səfərbər edilməsi üçün təkliflər hazırlamasından ibarətdir. Daxili audit müəssisənin operativ iqtisadi göstəricilərini təhlil edir, gələcək inkişafının istiqamətlərini müəyyənləşdirir və rəhbərliyə səmərəli idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün imkan yaradan dəqiq, real və operativ məlumatlar verir. Daxili audit müəssisənin perspektiv inkişafının təminatçısı olmaqla biznes-planı, uçot sistemini, istehsalın quruluşunu və sair bu kimi halların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətə təsirini təhlil etməklə iqtisadi prosesləri müəyyən olunmuş əsas məqsədə nail olmağa istiqamətləndirir. Buna görə də daxili audit müəssisə rəhbərliyinin qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmasında heç də az rol oynamır,

Digər bir amili də nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, xarici audit bir çox hallarda ümumi yoxlamalarla məhdudlaşır. Xarici auditin həcmli təsərrüfatlarda daxili proseslərə tam daxil olmaq imkanı (vaxt və digər amillər baxımından) məhduddur. Ona görə də xarici audit əsas diqqəti maliyyə he-

sabatlarının dəqiqliyinə, mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünə, təsnifat-maliyyə əməliyyatlarını xarakterizə edən sintetik göstəricilər üzrə iqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsinə, dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsinə və bu kimi vacib məsələlərə yönəldir. Daxili audit isə müəssisənin operativ hesabat məlumatlarını öyrənməklə mənfəəti proqnozlaşdırır, satışları dəqiqləşdirir. yeni əsas vəsaitlərin istismara daxil edilməsi proqramının əsaslı olmasını araşdırır, smeta və xərc göstəricilərini təhlil edir və qiymətləndirir, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində sosial-iqtisadi inkişaf meylləri haqqında operativ məlumat verir və s.

Daxili və xarici auditin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də onların təminatı baxımından müxtəlifliyidir. Bildiyimiz kimi, xarici audit müəssisənin uçot və hesabat işlərinin vəziyyətini öyrənir, istehsal təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş qanunsuzluqları aşkar etməklə bərabər, tabe olduğu auditor firmasına hesabat verir. Təsərrüfatdaxili audit isə tabelik baxımından xarici auditdən fərqlənməklə yalnız müəssisə rəhbərinə tabedir. Buna görə də, onun iş fəaliyyətinin planı müəssisənin, baş təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir. Təsərrüfatdaxili audit yoxlamasının yekun arayışı yalnız müəssisənin rəhbərliyinə təqdim olunur. Təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətinin başlıca vəzifəsi müəssisənin baş təşkilatı tərəfindən verilən sərəncamları, qərarların yerinə yetirilməsi səviyyəsini müəyyən etmək və onların icrası haqqında müəssisə rəhbərliyinə məlumat verməkdir. Ona görə də daxili auditin qarşısında duran vəzifələr də bir qədər fərqlidir. Yəni, daxili audit müəssisədə qəbul olunmuş uçotun forma və metodlarının etibarlılığını və səmərəliliyini qiymətləndirir. Daxili audit, həmçinin təsərrüfat əməliyyatının ilkin qeydiyyatının düzgünlüyünü, hesabatlarda əks olunmasını, hesabat sənədlərinin formalaşmasını, müəssisələrin, təşkilatların məngəndənlərlə, alıcılarla, maliyyə orqanları və banklarla, sığorta şirkətləri ilə hesablaşmalarının vəziyyətini öyrənir, müəssisə rəhbərliyinə maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikası haqqında məlumat verir. Daxili audit yeri gəldikdə müəssisənin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müvafiq təkliflər hazırlayır və onun tətbiqində iştirak edir.

Qeyd olunan bu və ya digər prinsiplər məsələlər daxili audit fəaliyyətini zəruriləşdirir.

Hazırda daxili audit bir iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadi idarəetmə sistemində daxil olmuşdur. Məlumdur ki, daxili auditin mahiyyəti və məzmunu daha geniş şəkildə idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə açdı bilər. İdarəetmə dedikdə, rəhbərliyin istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə mənfəətin artırılması üçün təsərrüfat

proseslərinə təsiri və bunun əsasında müəssisənin əmək kollektivinin sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması başa düşülür. İdarəetmə xüsusən konkret vəziyyətlərin qarşıya qoyulmasına, optimal qərarların qəbul olunmasına, operativ tənzimləmənin, nəzarətin təşkilinə və alınmış nəticələrin qiymətləndirilməsinə yönəlir. Bildiyimiz kimi, idarəetmənin elementləri müxtəlif olmaqla onlar idarəetmədə birbaşa və dolayısı ilə iştirakına görə əsas və köməkçi elementlərə ayrılırlar. Əsas elementlərə planlaşdırma, uçot və nəzarət aid edilir. Köməkçi elementlərə isə iqtisadi təhlil, təşkil və tənzimlənmə aiddir. Auditin həyata keçirdiyi nəzarət funksiyası idarəetmənin əsas elementlərindəndir. Buna görə də, auditin idarəetmə funksiyasının əsas mahiyyəti onun nəzarət və yoxlama ilə bağlı fəaliyyətində açıla bilər. Müasir şəraitdə ehni-texniki tərəqqinin inkişafı, müəssisələr arasında əlaqələrin artması, onların bilavasitə fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin çoxalması ilə audit müstəqil ekspert və yoxlayıcı keyfiyyətinə malik olur. O həm də, müəssisənin təsərrüfat proseslərinə təsir edir və idarəetmənin başlıca prinsiplərindən biri olan əks əlaqənin təzahür forması kimi çıxış edir. Audit idarəetmə aparatının bütün tədbirlərinin səmərəliliyindən xəbər verir, Auditin idarəetmə funksiyasına üç mövqedən yanaşmaq olar. Bunlar aşağıdakılardır:

- auditin sərbəst idarəetmə funksiyası;
- auditin idarəetmə prosesində əlaqəli funksiyası;
- auditin idarəetmə sistemində mövqeyi və idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı münasibətdə idarəetmə funksiyası.

Təsərrüfatdaxili audit müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini müstəqil tədqiq edir, onun (müəssisənin) maliyyə-hesabat sənədlərini yoxlayır və idarəetmə sistemini bütövlükdə öyrənir. Auditor audit fəaliyyətinin nəticələrinə əsasən müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə təsir edən xarici və daxili amilləri aşkar edir, onların qiymətləndirilməsi üçün proqram hazırlayır. Həmçinin müəssisənin daxili nəzarət sistemini qiymətləndirməklə təsərrüfat əməliyyatlarında baş verən mənfi və müsbət kənarlaşmaların dərindən təhlil edir. Audit lazım gəldikdə müvafiq qaydada hazırlanmış tədbirlər vasitəsilə prosesləri rəhbərliyin təyin etdiyi məqsədə nail olmaq istiqamətinə yönəltməyə təsir göstərir. Bu deyilənlərdən göründüyü kimi, daxili audit müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında maraqlı olan tərəfə (sahibkara, mülkiyyətçiyə, menecerə) səmərəli idarəetmə qərarları verməyə şərait yaradan real məlumat təqdim etməklə, verilən qərarların, sərəncamların yerinə yetirilməsi barədə əlaqə yaradır və birbaşa idarəetmə funksiyasından çıxış edir.

Daxili auditin idarəetmə funksiyasının başlıca xüsusiyyəti onun idareetmənin bütün elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla idareetmənin ümumi proseslərində mütemadi iştirak etməsidir. Müasir şəraitdə həm dövlət, həm də qeyri-dövlət təsərrüfat bölmələrində istehsal tələb və təklif əsasında qurulur. Bu isə bazar iqtisadiyyatına xas olan rəqəbat şəraitində planlaşdırmadan istifadəyə, müəssisənin özünə ən yaxşı alternativ seçməsinə zərurət yaradır. Planlaşdırma əsas idarəetmə elementi olmaqla xüsusi mülkiyyətin formalaşmasında və milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır.

Müasir şəraitdə hər bir müəssisə və təşkilat perspektiv inkişaf proqramı ilə yanaşı, mövcud iqtisadi imkanları və iqtisadi mühiti nəzərə alaraq dinamik planlar tərtib edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalat təsir edən amillər durmadan artır və daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Ona görə də dinamik planlaşdırmanı həyata keçirmək üçün rəhbərliyə mövcud vəziyyət haqqında operativ məlumat verilməlidir. Çünki, hər zaman bu planda düzelişlər mümkündür, yeni aşkarlanmış ehtiyat mənbələri nəzərə alın bilər. Düzdür, planlaşdırma üçün əsas mənbə uçot məlumatlarıdır. Lakin, elə məlumatlar da vardır ki, onlar heç bir uçotda öz əksini tapmır (gündəlik iş normalarının yerinə yetirilməsi səviyyəsi, növbəli iş sisteminin təşkili və s.). Belə məlumatların əldə olunmasında daxili auditin rolu böyükdür. Buradan aydın olduğu kimi, daxili audit və planlaşdırma idarəetmə elementləri olduğu üçün onların hər ikisi müəyyən idareetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsində birləşir və biri-birini tamamlayır. Onları biri-birindən fərqləndirən cəhət idareetmə prosesində qarşılananda duran vəzifələrin və funksiyaların müxtəlifliyidir.

Iqtisadi idarəetmə elementlərindən biri olan mühasibat uçotunun məlumatlarının tərkibi statistik, operativ və mühasibat uçotundan ibarətdir. Bu uçot növləri idareetmədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uçot təsərrüfat subyektinin fəaliyyətini tam, ardıcıl və sənədlə müşahidə etmək, ölçmək, nəzarət etmək, qeydə (uçota) almaq və sair zəruri prosesləri yerinə yetirməklə elmi əsaslandırılmış idarəetmə sistemini ifadə edir. Uçot vasitəsilə təsərrüfatın mövcud olan müxtəlif maddi qiymətliləri və pul vəsaitlərinin miqdarı, başqa təşkilatlarla hesablaşmaların vəziyyəti haqqında məlumatlar, tədarük edilmiş materialların, məhsulların, istehsalatın, satışın həcmi, maya dəyərini müəyyən etməklə, təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi olan mənfəət və zərər əşkara çıxarmaq olur. Bu da bilavasitə nəzarət funksiyasını həyata keçirməyə imkan verir. Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, uçot müəssisənin bütün fəaliyyətini tam, ardıcıl, sənədli və qarşılıqlı əlaqədə əks etdirməklə onun üzərində müntəzəm nəzarəti təşkil edir. Uçotun

bu funksiyası təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qurulmasında mühüm rol oynayır. Bəzə görə də, bir çox hallarda uçot təsərrüfatdaxili nəzarətin qaranü (teminatçısı) hesab edirlər. Lakin uçot bütövlükdə nəzarət funksiyasını, xüsusilə daxili audit nəzarətini evəz edə bilməz. Daxili audit baş vermiş iqtisadi prosesləri uçot məlumatları əsasında yoxlayaraq onların reallığını müəyyənləşdirir. Kənarlaşmalar və nöqsanları aşkar etməklə onların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlər hazırlayır. Bu zaman təsərrüfatdaxili audit müstəqil şəkildə və ya uçot vasitəsilə idarəetməyə təsir göstərir. Göründüyü kimi, təsərrüfatdaxili auditə uçot arasında qarşılıqlı əlaqə onların hər ikisinin idarəetmə elementi olmasında özünü göstərir.

İqtisadi təhlil birbaşa idarəetmə prosesində iştirak etməsə də, bir çox hallarda onu əsas idarəetmə elementlərinə daxil edirlər. İqtisadi idarəetmə elementlərinə daxil olan iqtisadi təhlil təkcə qərar və göstərişlərin, plan tapşırıqlarının, norma və normativlərin hazırlanması ilə kifayətlənmir. Eyni zamanda onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir. Biznes-plan tapşırıqları, qərar və sərəncamların həyata keçirilməsi prosesində olan nöqsan və çatışmamazlıqlar, normal iş şəraitindən kənarlaşmalar, hətta bunların aradan qaldırılması yolları iqtisadi təhlil aparılmaqla müəyyən edilir. Müasir şəraitdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, müəssisələr arasında əlaqələrin artması, onların fəaliyyətinə təsir edən amillərin çoxluğu idarəetmədə iqtisadi təhlilin zəruriliyini bir daha artırır. İqtisadi təhlil qəbul edilən qərarların əsasını təşkil edir, daha dəqiq desək, iqtisadi təhlil imkan verir ki, qəbul olunmuş qərarlarda səhvə yol verilməsin. Həmçinin, iqtisadi təhlil plan göstəricilərinin düzgünlüyünü, onların real xarakter daşımasını təmin etməyə imkan verir. İqtisadi təhlil vasitəsi ilə biz müəssisənin (təşkilatın) ödəniş təsərrüfatı ilə istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini kompleks qiymətləndirməklə təsərrüfatda baş vermiş disproporsiyaları aşkar etməklə, onların aradan qaldırma yollarını müəyyən edə bilərik. Nəhayət, iqtisadi təhlil vasitəsilə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini operativ müşahidə etməklə müvafiq proqnozlar vermək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlil iqtisadi proseslər, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını öyrəndikcə, təhlil etdikcə istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələrini aşkar edir ki, bu da qəbul ediləcək idarəetmə qərarlarının optimallığına təminat verir. İqtisadi təhlil idarəetmə elementi kimi digər idarəetmə elementləri ilə - uçot, planlaşdırma və xüsusilə nəzarətlə üzvi şəkildə bağlıdır. Məhz iqtisadi təhlil nəzarət və yoxlama işlərində iştirak etməklə özünün idarəetmə funksiyasını daha qabarıq və praktiki olaraq büruzə verir.

25.2. Təsərrüfatdaxili auditin təşkilı xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, mülkiyyətin yeni formalarının meydana gəlməsi, idarəetmə funksiyalarının dəyişməsi və bu funksiyaların ali icraedici orqanlardan (nazirlik və baş İdarələrdən) aşağı idarəedici orqanlara (müəssisə və təşkilatlara) verilməsi ilə təsərrüfatdaxili nəzarət bir idarəetmə elementi kimi öz təsdiqini tapır. Müəssisə və təşkilat rəhbərləri digər idarəetmə elementləri ilə yanaşı təsərrüfatdaxili audit vasitəsi ilə verilən sərəncamların, əməllərin, qərarların şöbələrə, sexlərdə, bölmələrdə yerinə yetirilməsinə dair məlumatlar almaqla yanaşı, onların icrasına nəzarət edirlər. Təsərrüfatdaxili audit yeni idarəetmə sistemində daha böyük məna kəsb edir. O, bilavasitə nəzarət funksiyası ilə yanaşı menecment funksiyasının bir hissəsini özündə əks etdirir. Belə ki, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə prosesində baş vermiş halları operativ qaydada təhlil etməklə mövcud vəziyyəti qiymətləndirir və müvafiq təkliflər hazırlayır. Təsərrüfatdaxili audit istehsal-maliyyə fəaliyyətini operativ təhlil etməklə müəssisənin perspektiv maliyyə proqnozlarını da hazırlamaq imkanına malikdir. Təsərrüfatdaxili auditin zəruriliyi bir də onunla izah edilir ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində geniş fəaliyyət şəbəkəsinə malik olan iri korporasiyalar, səhmdar cəmiyyətlər bir çox törəmə və yardımçı müəssisələrə malik ola bilər. Korporasiyanın və səhmdar cəmiyyətlərin təbəçiliyində olan törəmə müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti haqqında mütəmadi, etibarlı məlumat əldə etmək və yeri gəldikdə müsbət istiqamətdə onların işini tənzimləmək üçün təsərrüfatdaxili auditin xidmətindən geniş istifadə edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təsərrüfatdaxili audit institutlarının təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə xüsusi yanaşmaya ehtiyac duyulur. Belə ki, həmin ölkələrin iri korporasiyaları, səhmdar cəmiyyətləri, müxtəlif istiqamətli firma və şirkətləri nəinki öz ölkələrində çoxsaylı törəmə müəssisələrə malikdirlər, onların həmçinin xarici ölkələrdə də müvafiq filialları, törəmə müəssisələri, nümayəndəlikləri vardır. Belə çoxşaxəli fəaliyyət və xidmət sahələrində təsərrüfatdaxili audit peşəkar xidmət növü ilə yanaşı təsərrüfat-maliyyə proseslərinə nəzarət funksiyasını da icra edir. Ona görə də xarici auditdən fərqli olaraq təsərrüfatdaxili auditin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu spesifik xüsusiyyətlər əsas etibarilə onların struktur və təşkilati formasında, planlaşdırılmasında, təşkilati mexanizmlərində, tətbiqi metodikasında və yekun sənədlərində daha qabarıq əks olunur. Belə ki, təşkilati və təbəçilik formasından asılı olaraq təsərrüfatdaxili audit təftiş komissiyası, daxili audit şöbəsi, nəzarət qrupu və ya rəhbərlik yanında mütəxəssis audit kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bir qayda olaraq məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, səhmdar cəmiyyətlər, iki və daha çox

təsisçidən ibarət olan müştərek müəssisələr təsərrüfatdaxili auditin təftiş komissiyası formasından istifadə edirlər. Çünki, auditin bu formasında bir sıra spesifik əlamətlər mövcuddur. Əlbəttə təsisçilər arasında neytral xidmət növünün (auditin) olması vacibdir. Müştərek müəssisələr tam sahibkar hüquqına malik olmadığı üçün tərəflər arasında maliyyə əməliyyatlarının tam şəffaf olmasını təmin etməkdə təftiş komissiyası bir sıra müstəqil səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Yəni təftiş komissiyası təsərrüfatdaxili auditin digər formalardan fərqli olaraq baş təşkilatın maliyyə əməliyyatlarına nəzarət etmək üçün səhmdar cəmiyyətin tabeliyində olan törəmə və yardımçı müəssisələrdə müstəqil olaraq audit yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılmasını planlaşdırır bilər. Müştərek müəssisə və səhmdar cəmiyyətlərdə auditin formalardan biri olan təftiş komissiyası yalnız onların ali idarəedici orqanı olan şura, idarə heyəti, ali məclis və sair qarşısında hesabat verir. Eyni zamanda təftiş komissiyası tabelilik baxımından müstəqildir və o yalnız həmin qurumların ali idarəedici orqanının qarşısında cavabdehdir. Təftiş komissiyası öz işini planlaşdıran zaman obyektiv mövqedən çıxış etməli və səhmdar cəmiyyətlərin, müştərek müəssisələrin təsisçilərinin hər hansı birinin maraq dairəsində olmamalıdır.

Auditin bu formasından fərqli olaraq təsisçisi bir hüquqi, yaxud fiziki şəxsdən ibarət olan və geniş həcmli təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarına məhk olan iri korporasiyalar, tabeliyində olan törəmə və yardımçı müəssisələrin audit xidmətini icra etmək üçün baş idarənin tərkibində daxili audit şöbəsi və yaxud nəzarət qrupu yarada bilər. Auditin bu formasının fərqi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər şeydən öncə baş idarənin nəzdində yaradılan daxili audit şöbəsi və ya nəzarət qrupunun funksional təftiş komissiyalarının funksiyalarından məhduddur. Belə ki, adından göründüyü kimi daxili audit şöbəsi bir şöbə olaraq fəaliyyət göstərir və baş idarənin idarəetmə funksiyası üzrə bir struktur bəzədir. Tabelilik baxımından daxili audit şöbəsi təsisçiye və yaxud təsisçinin təyin etdiyi idarəedici baş direktora tabədir. Burada təsərrüfatdaxili audit nəzarət funksiyalarından çox, idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir, yəni baş idarənin tabeliyində olan törəmə müəssisələr və yardımçı təsərrüfatların maliyyə fəaliyyətinin auditini aparmaqla həmin bölmələrdə baş idarənin qəbul etdiyi qərar və sərəncamların yerinə yetirilməsi səviyyəsini qiymətləndirir. Eyni zamanda audit şöbəsinin funksiyası törəmə müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının aparılması, uçota alınması üzərində nəzarət etmək, bütövlükdə bu müəssisələrə və yardımçı təsərrüfatların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi haqqında baş idarəyə operativ məlumatlar verməkdən ibarətdir. Təsərrüfatdaxili auditin bu formasının, yəni daxili audit şöbəsi və ya nəzarət qrupunun audit işlərinin planlaşdırılmasında da müəyyən fərqli

xüsusiyyətləri vardır. Təftiş komissiyası audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasında ne qədər müstəqil idisə, audit şöbəsi və nəzarət qrupu audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasında bir o qədər məhdud səlahiyyətlərə malikdir. Bir qayda olaraq iri müəssisələrin tərkibində fəaliyyət göstərən daxili audit şöbəsi və yaxud nəzarət qrupu yoxlama-ekspertiza işlərini planlaşdıran zaman onu müəssisənin rəhbərliyi ilə razılaşdırmaq, yeri gəldikdə isə Öz işini müəssisənin fəaliyyət marağına və yaxud sahibkannın mənafeyinə uyğun qurmalıdır. Böyük həcmdə təsərrüat subyektlərinə malik olmayan müəssisələr audit qrupu saxlama imkanları məhdud olan yerlərdə həmin funksiyaların icrası üçün bir nəfərdən ibarət auditor, nəzarətçi, analitik, mütəxəssis və yaxud təftişçi saxlaya bilər. Auditin bu formasının fərqli xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, həmin funksiyaların yerinə yetirən şəxsin hüquqi statusu baxımından şöbə strukturuna malik deyil, lakin qeyd etdiyimiz kimi audit şöbələrinin nəzarət qruplarının bütün funksiyalarını icra edir. Təsərrüfatdaxili auditin bu formasının struktur fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün qəbul edilən normativ sənədlər xarici auditin normativ sənədlərindən fərqlidir. Belə ki, xarici audit fəaliyyətinin tənzimlənməsində audit standartları əsas götürülürsə, daxili audit fəaliyyətinin tənzimlənməsində şöbə və təftiş komissiyalarının əsasnamələri, onların hazırladıqları audit standartları, auditin keçirilməsinə dair təlimatlar, tövsiyələr əsas götürülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətini tənzimləyən bu sənədlərin özündə də spesifik xüsusiyyətlər vardır. Daha doğrusu, səhmdar cəmiyyətlərin, müştərək müəssisələrin audit xidmətini icra edən təftiş komissiyalarının əsasnamələri onların ali icraedici orqanları olan idarə heyətində, şuralarda, ali məclislərdə və sair bu kimi idarəetmə orqanlarında təsdiq edildiyi halda, təsisçi bir nəfərdən ibarət olan iri korporasiyalar, şirkətlər və firmaların tərkibində fəaliyyət göstərən daxili audit şöbələri, nəzarət qruplarının fəaliyyətini tənzimləyən əsasnamələr, müəssisənin rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir. Auditin bu formasının yoxlama metodikasının tətbiqində də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Yəni ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarını tənzimləyən daxili audit standartları hazırlanan zaman bu və ya digər təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanılmasında, qiymətləndirilməsində seçilən metodika və auditorun mövqeyi fərqli ola bilər. Bütün hallarda daxili audit xidmətini icra edən şöbələr, təftiş komissiyası, nəzarət qrupu məzmunca fərqli olsa da, formaca eyni olan bir sıra sənədlərə, o cümlədən təqvim iş planı, daxili audit standartları, audit yoxlamasına dair proqram-təzislər, tematik yoxlamalar üzrə iş planı, müvafiq yoxlamalar üçün metodik təlimatlar və sair bu kimi normativ sənədlərə malik olmalıdırlar. Təsərrüfatdaxili auditin təşkilində mövcud spesifik xüsusiyyətlərlə

yanaşı, onun aparılması və yoxlama-ekspertiza işlərində tətbiq edilən metodikada, auditorun yekun sənədlərində də kifayət qədər spesifik xüsusiyyətlər vardır. Belə ki, əgər təftiş komissiyası formasında daxili auditin keçirilməsinə xüsusi hazırlıq, yəni yoxlama briqadasının formalaşması, bu briqada daxilində vəzifə və öhdəliklərin bölüşdürülməsi, onların sahələr üzrə mütəxəssis kimi ixtisaslaşması vacibdirsə, təsərrüfatdaxili auditin digər formalarda (nəzarət qrupu, şöbə, müstəqil auditor) bu funksiyaları bir və ya iki mütəxəssis-auditor icra edir. Təsərrüfatdaxili auditin aparılmasına dair proqram-tezisin tərtib olunmasında da fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Daha doğrusu, yoxlama briqadası üçün tərtib olunan proqramda auditin keçirilməsinə dair suallar ayn-ayn mütəxəssislər üçün müxtəlif olduğu halda, bu proqram-tezis daxili audit şöbəsində və ya nəzarət qrupu üçün eyni standart formada hazırlanır. Auditin iş sənədi olan digər bir məsələdə də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Təsərrüfatdaxili auditin şöbə və nəzarət qrupları üçün hazırlanan audit standartları onların təbə olduğu baş təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edildiyi halda, təftiş komissiyası formasında göstərilən daxili audit xidmətində bu işçi sənədi ümumi prinsiplərə əsasən təftiş komissiyasının özü tərəfindən tərtib və təsdiq olunur. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yoxlanmasında proseduralarda, tərtib edilən metodika və üsullarda da xarici audit, təsərrüfatdaxili audit və onun formaları arasında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, xarici audit daha geniş məfhumla malik olmaqla təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının ümumi yekun sənədlərinə, maliyyə hesabatlarına əsasən yoxlama-ekspertiza işləri aparır. Daxili audit isə cari təsərrüfat əməliyyatlarına əsaslanır. Belə şəraitdə yoxlama-ekspertiza işlərində tətbiq edilən metodika da fərqli olmalıdır. Cari təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanmasında adətən operativ təhlilin forma və üsullarından istifadə edildiyi halda, xarici auditin yoxlama-ekspertiza işlərində maliyyə təhlilinin metod və üsullarından daha geniş istifadə edilir. Təsərrüfatdaxili auditin yekunlaşdırılması və sənədləşdirilməsində də xarici auditə nisbətən fərqli yanaşmalar mövcuddur. Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri arayış, məlumat, proqnoz və təklif xarakterli məzmunundan ibarət olan nəticə sənədləridir. Halbuki xarici auditin yekun sənədləri təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının yoxlama-ekspertizasına dair xüsusi rəy-arayış və ya akt ola bilər. Bu sənədlərin məzmunlarında fərqli xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, təsərrüfatdaxili audit əksər hallarda tematik yoxlama xarakteri daşımaqla rəhbərliyi operativ məlumatlandırmaq məqsədi güdür. Xarici audit isə cari təsərrüfat ilində təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş qanun pozuntularını, kənarlaşmaları və maliyyə hesabatlarının reallığını təsdiq edir və qiymətləndirir.

25.3. Təsərrüfat əməliyyatlarının operativ təhlili və audit qiymətləndirilməsinin metodikası

Hazırkı şəraitdə təsərrüfatdaxili auditin qarşısında duran məsələlərin həlli üçün təsərrüfatdaxili auditin metodologiyasının durmadan təkmilləşdirilməsi və müasir tələblər səviyyəsində qurulması vacibdir. Təsərrüfatdaxili audit metodologiyası dedikdə, burada tətbiq olunan metodlar sistemi, yoxlama prosedur qaydaları, mexanizmlər və üsulları məcmusu, onların ümumi və nəzəri mənası başa düşülür. Məlumdur ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində geniş və zəngin formada metodlar sistemindən, üsullarından, texniki vasitələrdən istifadə olunur. Lakin audit fəaliyyətində fərqli olan təsərrüfatdaxili audit yoxlama-ekspertiza işlərində ənənəvi metodlar sistemi ilə yanaşı spesifik üsullardan və yoxlama prosedur qaydalarından da istifadə edilməsi vacibdir. Bu vasitələrdən biri də operativ təhlil və onun imkanlarından istifadə edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatların özünümaliyyələşdirmə prosesinin inkişafı, onun miqyasının bölmə, briqada, ayn-ayn iş yerlərinə qədər genişlənməsi, müəssisələrdə iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsində və istehsalın iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsində operativ iqtisadi təhlilin rolu və əhəmiyyətini daha da artırır. Belə ki, müasir şəraitdə müəssisə daxilində olan ayn-ayn bölmələr artıq daxili hesablaşmalara malikdir. Həmin bölmələrin rəhbərləri və kollektivləri istehsal prosesində yol verilən nöqsanların, çatışmamazlıqların vaxtında aradan qaldırılmasında maraqlıdırlar. Digər tərəfdən, operativ təhlil daimi olaraq çatışmamazlıqların aradan qaldırmaq, işin nəticələrini vaxtında və düzgün qiymətləndirməyə imkan verdiyi üçün daxili kommersiya hesabının möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır. Buna görə də operativ təhlil müəssisədaxili bölmələrdə daha yüksək səmərə verir. Təhlilin bu növünün əsas vəzifəsi istehsal prosesində gün ərzində və növbə ərzində məhsul buraxılışı və onun yola salınması üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsinə təsir edən amillərin aşkara çıxarılması, bu tapşırıqların yerinə yetirilməsində baş verən nöqsanların aradan qaldırılması üzərində operativ nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı operativ iqtisadi təhlil qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- müəssisə və onun bölmələrində gün, həftə və on gündən çox olmayan müddətlərdə kəmiyyət göstəriciləri üzrə ilkin tapşırıqların müəyyən etmək;

- ayn-ayn gösrəricilər üzrə plandan kənarlaşmalan, onlara təsir edən amilləri, onlann təsir dərəcəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;
- kənarlaşmalann konkret səbəblərini, işdə buraxılan nöqsan və çatışmamazlıqlan, bilavasitə təqsirkar olan şəxsləri müəyyən etmək;
- istehsal prosesinə menfi təsir göstərən amilləri aradan qaldırmaq, yeni təcili tədbirlər proqramı hazırlamaq və onun həyata keçirilməsi yollannı göstərmək, qabaqcıl iş təcrübələrini geniş yaymaq;
- ayn-ayn təsərrüfat bölmələrinin qısa müddətdə yerinə yetirdiyi işləri yekunlaşdırmaqla, qabaqcıl və yaxud geride qalan istehsal sahələrini müəyyən etmək;
- müəssisənin (təşkilatın) gündelik və ya daimi kommersiya fəaliyyətinin vəziyyətini öyrənmək, qiymətləndirmək və s.

Müasir şəraitdə müəssisələrin bazar İqtisadiyyatma xas olan rəqabətlə fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə təsərrüfat əməliyyatlannın operativ təhlili və audit qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin sayının durmadan artması, məhsul istehsalının hem kəmiyyət və hem də keyfiyyət baxımından mürekkəbləşməsi istehsal prosesinə operativ nəzarət etmək zərurətini yaradır. Diger tərəfdən, idarəetmənin səmərəli həyata keçirilməsi üçün bilavasitə operativ informasiyalann əldə edilməsi və idarə olunan obyektin tam xarakterizə edilməsi tələb olunur. Operativ informasiyanı isə yalnız operativ təhlil vasitəsilə əldə etmək olar.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olan menfeəte birbaşa təsir edən amillərdən biri məhsul istehsalının həcmidir. İstər inzibati idarəetmədə, istərsə də bazar münasibətləri şəraitində məhsul istehsalının həcmi müxtəlif səbəblərdən dəyişir. Məhsul istehsalı nadir hallarda plan, yaxud keçən günün göstəricilərinə uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, məhsul istehsalına bir çox amillər təsir göstərir. Buna görə də auditor, operativ təhlili əsasən günün yekunlan üzrə aparmaqla məhsul istehsalına təsir göstərən menfi amilləri təyin etməli, onlann təkrar olunmaması üçün operativ tədbirlər hazırlamalı və həyata keçirmelidir.

Təcrübədən məlum olduğu kimi, məhsul istehsalı üç əsas amildən asılıdır. Bunlar işçi qüvvəsi, xammal-material və əsas istehsal fondlanndan ibarətdir. Bu resursların mövcudluğu və onlann arasmda optimal əlaqə əsas şərtidir. Auditor operativ təhlildən istifadə edən zaman bu təhlilin informasiya bazasının vacib amillərini diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Məsələn, müəssisədə əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınması bir

sıra neqativ hallann aradan qaldınlmasma səbəb olur. Auditor əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınan müəssisələri ənənəvi uçot aparan digər müəssisələrlə müqayisə etməli və əsas vəsaitlərin istisman üzrə xərcləri qiymətləndirməlidir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində hər bir təsərrüfat əməliyyatları operativ təhlil olunmalı və onun nəticələri daxili audit fəaliyyətində istifadə edilməlidir. Bunları dərk etmək və baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının nəticələrinə düzgün qiymət vermək, ümumiyyətlə operativ təhlilin aparılması, onun nəticələrinin daxili auditdə istifadə edilməsi üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssisin olması da vacibdir. Deyilənlərə yekun vurmaqla qeyd etmək lazımdır ki, gündəlik məhsul istehsalına təsir göstərən amilləri ilk növbədə resurslar arasında optimal əlaqə yaratmaq istiqamətində qiymətləndirmək lazımdır.

İstehsal müəssisələrində və bölmələrində əməyin istifadə edilməsi və onun səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri də əmək məhsuldarlığıdır. Əmək məhsuldarlığı işçilərin faydalı fəaliyyəti, texnikanın istehsalda tətbiqi, qabaqcıl təcrübədən istifadə edilməsi barədə təsəvvür varadır. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi mikro amillərdən başlayır. Bu amillərin ekser hissəsi öz əksini nə hesabat, nə də uçot sənədlərində tapa bilmir. Halbuki, bu amillər əmək məhsuldarlığının optimallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də əmək məhsuldarlığının operativ təhlilində canlı müşahidələrdən, xronometrajdan istifadə edilməlidir. Operativ təhlil vasitəsilə gün ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdana təsir göstərən amilləri müəyyən etmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətə təsir edən amillərdən biri də əsas istehsal fondlarıdır, iqtisadi resursların tərkib hissəsi olan əsas istehsal fondları və onların mövcud gücündən lazımınca istifadə olunması həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki, az məsrəflə telebata uyğun məhsul istehsalının artırılmasının intensiv iqtisadi yollarından biri mövcud əsas istehsal fondlarından, texniki vasitələrdən, texnoloji qurğulardan səmərəli istifadə edilməsidir. İstehsal fondlarından səmərəli istifadə olunması, həmçinin istehsalın genişləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, texnoloji qurğuların müasir tələblərə cavab verməsi iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini xarakterizə edən amillərdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, avadanlıqlar, istehsal qurğuları, maksimum yükləndikdə və onların gücündən tam istifadə edildikdə böyük iqtisadi səmərə əldə etmək mümkündür. Əks halda bu avadanlıqlar, texniki qurğular boş dayanaraq böyük itkilərə səbəb ola bilər. Müəssisələrdə əmək və maliyyə ehtiyatlarına qənaət etmək əsas

və dövriyyə fondlanından səmərəli istifadə edilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Əsas və dövriyyə fondlarından istifadənin daha da yaxşılaşdırılması son nəticədə buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, onun maya dəyərinin aşağı salınmasına, ehtiyat mənbələrinin istehsal prosesinə cəlb olunmasına şərait yaradır. Yuxanda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əsas istehsal fondlarının operativ təhlili günün tələblərindən irəli gəlir.

Əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə etmək, hər şeydən əvvəl əlavə kapital qoymadan məhsul istehsalını artırmaq deməkdir. Təhlildə istehsal fondlarından istifadəni xarakterizə edən əsas göstəricilər fondverimi və fondtutumu göstəriciləridir. Fondverimi göstəricisi istehsal olunmuş məhsulun istehsal fondlarının ilk dəyərinə olan nisbəti ilə müəyyən edilir. Müəssisələrdə fondverimi göstəricisinin təhlilinə fondverimi göstəricisinin dinamikası və cari ilin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə başlanır. Fondverimi səviyyəsi əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün görülməli bütün tədbirlərin məcmusunu özündə əks etdirir.

Fondverimi göstəricisinin istər hesabat ili üçün nəzərdə tutulmuş və istərsə də keçən ilin hesabat dövründəki plana nisbətən yüksəlməyə (artmağa) doğru meyli müsbət, yəni əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunması, aşağıya doğru meyli isə mənfi, yəni onlardan istifadənin səmərəliliik dərəcəsinin aşağı düşməsi kimi qiymətləndirilir və qeyri-məhsuldar istifadəni xarakterizə edir. Müəssisələrdə əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunmasına yeni texnika və texnologiyaların istehsala tətbiq edilməsi, müəssisənin tələbatına uyğun olaraq lazımı maşın və avadanlıqlarla təmin olunması müsbət təsir göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi təhlildə fondverimi göstəricisindən başqa fondtutumu göstəricisindən də istifadə olunur. Fondverimi göstəricisi bir manatlıq əsas istehsal fonduna düşən məhsul istehsalını göstərdiyi halda, fondtutumu hər manatlıq məhsula düşən əsas fondların xüsusi çəkisini əks etdirir. Bu iki göstəricidən başqa operativ təhlil zamanı əməyin fondla silahlanma səviyyəsi, əsas fondların rentabelliyyəsinin səviyyəsi, avadanlıqlardan istifadənin səviyyəsi və sair bu kimi amillərin təsiri də qiymətləndirilməlidir.

Auditor maşın, avadanlıq və dəzgahların istifadəsinin operativ təhlilində ekstensiv, intensiv və inteqral yük əmsallarıdan istifadə etməklə onların istifadəsinin səmərəliliyini dəqiq qiymətləndirməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində məsariflərin iqtisadi səmərəsi müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üçün həlledici şərtlərdən biridir. Ona görə ki, elmi-texniki tərəqqinin istehsala tətbiqi, əməyin ixtisas səviyyəsi,

materialların qənaəti, təmərküzləşmə, istehsalın intensivləşməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və sair bu kimi məsələlər bilavasitə məsariflərdə öz əksini tapır. Müasir şəraitdə müəssisənin fəaliyyəti onun əldə etdiyi mənfəətin həcmindən asılı olmaqla yanaşı, ən başlıca amil mənfəətin keyfiyyətidir. Bu amilin, yeni mənfəətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin başlıca yolu maya dəyərinin aşağı salınması ilə rəqabətə tab gətirə biləcək məhsul istehsalıdır. Buna görə də müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün məsrəflər üzərində təhlil vasitəsilə operativ nəzarətin təşkili vacib məsələdir.

Auditor məsrəflərin operativ təhlili zamanı əsasən məsrəflərin eməlgəlmə prosesinə diqqət yetirməlidir. Ona görə ki, operativ təhlil bilavasitə bu proseslər üzrə kənarlaşmanı müəyyən etməklə onları qiymətləndirməlidir. Məsrəflərin operativ təhlili zamanı xərc elementləri üzrə məsrəflərin vəziyyəti öyrənilməklə, onlar maya dəyərinin aşağı salınması üçün bəzirlənmiş smeta göstəriciləri ilə müqayisə olunmalı və kənarlaşmaların səbəbləri dəqiqləşdirilməlidir.

Onu da qeyd edək ki, məsrəflərin operativ təhlili zamanı zərər məhsulun yaranması, onun hesabına dəyən ziyanın miqdarı diqqəti cəlb etməlidir. Əks halda təhlil nəticələri düzgün qərar verməyə imkan verməz. Planlı iqtisadiyyatdan fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində informasiyanın məzmununun dəyişməsi istehsal proqramlarının yerinə yetirilməsinə, o cümlədən onun səviyyəsinə təsir edən əhəmiyyətli amillərdən başqa yeni amillərin təsirindən irəli gəlir. Yəni müəssisə və təşkilatlar hər şeydən əvvəl qarşılıqlı qoyduqları məqsədləri nəzərə almaqla və eləcə də istehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün lazım olan resurslarla nə dərəcədə təmin olunmalarını və bazar imkanlarını təhlil etməlidirlər. Yəni indiki şəraitdə əvvəlki əmtəə çeşidi ilə müəssisənin resurslarından nə dərəcədə istifadə olunması və bunların müəssisənin vəzifələri ilə nə dərəcədə uyğunlaşması qiymətləndirilməlidir. Digər tərəfdən, əgər əvvəlki istehsal proqramı üzrə buraxılışı nəzərdə tutulan əmtəə çeşidi müəssisə üçün sərfəli deyilsə, belə vəziyyətdə hansı əmtəələrin istehsalının dayandırılması və hansıların görkəminin dəyişdirilməsi bir amil kimi istehsal proqramının yenidən təşkilinə təsir edir. Məsələn, xeyir gətirən mallar fəal tələbə malik olan digər malların satışını dayandıra bilərmi? Xeyirsiz məhsulun istehsalının dayandırılmasının ümumi mənfəət göstəricisinə müsbət təsiri olacaqmı? Ən nəhayət, əgər bu əmtəə nomenklaturu arzu edilən nəticəni vermirsə, müəssisənin bazara yeni əmtəə növləri çıxarmaq imkanı nə dərəcədə mövcuddur? Bu və ya digər məsələlər auditorun diqqət mərkəzində olmalı və operativ təhlilin vasitəsi ilə öyrənilib qiymətləndirilməlidir.

25.4. Kompüter texnologiyasının tətbiqi şəraitində daxili auditin aparılması xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişafı, informasiya texnologiyalarının avtomatlaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, kompüter texnikasından istifadə edilməsini tələb edir. Belə bir şəraitdə istər daxili audit, istərsə də xarici audit fəaliyyətində kompüter texnikası vasitəsilə informasiya texnikasının istehsalı, işlənməsi və mənimsənilməsi zəruri bir amil kimi meydana çıxır. Kompüter texnikası audit fəaliyyətində iki əsas vacib məsələni ön plana çəkir:

1. Audit fəaliyyətinin özündə kompüter texnikasından istifadə edilməsi, yeni tipli audit fəaliyyətinin yaradılması;

2. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit apanları müəssisələrdə kompüter texnikasından istifadə olunmuş sahələrdə tətbiq edilən auditin yeni yoxlama metodikasının işlənilib hazırlanması. Yəni hazırkı şəraitdə müəssisələrin bir sıra sahələrində, o cümlədən uçot-hesabat işləri, planlaşdırma, maddi-texniki təchizat və idarəetmə sahələrində kompüter texnikasından geniş istifadə edilir. Bu sahələrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə dair informasiya bazaları kompüter texnikasında cəmlənir. Ona görə də audit fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının kompüter vasitəsilə öyrənilməsi və audit qiymətləndirilməsində xüsusi yanaşmaya ehtiyac vardır. Müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin informasiya texnologiyalarının kompüter vasitəsilə işlənilməsi şəraitində audit yoxlama-ekspertiza işləri 3 əsas aspekti əhatə etməlidir:

- planlaşdırmada plan tapşırıqlarının hazırlanması, biznes-planın qurulmasına dair kompüter bazasında olan məlumatların öyrənilməsi;
- təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin avtomatlaşdırılmış idarəetmə bazasında program təminatlı işləmələrin araşdırılması;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin faktiki uçota alınmasında uçot-hesabat məlumatlarının kompüter vasitəsilə işlənməsi.

Bu aspektlərlə yanaşı audit yoxlama metodikasının ümumi prinsipləri də saxlanmalıdır. Daha doğrusu, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının yoxlanılmasında istifadə edilən metodlar sistemindən - üzləşdirmə, inventarlaşma, şəxsi müşahidə, ekspertiza, təhlil və sairədən istifadə etmə prinsipləri eyni ilə ənənəvi qaydada qalır. Lakin uçot-hesabat sənədlərinin və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin məlumatlarının audit vasitəsilə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi fərqli yanaşma tələb edir. Ona görə də audit

fealiyyətimin özündə məlumatların kompüter texnikası ilə öyrənilməsi, işlənməsi və qiymətləndirilməsi üçün yeni metodikamın proqram təminatı olmaqdır. Bir çox hallarda müəssisələrdə audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman iri həcmli təsərrüfat emeliyyatlanna malik olan müəssisələrin yoxlanması üçün və kompüter bazalarında məlumatların lazımi səviyyədə əldə edilməsi, onların müvafiq diaqramlara salınması, müqayisəli cədvəllərin tərtibi üçün kompüter texnologiyasını mükəmməl bilən iqtisadçı-mütəxəssislərin köməyindən istifadə edilir. Həmin mütəxəssislərin funksiyası əsas etibarilə kompüter sistemində mövcud olan informasiyanın etibarlı olmasını, informasiya kodlarının dəqiq və dəyişməz olmasını, həmçinin audit yoxlama-ekspertizası keçirilən müəssisədə mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları üzrə proqram təminatının qanuni olmasını təsdiq etməkdir. Qalan cari əməliyyatlar, o cümlədən sintetik və analitik uçot registrlərinin məlumatları, təsərrüfat-maliyyə emeliyyatlanna dair digər işçi məlumatları auditor tərəfindən yoxlanılmalıdır. Kompüter texnikasına dair ekspert-mütəxəssisin dəvət olunması rəsmi xarakter daşımalı və onunla münasibətlər, şərtlər, yerinə yetiriləcək işin həcmi bağlanmış müqavilədə öz əksini aydın şəkildə tapmalıdır. Kompüter texnikasının tətbiq edildiyi şəraitdə məlumatların avtomatlaşdırılmış elektron texnikası vasitəsilə işlənməsi və ötürülməsi şəraitində auditorun özü də kompüter texnikasından yüksək səviyyədə istifadə etməyi bacarmalıdır. Hazırkı şəraitdə kompüter texnikasından istifadə edilməsi audit yoxlama-ekspertiza işlərinin səmərəsinə bilavasitə təsir edən amildir. Ona görə də audit yoxlama işində auditorların kompüter texnikasından istifadə etməsi və yoxlama-ekspertiza işləri üzrə proqram təminatının olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, indiki şəraitdə demək olar ki, müəssisə və təşkilatların böyük əksəriyyətinə informasiya texnologiyalarının uçot-hesabat işləri xüsusi proqram təminatı vasitəsilə avtomatlaşdırılmışdır. Eyni zamanda bir sıra müəssisələrdə məhsul satışı ilə məşğul olan şöbələrdə nəinki uçot-hesabat işləri, hətta məhsul buraxılışı, ayn-ayn sifarişlərin yerinə yetirilməsi üzrə əməliyyatlar da avtomatlaşdırılmışdır. Ona görə də müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının kompüter vasitəsilə işlənməsinin yoxlanması ilə yanaşı bir sıra prinsiplial məsələlərə də diqqət yetirmək lazımdır. O cümlədən:

- müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin avtomatlaşdırılması səviyyəsi;
- informasiyaların işlənməsi, saxlanması və arxivləşdirilməsi təminatı;
- müəssisənin idarəetmə funksiyasını yerinə yetirən şöbələr arasında (mühasibat uçotu, planlaşdırma, təchizat) lokal şəbəkənin yaradılması;

- hər bir sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla proqram təminatının vəziyyəti;
- sahələr üzrə proqram təminatın lisenziyalaşdırılması və tətbiqi səviyyəsi;
- informasiya texnologiyalarının avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi şəraitində təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin təşkili səviyyəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məlumatların avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi şəraitində daxili auditin qarşısında daha ciddi məsələlər durur, Belə ki, təsərrüfatdaxili audit operativ iqtisadi təhlilə və qiymətləndirmə sisteminə əsaslanır. O, əməliyyatları operativ qiymətləndirməklə müvafiq proqnozlar hazırlayır, cari istehsal prosesində yol verilmiş nöqsanların aradan qaldırılması üçün təkliflər və rəylər verir. Daha dəqiq desək təsərrüfatdaxili audit cari idarəetmə sisteminə daxil olduğu üçün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində hazırda baş verən yaxud baş verə biləcək hadisələri təhlil edib qiymətləndirir, yol verilmiş və ya yol verilə biləcək nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə rəhbərlik üçün müvafiq tədbirlər hazırlayır, Buna görə də məlumatların daha tez toplanması və operativ qaydada işlənməsi üçün kompüter texnikasından və müasir informasiya texnikasından istifadənin zəruriliyi bir daha təsdiqlənir. Təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətində məlumatların toplanması, cari əməliyyatlara qiymət verilməsi üçün müvafiq diaqramlardan istifadə edilir. Bu diaqramlar vasitəsilə istehsalda baş verən proseslərin dinamikası qurulur, artma və azalma meyilləri müəyyən edilir. Məsələn, rəhbərliyin fəaliyyətində eyni növ məhsul istehsal edən bir neçə istehsalat bölməsində iş günləri və aylar üzrə, gündüzlüklər üzrə, iş həftələri üzrə müqayisəli diaqramlar qurulmaqla orada baş verən dəyişikliklər (artma, azalma) bölmənin öz daxilində iş günləri üzrə müqayisə olunur, sonradan isə eyni adlı məhsul istehsal edən bölmələrlə onların müqayisəli təhlili aparılır. Operativ təhlil vasitəsilə əldə edilən nəticələr əsasda baş vermiş nöqsanların aradan qaldırılması üçün rəhbərliyə müvafiq sənədlər hazırlana bilər, Məlumatların kompüter texnikası vasitəsilə işlənməsini və idarəetmədə avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarının istifadə dərəcəsini qiymətləndirmək üçün auditor onu əvvəlcədən tərtib olunmuş testlər vasitəsilə də qiymətləndirə bilər. Bu testlər təqribən aşağıdakı sualları əhatə etməlidir:

- müəssisə və təşkilatlarda kompüter texnikasından və müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edilmə səviyyəsi (fərdi və yaxud hər hansı bir təşkilatdan icarəyə götürülmüş qaydada);

- kompüter texnikasından təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının və eyni zamanda idarəetmənin bütün aspektlərində istifadə edilme səviyyəsi;
- kompüter texnikasından uçot-hesabat işlərində istifadə olunma səviyyəsi;
- şöbə və bölmələrdə kompüter texnikasından və müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin proqram təminatının səviyyəsi;
- avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi və müasir informasiya texnikasından istifadə edilməklə məlumatların işlənməsi və onların arxivləşdirilməsi səviyyəsi;
- ayn-ayn proqram təminatlarında məxfiliyin qorunması üçün xüsusi kodlardan istifadə edilme dərəcəsi;
- kompüter texnikasından istifadəyə görə idarəedici heyətin bilik və bacarıq səviyyəsi;
- bütövlükdə lokal şəbəkə üzrə xüsusi nəzarət proqramının olması;
- müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı olan spesifik xüsusiyyətlərə görə proqram təminatlarında xüsusi əlverişlərin və işləmələrin olması;
- kompüter texnikasına və informasiya texnologiyasının emahna kənar şəxsin müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması və s.

Auditor təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını və istehsal prosesində bütövlükdə kompüter texnikasından istifadə səviyyəsini qiymətləndirən zaman bu meyarları əsas götürməlidir. Bununla yanaşı kompüter texnikasından istifadə şəraitində təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası aparılan zaman müvafiq yoxlama metodikası seçilməlidir. Təcrübədə bu şərait üçün 3 test sistemi mövcuddur:

1. Analitik təsərrüfat əməliyyatlarına dair kompüter texnikasında yekun məlumatları əldə etməklə bərabər, onların növbəti yoxlama mərhələlərini (yeni arifmetik hesablama, müqayisə) və ənənəvi qaydaları tətbiq etmək;
2. Audit yoxlama-ekspertizasında tətbiq olunan proqram təminatı vəsiyyətilə müəssisədə mövcud təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları üzrə ayn-ayn sahələrin kompüter məlumatlarını yekun sintetik göstərici ilə müqayisə etmək;
3. Məlumatların işlənməsi və yekunların avtomatlaşdırılmış çapı şəraitində nəzarət sisteminin təşkili.

Hal-hazırkı kompüter texnikasının və informasiya texnologiyalarının tətbiqi şəraitində audit yoxlama-ekspertiza işlərində yekun-nəzarət məlumatlarının çap edilməsi ilə onların növbəti mərhələsinin ənənəvi qaydada yoxlanması daha geniş tətbiq olunur. Ona görə ki, audit yoxlama-ekspertizasında hələlik bütövlükdə bütün sahələr üzrə kompüter texnikasından istifadə edilməsi imkanları məhduddur. Maddi və digər əşyaların ölçülməsi, müşahidə edilməsi, əməliyyatların sənədləşdirilməsi, istehsal olunmuş məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi hələlik kompüter texnikasının imkanları xaricindədir.

25.5. Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri

Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri dedikdə, müəssisə və təşkilatların tərkib hissəsi olan istehsalat bölmələrində, şöbələrde, yardımçı təsərrüfatlarda apanılan yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılması, sənədləşdirilməsi və müvafiq tədbirlərin hazırlama rəhbərliyə verilməsi başa düşülür. Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılması və yekun sənədi ümumiyyətlə təcrübədə olduğu kimi yoxlama aktı, auditor rəyi və yaxud yoxlamaya dair yekun arayışdan ibarət ola bilər. Lakin təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədlərində də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Çünki, təsərrüfatdaxili auditin aparılmasının məqsədi, istiqaməti, təyinatı xarici auditdən fərqli olduğu üçün, tərtib edilən yekun sənədləri də fərqlidir. Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədlərinə yoxlama-ekspertiza nəticələrinə əsasən tərtib edilən arayışlar və aktlarla yanaşı, tematik qaydada aparılmış yoxlamaların nəticələrinə dair tərtib olunan məlumatlar, hesabatlar, operativ təhlil əsasında hazırlanmış proqnozlar, müvafiq çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün praktiki tədbirlər planı və sair aid edilə bilər. Xarici auditin yekun sənədlərindən fərqli olaraq təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri onun struktur fəaliyyət formasından və təbəcciliyindən də asılıdır. Belə ki, xarici audit yoxlama-ekspertiza işlərinin bütün formalarda yekun sənədləri standart olaraq yalnız arayış, akt və auditorun rəyindən ibarət olur. Təsərrüfatdaxili audit fəaliyyətində isə onların tətbiqi formasından asılı olaraq təftiş komissiyası akt, müstəqil auditor, mütəxəssis isə arayış və yaxud sadəcə yekun məlumat üçün hesabatlar təqdim edə bilər. Auditin bu yekun sənədlərində təsərrüfatın ayn-ayn şöbələrində, bölmələrində, yardımçı istehsal sahələrində apanılan müşahidələr, keçirilən eksperimentlər, təcrübə-sınaq işləri haqqında qısa və konkret olaraq hesabat verilir. Bu hesabatda auditor yalnız apardığı müşahidə və yerinə yetirilən

əməli tədbirlər haqqında faktiki məlumat verir, Auditin yekun sənədlərinin tərkib hissəsi olan hesabat formasında əksər hallarda təkliflər və reytlər öz əksini tapmır. Hesabat formasından fərqli olaraq apanlan yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticəsinə görə tərtib edilən arayış bir qədər geniş mahiyyətə, mənaya və məzmununa malikdir. Belə ki, arayış formasında tərtib edilən yoxlama-ekspertiza işlərinin nəticələri bilavasitə şöbələrdə, bölmələrdə və yardımçı təsərrüfatlarda apanlan tematik yoxlamaların nəticəsini özündə əks etdirir. Yoxlama-ekspertiza nəticəsinə görə tərtib edilmiş arayışda apanlan ekspertiza işləri xarakterizə edilir, yol verilmiş nöqsanlar təhlil edilir və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq təkliflər verilir.

Audit yoxlama-ekspertizasının nəticəsi üzrə təftiş komissiyasının nəzarət qrupunun tərtib etdiyi akt auditin yekun sənədi olan məlumatdan, arayışdan, hesabatdan fərqlidir. Akt bir qədər ciddi xarakter daşıyan hüquqi sənəd sayılır. Əgər yoxlama-ekspertiza işinin nəticəsi üzrə nəzarət təftiş komissiyası və yaxud yoxlama qrupu akt tərtib edərsə, həmin aktı mütləq tərkibi ən azı 3-5 nəfərdən ibarət olan səlahiyyətli şəxslər imza etməlidir. Yoxlama-ekspertiza yekunlarına dair tərtib edilən akt geniş məzmun və mahiyyətə malikdir. Akt təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməlidir. Aktın tərtib edilməsində 2 əsas rol oynayır. Əgər tömə müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti və yaxud yardımçı təsərrüfatların fəaliyyəti haqqında akt tərtib edilərsə bu, yalnız sənədli təftişin və yaxud kompleks yoxlamanın nəticəsində mümkün ola bilər. Aktın bir qayda olaraq geniş müzakirəyə ehtiyacı vardır. Aktda tömə müəssisələrin və ya yardımçı təsərrüfatların bütün fəaliyyət növləri, təşkilatı və mülkiyyət formaları, uçot-hesabat sənədlərində əks etdirilən sintetik göstəricilərin müvafiq təhlili və müqayisəsinin nəticələri əks etdirilməlidir. Yoxlama-təftiş komissiyasının və yaxud nəzarət qrupunun tərtib etdiyi aktların əsasında mütəxəssislərin verdikləri rey və təkliflər dayanmalıdır. Bu təkliflər əsasında buraxılmış nöqsanların aradan qaldırılmasına dair tədbirlər planı hazırlanır, Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində tərtib edilmiş arayışlar üzrə hazırlanan praktiki tədbirlərin yerinə yetirilməsinə dair nəticə arayışların da auditin yekun sənədi hesab etmək olar. Auditin yekun sənədlərindən hesab edilən praktiki tədbirlər planı əsas etibarilə yoxlama arayışında və aktında əks etdirilən kənarlaşmaların aradan qaldırılmasına yönəldilir. Auditin yekun sənədi olan tədbirlər planının icrasına dair öhdəliklərin maddi məsul şəxslər üzrə bölünməsi yoxlama-nəticələrin təbiiqi səmərəliliyini yüksəldə bilər.

XXVİFƏSİL. SAHƏLƏR AUDİTİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

26.1. Sahələr auditinin spesifik xüsusiyyətlərinin rəahiyyəti

Tətkibi müxtəlif sahələrdən ibarət olan milli iqtisadiyyatımız kompleks struktura malikdir. Bu sahələr milli iqtisadiyyatın inkişafında və sosial problemlərin həllində tutduğu mövqeyə görə müxtəlifdirlər. Bütövlükdə onları 4 istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür:

- maddi nemətlər istehsalı ilə məşğul olan sahələr;
- xidmət sahələri;
- sosial-mədəni və yardımçı sahələr;
- yardımçı təsərrüfatlar,

İstehsal sahəsi dedikdə, buraya bilavasitə maddi nemətlər sferasına daxil olan sənaye istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, emal sənayesi və sair daxildir.

Xidmət sahəsi dedikdə, maddi nemətlər istehsalı ilə bilavasitə məşğul olmayan, lakin istehsal prosesinin baş tutmasına birbaşa təsir edən sahələr, o cümlədən rabitə, nəqliyyat, ictimai-iaşə, məişət xidməti və sair bu kimi xidmət sahələri daxildir.

Sosial-mədəni və yardımçı sahələr dedikdə isə, bura elm, təhsil, səhiyyə xidməti sahələri, habelə bütövlükdə milli iqtisadiyyata xidmət edən yardımçı sahələr daxildir. Bu sahələr bir neçə istiqamətlərə bölünür. Məsələn, sənaye istehsalı, ağır sənaye, yüngül sənaye sahələrinə, kənd təsərrüfatında isə heyvandarlıq, bitkiçilik, tərəvəzçilik, quşçuluq və sair sahələrə bölünürlər. Göründüyü kimi, iqtisadiyyatın belə zəngin struktura malik olması nəinki sahələrarası spesifik xüsusiyyətlər, həmçinin sahələr daxilində də fərqli xüsusiyyətlər meydana gətirir. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işləri təşkil edilən zaman ümumi yoxlama prinsipləri ilə yanaşı, müəssisələrin sahələrarası və sahədaxili (müəssisələrarası) spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Çünki, hər bir təsərrüfat subyektinin istehsal-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəriciləri bu spesifik xüsusiyyətlərlə birbaşa və ya dolaylı yolla əlaqəlidir. Digər tərəfdən, tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olaraq müəssisələrdə uçot-hesabat işlərinin təşkili, təsərrüfatdaxili nəzarətin qurulması da müvafiq fərqli xüsusiyyətlər meydana gətirir. Bununla bağlı olaraq yoxlama-ekspertiza işlərində yeri gəldikdə hər bir təsərrüfat subyektinə bu və ya digər məsələlərdə fərdi yanaşma tələb olunur. Daha doğrusu, yeni iqtisadi şəraitdə audi-

tin obyektı olan firma və şirkətlər, müştərək müəssisələr, müstəqil xarici firmalar, xarici ölkələrin bu və ya digər formalarda iqtisadiyyatın inkişafına qoyduqları sərmayələr, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan kommersiya strukturları, kiçik və orta istehsal müəssisələri, satış təşkilatları, qanşırıq və kollektiv mülkiyyətə əsaslanan tikinti təşkilatları, nəqliyyat və xidmət obyektlərinin hər birinin mülkiyyət forması ilə bağlı olan xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sahevi xüsusiyyətləri də vardır. Bütün bunlar auditin təşkilində təbii olaraq müvafiq çətinliklər yaradır. Başqa sözlə, auditin təşkili zamanı bütün sahələrə standart yanaşılmalıdır və hər bir sahənin xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Əks halda, audit yoxlaması nəticəsində tərtib olunmuş yekun arayışlarında verilən təkliflər qeyri-obyektiv olmaqla yanaşı, gözlənilən səmərəni vermez.

Ölkəmizdə kiçik və orta müəssisələrin inkişafı, yeni və çevik texnologiyaların maneəsiz və sürətlə istehsalat tətbiq edilməsi bilavasitə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə həlledici təsir göstərir. Digər tərəfdən, kiçik və orta müəssisələrdə yeni texnologiyaların mənimsənilməsi üçün iri müəssisələrə nisbətən kapital qoyuluşu az tələb olunur. Kiçik və orta müəssisələrin geniş fəaliyyəti infrastrukturun və kommunikasiyanın inkişafına müsbət təsir göstərir, elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin birbaşa istehsalat tətbiqini sürətləndirir və nəhayət, ən vacib amil olan insanın yaradıcı əməyinin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Bu kateqoriyalı təsəvvifat obyektlərinin audit yoxlaması təşkil edilən zaman ona məxsus olan xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır, kiçik müəssisələrin profilinə uyğun fəaliyyət göstərməsi, onların kateqoriyasına müvafiq düzgün müəyyənləşdirilməsi, kiçik müəssisələrin uçot-hesabat işlərinin düzgün qurulması, vergi kateqoriyalanna uyğun olaraq vergi dərəcələrinin düzgün tətbiq edilməsi, vergi sistemi üzrə sahənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla güzəştlərin tətbiqi, uçot və hesabat işlərində yayınma halların, xidmətsiz gəlirlərin əldə edilməsi, satışdan əldə edilən nağd pul vəsaitinin vaxtında və düzgün mədaxil edilməsi diqqəti cəlb etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir kiçik müəssisənin kateqoriyası üzrə texnoloji incəlikləri, müvafiq üstünlükləri, güzəşləri vardır. Burada həmçinin mülkiyyət münasibətləri ilə bağlı məsələlərdən meydana çıxan xüsusiyyətlər idarəetmə ilə bağlı problemlər də mövcuddur. Bütün bunlar audit yoxlama-ekspertiza işinin təşkili zamanı nəzərə alınmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid dövründə milli iqtisadiyyatımızın əsasını təşkil edən sahələrdən biri də tikinti-quraşdırma işləridir. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun müasir tipli sənaye obyektlərinin tikilməsi beynəlxalq standartlara cavab verən texnoloji avadanlıqların qu-

raşdmlmasına geniş meydan verir. Burada nəzərdə tutulan geniş həcmli işlərin yerinə yetirilməsində dövlət, həmçinin xüsusi və qarışıq mülkiyyətə əsaslanan yerli və xarici tikinti-quraşdırma şirkətlərinin öhdəsinə böyük vəzifələr düşür.

Tikinti-quraşdırma işlərinin audit yoxlama-ekspertizası xüsusi diqqət tələb edən sahələrdən biridir. Çünki tikinti-quraşdırma işləri mürəkkəb struktura malik olan bir kompleksdir. Bu kompleksə müstəqil struktur və istehsalat vahidləri ilə yanaşı müvafiq bölmələr, briqadalar, yardımçı təsərrüfatlar, tikinti-təmir maşınları təsərrüfatı, müxtəlif istehsalat sexləri daxildir. Tikinti kompleksinin belə bir mürəkkəb struktura malik olması tikinti-quraşdırma işlərinin xarakterik xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Yəni tiken, quraşdırılan təşkilatlar öz tərkibində yuxanda göstərilən istehsalat və struktur vahidlərinin cəmləşdirməsə, tikinti ilə bağlı müvafiq işlərin yerinə yetirilməsi üçün kənar təşkilata sifarişlər etməlidirlər. Bu isə tikinti-quraşdırma İşlərinin səmərəli təşkilinə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, onun yüksək maya dəyəri ilə başa gəlməsinə səbəb olar. Ona görə də audit yoxlamasının təşkilatı zamanı tikinti-quraşdırma İdarəsinin strukturu və konkret fəaliyyət istiqaməti ilə derindən tanış olmaq lazımdır. Her bir tikinti-quraşdırma işinin, məsələn, bina tikintisi ilə kommunal-təsərrüfat və ya xidmət obyektlərinin tikintisinin Özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və onlara eyni mövqedən yanaşmaq olmaz. Lakin elə məsələlər mövcuddur ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində bunlara standart formadan yanaşıla bilər. Bu standartlara tikinti-quraşdırma idarəsinin tikinti ilə məşğul olması üçün xüsusi razılığın (lisenziyanın) olması, apanılan tikinti-quraşdırma işləri üzrə smeta sənədləşmələrinin tertibi və müvafiq xərclərin smetaya daxil edilməsi, müqavilələrin bağlanması, tikinti üzrə kapital qoyuluşunun texnoloji struktura uyğun yönəldilməsi, tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinin və yerinə yetirilən iş xidmətlərinin faktiki həcmnin müəyyən edilməsi aid edilə bilər.

Tikinti-quraşdırma işləri üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin maya dəyərinin hesablanması xüsusiyyətlərindən biri də müqavilə bağlanmış zaman müvafiq şərtlərin, o cümlədən obyektin vaxtından qabaq verilməsi ilə əlaqədar müvafiq müqafatların smeta xərclərində nəzərdə tutulması və yaxud tikinti-quraşdırma işlərinin bir təşkilat tərəfindən bütövlükdə podrat tikintiyə götürülməsi və sair bu kimi məsələlərin şərtləşdirilməsidir. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, quraşdırma işləri apanılan zaman hazırlıq və yoxlama işləri ilə bağlı xərclər, məsələn, hazır obyektin buraxılışı ilə əlaqədar qurğulann-inşaat maşınlarının sökülməsi və qablaşdırılması, yoxlama-sınaq işləri ilə bağlı tədbirlər zamanı meydana çıxan çatışmamazlıq-

larm aradan qaldırılması ilə əlaqədar məsrəflər tikinti-quraşdırma işləri üzrə maya dəyərinə daxil edilməməlidir.

Yerinə yetirilən iş və xidmətlərin faktiki həcmnin müəyyən edilməsi tikinti-quraşdırma işlərində auditin təşkili xüsusiyyətlərinin əsas istiqamətlərdən biridir. Faktiki yerinə yetirilən tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi ekspertiza edilən zaman bütövlükdə tikilən və quraşdırılan obyektin strukturuna hissə-hissə baxılmalıdır. Bu zaman aşağıdakı məsələlərə ayrı-ayrılıqda diqqət yetirilməlidir: kapital qoyuluşuna daxil edilən məsrəflər, maya dəyərinə daxil edilən məsrəflər, maya dəyərinə deyil, qaimə xərclərinə daxil edilən məsrəflər, məsrəflərin proporsional şəkildə birbaşa və əlavə xərclərə bölünməsi, köməkçi, yardımçı təsərrüfatla bağlı xərclərin düzgün müəyyən edilməsi, gələcək dövrün xərcləri, inşaat və güc maşınlarının saxlanması, hesabat sənədlərində buraxılış obyektinin, başa çatmamış tikintinin həcmnin düzgün göstərilməsi, smetada nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsi üzrə xərclərin proporsional silinməsi, faktiki yerinə yetirən işlərlə çəkilən məsrəflərin uzlaşması və s.

Ticarət və ictimai-iaşə xidmətləri maddi-texniki təchizat istehsal sahəsi olmasa da, maddi istehsalla çox sıx bağlı olan və istehsal edilmiş məhsulun dövrüyyəyə yönəldilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olan sahələrdir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid bu sahələrin inkişafına geniş meydan vermişdir. Hazırkı dövrdə ticarət və ictimai-iaşə ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinə nəzarətin təşkili kortəbii xarakter daşıyır, mal dövrüyyəsindən, xidmətdən əldə edilən vəsaitlər bir çox hallarda uçotdan, nəzarətdən qismən və tamamilə kənarda qalır. Bu da dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində öz mənfi nəticələrini verir. Belə şəraitdə auditin düzgün təşkili müsbət nəticə verə bilər. Mülkiyyət münasibətlərindən və təşkilati-təbəçilik formalarından asılı olmayaraq, bütün ticarət, İctimai-iaşə xidməti sahələrində audit yoxlaması təşkil edilən zaman üç əsas məsələ - mal-material dövrüyyəsi, satışdan əldə edilən vəsait və onlann hərəkəti, mal-material qaliğt diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ticarət və ictimai-iaşə təşkilatlarında mal dövrüyyəsinin yoxlanması zamanı mal-materialın alınmasına dair ilkin sənədlərin düzgün tərtibi, onlann anbara ilkin sənədlər (mal-material qaimələri, hesab-faktura) osasında qəbulunun analitik uçotunun məlumatlan ekspertiza edilməli, həmin sənədlərdə mal satan (göndərən) təşkilatın bütün rekvizitlərinin düzgün əks etdirilməsi, malm sənədlər üzrə düzgün sayı, qiyməti, alınmış malın bütövlükdə anbara mədaxil edilməsi, anbar uçotunun aylar üzrə dövrüyyəsi, anbardan mal buraxılışının düzgün sənədləşdirilməsi, etibarnamələrin olması, digər norma və sənədləşmələrə əməl edilməsinə nəzarət edilməlidir. Bu-

nunla yanaşı, ekspertiza zamanı mal dövriyyəsi üzrə mühasibatlıqda analitik uçotun apanılması, hər bir mal növü üzrə mühasibatlıqda aylar üzrə qalığın çıxanması, müvafiq kənarlaşmalar üzrə inventarlaşma və qarşılıqlı üzleşmə yoxlamalarına da nəzər salınması vacibdir.

Ticarət və ictimai-iaşə xidmətlərində əldə edilən vəsaitlərin hereketinin yoxlanılması auditin bu sahədə təşkili xüsusiyyətlərindən biridir. Bir çox hallarda ticarətin və ictimai-iaşə xidmətlərinin satışı seyyar formada təşkil edilir. Bu zaman malların ticarət əlavəsinə, qiymətinə, ölçüsünə, keyfiyyətinə heç də əməl olunmur. Satışdan əldə edilən pul vəsaiti isə vaxtılı-vaxtında kassaya mədaxil edilmir, nəzarət-kassa aparatları fəaliyyət göstərmir. Burada təbii ki, bir çox norma və standartlara əməl edilmir. Belə şərait audit üçün ekspertiza çətinliyi yaradır və audit inzibati alətə çevrilir, Yaranmış belə vəziyyətdə auditor öz nüfuzunu saxlamaq üçün optimal mövqe seçməlidir.

Ticarət və ictimai-iaşə xidməti ilə məşğul olan təşkilatlarda ümumi mal qalığının aylar üzrə çıxanması və mühasibat uçotunda düzgün eks etdirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Mal qalığının yoxlanması və ekspertiza edilməsi, məsuliyyət mərkəzləri üzrə apanılması məqsəduyğudur. Ona görə də auditin təşkili zamanı həmin məsuliyyət mərkəzləri üzrə dövrü inventarlaşdırmanın apanmasına diqqət yetirilməlidir.

Auditin təşkili zamanı ticarət və ictimai-iaşə təşkilatlarında uçotun bezi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Burada uçotun xüsusiyyətlərindən biri xarici valyuta əməliyyatları ilə malların alınması və bu əməliyyatlar üzrə uçotun apanmasıdır. Nezərdə saxlamaq lazımdır ki, audit təşkil olunan zaman bu əməliyyatlara xüsusi diqqət yetirilməsi və ticarət üçün alınan malın valyuta kursu ilə manat arasında olan dəyər fərqi mənfəət və zərər hesabına yazılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi standart xüsusiyyətlərlə yanaşı, hər bir fəaliyyət növünün özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Onlar auditin təşkili zamanı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, müstəqil xarici hüquqi şəxsin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditor ekspertizası zamanı yerinə yetirilən iş və xidmətlər, məhsul satışından əldə edilən gəlirlər üzrə vergi bəyannaməsinin düzgün tərtib edilməsi, uçot-hesabat işlərində məsrəflərin və maya dəyərinin düzgün eks etdirilməsi birinci dərəcəli məsələlər olmalıdır. Xarici hüquqi şəxsin fəaliyyəti üzrə əldə edilən maliyyə nəticələrinin bir qismi respublika daxilindəki fəaliyyətlə, digər qismi isə respublika xaricindəki fəaliyyətlə bağlı ola bilər. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, mənfəətdən vergi yalnız respublika daxilindəki fəaliyyət üzrə əl-

də olunan maliyyə nəticələrinə aid edilməlidir. Lakin bu, uçot və hesabat işlərində öz əksini tam tapmalıdır. Yəni xarici-hüquqi şəxsin respublika xaricindəki fəaliyyətindən elde etdiyi gelir və monfəət xüsusi hesabatda əks etdirilməsi vacibdir.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərində sahələrarası və sahəərdaxili spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yoxlama strategiyası qurulmaq, hər bir sahənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə kompleks qiymət verilməsi təmin edilməlidir. Bunun üçün isə auditor hər bir sahənin fərqli xüsusiyyətinin əsas amirindən xəbərdar olmalıdır.

26.2. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin auditində spesifik xüsusiyyətlər

Milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri də kənd təsərrüfatıdır. Ölkənin ərzaq məhsulları ilə sənayenin bir sıra sahələrinin xammalla təmin olunmasında kənd təsərrüfatı müəssisələrinin müstəsna rolu vardır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyəti qarşılıqlı əlaqəli olmaqla bərabər, müəyyən fərqli cəhətlərə də malikdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyət datrəsinə biri-buindən fərqlənən, lakin funksional əlaqədə olan üç əsas sahə daxildir. Bunlar əkinçilik, heyvandarlıq və emal sənaye istehsalı sahələridir. Kənd təsərrüfatının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə istehsal prosesinin müddəti və təbii faktorla şərtləşməsi (mövsumilik xarakteri), əmək sərfi prosesi ilə məhsulun yetişdirilməsi vaxtının üst-üstə düşməməsi, məhsulların faktiki maya dəyərinin hər ay hesablanması qeyri-mümkünlüyü və sair daxildir. Bu ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, ayrı-ayrı sahələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bitkiçilik sahəsində canlı və əşyalaşmış əmək demək olar ki, bütün il boyu sərf edilir, əməyin nəticəsi, yəni məhsul istehsalı isə ilin müəyyən bir qısa dövründə alınır. Bundan əlavə istehsalın mövsümi xarakter daşması üzündən kənd təsərrüfatı müəssisələri maddi qiymətlilər ehtiyatlarının (yem, toxum və gübrə və sair bu kimi məhsulların) çoxunun bitməmiş istehsal qalıqının ilin axınına qalması, eləcə də əmək, material və maliyyə resurslarının il ərzində bərabər istifadə edilməməsi kimi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün bu sadalanan xüsusiyyətlər uçot-hesabat işlərində də özünü bildirir. Məsələn, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı növ məhsullarının faktiki maya dəyəri bütün iş dövrü başa çatdıqdan sonra, praktik olaraq təsərrüfat ilinin sonunda hesablanır. İl ərzində alınan bitkiçilik, heyvandarlıq məhsulları isə uçotda plan maya dəyəri ilə əks etdirilir və ilin sonunda faktiki maya dəyərinə çatdırılır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotu 20 sayılı «Əsas istehsalat» sintetik hesabında aparılır və onun tərkibində «Bİtkiçilib», «Heyvandarlıq» və «Kənd təsərrüfatı məhsullarının sənaye emalı» kimi subhesablar açılır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun qarşısında bir sıra spesifik vəzifələr durur. Bu vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir.

- kənd təsərrüfatı istehsalında baş verən bütün əməliyyatların (məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı olan məsrəflərin aşkara çıxarılması, qeyri-məhsuldar xərclər və itkilər, maliyyə nəticələri) vaxtında, tam və düzgün uçota alınması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və satışı zamanı material, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli və qənaətlə istifadə olunması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi;
- əmlakın mühafizəsi üzərində nəzarətin icrası;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;
- idarəetmə aparatının və idarəedicilərin heyətin operativ informasiya ilə təmin edilməsi.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman istehsalın spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, uçot-hesabat işlərində mövcud olan xüsusiyyətlər də diqqət mərkəzində olmalıdır. Qeyd olunanlarla yanaşı, təsərrüfat prosesinin başqa halları da audit-tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Məsələn, kənd təsərrüfatında əsas vəsaitlərin əks etdirilməsi onların uçotunu nizamlayan ümumi qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilsə də, burada əsas istehsal təyinatlı fondların tərkibi sənaye müəssisələrindən xeyli fərqlidir. Kənd təsərrüfatında istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin tərkibi aşağıdakı qruplara ayrılır: işçi və məhsuldar mal-qara, çoxillik əkmələr, torpağın yaxşılaşdırılması üzrə əsaslı məsrəflər, məşinələr, qurğular, binalar, tikililər, avadanlıqlar, istehsalat və təsərrüfat inventarları, nəqliyyat vasitələri və s. Burada fərqli xüsusiyyətlərdən biri də onunla izah edilir ki, əsas vəsaitlərin satın alınması, gətirilməsi və quraşdırılması ilə əlaqədar olan bütün xərclər 08 sayılı «Kapital qoyuluşu» sintetik hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınır. Kapital qoyuluşlarının icrasının podrat və yaxud təsərrüfat üsulu ilə aparılmasından asılı olmayaraq, tikinti işləri başlayandan qurtarıncadək çekilən xərclər 08 sayılı «Kapital qoyuluşları» hesabında toplanır. İstismara verilmə aktına əsasən 08 sayılı «Kapital qoyuluşları» hesabının kreditindən 01 sayılı «Əsas vəsaitlər» hesabının debitinə silinir.

Əsas fondlanı tərkib hissələrindən biri də əsas sürü (iri buynuzlu mal-qara) hesab olunur. Əsas sürünün formalaşması üçün sərf edilən məsərəflər kapital qoyuluşunun əsas növlərindən biri hesab olunur və xərclərin uçotu da 08 sayılı «Kapital qoyuluşları» sintetik hesabda apanılır. Bu hesabın nəzdində 7 sayılı «Cavan heyvanların əsas sürüyə keçirilməsi», 8 sayılı «Yaşlı heyvanların əldə edilməsi» və «Əvəzsiz olaraq alınmış heyvanların gətirilməsi» xərcləri subhesabları açılır. 08 sayılı hesabın 9-cu subhesabının debetində başqa təsərrüfatlardan satın alınmış heyvanların dəyəri uçota alınır. Heyvanların gətirilməsi ilə bağlı olan xərclərin uçotu kənar təşkilatlar tərəfindən çəkilərsə bu, 60 sayılı hesabın kreditində uçota alınır. Əgər həmin əməliyyat müəssisənin özünün nəqliyyat vasitəsilə həyata keçirilərsə, bu zaman daşınma ilə bağlı nəqliyyat xərcləri 23 sayılı hesabın kreditinə yazılır.

Əsas sürüdəki heyvanların satın alınması ilə əlaqədar xərclər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xüsusi vəsaiti, çatışmayan hissəsi isə bank krediti hesabına maliyyələşdirilir. Xüsusi vəsaitin mənbələri - yaşlı iş heyvanları üçün hesablanmış amortizasiya məbləği, çıxdan edilmiş məhsuldar və iş heyvanlarının satışından əldə edilən pul geliri, xüsusi fondların vəsaiti, ehtiyat fondu vəsaitləri hesab olunur. Bu vəsaitlərin hamısı hesablaşma hesabında toplanır və saxlanılır. Xüsusi vəsait çatışmadığı hallarda bankdan kredit alınır və bu kredit 51 sayılı hesablaşma hesabının debetində 90 yaxud 92 sayılı hesabın kreditində uçota alınır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərdən biri də istehsal ehtiyatlarının uçota alınmasındadır. Düzdür, kənd təsərrüfatı müəssisələrində material qiymətlilərinin uçotu qəbul edilmiş ümumi qaydalara uyğun olaraq apanılır. Lakin istehsal ehtiyatlarının tərkib hissəsi hesab edilən əkin materialları, yem, gübrə, yanacaq, ehtiyat hissələri, tala, tala materialları, zərərli maddələr, biopereparatların kənddən alınması və ya müəssisənin özünün istehsalında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Hər iki halda 10 sayılı «Materiallar» adlı sintetik hesabından və onun müvafiq subhesablarından istifadə edilir. Lakin kənddən alınan istehsal ehtiyatları faktiki maya dəyəri ilə uçota alındığı halda, öz istehsalından daxil olan material ehtiyatları ilə əvəzlənir və plan maya dəyəri ilə uçota alınır və ilin sonunda isə onlar faktiki maya dəyərinə çatdırılır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu kimi xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində cavan və kökəldilməkdə olan heyvanların uçota alınmasında da spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrində bütün növ heyvanlar, o cümlədən vəhşi heyvanlar, an ailələri, eləcə də əsas sürüyə keçiriləndə cavan mal-qara onların vahidinin qiymətindən asılı olmayaraq,

dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində 11 saylı «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» adlı sintetik hesabda və onların növləri üzrə müvafiq analitik hesablarda uçota alımlar. Bu analitik hesabların tərkibinə cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar, quşlar, vəhşi heyvanlar, dovşanlar, an ailələri, satılmaq üçün əsas sürüden çıxdış edilmiş yaşlı heyvanlar, əhəldən qəbul edilmiş mal-qara daxildir.

Heyvanların qrupları, baş hesabat ilə sayı, diri çəkisi və dəyərləri üzrə uçotu da yuxanda qeyd olunan analitik hesablarda apanılır. Yeni doğulan bala cavan heyvanların tərkibində uçota alınır, 11 saylı «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» adlı sintetik hesabın debetinə və 20 saylı «Əsas istehsal» hesabının müvafiq subhesabının kreditinə yazılır. Ahnmış bala iki nüsxədən tərtib edilmiş aktla rəsmiləşdirilir. Bala mədaxil edilərkən kənd təsərrüfatında məhsulun (iş və xidmətin) planlaşdırılması, uçotu və kalkulyasiyası üzrə metodik göstərişə uyğun olaraq qiymətləndirilməlidir.

Kənardan satın alınmış cavan heyvanlar, quşlar, vəhşi heyvanlar və an ailələri onların satın alınma qiymətləri ilə (tesərrüfata getirilmə xərci nəzərə alınmaqla) qiymətləndirilir. Əsas sürüden çıxdış edilmiş və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar balans dəyəri ilə mədaxil edilir. Sonra isə hər ay onların çeki artımları müəyyən edilir və plan maya dəyəri ilə ilk çəkilişinin üstünə gəlinir.

İlin axırında çeki artımının və yaxud böyümə artımının faktiki maya dəyəri təyin edildikdən sonra cavan heyvanların ilin əvvəlinə hesabat ilində doğulan balaların doğulduğu günə plan maya dəyərlərini faktiki maya dəyərinə çatdırmaq üçün müvafiq diizəliş etmək lazımdır. Bu zaman faktiki maya dəyəri plan maya dəyərindən yüksək olarsa adi qaydada, aşağı olarsa fərq məbləğinə qırmızı storno üsulu ilə yazılış vermək lazımdır. Cavan heyvanların, kökəldilməkdə olan yaşlı heyvanların, bütün yaşda olan vəhşi heyvanların və quşların diri çəkilişlərinin maya dəyəri onların böyüdülməsinə, kökəldilməsinə cari ildə çəkilən xərclər, ilin əvvəlinə olan heyvanların və quşların dəyəri, eləcə də cari ildə alınan balaların dəyəri əsasmda təyin edilir.

Yaşlı quşların, vəhşi heyvanların və an ailələrinin saxlanılmasına sərf edilən xərclər məhsul istehsalı ilə əlaqədar olduğu üçün 40 saylı «Həzır məhsul» hesabına silinir. İl ərzində kənara verilmiş heyvanlar eyni zamanda iki qiymətlə - ƏDV də daxil olmaqla müəyyən edilmiş satış qiyməti ilə və plan maya dəyəri ilə eks etdirilir.

Təbii fəlakət yaxud yoluxucu xəstəliklər nəticəsində məhv olan heyvanlar istisna olmaqla, ölmüş, məcburi kəsilmiş heyvanlar sayı, çəkisi,

məbləği üzrə uçota almır, bu zaman 84 sayılı «Servətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı hesabın debetinə və 11 sayılı «Böyüdülməkdə və kökeldilməkdə olan heyvanlar» adlı hesabın kreditinə yazılış tertib etməklə rəsmiləşdirir. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı çatışmayan yaxud ölmüş heyvanların maddi-məsul şəxslər hesabına silinməsinin uçotu 73 sayılı «Sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar» hesabının debetində və 84 sayılı «Servətlərin əskik gəlmələri və xarab olmasından itkilər» adlı hesabın kreditində göstərilməli, sənədləşmələr seçmə üsulu ilə ekspertiza edilib qiymətləndirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də məhsul istehsalına çəkilən xərclərin (məsrəflərin) uçota alınmasında olan fərqli cəhətlərdir.

Digər sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatı müəssisələrində də istehsal məsrəflərinin uçotu 20 sayılı «Əsas istehsal» adlı sintetik hesabında aparılır. Lakin kənd təsərrüfatı müəssisəsinin daxili uçot siyasətinə əsasən 20 sayılı hesabın nezdində «Bitkiçilik», «Heyvandarlıq» və sair subhesabları açıla bilər. 20 sayılı hesabda analitik uçot 13 sayılı «Xidmətdə icra istehsalat və təsərrüfatlar üzrə analitik uçot» cədvəlində aparılır. Yardımcı kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullara, iş və xidmətlərə sərf olunan məsrəflərin uçotu briqadalar, fermalar və sexlər üzrə, bitkiçilikdə 18 sayılı formada, heyvandarlıqda isə 18a sayılı formada aparılır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahələrindən biri olan bitkiçilikdə məsrəflərin uçotunun bezi spesifik xüsusiyyətləri də audit yoxlama-ekspertizasının diqqət mərkəzində olmalıdır. Bitkiçilik özü tərevəzçilik, üzümçülük, gülçülük, meşəçilik sahələrinə ayrılmaqla, onlara çəkilən məsrəflər 20 sayılı hesabın müvafiq subhesablarında uçota almır. Lakin məsrəflərin və məhsul çıxımının analitik uçotu ayn-ayn bitkilər üzrə aparılır.

Bitkiçilikdə istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsində məsrəflərin tərkib strukturu nəzərə alınmalıdır. Bura daxildir:

- əmək ödənişi, sosial müdafiə fonduna edilən ayırmalar;
- toxum və əkmə materiallarına edilən xərclər;
- mineral və üzvi gübrələrə çəkilən məsrəflər;
- əsas vəsaitlərin eldə edilməsi və saxlanması xərcləri;
- yardımçı işlər və xidmətlər;
- istehsalın təşkili və idarəetmə xərcləri;
- kredit ödənişləri və faizlər;
- bitkiçilik istehsalı ilə bağlı sair xərclər.

Hər bir bitki və yaxud iş növünün yerinə yetiribnesi üzrə məsrəflər haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün iş və məsrəflər uçotu jurnalından istifadə edilir.

Bitkiçilikdən alınan məhsullara dair 40 sayılı «Hazır məhsul» hesabının debetində və 20 sayılı «Əsas istehsal» hesabının kreditində yazılışı verilir. Dənli və dənli paxlalı bitkilərin maya dəyərinin hesablanmasının obyekti 1 sentner taxıl hesab olunur. Məhsul vahidinin maya dəyərini hesablamaq üçün məsrəfləri ancaq təmizlənilib qurudulmuş taxılın fiziki çəkisinə bölmək lazımdır.

Bitkiçilik məhsullarının faktiki maya dəyəri hesablandıqdan sonra plan maya dəyəri ilə faktiki maya dəyəri arasındakı fərq tapılır. Kalkulyasiya fərqi üçün 20 sayılı «Bitkiçilik» hesabının kreditində 08 sayılı «Çoxillik əkmələrin (itkilərin) əkilməsinə sərf olunan toxum və əkmə materialı», ilin sonuna qalan 40 sayılı «Hazır məhsul», 46 sayılı «Məhsul (iş və xidmətlərin) satışı», 84 sayılı «Sərvətlərin əskik gəlməsi və xarab olmasından itkilər» adlı hesabların debetində mühasibat yazılışları apanılmalıdır.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri olan heyvandarlıq və heyvandarlıq məhsullarına çəkilən məsrəflərin uçotu ayn-ayn növ məhsullar üzrə 20 sayılı hesabın «Heyvandarlıq» subhesabında, lakin həmin məhsulların ayn-ayn növləri üzrə isə subhesabın aşağıdakı müvafiq analitik hesablarında uçota alınır:

- südlük istiqamətli iri buynuzlu mal-qara;
- ətlik istiqamətli iri buynuzlu mal-qara;
- donuzçuluq - əsas sürü;
- qoyunçuluq;
- xezli vəhşi heyvanlar, atçılıq, balıqçılıq, ipəkçilik və s.

Bitkiçilikdə olduğu kimi, heyvandarlıqda da bütün məsrəflər aşağıdakı kalkulyasiya maddələri üzrə əks etdirilir:

- emək ödənişi və sosial müdafiə fonduna edilən ayırmalar;
- heyvanların xəstəliklərinə qarşı mübarizə üzrə edilən xərclər;
- yem tədarükü xərcləri;
- əsas vəsaitlərin əldə edilməsi və saxlanması xərcləri;
- yardımçı işlər və xidmətlər;
- kredit ödənişləri və faizlər;
- heyvanların məhv olmasından itkilər və ziyanlar;
- heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə bağlı sair xərclər.

Heyvandarlığın ümumi istehsalat xercieri obyektlər arasında yemə olan məsrəfləri çıxmaq şərti ilə müstəqim xərclərin məbləğinə mütənasib olaraq bölüşdürülür. Ümumtəsərrüfat xərcləri ilin axırında sahələr (bitkiçilik və heyvandarlıq) və digər kalkulyasiya obyektləri arasında toxum və yem xərclərini çıxmaq şərti ilə məsrəflərin ümumi məbləğinə mütənasib olaraq bölüşdürülür.

Heyvandarlığa müstəqim xərclərin uçotu il ərzində 20 saylı hesabın müvafiq sub hesabında aparılır. Ümumtəsərrüfat xərclərinin uçotu isə 26 saylı hesabda aparılır və ilin axırında heyvandarlıq məhsulları arasında bölüşdürülərək məhsulların maya dəyərində daxil edilir.

Heyvandarlıq məhsulları istehsalına məsrəflərin uçotu il ərzində plan maya dəyəri ilə aparılır və ilin axırında 20 saylı hesabın kreditindən 40 saylı «Hazır məhsul» hesabının debetində silinir. Heyvandarlıq məhsulları əsas, əlaqəli və əlavə məhsullara bölünür. Burada əsas və əlaqəli məhsullar (süd, yumurta, yun və s.), eləcə də alınmış balalar, çəki artımı, kökəlmədə olan mal-qaranın çəkisi kalkulyasiya obyekti kimi götürülür. Əlavə məhsullar isə mümkün satış qiymətləri üzrə qiymətləndirilir. Bir sənmer südün və bir baş balanın maya dəyəri südlük istiqamətli mal-qaranın saxlanılmasına çəkilən xərclərə əsasən hesablanır. Südlük istiqamətli maldarlıqda məsrəflərin ümumi məbləğindən peyinin və tükün dəyəri çıxılır, qalan məbləğ yemin dəyərində mütənasib olaraq süd və bala arasında bölüşdürülür. Bu halda xərcin 90%-i südə, 10 %-i isə alınmış balaya aid edilir.

26.3. Ticarət və iaşə xidmətləri müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətləri

Maddi istehsal sahələri ilə yanaşı bir sıra xidmət sahələri vardır ki, onların fəaliyyəti maddi istehsalatla bərabər tutulmaqla yanaşı, sosial-iqtisadi sferanın tərkib hissəsi sayılır. Bu sahələrə ticarət, iaşə xidməti, təchizat və məişət xidməti sahələri daxildir. Ticarət və istehsalat sahələrində maddi nemətlər istehsal edilməyə də, burada göstərilən xidmətlər, zavodfabrikatlar istehsalı bilavasitə maddi nemətlər istehsalına bərabər tutulmaqdır. Bununla əlaqədar ticarət və iaşə müəssisələrində formalaşan iqtisadi göstəricilər həmin müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini müəyyənəndirib qiymətləndirmək üçün məhsul istehsalının həcmində dair müvafiq iqtisadi göstəricilərlə ifadə edilməlidir. Ticarət və iaşə müəssisələrinin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini səciyyələndirən amillərdən biri də bu müəssisələrin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərin dəyərinin pul ifadəsində həcmində istehsal olunmuş məhsulun həcmində bərabər tutulma-

sıdır. Lakin ticarət və iaşə müəssisələrində məhsul istehsalı (yerinə yetirilən iş və xidmətlər) sənaye müəssisələrində olduğu kimi mühasibat uçotu hesablar planında 20 sayılı «Əsas istehsal» hesabında yox, 41 sayılı «Mallar» (əmtəələr) hesabında uçota alınır. Əgər satın alınmış əmtəələr, məhsullar təkrarən emaldan keçirilsə və yaxud yarımfabrikat formasından hazır məhsul şəklinə sainsa, bu halda da həmin məhsullar istehsal təyinatlı hesablardan sayılan (iaşə müəssisələri üçün) 41 sayılı «Mallar» (əmtəələr) adlı sintetik hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınır. 41 sayılı «Mallar» (əmtəələr) hesabının 5 subhesabı vardır:

- 41-1 «Anbarlarda əmtəələr»;
- 41-2 «Pərakəndə ticarətdə olan əmtəələr»;
- 41-3 «Dolu və boş taralar»;
- 41-4 «Satın alınmış məmulatlar»;
- 41-5 «Prokat əşyalar» və s.

Yuxanda qeyd olunanlarla yanaşı, ticarət və iaşə müəssisələrində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər də vardır ki, onlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu spesifik xüsusiyyətlərdən biri də xidmətlə bağlı olan üstəlik xərclərin ayrıca sintetik hesabda uçota alınmasıdır. Yəni sənaye müəssisələrindən fərqli olaraq ticarət və iaşə müəssisələrində xidmətlə bağlı olan xərclər, məsrəflər göstərilən xidmətin faktiki həcmi müəyyənləşdirən 41 sayılı hesabda yox, ayrıca 44 sayılı «Tədavül xərcləri» adlı sintetik hesabda uçota alınır. Ay ərzində baş vermiş mal dövriyyəsi üzrə çəkilən məsrəfləri və gəlirləri müəyyənləşdirmək üçün 44 sayılı «Tədavül xərcləri» adlı sintetik hesabda toplanmış xərclər realizə edilmiş məhsulların nisbətində 80 sayılı «Mənfəət və zərər» hesabı ilə müxabirələşir. Göründüyü kimi, sənaye müəssisələrindən fərqli olaraq ticarət və iaşə xidmətlərində üstəlik xərclər bölüşdürülüb məhsulun maya dəyərində daxil edilmir, birbaşa mənfəət və zərər hesabına silinir. Üstəlik xərclərin tərkibinin araşdırılması və qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Çünki, bir sıra hallarda ticarət müəssisələrinin mənfəətinin azaldılması və vergilərdən yayınmaq üçün həmin xərclər süni surətdə artırılır.

İaşə müəssisələrində əmtəələrin, xammalın və yeyinti məhsullarının anbar uçotunda da müvafiq spesifik xüsusiyyətlər vardır. Belə ki, iaşə müəssisələrində mühasibat uçotu müəssisələrin özünün uçot siyasətinə dair əsasnaməyə uyğun həyata keçirilir. Bu əsasnaməyə görə anbarlarda olan məhsul və əmtəələrin uçotu operativ-mühasibat (qalıq) metodu ilə aparılmalıdır ki, bunun üçün də mütləq uçot qiymətini müəyyən etmək lazımdır. Anbarlarda olan məhsul və əmtəələr, əlavələr də daxil olmaqla pə-

rakəndə qiymətilə, yaxud alış qiyməti ilə uçota alınmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalatdan buraxılan məhsulların (xörəyin) maya dəyəri məhsulların (xammalın) dəyəri ilə əlavə xərclərin dəyərindən əmələ gəlir. İaşə müəssisələrində istehsal məsrəfləri müəyyən edilmiş ümumi qaydadan fərqli olaraq 44 sayılı «Tədavül xərcləri» sintetik hesabında uçota alınmır. Ona görə də İstehsalatdan buraxılan məhsulun dəyərinə bu məhsula düşən tədavül xərcləri də əlavə edilir. Alınan maya dəyəri satış qiymətinə çatdırılır. Bu əməliyyatlar mühasibat uçotu hesablarında aşağıdakı kimi əks etdirilir:

- mətbəxdən hazır məhsul buraxılışı - Debet 42-1 «Perakəndə ticarətdə əmtəələr» hesabı, kredit 20 sayılı «Əsas istehsalat» hesabı və 42-1 «Ticarət əlavəsi» subhesabı.

İctimai iaşə müəssisəsi öz istehsalının məhsulunu satışda əmtəənin satış qiyməti ilə alış qiyməti arasındakı fərqi ƏDV hesablayır. Bu fərqi 46 sayılı «Məhsul (iş və xidmətlər) satışı» hesabının debetində, 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» hesabının kreditində əks olunur.

Ticarət və iaşə müəssisələri özlüyündə bir qədər sadə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə malikdir. Yeni burada təsərrüfat əməliyyatları əsasən mal dövriyyəsi, alış-satış qiymətləri, məsrəflər, tədavülə bağlı olan xərclər, ticarət güzəştləri və əlavələrdən ibarətdir. Ticarət və iaşə müəssisələrində audit yoxlama-ekspertizası keçirilən zaman göstərilən bu amillər audit yoxlama proqramında mühüm yer tutmaqdır. Məsələn, ticarət müəssisələrində əldə edilən mallar (əmtəələr) onların satış və yaxud alış qiymətləri ilə uçota alınır. Bu müəssisələrdə gəlirin hesablanması və audit qiymətləndirilməsi üçün əmtəələrin satış qiyməti ilə alış qiyməti dəyərləri arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək, bununla da müəssisənin cari dövrdə fəaliyyətindən əldə etdiyi gəliri qiymətləndirməkmümkündür.

Ticarət və iaşə müəssisələrində əmtəələrin perakəndə və topdansa satış qiymətləri mövcuddur. Bir qayda olaraq əmtəələr topdansa satış vasitəsi ilə əldə edilir, perakəndə satış xidməti ilə istehlakçıya çatdırılır. Əmtəələrin topdansa satışı ilə onların perakəndə satışı arasında müəyyən məsafə və proseslər mövcuddur. Bu proseslərin yerinə yetirilməsi ticarət xidməti adlanır. Həmin xidmətin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq xərclər və məsrəflər edilir. Bu məsrəflərə malların bazadan alınması, yüklənməsi, müvafiq yerlərə çatdırılması, qablaşdırılması və sair daxildir. Bu ticarətə çəkilen xərcləri ödəmək və müvafiq gəlir əldə etmək üçün malların topdansa satışında ticarət güzəştləri edilir. Malların (əmtəələrin) topdansa satışı üzrə verilmiş güzəştlər və əlavələrlə bağlı əməliyyatlar müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planında 42 sayılı «Ticarət əlavəsi (güzəşti)» adlı sintetik hesabda uçota alınır.

Ticarət və iaşə müəssisələrinin gəlir mənbəyinin əsasını ticarət güzəştləri təşkil edir. Lakin ticarət satış qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi, liberallaşdırılması ilə ticarət və iaşə müəssisələrində gəlirlərin artmasına yaxud azalmasına tələb və təklif əsasında formalaşan qiymətlər də bilavasitə təsir edə bilər. Ticarət və iaşə müəssisələrində rentabellik səviyyəsini, yəni müəssisənin perspektivii inkişafını təmin etmək üçün onların əldə etdiyi mənfəət də vacib əmil hesab edilir. Ona görə də ticarət və iaşə müəssisələrində audit yoxlama-ekspertiza işləri apanan zaman onların əldə etdiyi gəlir mənbəyi təhlil edilməlidir. Daha doğrusu, gəlirlərin sabitliyini, perspektivliyini qiymətləndirmək üçün gəlirlərin tərkibində sabit vergi güzəştlərinin xüsusi çəkisi müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Qiymət əmli ticarət və iaşə müəssisələrində diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biridir. Çünki, bir çox hallarda ticarət müəssisələrinin əldə etdiyi gəlir mal qıthğının hesabına formalaşan qiymətlərdən meydana gəlir.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycan Respublikasında ticarət və iaşə müəssisələrinin fəaliyyəti müəyyən normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu qanunverici aktlara aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» 1993-cü il tarixli Qanunu və ona müxtəlif dövrlərdə edilmiş dəyişiklikləri;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulmasına dair işlərə baxılması haqqında» 29 may 1998-ci il tarixli qaydaları;
- Azərbaycan Respublikasının «Təbii inhisarlar haqqında» 15 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Təbii inhisar subyektləri tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların (işlərin, xidmətlərin) qiymətlərinin, tariflərinin formalaşması və dövlət tənzimlənməsi haqqında» 20 sentyabr 2002-ci il tarixli qərarı;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Güzəştlərin həcmi və tətbiqi qaydasına malların (işlərin və xidmətlərin) qiymətlərində dəyişikliklərin satınalma müqaviləsinə təsirinin hesablanması üsulunun təsdiq edilməsi və bölünən hissəsinin məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında» 28 oktyabr 2002-ci il tarixli qaydaları;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Xam neftin və neft məhsullarının qiymətlərinin respublika daxilində tənzimlənməsi haqqında» 10 fevral 2003-cü il tarixli qərar və s.

Ticarət və İaşə müəssisələrinin fealiyyətinə eldə edilən gelirler və bu gelirlerden dövlət büdcəsinə edilən ödənişlər də mövcuddur. Bele ki, emtee satışından sonra ticaret elavəsindən yaranan ümumi gelir hesablama yolu ile müəyyən edilir və orta faize mütenasib olaraq satılmış emteelerle ayın axırma anbarda, mağazada qalıq mal arasında bölüşdürülür. Uçota alınma üsulundan (alış ve yaxud satış uçot qiyməti ilə) asılı olmayaraq ümumi gelir, emteelerin satış pulu bankdakı müvafiq hesablara daxil olduqca və yaxud mallar yüklənib yola sahndıqca mühasibat uçotunda eks etdirilməlidir. Qalan bütün emeliyyatlar mühasibat uçotu haqqındaki qanunun qüwədə olan hesablar planının tələblərinə uyğun olaraq heyata keçirilməlidir,

Ticaret ve iaşə müəssiselerinde audit yoxlama-ekspertiza aparılan zaman aşağıdakı məqamlar da diqqət mərkəzində olmalı və qiymətləndirilməlidir:

- emteelerin anbara medaxil edilməsini rəsmiləşdirən ilk sənədlərin (əmtəə nəqliyyat qaiməsi, hesab-faktura, yük qəbzi, akt) tertib edilməsinin düzgünlüyü;

- emtəələrin anbara daxil olmasının tamhəgını müəyyənləşdirən sənədlərə əsasən malalan təşkilatla mal göndərən müəssisələrin qarşılıqlı üzleşdirmə ve yoxlama aktının mövcudluğu;

- mühasibathqda emtəələrin analitik uçotunun apanlmasının və qalıqların vaxtında çıxanlmasının düzgünlüyü;

- faktiki qəbul edilmiş emtəələr üzre malsatan təşkilatın müşayətedici senedlerinde göstərilən miqdar, dəyer ölçüleri arasında fərq olarsa, bu barədə malsatan təşkilata qarşı iddia sənədlərinin mövcudluğu;

- ixtisaslaşdırılmış müvafiq müəssisələrdə terozı təsərrüfatının mövcudluğu;

- pərakəndə ticarətdə emteelerin uçota alınması qaydalarına əməl edilməsi;

- satılmış məhsullara qoyulan pərakəndə qiymətlərin düzgünlüyü;

- tara ilə elaqedar eməliyyatların düzgün əks etdirilməsi;

- təbii itkinin silinməsinin düzgün rəsmiləşdirilməsi;

- əhali ilə pul hesablaşmalan həyata keçirilərken nezaret-kassa məşinlannın tətbiqi qaydalanna, nəzarət-kassa məşinlannın tətbiqi ile alman satış pulunun uçotu məlumatlannın istifadəsi üzrə tövsiyelere və bu məşinlann istismar qaydalanna riayet olunması

Audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman yuxanda qeyd edilen məseleleri qiymetlendirmək üçün təcrübədə mövcud olan bəzi meqamlan

da tüzərdən qaçıрмаq olmaz. Belə ki, əmtəələrin anbara daxil edilməsinə dair sənədləri araşdıran zaman burada mallan rəsmiləşdirən qaimələrin tərtibinə dair bütün rekvizitlərin doldurulması, yəni malsatan təşkilatın adı, malın miqdarı, hər bir malın ölçü vahidinin qiyməti, ümumi məbləği, təhvil alan və təhvil verən şəxslərin imzaları, malsatan təşkilatların möhürü və sair bu kimi lazımi məlumatların dəqiq və tam olması qiymətləndirilməlidir.

Ahnan və mədaxil edilən malların rəsmiləşdirilməsi zamanı qaimə, keyfiyyət sertifikatları, laboratoriya analizlərinin nəticələrini əks etdirən sənədlərin olması vacibdir. Bir çox hallarda göndərilən malların əskik gəlməsi təbii itkilərlə əsəpləndirilir. Auditor göndərilən mallar üzrə (əbii itki normalının malsatan təşkilatın sənədlərində əks etdirilməsi, bu itkilərin malsatan təşkilatın hesabına silinməsinə diqqət yetirməli və qiymətləndirməlidir. Alınmış malların (əmtəələrin) anbarda düzgün uçota alınması və nağdlılığın qetileşdirmək üçün auditorun seçmə üsulu ilə inventarlaşma aparması məqsədəuyğundur.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri apanlan zaman qanunla müəyyənləşdirilmiş bir sıra ticarət-iaşə qaydalarına eməl olunması qiymətləndirilməlidir. O cümlədən;

- nəzarət-kassa məşmlarının istismarına dair nümunəvi qaydaların gÖzlənilməsi;
- nağd pulun inkasasiya edilməsi və vaxtında müvafiq banklara təhvil verilməsi;
- kassa əməliyyatlarının apanılması qaydalarına eməl edilməsi;
- maddi-məsul şəxslər tərəfindən əmtəə hesabatlarının düzgün tertibi;
- inventarlaşmanın vaxtında və düzgün apanılması;
- ƏDV və xüsusi vergilərin düzgün hesablanması.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarət-kassa məşmlarının istismar qaydalarına uyğun olaraq əhali ilə pul hesablaşmalar apanlarkən hesablayıcı məşmların göstəricilərinin söndürülməsi yalnız yeni məşmların istifadəyə verilməsi, inventarlaşma apanılması onların təmiri zamanı ola bilər. Bu işlərin hamısı dövlət vergi orqanlarının nəzarəti altında apanılmalıdır. Mövcud qaydaya uyğun olaraq toplayıcı pul hesablayıcıların göstəricilərinin dəyişilməsi müvafiq forma üzrə aktla rəsmiləşdirilməlidir. Nəzarət-kassa məşmlarının tətbiqi üzrə əsasnaməyə uyğun olaraq əhali ilə pul hesablaşmalar heyata keçirilərkən qəbul edilmiş nağd pul məbləğin təsdiq edən nəzarət lentləri, çeklərin surətləri və digər sənədlər bağlanmış şəkildə sonuncu inventarlaşmaya qədər saxlanılmalıdır.

Kassada nağd pulun saxlanması müəyyən həddə ola bilər. Bu və ya digər müəssisənin kassasında nağd pulun saxlanılmasının həddi həmin müəssisəyə xidmət edən bank tərəfindən təyin oluna bilər.

Pərakəndə ticarət mərkəzlərində əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan dövriyyəyə aşağıdakılar daxildir:

a) Sərbəst pərakəndə satış qiyməti ilə satılan əmtəələr üzrə - əmtəənin qiyməti vergi məbləği də daxil olmaqla alış qiyməti arasındakı fərq;

b) Dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlə satılan əmtəələr üzrə - ticarət güzəşti.

Pərakəndə ticarət müəssisələri öz əmtəələrini ƏDV daxil olmaqla satarsa, bu zaman gəlirlərdən ƏDV üzrə büdcəyə ödəmələr əvəzləşdirilməlidir. Ticarət və iaşə xidməti müəssisələrində ƏDV-nin analitik uçotunun aparılması məqsəduyğundur. Əmtəələrin müəyyən edilmiş ƏDV dərəcələri üzrə uçotunun ayn-ayrılıqda aparıldığı hallarda verginin hesablanması və Ödənilməsi müvafiq hesablama dərəcəsi üzrə hər bir növ əmtəənin satışından alınan gəlirdən çıxış edilərək hesablanır. Təcrübə göstərir ki, bir sıra hallarda ticarət və iaşə müəssisələri ƏDV-ni bütövlükdə 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» adlı sintetik hesabda aparırlar. Bu da Öz növbəsində alınan, ödənilən və ya əvəzləşdirilən ƏDV-də qeyri-müəyyənlik və qarışıqlıq yaradır. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, ticarət xidmətində qalıq olmadığı üçün ƏDV-nin ayrıca uçota alınmasına ehtiyac yaranır.

Düzdür, xidmətin ekser hissəsinin qalığı olmur, Lakin bu, nəqliyyat xidmətinə aid edilmir, çünki nəqliyyat xidməti ilə əlaqədar olan xərclər ay ərzində satılmış məhsulla ayın axınına qalıq əmtəələr arasında bölüşdürülür. Elə ona görə də hesabat dövrünün tədavül xərclərinə bütün nəqliyyat xidməti daxil edilmir. Deməli, əmtəə qalığına düşən nəqliyyat xidmətinə daxil edilən ƏDV və xüsusi vergi 19 sayılı hesabda qalıq kimi göstərilməlidir. Bundan əlavə, ticarət müəssisələri fəaliyyətlərini normal həyata keçirmək üçün dəyərinə ƏDV və xüsusi vergilər də daxil edilən əsas vəsaitlər, materiallar, az qiymətli və tez köhnələn əşyalar da alırlar. Bir sıra ticarət və iaşə müəssisələri bəzən qeyri-maddi aktivlər də alırlar. Yuxarıda göstərilən aktivlərin dəyərinə daxil edilən ƏDV və xüsusi vergi 19 sayılı hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınmalıdır. Bu subhesablarda uçota alınan məbləğlər büdcəyə ödəmələrin azalmasına silinir. Bu subhesablarda ƏDV və xüsusi vergilərin qalığı da ola bilər. Məsələn, ərzaq malları üzrə təbii itki ehtiyatlarının yaradılmasının düzgünlüyünü və qanunauyğunluğunu aşkar etmək vacib şərtidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təbii

itki ehtiyatlarını yalnız tərəvəz və ərzaq malları bazarları, soyuducuları və dondurma kompleksləri olan ticarət müəssisələri yarada bilər, Müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq hesablanan ehtiyatlar tədavül xərclərinə silinir. Digər tərəfdən, ərzaq mallarının satışı müddətinə riayət edilmədiyi halda saxlanma vaxtı keçən əmtəələrin satışı apanmadığı üçün təbii itki normalarıdan artıq həcmdə xarab olan ərzaq mallarının üzərində ƏDV-nin müvafiq məğbləgi qalır,

Əmtəələrin yenidən qiymətləndirilməsi qiymətin aşağı salınması hallarında da ƏDV-nin məbləgi diqqəti cəlb etməlidir. Ümumiyyətlə bütün hallarda yenidən qiymətləndirmənin nəticələri aktla rəsmiləşdirilməlidir. Bu aktda əmtəənin adı, miqdar və digər informasiyalarla yanaşı, onun köhnə və yeni qiyməti, bu qiymətlərlə əmtəənin dəyəri, qiymətin artması nəticəsində əmtəənin artım məbləği, azalması nəticəsində azalan məbləği və sair göstərilməlidir, Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu kimi hallar araşdırılmalı qiymətləndirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza üçün məlumat mənbələrindən biri kimi 14 sayılı «Maddi sərvətlərin yenidən qiymətləndirilməsi» adlı sintetik hesabın debet və kredit məlumatlarından istifadə etmək olar,

Ticarət müəssisələrinin audit yoxlama-ekspertizası zamanı komissiyon qaydasında satılan əmtəə qiymətlilərinin uçotda əks etdirilməsinin düzgünlüyünə də diqqət yetirmək lazımdır. Komissiyon qaydasında satılmaq üçün əmtəələr 004 sayılı «Komissiya tərəfindən qəbul edilmiş mallar» adlı balansarxası hesabda əks etdirilir. Komissiya tərəfindən qəbul edilmiş əmtəələr balansarxası hesabda uçota alınmalıdır. Əmtəələrin komissiya tərəfindən qəbul edilməsi xüsusi qaydada rəsmiləşdirilir. Bütün bunı auditra tədqiqat obyektinə olmalıdır.

Ticarət müəssisələrinin auditinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də xarici valyuta ilə aparılan ticarət əməliyyatlarıdır. Burada başlıca xüsusiyyətlərdən biri xarici ticarət əməliyyatlarının düzgün sənədləşdirilməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ticarət müəssisələri xarici ölkələrdən aldıkları əmtəələri mühasibatıqda həm milli, həm də xarici valyuta ilə uçota almalıdır. Lakin həmin mallar (əmtəələr) respublika daxilində milli valyuta ilə satılır. Xarici valyuta ilə ödənilən malların valyuta qiyməti müqavilədən götürülür və Milli Bankın kursuna əsasən manata çevrilir. Xarici valyuta ilə alınan əmtəələr üzrə emele gələn məzənnə fərqi 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabına silinir. Auditor ticarət və iş müəssisələrində yoxlama-ekspertiza işləri apararkən zaman bu meqamları da araşdırılmalı və qiymətləndirməlidir.

26.4. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Məişət xidmətləri dedikdə, əhaliyə göstərilən fərdi trikotaj tikiş işlərinin yerinə yetirilməsi mənzil təmiri, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və texniki xidməti, xırda metal əşyalann hazırlanması, mebellərin bərpası, üzlənməsi, elektrik avadanlıqlarının təmiri, texniki qulluğu, musiqi alətlərinin təmiri və sair bu kimi pullu xidmətlər başa düşülür. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri əhaliyə göstərilən ümumi pullu xidmətlərin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Bu xidmətlər planlı sosialist təsərrüfatında dövlət tərəfindən bilavasitə təşkil edilib tənzimlənirdi. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində bu xidmət sahələrinin demək olar ki, hamısı özəlləşdirilmiş, liberallaşdırılmış və sərbəstləşdirilmişdir. Mülkiyyət formasının dəyişməsi, təşkilati-təbəçilik strukturunun yenisi ilə əvəz olunması bu sahədə də bir sıra münasibətlərin dəyişməsinə və yeni spesifik münasibətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, planlı sosialist təsərrüfat sistemində məişət xidməti və fərdi təmir işlərinin böyük əksəriyyəti onların yerli struktur bölmələrində uçota alınır, bilavasitə bu və ya digər formada hüquqi şəxs statusu ilə fəaliyyət göstərirdi. Ona görə də məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə bağlı olan əməliyyatların hamısı xırdahəyata qədər uçot və hesabat obyektinə çevrilmişdi. Hazırkı şəraitdə qeyd etdiyimiz kimi, bu sahə tamamilə özəlləşdirilmiş və mülkiyyətin bütün formalarının tətbiqinə geniş meydan verilmişdir. İndi bu sahədə çoxlu kiçik müəssisələr, məhdud məsuliyyətli səhmdar cəmiyyətləri, kollektiv müəssisələr, kooperativlərlə yanaşı, fiziki şəxs statusu ilə sahibkarlıqla məşğul olan saysız-hesabsız xidmət növləri vardır. Göründüyü kimi, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi özü ilə bərabər məişət xidmətinin təşkilində, idarə olunmasında, uçot-hesabat işlərinin aparılmasında və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsində bir sıra yeni münasibətlər gətirmişdir. Artıq məişət xidməti və fərdi təmir işləri bir mərkəzdən yox, azad formada tərəflər arasında münasibətlərin qurulması əsasında təşkil edilir. Digər tərəfdən, bu sahədə tətbiq olunan çoxukladlı mülkiyyət forması əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin, məsrəflərin, mənfəətin əmələ gəlməsi və bölüşdürülməsində müvafiq spesifik xüsusiyyətlər yaradır. Məişət xidmətinin və fərdi təmir işlərinin özəlləşdirilməsi, bu sahədəki mövcud münasibətlər məişət xidməti və fərdi təmir müəssisələrinin uçot-hesabatında özünəməxsus xüsusiyyətlər yaratmışdır. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri xırda iş olmaqla çox da böyük diqqət cəlb etməyən bir sahədir. Əslində isə bu sahələr milli iqtisadiyyatımızda xüsusi sahə

lərindən biri hesab edilir. Onların ümumilikdə fəaliyyəti iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında və insanların sosial şəraitinin yüksəldilməsində rolu böyikdir. Ona görə də meşə xidməti və fərdi təmir işlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nəzarətin təşkili də əsas məsələlərdən biri hesab edilməlidir. Yeni iqtisadi münasibətlərə keçid bu sahədə də nəzarət funksiyalarını və formalarını dəyişdirmişdir. Yuxanda qeyd edilənləri nəzərə alaraq auditor meşə xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrdə (firmalarda) yoxlama-ekspertiza işləri aparən zaman ümumi məsələlər, yəni müəssisələrin fəaliyyətinə dair normativ hüquqi bazasını, təsərrüfat əməliyyatlarının yoxlanılması metodikasını, təsərrüfat daxili nəzarət və uçot-hesabat işlərinin təşkilinin vəziyyətini qiymətləndirməklə bərabər, bir sıra spesifik xüsusiyyətləri də ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Auditor, meşə xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələri ekspertiza edən zaman ilk növbədə qanunverici normativ hüquqi bazaya uyğun olaraq həmin müəssisələrin mülkiyyət-təşkilati və tabelilik formalarından irəli gələn prinsipləri ekspertiza etməh və qiymətləndirməlidir. Əgər meşə xidməti və fərdi təmir işləri hüquqi şəxs statusu ilə kiçik müəssisə, kooperativ və sair formalarda fəaliyyət göstərsə, bu zaman təsis sənədlərinin mövcud normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olması araşdırılıb qiymətləndirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində meşə xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrdə yaranan münasibətlərdə bir yenilik də meşə xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrin sifarişçi ilə birbaşa ikitərəfli münasibət qurması, tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən fəaliyyət göstərmələridir. Hazırkı şəraitdə bu müqavilələr üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyəri sərbəst və razılaşdırılmış qiymətlə icra edilir. Bir çox hallarda müqavilələrdə göstərilən qiymət, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcminə nisbətən aşağı olur və yaxud şişirdilərək heç bir məntiqə sığışmayan qiymətlərlə əks etdirilir. Yoxlama-ekspertiza işləri zamanı belə hallar seçmə üsulu isə müşahidə edilməli və bir sıra meyarlar vasitəsilə qiymətləndirilməlidir. Bu sahədə müəyyən xidmət növləri üzrə vahid təarif sisteminin olmaması qiymətlərin tələb və təklif əsasında formalaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin auditor yerinə yetirilən iş və xidmətlərin fərdi təmir və texniki xidmətlər üzrə qəbul edilmiş sifarişə əsasən tertib edilmiş smeta sənədlərini yoxlamalıdır. Bu smeta sənədlərində yerinə yetirilən iş və xidmətlərə sərf olunan material, ehtiyat hissələri, digər detalların qiyməti satış qiymətləri ilə üzləşdirilməli, burada tətbiq olunan material qiyməti və əmək haqqı ödənişlərinin dəyəri müqayisə edilməlidir. Yoxlama-ekspertiza zamanı bu sahədə yol

verilmiş ciddi qiymət şişirtmələri, yaxud azaltmalarının məqsədi aydınlaşdırılmaq və qiymətləndirilməlidir.

Meişət xidməti və fərdi təmir sahəsinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu fəaliyyətdən əldə edilmiş gəlirlərin mədaxil edilməsidir. Təcrübə göstərir ki, bir çox haliarda məişət xidməti və fərdi təmir işlərində gəlirlərin mədaxil edilməsində böyük nöqsanlar və çatışmamazlıqlar mövcuddur. Göstərilən xidmətlərdən əldə edilən gəlir tam mədaxil edilmədiyi üçün burada Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin bir sıra bəndləri də kobud surətdə pozulur və nəticədə gəlirlərdən, mənfəətdən vergilər üzrə yayıma hallarına yol verilir. Audit yoxlama-ekspertizasında məişət xidməti və fərdi təmir işləri üzrə əldə edilən gəlirlərin mədaxilinə kompleks yanaşılmalıdır. Burada gəlirlərin mədaxil edilməsinə dair kassa mədaxil orderi və bank köçürmələrində mədaxil edilməmiş fərqlər müəyyənləşməlidir. Bundan sonra yerinə yetirilən iş və xidmətlərin maya dəyərinin kalkulyasiyasına diqqət yetirmək lazımdır. Kalkulyasiya mövcud xidmət tariflərinə, razılaşma qiymətlərinə və faktiki bazar qiymətlərinə əsaslanmalıdır. Bu qiymət formalının hər hansı biri tətbiq edilmişdirsə, bu haqda smeta sənədlərində konkret olaraq şərh verilməlidir. Çünki, qiymətlərin tətbiqində qarışıqlığın və ya şərhəz istənilən formanın tətbiqi son nəticədə gəlirlərin müəyyənləşdirilməsində anlaşılmazlıq yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir məişət xidməti, yerinə yetirilən fərdi təmir işləri üzrə analitik uçot apanılmalıdır. Məişət xidmətinin böyük bir hissəsi sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Əlbəttə, burada audit nəzarəti bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilər. Belə ki, məişət xidməti və fərdi təmir işlərini yerinə yetirən fiziki şəxslərin fəaliyyəti Vergi Məcəlləsi üzrə sadələşdirilmiş vergi sisteminin tərkib hissəsi hesab edilir. Burada yerinə yetirilən iş və xidmətlər üzrə uçot-hesabat işləri aparılmadığı üçün faktiki yerinə yetirilmiş təmirin, xidmətin həcmi müəyyən etmək bir qədər çətin-dir. Vergi qanunvericiliyinə əsasən bu fəaliyyət növü ilə məşğul olanlar sadəcə olaraq vergi orqanlarına öz fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlər haqqında bəyannamələr təqdim edir. Auditor yeri gəldikdə bəyannamədə göstərilən gəlir məbləği ilə sifarişçilər üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin həcmi üzləşdirə bilər. Bu qayda da yoxlama seçmə üsulu ilə apanla bilər. Əgər nəticədə kəskin kənarlaşmalar aşkar edilərsə, bu zaman başdan-başa yoxlama üsulundan istifadə etmək vacibdir.

Məişət xidməti və fərdi təmir üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu sahədə uçot-hesabat işlərinin apanılması və təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin təşkilinin qiymətləndirilməsidir. Ma-

liyyə Nazitliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli emri ilə təsdiq etdiyi «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi»ne dair təlimata uyğun olaraq məişət xidməti və fərdi təmir işləri üzrə əməhiyyatlar 29 saylı «Xidmətedici istehsalat və işçi heyəti ilə hesablaşmalar» adlı hesabda uçota alınır. Həmin təlimata uyğun olaraq bu sintetik hesab 30-a qədər digər sintetik hesablara müxəbirləşir. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrin təsərrüfat əməhiyyatlarını uçota alan bu hesabın tərkibində xidmət növlərinə görə müxtəlif subhesablar və analitik hesablar açıla bilər. Bir qayda olaraq yerinə yetirilən iş və xidmətlərə çəkilən məsrəflər 29 saylı hesabın debətində toplanmaqla cari dövrün sonunda 46 saylı «Məhsul (iş və xidmətlərin) satışı» hesabı ilə müxəbirləşir. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, bu müəssisələr faktiki yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərini uçot-hesabat formalarında əks etdirməklə yanaşı, bitməmiş təmir işlərinin qahğıtm da müəyyənləşdirməlidir. Audit yoxlama-ekspertiza işi apılan zaman ötən dövrün başa çatdırılmamış iş və xidmətlərinin həcmi müəyyənləşdirilməlidir. Çünki, həmin müəssisələrin illik fəaliyyətinə yekun vurulan zaman maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsində bitməmiş məsrəflər vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda mənfəəti azaltmaqla vergi öhdəliklərindən yayınmaq məqsədilə başa çatmamış iş və xidmətlərə dair məsrəflər süni surətdə şişirdilir. Nəticədə isə vergi qanunvericiliyinin tələbləri pozulur.

Məişət xidməti və fərdi təmir işləri ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətində xidmət işləri üzrə bir çox qəbzlər, sifariş və rəqələri və digər ciddi uçot blanklarından da istifadə edilir. Yerinə yetirilən iş və xidmətlərdə tətbiq olunan ciddi uçot blanklarından mövcud qaydalara əsasən istifadə edilməlidir. Auditor məişət xidməti və fərdi tikinti işləri ilə məşğul olan müəssisələrdə yoxlama-ekspertiza işləri apılan zaman həmin müəssisələrdə ciddi uçot blanklarının saxlanması, istifadəsi, ləğv edilməsi və bütövlükdə hərəkətinə nəzarət etməlidir.

26.5. Tikinti-quraşdırma müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyatın əsas və apancı sahələrindən biri tikinti-quraşdırma işləridir. Tikinti-quraşdırma işləri çoxşaxəli, müəkkəb bir quruluşa malikdir. Tikinti-quraşdırma fəaliyyəti həm istehsalat, həm də köməkçi xidmət sahələrinə bölünür. Tikinti işləri dedikdə, bina və qurğuların tikintisinin vahid layihə-smeta sənədləri əsasında həyata keçirən müəssisələrin iş-

lərinin məcmusu başa düşülür. Tikinti obyektləri dedikdə isə binalara aid olan avadanlıqlar, alot və inventarlar, estakadalar, su techizəti, qaz və İstilik kemerləri, elektrik təchizəti, radiolaşdırma, yardımçı-köməkçi tikililər, abadlaşdırma elementləri və digər bu kimi işlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan ümumi məsrəflərə daxil olmaqla hər biri ayrı-ayrılıqda tikilmiş binalar, yaxud qurğuların ümumi kompleksi nəzərdə tutulur.

Tikintilərin və tikinti ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, tikinti özlüyündə 2 hissədən ibarətdir: obyektlərin tikintisi və ona müvafiq olaraq qurğuların quraşdırılması.

Tikinti bir sıra sahələrə bölünür və bu sahələrin struktur tərkibi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Hər bir tikinti sahəsinin özünün spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu spesifik xüsusiyyətlər smeta və texniki sənədləşmələrində, layihə-tədqiqat işlərində, geoloji kəşfiyyat və layihə-quraşdırma işlərində özünü göstərir. Çünki, bir sıra sahələrdə tikinti-quraşdırma ilə bağlı olan müvafiq xərclər (avadanlıqların gətirilməsi, qurulması) və digər xərc layihə-smeta sənədlərinə daxil edilmədiyi halda, başqa sahələrdə avadanlıqların alınması, gətirilməsi və qurulması ilə bağlı olan xərclər layihə-smeta sənədlərində nəzərdə tutulur.

Tikinti-quraşdırma işlərində ən başlıca spesifik xüsusiyyət maya dəyərinə daxil edilə biləcək xərclərin müəyyənləşdirilməsi və əldə edilən mənfəətin qiymətləndirilməsidir. Ona görə də tikinti-quraşdırma işləri ilə bağlı olan vacib məqamlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində nəzərə alınmalıdır, Auditor hər şeydən əvvəl tikinti-quraşdırma işlərinin strukturu haqqında müfəssəl məlumatla malik olmalıdır, Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunverici normativ hüquqi aktlarına əsasən tikintinin struktur tərkibinə aşağıdakı sahələr daxil edilə bilər:

- sənaye istehsalı və kənd təsərrüfatı məhsulunun emalı obyektlərinin tikintisi;
- daimi və müvəqqəti binaların, qurğuların tikilməsi, genişləndirilməsi, yenidən qurulması, bu işlərlə əlaqədar olaraq dəmir, beton, ağac və digər tikinti konstruksiyaların quraşdırılması üzrə işlər;
- daxili və xarici su techizəti, kanalizasiya, istilik, qaz və enerji techizəti, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün xüsusi qurğuların tikilməsi;
- neft-qaz kemerləri, hava və kabellər vasitəsilə elektrik ötürücüləri, rabitə xətlərinin çəkilməsi üzrə işlər, körpülərin tikilməsi, yol-nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün müxtəlif tipli yolların çəkilməsi, sualtı və suüstü xüsusi qurğuların tikilməsi;

- sanitari texniki avadanlıqların qurulması ilə bağlı olan işlər, tikinti sahələrinin istifadəsi, tikinti ərazisinin hazırlanması, tikintilərin sökülməsi və bu sahədə digər tikinti tədbirləri;
- tikilən binaların və eləcə də qəsəbə-şəhər ərazilərinin abadlaşdırılması, yaşıllaşdırılması üzrə işlər;
- meliorasiya və torpağın eroziyasının qarşısını almaq üçün xüsusi tikintilər;
- daş karxanalar və tunellərin tikilməsi;
- geologiya və hidrologiya işləri;
- xüsusi nəqliyyat və sərnişindəşma xətləri, metroların tikintisi.

Qeyd olunan tikinti işləri ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunverici normativ hüquqi aktları ilə kanalların çəkilməsi və derenaj qurğularının quraşdırılması işlərinin strukturu müəyyənləşdirilmişdir. Bu, aşağıdakı tərkibdə nəzərdə tutulur:

- texnoloji energetika, qaldırıcı nəqliyyat, nasos və kompressorların yerlərdə quraşdırılması ilə bağlı olan işlər;
- avadanlıqlara müvafiq ötürücülərin quraşdırılması ilə apanılan işlər (soyuducu mayelərin doldurulması, kabel açılma kontaktlarının quraşdırılması, elektrik və rabitə xətlərinin avtomatik açılması üçün kontakt birləşdiricilər və s.);
- texnoloji metal konstruksiyaların, xidmət meydançalının, estakadaların, avadanlıqların quraşdırılması ilə bağlı olan konstruksiya qurğuların üzrə işlər;
- quraşdırılmış avadanlıqların və texnoloji boru kəmərlərinin eroziyadan qorunması üçün müxtəlif materiallarla rənglənməsi və izolyasiya edilməsi.

Tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə çəkilən məsrəflərin tərkibinin düzgün müəyyən edilməsi audit yoxlama-ekspertiza işinin vacib məqamlarından biridir.

Tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən məsrəflər 2 yerə bölünür: maya dəyərinə daxil edilə bilən məsrəflər və maya dəyərinə daxil edilə bilməyən məsrəflər.

Tikinti təşkilatlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri də tikinti məhsullarının (yerinə yetirilən iş və xidmətlərin) maya dəyərinin əmələ gəlməsinin düzgünlüyünün yoxlanılmasıdır. Yəni, hansı məsrəflərin maya dəyərinə

daxil edile bilmesini və hansı məsrəflərin daxil edilməməsini müəyyənləşdirməkdir. Maya dəyərində daxil edile bilən məsrəflərə aiddir: əsas xərclər, üstəlik xərclər, köməkçi istehsalatla çəkilən xərclər, idarəetmə ilə bağlı olan müstəqim xərclər, tedarük-anbar xərcləri, gələcək dövrün xərcləri, qarşıdakı dövrün ödənişlərinin ehtiyatları, tikinti-maşın mexanizmlərinin istismarına və saxlanması ilə çəkilən məsrəflər. Auditor tikinti işlərinin maya dəyərində daxil olan məsrəflərin tərkibi və təsnifatını «Tikinti işlərinin rəayə dəyərinin planlaşdırılması və uçotuna dair nümunəvi metodik tövsiyələr»in köməkliliyi ilə də müəyyən edə bilər.

Tikinti işlərinin maya dəyərinin audit-yoxlama ekspertizası aparılan zaman məsrəflərin uçotuna, bölüşdürülməsinə və ayn-ayn kalkulyasiya obyektlərinə aid edilməsinə xüsusi diqqət yetinək lazımdır. Burada bir sıra məsrəflər kompleksi ümumilikdə və aynılıqda ekspertiza edilməlidir. Məsələn, üstəlik xərclər - tikintinin struktur bölmələrində əsas istehsalat üstəlik xərcləri hər ay müstəqim məsrəflərə mütənasib olaraq tikinti işlərinin 20 sayılı «Əsas istehsalat» hesabının debetinə və 30 sayılı «Qeyri-əsaslı işlər» hesabının kreditinə silinir.

Tikinti-maşın və mexanizmlərinin istismar xərcləri isə hər ay müstəqim məsrəflərə mütənasib olaraq tikinti obyektləri arasında bölüşdürülür və 25 sayılı «Ümumi istehsalat» hesabının kreditinə yazılmaqla 20 sayılı «Əsas istehsalat» hesabının debetinə silinir. Üstəlik xərclərin uçot obyektləri, müqavilələr, layihələr, tikinti obyektləri arasında bölüşdürülməsi tikinti təşkilatının uçot siyasətinə uyğun olaraq aparılır.

Xərclər uçot obyektləri arasında müstəqim məsrəflərə, fəhlələrin əmək haqqı məbləğinə, yerinə yetirilmiş işlərin müqavilə dəyərinə, işlənmiş maşın növlərinin miqdarına əsasən də bölüşdürülə bilər. Əsas istehsalatın əlavə xərclərini bölüşdürmək üçün aşağıdakı hesablamaları aparmaq lazımdır:

- əlavə xərc məbləğinin əsas istehsalatın müstəqim məsrəflərinin və qeyri-əsaslı məsrəflərin cəminə olan nisbətini (faizlə) təyin etmək;
- hesablanmış faizi 20 və 30 sayılı hesablarda uçota alınmış müstəqim məsrəflərin məbləğinə vurmaqla hər bir hesab üzrə üstəlik xərc məbləğini tapmaq, sonra isə 20 və 30 sayılı hesablara silinen əlavə xərc məbləğlərini müəssisənin uçot siyasətinin tələblərinə uyğun olaraq obyektlər arasında bölüşdürmək.

Ümumi tikintiyə dair idarəetmə xərcləri müəssisədə qəbul edilmiş metodikaya uyğun olaraq bölüşdürülməlidir. Müəyyən bir dövrün tikinti işlərinə aid olan sabit üstəlik xərcləri birbaşa 46 sayılı «Məhsul satışı» adlı hesabın debetinə silmək olar.

Köməkçi istehsalatın üstəlik xərcləri onların növüəri üzrə müstəqim məsrəflərə mütənəşib olaraq, istehsalatın daxilində işə tikinti təşküatında istifadə edilən metoda uyğun olaraq buraxılan məhsulların və göstərilən xidmətlərin növüəri üzrə bölüşdürülür.

Xərclər tikinti təşkilatında qəbul edilmiş metodlara uyğun olaraq istehsalat, işlərin və xidmətlərin növüəri üzrə də bölüşdürülə bilər. Xərclər istehsalat, iş və xidmətlər arasında müstəqim məsrəflərə, işçilərin əmək haqqına, onların sayına, göstərilmiş xidmətlərin miqdanna və digər metodlara əsasən də bölüşdürülə bilər. Deməli, köməkçi istehsalatda buraxılan məhsulun, göstərilən xidmətin maya dəyəri onların istehsalı və satışı ilə bağlı olan məsrəflərin tam həcmində formalaşır. Həmin məhsul və işlər kənara satılarsa real maliyyə nəticəsi aşkara çıxarılır. Bu işə ayn-ayn fəaliyyət növüerində məhsul və xidmət satışından alınan mənfəətin müxtəlif qaydada vergiyə cəlb olunması şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədarük - anbar xərcləri də maya dəyərində daxil olan xərc kompleksinə aiddir. Tikinti obyektinin smetalannda materialların tədarükü və istifadə üçün hazırlanan xərclər də onların əldə edilmə xərclərinin dəyərində daxil edilir. Bu işləri yerinə yetirmək üçün xüsusi ixtisaslaşdırılmış təchizat struktur bölmələri yaradılır. İstehsalat-texniki komplektləşmənin idarə olunması ilə bağlı olan doiaıy xərclərin həcmi onların tikinti smetasında əks etdirilən ümumi məbləğindən çox olmamalıdır. Tədarük-anbar xərcləri 44 saylı «Tədarük xərcləri» adlı hesabda uçota alınır və hər ay bu hesabın kreditindən 10 saylı «Materiallar» hesabının debetində silinir.

Tikinti-quraşdırma işlərində gələcək dövrün xərcləri əsas xərc mədələrindən biri hesab edilir. Məhsul, iş və xidmətlərin istehsalı və istifadəsi ilə bağlı olan məsrəflər onların sərf edilmə vaxtından asılı olmayaraq sərf edildikləri toqvim dövründə istehsal olunan məhsulların maya dəyərində daxil edilir.

Tikinti təşküatları və onların struktur bölmələri tərəfindən hesabat ayında sərf etdikləri və gələcək dövrlərə aid olan məsrəflər gələcək dövrün xərclərinə aid edilir.

Xidmətdəici istehsalatda çəkilən məsrəflər də tikinti işlərinin maya dəyərində daxil edilən xərclərdən biri hesab edilir. Tikintidə xidmətdəici istehsalat və təsərrüfat xərcləri dedikdə, elə sahələr nəzərdə tutulur ki, onların fəaliyyəti tikinti istehsalı, məhsul buraxılışı və istehsal xarakterli xidmət göstərilməsi ilə bağlı olmur. Məsələn, mənzil-mişet təsərrüfatı, yeməcxana, məktəbəqədər uşaq təşkilatları, istirahət evləri, sanatoriya və s.

Tikinti-quraşdırma işləri ilə məşğul olan müəssisə və təşküatın istehsal-maliyyə fəaliyyətinin audit yoxlama-eksperitizası edilən zaman bəzi xərclərin hərəkəti üzərində nəzarət etmək vacibdir. Çünki, bir sıra tikinti-

quraşdırma işləri və ona çəkilən məsrəflər tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinə daxil edilməməlidir. Bu cür məsrəflərə aiddir:

- işəsalınma və saztama zamanı avadanlıqların qurulmasına və sökül-məsinə sərf edilən məsrəflər;
- tikinti maşın və mexanizmlərinin qurulması və sökülməsi üzrə işlər;
- quraşdırmaya qədərki işlər, avadanlıqda olan nasazlıqların və zədələrin aradan qatdınılması ilə bağlı olan tədbirlər.

Avadanlıqlar, alət və inventarlara sərf edilən xərclər də iki yerə bölünür: tikintinin smetasına daxil olan və daxil olmayan avadanlıqlara sərf olunan xərclər.

Tikintinin smetasına daxil olan avadanlıqlara fəaliyyətdə olan rəüessisələrin texniki cəhətdən yenidən qurulması və genişləndirilməsi üçün tərtib edilmiş smetalarda və layihələrdə nezerdə tutulmuş qurğular, maşınlar və mexanizmlər aiddir. Bura eyni zamanda tikintinin smetasma daxil olan, mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş qurğuları əvəz etmək üçün satın alınmış texniki vasitələr də aiddir. Auditor bu texniki vasitələrin (avadanlıqların) layihə-smeta sənədlərində əks etdirilmesini müşahidə etməli və qiymətləndirməlidir.

Tikintinin smetasma daxil edilməyən avadanlıqlara eyni zamanda, həmin sahə üçün işlənib hazırlanan layihə smetalarının sənədləşdirilməsi qaydasına uyğun olaraq müəssisə və obyektlərin tikintisinin smetasına daxil edilməyən avadanlıqlar, maşın və mexanizmlər də aid edilir.

Tikinti-quraşdırma işlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də əsaslı tikintinin maliyyələşdirilməsi üzrə kapital (investisiya) qoyuluşlarından irəli gəlir. İnvestisiya qoyuluşları iki mənbədən-müəssisənin xüsusi vəsaiti və kənardan cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına formalaşa bilər. Kənardan cəlb edilən vəsaitlərin bir mənbəyi də tikinti üçün bank kreditləridir. Kredit üçün banka ödənilən faiz məbləğləri kapital qoyuluşunun texnoloji strukturu üzrə bölüşdürülməli və mövcud qanunçuluğa uyğun olaraq obyektlərin inventar dəyərinə daxil edilməlidir.

Göründüyü kimi, tikinti-quraşdırma işlərində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır ki, onlar audit yoxlama-ekspertizası apanlan zaman digər vacib məsələlərlə yanaşı yoxlama proqramında nəzərə alınmalıdır. Ona görə də audit yoxlama proqramı tərtib edilən zaman tikinti-quraşdırma işləri ilə məşğul olan müəssisələrin normativ hüquqlı bazası, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları və uçot-hesabat işlərinin vəziyyəti ilə yanaşı, tikinti-quraşdırma işləri ilə məşğul olan müəssisələrin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gələn məqamlar da qiymətləndirilməlidir.

2 6.6, Nəqliyyat və rabitə müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyatımızın hazırki inkişaf prosesində məhsul istehsalının intensiv təşkili, müəssisələr və dövlətiərarası əlaqələrin qurulması, yük daşınmalann semereli təşkili, informasiya-kommunikasiya texnologiyala-nnın tətbiqi vasitəsilə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması üçün nəqliyyat və rabitə xidmətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması vacibdir. Nəqliyyat və rabitə istehsal sferasına daxil olmasa da, milli iqtisadiyyatımızın ən vacib xidmət sahələrindən biridir. Nəqliyyat və rabitə nəinki respublika daxilində iqtisadi münasibətlərin qurulmasında, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qurulmasında bir sıra prinsipial və həyati əhəmiyyətli məsələləri həll edir. Nəqliyyat və rabitə öz fəaliyyət strukturuunda bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Nəqliyyat xidmətinin tərkibi, quruluşu yükdaşıma, səmnişin daşınma və digər fəaliyyət növündən ibarət olmaqla bir sıra nəqliyyat növlərini, o cümlədən avtomobil nəqliyyatı, hava nəqliyyatı, su nəqliyyatı, demir yol nəqliyyatı, boru nəqliyyatı vasitələrini əhatə edir. Nəqliyyat xidməti ilə yanaşı rabitənin də istehsalın təşkilinin səmərəliliyini yüksəltməkdə, idarəetmə texnologiyasını təkmilləşdirmək, avtomatlaşdırmaq vasitəsi ilə elmi-texniki tərəqinin indiki səviyyəsində məlumatların əldə edilməsi, işlənməsi və ötürülməsində xüsusi xidməti vardır. Rabitə vasitələri nəinki maddi nemətlər istehsalı prosesində, həmçinin dövlət idarəetmə sisteminde, ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılmasında və təhlükəsizliyinin təminatında da həlledici rol oynayır. Rabitə vasitələri əhalinin sosial-mədəni inkişafında dünyada baş verən hadisələrin bir sıra kanallar vasitəsilə əhaliyə ötürülməsində vasitəçi rolunu oynayır. Rabitə xidmətlərində bir sıra vasitələrdən, o cümlədən radio və televiziya yayımı, poçt, teleqraf, telefon, xüsusi rabitə vasitələrindən istifadə edilir.

Apanlan müşahidələr göstərir ki, respublikamızın bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsinin sürətləndirilməsində və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasında nəqliyyat və rabitə vasitələrinin böyük rolu vardır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bu sahələrdə baş verən dəyişikliklər, nəqliyyat və rabitə sahələrinə qoyulan investisiyalar diqqəti cəlb edir. Hazırda beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üçün Böyük İpək yolu layihəsinin icrasına başlamış TRASEKA proqramı çərçivəsində beynəlxalq hava, su nəqliyyatının yaradılması Azərbaycanın malik olduğu coğrafi məkan şəraitindən behrələnerək bütün nəqliyyat növləri üzrə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üzrə ciddi

işlər aparılır. Dəgər tərəfdən Azərbaycan Respublikasının enerji resurslarının istifadəsinə cəlb edilmiş xarici investisiyaların səmərəliliyini artırmaqda nəqliyyat və rabitə xidmətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması zəruri edir. Çünki, hər bir xarici investorun ölkəmizin bu və ya digər sahəsində investisiya qoyuluşlarının həyata keçirərkən sərbəst fəaliyyəti üçün rabitə xidmətlərinin və digər kommunikasiya xetlərinin müəstəsna əhəmiyyəti vardır. Yalnız belə ilkin şərait olduqda onlar növbəti mərhələlərdə iş aparmağa meyilli olurlar. Ona görə də nəqliyyat və rabitə xidmətlərini yalnız sosial sfera xidmətləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Onlar bilavasitə dövlətin strateji məsələləridir və siyasi xarakter də daşıyır. Nəqliyyat növü 2 hissədən ibarətdir: maddi nemətlərin daşınması; sərnişin daşınmaları. Bu xidmət növlərinin təşkilində demək olar ki, bütün nəqliyyat növləri iştirak edir. Lakin nəqliyyat növlərinin tərkibindən asılı olaraq yük daşınma və sərnişin daşınma xidmətlərində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır. Onlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində də nəzərə alınmalıdır. Nəqliyyat və yük daşınmanın spesifik xüsusiyyətlərindən biri nəqliyyat xərclərinin tərkibinin müəyyən edilməsidir. Bütövlükdə götürdükdə sərnişin və yükdaşıma xərclərinin tərkibinə sərnişinlərin özlərinin daşınması ilə bağlı olan xərclər, sərnişinlərə göstərilən iaşə xidmətləri, onların təhlükəsizlik təminatı ilə bağlı olan xərclər, yüklərin daşınma formasından asılı olaraq əlavə xərclər, yüklərin yüklənməsi və boşaldılması ilə əlaqədar olan xərclər, sərnişinlərin aeroваğzallara, dəniz portlarına, minik dayanacaqlarına, vağzallara gətirilməsi ilə bağlı olan xərclər və sair bu kimi xidmətlərə çəkilən xərclər aiddir. Göründüyü kimi, xərclər müxtəlifdir. Onların göstərdiyi xidmətlər nəticəsində əldə edilən gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi, xərclərin düzgün planlaşdırılmasından, təyinatı üzrə istifadəsindən çox asılıdır. Çünki, bu məsələlər nəqliyyat xidməti göstərən müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son nəticələri olan mənfəət və rentabelliyyə birbaşa təsir göstərir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman müəssisənin xərclər planını nəzərdən keçirməli, bu xərclərin və çəkilən faktiki məsrəflərin düzgünlüyünü qiymətləndirməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir nəqliyyat növündə bu xərclər müxtəlif ola bilər, Məsələn, avtomobil nəqliyyatının ümumi xərclərinin tərkibində yanacaq-sürtkü materiallarının xüsusi çəkisinin, demir yolu və su nəqliyyatına nisbətən daha yüksək, olması nəzərə alınmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman xidmət xərclərinin maya dəyərinin aşağı salınması, gəlirlərin artırılmasına dair rəy və təkliflər hazırlamalı, avtomobil nəqliyyatında yanacaq və sürtkü materiallarına çəkilən məsrəflərin azaldılması yollarını göstərməlidir. Digər tərəfdən həmin avtomobil nəqliyyatı müəssisələrində mənimsemələrin, dağıntıların

mənbələrindən biri də yanacaq və sürtgü materialının qeyri-səmərəli istifadəsi ola bilər. Ona görə ki, yük və sərnişin daşıma üçün avtomobil nəqliyyatının hər bir kilometri rentabelli olmalıdır. Auditor bu göstəricini diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Nəqliyyat növlərindən biri də boru kəməri nəqliyyatı hesab edilir. Bu nəqliyyat növü ilə neft-qaz və digər kimyəvi maddələr ölkə daxilində və Ölkədən xarici bazarlara nəql edilir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bu nəqliyyat növü daha aktuallaşmışdır. Yeni neft epopeyasının tərkib hissələri olan Əsrin Kontraktı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin çəkilişi, Bakı-Ərzurum qaz-ixrac kəmərlərinin çəkilişləri ölkəmizi dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını reallaşdırmışdır. Boru kəmərinin üstün cəhəti ondadır ki, burada uzaq məsafələrə ixrac edilən xam neftin, qazın və digər kimyəvi maddələrin nəqli asanlaşır, nəql intensivliyi yüksəlir, fasiləsiz nəqliyyat prosesi gedir. Lakin bu nəqliyyat növünün spesifik xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, o sistemli, kompleks xidmət tələb edir. Bu nəqliyyat növünün çəkilişinə sərf edilən məsrəflər onun istismarına çəkilən məsrəflərdən qat-qat yüksək olur.

Ümumiyyətlə nəqliyyat növlərinin əldə edilməsi və istismarına çəkilən məsrəflərdə də spesifik xüsusiyyətlər vardır. Məsələn, su nəqliyyatının əldə edilməsinə çəkən xərclər istismarına çəkən xərclərdən qat-qat yüksəkdir. Avtomobil nəqliyyatında isə əksinədir. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu kimi hallara diqqət yetirilməlidir. Nəqliyyat xidməti dövlət miqyasında strateji əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı sosial xarakterlidir. Ona görə də nəqliyyatın xidmət növlərindən asılı olaraq bu sahədə mülkiyyətin digər formaları da iştirak edə bilər. Nəqliyyat xidmətləri sosial yönümlü olduğuna görə xidmət təarifləri dövlət tərəfindən tənzimlənir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apararkən zaman müəssisələrin yük və sərnişin daşımada qüvvədə olan təarif dərəcələrinin düzgün tətbiq olunmasını, qanşiq və sərbəst təarif dərəcələrindən istifadə edilməsini qiymətləndirməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sərnişin daşımada təarif dərəcələri, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Təarif Şurası tərəfindən işlənilib hazırlanan təarif dərəcələri ilə tənzimlənir. Təarif dərəcələrinin tətbiqinə nəzarət Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi və onların struktur tərkibinə daxil olan departamentlər tərəfindən icra olunur. Nəqliyyat xidmətləri üçün təarif dərəcələri tək avtomobil nəqliyyatına şamil edilmir. Bu digər nəqliyyat xidmətləri üçün fəaliyyət göstərən nəqliyyat növlərinə də aiddir. Ona görə də auditor nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətindən və xidmət növündən asılı olaraq göstərilən faktiki işlər üçün təarif

dərəcələrini tətbiqini ekspertiza etməli və əldə olunan gəlirlərin tərkibini müəyyənləşdirə bilər. Yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman neqliyyat xidmətləri üzrə əldə edilən gəlirlərin tərkibləri də tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Belə ki, neqliyyat xidmətləri ilə məşğul olan müəssisələrin təsərrüfat-raaliyyə fəaliyyətinin audit ekspertizası zamanı gəlirlər, onların əldə edilməsi mənbələri, tərkibi, gəlirlərin daxil edilməsi kimi təsərrüfat əməliyyatları ümumi və spesifik metodikalar tətbiq olunmaqla yoxlanılmalıdır, qiymətləndirilməlidir. Ümumi metodika dedikdə, neqliyyat xidmətindən əldə edilən gəlirlərin plan və proqnozlarının, xidmətlərin yerinə yetirilməsinə dair xərclərin yoxlanması başa düşülür. Yəni, digər sahələrdə olduğu kimi, neqliyyat müəssisələrində də əldə edilən gəlirlər ümumi qaydada planlaşdırılmalı, rüblər üzrə bölünməli, gəlir planının yerinə yetirilməsi üçün əhəngdarlıq təmin edilməlidir. Lakin gəlirlərin mədaxil edilməsi, yerinə yetirilən iş və xidmətlərə görə pul vəsaitlərinin alınmasında spesifik hallar mövcuddur. Belə ki, neqliyyat xidmətinin sərnişin və yük daşınmada dəyərinin ödənilməsində müxtəlif formalardan istifadə edilir. Burada sayğac maşınlarının tətbiqi ilə yanaşı qiymətli kağızlar, qəbzler, çekler, biletlerden də istifadə olunur. Belə ki, əhaliyə məişət xidməti kimi şəhərdaxili taksi xidmətində hesablayıcı sayğaclardan istifadə edildiyi halda avtobus, hava neqliyyatı, demir yolu neqliyyatlarında kassa biletlerinden istifadə olunur, Auditor taksi-sərnişin xidmətində gəlirlərin mədaxil olunması üçün müəssisənin təsərrüfatdaxili nəzarət formasında keçirilən qəfləti reydlərin nəticələrini müşahidə etməklə də müvafiq qənaətə gələ bilər. Əgər reydlərdən sonrakı birinci beşgünlükdə taksi sərnişin xidmətində gəlirlərin mədaxil edilməsində fərqli sürətdə artım müşahidə olunarsa, belə qənaətə gəlmək olar ki, gəlirlərin mədaxil edilməsində müvafiq neqativ hallar mövcuddur. Neqliyyat xidməti müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də yükdaşınmada istifadə edilən ciddi uçot verəqələri - çeklər, qəbzler, qaimələr və sair bu kimi sənədlərin tərtibi və xidməti üzrə vəsaitin mədaxil edilməsidir. Təcrübədə bir sıra hallarda yük daşınmada faktiki daşınan yüklərin çekisi, ölçüsü, növü gizlədilərək məqsədli və ya məqsədsiz dəyişdirilir. Bütün bu kimi halların sonunda xidmətlərdən əldə edilən vəsaitin məqsədli azaldılması yolu ilə pul vəsaitlərinin mənimlənməsinə nail olunur. Auditor yükdaşıma xidməti ilə məşğul olan neqliyyat təşkilatlarında yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman yüklənən malların faktiki tələbnamələri ilə uyğunluğuna, edilmiş xidmətə və yerinə yetirilmiş işlərə görə əldə edilən gəlirin qiymətli kağızlar (qəbz, kassa mədaxil orderi, biletlər) vasitəsilə düzgün rəsmiləşdirilməsinə nəzarət etməlidir. Bu sahədə audit

nezareti seçmə üsulu ilə apanılır. Seçmə üsulu ilə apanılan yoxlama nəticəsində gəiirlərin mədaxil edilməsində eiddi kənarlaşmalar müşahidə edilərsə, auditorun həmin sahəni daha ciddi tədqiqat aparmağa əsası vardır. Yükdəşimə nəqliyyat xidmətində boş dayanmalann və yüksüz nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti audit yoxlama-ekspertizasının tərkib hissələrindən biri olmalıdır. Nəqliyyat xidmətinin fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərin təhlili nəticəsində nəqliyyat, müəssisenin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi audit yoxlama-ekspertizasının əsas göstəricilərindən biridir. Nəqliyyat xidməti fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər nəqliyyat növlərindən və göstərilən nəqliyyat xidmətindən asılıdır. Bütövlükdə nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyətini xarakterizə edən nəqliyyat göstəricilərini iki qrupa bölmək olar. Bu göstəricilərin birinci qrupu yerinə yetirilən iş və xidmətlərin keyfiyyətini xarakterizə edir. Digər qrupu isə kəmiyyət göstəriciləridir. Bu göstəricilər milli iqtisadiyyatımızın digər sahələrinə aid edilməyən spesifik göstəricilərdir. Nəqliyyat xidməti müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini bu göstəricilərsiz təsəvvür etmək çətindir. Bu göstəricilər sisteminə sərnişinlərin sayı, yüklərin daşınma məsafəsi, yüklərin həcmi, maşınların yüklü qaçışı (ton km-lə) və sair aiddir. Bu göstəricilər nəqliyyat xidməti müəssisələrinin kəmiyyət göstəriciləri hesab edilir. Yükdəşmə, yerinə yetirilən işlərin həcmində ton km-lər, boş dayanmalar və nəqliyyatın yük gətirmə gücündən maksimum istifadə olunmasını xarakterizə edən göstəricilər: ton km-lərdə daşınan yüklərin həcmi və miqdan nəqliyyat vasitələrindən səmərəli istifadə olunmasının keyfiyyət göstəriciləri hesab edilir.

Sərnişin daşınmalarda da nəqliyyat xidmətinin keyfiyyət göstəriciləri daşınmış sərnişinlərin sayı, gedilmiş sərnişin-km-lərin həcmi hesab olunur. Düzdür, sərnişin daşınma xidmətlərinin Özündə bir sıra fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Yəni, şəhərdaxili, şəhərlərarası, şəbəkətrafı, beynəlxalq sərnişin daşınmasında istifadə edilən göstəricilər və nəqliyyat növləri müxtəlif olduğu üçün fərqli meyarlardan istifadə edilə bilər. Məsələn, sərnişinlərin yüngül minik avtobusları ilə daşınmasını xarakterizə edən keyfiyyət göstəricisi sərnişin km-ri ilə Ölçülərsə, dəmiryol nəqliyyatı müəssisələrinin fəaliyyətində onların işini keyfiyyət baxımından xarakterizə edən göstərici vagon dövriyyəsi hesab edilir. Digər vacib bir amil güc məşğulundan səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edən göstərici dərzi gücündən istifadə olunma əmsalı hesab edilir. Bu və ya digər spesifik göstəricilər təbii ki, nəqliyyat xidməti ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyətində nəzərə alınmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizasında nəqliyyat xidməti müəssisələrinin

təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekun göstəriciləri qiymətləndirilən zaman bu spesifik göstəricilərdən istifadə edilməlidir.

Milli iqtisadiyyatımızın tərkib hissələrindən biri də informasiya texnologiyaları və rabitə xidmətidir. Rabitə, xidmət sferasına daxil edilməklə milli iqtisadiyyatın inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Elmi-texniki tərəqqinin hazırkı inkişaf mərhələsində dünyada baş verən iqtisadi proseslərə dair məlumatların toplanması, əldə edilməsində, istehlakçıya ötürülməsində ən önəmli vasitə rabitə və informasiya texnologiyaları sistemi sayılır. Qeyd etdiyimiz kimi, rabitə sisteminin struktur tərkibinə bir sıra xidmət növləri daxildir. Bunların içərisində əsas etibarı ilə poçt, telefon, teleqraf, şəhərlərarası telefon rabitəsi, radio və televiziya yayımı daha çox diqqəti cəlb edir. Müəssisə və təşkilatlara, əhəliyə yuxanda qeyd olunan rabitə xidmətlərinin göstərilməsi rabitə sistemində ixtisaslaşdırılmış müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Rabitə xidmətləri olduqca çoxnövli və zəngin bir şəbəkəyə malikdir. Ona görə də rabitə və informasiya texnologiyalarının tənzimlənməsi üçün möhkəm qanunverici baza olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının tənzimlənməsi üçün 20-yə yaxın qanun, həmçinin bu qanunların icra mexanizmlərini tənzimləyən qərar və sərəncamlar mövcuddur. Bu qanunlar aşağıdakılardır:

- «Rabitə haqqında» Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1997-ci Ü tarixli Qanunu;
- «Poçt rabitəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu;
- «Poçt bağlamaları haqqında sənədlə qoşulmaq barədə» Azərbaycan Respublikasının 4 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu;
- «İnformasiya əldə etmək haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Qanunu;
- «Telekommunikasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının 14 iyun 2005-ci il tarixli Qanunu;
- «Elektron ticarət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 10 may 2005-ci il tarixli Qanunu;
- «İctimai televiziya və radio yayımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 sentyabr 2004-ci il tarixli Qanunu;
- «İntersputnik» Beynəlxalq Kosmik Rabitə Təşkilatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 may 2004-cü il tarixli Qanunu;
- «Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının Nizamnaməsinə və Konvensiyasına, habelə düzəliş sənədlərinə qoşulmaq barədə» Azərbaycan Respublikasının 14 mart 2000-ci il tarixli Qanunu;

- «Ümumavropa poçt və telekommunikasiya Administrasiyalannın konfransını tesis etmək üçün əsasnaməyə və göstərilən konfransın prosedur qaydalarına qoşulmaq barədə» Azərbaycan Respublikasının 2 may 2000-ci il tarixli Qanunu;
- «İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu;
- «Ümumdünya Poçt İttifaqının Nizamnaməsinə qoşulmaq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu.

Bu qanunverici aktların icrası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərar və sərəncamları ilə tənzimlənir, Bunlara aiddir:

- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikası Təarif (qiymət) Şurasının yaradılması haqqında» 31 yanvar 2002-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında poçt xidməti məqsədi ilə nəqliyyat vasitələrindən istifadə Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 20 aprel 1998-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Rabitə müəssisələri (operatorlar) tərəfindən rabitə vasitələrinin satışı və istifadəsi zamanı tələb olunan şərtlərin təsdiq edilməsi haqqında» 7 iyul 2005-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasının Radiotezliklər üzrə Dövlət Komissiyasının Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında» 3 oktyabr 1998-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında rabitə vasitələrinin və qurğularının mühafizə qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 19 dekabr 1997-ci il tarixli qərarı;
- «Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında rabitə vasitələrinin sertifikatlaşdırılması Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» 21 avqust 1998-ci il tarixli qərarı.

Bu qanunlar və normativ hüquqi aktlar respublikamızda rabitə informasiya texnologiyalarının ümumi məzmununu, rabitə fəaliyyətinin təşkilini, iqtisadi və hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda ayn-ayn rabitə növləri üzrə xidmət fəaliyyətlərini tənzimləyir. Rabitə

xidməti fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının bir sıra spesifik xüsusiyyətləri var ki, həmin xüsusiyyətlər eyni zamanda rabitə müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinə birbaşa və dolayı yolla təsir göstərir. Rabitə xidməti ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlər 2 qrupa bölünür: birinci qrup xüsusiyyətlər rabitə və informasiya texnologiyaları sistemini iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqləndirir, ikinci qrup xüsusiyyətlər isə rabitə xidmətlərini biri-birindən fərqləndirir. Bu xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün rabitənin ayn-ayn sahələrinin xidmətlərinin tərkibini müşahidə etmək kifayətdir. Məsələn, rabitə xidmətlərinin tərkibində poçt rabitəsi diqqəti cəlb edən sahələrdən biridir. Poçt rabitəsinin tərkibində bir sıra xidmət növləri, o cümlədən pul baratlannın qəbulu və göndərilməsi, çap nəşrləri, bağlamaların qəbulu, göndərilməsi, teleqramlar, müxtəlif növ (sifarişli, sifarişsiz, adi) məktublannın göndərilməsi, saxlanması, daşınması, konkret ünvanlara çatdırılması və sair bu kimi xidmətlər mövcuddur. Hər bir poçt xidməti növünün yerinə yetirilməsində və dəyərinin ödənilməsində fərqli xüsusiyyətlər vardır. Poçt rabitəsinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycan Respublikası dövlət hakimiyyətinin, o cümlədən müdafiə, təhlükəsizlik, ictimai asayişin mühafizəsi orqanlarının, habelə diplomatik nümayəndəliklərin etibarlı poçt xidmətinə olan tələbatın ödəmək üçün canlı poçt rabitəsi - fərdəger (kuryer) xidmətlərindən istifadə edilməsi ilə əlaqələndirilir. Poçt rabitəsində spesifik xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, informasiya verən və informasiyanı alan arasında 3-cü canlı şəxs iştirak edir, yeni poçt rabitəsi xidməti üzrə baratlannın götürülməsi, məktublannın qəbul olunması, yerlərə çatdırılmasında məlumat daşıyıcıları canlı şəxsdir. Bu xidmət növündən fərqli olaraq telefon, teleqraf, şəhərlərarası danışmaq rabitə xidmətlərində 3-cü şəxs iştirak etmir. Informasiya verənlə informasiya alan arasında informasiya ötürücüsü texniki vasitələrdir. Ona görə də poçt rabitəsindən fərqli olaraq telefon, teleqraf rabitələrində texniki vasitələrin xüsusi çəkisi qat-qat artıqdır. Bu isə təbii ki, məsrəflərin struktur tərkibinə müvafiq qaydada təsir göstərir, yəni əgər poçt rabitəsində məsrəflərin tərkibində əmək haqqının xüsusi çəkisi yüksəkdirsə, elektrik rabitəsində isə əsas vəsaitlər, onlara edilən məsrəflər, amortizasiya ayırmaları, əsas təmir xərcləri daha yüksəkdir. Peyk rabitəsi beynəlxalq tele-kanal tezliklərindən istifadə olunmasını, beynəlxalq rabitə xidməti qurumlarının xidmətindən istifadə edilməsini tələb edir,

Göründüyü kimi, rabitə sahəsində həm sahəlararası, həm də sahədaxili spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur ki, bunlar da təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərin formalaşmasına, o cümlədən gəlirlərin əldə edilməsinə, məsrəflərin tərkibinə, maliyyə nəticələri-

nə təsir göstərir. Burada digər sahələrdən fərqli olaraq məhsul istehsalı ilə edilən xidmətlər və onların satışı eyni zamanda baş verir. Digər sahələrdən fərqli olaraq rabitə xidmətlərinin (məhsullarının) satışı birbaşa istehlakçı ilə əlaqədə yaranır, yeni rabitə xidmətlərinin satışında 3-cü şəxs iştirak etmir. Göründüyü kimi, rabitə və informasiya texnologiyaları xidmətləri bir sıra spesifik xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Əlbəttə audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Rabitə müəssisələrində digər sahələrdən fərqli olaraq nağd pul əməliyyatlarından daha çox istifadə olunur. Digər tərəfdən, rabitə müəssisələri rabitə xidmətləri göstərən zaman xidmətin dəyərinin ödənilməsi prosesi yerindəcə baş tutur və istehlakçı ilə birbaşa alış-veriş münasibətləri yaranır. Burada ən əsaslı məqamlardan biri də onunla izah olunur ki, sifarişçi bir çox hallarda istehlak məhsulunu (rabitə xidmətini) yerindəcə həmin müəssisədən əldə edir,

Auditor rabitə müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlama-ekspertizasını aparan zaman rabitə xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin tamlığına, düzgün mədaxil olunmasına diqqət yetirməlidir. Bir qayda olaraq rabitə xidmətləri rabitə müəssisələrinin yerlərdə fəaliyyət göstərən şöbələrində, köşklərində apanılır. Bu zaman xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində kassa mədaxil orderindən deyil, hesablama texnikasından (kassa aparatlarından) istifadə edilir. Kənd rayonlarında isə bəzən bu məqsəd üçün ciddi uçot verəqələri olan qəbzlerden, çeklərdən istifadə olunur. Burada yerinə yetirilən iş və xidmətlərə maddi dəyərlər sərf olunmadığından satılan məhsulun dəyərini ona sərf olunan xammal və materialların dəyəri ilə ölçmək çətinidir. Rabitə xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin tam dolğun mədaxil edilməsini bir sıra spesifik yanaşmalarla müşahidə etmək olar. Daha doğrusu, poçt rabitəsində rabitə xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin tam mədaxil edilməsini müşahidə etmək üçün seçmə üsulu ilə ötən bir neçə ayın dinamikası qurulmalı, yeri geldikdə isə həmin aylar üzrə 10 günlüklərin gəlirləri dinamikası müqayisə edilməlidir. Telefon rabitəsində isə gəlirlərin tam mədaxil edilməsi üçün seçmə üsulu ilə telefon abonentlərinin şəxsi hesabı inventarlaşdırılmalı və bu abonentlər üzrə pul vəsaitlərinin ödənilməsi müşahidə edilməlidir. Bu qayda ilə debitor və kreditor borclarının vəziyyətini qiymətləndirmək olar. Rabitə müəssisələrində digər xidmətlər də məsələn, elektrik enerjisinin, kommunal xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, təbii qazdan istifadəyə görə ödənişlərin qəbul edilməsi kimi xidmətlər də apanılır.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bu növ xidmətlərin göstərilməsində sənədləşmələrin düzgün rəsmiləşdirilməsi və rabitə müəssisələrinin 3-cü şəxs qarşısında öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qiymətləndirilməlidir.

Təcrübədə bir çox hallarda bu növ xidmətlərdən əldə edilən gəlirlər bu və ya digər formada mənimsənilir, həmin xidmətlərin dəyəri isə rabitə xidmətlərinin əldə edilən ümumi gəlirləri hesabına bağlanılır. Rabitə müəssisələri üzrə yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin ödenilməsi Azərbaycan Respublikasının Taarif Şurası tərəfindən müəyyən edilmiş taariflər əsasında apanılır. Hər bir rabitə və informasiya texnologiyası xidməti məzmunundan, mahiyyətindən, əmək tutumundan, texniki tutumundan asılı olaraq müxtəlif taarif dərəcələrinə malikdir. Taarif gəlirləri rabitə müəssisələrinin əsas gəlir sahəsi hesab edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri apanılan zaman əsas taarif gəlirləri ilə yanaşı, rabitə xidmətində sərbəst taarif dərəcələrindən istifadəyə də diqqət yetirilməlidir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində rabitə müəssisələri də bir sıra hallarda göstərilən xidmət və yerinə yetirilən işlərdə sərbəst taariflərdən (razılaşma qiymətlərindən) istifadə edə bilər.

Rabitə müəssisələrində məsrəflər və onların ekspertizası audit fəaliyyətinin əsas obyektlərindən biri hesab edilməlidir. Milli iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq rabitə müəssisələrində məsrəflər anlayışında da müxtəliflik mövcuddur. Belə ki, poçt rabitəsində materialların sərfinə və əmək haqqının ödenilməsinə dair xərclərə daha çox diqqət yetirilməsi tələb olunduğu halda telefon, teleqraf rabitələrində əsas vəsaitlərin əldə edilməsi, quraşdırılması və istismar ilə bağlı olan xərclərə daha çox diqqət yetirilməlidir. Texniki rabitə xidmətlərindən istifadə ilə bağlı olaraq çəkilən xərclərin dinamikasını müşahidə etməklə, xərclərin dəyişməsi və bu xərclərin əsaslı olmasını qiymətləndirmək mümkündür. Auditor telefon, teleqraf və şəhərlərarası danışiq rabitə müəssisələrində yoxlama-ekspertiza işi aparan zaman əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınması metodikasından geniş istifadə edə bilər. Əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınması onların səmərəli istifadə edilməsinə müsbət təsir göstərməklə, eyni zamanda əsas vəsaitlərin istismar müddətinin uzadılması və onun saxlanması çəkilən xərclərin azaldılmasına rəhbərlik təsir göstərə bilər.

26.7. Sığorta fəaliyyətində auditin spesifik xüsusiyyətləri

Sığorta işi milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olmaqla xüsusi bir sahədir. Sığorta işi maddi nemətlər istehsalı sferasına daxil deyil. Sığorta, xidmət sferasının tərkib hissəsi olmaqla spesifik bir sahədir. Sığorta istehsalı və xidmət sahəsində müəyyən risklərin, təhlükələrin qarşısını almaq üçün görülən tədbirlərdir. Sığorta işi iqtisadi inkişafın və sosial problemlərin

hellində əhəmiyyətli rol oynayır. Sahibkarlıq fəallığı ilə məşğul olan hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz fəaliyyətində baş verən yaxud verə biləcək risklərdən, təhlükələrdən ona dəyə biləcək maddi ziyanların qarşısını almaq, onun evezinin ödənilməsi üçün müəyyən mənbələr yaratmalıdır ki, buna da sığorta vasitəsi ilə nail olmaq olar. Eyni zamanda insantar öz sağlamlıqlarını, həyat təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əmlak, maddi eşyalar sığortası ilə yanaşı həyat sığortasından, şəxsi sığortadan və digər sığorta növlərindən də istifadə edirlər. Sığortanın yaranma zəruriliyi insan və cəmiyyət arasında olan münasibətlərdə nəzərdə tutulmayan hadisələrin baş verməsi nəticəsində onlara vurulan maddi, mənəvi ziyanlar, itkilər və sair bu kimi təhlükələrdən qorunmaqla izah edilir. Bu hadisələr üç halda baş verə bilər: təbii fəlakətlər, texnogen və sair hadisələr.

Təbii fəlakətlər dedikdə, baş verə bilən daşqınlar, seilər, zəlzələlər nəticəsində yaranan dağıntıların torpağa, əmlakla, şəxsi mülkə vurduğu ziyanlar başa düşülür.

Texnogen hadisələr dedikdə isə texniki normaların gözlənilməməsi nəticəsində təbiətə, ətraf mühitə və insanlara dəyən ekoloji ziyanlar nəzərdə tutulur.

Sair hadisələr dedikdə, bu və ya digər təsadüfi və gözlənilməz hadisə nəticəsində insanların şəxsi həyatına, sağlamlıqlarına dəyən ziyanlar başa düşülür. Buraya maddi eşyalara qarət olunması, avtomobillərin qaçırılması və sair bu kimi hadisələr daxildir.

Təcrübədə sığorta işi iki hissəyə bölünür: könüllü və məcburi sığorta.

Məcburi sığorta qanunverici normativ hüquqi aktlarla nəzərdə tutulan və dövlət tərəfindən məcburi qaydada apanılan sığortalardır. Buraya nəqliyyat vasitələrinin məcburi sığortası, milli məclisin deputatlarının, hərbi qulluqçuların dövlət icbari sığortası, sənişinlərin icbari sığortası və sair aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq məcburi sığorta ilə yanaşı, könüllü sığortanın da geniş şəbəkəsi yaranmışdır. Bu şəbəkə əsasən 4 istiqamətdə 50-yə yaxın növlər üzrə fəonlaşmışdır. Respublikamızda könüllü sığortanın istiqamətlərini və növlərini aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

Şəxsi sığorta:

- həyat sığortası;
- həyatın qanşırıq sığortası;
- həyatın yığıcı sığortası;
- mükafatla həyat sığortası;
- illik həyat sığortası;

- bədbəxt hadisə və xəstəliklərdən sığorta;
- tibbi sığorta;
- xarici səfərlər zamanı tibbi xərclərin sığortası;
- xaricə gedən şəxslərin tibbi xərclərinin və bədbəxt hadisələrin sığortası;
- kəskin cərrahi xəstəliklərdən sığorta;
- fərdi qəza sığortası;
- sənişinlərin sığortası.

Nəqliyyat sığortası:

- hava nəqliyyatı vasitələrinin sığortası;
- nəqliyyat vasitələrinin (kasko) sığortası;
- avtomobillərin kompleks sığortası;
- su nəqliyyatı vasitələrinin (gəmi və sairə) sığortası.

Məsuliyyət sığortası:

- nəqliyyat vasitələrinin, daşınan yüklərin və məsuliyyətin sığortası;
- dəniz nəqliyyatı vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası;
- nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası;
- üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətin sığortası;
- peşə məsuliyyətinin sığortası;
- işə götürənin məsuliyyətinin sığortası;
- lift qəzalannda üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətin sığortası;
- oturf mühitin (ekologiya) çirklənməsinə görə məsuliyyət sığortası;
- öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə mülki məsuliyyətin sığortası;
- hava limanı sahiblərinin və hava hərəkəti idarəetmə orqanlarının mülki məsuliyyətinin sığortası;
- tibb müəssisələrinin və müstəqil fəaliyyət göstərən həkimlərin məsuliyyətinin sığortası;
- aviadaşıyıcıların üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətinin sığortası.

Əmlak sığortası:

- kənd təsərrüfatı binaları, tikililəri və sair əmlakın sığortası;
- kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinə məxsus heyvanların sığortası;
- ev quşlarının sığortası;
- inşaat və montaj risklərinin sığortası;

- konstruksiya risqlərinin sığortası;
- energetik risqlərin sığortası;
- girov qoyulan əmlakın sığortası;
- mühəndislik risqlərinin sığortası;
- inşaat sığortası;
- elektron cihaz və avadanlıqların sığortası;
- neft və qaz yataqlarında kəşfiyyat və hasilat işlərinin aparılması sığortası;
- şüşə sınımasına qarşı sığorta;
- əmlakın yanğımdan və digər əlavə risqlərdən sığortası;
- yük sığortası;
- istilikxana sığortası;
- fiziki şəxslərə məxsus olan tikintilərin sığortası;
- dəzgahın sınıması sığortası;
- oğurluqdan sığorta;
- quraşdırma sığortası.

Maliyyə risqlərinin sığortası:

- maliyyə təsisatlarının və korporasiyalarnın risqlərinin sığortası;
- maliyyə risqlərinin sığortası;
- maliyyə institutları və bank sisteminin sığortası;
- kreditlərin sığortası;
- bank risklərinin sığortası;
- təhsil xərclərinin ödənilməsi sığortası.

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçid digər sahələrdə olduğu kimi, sığorta bazasının formalaşmasına da geniş zəmin yaratmışdır. Planlı sosial-təsərrüfat sistemində istehsal, xidmət, köməkçi və digər sahələrin mülkiyyətçisi dövlət olduğu üçün sığorta xidməti də bilavasitə məcburi və «könülli» olaraq dövlət tərəfindən apanlırdı. Lakin bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid, yeni mülkiyyət formalarının meydana gəlməsi sığorta xidmətinin özündə də yeni formaların, növlərin əmələ gəlməsini zəruriləşdirmişdir. Hazırda respublikamızda sığorta bazası formalaşmaqdadır. Bu bazarda təqribən 27 milli, 6 müştərek, 6 milli broker və təkrar sığorta, 3 ekspres sığorta şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bütövlükdə respublikamızın sığorta sistemi şəbəkəsini aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

Milli sığorta şirkətləri:

Azərsığorta, AZAL-sığorta, Azərqarant, Abşeron, Alfa, Ata sığorta,

Birlik, Beynəlxaiq SŞ, Be & G, Qafqaz, Qruppa A, Qafqaz LTD, Əmrah, Star-Alians, Era-Trans, M.Bask, Ci-sığorta, Tural, Fidan, Standart, Nişan, Xalq.

Milli Broker sığorta və təkrar sığorta şirkətləri:

Cahan, Zaman, Azərbaycan.

Birgə Broker təşkilatları:

AON-Azəri, Kaspian Marş, Kaspian.

Xarici birgə sığorta şirkətləri;

AİG Kaspian (Az-AJBŞ), Atəşgah (Az-Rus), Azər-Asiya (Az-İran), Başak-İnam (Az-Türk), Temz sığorta (Az-İngil), Günay-Anadolu (Az-Türk),

Ekspert sığorta təşkilatları:

Vitsan CO, Akaya CO, Ekspert-M.

Filiallar:

Abşeron - Bakı şəhəri, Nizami, Binəqədi, Quba bölgəsi, Şəki bölgəsi, Qəbələ bölgəsi, Gəncə bölgəsi, Mingəçevir bölgəsi, Goranboy bölgəsi, Şamaxı bölgəsi, Ağcabədi bölgəsi.

Azərqarant - Gəncə, Zaqatala, Əli-Bayramlı, Hacıqabul, Sumqayıt, Quba bölgəsi.

M-Bask - Səbail, Gəncə.

Be & G - Göyçay, Tovuz, Sumqayıt, Lənkəran, Gəncə, Göyçay.

«Temz» Sığorta Qrupu - Gəncə.

Beynəlxalq Sığorta Şirkəti - Gəncə.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında sığorta bazanı bütün istiqamətlər üzrə fəaliyyət göstərir. Düzdür, bu sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti xarici sığorta şirkətləri ilə müqayisədə çox da yüksək deyil. Lakin onlar gələcək iqtisadi inkişafın təhlükəsizliyinə təminat üçün zəmin yaratmışdır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, sığorta xidmətinin fəaliyyəti də Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlar əsas etibarilə inzibati sığortalanan tənzimləsə də könüllü sığorta xidmətləri üçün də hüquqi baza hesab edilir. Respublikamızda hazırda sığorta xidmətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar aşağıdakılardır:

- «Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 31 may 1996-cı il tarixli Qanunu;
- «Əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsi, virusologiya məsələləri üzrə elmi-tədqiqatların aparılması və virus peraparatlarının istehsalı ilə məşğul olan işçilərin öz xidməti vəzifələrinin yerinə yetirməsi za-

mam insanın immunçatışmazlığı virusunun tölətdiyi xəstəliyə (AİDS) tutulma, habelə bununla əlaqədar baş vermiş əlillik və ötüm hadisələrinin dövlət icbari sığortası qaydalan haqqında» əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 25 aprel 1997-ci il tarixli Qanunu;

- «Hərbi quluqçulann dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 20 may 1997-ci il tarixli Qanunu;
- «Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlan işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 5 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu;
- «İcbari ekoloji sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 12 mart 2002-ci il tarixli Qanunu;
- «Dövlət qulluqçulannın icbari sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 30 aprel 2002-ci il tarixli Qanunu;
- «Sərnişinlərin icbari sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 17 iyun 2003-cü il tarixli Qanunu;
- «Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliklərində qulluq edən şəxslərin icbari sığortası haqqında» Azərbaycan Respublikasının 6 yanvar 2004-cü il tarixli Qanunu.

Yuxanda qeyd olunan qanunverici aktların icrasını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti bir sıra qaydalar da işləyib hazırlamışdır. Bu qaydalar aşağıdakılardır:

- «Qeyri-həyat sığortası növləri üzrə sığorta ehtiyatlarının yaradılması və ayırmaların hesablanması qaydalan»;
- «Azərbaycan Respublikasında sığorta və təkrar sığorta brokerlərinin fəaliyyət qaydalan»;
- «Sığorta ekspertinin fəaliyyət göstərməsi qaydalan»;
- «Azərbaycan Respublikasında sığorta agentlərinin fəaliyyət qaydalan»,

Məlumdur ki, hər bir fəaliyyət növü, o cümlədən sığorta fəaliyyəti də Azərbaycan Respublikasının qanunverici normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Lakin bir sıra xüsusi fəaliyyət sahələri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında» qaydalara əsasən tənzimlənir. Sığorta xidməti (fəaliyyəti) xüsusi razılıq tələb edən sahələrin tərkibinə daxildir. Ona

görə də Azərbaycan Respublikasında sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti üçün xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin məlum fərmanına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 2002-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş qaydalara əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının lisenziyalasdırılması hüququ Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir, Maliyyə Nazirliyinin müvafiq tələblərinə əsasən hər bir sığorta şirkəti Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətinə görə xüsusi razılıq (lisenziya) almaq üçün aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

- hüquqi şəxsin adı, təşkilati-hüquqi forması, hüquqi və fəaliyyət göstərdiyi ünvan, filiallar barədə məlumat (əgər nəzərdə tutulmuşdursa), hesablaşma hesabının (hesablarının) nömrəsi və bankın adı, fəaliyyət aparan sığorta növləri;
- müəssisənin əsas təsis sənədlərinin notariusda təsdiq edilmiş surəti;
- müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin notariusda təsdiq edilmiş surəti;
- müəssisənin vergi orqanları tərəfindən uçota alınması haqqında müvafiq sənədin surəti;
- erizənin fəaliyyət aparacağı ünvan, o cümlədən erizədə göstərilən obyektlərdən (filiallardan) hər biri üçün erizənin istifadə hüququnu (mülkiyyət hüququ, icarə və sair əsasları) təsdiq edən sənədin surəti;
- lisenziya almaq üçün dövlət rüsumunun ödənilməsi təsdiq edən sənədin əslisi;
- sığortaçının nizamnamə kapitalının minimum məbləğinin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada ödənilməsi təsdiq edən sənədin əslisi;
- sığortanın fəaliyyətinə dair nəzərdə tutulan könüllü növləri üzrə qaydalar.

Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, sığorta şirkətlərində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman bir sıra məsələlər digər sahələrdə olduğu kimi, ümumi prinsiplər əsasında qiymətləndirilməlidir. Byni zamanda audit yoxlama-ekspertizası üçün tərtib olunan proqramda bu sahənin spesifik xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır. Məsələn:

- sığorta şirkətlərinin normativ hüquqi bazası və ona əməl olunması;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin ümumi metodikası;

- sığorta şirkətlərinin uçot-hesabat işlərinin təşkilinin səviyyəsi;
- sığorta şirkətlərinin fəaliyyətində spesifik xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi və s.

Sığorta şirkətlərinin normativ hüquqi bazasına daxildir: Azərbaycan Respublikasının «Müəssisələr haqqında» Qanunu və onun müvafiq bəndləri, «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, bu qanunların və məəcəllənin icra mexanizmlərini müəyyənləşdirən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında əsasnaməsi. Sığorta fəaliyyəti xüsusi sahə olduğu üçün sığorta şirkətlərinin hüquqi bazasının tərkibində onların lisenziyalasdırılması da yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman auditorun diqqət mərkəzində olmalıdır. Daha doğrusu, auditor sığorta şirkətlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətlərini ekspertiza edən zaman müəssisənin, şirkətin təsis sənədlərinə qiymət verməli, onun fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalına düzgün əməl olunmasını da qiymətləndirməlidir. Digər sahələrdən fərqli olaraq sığorta şirkətləri bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, həmin məsələlərin araşdırılması və qiymətləndirilməsi üçün audit yoxlama-ekspertiza işlərində spesifik yanaşma tələb olunur. Bununla əlaqədar auditor aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir: sığorta şirkətlərində maliyyə risklərinin qarşısını almaq üçün şirkətin maliyyə potensialı, sığorta taariflərinin düzgün tətbiq olunması, sığorta ehtiyatlarının yaradılması, sığortaçının maliyyə sabitliyi və Ödəmə qabiliyyəti, sığorta şirkətinin investisiya fəaliyyəti, müəyyən maliyyə risklərindən qaçmaq üçün və sığorta vəsaitinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə təkrar sığortanın vəziyyəti, sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalının səviyyəsi və s.

Auditor sığorta şirkətlərində yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman ilk növbədə ekspertiza olunan şirkətin maliyyə imkanlarına diqqət yetirməlidir. Çünki, sığorta şirkətlərinin maliyyə potensialı, onun malik olduğu nizamnamə kapitalı həmin şirkətin maliyyə bazasında fəaliyyət imicinin qarantı və təminatçılarından biri hesab edilir. Bu, ilk növbədə onunla izah olunur ki, hər bir istiqamət üzrə sığorta işi quran hüquqi və fiziki şəxs sığorta təşkilatının hansı maliyyə imkanlarına malik olması ilə maraqlandır, bu və ya digər məqsədlər üçün bağlanmış müqavilənin riskini müəyyənləşdirir.

Təcrübədə belə hallara rast gəlinir ki, sığorta şirkətinin bağladığı sığorta müqaviləsi onun maliyyə imkanları potensialını və nizamnamə kapitalını

talım bir neçə dəfə ötür keçir. Bu, əlbəttə sığorta şirkətinin baş verə biləcək təbii, texnogen və sair hadisələrin qarşısını ala bilməyəcəyindən xəbər verir. Ona görə də bu, ümumi sığorta işini müəyyən qədər şübhə altına salan hal kimi qiymətləndirilməlidir. Beynəlxalq təcrübədə iri həcmli sığorta müqavilələrinə tez-tez rast gəlinir, lakin bir çox hallarda bu müqavilələrin özünün də sığortalanmasına ehtiyac duyulur. Çünki, iri həcmli sığorta müqaviləsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi böyük maliyyə vəsaiti tələb edir və bir sığorta şirkəti üçün çətinlik yaradır. Ona görə də belə hallarda adətən təkrar sığorta adı altında sığorta aparan şirkət daha böyük maliyyə imkanlarına malik olan sığorta şirkətləri ilə həmin məsələ üzrə müqavilə bağlayır. Nəticədə həm özünü, həm də sığortalanan fiziki və hüquqi şəxsi müəyyən təhlükədən qurtarmış olur. Auditor yoxlama zamanı sığorta şirkətində təkrar sığorta hallarına öz münasibətini bildirməlidir. Bununla əlaqədar təkrar sığortanın növlərinə, sığorta şərtlərinə və təkrar sığortanın rəsmiləşdirilməsinə dair hüquqi və texniki sənədlərə auditor qiyməti verilməlidir.

Sığorta təşkilatlarının auditinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu və ya digər sığorta növü üzrə təarif dərəcələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və tətbiqindən irəli gələn məsələlərin qiymətləndirilməsidir. Sığorta təariflərinin tətbiqi və hesablanması sığorta statistikasının böyük əhəmiyyəti vardır. Sığorta statistika dedikdə, sığorta xidmətinə xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş yekun göstəricilərin sistemləşdirilməsi və öyrənilməsi başa düşülür. Bu göstəricilərdə iki əsas vacib məsələ xarakterizə olunmalıdır. Bunlardan birincisi sığorta ehtiyatlarının yaradılmasını, ikincisi isə sığorta ehtiyatlarından istifadə dərəcəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemidir.

Sığorta təariflərinin hesablanması ilə əlaqədar iqtisadi ədəbiyyatlarda bir sıra yanaşmalar - hesablama metodikaları irəli sürülmüşdür. Audit yoxlama-ekspertizası zamanı baş verən hadisələrin növündən və sığorta formalarından asılı olaraq sığorta təariflərinin hesablanması və tətbiqinin mövcud metodikalarından istifadə edilə bilər. «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun müvafiq bəndinə uyğun olaraq hər bir sığorta şirkəti bağladığı müqavilə üzrə öhdəliklərini lazımi səviyyədə yerinə yetirmək üçün müvafiq sığorta ehtiyatı yaratmağa borcludur. Bu ehtiyatlar müxtəlif formada ola bilər. Təcrübədə tətbiq olunan formalar texniki ehtiyatlar, zəlzələ ehtiyatları, qarşısı alınma tədbirləri fondu və xüsusi təminatlardan ibarətdir. Bu ehtiyatların yaradılması, istifadə edilməsi və uçot-hesabat işlərində əks etdirilməsi müxtəlif olsa da, onlar məzmun və mahiyyəti etibarlı birdir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman sığortaçıların

qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi təminatını qiymətləndirməlidir. Auditor, həmçinin bu münasibətlə sığorta şirkətinin maliyyə sabitliyinə və müəssisənin Ödəmə qabiliyyətinə də qiymət verməlidir. Çünki, sığorta ehtiyatlarının yaradılması eyni zamanda sığorta şirkətinin maliyyə sabitliyinə bir işarədir, Bu göstərici həmçinin sığorta şirkətinin maliyyə dayanıqlığını və onun təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin başlıca göstəricilərindən biri olan Ödəmə qabiliyyətini də xarakterizə edir. Digər sahələrdə olduğu kimi, sığorta fəaliyyətində də müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin audit qiymətləndirilməsində ümumi metodikadan istifadə etmək mümkündür. Hər bir müəssisə öz istehsal maliyyə fəaliyyətini və xidmət sferasını genişləndirmək yolu ilə təkrar istehsalə qatılır. Sığorta şirkətləri də əldə etdiyi maliyyə vəsaitlərinin dayanıqlığını, etibarlılığını təmin etməklə yanaşı, onu təkrar istehsalə yönəltməklə daha böyük mənfəət əldə edə bilər, Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta xidmətindən əldə edilən vəsait milli iqtisadiyyatımızın digər sahələrinə investisiya qoyuluşunun mənbələrindən biri hesab edilə bilər. Ona görə də sığorta şirkətlərinin sərbəst maliyyə vəsaitlərinin daha da artırılması və şirkətin bilavasitə daha böyük mənfəət əldə etməsi üçün həmin vəsaitlərin investisiya qoyuluşuna yönəldilməsi qiymətləndirilməlidir. Əlbəttə, bu zaman auditor «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun müvafiq prinsiplərini əldə rəhbər tutmalıdır. Sığorta şirkətlərinin fəaliyyətini özündə əks etdirən uçot-hesabat işləri də audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyektlərindən biri olmalıdır. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri apararı zaman sığorta şirkətlərinin fəaliyyətini xarakterizə edən uçot-hesabat işlərinin ümumi göstəriciləri ilə yanaşı, bir sıra keyfiyyət göstəricilərinə, o cümlədən gəlirləri, aktivləri, öhdəlikləri, kapitalı və sairəni xarakterizə edən göstəriciləri də təhlil edib qiymətləndirməlidir.

26.8. Kommersiya bankları auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid yeni bank sisteminin formalaşmasında və bu sistemə daxil olan bütün bank strukturlarının fəaliyyətində əsaslı dönüş yaratmışdır. Bazar iqtisadiyyatıran mühüm infrastruktur kimi bank sistemi elə qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə-kredit resurslarının hərəkəti və tənzimlənməsi tarazlaşdırılmış formada olsun.

Kommersiya bankları Azərbaycan Respublikasında «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanunun və digər qanunvericilik aktlarının tələbləri

esasında fəaliyyət göstərir. Her bir kommersiya bankı tesis edilərkən Milli Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar nəzərə alınmaqla nizamnamə kapitalı müəyyənləşdirilir və Milli Bankda qeydiyyatdan keçdikdən sonra onun fəaliyyəti üçün üsənziya (xüsusi razılıq) verilir.

Kommersiya bankları vahid bank sisteminin tərkib hissəsi kirai ölkənin və regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsində, üstün və aparıcı milli istehsal sahələrinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Kommersiya bankları həmçinin milli istehsalın yeni sahələrinin yaradılmasında vacih əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir bank sisteminin formalaşmasına 1992-ci ildə qəbul edilmiş və 1996-cı ildə beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının tövsiyələri də nəzərə alınaraq dünya standartlarına uyğunlaşdırılaraq yeni redaksiyada qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» və «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunları geniş imkanlar yaratmışdır. Bu qanunlar dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilərək 16 yanvar 2004-cü il tarixdə «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının yeni Qanunu qəbul edilmişdir.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, bank sistemi uzun müddət ərzində kommersiya bankları kimi fəaliyyət göstərmiş və sonralar pul emissiyasının tənzimlənməsi, pul-kredit siyasətinin yeridilməsi və sair səbəblərlə bağlı olaraq Mərkəzi Bankların yaranması zəruriliyi meydana çıxmışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Milli Bank yaradılmış və ona dövlət mənafeyinə uyğun gələn böyük səlahiyyətlər verilmişdir. Bu rəqəsdə «Milli Bank haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir: «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı Azərbaycan Respublikasının mərkəzi Bankıdır, onun qarşısında duran vəzifələr, funksiyalar və səlahiyyətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə və bu qanunla müəyyənləşdirilir».

Hüquqi şəxslərin - müəssisələrin, kooperativlərin, firmaların kreditləşdirilməsində, xırda və orta biznesin inkişafında özəl-kommersiya banklarının fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Bu banklar göstərilən strukturların alqı-satqı fəaliyyəti və digər hesablaşmalar üzrə əməliyyatları aparır, pul dövriyyəsinə nəzarət edir. Kommersiya banklarının əsas funksiyası sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin pul vəsaitinə olan ehtiyaclarını ödəməkdən ibarətdir. Eyni zamanda makro-maliyyə sabitləşmədə xüsusi rol oynayaraq malik olan banklar arasında kommersiya banklarının rolu böyükdür. Hazırda inkişaf etmiş dünya ölkələrində kommersiya banklarının əhatə dairəsi daha da genişlənməkdədir. Məsələn, Böyük Britaniyada ən iri kommersiya bankları müştərilərə xidmət etməklə 100 növdə əməliyyat

yat, ABŞ-da 150 növ əməliyyat, Yaponiyada 300-ə qədər əməliyyat apanrlar.

Respublikada kommersiya bankları nizamnamə hüququ əsasında universal formada fəaliyyət göstərirlər. Bank sisteminə daxil olan kommersiya bankları fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Bura daxildir: müştərilərə kassa hesablaşma xidmətinin göstərilməsi, depozitlərin və emanetlərin cəlb olunması, müştərilərə lizinq, faktoring, kredit xidmətlərinin göstərilməsi, valyuta xidmətləri, qiymətli kağızlar bəzən üzrə əməliyyatlar və məsləhət xidmətləri.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri vardır ki, audit yoxlama-ekspertizası apanları zamanı həmin xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi vacibdir. Məlumdur ki, kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsasında onun likvidliyi durur. Likvidlik olmadan çətin ki, bank ödəniş qabiliyyətli olsun. Təcrübə göstərir ki, bank likvidliyinin itirilməsi onun qeyri-tədiyə qabiliyyətliliyinə gətirib çıxarır ki, bundan sonra müflisləşmə başlayır. Beləliklə, kommersiya banklarının stabilliyinin, möhkəmliyinin və etibarlılığının təmin olunmasında likvidlik birinci, ödəniş qabiliyyətliliyi isə ikinci vacib əməl hesab edilir. Ona görə də audit yoxlama-ekspertiza işləri apanları zamanı hər şeydən öncə kommersiya banklarının likvidliliyi və ödəmə qabiliyyəti qiymətləndirilməlidir. Qiymətləndirmə zamanı bankın likvidliyi və onun balansının likvidliyinin qiymətləndirilməsi yolları müəyyən edilir. Bankın balansı o vaxt likvid hesab olunur ki, aktiv üzrə vəsaitlər passiv üzrə müddətli Öhdəlikləri ödəməyə imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mərkəzi banklar likvidlik normativlərini müəyyən etməklə kommersiya banklarının əməliyyatlarına bilavasitə nəzarət edir və onlardan səmərəli istifadə olunmasına təsir göstərir. Bununla da mərkəzi banklar ümumilikdə bank sisteminin sabilliyinin saxlanması, əmanətçi və kreditörün mənafeələrinin qorunmasını təmin edirlər.

Fəaliyyətdə olan kommersiya və ixtisaslaşmış banklar Milli iqtisadiyyatın formalaşmasına bilavasitə maliyyə xidməti göstərir, bazar iqtisadiyyatına xas olan yeni iqtisadi strukturların yaranmasında mühüm rol oynayırlar. Özünün perspektiv inkişafına, geniş xidmət dairəsinə görə kommersiya bankları banklar arasında xüsusilə fərqlənir və rəqabətə daim tab gətirmək məqsədilə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməyə cəhd göstərirlər.

Hazırda respublikada banklar əsasən kassa-hesablaşma və kredit vermə xidməti ilə məşğuldur. Respublikada bank işində lizinq, faktoring xidmətlərindən və trust əməliyyatlarından hələ geniş istifadə olunmur, Əlbəttə, bunlar keçid dövrünün çətinlikləridir və gələcəkdə onların tədricən aradan qaldırılmasına yeni imkanlar açılacaqdır. Audit yoxlama-ekspertiza

işi apanlan zaman bankın göstərdiyi xidmət çeşidinə nəzər salınmalı və onlardan əldə edilən gəlirlər müqayisə edilib qiymətləndirilməlidir.

Son illər bank auditi və nəzarəti sahəsində həyata keçirilmiş ən vacib islahatlar əwəllər Azərbaycan Milli Bankının müxtəlif alt strukturların bölmələri arasında paylanmış bank nəzarəti funksiyalarının vahid təşkilatı bölmədə cəmləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Müasir şəraitdə kommersiya banklarının auditi daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu tədbir nəzarət proseslərinin tam əlaqələndirilməsinə və keyfiyyətinə əsaslı zəmin yaratmışdır. Hazırda bank sektoruna nəzarətin mövcud qəmmvericilik bazasının, təlimat və normativ aktların təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun normativ sənədlərin hazırlanması, bank nəzarətini həyata keçirən mütəxəssislərin peşə hazırlığının artırılması sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu nəzarət özəl bankların restrukturizasiyası, habelə, qeyri-bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət istiqamətində həyata keçirilir.

Bir qayda olaraq bankların fəaliyyətinə sonradan nəzarət onlar tərəfindən hər ay təqdim olunan hesabatlar əsasında aparılır. Audit yoxlama-ekspertiza işinin növbəti mərhələsi banklar tərəfindən təqdim edilmiş hesabatların təhlili və qiymətləndirilməsidir. Bu zaman əsasən qəmmvericilikdə müəyyən olunmuş və Milli Bankın normativ aktları ilə tənzimlənən məcburi iqtisadi normativlərin yerinə yetirilməsinə, xüsusilə də kapitəlnin adekvatlığı, likvidlik və risklərin cəmləşməsi ilə bağlı tənzimləmə noraalanna xüsusi diqqət yetirilir.

Yeni növ bank məhsullarının meydana gəlməsi ilə əlaqədar onların rentabelliyinin müəyyən edilməsinin məhiyyəti də artır. Müxtəlif növ əməliyyatlarda hər bir əməliyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla rentabellik göstəricilərindən istifadə edilə bilər. Audit yoxlama-ekspertiza zamanı kommersiya banklarının rentabellik səviyyəsi də qiymətləndirilməlidir,

Bankın hər bir əməliyyatında olduğu kimi, əmanət əməliyyatı da riskli əməliyyat sayılır. Bunu, ilk növbədə, bankın müştəriləri tərəfindən əmanətlərin kütləvi tələb olunması, əmanət bazasında baş verə biləcək arzu olunmayan vəziyyətlə də izah etmək olar. Auditorun bankın likvidliyinin, etibarlılığının və gəlirliliyinin təmin edilməsində onun əmanət portfelinin səmərəli idarə edilməsinə xüsusi diqqət yetirməsi məqsədmüvafiqdir.

Müasir dövrdə kommersiya banklarının əmanət bazasında fəaliyyət aktivliyinin genişləndirilməsinin prioritet istiqamətlərindən biri qeyri-ənənəvi əməliyyatların tətbiqi sayılmalıdır. Qeyri-ənənəvi bank əməliyyatları dedikdə, digər maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətlərində mövcud olan və bank fəaliyyəti üçün klassik əməliyyatlar hesab edilməyən əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

Son dövrlərdə dünya ölkələrinin bank təcrübəsi göstərir ki, bankların əldə etdikləri gəlirlərin tərkibində qeyri-ənənəvi bank əməliyyatlarının xüsusi çəkisi artmaqdadır. Belə əməliyyatlardan biri də trust əməliyyatıdır.

Trust əməliyyatını həyata keçirmək üçün komitəsiyə bankları Milli Bankdan lisenziya almalı və bu əməliyyat ilə məşğul olan xüsusi şöbə - trust şöbəsi yaratmalıdır.

Ölkənin bank sisteminin, o cümlədən kommersiya banklarının beynəlxalq valyuta, bank əlaqələrinin formalaşmasında və tənzimlənməsində Azərbaycan Beynəlxalq Bankı xüsusi rol oynayır.

Respublikanın bank aktivlərinin və depozitlərinin 50%-dən çoxu Azərbaycan Beynəlxalq Bankına məxsusdur. Bankın kredit portfeli ildən-ildə artır,

Azərbaycan Beynəlxalq Bankı respublikadaxili və Beynəlxalq Bank hesablama əməliyyatlarını sadələşdirmək və operativləşdirmək məqsədilə beynəlxalq standartlara cavab verən Avro, Master, Viza sistemlərinin plastik kartıçkalannın emissiyasını həyata keçirir. Artıq Beynəlxalq Bank bu tipli kredit kartıçkalannı dövriyyəyə buraxaraq sınaqdan keçirmişdir. Həyata keçirilən çoxsaylı əməliyyatlar öz müsbət nəticəsini vermişdir. Əlbəttə, belə sistemin tədricən tətbiq olunması respublika banklarının Dünya Bankları səviyyəsinə yaxınlaşmasına şərait yaradır.

İqtisadiyyatın real sektoru ilə bankların əməkdaşlığı idarəetmə metodlarının daim təkmilləşdirilməsi olmadan qeyri-mümkündür. İdarəetmə sistemində başlıca elementlərdən biri kimi sözsüz ki, nəzarət çıxış edir. Kredit təşkilatları arasında rəqabət səviyyəsinin artması şəraitində, dövlət təşkilatları, xüsusi şirkətlər, kreditör və əmanətcilərin maraqlarının qorunduğu bir vaxtda bankların mənfəətlə işləməsinin təmin olunması heç də asan məsələ deyildir, Bank qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyət uyğunluğunu təmin etmək məqsədli ilə nəzarət təşkil olunmalıdır. Banklara münasibətdə nəzarət, xarici və daxili ola bilər. Nəzarətin bir neçə forması mövcuddur. Bura aiddir: mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən bank nəzarəti, xüsusişdirilmiş təşkilat tərəfindən həyata keçirilən xarici audit, mülkiyyətçilər və bank rəhbərliyi tərəfindən formalaşdırılan daxili nəzarət.

Bank fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri nəzarət tədqiqat obyektinə cəlb edilə bilər:

- bank tərəfindən kreditör və əmanətcilərin maraqlarının qorunması və qanunvericilik tələblərinə riayət olunması;
- bankın mühasibat hesabatının doğru-düzgünlüyünün təmin edilməsi;
- bank fəaliyyətinin səmərəliliyi, gəlirliliyinin və risklərin qiymətləndirilməsi;

- bankda korporativ idarəetmənin, menecmet-riskin, daxili nəzarət sisteminin vəziyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi.

Müasir şərait bankların iqsidadiyyatın real sektoru ilə daha sıx qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Burada üstün istiqamətlərdən biri, daha çox risklə müşayət olunan müştərilərə verilən ssudalar və onlara təklif edilən digər bank məhsullarıdır. Banklar müştərilərin biznesində baş verə biləcək risklərin əsas hissəsini öz üzərinə götürmüş olurlar. Ancaq banklarda risklərin idarə olunması heç də həmişə istənilən nəticəni vermir. Bu hal əsasən kommersiya banklarına aiddir. Yuxarıda qeyd olunanlar bank əməliyyatlarının üzərində nəzarətin müxtəlif formalının, ilk növbədə kommersiya banklarının auditinin təkmilləşdirilməsi zəruriliyini yaradır. Kommersiya banklarının idarə olunması sistemində auditin, xüsusilə də daxili auditin funksiyaları və rolu çox böyükdür. Belə bir yeni təcrübənin öyrənilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini tələb edir:

- kommersiya banklarının fəaliyyəti üzərində nəzarət formalının müqayisəli təhlili;
- auditdə yerli və xarici təcrübənin tətbiq olunması, auditin təşkilatı və metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ssuda əməliyyatlarının və risklərin təhlili;
- ssuda əməliyyatlarının daxili və xarici auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ssuda əməliyyatlarının uçotda əks olunması üzrə yerli və beynəlxalq standartların tələblərinin müqayisəli təhlili, həmçinin auditin zəruri üsul və metodlarının tətbiqi.

Kommersiya banklarında xarici auditin aparılması, geniş mənada mühasibat uçotunun təşkili, bərpası və aparılması, maliyyə hesabatlarının tərtibi, vergi ödənişlərinin reallığı, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi deməkdir.

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq, kommersiya banklarının illik mühasibat balansını müstəqil auditor rəyi ilə təsdiq olunmalıdır. Sözsüz ki, bankların bütün əməliyyatlarının hərtərəfli auditinə nəinki iqtisadi cəhətdən qeyri-səmərəlidir, hətta praktiki baxımdan mümkünsüzdür. Bu səbəbdən auditorlar seçmə üsulla bank fəaliyyətini yoxlayır və bütün əhəmiyyətli aspektlərdə hesabatların dürüstlüyü haqqında öz fikirlərini ifadə edirlər. Məhz xarici auditin təftişdən başlıca fərqi də bundan ibarətdir, yəni sonuncu risklərin tədqiqini və seçməni kənarda qoymuş olur.

Audit risklərini minimuma qeder azaltmaq üçün auditorlar müvafiq qaydada audit prosedur qaydalarnı işleyib hazırlamalıdır.

Adeten audit riski üç komponentdən ibaredir. Ən ewəl uçot senədlərində qeyri-deqiq eks olunmuş bank əməliyyatlarının riski qiymətləndirilir, daha sonra mühasibat uçotu sistemi və daxili nəzarət tərəfindən sehvlərin qarşısını vaxtında ala bilmemesi riski müəyyənləşdirir. Son nəticədə mühasibat uçotunda auditorun özü tərəfindən səhvin aşkar olunmaması riskinin miqdan haqqında nəticə hasil olur.

Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sistemi və daxili audit xüsusi rol oynayır. Daxili nəzarətin səmərəli sistemi bankın idarə olunmasının vacib komponentidir. Daxili nəzarət prosesinə direktorlar şurası rəhbərlik etməklə onlar bankın idarə heyətində də iştirak edirlər.

Daxili nəzarətin vəzifələrinə aiddir:

- bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunması;
- bank tərəfindən qanunvericilik və tənzimləyici orqanların tələblərinə riayət olunması, habelə daxili siyasətin və strategiyanın gözlənilməsi;
- bankın adından müvəkkil şəxslər tərəfindən sövdələşmələrin icrasının təmin olunması;
- aktivlərin qorunmasının təmin olunması və öhdəliklərə nəzarət;
- maliyyə və idarəetmə informasiyasının doğruluğu, dəqiqliyi və tamlığının təmin olunması.

Daxili nəzarət sistemi özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir:

- rəhbərliyin nəzarəti və nəzarət mühiti;
- nəzarət prosedurları;
- informasiya mübadiləsi;
- monitorinq və səhvlərin korreksiyası.

Daxili nəzarət sisteminin vacibliyinə və qorunub saxlanılmasının zəruriliyinə baxmayaraq, bu sistem hələ də banklarda zəif təşkil ohmur. Müasir təcrübənin təhlili göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin çatışmamazlıqları bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərlə izah olunur, Bura daxildir:

- rəhbərliyin nəzarətinin qeyri-adekvatlığı və bankda nəzarət mühitinin formalaşmaması;
- ayn-ayn bank əməliyyatları riskinin aşkar olunub qiymətləndirilməməsi;
- vəzifə bölgüsü, icazələrin alınması, məlumatların üzləşdirilməsi və fəaliyyətin icmalı kimi həlledici nəzarət prosedurlarının olmaması;
- idarəetmənin müxtəlif həlqələri arasında informasiya mübadiləsi prosedurlarının qeyri-adekvatlığı;
- daxili audit və monitorinq fəaliyyətinin qeyri-adekvatlığı.

Daxili auditin bir çox cəhətlərinin kifayət qədər tədqiq edilməsinə baxmayaraq bu sahədə bələlik elmi araşdırmalar tələb edən bir sıra metodoloji və təşkilati problemlər mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- normativ sənədlərdə və elmi ədəbiyyatlarda daxili auditin vəzifələri tam dəqiq müəyyən olunmamışdır. Bir çox hallarda daxili audit təftişlə eyniləşdirilir, onun vəzifələri mühasibat uçotunda əks olunmuş əməliyyatların tamlığı və deqiqliyinin təsdiqi ilə sona çatır. Biznes proseslərinin tədqiqinə, əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmir;

- daxili auditin metodikası zəif işlənib hazırlanmışdır;
- daxili auditin növ təsnifləşdirilməsi və proseduraları apanlmamışdır;
- daxili audit təcrübəsi və nəzəriyyəsinin qabaqcü nailiyyətləri müstəqil assosiasiyalar tərəfindən ümumiləşdirilmir;

- daxili audit bölməsinin strukturu müəyyən edilmeraişdır;
- geniş filial şəbəkəsinə malik banklarda daxili audit apanlması xüsusiyyətləri tam tədqiq olunmamışdır;

- paralelçiliyə yol verməmək məqsədilə daxili və xarici auditin qarşılıqlı əlaqəsi təşkil olunmalıdır. Bu məqsədə bankda audit komitəsinin yaradılması ilə çatmaq mümkündür.

Bir sıra banklarda daxili nəzarət sisteminin vəziyyətinin özünüqiymətləndirmə metodu tətbiq olunur. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bank rəhbərliyi və ya hər hansı bir bölmənin heyəti öz fəaliyyətlərini təhlil edir, bununla əlaqədar nəzarət prosedurlarının səmərəliliyini qiymətləndirir və nəticəni sənədləşdirirlər.

Qiymətləndirmənin bu metodu faydalı sayılsa da, özlüyündə əhəmiyyətli məhdudiyyətlərə malikdir. Bankın bölmələri Öz xüsusi fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsində cətin ki, qərəzsizliklərini təmin edə bilsinlər. Bundan başqa qiymətləndirmə daimi əsasda apanlmalı, müəyyən metodlarla həyata keçirilməli, bütövlükdə kompleks məsələləri həll etməlidir (risklər, nəzarət tədbirləri, uçot və hesabat, informasiya sistemləri). Göstərilən səbəblər bankda xüsusişdirilmiş daxili audit xidmətinin yaradılmasının zərurətə çevirir.

Qeyd olunanlardan bir daha aydın olur ki, kommersiya və ixtisaslaşmış bankların fəaliyyət dairəsi olduqca genişdir. Audit yoxlama-ekspertizası apanlan zaman bu sahələrin hamısı nəzarət obyektinə cəlb edilməlidir.

26.9. Dövlət sosial müdafiə fondu auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Inkişaf etmiş ölkələrdə qəbul edilmiş sivil qaydalara əsasən mülkiyyət fonnasından asılı olaraq özlərinə məxsus olmayan vəsaitlərdən istifadə edən bütün təşkilatlar və şirkətlər (istifadə etdiyi vəsaitlərin miqdarından, onların istifadə formasından asılı olaraq) fəaliyyətlərinin maliyyə hesabatlarına auditor yoxlamasını keçirməyə borcludur. Bu cür təşkilatlardan biri də sığortalanmış şəxslərin sığortaçılarından alınmış vəsaitlərinin əhəmiyyətli bir hissəsindən istifadə edən pensiya fondlarıdır. Hüquqi cəhətdən bu vəsaitlər pensiya sığortasını həyata keçirən adamlara məxsusdur, yəni fonda pensiya haqları ödəyən hüquqi və fiziki şəxslər üçün nəzərdə tutulur. Pensiya fondları vasitəçi rolunu oynayır. Onlar əldə olunmuş vəsaitləri toplayır, bu vəsaitlərlə fondun nizamnaməsində nəzərdə tutulan əməliyyatları aparır və vəsaitləri mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq pensiya və müavinətlər şəklində bölüşdürür (ödəyir), Belə olduqda qanunvericiliyin gözlənilməsinin xarici və ya idarə daxili yoxlanması məntiqi görünür. Yoxlamanın məqsədi pensiya-sığorta sisteminin auditini həyata keçirməkdir. Bu zaman fiziki və hüquqi şəxslərin vəsaitlərinin hansı məqsədlər üçün cəlb ohraması, ictimai təyinatlı vəsaitləri səfərbər edən və xərcləyən təşkilat və idarənin hüquqi statusu əhəmiyyət kəsb etmir.

«Auditor xidməti haqqında» hazırda mövcud olan Azərbaycan Respublikasının Qanunu auditor yoxlamasının zəruriliyini yalnız məhsul, əmtəə, iş və xidmətlər istehsal edən və reallaşdıran təsərrüfat təşkilatları üçün nəzərdə tutur. Bu qanunun 2-ci maddəsinə görə audit əmtəə istehsal edən və reallaşdıran, xidmətlər göstərən və işlər yerinə yetirən təsərrüfat subyektlərinin mühasibat və maliyyə hesabatlarının, mühasibat uçotunun aparılmasının dəqiqliyinin və həqiqiliyinin müstəqil yoxlanmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk dövrlərində audit ancaq təsərrüfatçılıq edən təşkilatlarda mühasibat uçotunun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtibinin düzgünlüyünün yoxlanılması ilə məhdudlaşdırılmışdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, audit fəaliyyətinin təşkilində rəhbərlik təcrübə toplamaq üçün əsas diqqəti iqtisadiyyatda mühüm rol oynayan maddi istehsal sahələri müəssisələrinə yönəltmək zəruridir. Lakin zaman keçdikcə auditin fəaliyyət dairəsini genişləndirmək, onu fiziki və hüquqi şəxslərin cəlb edilmiş vəsaitlərinin istifadə edilməsi üzərində müstəqil yoxlama və ekspertiza tələb edən bütün təşkilat və idarələrə şamil etmək vacib idi. Bu təşkilat və idarələrin önündə gedənlərdən biri də dövlətdə sosial funksiyalar yerinə yetirən kommersiya və qeyri-kommersiya

fondları, o cümlədən dövlət və qeyri-dövlət pensiya fondları olmaqdır. Bunun üçün Azərbaycan Respublikasında auditin məcburi tətbiqi sferasının qanunvericiliklə genişləndirilməsi tələb olunur.

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq sosial sferalarda audit məlumatlarının əldə edilməsi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, müvafiq meyarlara uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi və yoxlama nəticələrinin maraqlı tərəflərə çatdırılmasının müntəzəm prosesi hesab edilir. Pensiya sistemində auditə pensiya sığortası təşkilatlarının, yəni sığorta edən idarənin, qismən sığortaçının aktivlərinin və Öhdəliklərinin formalaşması, İstifadəsi ilə əlaqədar fəaliyyətin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üçün zəruri məlumatların əldə olunması kimi baxılmalıdır.

Başqa təşkilatlarda olduğu kimi pensiya fondları üçün də audit xarici (əgər audit xarici, müstəqil auditor şirkəti yerinə yetirirsə) və daxili (audit fondun özünün auditor xidməti həyata keçirirsə) ola bilər. Sığortaçılar üçün sosial fondlara, o cümlədən pensiya fondlarına ayırımların düzgünlüyünün yoxlanılmasını həm xarici, həm də daxili auditorlar həyata keçirə bilər. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının müstəqil auditor şirkətləri tərəfindən auditor yoxlamasının zəruriliyi və vacibliyi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin eksəriyyətində mövcud qanunvericiliklə müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun aid olduğu dövlət pensiya fondlarının maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasını daxili və ya idarə audit sistemi, həmçinin xarici audit orqanı kimi Azərbaycan Respublikasının «Büdcə sistemi haqqında» Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası həyata keçirir.

Her il həyata keçirilən audit nəticəsində fondların mühasibat uçotu və hesabatları yoxlama-ekspertiza edilir. Qeyri-dövlət pensiya fondları torpaq pulunun, əmək pensiyalarının yığılan hissəsinin, fərdi pensiyaların ödənişini də həyata keçirir. Həmçinin pensiya üçün yığılan vəsaitlərin formalaşması, ötürülməsi, investisiyalasdırılması üzrə ixtisaslaşdırılmış depozitarların, idarəedici şirkətlərin mühasibat uçotunu və mühasibat hesabatlarını aparır. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının xarici maliyyə auditinin əsas vəzifəsi təşkilatın mühasibat hesabatlarının apardığı təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının mövcud normativ aktlara, təsis sənədlərinə uyğunluğunun yoxlanılmasından və doğruluğunun obyektiv qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bundan başqa xarici auditor, yoxlama anında fondların maliyyə vəziyyətini, onların tədiyyə (ödəniş) qabiliyyətini, investisiya olunan vəsaitlərin səmərəliliyini, pensiya ödəmələrinin düzgünlüyünü, vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsini, baş idarədən şirkətlə və depozitorlarla hesablaşmaların qiymətləndirə bilər. Digər sahələrdə olduğu kimi, pensiya fondla-

rrara auditinin də, həmçinin istehsal məsrəflərinin, əldə edilən gəlirlərin əsaslı olub-olmamasını yoxlaya bilər, pensiya fondlarının, idarəedən (baş) şirkətlərin və ixtisaslaşdırılmış depozitarların fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə tövsiyələr verə bilər. Lakin burada fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Onlar audit yoxlama-ekspertiza işlərində spesifik yanaşma tələb edir. Məsələn, pensiya fondlarının audit yoxlama-ekspertizasının gedişində onların mühasibat uçotu 1 saylı hesabat forması olan balansda maliyyə fəaliyyətinin nəticələri, bu nəticələrin xüsusi hesabatda düzgün əks etdirilməsi öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Bu zaman həmin fondlarda gəlir və xərclərin, sığorta ehtiyatlarının formalaşması, onların yerləşdirilməsinin ekspertizası da auditorun diqqətində olmalıdır. Bununla yanaşı illik hesabatla əlavə olunan izahedici qeydlər də yoxlara obyektinə cəlb edilməlidir. Bu zaman auditor fondların mühasibat balansında aktivlərin, passivlərin tam əks olunub-olunmadığını, debitor, kreditor borclarının, əsas və investisiya fəaliyyətlərinin nəticələrində mövcud kənarlaşmalara müəyyən etməlidir. Balans göstəriciləri və digər hesabat formaları, ilk növbədə maliyyə hesabatının göstəriciləri arasında məntiqi və hesablama cəhətdən qarşılıqlı əlaqənin olub-olmadığı öyrənilməlidir.

Pensiya fondlarının, idarəedən şirkətlərin, depozitarların gəlir və xərclərinin cari hesabat dövründə düzgünlüyü, fondların cari məsrəfləri onların etdiyi pensiya ödənişlərindən və investisiya qoyuluşlarından fərqli olaraq ayrı-ayrılıqda öyrənilməlidir.

Yoxlama fəaliyyətinin təşkili dövründə aşkar olunan qanun pozumları və təhriflərin əhəmiyyətliliyindən (mühümlüyündən) asılı olaraq auditor rəyi formalaşa bilər. Əgər nöqsanlar kəmiyyətinə görə böyük deyilsə, formasına görə əhəmiyyətli və ya məqsədli deyilsə onların hərtərəfli təhlili tələb olunmur.

Əgər aşkar edilmiş təhriflər sığortalanmış şəxslərin, dövlətin, kreditorların, investorların və qeyri-dövlət pensiya fondlarının digər tərəf-müqabilərinin mənafeylərinin pozulmasından xəbər verirsə, ilkin sənədlərin və uçot registrlərinin məzmununun daha əsaslı öyrənilməsi tələb olunur. Pensiyaçıların aldatılması, pensiya fondlarının istifadəsində dələduzluq hallarının olması güman edirsə, auditin gedişində məhkəmə-mühasibat ekspertizası metodları və vasitələrindən istifadə etmək zəruridir.

Nəticədə uçot-maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının düzgünlüyünün, pensiya və mühasibat qanunvericiliyinin gözlənilməsinin audit yoxlaması sığortalanmış şəxslərin, pensiyaçıların mənafeyi naminə həyata keçirilir. Onun nəticələri əhalinin sosial müdafiəsi funksiyasını yerinə yetirən pensiya fondlarının təsisçiləri (mülkiyyətçiləri), dövlət, kreditorlar,

investorlar və sığorta təşkilatlarının heyəti üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Auditor həyata keçirdiyi funksiyanın xarakterinə görə pensiya sisteminin yaradılması və fəaliyyəti üzrə normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməsi, fondların və idarə edən şirkətlərin maliyyə fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin qiymətləndirilməsi üzərində peşəkar nəzarəti həyata keçirməyə qanunla vəkil edilmiş müstəxəssisdır. Əlbəttə, auditor sığorta edən təşkilatdan, sığortaçıdan asılı olmamalı və sığortalanmış ekspert olmalıdır.

Investorlar üçün pensiya sığortası, təminatı üzrə vəsaitlərin formalaşması və istifadəsinə dair maliyyə hesabatlarının doğru-düzgünlüyü ona görə lazımdır ki, pensiya fondlarının yığılan hissəsinin investisiyalaşdırılmasının müxtəlif formalan üçün istifadə edilməsi haqda qərar qəbul etsin. Həmin vəsaitlərin daxil olmasına sabitliyinin və investisiya məqsədləri üçün istifadə edilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirə bilsin.

Son nəticədə pensiya sisteminin fəaliyyətinin xarici və daxili auditini bu sistemin nüfuzunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə, dövlət və xüsusi pensiya fondlarına inamın möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Sosial sığorta işində auditin spesifik xüsusiyyətləri sosial sığorta və təminatın spesifikasiyası ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- audit yoxlaması məcburi olan digər fəaliyyət növləri ilə müqayisədə sosial sığorta işi təşkilatlarının xüsusiyyətləri;
- audit yoxlamasının məzmunu və formalının xüsusiyyətləri, xarici və daxili auditin qarşılıqlı əlaqəsi;
- dəlil-sübutların formalaşması üzrə audit yoxlamasının metodologiyasının xüsusiyyətləri, mühümlüyünün və riskin meyarlarının əsaslandırılması;
- audit yekun rəyinin məzmununun və audit nəticələrindən istifadənin xüsusiyyətləri;
- auditlə əlaqədar xidmətlərin xüsusiyyətləri.

Sosial sığorta fəaliyyətinin auditini digər təsərrüfat sahələrindən fərqli olaraq burada sığorta fəaliyyətinin iki əsas tərəfini - sığortaçı və sığorta edən təşkilatın qarşılıqlı əlaqəsi və marağın nəzərdə tutur. Qeyri-dövlət pensiya fondları isə pensiya yığımlarının investisiyalaşdırılmasını təmin edən təşkilat kimi çıxış etməklə, pensiyaçıların marağının daha dolğun təminatçısı kimi çıxış etməlidir.

Sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir şirkətin digərlərindən fərqli olan mühasibat uçotu və hesabatlar sistemi vardır. Bu sistem sığortaçılarda büdcə uçotu prinsipləri ilə, sığorta edən təşkilatlarda, idarə edən (baş) şir-

kətlərdə və depozit xidmətində isə əsasən təsərrüfat hesabı prinsipi ilə fəaliyyət göstərən müəssisələrin uçot prinsipinə uyğundur. Onların hər biri müvafiq olaraq mühasibat uçotu üzrə müxtəlif planlar, uçot informasiyanın qruplaşdırılmasının fərqli metodlarını tətbiq edir, müxtəlif uçot registrləri apanır və biri-birindən fərqli olan maliyyə hesabatları formalarını itətib edirlər.

Sığortaçıları təmsil edən müəssisə, təşkilat və idarələrdə sosial, o cümlədən pensiya sığortası vəsaitlərinin ayrılması, istifadəsinin düzgünlüyünü yoxlamadan pensiya fondlarının gəlir və xərclərinin, maliyyə hesabatları göstəricilərinin düzgünlüyünə, mühasibat uçotu müxabirələşmətinə inanmaq mümkün deyildir. Sığortaçılar və sığorta edən təşkilatlar müxtəlif uçot sistemlərindən istifadə etdiklərinə görə sığorta üzvlük haqlarının, ödənişlərinin uçot-hesabat məlumatlarını üzləşdirməklə bu sahədə təsərrüfatçılıq edən subyektlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Sosial sığorta təşkilatlarında auditin müxtəlif növlərinin tətbiqi imkanlarına fərqli yanaşılmalıdır. Pensiya sistemi təşkilatlarının xarici auditinə ancaq qeyri-dövlət pensiya fondları və əmək pensiyalarının yığılan hissəsinin, pensiya hesabları, varislik hüququ olanlarla hesablaşmalar və peşə pensiyalarının ödənişləri üzrə həyata keçirilir. İdarə edən şirkətlərin, səhmdar cəmiyyəti hüquqlı statusunda ixtisaslaşmış depozit xidməti və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin fəaliyyətinin auditi fərqlidir.

Məlum olduğu kimi, xarici auditin əsas vəzifələrindən biri də sosial sığorta ilə məşğul olan təsərrüfatlarda mühasibat uçotunun təşkili və maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının düzgünlüyünü qiymətləndirməkdir.

Daxili audit adətən təşkilatın özünün emekdaşları tərəfindən həyata keçirilir. Bunun üçün müstəqil və ya mühasibatlığın tərkibində daxili audit qrupu kimi fəaliyyət göstərən auditor xidməti yaradılır. Daxili auditin fəaliyyəti heç də balansın və digər mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünü yoxlamaqdan ibarət deyildir. Bu cür auditin əsas məqsədi maliyyə qəmm-vericiliyinin pozulması hallarını aşkar etmək, pul vəsaitlərinin və digər aktivlərin xərclənməsinin qanuniliyi və məqsədə uyğunluğunu yoxlamaqla, təsərrüfat daxilində neqativ halların, vəzifədən sui istifadə, aldatma və dələduzluq faktlarını aşkar edib qiymətləndirməkdir.

Daxili auditin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də onun təftiş və nəzarət işindən köklü fərqlənməsidir. Dövlət Sosial Müdafiə Fondlarının təmsilində bu aydın görünür. Daxili audit təftişin funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, auditlə müşayiət olunan iş və xidmətləri də yerinə yetirə bilər. O, həmçinin təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərinə qiymət verə bilər, şirkətin

rəhbərliyinə sığorta ehtiyatlarının yaradılması istiqamətində bir sıra məsləhətlər verə bilər. Daxili auditin yaxşı təşkili vəsaitlərin vaxtında daxil olması tərzində nəzarət işində və bütün pensiya növlərinin ödənişlərinin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət işində zəruri qaydalara əməl olunmasına imkan verir, pensiya işində sui istifadə imkanlarını aradan qaldırır.

Pensiya fondları xarici və daxili auditdən başqa ixtisaslaşdırılmış dəyərli xidmətlərdən, maliyyə hesabatlarının icmal yoxlanılması adlanan xidmətdən də geniş istifadə edə bilər. Xarici ölkələrin təcrübəsinə görə bu cür yoxlama daxili nəzarət sisteminin və kütləvi maliyyə hesabatlarının ayn-ayn məddələrinin göstəricilərinin konkret yoxlanılması üzrə tətbiq edilir. Əlbəttə, icmal-yoxlamanın fəaliyyət dairəsi peşəkar audit fəaliyyətindən məhduddur. Lakin qeyri-dövlət pensiya fondlarının az bir hissəsində belə yoxlama bu təşkilatların maliyyə fəaliyyətində pozuntuların olub-olmadığını düzgün qiymətləndirmək üçün kifayət edir. Sosial sığorta təşkilatlarında auditor yoxlaması metodologiyasının xüsusiyyətləri pensiya sığortası və təminatı üzrə əməliyyatların spesifikasiyası ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətlər bir çox hallarda ölkədə mövcud olan pensiya sistemindən asılıdır. Azərbaycan Respublikasının müasir pensiya sistemi təşkilatı, hüquqi və maliyyə-iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bu münasibətlərə daxildir:

a) fəaliyyətləri mənfəət, gəlir və digər formalarda maddi qazanc əldə etmək olan işəgötürənlər və maddi işçilər arasındakı münasibətlər;

b) pensiya təminatı sığortası üzrə uzunmüddətli ödənişlərin yerinə yetirilməsinin zəruriliyini və pensiya sisteminin fəaliyyət göstərməsinin ümumi qaydalarını müəyyən edən dövlətlə işəgötürənlər arasındakı münasibətlər.

İstənilən pensiya sisteminin auditinin başlıca məqsədi onun büdcəsinin gəlir və xərclərinin tarazlığının yoxlanılmasından, qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bu zaman auditor pensiyaların ödənilməsinin maliyyə-resurs təminatını yoxlamalı, əlavə resursların cəlb edilməsi zərurətini və ya əksinə, pensiya fondlarının sərbəst vəsaitlərinin investisiyaya yönəldilməsini qiymətləndirməlidir. İstehsal-təsərrüfat təşkilatlarından fərqli olaraq pensiyaların ödənilməsi üçün xüsusi vəsait mənbələrinin formalaşmasına, ilk növbədə sığorta haqlarının yığılması işini yaxşılaşdırmaq hesabına nail olmaq lazımdır. Ona görə də pensiya sisteminin auditini təsərrüfatçılıq edən digər sistemlərə xas olmayan funksiyalar yerinə yetirir. Bu cür audit müəssisə və təşkilatlarda sığorta haqlarının hesablanması və tam ödənilməsinin

düzgünlüyünü, hərain vəsaitlərə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun hesabına vaxtında keçirilməsini qiymətləndirmelidir. Xarici audit bu işi müxtəlif sahələrə məxsus müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini yoxlama-ekspertiza edən zaman həyata keçirir. Daxili audit isə fonddaxili yoxlamalar aparan zaman həmin məsələlərə bilavasitə nəzarət edir.

Audit fəaliyyətinin standartlarına uyğun olaraq pensiya fondlarının auditində ekspert-mütəxəssislerin xidmətindən istifadə etmək tövsiyə olunur. Bu onunla izah edilir ki, pensiya sistemi xüsusi sahə olduğu üçün burada peşəkar mütəxəssisin koməyi və rəyi vacibdir. Məsələn, işəgötürənlər maksimum mənfəət əldə etmək üçün maddəli işçinin əmək haqqı və onlara həvəsləndirmə məqsədilə verdiyi pul vəsaitlərinin mühasibat uçotundan məqsədli surətdə gizlədir. Bu halları aşkar etmək üçün auditorlardan bir sıra əlavə testlər keçirmək tələb olunur. Belə testləri, sorğuları yalnız bu sahədə təcrübəsi olan mütəxəssis apara bilər.

Pensiya sığortası sistemində auditin əsasını pensiya fondlarının xərc-lənməsinin ekspertizası təşkil edir. Bu yoxlamaların Dövlət Sosial Müdafiə Fondlarında təşkili heç də çətin deyildir. Bu iş fondun ərazi bölmələrinin hesablaşma hesabından xərc smetalarının tənzimlənməsi məqsədləri üçün edilmiş Ödənişlərin yoxlanılmasından ibarətdir.

Pensiya sığortalı sistemində, xüsusən pensiya fondlarının vəsaitləri investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilən zaman digər metodlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Burada xərc əlavə gəlir əldə etmək, pensiya sığortası və təminatı üçün fond vəsaitlərini artırmaq məqsədilə həyata keçirilir. Auditor bu cür əməliyyatların səmərəliliyini qiymətləndirməli, ehtiyac olduqda onların optimallaşdırılmasına dair tövsiyələri əsaslandırmalıdır.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, pensiya-sığorta təşkilatlarının auditinin əsas spesifik xüsusiyyəti sığortaçıları, sığorta edən təşkilatları və dövlət arasındakı maliyyə-iqtisadi münasibətlərə dair qanunvericiliklə müəyyən edilmiş uzunmüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsini ekspertiza edib qiymətləndirməkdən ibarətdir. Respublikamızda pensiya sisteminin tənzimlənməsi və idarə olunmasına dair 100-dən çox qanunverici və normativ hüquqi aktlar mövcuddur. Bu qanunverici normativ hüquqi aktlarda dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinin bütün tərəfləri - münasibətləri və ayn-ayn halları tənzimlənməmişdir. Auditor Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və onun struktur bölmələrində yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman heç bir neqativ hala, qanun pozuntusuna mövcud qanunverici normativ hüquqi aktlara istinad etməklə şərh verməlidir.

26.10. Ekologiya auditinin spesifik xüsusiyyətləri

Ekologiya auditı dedikdə, təbii sərvətlərdən istifadə edilən zaman ətraf mühitin çirklənməsi və ətraf mühitə vurula biləcək ziyanların qarşısının alınması üçün təşkil olunaa tədbirlər və nəzarət sistemi başa düşülür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ekologiya və onun qorunması canlı varlığın qorunması, sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün vacib amildir.

Ona görə də bütün dünya ölkələri bu problemin həllinə böyük diqqət yetirir. Problem 1970-1980-cı illərdən başlayaraq daha ciddi xarakter daşıyır. Elmi-texniki inkişaf, sənaye texnologiyalarının standartlara cavab verməməsi, ətraf mühitə ciddi ziyan vurmaqla yanaşı gözə görünməyən, lakin faktiki olaraq sosial-iqtisadi və maliyyə ziyanları ilə nəticələnmişdir. Bununla əlaqədar olaraq 70-80-cı illərdən başlayaraq ən iri sənaye obyektlərinə malik olan ölkələr, o cümlədən Böyük Britaniya, Kanada, ABŞ, İsveçrə və bütövlükdə Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olan bir sıra ölkələr, Cənubi Avropa dövlətləri ekologiyanın qorunmasına dair xüsusi proqramlar işləyib hazırlamışlar. Bu proqramlar «Ussteel», «Auiwed Chemical» və «Occidental Petroleum» adları ilə şöhrət tapmışdır. Son olaraq 1984-cü ildə ABŞ-ın Ətraf Mühitin Qorunması Milli Agentliyi federal agentliklər üzrə konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Həmin proqramın yerinə yetirilməsinə ABŞ-ın Hərbi Sənaye və Enerji Nazirlikləri də qoşulmuşdur, 1985-ci ildən hərbi sənayedə və enerji sənayesi komplekslərində ekoloji auditin keçirilməsinə və ətraf mühitin qorunmasına dair müvafiq normativ hüquqi sənədlərin işlənilib hazırlanmasına başlanmışdır. Avropa dövlətlərində ekoloji auditin yaranma zəruriliyi bir sıra obyektiv səbəblərlə izah olunur. İlk öncə ekoloji audit sənayedə baş verən böyük texniki qəzalarla bağlıdır. Məsələn, Fransada ekologiya auditinin yaranması iri sənaye obyektlərində qəza hadisələri risklərinin artması ilə birbaşa əlaqədardır. Çünki, Avropa İqtisadi Birliyinin 1982-ci il tarixli 67/548 sayılı qərarından sonra Böyük Britaniya, Fransa və İtaliyanın iri sənaye komplekslərində baş vermiş qəzalar həmin Ölkələrdə ekologiya və onun qorunmasına dair müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması ilə nəticələnmişdir. 90-cı illərin ortalarında həmin təşəbbüsə bir sıra Avropa ölkələri, o cümlədən Almaniya, İsveçrə, Avstriya, Hollandiya və digər ölkələr də qoşulmuşdur. Burada əsas məqsəd Avropa məkanında təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsindən və ətraf mühitə ağırlaşdırıcı tullantıların atılmasının qarşısını almaq üçün vahid normaların işlənilib hazırlanması və realizəsindən ibarətdir.

Göründüyü kimi, ekoloji audit bütün dünyada vacib bir məsələ kimi ön plana çəkilmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, ətraf mühitin sənaye tullantılarından, çirkablardan, ziyanlı kimyevi maddələrdən qorunması həyati əhəmiyyəti kəsb edən bir məsələ olmaqla bərabər, sosial-iqtisadi inkişafın əsas amillərindən biri sayılmalıdır. Lakin bütün dövrlərdə dünya ölkələrinin həyata keçirdiyi tədbirlərə baxmayaraq ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiya qorunub saxlanması hələ də problem olaraq qalır. Lakin bu problemin həlli üçün böyük səy göstərilir.

Dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri - Amerika Birləşmiş Ştatları və bir sıra qabaqcıl Avropa ölkələri insan həyatına və bütövlükdə yer kürəsinə təhlükə yaradan ekologiya probleminin həllə üçün külli miqdarda vəsait sərf etməklə böyük həcmdə elmi axtarışlar təşkil edirlər.

Respublikamıza gəldikdə isə bu məsələ bir qədər ciddi və problemliyədir. Belə ki, respublikamızın sənaye potensialının əsasını neft və qaz sənayesi təşkil edir. Burada ətraf mühitin çirklənmə ehtimalı daha böyük və daha tezdir. XX əsrin sonunda öz dövlət müstəqilliyini əldə etmiş respublikamızda beynəlxalq əhəmiyyətli iri neft layihələrinin işlənilməsi, onların realizə edilməsi və bu enerji ehtiyatlarının böyük hissəsinin Xəzər dənizi hövzəsində olması onsuz da ağır olan ekoloji problemi bir qədər də ciddiləşdirir. Çünki, quruda neft hasilatı və emalı dənizə nisbətən bir qədər təhlükəsiz olduğu halda, dənizdə neft-qaz hasilatında baş verə biləcək xırda bir ehtiyatsızlıq nəinki ətraf mühit üçün sosial problemlər yaradır, hətta belə hal dənizin flora-faunasını pozmaqla orada olan bütün canlıların məhv etmək təhlükəsini doğurur. Digər tərəfdən, Azərbaycanın sənaye potensialının 3/2 hissəsi Bakı, Abşeron və Sumqayıt ərazisində yerləşir. Bu sənaye kompleksləri tərkibində metallurgiya, energetika, kimya, maşınqayırma kimi böyük enerji və su tələb edən sahələr olmaqla, onlar eyni zamanda ətraf mühitə ziyan gətirə biləcək gücə malikdirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sənaye komplekslərinin böyük əksəriyyəti Sovetlər dövründən qalmış, müasir tələblərə cavab verməyən köhnə texnologiya və texnoloji qurğulara əsaslanır. Bu da öz növbəsində qəzaların texnogen səbəblərdən baş verməsi ilə nəticələnir. Ayrı-ayrı müşahidələr sübut edir ki, son illərdə respublikamızın ərazisində baş vermiş fəvqəladə hadisələrin, qəzaların böyük əksəriyyəti texnogen səbəblərdən olmuşdur. Respublikamızda bu sahədə digər faktorlar da diqqəti cəlb edir. Hazırda Bakı şəhərində 600 000-dən çox nəqliyyat vasitəsi, müxtəlif yük maşınları mövcuddur ki, bunların da böyük əksəriyyəti müasir texniki standartlara cavab verməyən köhnə Sovetlər İttifaqından qalmış texnologiyaya əsaslanan mühərriklərlə işlədiyi üçün, ətraf mühitə böyük həcmdə ağırlaşdırıcı qazlar və tullantılarla çirkləndirir. Rəsmi məlumatlara görə

neqliyyat vasitələrinin fəaliyyəti nəticəsində atmosfərə ilde 1 mln. tondan çox SO kimyevi maddə, 50 min ton spesifik maddələr, 150 000 tona qədər SO₂ və digər zəhərleyici hidrokarbonat buraxılır, Ərazimizin 20 %-nin işğal altında olması, orada son illər baş verən meşə yanğınları Qafqaz bölgəsində ekoloji tarazlığın pozulması ilə nəticələnmişdir. Ermənistan deyilən işğalçı bir dövlətin ərazisində atom elektrik stansiyasının fəaliyyəti və onun tullantılarının Araz çayına axıdılması onsuz da ekoloji gərginliyə malik olan respublikamızın ekoloji vəziyyətini bir daha ağırlaşdırır. Bu gün ekoloji təhlükənin mahiyyətinin dərk edilməsi və sənaye komplekslərinin diqqətinin bu məsələyə cəlb olunması günün aktual məsələsi olaraq qalır, Respublikamızda ekoloji təhlükənin mənbələri aşkar edilməli və onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kompleks tədbirlər görülməlidir. Bütövlükdə götürdükdə ətraf mühitə ziyan gətirəcək və texnogen vəziyyət yarada biləcək sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- neft-qaz sənayesi emalı kompleksləri;
- kimya sənayesi kompleksləri;
- energetika kompleksləri;
- metallurgiya və maşınqayırma kompleksləri;
- nəqliyyat və yük daşıma obyektləri;
- neft-qaz ötürücü kəmərləri;
- dağ-mədən emalı sənayesi;
- sənaye və mülki tikinti, təmir-quraşdırma idarələri;
- rabitə və informasiya kompleksləri.

Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, respublikamızın ərazisindən kənar faktorlar o cümlədən, Ermənistan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən atom elektrik stansiyası, İran İslam Respublikası ərazisində qurulacaq atom-elektrik stansiyaları, Gürcüstan ərazisindən keçən Kür çayına axıdılan sənaye tullantılarının da diqqətdən qaçırmamaq olmaz, Respublikamızın ərazisində və ərazisindən kənar mühitdə yerləşən iri sənaye kompleksləri əsas etibarilə insan üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən 2 mühüm amilə - hava və suyu çirkləndirməklə böyük təhlükə törədir,

Qeyd etdiyimiz kimi, sənaye obyektlərinin böyük əksəriyyəti Bakı, Sumqayıt şəhərlərində və respublikamızın ərazisində mövcud olan su hövzələrində yerləşir. Təbii ki, bu sənaye komplekslərinin işləməsi üçün böyük su təchizatına ehtiyac vardır, Bu sənaye kompleksləri iri su təchizatı ilə yanaşı böyük enerji tələbatına malikdirlər. Lakin onların istehsal prosesində istifadə etdikləri böyük həcmdə çirkəb sular və enerji tullantıları ilk növbədə yenidən su hövzələrinə axıdılır. Bu da istər-istəməz insan orqa-

nizmi üçün böyük təhlükə, müxtəlif xəstəliklər, gələcək sağlam nəslin İnkişafına maneələr yaradır. Vaxü ilə Sumqayıt şəhərində Sovetlər İttifaqı tərəfindən yerləşdirilmiş dünyamn ən ziyanlı kimya sənaye kompleksleri, o cümlədən superfosfat, civə istehsal, polietilen və digər kimyəvi məhsullar istehsalı komplekslərinin fealiyyəti nəticəsində bir sıra ağır xəstəliklər törədilmişdir. Düzdür, hazırda Sumqayıt şəhərində və respublikamızın digər iri şəhərlərində yerləşən sənaye komplekslərinin bir hissəsi investorlar vasitəsilə mōdraləşdirilib, yeni texnologiya tətbiq edilməklə ətraf mühitə çox da ziyan vurmadan yeni növ məhsul istehsalını təmin etmişlər, Lakin Sovetlər İttifaqmdan bizə mīras qalan texnoloji baxımdan dünya standartlarından çox uzaq olan sənaye-kimya komplekslərinin yeni standartlara uyğun qurulması üçün hələ çox işlər görülməlidir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, digər vacib məsələlərlə yanaşı son illər su ehtiyatlarının çirkənməsinin qarşısının alınmasında da böyük çətinliklər mövcuddur. Təxminən hər il Xəzər dənizinə Kür çayı və Volqa çaylan vasitəsi ilə 600 mln m³-ə yaxın çirkli sular daxil olur. Respublikamızın erazisində bu çayların müxtəlif kanallar vasitəsilə suarmada və İçməli su kimi istifadə edilməsi insan orqanizmi üçün nə dərəcədə təhlükəli sosial-iqtisadi problemlərin mənbəyi olması təsəvvür etmək bir o qədər çətin deyil. Bir tərəfdən suarma sulannın vasitəsilə axıdılan zəhəri madələrin torpağa hopması, digər tərəfdən zəngin neft-qaz hasilatçısı olan respublikamızın torpaqlarınm eroziyaya uğraması ekoloji vəziyyəti bir daha kəskinləşdirir, Çünki, neft istehsalı özündən sonra neftlə qanşiq hövzələrin, çirkab gölməçələrin saxlanması, istifadəsi mümkün olmayan böyük hecmdə torpaq sahələrini yaradır.

Beynolxalq qurumların hesablamalarına görə respublikamızın ekoloji durumu dünyamn ən ekoloji problemlı regionlarından hesab olunur. Əgər respublikamızın ekoloji durumu tənzimlənməzsə, ətraf mühitin çirkənməsinin qarşısı alınmazsa ölkəmizdə ekoloji problemlər daha ciddi xarakter almaqla insan həyatı üçün və bütövlükde götürəndə cəmiyyət üçün daha ciddi və kəskin fəsadlar törədə bilər. Ona görə də ətraf mühitin zərərli tullantılardan təmizlənməsi, ehalinin sağlamlığının qorunması və ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi üçün mühüm tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik eldə etdikdən sonra ölkəmizdə ekoloji durumun tarazlaşdırılması üçün çoxlu normativ hüquqi aktlar qəbul edilməklə yanaşı, dünya ekosisteminə qoşulmaq üçün də bir sıra beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq qurulmuşdur. Bu münasibətlər aşağıdakı normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir:

- «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi haqqında», «Dövlət ekoloji ekspertizası haqqında», «Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadə haqqında», «Dövlət qoruqları, milli parklar və xüsusi qorunan digər təbii ərazilər haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarının layihələri barəsində Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 15 noyabr 1991-ci il tarixli qərarı;

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ekologiya və Təbiətdən istifadəyə Nəzarət Komitəsinin Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı ilə əlaqələrinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası tərəfindən səlahiyyətli orqan təyin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 noyabr 1998-ci il tarixli Sərəncamı;

- Qlobal Ekologiya Fondunun Şurası yanında İsveçrənin rəhbərlik etdiyi səvermə birliyi haqqında müddəalardan Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından imzalanması səlahiyyətinin verilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 avqust 2000-ci il tarixli Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 sentyabr 2001-ci il tarixli Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikasında ekologiyaya dair milli proqramların təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 fevral 2003-cü il tarixli Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə Kanadanın Dövlət İdarəçilik İnstitutu arasında Xəzər hövzəsində istililə xana qazı tullantılarının azaldılması üzrə 2002-2005-ci illər Tədris Proqramının həyata keçirilməsinin şərtləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 fevral 2003-cü il tarixli Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə BMT-nin İnkişaf Proqramı arasında «Qlobal ekoloji problemlərin həlli məqsədilə imkanların artırılması üçün müli tələbatların qiyrətləndirilməsi» layihəsinin həyata keçirilməsi üçün Qlobal Ekologiya Fondu tərəfindən ayrılan qrant layihələri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyun 2003-cü il tarixli Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə BMT-nin İnkişaf Proqramı arasında «İstilik effekti yaranan qazların inventarlaşmasının keyfiyyətinin artırılması üçün potensialın yaradılması layihəsinin Qlobal Ekologiya Fon-

duyun və İsveçrə Hökumətinin qrantları üzrə həyata keçirilməsini təmin edən sənədin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi haqqında əsasnaməsinə dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin «Davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında» Stokholm Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş milli koordinasiya mərkəzinin təyin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 iyul 2004-cü il tarixli Sərəncamı;

- Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 may 2005-ci il tarixli qərarı.

Bütün bu tədbirlərlə yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunması üçün kompleks proqramın işlənilib hazırlanması və audit nəzarətinin təşkili üçün xüsusi yanaşma və metodika işlənilib hazırlanmalıdır. Bu kompleks proqram hazırlanan zaman bir sıra amillərin nəzərə alınması vacibdir. İlk növbədə ekoloji tarazlığı poza biləcək sənaye kompleksləri tərkibi və onların yerləşdiyi inzibati ərazilər üzrə qruplaşdırılmalıdır. Hər bir sənaye texnologiyasının spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla audit yoxlaması və xüsusi monitorinqin metodikası hazırlanmalıdır.

Ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasına dair monitorinq və audit nəzarətinin təşkili özü 3 mərhələdən ibarət ola bilər:

1. Zavod və fabriklərdə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması tədbirləri üzrə;

2. İctimai birliklər və inzibati ərazi qurumları tərəfindən hazırlanan tədbirlər üzrə;

3. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən işlənilib hazırlanan tədbirlər.

Respublikamızda ekoloji tarazlığın bərpası və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alan səlahiyyətli orqan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyidir. Bu nazirlik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 sentyabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə əsasən geniş səlahiyyətlərə malikdir. Nazirlik səviyyəsində həyata keçirilən ekoloji tədbirlər və ətraf mühitin qorunması üçün mülkiyyət və tabelik formasından asılı olmayaraq təbii sərvətlərdən istifadə üçün müəssisələrə xüsusi razılıq vermək səlahiyyətinə malikdir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi respublikamızın milli sərvətlərindən düzgün istifadə edilməsinə bir neçə

istiqamətdən nəzarət edir: torpaqlardan istifadə etmək hüququ, torpaqlardan istifadə edilən zaman ekoloji normalann gözlənilməsi, yeni qurğular və sənaye obyektləri istismara verilən zaman ətraf mühitin qorunmasına təminat, su hövzələrindən istifadə zamanı çirkənmənin qarşısının alınması. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, həmçinin meşə təsərrüfatlarından səmərəli istifadə olunmasına, ölkəmizin flora-fauna tarazlığının pozulmasının qarşısının alınması, havanın çirkənməsi, yeraltı sərvətlərin düzgün istifadə edilməsi, sənaye və məişət tullantılarının saxlanması və emalı zamanı normativ tələbatın qorunmasına nəzarət edir. Buna görə də Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ekoloji tarazlığın bərpa və ətraf mühitin çirkənlənməsinin qarşısını almaq üçün audit yoxlama proqramına malik olmalıdır. Bu proqramda əsas etibar ilə torpaqdan istifadə üçün dövlət rüsumlarının Ödənilməsi, su və su hövzələrindən istifadəyə görə müvafiq ödənişlərin vaxtında və düzgün apanılması, meşə və meşə təsərrüfatlarının istismarına görə dövlət rüsumlarının verilməsi, yerin tək və yeraltı sərvətlərdən istifadəyə görə qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə diqqətlə yanaşmaq nəzərdə tutulur.

Qeyd olunanlarla yanaşı hər bir müəssisə və sənaye obyekti istehsalın spesifik xüsusiyyəti ilə bağlı olaraq özünün fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitin çirkənlənməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq proqrama malik olmalıdır. Bir qayda olaraq müəssisə və təşkilatlarda ictimai əsaslarla ekoloji audit qurumu fəaliyyət göstərir. Bu qurum bəzi hallarda ödənişli və səlahiyyətli orqan kimi də fəaliyyət göstərə bilər. Müəssisə və təşkilatlarda fəaliyyət göstərən ekoloji audit qurumu səhələrdə, şöbələrdə, istehsal bölmələrində ekoloji normalann və texnoloji standartların gözlənilməsinə mütəmadi nəzarət edir. Müəssisə və təşkilatların tərkibində fəaliyyət göstərən ekoloji auditorlar xüsusi proqrama malik olmalıdır. Bu proqramın Azərbaycan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyində qeydə alınması və onun icrasına Nazirlik tərəfindən nəzarət edilməsi vacibdir. Ekologiyanın qorunması, ətraf mühitə vurulan ziyanların qarşısının alınmasında ictimaiyyətin rolu inkar edilməzdir. İctimai qurumların apardığı monitorinqin obyektivliyi və təsirliliyinə heç bir şübhə yoxdur. Bu sahədə ictimaiyyətin fəallığının artırılması üçün xüsusi proqramların işlənilib hazırlanması və tətbiqi vacibdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi üzrə keçirilən monitorinq-audit yoxlamaları bütövlükdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin auditindən xeyli fərqli bir məsələdir. Ona görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz tədbirlərin işlənilib hazırlanması, audit keçirilməsi üzrə müxtəlif normativ sənədlərin, standartların formalaşmasında spesifik metodika tətbiq edilməklə müvafiq meyarlara əsasən qiymətləndirmə aparıla bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, «Qanun», 1994.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, «Qanun», 2004.
3. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2004.
4. «Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnamə. Bab, 1995.
5. Azərbaycanın Milli audit standartları. Bakı, «Nağıl evi», 2004.
6. Audit standartları, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası. «Mars-Print» nəşriyyatı, Bakı, 2003.
7. «Azərbaycan Respublikasının ərazisində auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 13 yanvar tarixli 9 sayılı qərarı.
8. Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər. I cild. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 1997.
9. Mühasibat işi (normativ sənədlər toplusu). Bakı, «Qanun», 2005.
10. Sahəvi auditlərin apanılmasına dair proqramlar. Bakı, «İqtisadiyyat və audit» jurnalı, 2005.
11. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat. Bakı, Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik Cəmiyyəti, 1996.
12. Abbasov İ.M. Xarici ölkələrdə iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri. Bakı, «Sabah», 1996.
13. Abbasov İ.M. Auditin nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, «Elm», 1999.
14. A66acoB H.M. ~~XXHHCOB~~ü AHAIH3 B ayziHTopcKOH AEFLTEJRBHOC-TH Ka3aHCKHH OHaHCOB03KOHOMHMcKHH HHCTHTyT, 2001.
15. Ələsgərov A.K. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, «Elm», 2004.
16. Səbzəliyev S.M. Mahyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşməsi problemləri. Bakı, «Elm», 2003.

17. Hacıyev R.Ş., Sebzəliyev S.M. Auditin esasları. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 2003.
18. Ərəbov A. A. ОСНОВЫ аудиторского учета в Республике Азербайджан. **ЭКОНОМИКА - снө. II 3Ä-B0 Cn6 ryƏOU998**
19. Həsənlı Mirələm. Vergilər. Bakı, «Şərq-Qərb», 1998.
20. Xankişiyev B. Sığorta fəaliyyətinin esasları. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2006.
21. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadiqov M.M., Kəlbəliyev Y.A., Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Bakı, 2006.
22. Rzayev Q. Mühəsibat uçotu və audit. Bakı, «Təhsil», 2002.
23. Мусъиһмов С.Н. Пазвһтһе ыһера, аһажииһа һ айһтһа в һеһсһоһ-һһ-стпхобһиһ сһсһтһе. Еаһсһ, Еаһһһсһһһ ҮһһБерсһТер ЕҺ3Һеа, 2005.
24. A^aMc P. ОСНОВЫ аудиторского учета. Москва, «Аудит» (1995).
25. AKceHeHKO A.O. ПИ(И)опМауҺҺҺҺе оБеснеҺҺе ЭКОНОМИЧЕСКО-ро аҺажииҺа. М., «<ҺҺаҺСҺи>», 1978.
26. AüaponoB B./I. ИпактҺҺеһсһҺи аһмrr. Москва, «ЭКОНОМка», 1994.
27. AımpеeB B.^. һпаһсһиҺеһсһҺһ айфјrr. СһпаБоқҺе һосоӨҺе. Москва, «ЭКОНОМКА», 1994.
28. Apеnc 3.^3,, ЈиөөеK һас.K. Айһrr. Москва, «ОҺҺаҺсw һ сТАТҺС-ТҺКӨ», 1995.
29. ApreMeHKO BT., EeјуieҺflep M.B. <ҺҺаҺСҺи> аҺажииҺа. М., «ОҺ-ҺҚҺСБи һ сТАТҺСТҺКА», 1997.
30. AyÄHT. ыһеӨҺҺК jw Бһ3ОБ (ТһфјОјибсһҺһ B.Һ., һојwK r.Е, СаБҺҺ А А , CouiҺҺКОба Ји.Б.). riojx һе^аКУҺеө һрсј). HoflojiECKoro B.Һ. Москва, «Аудит», ЈОҺҺТҺ, 2003.
31. АйфјHT сrpaxoBofl KOMһаҺҺҺ: һпаһсһиМеһсһҺе һосоӨһе RJIZ сrpaxo-БЛХ айһТОпОВ һ сТпхОБМХ ОпраҺҺ3аиҺҺ. (АһҺКрҺҺсһҺө А.Ји., АрхаҺрејибсһКаа Т.А., Асаөһиа С.Һ. һ һр. Іһо^ һе^. ПаӨҺКҺҺа Ји.Һ.). МОСКВА, АЈи <<ҺҺсТАТҺҺОпМ>, 1991.
32. EaBfleH A.Ји., Eeјиe һ.Һ., ^өөрwмеБсһҺфл H.п., һыһКа Т.М., <ҺҺҺҺҺеҺКО С.Һ. Аһаһrr һ һеБҺ3Һа. МҺҺсК, «МҺҺсаҺха», 1994.

33. EakаHOB M.H., KamaeB A.H., IllepeMer A.J\.. 3K0H0MHHeCKnf ana-JIH3. M., «d>HHaHCH», 1976.
34. Ee3pyKHx n.C., HBauKeBH B.B., h jр. «EyxrajrrepCKHÖ yqeT». MockBa, 2005,
35. ИepeMeT A./., Cynq B.Ü.AyaHT. MockBa, «HH\$pa», 2005.
36. Eпo4>eeBa B.A., ÜHCKYHOB B.A., EHITOKOBA T.A. Avaht. MockBa, «BHcinee oöpa30BaHHe», 2005.
37. EapHHиHKKOB H.Ü. OpraHH3aqw h MerofлHKa npoBe^eHHa oöinero ayjHTa. MockBa, H3^.. «<I>hjhh», 1998.
38. EyxranrrepCKHÖ yqer. YieÖHHK. Hoji pe^.. JlapHonoBa A.JJ. «npocneio», 1999.
39. EuMKOBA C.M. HjaHHpoBaHHe b ayflHTe. M., «<X>HHaHctи h CTарac-THKa», 2000.
40. JaHHHeBCKHÜ K),A., IllnHpy30B C.M., PeMH30B H.A., CpaпoBofITOBa EJX. AyÄHT. M. <M>n - npecc, 1999.
P. KpaTKoe pyKOBoacTBO no CTaH^apTaM h HopMaM ayflHTa. M., «<J>HHaHCH h craTHCTHKa», 1992.
42. EjiHceeBa H.H., TepexoB A.A. CTaTHcTиKHe MepoÄLi b ayÄHTe. M., «<D>HHaHCBи h CTaTHCTHKa», 1998,
43. HBauKeBH^1 B.E. OpraHH3anfl h MCTOÄEI ayaaTa öyxrajrrepCKoö OTqeTHOCTH. Ka3aHCKopo <!>HHaHC0B0-3K0H0MHHeCK0r0 H h c-THpyTa, 1995.
44. KoBajueB B.B. OhHaHcoBuh aHajm. MockBa, «cDHHaHCи>1 h cTa-THCTHK3», 1996.
45. PHinap)K. AyflHT h aHajiH3 xosääctbchhoh ^e^TejitHocTH npe^npHÄTHa nep. c ^paHU. noa pefl. Eejitax JI.n. - M., «AyflHT», K3HHTH, 1997.
46. Cefi^yjiJiaeB C.M. B ayzjHTopCKOH flejrrejibHocTH K npneMaM ЭКО-НОМHHeCKOTO aHaJIH3a фOJIÄHO öbITb KpHTHMeCKOe OTHOHeHHe. Eacy, acypHaji «AyaHT». H3J-BO «EH3He», 1999, JVel.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
<i>Birinci bölmə. Auditin nəzəri əsasları</i>	
<i>IFƏSİL. Auditin rəqsəd və vəzifələri</i>	6
1.1. Auditin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri	6
1.2. Auditin inkişaf tarixi	11
1.3. Auditin idarəetmə funksiyası	14
1.4. Auditin digər idarəetmə elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi	17
1.5. Daxili və xarici auditin vəzifələri	20
<i>IIFƏSİL. Auditin predmeti və metodu</i>	22
2.1. Auditin predmet və metodunun nəzəri əsasları	22
2.2. Auditin əsas istiqamətləri və onun milli iqtisadiyyatın inkişafında rolu	25
2.3. Auditin apanlraa texnikası	31
2.4. Mühasibat sənədləri və maliyyə hesabatlanmn audit yoxlama - metodikası	35
2.5. Təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası	39
2.6. Ehtiyatların aşkarlanması və resursların səfərbər edilməsi metodikası	41
2.7. Sosial-iqtisadi məsələlərin həlli səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodikası	47
2.8. Elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası	52
<i>IIIFƏSİL. Auditin hüquqi və təşkilati əsasları</i>	58
3.1. Auditin normativ hüquqi bazası	58
3.2. Auditin formaları, növləri və tipləri	61
3.3. Audit fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması	65
3.4. Audit firmalarının (müstəqil auditorların) hüquq və vəzifələri	69
<i>IVFƏSİL. Auditorun məsuliyyəti və peşə etikas</i>	72
4.1. Auditorun və audit firmalarının məsuliyyəti	72
4.2. Auditorun üçüncü şəxs qarşısında məsuliyyəti	74
4.3. Auditorla sifarişçi arasında qarşılıqlı münasibətlər	76
4.4. Auditorun peşə etikas	77

İkinci bölmə. Auditin təşkili və ümumi metodoloji məsələləri

<i>VFƏSİL.</i>	Auditin standartları.....	83
5.1.	Audit standartlarının əsas prinsipləri və onların təsnifatı,..	83
5.2.	Azərbaycan Respublikasında auditin standartları	85
5.3.	Beynəlxalq audit standartları	96
5.4.	Audit firmalarının standartları (daxili audit standartları).	99
<i>VİFƏSİL.</i>	Auditin təşkili prinsipləri.....	101
6.1.	Auditin təşkili xüsusiyyətləri	101
6.2.	Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin həcmi və müəyyən edilməsi.....	105
6.3.	Sifarişlər üzrə müqavilələrin bağlanması	107
6.4.	Sifarişçi və icraçı (auditor) riskinin qiymətləndirilməsi.	111
<i>VİİFƏSİL.</i>	Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılması...	117
7.1.	Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasının mahiyyəti	
7.2.	Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin planlaşdırılmasına dair ilkin məlumatların əldə edilməsi	119
7.3.	Audit yoxlama strategiyasının seçilməsində ilkin məlumatların təhlili	120
7.4.	Audit yoxlama-ekspertiza işləri üzrə plan-proqramın tərtib edilməsi	126
<i>VİİİFƏSİL.</i>	Auditin dəlil-sübutları.....	128
8.1.	Auditin dəlil-sübutlarının mahiyyəti, növləri və əldə edilməsi mənbələri	128
8.2.	Auditin dəlil-sübutlarında daxili auditin yekun nəticələrindən istifadə edilməsi	130
8.3.	Ekspert-mütəxəssislərin rəy və nəticələrindən istifadə edilməsi	136
8.4.	Auditin dəlil-sübutunun rəsmiləşdirilməsi	136
<i>IXFƏSİL.</i>	Audit-yoxlama nəticələrinin qiymətləndirilməsi və yekun sənədlərinin tərtib edilməsi metodikası	139
9.1.	Auditin yekun sənədlərinin məzmunu və struktur tərkibi..	139
9.2.	Uçot-hesabat sənədlərində çatışmamazlıqlar və kənarlaşmalardan aşkar edilməsi zamanı auditorun mövqeyi....	142

9.3.	Audit nəticələrinin yekunlaşdırılmasına hazırlıq	145
9.4.	Audit nəticələrinin realizə edilməsi	147
9.5.	Xüsusi tapşırıqlar üzrə yekun nəticələrin hazırlanması..	149

<i>XFƏSİL.</i>	Normativ sənədlərin və maliyyə hesabatlarının ümumi yoxlanılması metodikası	152
10.1.	Normativ sənədlərin və maliyyə hesabatlarının ümumi yoxlanılmasının məqsəd və vəzifələri	152
10.2.	Audit yoxlama-ekspertizası üçün məlumat mənbələri.,	161
10.3.	Müəssisənin təsis sənədlərinin ekspertizası	162
10.4.	Müəssisənin uçot-hesabat sənədlərinin sintetik göstəricilər üzrə ilkin təhlili	165
10.5.	Təsərrüfat müqavilələri və öhdəliklərinin auditi	168

Üçüncü bölmə. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları auditinin metodikası

<i>XIFƏSİL.</i>	Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların auditi	171
11.1.	Pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların auditinin məqsəd və vəzifələri	171
11.2.	Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası	173
11.3.	Pul vəsaitləri auditinin məlumat mənbələri	175
11.4.	Pul vəsaitləri əməliyyatları auditinin ümumi prinsipləri..	176
11.5.	Nağdpul əməliyyatları auditinin metodikası	178
11.6.	Qeyri-nağdpul əməliyyatları auditinin metodikası	182
11.7.	Valyuta əməliyyatları auditinin metodikası	186
11.8.	Sair bank əməliyyatları auditinin metodikası	188
11.9.	Qiymətli kağızlar auditinin metodikası	191
11.10.	Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması	196

<i>XIIFƏSİL.</i>	Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin auditi	199
12.1.	Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər auditinin məqsəd və vəzifələri	199
12.2.	Əsas vəsaitlər üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası	200
12.3.	Əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər auditinin məlumat mənbələri	202

12.4.	Əsas vəsaitlər auditinin metodikası	203
12.5.	Qeyri-maddi aktivlərin auditı	212
12.6.	Əsas vəsaitlərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması	213

XII FƏSİL.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatlarının auditı	215
13.1.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin məqsəd və vəzifələri	215
13.2.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları üzrə əməliyyatların normativ hüquqi bazası	216
13.3.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin məlumat mənbələri	218
13.4.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları auditinin metodikası	219
13.5.	Mal-material qiymətliləri və istehsal ehtiyatları audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması	222

XIII FƏSİL.	Məhsul istehsalı, satışı və onlara çəkilən məsrəflərin auditı	224
14.1.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin auditinin məqsəd və vəzifələri	224
14.2.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazası	226
14.3.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərlə bağlı əməliyyatların auditinin məlumat mənbələri	228
14.4.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflər auditinin metodikası	231
14.5.	Məhsul istehsalı, satışı və məsrəflərin audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması	236

XIV FƏSİL.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə hesablaşmaların auditı	239
15.1.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların auditinin məqsəd və vəzifələri	239
15.2.	Əmək haqqı və əmək ödəmələrinin normativ hüquqi bazası	242
15.3.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə əməliyyatların auditinin məlumat mənbələri	248

15.4.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə eməliyyatlar auditinin metodikası	249
15.5.	Əmək haqqı və əmək ödəmələri üzrə eməliyyatlann audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.	254
<i>XVİFƏSİL.</i>	Məhsatın və podratçılarla hesablaşmaların audit...	257
16.1.	Məhsatın və podratçılarla hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri	257
16.2.	Məhsatın və podratçılarla hesablaşmaların normativ hüquqi bazası	259
16.3.	Məhsatın və podratçılar üzrə eməliyyatlann audit-yoxlamasının məlumat mənbələri	260
16.4.	Məhsatın və podratçılar üzrə eməliyyatlar auditinin metodikası	262
16.5.	Məhsatın və podratçılarla hesablaşmaların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması	267
<i>XVİİFƏSİL.</i>	Büdcə və büdcədən kənar fondlar üzrə hesablaşmaların audit...	270
17.1.	Büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri	270
17.2.	Büdcə və büdcədən kənar fondlar üzrə ödəmələrin normativ hüquqi bazası	272
17.3.	Büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalar auditinin məlumat mənbələri	274
17.4.	Büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalar auditinin metodikası	275
17.5.	Büdcə və büdcədən kənar fondların audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması	280
<i>XVİİİFƏSİL.</i>	Təhtə hesab şəxslərlə hesablaşmaların audit...	283
18.1.	Təhtə hesab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin məqsəd və vəzifələri	283
18.2.	Təhtə hesab şəxslərlə hesablaşmaların normativ hüquqi bazası	284
18.3.	Təhtə hesab şəxslər auditinin məlumat mənbələri	286
18.4.	Təhtə hesab şəxslərlə hesablaşmalar auditinin metodikası	287
18.5.	Təhtə hesab şəxslərlə hesablaşmaların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması	289

XDCFƏSİL.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların auditi. . . .	291
19.1.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məqsəd və vəzifələri.	291
19.2.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların normativ hüquqi bazası.	293
19.3.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin məlumat mənbələri.	294
19.4.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatlar auditinin metodikası.	295
19.5.	Hesablaşmalara dair digər əməliyyatların audit nəticələrinin yekunlaşdırılması.	300
XXFƏSİL.	Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditi.	301
20.1.	Kredit və ssuda əməliyyatların auditinin məqsəd və vəzifələri.	301
20.2.	Kredit və ssuda əməliyyatlarının normativ hüquqi bazası.	303
20.3.	Kredit və ssuda əməliyyatların auditinin məlumat mənbələri.	305
20.4.	Kredit və ssuda əməliyyatların auditinin metodikası.	307
20.5.	Kredit və ssuda əməliyyatlarının audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.	310
XXIFƏSİL.	Xarici iqtisadi fəaliyyətin auditi.	312
21.1.	Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məqsəd və vəzifələri.	312
21.2.	Xarici iqtisadi fəaliyyətin normativ hüquqi bazası.	315
21.3.	Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin məlumat mənbələri.	317
21.4.	Xarici iqtisadi fəaliyyət auditinin metodikası.	319
21.5.	Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə audit nəticələrinin yekunlaşdırılması.	327
XXIIFƏSİL.	İnvestisiya qoyuluşlarının auditi.	331
22.1.	İnvestisiya qoyuluşların auditinin məqsəd və vəzifələri.	331
22.2.	İnvestisiya qoyuluşlarının normativ hüquqi bazası.	333
22.3.	İnvestisiya qoyuluşların auditinin məlumat mənbələri.	341
22.4.	İnvestisiya qoyuluşları auditinin metodikası.	342
22.5.	İnvestisiya qoyuluşları üzrə audit-yoxlama nəticələrinin yekunlaşdırılması.	347

Dördüncü bölmə. Maliyyə nəticələrinin auditı və auditdə maliyyə təhlilinin əsas prinsipləri

<i>XXIIIFƏSİL. Maliyyə nəticələrinin auditı.....</i>	351
23.1. Maliyyə nəticələri auditinin məqsəd və vəzifələri	351
23.2. Maliyyə nəticələri auditinin normativ hüquqi bazası....	355
23.3. Maliyyə nəticələri auditinin məlumat mənbələri	357
23.4. Maliyyə nəticələri auditinin metodikası	360
23.5. Maliyyə nəticələri auditinin yekunlaşdırılması	367
<i>XXIVFƏSİL. Auditdə maliyyə təhlili.....</i>	371
24.1. Auditdə maliyyə təhlilinin rolu və mahiyyəti	371
24.2. İqtisadi göstəricilərin nisbi və mütləq kənarlaşmaları arasında optimal əlaqələrin təhlili.....	375
24.3. Uçot-hesabat sənədlərində yol verilmiş təhriflərin ma- liyyə göstəricilərinə təsirinin təhlili və qiymətləndiril- məsi.....	379
24.4. İstehsal məhsullarının və məhsul satışının təhlili	383
24.5. Məhsul satışı əməliyyatlarının təhlili və maliyyə nəti- cələrinin audit qiymətləndirilməsi.....	390
24.6. Mənfəət və rentabelliyyənin təhlili	395
24.7. Əlavə dəyər vergisinin təhlili və qiymətləndirilməsi...	402
24.8. Menecment fəaliyyətinin təhlili və audit qiymətləndi- rilməsi.....	407
24.9. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəli- liyinin kompleks qiymətləndirilməsi	413
24.10. Müəssisənin inkişaf perspektivinin təhlili və audit qi- ymətləndirilməsi	421
24.11. Auditin perspektiv maliyyə proqnozları	425
<i>XXVFƏSİL. Təsərrüfatdaxili audit və onun metodoloji aspektləri....</i>	429
25.1. Təsərrüfatdaxili audit və onun müasir idarəetmə sis- temində rolu.....	429
25.2. Təsərrüfatdaxili auditin təşkili xüsusiyyətləri	434
25.3. Təsərrüfat əməliyyatlarının operativ təhlili və audit qiymətləndirilməsinin metodikası	438
25.4. Kompüter texnologiyasının tətbiqi şəraitində daxili auditin aparılması xüsusiyyətləri.....	443
25.5. Təsərrüfatdaxili auditin yekun sənədləri	447

XXVİFƏSİL. Sahələr auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	449
26.1. Sahələr auditinin spesifik xüsusiyyətlərinin mahiyyəti..	449
26.2. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin auditində spesifik xüsusiyyətlər.....	454
26.3. Ticarət və iaşə xidmətləri müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	460
26.4. Məişət xidməti və fərdi təmir işləri auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	468
26.5. Tikinti-quraşdırma müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	471
26.6. Nəqliyyat və rabitə müəssisələri auditinin spesifik xüsusiyyətləri.....	477
26.7. Sığorta fəaliyyətində auditin spesifik xüsusiyyətləri . . .	486
26.8. Kommersiya bankları auditinin spesifik xüsusiyyətləri..	495
26.9. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu auditinin spesifik xüsusiyyətləri	503
26.10. Ekologiya auditinin spesifik xüsusiyyətləri	510
ƏDƏBİYYAT SIYAFISI.....	517

IBAD MUSA OĞLU ABBASOV

AUDİT

Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2007, səh, 530

Redaktor: X.Ş.Kərimov
Texniki redaktor: F.F.Əzizov
Kompüter tərtibatçısı: H.C.Əmrullayeva
Kompüter dizayneri: Ş.T.Musayev
Kompüter operatoru: A.V.tsgəndərova

Çapa imzalanıb 15.12.2006
Kağız formatı 70x1001/16
Hdcmi 37,5 ç.v.
Tiraj 2000
Sifariş 01

«Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı»
Bakı, H.Zərdabı küç. 88^a